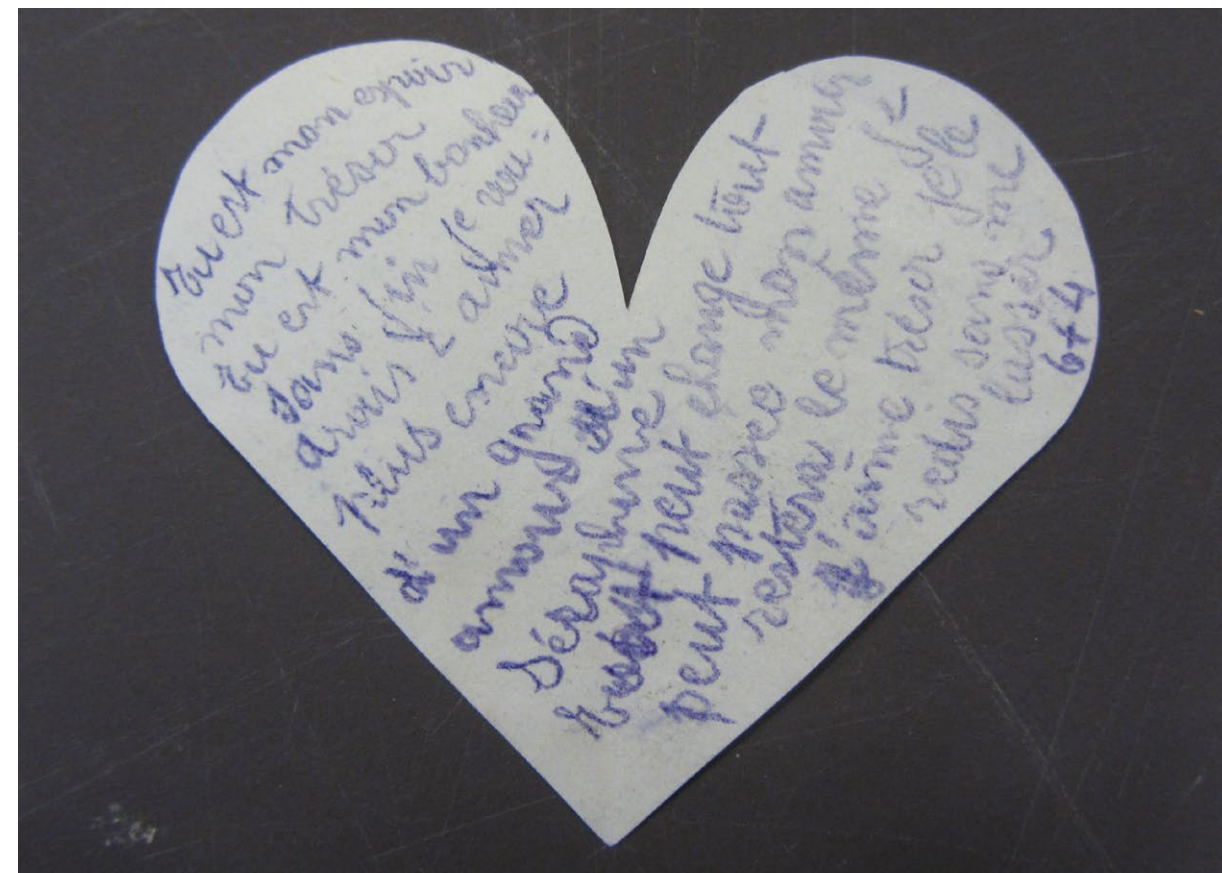

Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965

HET HART VAN GABRIEL B.

Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen
voor jeugddelinquenten, 1890-1965

Laura Nys

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van Doctor in de Geschiedenis en
Doctor in de Criminologische Wetenschappen

Leescommissie	Prof. dr. Margo De Koster (Universiteit Gent & Vrije Universiteit Brussel) Em. Prof. dr. Marc Depaepe (Katholieke Universiteit Leuven) Prof. dr. Xavier Rousseaux (Université Catholique de Louvain) Dr. Willemijn Ruberg (Universiteit Utrecht)
Promotor	Prof. dr. Gita Deneckere Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis
Copromotor	Prof. dr. Jenneke Christiaens Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Criminologie
Decaan	Prof. dr. Gita Deneckere
Rector	Prof. dr. Rik Van de Walle

Afbeelding omslag: Clandestiene brief van twee meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge, ca. 1930. Rijksarchief Brugge, M24, 830, Dossier 4.

Het hart van Gabriel B.

Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen
voor jeugddelinquenten, 1890-1965

Laura Nys

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis en Doctor in de Criminologische Wetenschappen
2019

Voor mijn grootmoeders, de twee vrouwen die me van kleins af aan hebben meegevoerd naar dat mysterieuze land dat Vroeger heet.

Dankwoord

Binnen sommige disciplines is het gebruikelijk om publicaties niet onder één naam, maar onder de naam van het hele onderzoeksteam te publiceren. In de geesteswetenschappen hebben we die gewoonte niet. Mijn naam staat op de omslag, maar ik ben aan heel veel mensen dank verschuldigd.

Gita, bedankt om me onder je hoede te nemen als bachelorstudent, masterstudent en als doctoraatsstudent. Behalve je inhoudelijke begeleiding maken je oppeppende woorden, je hartelijke lach, je permanente beschikbaarheid en je verjaardagskaartjes je tot een promotor *hors catégorie*. Jenneke, bedankt voor de koffies in Brussel, voor je strijdvaardigheid en die “the future is feminist”-sticker op je laptop, bedankt voor je onwaarschijnlijk vermogen om met de meest vernuftige theoretische artikels af te komen en tegelijkertijd altijd vanuit de concrete praktijk te redeneren.

Behalve met een fantastische promotor en copromotor was ik ook gezegend met een fantastisch DBC. Willemijn, bedankt voor je onschatbare literatuurtips, voor je nauwkeurige lezing van mijn teksten, bedankt voor het gesprek in Utrecht. Dat gesprek heeft zeer veel voor me betekend. Toon, bedankt om me op te nemen in je leesgroepje, bedankt om op een keer vanuit het niets bureau 130.012 binnen te springen om te zeggen dat je mijn teksten goed vond. Margo, bedankt voor je sprankelende energie, elke keer weer, voor je *spot on* en steeds enthousiasmerende feedback, bedankt om me aan te moedigen mijn eigen stem te vinden in mijn schrijven.

Bedankt, aan mijn Super-Oma's. Ik heb jullie al die jaren te weinig gezegd hoeveel jullie voor mij betekenen. Bedankt Oma T'Seyen, voor alles, en vooral om me op een dag een stapel oude boeken mee te geven over pedagogie; boeken waar, zo bleek, jouw vader, mijn overgrootvader, nog aantekeningen in had gekribbeld. Bedankt Oma Nys om te vertellen over jouw kindertijd op het begijnhof van Lier, over Tante Nonneke en de pappers aan de Nete en de visjes aan het Conscienceplein. Bedankt om me er elke keer weer aan te herinneren hoe onvanzelfsprekend mijn dagelijkse leven is (een van je meest memorabele quotes: “en mag ik dat dan lezen, uw thesis? Ah 500 pagina's zegt ge. Maar ja kind, gij hebt wel een duidelijk handschrift he, dat zal ik wel kunnen lezen”). Oma, als ik

op tijd heb ingediend dan is het omdat jij me steeds aanporde om me te vertellen dat het leven eindig is.

Dat het leven fragiel is, hebben we als vakgroep dit jaar moeten ondervinden. Een woord van dank omhuld met de diepstedroefenis. Dieter, lieve collega, vriend, je bent ons geheel onverwachts en veel te vroeg ontglipt. Dieter, waar je ook bent, weet dat ik ons laatste gesprek op die zomerse vrijdagavond in het lege UFO altijd zal blijven koesteren. Ik mis je.

Mijn collega's aan de UGent: bedankt voor alle gesprekken, voor de vrijdagavonden in de Vooruit (waar ik schandalig weinig heen ben geweest omdat er altijd wel een tekst was die ik moest afwerken), voor de goede sfeer en de zin voor sociale strijd. In het bijzonder aan de leden van de onderzoeksgroep *Sociale Geschiedenis na 1750*, het leesgroepje en Bureau 130.012: bedankt voor de sfeer van openheid, de weekends in Chesson en de zomerse tuinfeesten, bedankt om me uit te leggen wat het 'impostor syndroom' is, om me te leren dat kwetsbaarheid mag. In het heel bijzonder: bedankt Tobit. Ik had me geen beter doctoraatsmaatje kunnen wensen.

Aan mijn collega's van de VUB: bedankt om deze historica te adopteren in jullie onderzoeksgroep. Bedankt voor alle koffiebabbels, voor al jullie inzichten uit het werkveld en de besprekingen met het PhD Platform.

Bedankt Sarah, om op een dag mijn mailbox in te buitelen en om me mee te trekken in jouw onderzoeksenthusiasme; om me te leren hoe leuk een co-publicatie is. Bedankt Saskia, voor je warme woorden en leestips. Een warme dank ook aan de redactie van *Historica* en Greetje, voor alles wat ik bij jullie geleerd heb en nog zal leren. Bedankt aan alle archiefmedewerkers die ik afgelopen jaren heen en weer heb doen lopen met mijn onstilbare honger naar documenten, bedankt aan de archivaris voor de gezellige praatjes. Bedankt aan Chris Smolders van Agentschap Jongerenwelzijn, om elke keer klaar te staan als ik een vraag had over toegang tot het archiefmateriaal. Jan, Eline, Dani, Marie-Gabrielle: bedankt voor jullie oplettende lezersblik.

Aan al mijn schatten van vrienden: bedankt uit de grond van mijn hart. Dank om me te behoeden voor een val op het hobbelige parcours naar een doctoraat, om er te zijn als ik even gestruikeld was, bedankt om me er steeds weer aan te herinneren dat gevoelens zich niet alleen afspelen in archiefdozen, maar in het hier en nu. De HISTORICI-groep: jullie zijn fantastisch xxx. Of het nu ging om hartverwarmende pre-kerstfeestjes in Gent, een lacherige avond in *De Buffel* of de eerste Refugee-walk in Genk: het zijn stuk voor stuk warme herinneringen waarin ik me kon induffelen als ik het moeilijk had. Dank aan mijn huisgenoten van de afgelopen jaren. De Neretvanen, de Kwartetters, Cellissimo en *le fanclub du quatuor danois*: dank voor al die momenten van samen muziek maken, voor het geschaterlach bij onverwacht (en onbedoeld) dissonant klinkende noten, bedankt voor die momenten van kippenvel die alleen muzikanten kennen.

Hannes, Dries, Caro, Raphaëla, Tamar, Jan, Amandine, Marjolein, Wim, Judith, Maarten. Jullie zijn me ontzettend dierbaar. Jullie weten waarom.

Bedankt Alex, voor die nachtelijke fluistergesprekken als het huis slaapt, voor je onuitputtelijke voorraad aan *memes*, bedankt om mijn knappe broer te zijn.

Bedankt mama, papa, voor alles.

Inhoudstafel

Inleiding 1

De gevoelige jeugddelinquent	3
Gevoelens in het archief: casestudies, bronnen, methodologie	18
Casestudies: de ‘onverbeterlijke’ jongeren in Gent, Brugge en Mol (1890-1965)	18
Reflexiviteit	26
Inhoud: drie delen & drie intermezzo’s	29
Intermezzo’s: losbreken uit het academische keurslijf	32

<i>Deel 1 Toegang tot het hart. Een wetenschapsgeschiedenis van kinderen, gevoelens en observatie in de Belgische waarnemingsinrichtingen.....</i>	<i>37</i>
--	-----------

Inleiding 39

Huichelachtige Edouard, affectief-laagstaande Jean-Baptiste en de doodstelreflex van Suzanne R.....	39
Kinderbescherming en de wetenschap van het emotionele kind.....	40
Emotie: een “psychologisch object” met een geschiedenis	43
Wetenschap en de Belgische Kinderbescherming: oude wijn in nieuwe zakken?.....	45
Maurice Rouvroy en het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol	48
Argumenten en structuur.....	51

Hoofdstuk 1 Emoties theoretiseren: de publicaties van Maurice Rouvroy 53

Inleiding	53
Katholieke Psychologie en het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte.....	55
Emotie, affect, passie	59
Emotie en het individu.....	60
Gevoelstoestand, emotiviteit en neigingen.....	60
Moreel bewustzijn en wilskracht	62
Synergie	65
Emoties in lichaam en geest	66
Emoties en ontwikkeling	71
Affectiviteit, moraliteit en classificatie	78

Een horizontale classificatie: de <i>aard</i> van de afwijking	79
Een verticale classificatie: de <i>graad</i> van de afwijking	80
Conclusie	84
Hoofdstuk 2 Emoties conceptualiseren: het waarnemingsformulier	87
Inleiding.....	87
De structuur: continuïteit en verandering.....	90
Het persoonlijke verleden: van gerechtelijke antecedenten tot affectieve levensgeschiedenis.....	96
Van gerechtelijke antecedenten naar een affectieve voorgeschiedenis	96
Bronnen voor het graven naar het persoonlijk verleden.....	100
Affectieve historisering.....	104
Van schoolniveau naar intelligentievermogen.....	112
Temperament: van lichaamssappen naar persoonlijkheidstype	118
Moraliteit, karakter en affectieve ingesteldheid	120
Moraliteit.....	121
Karakter	122
Affectieve ingesteldheid.....	124
Ontvankelijkheid voor emoties.....	124
Conclusie	130
Hoofdstuk 3 Emoties observeren: de waarnemingspraktijken	133
Inleiding.....	133
De negentiende eeuw: het gedrag gadeslaan	135
1912-1945: Emoties observeren.....	137
Rouvroy over wetenschap en pedagogiek: “être scientifique sans cesser d’être humain”.....	137
Standaard moraliteitstesten: “ne valent pas grand-chose”	143
L’observation perpétuelle.....	145
Wat keuzes verraden: kammetjes en snoepjes “Au Perroquet”	147
Een bewogen wandeling: “daar weende ik bijna als ik aan moeder en broers en zusters dacht”	148
Beeldhouwwerken: “Imprégnez-vous de cette émotion”	153
Leestest: “quel sentiment animait l’enfant lorsqu’il mangea le loup?”	154
Na 1945: de psyche ontleden.....	156
Prelude: de gevangenisarts, een “médecin des âmes”?	156
Dieptepsychologie.....	159
Waarnemer, instrument, onderzoekssubject	161
Innerlijk/outerlijk en het (onder)bewuste	163
Conclusie	165
Conclusie 169	
1890-1912: “Huichelachtige” Edouard.....	171
1912-1950: “affectief-laagstaande” Jean-Baptiste	171
1950-1958: Suzannes “doodstelreflex”	173
Intermezzo. Dit zijn de namen. Historici, privacy en ethiek.....	175

Deel 2 Ingrijpen op het hart. Heropvoeding, gevoelens, omgangsvormen.	191
Tanguy, Nancy en de kwetsbaarheid van vertrouwen.....	193
Omgangsvormen in de gesloten instelling: méér dan formele sancties	194
Argumenten en structuur: Mol en Brugge: twee uiteindes van een spectrum.....	200
Hoofdstuk 4 “la force, le charme et la persuasion du milieu familiale”	
Opvattingen over pedagogie en gevoel.....	203
Inleiding: op zoek naar historische negatieven.....	203
De negentiende eeuw: het moreel geperverteerde kind bewaken	205
Reglementen: respect, onderdanigheid, afstandelijkheid.....	206
Het personeel: autoritaire gezagsdragers.....	209
Het interbellum: het moreel verwaarloosde kind moraliseren.....	210
De kunst van het bevelen: kalmte, empathie	212
Ingrijpen op gevoel: schaamte.....	218
Het personeelsbestand: opvoeders vs. bewakers	219
Het vinden van goed personeel: “ene man is voorzeker een andere man niet waard bij ons”	224
De opvoeders beoordeeld: tussen “ernstige goedheid” en “naïef”	226
De jaren vijftig: het affectief verwaarloosde kind socialiseren	228
“De tien geboden voor opvoeders”	228
Veranderende sancties: soft en hard power.....	231
Oog voor groepsprocessen.....	236
De nood aan gevormd personeel	244
De gevoelens van de opvoeder.....	247
Conclusie.....	249
Idealtypes.....	249
Pedagogiek en gevoel	252
Tussen katholieke en reformpedagogiek?.....	253
Historische negatieven.....	254
Hoofdstuk 5 Gezag en Vertrouwen. De opvoeders, jongeren en omgangsvormen. ..	257
Inleiding.....	257
De opvoeders en de zusters: beheersen en heersen.....	258
Mol: “tot m’n spijt: de heer onderwijzer heeft zich zelf vergeten”	259
Brugge: “Ware er hier geen Directeur, we zouden de zusters doen bezwijken”	264
“Si j’avais eu un père comme vous...” De opvoeder als vertrouwenspersoon.....	265
De directeur: tussen gezag en vertrouwen.....	269
“la légende du directeur qui frappe”	270
Het gezag van de directrice: “het is toch wel de kinderrechtster die over ons baas is, zeker en niet gij”	274
De directeur als vertrouwenspersoon.....	276
Fysieke afstand, emotionele nabijheid.....	280
Conclusie.....	284

Hoofdstuk 6	Grenzen aan gevoelens. Ruimtelijkheid en emotie.	289
De slaapzaal: beschutting en zichtbaarheid		295
De afzonderingscel		299
Afzondering: straf, bescherming, berouw		299
Medicalisering: de douche en de dwangbuis		303
Berouw: transformatie en de belofte van het toekomstige zelf		307
Onderhandelen over de eenzame opsluiting		311
Vrije tijd: van binnenkoer tot voetbalveld		314
Van gymnastiek tot voetbal; van zelfcontrole tot uitlaatklep		314
Ruimte, het lichaam, zelfcontrole		318
Over de grens		321
Doordringbare grenzen: geoorloofd en ongeoorloofd		323
De grens?		330
Conclusie		332
Conclusie: Brugge en Mol als spiegel		335
Sporen van geweld?		338
Nieuwe vragen		339
Intermezzo : Le retour de Gustave J.		341
Deel 3 Onderhandelen met het hart: egodocumenten en emotionele agens.		381
Inleiding	383	
“Egodocumenten”: welke documenten, welk ego?		383
Welke “documenten”?		383
Welk “ego”?		385
Bronnencorpus		388
De brief als materieel artefact		390
Hoofdstuk 7. Het gelukkige, ellendige en berouwvolle zelf van Gustave J. Op zoek naar het emotionele zelf.		397
Het emotionele zelf		397
Mijne ontvluchting 1: Een emotionele autobiografie		401
Mijne ontvluchting 2: een opsomming van feitjes		404
Gustave als “de normale uitzondering”?		408
Conclusie: het emotionele zelf		414
Hoofdstuk 8. “Encore 930 jours à souffrir.” Jongeren, opsluiting en tijdsbeleving.		417
De meervoudigheid van carcerale tijd		417
Tijd als een valuta		420
Het ordenen van de tijd: kloktijd, sociale tijd, <i>outside</i> en <i>inside</i> time		425
Leeftijd en sociale normen: tussen kinderlijke onschuld en volwassen plichtsbesef		431

Hoop, wanhoop, toekomst: uitkijken naar de toekomst of het aftellen van de dagen.....	436
Conclusie	446
Hoofdstuk 9. Liefde, lijden en verzet. Het spel van de macht in de emotionele arena.....	449
Lijden 452	
Genegenheid: familie en vrienden	459
Vrouwelijke vriendschap	466
Spelen met emotionele registers.....	476
<i>Faire son train</i> als collectieve actie.....	480
Conclusie	484
Conclusie 489	
De heropvoedingsinstelling als een emotionele arena.....	490
Emotionele arena's in verandering.....	490
De hoeken van de emotionele arena	494
Nieuwe vragen voor de emotionele arena.....	496
Dubbele mortificatie.....	498
Uitgeleide: Het Hart van Gabriel B.....	499
Epiloog: Madeleine.....	501
Bibliografie 513	
Primaire Bronnen.....	513
Secundaire bronnen.....	523
Bijlagen 547	
Bijlage 1: Contextschets van de gesloten instellingen van Gent, Sint-Andries, Mol en Brugge	547
Bijlage 2: Tabel met overzicht van de gebruikte egodocumenten.....	555
Bijlage 3: Summary.....	556
Bijlage 4: Samenvatting.....	557

Voorwoord

*Maar de geschiedenis kent geen startschoten, enkel een
aaneenrijgen van flardjes draad door de eeuwen heen,
rafelig touw, samengeklitte lommen.*

Zo schrijft David van Reybrouck in *Zink*; een juweel van een boekje over mensen, grenzen en tijd.¹ Ik heb nooit een zin gelezen die er beter in slaagt om dat gevoel uit te drukken dat elke onderzoekster kent. Het gevoel dat alles begint met het lospeuteren van een draadje in de optimistische verwachting dat het einde van dat draadje volledig binnen handbereik is. Maar zoals iedereen ondervindt die wel eens een rafelig draadje uit een oude trui heeft proberen te trekken: eens je aan het draadje begint te pulken, wordt het alsmäär langer en blijkt het draadje ook nog eens hardnekkig vast te hangen aan stukken van de trui die je niet van plan was om los te trekken. Zo verging het me ook tijdens dit onderzoek. Één draadje in het Hart van Gabriel voerde me langs woorden die ik nooit verwacht had aan te treffen in de archieven, langs literatuur die ik nooit had verwacht te zullen consulteren, langs een onderzoek dat ik me nooit had kunnen inbeelden. Het archief zit nog vol draadjes. Wat volgt is slechts één van de vele mogelijke weefsels.

---

¹ David Van Reybrouck, *Zink* (Amsterdam: De Bezige Bij 2018) 7.

De transcriptie

Het bronnencorpus waarmee ik werkte is fabuleus. Ik heb getracht zoveel mogelijk originele citaten weer te geven. Toch is enige duiding bij de transcriptie op zijn plaats. Niet alle documenten waren even goed leesbaar. Letters of woorden die niet meer helemaal leesbaar waren, maar waar op basis van de context werd vermoed wat er ooit stond, werden tussen vierkante haken geplaatst. Wegens de vele schrijffouten in de originele documenten werd niet steeds 'sic' weergegeven. Indien de schrijffout de betekenis veranderde, werd achter het woord in kwestie tussen vierkante haken de correcte spellingswijze weergegeven.

Lijst Gebruikte Afkortingen

CG	Centrale Gevangenis
CWG	Centraal Waarnemingsgesticht
GA	Gemeentelijk Archief
HIW	Hoger Instituut voor Wijsbegeerte
RAAB	Rijksarchief Antwerpen-Beveren
RAB	Rijksarchief Brugge
RAG	Rijksarchief Gent
ROG	Rijksopvoedingsgesticht
RWG	Rijksweldadigheidsgesticht

Lijst van Tabellen

Tabel 1 Selectie van de opsluitingsdossiers	21
Tabel 2 Examen d'entrée et de sortie, Gent, 1903.....	92
Tabel 3 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1947, in: Maus & Delacollette	93
Tabel 4 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1954.....	94
Tabel 5 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1957.....	95
Tabel 6 De Tien geboden voor opvoeders, 1958.....	231
Tabel 7 Briefwisseling tussen jongeren en verschillende personeelsleden.	277
Tabel 8 Briefwisseling tijdens en na de opsluiting.....	279
Tabel 9 Overzicht van de gebruikte egodocumenten	555

Lijst van Afbeeldingen

Figuur 1	Uittreksel uit de morele boekhouding. Conceptuele verwarring tussen karakter en moraliteit (RAG, M44, 2114).....	121
Figuur 2	Uittreksel uit een dossier van het Rijksopvoedingsgesticht Mol. De witte strook boven is een fragment uit het waarnemingsverslag, daaronder noteerde de opvoeder zijn aantekeningen. (RAAB, M17, 518, Dossier 5812).....	128
Figuur 3	Constantin Meunier, De Verloren Zoon, 1892. (Vlaamse Kunstcollectie).....	153
Figuur 4	Leestest: Emotivité. (Rouvroy, <i>L'observation pédagogique</i> , p. 97)	155
Figuur 5	De sectiereglementen werden verpakt in geïllustreerde brochures. De reglementen bleven evenwel even streng.	239
Figuur 6	Vanaf 1949 gaven de opvoeders in CWG Mol een zesmaandelijks blad uit voor de jongeren. (GA Mol).....	243
Figuur 7	Verslag van opvoeder S. met argwanende aantekeningen van de directeur (M17, 677, Dossier 7759).....	263
Figuur 8	Uittreksel uit de brief van Remy aan de minister. Zijn brief werd geschreven op kladpapier met potlood en zit vol vouwen en doorhalingen. Een kladversie, of een brief die de instelling nooit verstuurde?.....	268
Figuur 9	Turnoefeningen in Rijksopvoedingsgesticht Ruiselede, s.d.	317
Figuur 10	De wereld van Gustave J.....	343
Figuur 11	Kaartje in het dossier van Edouard, ca. 1905 (RAG, M44, 1848, Dossier 3475)	391
Figuur 12	Een herbruikte brief (RAB, 839, Dossier 93)	392
Figuur 13	Briefjes in bruinrode inkt (bloed?) (RAB, M24, 830, Dossier 4).....	394
Figuur 14	Bifton in geheimschrift (RAB, M24, 857, Dossier 324, ca. 1947).....	396
Figuur 15	Brief van Tobie: Maart 1910: VRIJ (RAG, M44, 1908, Dossier 4074, brief s.d. (tussen 1905 en 1910).....	430
Figuur 16	Clandestiene brief, c a. 1931 (RAB, M24, 836, Dossier 56).....	451
Figuur 17	Haarlokken als bezegeling van de vrouwelijke vriendschap (RAB, 830, Dossier 4).....	468
Figuur 18	Aantal nieuwe intredes in ROG Mol, op basis van dossiernummers en catalogus	549

Inleiding

Het hart van Gabriel B.

Op 21 mei 1931 werd de achttienjarige Gabriel voor de zesde maal binnengebracht in het Rijksopvoedingsgesticht van Mol, één van de vele heropvoedingsinstellingen voor jongeren met (pre)delinquent gedrag.¹ Binnen het netwerk aan Belgische heropvoedingsinstellingen was ROG Mol specifiek gericht op jongens waarvan het notoire wangedrag een permanent gevaar zou vormen voor andere leerlingen.² Het ging om de zogeheten ‘onverbeterlijke’ jongens die werden weggestuurd uit andere instellingen na aanhoudende conflicten. Gabriels instellingsgeschiedenis was begonnen toen hij op zijn dertiende naar de katholieke instelling ‘Heilige Familie’ werd gestuurd wegens schoolverzuim, landloperij en diefstal. Na een kortstondige vrijheid werd hij opnieuw opgepakt wegens diefstal en wangedrag, waarna hij voor observatie in het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol werd geplaatst. Deze instelling was bedoeld om na maandenlange observatie van de jongeren een geschikte heropvoedende maatregel te kunnen voorstellen. Na observatie werd Gabriel doorverwezen naar de halfopen instelling in Ruiselede, waar hij zich liet opvallen door wangedrag en waaruit hij meermaals ontsnapte. Op verzoek van Ruiselede werd hij na een jaar naar de ‘tuchtkolonie’ ROG Mol overgeplaatst. Ook daar viel hij op door zijn moeilijke gedrag. Één opvoeder noteerde een “onsympathiek uiterlijk dat dwarsheid en ruwheid verraaft”. Tussen oktober 1927 en 1932 zou Gabriel in totaal zevenmaal ROG Mol in- en uitgaan, éénmaal door voorlopige vrijstelling, viermaal door ontsnapping en in 1931 werd hij

---

¹ De wet op de privacybescherming vereist dat de historische subjecten niet identificeerbaar zijn met nog levende personen. Om hieraan tegemoet te komen heb ik de voornamen van de jongeren veranderd. Een uitgebreide reflectie hierover is te vinden in het intermezzo “Dit zijn de namen”.

² *Recueil Des Circulaires, Instructions Et Autres Actes émanés Du Ministère De La Justice Ou Relatifs à Ce Département*, 1919-1921, KB van 06/07/1921, p. 757.

tweemaal tijdelijk overgeplaatst naar de gevangenis van Turnhout; een maatregel die slechts uitzonderlijk getroffen werd.

Zoals elke jongere die in een heropvoedingsinstelling binnenkwam, had ook Gabriel een persoonsdossier dat alle informatie over hem bundelde: zijn gerechtelijk verleden, informatie over zijn familiaal milieu en gedragsrapporten uit andere instellingen. Gabriels persoonsdossier bevat de gebruikelijke bewoordingen die het toenmalige klassieke beeld van de jeugddelinquent bevestigen: de gerechtelijke documenten bevatten veroordelingen wegens diefstal, het observatierapport maakt melding van zijn ongunstige familiale situatie, de aantekeningen over zijn alledaagse houding bevestigen zijn onmogelijk gedrag. “Liegen en bedriegen, en anders niets.” Samengevat: een crimineel in wording.³

Maar dit was niet het beeld dat Gabriel van zichzelf had. “Ik kan nog gered worden,” schreef hij hoopvol aan de directeur in juli 1930, met een verzoekschrift om als vrijwilliger te worden toegelaten tot het Belgisch leger. “Ik ben teergevoelig, niet kwalijk nemen[d], nog meer lichtgeloovig. Maar nog een goed hart. Zonder dat, wat mensch zou ik wezen,”⁴ schreef hij. In weerwil van wat de instelling over hem dacht, omschreef Gabriel zichzelf als “verlegen, zeer verlegen” toen hij Mol voor het eerst binnenkwam, en verderop in de brief noemde hij zichzelf “teergevoelig”. De jongen die zich hier omschrijft als “teergevoelig” is wel degelijk dezelfde jongen die meer dan tienmaal ontsnapte uit instellingen, die zich liet opmerken door zijn veelvuldige diefstallen en geweld en waarover een opvoeder schreef dat hij “tot het ergste in staat [is], en tot het ergste eerst indien hij ziet dat hij de bovenhand kan krijgen”. Maar Gabriels brieven getuigen van kwetsbaarheid, verantwoordelijkheidszin en gevoeligheid – gevoelens die niet stroken met het beeld over een ‘crimineel in wording’.

Er zijn nog fragmenten in Gabriels dossier die moeilijk met elkaar te verzoenen zijn. Zijn waarnemingsverslag typeerde hem als een “brutale, ruwe en koude natuur met weinig gemeenschapsgevoelens (...) haatdragend, geniepig, stijfhoofdig, barsch, leugenachtig en vadsig.”⁵ Aan al zijn uitingen “[kleeft] een sterk psychiatrisch reukje”, schreef de instelling nog. Maar zijn dossier maakte ook melding van de ‘eigenaardigheden’ die zijn ouders aanstipten: “uren na uren angstig en neerslachtig, wordt bespot, altijd uitputting, angst”. De jongen die voor de waarnemers was “bezield met haat en wrok”, was voor anderen “angstig en neerslachtig”. Voor de waarnemers leidden deze tegenstrijdige aantekeningen over Gabriel tot wantrouwen. Voor mij leidden deze tegenstrijdigheden tot nieuwsgierigheid. Wie was deze Gabriel, bezield met

---

³ RAAB, M17, ROG Mol, 467, Dossier 5177.

⁴ RAAB, M17, ROG Mol, 467, Dossier 5177, Brief op 19/07/1930.

⁵ RAAB, M17, ROG Mol, 467, Dossier 5177, Waarnemingsverslag op 14/12/1926.

haat en wrok maar ook angstig en neerslachtig, de verlegen crimineel die zijn woorden met fluweel omzwachtelde als hij correspondeerde met de directeur?

De gevoelige jeugddelinquent

Het onderzoek naar kwetsbare jongeren en de Kinderbescherming kent een rijke traditie in de historische criminologie en de sociale geschiedenis waaraan ik ten volle schatplichtig ben. Toch volstaan de huidige paradigma's niet om recht te doen aan Gabriels criminele dan wel teergevoelige hart. Voor mij zijn er drie lacunes in het onderzoek naar jongeren en justitie die in het kort als volgt kunnen worden samengevat. Ten eerste wordt veel onderzoek gevoerd vanuit het paradigma van de sociale controle; een paradigma dat opkwam binnen de structuralistische geschiedschrijving van de jaren zeventig. In tegenstelling tot de optimistische *whig histories* die de Kinderbescherming opvatten als een humanistisch project dat kinderen 'redde' van een armzalig bestaan, beschouwde de revisionistische geschiedschrijving van de jaren zeventig de Kinderbescherming als een instrument in handen van de dominante klasse om de arbeidersklasse te controleren en disciplineren. Het paradigma van de sociale controle is een cruciaal paradigma omdat het macht in het centrum van de analyse plaatst. Tegelijk is het ook een paradigma dat het risico loopt alle bevindingen in een dichotoom kader te persen van een 'us' and a 'them', 'oppressed and oppressor' waarbij het functionalistisch interpretatiekader steeds weer uitkomt bij de conclusie dat de Kinderbescherming de belangen van de heersende klasse dient.⁶ Dit schreef Linda Gordon in 1986, maar nog steeds oefent het paradigma grote invloed uit op de literatuur.⁷ Omdat we binnen dit paradigma alle vertogen en praktijken reeds *a priori* klasseren als een strategisch instrument van disciplineren, besteden we onvoldoende aandacht aan de inhoud van de vertogen en de praktijken zelf. In mijn doctoraat wil ik het beleid van de 'child savers' allerm minst verdedigen, maar pleit ik er wel voor om niet alles *a priori* te klasseren als – en daardoor te reduceren tot – een strategie van disciplineren.

Vanzelfsprekend is er onderzoek dat genuanceerder staat tegenover dit paradigma, maar – en dit is voor mij de tweede lacune – veel vraagstellingen vertrekken steeds vanuit dezelfde algemene kernwoorden: disciplineren/weerstand, straf/heropvoeding. Zelfs als er nieuw bronnenmateriaal zoals egodocumenten van jongeren wordt aangeboord, blijft

---

⁶ Linda Gordon, 'Family Violence, Feminism, and Social Control', *Feminist Studies* 12 (1986) 453–478, aldaar 455.

⁷ Miroslava Chavez-Garcia, 'In Retrospect: Anthony M. Platt's *The Child Savers: The Invention of Delinquency*', *Reviews in American History* 35 (2007) 464–481.

de vraagstelling vertrekken vanuit onze traditionele formules waardoor de ‘stem’ van de jongeren enkel betekenis krijgt als een *reactie* binnen de termen die zijn opgelegd door de ‘child savers’ zelf. De stem laten horen van de gemarginaliseerde actoren betekent ook het loslaten van onze traditionele vraagstellingen. In dit onderzoek neem ik emotie als prisma voor een geschiedenis van de heropvoedingsinrichtingen. Ik wil geen afbreuk doen aan de onderzoeken die reeds zijn ingegaan op de rol van emoties in instellingen van de Kinderbescherming. Maar onderzoeken naar jongeren en justitie waarin emoties aan bod komen, erkennen zelden de *historiciteit* van emoties – de derde lacune. Zoals afgelopen decennia echter uitgebreid werd beargumenteerd in het historisch onderzoek naar emoties, hebben ook emoties een geschiedenis.

In mijn doctoraat verbind ik de geschiedenis van jongeren en justitie met de geschiedenis van emoties. Ik bestudeer heropvoedingsinstellingen vanuit de lens van emoties. Mijn doctoraat bestaat uit drie delen: de praktijken waarmee de observatie-inrichtingen toegang wilden verkrijgen tot de gevoelens van de jongeren, de rol van gevoel in omgangsvormen tussen jongeren en opvoeders en tot slot de gevoelspraktijken als een platform van disciplineren en weerstand in de disciplinaire instellingen. Het eerste deel put inspiratie uit de wetenschapsgeschiedenis, het tweede uit de pedagogische historiografie en de gevangenisethnografie en het derde deel neemt de vorm aan van een sociale geschiedenis *from below*. Voorafgaand aan elk van deze drie delen bevindt zich een inleiding toegespitst op de relevante historiografie. In deze algemene inleiding situeer ik mijn onderzoek in de bestaande historiografie van jongeren en justitie. Ik steun op de geschiedenis van emoties voor de uitwerking van mijn theoretisch raamwerk, waarna ik dieper inga op de gebruikte bronnen en het methodologisch kader. Tot slot geef ik een kort overzicht van de hoofdstukken van dit doctoraat.

De jeugddelinquent: opgesloten door volwassenen

De geschiedenis van jongeren en justitie wordt vaak gepresenteerd in tegenstellingen: de *la prison à l'école*⁸; tussen dader en slachtoffer⁹; een *justice sociale* of een *justice pénale*¹⁰;

---

⁸ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école. Les pénitenciers pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)* (Kortrijk-Heule 1996).

⁹ Catharina Lis en Soly ed., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel: VUB Press 2001).

¹⁰ Els Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel: een onderzoek naar het ontstaan en de praktijk van de kinderrechter* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel 2006).

enfants corrigés, enfants protégés¹¹; zalven of slaan¹². Zulke tegenstellingen mogen dan wel *catchy* zijn, ze reduceren de geschiedenis van de jeugdzorg steeds weer tot hetzelfde vraagstuk: de institutionele paradox van ‘gevaarlijke kinderen’ en ‘kinderen in gevaar’¹³; een spanning die ook honderd jaar geleden zo werd opgevat: “enfants malheureux, mineurs délinquants”¹⁴. In se wordt de geschiedenis van de jeugdzorg zo steeds weer herleid tot het dilemma tussen “protéger ou exclure”¹⁵; tot een geschiedenis die zich schijnbaar op één as afspeelt: een “ijzeren vuist” of een “zachte hand”.¹⁶

Dat deze spanning steeds weer terugkeert in de historiografie is op zich niet verrassend, aangezien het een spanning is die al in de negentiende eeuw in het beleid aanwezig was, en nog steeds is.¹⁷ Reeds in de negentiende eeuw werd rekening gehouden met de jeugdige leeftijd van minderjarige daders, waarbij kinderen die niet in het volle bewustzijn van hun daden heropgevoed dienden te worden, terwijl de ‘schuldigen’ gestraft zouden worden. Hoewel de Belgische penitentiare inrichtingen sinds het midden van de negentiende eeuw aparte voorzieningen voorzagen voor volwassenen en minderjarige gedetineerden, kwamen jongeren met en zonder het zogeheten ‘oordeel des

---

¹¹ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l’enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas’, *Droit et Société* 32 (1995) 85–108.

¹² Christian Eliaerts, ‘Zalven of slaan? Het eeuwige pendelen tussen hulp en straf in de jeugdbescherming’, in: Catharina Lis en Hugo Soly ed., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel: VUB Press 2001) 371–394.

¹³ K. De Vos, R. Roose en M. Bouverne-De Bie, ‘Honderd jaar na de kinderbescherming: de institutionalisering van een pedagogische paradox’, *Panopticon* 33 (2012) 454–469.

¹⁴ Arthur Levoz, *La protection de l’enfance en Belgique : législation, enfants malheureux, mineurs délinquants* (Brussel: Goemaere 1902).

¹⁵ Veerle Massin, *Protéger ou exclure? L’enfermement des “filles perdues” de la protection de l’enfance à Bruges (1922-1965)* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 2011).

¹⁶ Ook internationaal wordt veel onderzoek geframed in termen van dit dilemma. Jeroen J. H. Dekker, ‘Punir, sauver et éduquer: la colonie agricole “Nederlandsch Mettray” et la rééducation résidentielle aux Pays-Bas, en France, en Allemagne et en Angleterre entre 1814 et 1914’, *Le mouvement social* 153 (1990) 63–90; Eckhardt Fuchs, ‘From punishment to education: The international debate on juvenile penal reform before World War I’, *Prospects PROSPECTS : Quarterly Review of Comparative Education* 45 (2015) 113–126; Heather Shore, ‘Punishment, Reformation, or Welfare: Responses to “The Problem” of Juvenile Crime in Victorian and Edwardian Britain’, in: Helen Johnston ed., *Punishment and control in historical perspective* (Heather Shore Helen Johnston Palgrave Macmillan 2012) 158–176 [geraadpleegd 14 januari 2016]; Jan-Willem Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten 1901-1961* (Nijmegen 2001); Anne Thomazeau, ‘Entre éducation et enfermement : le rôle de l’éducatrice en internat de rééducation pour filles, de la Libération au début des années 1960’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2005) 147–171; David Niget, ‘Du pénal au social. L’hybridation des politiques judiciaires et assistancielles de protection de la jeunesse dans la première moitié du XXe siècle’, *Histoire & Sociétés* 25–26 (2008) 8–25; Susanna Menis, ‘More insights on the English Borstal: “shaping” or just “shaking” the young-offender?’, *International Journal of Criminology and Sociological Theory* 5 (2012) 985–998.

¹⁷ Yves Cartuyvels, ‘De grote etappes in het Belgisch jeugdrecht: continuïteit, circulariteit of breuk?’, *Tijdschrift Jeugd- en Kinderrechten* 4 (2001) 132–157.

onderscheids' toch in dezelfde instellingen terecht, waarbij deze laatste paradoxaal genoeg zelfs langer in opsluiting verkeerden omdat een 'heropvoeding' nu eenmaal langer duurde dan een 'straf'.¹⁸ Doorheen de negentiende eeuw werd de jeugddelinquent als aparte categorie steeds zichtbaarder.¹⁹ Dit idee van de jeugddelinquent als een aparte categorie die nood heeft aan een beleid op maat, mondde uiteindelijk uit in de Belgische Kinderbeschermingswet van 1912 die jongeren onttrok aan het reguliere strafrecht en voorzag in de oprichting van een eigen Kinderrechtbank.²⁰ Deze wet paste in een transnationale hervormingsgolf die zich uitstreckte van Frankrijk tot Japan, waarbij het Juvenile Court in Chicago vaak de eer mag opstrijken als referentiemodel.²¹ Net als in Chicago werd de Belgische Kinderrechtbank voorgezeten door een alleenzettelende kinderrechtter die werd bijgestaan door 'afgevaardigden', sociaal werkers *avant la lettre* die optraden als tussenpersonen met de families van de jongeren. De kinderrechtter heette niet langer te 'straffen', maar trof "maatregelen tot bewaking, opvoeding en behoeding".²² Zijn 'beschermelingen' waren niet enkel jongeren die feiten hadden gepleegd, maar ook jongeren in kwetsbare omstandigheden. Hiermee bracht de kinderrechtbank twee groepen jongeren bij elkaar die reeds decennialang voor "schizofrene emoties"²³ hadden gezorgd: empathie voor het kind in gevaar, angst voor het gevaarlijke kind.

Het nieuwe beleid ten aanzien van jeugddelinquentie poogde de eeuwige spanning tussen straffen en hulpverlening te verzoenen door de categorieën 'kinderen in gevaar'

---

¹⁸ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, Jenneke Christiaens en Charlotte Vanneste, 'Jeugd en Justitie (I). Modellen, praktijken en hervormingen van het jeugdrechtsysteem (1830-2014) / Jeunesse et justice (I). modèles, pratiques et réformes de la justice des mineurs (1830-2014).', in: Margo De Koster, Dirk Heirbaut en Xavier Rousseaux ed., *Tweehonderd jaar justitie : historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge: Die Keure 2015) 243-275, aldaar 246.

¹⁹ Jenneke Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent: België, 1830-1930* (Brussel: VUBPress 1999).

²⁰ Voor een recent overzicht van het Belgische onderzoek over de Kinderbescherming, zie Dupont-Bouchat, Christiaens en Vanneste, 'Jeugd en Justitie (I). Modellen, praktijken en hervormingen'; Margo De Koster, Aurore François en Veerle Massin, 'Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et "irréguliers" sous le regard de la justice. Pratiques judiciaires et institutionnelles (1912-1965)', in: Margo De Koster, Dirk Heirbaut en Xavier Rousseaux ed., *Tweehonderd jaar justitie : historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge: Die Keure 2015) 275-297.

²¹ Voor een vergelijking tussen de implementatie van de kinderbeschermingswetten in verschillende nationale contexten, zie onder meer Jean Trépanier en Xavier Rousseaux ed., *Youth and justice in Western states, 1815-1950* (New York, NY: Springer Berlin Heidelberg 2017); Marie-Sylvie Dupont-Bouchat en Eric Pierre ed., *Enfance et justice au XIXe siècle: essais d'histoire comparée de la protection de l'enfance, 1820-1914: France, Belgique, Pays-Bas, Canada. Droit et justice* (Paris: Presses universitaires de France 2001); Pamela Cox en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate, Dartmouth 2002).

²² Wet van 15 mei 1912 op de Kinderbescherming, art. 13, zoals weergegeven in Cl. Van Straelen, *Beknopte uitlegging der wet van 15 mei 1912 op de kinderbescherming* (Hasselt: Jules Cleysens 1912) 23.

²³ Niget, 'Du pénal au social', 17.

en ‘gevaarlijke kinderen’ rechtstreeks met elkaar te verbinden: kinderen in precare omstandigheden of een zedeloos milieu hadden een verhoogde kans om zich te ontpoppen tot jeugddelinquenten.²⁴ De idee dat men daartoe ook preventief kon en diende op te treden, legitimeerde interventies vooraleer er een feit was gepleegd. Dit paste in de rechtsfilosofie van het Sociaal Verweer, volgens dewelke criminaliteit niet langer werd opgevat als een rationele en vrije keuze, maar als een symptoom van een verstoorde persoonlijkheid. De klemtoon verschoof dan ook van de gepleegde *feiten* naar de figuur van de (potentiële) *dader* en het *risico* dat een persoon vertoonde op het plegen van feiten. Om inzicht te verkrijgen in de subjectieve persoon van de dader en diens risico werd steeds meer beroep gedaan op wetenschappelijke experts uit de criminele antropologie en de forensische psychiatrie. Het nieuwe beleid inzake jeugdrecht en kinderbescherming dat in die periode opkwam in de westerse wereld, zag zich dan ook geruggesteund door “de beschermende paraplu van wet en wetenschap”.²⁵ Om de potentiële daders vervolgens te kunnen behandelen was hulpverlening nodig, hetzij op niveau van het milieu (in de vorm van sociaal werkers), hetzij op individueel niveau (door psy-wetenschappers en/of residentiële hulpverlening). Strafrecht en hulpverlening werden dus aan elkaar gekoppeld. Die koppeling was echter allesbehalve onschuldig, zo betoogde de revisionistische geschiedschrijving die opkwam in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Straf en hulpverlening *revisited*

In 1969 verscheen een boek dat de historiografie van jeugdhulpverlening tot op de dag van vandaag tekent: Anthony Platts *The Child Savers: The Invention of Juvenile Delinquency*. Het tweede deel van de titel vervatte de idee dat jeugddelinquentie geen ‘natuurlijk’ probleem was met het beleid rond kinderbescherming als gevolg, maar dat de kinderbescherming zelf bijdroeg tot het problematiseren en criminaliseren van bepaalde gedragingen, met het ontstaan van ‘de jeugddelinquent’ als gevolg. De jeugddelinquent was met andere woorden een sociale en historische constructie. Deze claim moet gezien worden in een paradigmashift binnen de criminologie waar het positivisme plaatsmaakte voor *labeling*-theorieën. Het sloot aan bij Beckers stelling dat ‘deviant’ geen inherente eigenschap was, maar afhing van hoe de samenleving reageerde op bepaalde gedragingen: “social groups create deviance by making the rules whose infraction

---

²⁴ De Vos, Roose en Bouverne-De Bie, ‘Honderd jaar na de kinderbescherming: de institutionalisering van een pedagogische paradox’.

²⁵ Jeroen J. H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden: over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker 2006) 384.

constitute deviance, and by applying those rules to particular people and labeling them as outsiders”.²⁶

Het eerste deel van Platts titel verwijst naar de progressieve hervormers die aan de basis lagen van het nieuwe beleid rond jeugddelinquentie zoals hierboven uiteengezet. Platt beargumenteerde dat de ‘Child Savers’ geen altruïstische weldoeners waren maar figuren uit de burgerlijke middenklasse die hun belangen wilden beschermen tegen de ongereguleerde massa’s. In de handen van de ‘Child Savers’ was de kinderbescherming in de eerste plaats een instrument om de arbeidersbevolking te controleren en te disciplineren. Ook deze sociale controle gedachte ontstond niet in een vacuüm. Enkele jaren na Platt verscheen Michel Foucaults *Surveiller et punir*, waarin hij weergaloos de evolutie van bestraffing weergaf niet als een instituut dat steeds humaner werd, maar dat steeds beter werd in het disciplineren van zijn subjecten.²⁷ De koppeling tussen strafrecht en hulpverlening werd op macroniveau geanalyseerd door David Garland, die het ‘penal welfare’ noemt; een koppeling die ook in de historiografie rond jeugddelinquentie werd gevolgd.²⁸

Geïnspireerd door de nieuwe vraagstukken die deze paradigmaverschuivingen hadden geopend zijn sinds de jaren zeventig talloze werken verschenen over jeugddelinquentie die, anders dan de macro-structuralistische benaderingen, meer empirisch bronnenmateriaal aansneden en hierbij ook meer aandacht besteedden aan de manoeuvres van de individuele actoren binnen deze disciplinerende structuren. Over de ‘geboorte van de jeugddelinquent’ als een aparte categorie verschenen veel werken die het wanneer, waarom en hoe van het ontstaan ervan nuanceerden.²⁹ Het beleid van de progressieve hervormers en de werking van de kinderrechtbank werden getoetst aan de hand van persoonsdossiers zodat de kloof tussen woord en daad, en daarmee de idee van de almachtige kinderrechtbank tegenover de passieve families, genuanceerd werd.³⁰ Op basis van gerechtelijke dossiers wezen onderzoeksters op de driehoeksverhouding tussen

---

²⁶ Howard Becker, *Outsiders. Studies in the sociology of deviance* (The free press of Glencoe 1963) 9.

²⁷ Michel Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison* ([Paris]: Gallimard 1975).

²⁸ David Garland, *Punishment and welfare: a history of penal strategies* (Aldershot, Hants, England; Brookfield, VT: Gower 1985); Niget, ‘Du pénal au social’; Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*.

²⁹ Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*; Paul Griffiths, ‘Juvenile Delinquency in Time’, in: Pamela Cox en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate, Dartmouth 2002) 23–40; Michelle Perrot, ‘Sur la ségrégation de l’enfance au XIXe siècle.’, *La Psychiatrie de l’Enfant* 25 (1982) 179–206; Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind: bestraffing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht 1833-1886* (Uitgeverij Verloren 1995).

³⁰ Voor België, zie Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*; Aurore François, *Guerres et délinquance juvénile : un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)* (Louvain-la-Neuve: UCL 2005). Voor de Amerikaanse context, zie bijvoorbeeld Steven Schlossman, *Transforming juvenile justice: reform ideals and institutional realities, 1825-1920* (DeKalb: Northern Illinois University Press 2005); Anne Meis Knupfer, *Reform and resistance: gender, delinquency, and America’s first juvenile court* (New York: Routledge 2001).

het gerecht, de betrokken families en de jongeren en de agens die elk van de actoren daarin voor de dag legde.³¹ Genderhistorici wezen op het belang van burgerlijke vrouwen die het beleid mee uitvoerden in de vorm van een “maternal state”³² maar illustreerden ook hoe de kindbescherming werkte als een “technology of gendered sexuality” door controlerend op te treden inzake de seksualiteit van adolescente meisjes.³³ Op het vlak van de gesloten instellingen kwam er na kennis over de institutionele visies ook steeds meer aandacht voor de jongeren die eraan onderworpen waren.³⁴ In het bijzonder de conceptuele verruiming van de noties ‘agens’ en ‘verzet’ en het creatief gebruik van institutionele bronnen stelden onderzoeksters in staat om de subtiele contestaties te tonen van jongeren tegen de hiërarchische normen.³⁵ Historici van jongeren en justitie

---

³¹ Voor België, zie Margo De Koster, Weerbaar, weerspannig of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel 2003). Voor andere contexten, zie Mary E Odem, *Delinquent daughters. Protecting and policing adolescent female sexuality in the United States, 1885-1920* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 1995); Heather Shore, *Artful dodgers: youth and crime in early nineteenth-century London* (Rochester, NY: Royal Historical Society/Boydell Press 1999); Tamara Myers, *Caught. Montreal's modern girls and the law, 1869-1945* (Toronto: University of Toronto Press 2006).

³² Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Femmes philanthropes: les femmes dans la protection de l’enfance en Belgique (1890-1914)’, in: Andrée Despy-Meyer en Serge Vandepuut ed., *Femmes de culture et de pouvoir. Sextant : revue du groupe interdisciplinaire d’études sur les femmes* (Brussel 2000) 81–117; Aurore François, ‘From Philanthropists to Juvenile Judges: Women dealing with Juvenile Delinquency. International Debates and Practices (1890-1960)’, in: Eva Schandevyl ed., *Women in law and lawmaking in nineteenth and twentieth-century Europe* (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate 2014) 23–44. Zie ook Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1999).

³³ Nancy Lesko, *Act Your Age! A Cultural Construction of Adolescence* (Routledge 2013) 82. Steven Schlossman en Stephanie Wallach, ‘The Crime of Precocious Sexuality: Female Juvenile Delinquency in the Progressive Era’, *Harvard Educational Review* 48 (1978) 65–94; Elizabeth Lunbeck, ‘“A New Generation of Women”: Progressive Psychiatrists and the Hypersexual Female’, *Feminist Studies* 13 (1987) 513–543; Pamela Cox, *Gender, justice, and welfare: bad girls in Britain, 1900-1950* (New York: Palgrave Macmillan 2003). Voor België, zie bv. Aurore François en Veerle Massin, ‘“Ces virus ambulants”. Discours et pratiques à l’égard des filles de justice atteintes de maladie vénérienne (Belgique, 1912-1950)’, *BTNG-RBHC XXXVIII* (2008) 379–405.

³⁴ Een greep uit de talloze voorbeelden: Jeroen J. H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor “Nederlandsch Mettray”* (Van Gorcum 1985); Christian Carlier, *La prison aux champs. Les colonies d’enfants délinquants du nord de la France au XIXe siècle* (Parijs 1994); Barbara M Brenzel, *Daughters of the state. A social portrait of the first reform school for girls in North America, 1856-1905* (Cambridge, Mass.: MIT Press 1983); Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Le pénitencier de Saint-Hubert. I. La maison pénitentiaire des jeunes délinquants (1840-1867)’, *Saint-Hubert d’Ardenne, Cahiers d’histoire* V (1980) 161–182.

³⁵ Zie o.m. Tamara Myers en Joan Sangster, ‘Retorts, Runaways and Riots: Patterns of Resistance in Canadian Reform Schools for Girls, 1930-60’, *Journal of Social History* 34 (2001) 669–697; Jenneke Christiaens, ‘Testing the limits: Redefining Resistance in a Belgian Boys’ Prison’, in: *Becoming delinquent: British and European Youth, 1650-1950* (Aldershot 2002) 89–104; Abigail Wills, ‘Resistance, Identity and Historical Change in Residential Institutions for Juvenile Delinquents, 1950-70’, in: Helen Johnston ed., *Punishment and Control in Historical Perspective* (Palgrave Macmillan UK 2008) 215–234.

hebben de macro-structuralistische benadering gecounterd door empirisch bronnenmateriaal toe te voegen en de families niet te reduceren tot passieve figuurtjes waarop het beleid werd uitgeoefend.

De gevoelige jeugddelinquent

Desondanks lezen we als historici van jongeren en justitie het bronnencorpus m.i. nog steeds te veel volgens de prisma's van de child savers zelf. Ons uitgangspunt bij het lezen van de bronnen is steeds het achterhalen hoe de jongeren de 'grenzen van de hiërarchie' aftastten, hoe de meisjes omgingen met seksualiteit, hoe gedetineerden weerstand boden aan 'de' discipline – met andere woorden hoe de jongeren réageerden op de *institutionele* normen van discipline, gehoorzaamheid en autoriteit. Daardoor blijven we onze vraagstellingen formuleren volgens de terminologie van de beleidsmakers; we blijven hún prioriteiten in het centrum van ons onderzoek plaatsen: discipline, gehoorzaamheid, seksualiteit.

De laatste jaren is er, in lijn met andere onderzoeksvelden, steeds meer belangstelling voor de stem van de jongeren. Om een tegenwicht te bieden voor de zogeheten 'adult sources', waarop het merendeel van onze kennis over jongeren gebaseerd is, worden egodocumenten van jongeren gebruikt.³⁶ Maar net zoals het voor gendergeschiedenis niet volstond om simpelweg de categorie 'vrouw' toe te voegen aan de bestaande historische narratieven, volstaat het hier niet om egodocumenten van jongeren toe te voegen en dezelfde klassieke vraagstellingen te reproduceren.³⁷ Het gaat er niet om alle 'adult sources' te bannen uit onderzoek naar jongeren, maar het gaat erom onze vraagstellingen te laten vertrekken vanuit sleutelwoorden die we tegenkomen in het discours van de jongeren. Zoals hierboven aangehaald, grijpen we vaak terug naar de klassieke begrippen van discipline, autoriteit en hiërarchie. In de penitentiaire context kunnen we niet heen om de machtscontext, maar 'discipline', 'autoriteit' en 'weerstand' zijn te vaag. Brieven als die van Gabriel tonen dat we ons moeten afvragen wélke soort disciplineren de jongeren ervaarden, tegen wélke facetten van disciplineren zij aanbotsten. Immers, zoals Dekker en Baggerman aanhalen, de meerwaarde van egodocumenten van ondergerepresenteerde groepen in de maatschappij is net dat ze vragen kunnen opwerpen waar we tot dusver nog niet bij hadden stilgestaan.³⁸

---

³⁶ Peter N. Stearns, 'Challenges in the History of Childhood', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 1 (2008) 34–42, aldaar 36.

³⁷ Mary Jo Maynes, 'Age as a Category of Historical Analysis: History, Agency, and Narratives of Childhood', *Journal of the History of Childhood and Youth* 1 (2008) 114–124; Mona Gleason, 'Avoiding the agency trap: caveats for historians of children, youth, and education', *History of Education* 45 (2016) 446–459.

³⁸ Rudolf Dekker en Ariane Baggerman, 'De gevaarlijkste van alle bronnen'. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3–22, aldaar 12.

Maar dat impliceert dan wel dat we ons onderzoek daarop moeten durven afstemmen. Historici Michael Werner en Bénédicte Zimmermann braken hier al een lans voor met hun ‘pragmatic induction’: “an investigative mechanism in which the objects, categories, and analytical schemes are adjusted in the course of research”.³⁹ In de sociale wetenschappen is dat met *Grounded theory* meer gebruikelijk. *Grounded theory* is een onderzoeksmethode die inductief te werk gaat: ze vertrekt vanuit de data en gaat voortdurend heen en weer tussen data en analyse. *Grounded theory* zet onderzoekers aan “to make early stops to analyze what you find along your path”.⁴⁰ Precies dit is wat ik heb gedaan voor mijn onderzoek. Wat begon als een open zoektocht naar ‘de’ stem van de jeugddelinquent – er toen nog van overtuigd dat ‘de’ stem bestond en ook nog eens te lokaliseren viel in de archieven –, deed me steeds weer uitkomen bij een specifiek element waar ik niet om heen kon: de manier waarop jongeren zoals Gabriel uiting gaven aan hun gevoelens.⁴¹

Een voortdurende wisselwerking tussen vragen die in me opkwamen door het lezen van de bronnen, het opnieuw lezen van de bronnen met emoties als lens en het aftoetsen aan secundaire literatuur, deed me uitkomen bij drie grote vraagstukken, zoals aangehaald aan het begin van de inleiding: (1) de manier waarop emoties werden opgevat door de waarnemers en wat dit betekende voor de waarnemingspraktijken, (2) de rol van emotie in omgangsvormen tussen jongeren en de diverse geledingen onder de personeelsleden en (3) de rol van emotie als instrument en platform van onderhandeling bij de jongeren, hun families en de instellingsactoren.

De geschiedenis van emoties

Hoewel reeds in het begin van de twintigste eeuw een aanzet werd gegeven tot een geschiedenis van “la vie affective d’autrefois” met cultuurhistorici als Lucien Febvre, Johan Huizinga en Norbert Elias, kwam het historisch onderzoek pas echt op gang in de late jaren tachtig.⁴² In die periode genoten emoties een grote belangstelling van antropologen, die wezen op de culturele dimensies van emoties. Toen in de jaren negentig steeds meer belangstelling kwam voor discoursanalyse in de antropologie, opende dit de weg voor historici om de ideeën toe te passen op de bronnen die zij traditioneel ter

---

³⁹ Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, ‘Beyond comparison: Histoire Croisée and the challenge of reflexivity’, *History and theory* 45 (2006) 30–50, aldaar 46.

⁴⁰ Kathy Charmaz, *Constructing Grounded Theory* (SAGE 2014) 1.

⁴¹ Een verdere reflectie over het eigen aandeel van de onderzoekster en het gebruik van *grounded theory* staat op p. 28.

⁴² Lucien Febvre, ‘La sensibilité et l’histoire: Comment reconstituer la vie affective d’autrefois?’, *Annales d’histoire sociale* (1939-1941) 3 (1941) 5–20.

beschikking hebben: geschreven bronnen.⁴³ De geschiedenis van emoties kende het afgelopen decennium een ongeziene *boom*. Het onderzoeksdomein werd geïnstitutionaliseerd in onderzoeksinstituten, congressen en tijdschriften⁴⁴ en het onderzoeksterrein werd in kaart gebracht door handige overzichtswerken.⁴⁵ Hierna behandel ik twee vraagstukken die van belang zijn voor mijn theoretisch kader: de definitie van ‘emotie’ en de verhouding tussen emotie, macht en de samenleving.

Emoties als historisch veranderlijk: op zoek naar een definitie

De geschiedenis van emoties gaat uit van de veranderlijkheid van emoties doorheen de tijd. Emoties zijn dan niet universeel, biologisch gedetermineerd en onveranderlijk, maar sociaal geconstrueerd en afhankelijk van de culturele en historische context. In welke mate emoties sociaal geconstrueerd zijn – op het niveau van de normen, de manier waarop ze woordelijk en lichamelijk gepraktiseerd worden – is voorwerp van discussie.⁴⁶ Historici zelf zijn lang uitgegaan van een scheiding tussen de beleving van de emotie en de expressie ervan. Bronnen zoals egodocumenten gaven dan wel inzicht in de expressie, maar nooit in de beleving: “only the part [of the emotion] which has passed into a given form of expression can be of interest for the historian”.⁴⁷ Recent werd echter aangekaart dat deze opdeling tussen ‘beleving’ en ‘expressie’ evenzeer een paradigma is dat in een historisch-culturele context bestaat. De opdeling wekt echter de indruk dat de manier van expressie misschien wel veranderlijk is, maar dat de beleving onveranderlijk is. Een tweede kritiek op de gangbare uitgangspunten in de geschiedenis van emoties kwam er op het vlak van lichamelijkheid. De focus op discours liet het lichaam links liggen,

---

⁴³ Joanna Bourke, ‘Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History’, *History Workshop Journal* (2003) 111–133, aldaar 116. Een van de vroegste werken in de antropologie van emoties is Michelle Rosaldo, ‘Toward an anthropology of self and feeling’, in: Richard A. Shweder en Robert A. Levine, *Culture theory. Essays on mind, self, and emotion* (Cambridge: Cambridge University Press 1984) 137–157. Voor emoties en discoursanalyse in de antropologie, zie Catherine Lutz en Lila Abu-Lughod, *Language and the politics of emotion* (Cambridge: Cambridge University Press 1990).

⁴⁴ Enkele onderzoeksinstituten gespecialiseerd in de geschiedenis van emoties zijn het Max Planck Research Centre for the History of Emotions, het Queen Mary Centre for the History of the Emotions, het ARC Centre of Excellence for the History of Emotions en het Amsterdam Centre for Cross-Disciplinary Emotion and Sensory Studies (ACCESS). In 2017 werd het tijdschrift *Emotions: History, Culture, Society* (EHCS) gelanceerd.

⁴⁵ Rob Boddice, *The history of emotions. Historical approaches* (Manchester: Manchester University Press 2018); Jan Plamper, *The history of emotions: an introduction. Emotions in History* (Oxford: Oxford University Press 2015); Susan J. Matt en Peter N. Stearns ed., *Doing emotions history* (Urbana: University of Illinois Press 2014); Barbara H. Rosenwein en Riccardo Cristiani, *What is the History of Emotions?* (John Wiley & Sons 2017); Alain Corbin, Jean-Jacques Courtine en Georges Vigarello ed., *Histoire des émotions* (Paris: Le Seuil 2017).

⁴⁶ Plamper, *The history of emotions*, Hoofdstukken 2-3; Barbara H. Rosenwein, ‘Problems and Methods in the History of Emotions’, *Passions in Context* 1 (2010) 1–32.

⁴⁷ Starobinski geciteerd in Susan J. Matt en Peter N. Stearns ed., *Doing emotions history. History of emotions* (Urbana: University of Illinois Press 2014) 45.

waardoor de indruk werd gewekt dat de historische verandering zich enkel in taal situeerde en niet in een veranderende lichamelijkheid.⁴⁸ Een eerste oplossing voor deze twee euvels kwam er met de ‘emotives’ van William Reddy waarmee hij doelde op het intentioneel uiten van een non-verbale beleving waarbij Reddy het performatieve karakter benadrukte.⁴⁹ Hiermee oversteeg hij de veronderstelde kloof tussen beleving en expressie. Maar het was Monique Scheer die de brug maakte met de social practice theory en daarmee ook lichamelijkheid integreerde. Het is haar concept van emotionele praktijken dat ik gebruik in mijn eigen onderzoek.

Te vaak is de term ‘emotionele praktijk’ gehanteerd zonder dat het gebruik ervan vergezeld werd door een theoretische reflectie, schrijft Scheer. Hierbij werd gesuggereerd dat ‘emotionele praktijken’ eenvoudigweg handelingen zijn die mensen doen, gepaard gaande met emotie. Zo’n invulling impliceert echter een conceptuele scheiding van ‘emotie’ en ‘praktijk’, in plaats van het beschouwen van emoties als een praktijk.⁵⁰ De ‘practice theory’ van emoties “views emotion as an *act* situated in and composed of *interdependent cognitive, somatic, and social components*, mixed in varying proportions, depending on the practical logic of the situation in which it takes place.”⁵¹ Scheer schuift zelf vier soorten ‘emotionele praktijken’ naar voren. Ze onderscheidt ‘mobiliserende’ emotionele praktijken (die doelbewust gevoelens opwekken), ‘benoemende’ praktijken (de ‘emotives’ van Reddy), ‘communicerende’ emotionele praktijken (het communiceren van emoties aan de hand van discours én lichaam) en ‘regulerende’ praktijken (praktijken die bepalen wat gepaste gevoelens zijn). Het gebruik van de term ‘emotionele praktijken’ impliceert noodzakelijkerwijs dat een gevoel niet *a priori* bestaat, maar *ontstaat* in ‘het doen’ van de emotie.⁵² Het methodologische gevolg is dat wat zichtbaar is in de bronnen één facet is van de hele ‘handeling’ van emotie. De expressie is niet het eindpunt van de beleving; de veruitwendiging van een emotie is integraal onderdeel van de emotionele praktijk. De opdeling tussen beleving en expressie wordt met andere woorden overstegen.

Aan Scheers categorieën wil ik er nog twee toevoegen. Ten eerste noopt de analyse van de machtsdynamieken (cfr. *infra*) tot een categorie emotionele praktijken die ik emotionele ‘tegenpraktijken’ noem; emotionele praktijken waarmee de jongeren lijnrecht ingingen tegen het emotioneel-normatieve kader van de instelling. Een tweede categorie die ik mis is een ‘definiërende’ emotionele praktijk: praktijken waardoor emotie

---

⁴⁸ Josephine Hoegaerts en Tine Van Osselaer, ‘De lichamelijkheid van emoties. Een introductie’, *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 4 (2012) 452–465.

⁴⁹ William M. Reddy, *The navigation of feeling : a framework for the history of emotions* (2001) 96.

⁵⁰ Monique Scheer, ‘Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion’, *History and Theory* 51 (2012) 193–220, aldaar 193–194.

⁵¹ *Ibid.*, 219. Mijn cursief.

⁵² *Ibid.*, 220.

als concept ge(re)produceerd wordt, zoals bijvoorbeeld intellectuele debatten, het ontwerpen en invullen van formulieren of uitingen waarmee leken een ‘folk’-concept van emotie vormgaven.⁵³ Tot slot wil ik opmerken dat deze categorieën voor mij niet noodzakelijk van elkaar losstaan: een communicerende emotionele praktijk kan ook mobiliserend zijn, een definiërende praktijk kan, afhankelijk van de machtspositie, ook regulerend zijn.

Emoties, samenleving en macht

Over kunst zou de Tachtiger Willem Kloos hebben geschreven dat het de “allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie” was.⁵⁴ Maar historici van emotie zijn het er over eens dat emoties helemaal niet “allerindividueelst” zijn. Doorheen de jaren zijn verschillende analytische raamwerken ontwikkeld om greep te krijgen op de relatie tussen emotie en het collectieve. Een van de vroegste modellen was de ‘emotionologie’ van Carol en Peter Stearns; de collectieve normen met betrekking tot emotie-expressie. Deze normen konden achterhaald worden aan de hand van bijvoorbeeld etiquetteboeken of handleidingen voor de opvoeding. Historici zouden dan op zoek moeten naar de discrepantie tussen deze normen en de eigenlijke emotiebeleving.⁵⁵ Mediëviste Barbara Rosenwein is echter kritisch voor grote narratieven die conclusies willen trekken over emotionele praktijken voor de samenleving als geheel. Voor Rosenwein wordt het emotionele leven niet gereguleerd door één enkelvoudige set van regels, maar door verschillende emotionele modellen en stijlen, door haar ‘emotional communities’ genoemd. Het kan dan gaan om families, kloosters, fabrieken, koninklijke hoven. Zulke emotionele gemeenschappen zijn sociale gemeenschappen waarbij de onderzoekster beoogt

to uncover systems of feeling, to establish what these communities (and the individuals within them) define and assess as valuable or harmful to them (for it is about such things that people express emotions); the emotions that they value, devalue, or ignore; the nature of the affective bonds between people that they recognize; and the modes of emotional expression that they expect, encourage, tolerate, and deplore.⁵⁶

De vraag kan echter gesteld worden wat het vestigende criterium is voor een emotionele gemeenschap. Wordt een emotionele gemeenschap bepaald door de ruimte – een vriend

---

⁵³ Ik wil mijn collega's uitdrukkelijk bedanken voor hun waardevolle feedback over deze passage.

⁵⁴ G.J. van Bork e.a., ‘Tachtigers’, in: *Algemeen letterkundig lexicon* (2012) <https://dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03228.php> [geraadpleegd 9 augustus 2019].

⁵⁵ Peter N. Stearns en Carol Z. Stearns, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards’, *The American Historical Review* 90 (1985) 813–836, aldaar 813.

⁵⁶ Rosenwein, ‘Problems and methods’, 11.

begroet je immers anders in een kerk dan op het strand – of door identiteit? Als emotionele gemeenschappen geënt zijn op vooraf bestaande entiteiten, zoals Rosenwein stelt, impliceert dit dan niet dat de emotionele gemeenschap als het ware bijkomstig is aan andere entiteiten? Anderen zijn van mening dat de emotionele gemeenschap slechts bestaat door het voortdurend *performen* van de emotionele kaders die de gemeenschap deelt, terwijl ook gewezen is op de interferentie van sociale breuklijnen als klasse, gender en leeftijd doorheen de interne dynamieken van de emotionele gemeenschap.⁵⁷ Bij het afbakenen van een emotionele gemeenschap rijzen dus heel wat vragen.

Maatschappelijke breuklijnen zijn ook nog op een andere manier in het spel. Emotionele kenmerken kunnen worden toegekend aan nationale of sociale groepen waarbij de ‘emotionele identiteit’ geldt als een *marker* van de groep. Groepen met eenzelfde ‘emotionele identiteit’ hoeven niet noodzakelijk een gemeenschap te vormen, en hoeven zichzelf ook niet noodzakelijk te identificeren met de emotionele identiteit die hun wordt toegekend. Adolescenten bijvoorbeeld worden als sociale groep vaak gedefinieerd op basis van hun labiele emoties, maar hoeven zichzelf er niet noodzakelijk mee te identificeren.⁵⁸ Het toekennen van emotionele kwaliteiten aan bepaalde groepen kan ook een manier zijn om de hiërarchie in een samenleving te bestendigen. Ondergeschikte groepen worden dan vaak gedefinieerd als niet in controle van hun emoties.⁵⁹

Dit brengt ook een andere vraag ter sprake: de rol van macht. Hoe verhouden verschillende emotionele gemeenschappen zich tot elkaar? Rosenwein poneert de emotionele gemeenschappen m.i. in dat opzicht iets te veel als egalitaire gemeenschappen waarvan het lidmaatschap vrijblijvend is. Ze vergelijkt weliswaar de praktijken van verschillende gemeenschappen die naast elkaar bestaan of elkaar opvolgen, maar laat zich minder uit over de machtsverhoudingen tussen gemeenschappen.⁶⁰ Aan het andere einde van het spectrum staat William Reddy. Hij schrijft dat elk politiek regime een normatief kader voor emoties ontwikkelt: een ‘emotional regime’. Als dit regime weinig ‘emotionele vrijheid’ toelaat, geeft dit aanleiding tot het ontstaan van subversieve groepen zoals een ‘emotional refuge’ die een tijdelijke ontsnapping bieden van de emotienormen.⁶¹ Deze strijd om emotionele vrijheid is voor Reddy zelfs een voortstuwende kracht van politieke verandering. Reddy’s kader is

---

⁵⁷ Zie over deze vragen het briljante artikel van Benno Gammerl, ‘Emotional styles – concepts and challenges’, *Rethinking History* 16 (2012) 161–175.

⁵⁸ Dorothee Sturkenboom, ‘Understanding Emotional Identities: The Dutch Phlegmatic Temperament as Historical Case-Study’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 129 (2014) 163.

⁵⁹ Stephanie A. Shields, ‘Passionate men, emotional women: Psychology constructs gender difference in the late 19th century.’, *History of Psychology* 10 (2007) 92–110.

⁶⁰ Barbara H. Rosenwein, *Generations of feeling: a history of emotions, 600 - 1700* (Cambridge: Cambridge University Press 2016) 4.

⁶¹ Reddy, *The navigation of feeling*, 129.

nuttig omdat het de aandacht vestigt op macht, maar het creëert een dichotome opdeling tussen een 'regime' en de 'subjecten'. Dit probleem is analoog aan sommige benaderingen van disciplinerende inrichtingen vanuit de sociale geschiedenis, waarbij een binair kader wordt gecreëerd tussen de gezichtsloze, totalitaire instelling en de onderdrukte, passieve gedetineerden. Om de rol van macht en emotie binnen de complexe dynamieken van een penitentiare inrichting te bestuderen, maak ik gebruik van Mark Seymours concept 'emotionele arena'.

Seymour gebruikte het concept 'emotional arena' in zijn studie naar de clash van verschillende emotionele conventies tijdens een rechtszaak. De rechtbank fungeerde als een 'emotionele arena' waarin de jonge Italiaanse staat een nieuwe emotionele stijl wilde opleggen aan de provincies. In de rechtbank kwamen meerdere emotionele gemeenschappen met een verschillende schaal samen: het echtpaar in de beklaagdenbank, de echtgenoot met zijn minnaressen, de provinciale rechters en de staat. Die gemeenschappen werden elk doorkruist door assen van gender, klasse, opleiding en geografische herkomst. Tot slot wijst Seymour er ook op dat hoewel historische actoren aan bepaalde conventies gebonden zijn door de gemeenschap waartoe ze behoren door hun sociale positie, ze toch hun emotionele expressies kunnen aanpassen afhankelijk van de emotienormen die ze associëren met een ruimte. Het praktiseren van de emotionele conventies is daarenboven onderhevig aan de persoonlijke opportuniteiten en de concrete context van het proces.⁶² Als er voor een 'emotionele arena' dus geen beknopte, citeerbare definitie bestaat, dan is het omdat Seymour een uitgebalanceerd kader heeft uitgewerkt waarin alle factoren geïntegreerd zijn die in andere conceptuele kaders slechts onevenwichtig gerepresenteerd zijn.

De penitentiare inrichting als een 'emotionele arena'

Het concept 'emotionele arena' is geknipt voor mijn onderzoek om verschillende redenen. Vooreerst biedt de emotionele arena een geschikte oplossing om de machtsdynamieken in de penitentiare inrichting te vatten. Een 'emotional arena' wekt niet de vrijblijvende indruk van een 'emotionele gemeenschap', maar tegelijk wekt het ook niet de totalitaire en dichotome indruk van een 'emotional regime'. 'Emotional arena' laat ruimte voor een contestatie, niet op dichotome wijze tussen 'het' regime en 'de' ondergeschikten, maar tussen verschillende geledingen en op verschillende terreinen. Hiermee biedt het ook een genuanceerd kader met erkenning voor de grote variatie aan hiërarchische posities die institutionele actoren kunnen bekleden, en de daaruit volgende andere emotionele stijlen. Deze emotionele stijlen zijn ook beïnvloed door de assen van gender en klasse. Internaten worden wel eens gezien als een "microkosmos van de sociale

---

⁶² Mark Seymour, 'Emotional arenas: from provincial circus to national courtroom in late nineteenth-century Italy', *Rethinking History* 16 (2012) 177–197.

macrokosmos”.⁶³ Hierdoor kan de casus van de heropvoedingsinstelling dieper ingaan op de vraag die Benno Gammerl stelde naar de impact van een emotionele identiteit dan wel die van ruimtelijkheid op het praktiseren van een emotionele stijl.⁶⁴ Dit komt vooral aan bod in deel 2 en 3. De historische criminologie heeft een sterke traditie in het conceptueel verruimen van de notie agens. Mijn onderzoek naar de penitentiaire inrichting als een ‘emotionele arena’ leent zich er perfect toe om dit conceptueel kader over agens nog een stapje verder te drijven. In deel 3 onderzoek ik het verband tussen emotionele stijl en agens, niet alleen een agens in het opeisen van een ‘emotionele vrijheid’, maar een agens die wordt *gedefinieerd* door de emotionele praktijk: een emotionele agens.

Een penitentiaire inrichting verschilt echter ook van een openbare rechtszaak zoals Mark Seymour die analyseerde. De rijksopvoedingsgestichten waren geen publiekelijke schouwtonelen waar journalisten naar hartenlust over konden schrijven. Een disciplinerende instelling is in de literatuur vaak benaderd als een ‘totale instelling’ die hermetisch is afgesloten van de omgeving. Die interpretatie hang ik niet volledig aan, zoals ik in hoofdstuk 6 beargumenteer. Ook in deel 1 beargumenteer ik dat we precies meer moeten kijken naar de manieren waarop de inrichting beïnvloed werd door praktijken of debatten die plaatsvonden in andere maatschappelijke *settings*. Dit neemt niet weg dat een penitentiaire inrichting een sociale groep aan de samenleving onttrekt: de jongeren, maar ook in zekere zin de inwonende personeelsleden. Hierdoor heeft de penitentiaire instelling een andere ruimtelijke betekenis dan een openbare rechtbank en nemen de interacties een veel intenser niveau aan.

Een ander verschil tussen Seymour en mijn studie is dat een analyse van een instelling zich m.i. niet mag beperken tot het bestuderen van de emotionele *stijl*. Hiermee volg ik dan weer eerder Barbara Rosenwein, die ook de emotieconcepten *an sich* historiseert die als uitgangspunt dienen voor de emotionele gemeenschap. Deze conceptuele geschiedenis van emoties komt aan bod in deel 1 van de dissertatie, waarin ik de intellectuele opvattingen over emoties van Maurice Rouvroy – de eerste directeur van het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol – onderzoek en hoe deze in wisselwerking stonden met de gehanteerde observatiepraktijken. Met de heropvoedingsinstelling als een ‘emotionele arena’ kan ik dus ingaan op de concepten, pedagogische en contesterende praktijken van emoties in een complexe dynamiek van macht, maatschappelijke breuklijnen en ruimte.

In een studie naar disciplinerende instellingen blijft Michel Foucaults visie op macht onvermijdelijk. Macht is voor Foucault niet alleen duidelijk aanwijsbare macht bij individuen of instituten, maar het is een macht die zich toont in allerlei praktijken:

---

⁶³ J. A. Mangan, ‘Social Darwinism and Upper-Class Education in Late Victorian and Edwardian England’, *The International Journal of the History of Sport* 27 (2010) 78–97, aldaar 85.

⁶⁴ Gammerl, ‘Emotional styles – concepts and challenges’.

van formulieren tot uurroosters, van handleidingen tot observatietechnieken. Het is een “microfysica van de macht” die zich manifesteert in de kleinste vezels van de maatschappij.⁶⁵ Deze macht is daarbij niet noodzakelijk belemmerend; macht *produceert*. Ze produceert kennistechnieken, praktijken, gedragingen. Wat me in dit onderzoek bovenal interesseert is niet hoe de macht zich ontvouwde tot in de kleinste hoekjes van de emotionele arena, maar hoe de spelers hiermee omgingen. Als mensen deel uitmaakten van verschillende emotionele gemeenschappen, hoe maakten zij dan gebruik van die diverse culturele kaders om hun eigen narratief te weven?

De vraag hoe zij hun narratieven construeerden is niet, zoals de teneur vaak heerst, hoe mensen *ondanks* de hegemonische culturele kaders hun praktijken vormgaven, maar *dankzij*. Niet hoe zij *worstelden* met verschillende normatieve kaders, maar hoe zij *gebruik maakten* van verschillende normatieve kaders. Het is de vraag die Michel De Certeau centraal plaatst in zijn *L'invention du quotidien*:

exhumer les formes subreptices que prend la créativité dispersée, tactique et bricoleuse des groupes ou des individus pris désormais dans les filets de la “surveillance”.⁶⁶

De Certeau erkent ten volle dat mensen onderhevig zijn aan macht, maar dit betekent allerm minst dat ze “passief of dociel” zijn. Het komt er dan op aan om de creatieve processen bloot te leggen die mensen voor de dag leggen in hun confrontatie met macht, hun “arts de faire”, de bricolage die ermee gepaard gaat en de manier waarop mensen de hen beschikbare kaders *toe-eigenen*. Zoals De Certeau schrijft: “Le quotidien ‘invente avec mille manières de braconner.’”⁶⁷

Gevoelens in het archief: casestudies, bronnen, methodologie

Casestudies: de ‘onverbeterlijke’ jongeren in Gent, Brugge en Mol (1890-1965)

Dit onderzoek bestudeert de rol van emoties in Belgische heropvoedingsinstellingen tussen 1890 en 1965. Deze tijdsspanne overspant bewust de periode voor en na de

---

⁶⁵ Foucault, *Surveiller et punir*, 31.

⁶⁶ Michel de Certeau, *L'invention du quotidien. 1: Arts de faire*. L'invention du quotidien Michel de Certeau; 1 (Paris: Gallimard 1990) XL.

⁶⁷ Ibid., XXXVI.

Kinderbeschermingswet (1912); een tijdsspanne die in de literatuur over heropvoedingsinstellingen zelden overbrugd wordt.⁶⁸ Het onderzoek overbrugt ook de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog, die algemeen als een kantelmoment geldt in de geschiedenis van de Belgische Kinderbescherming. De implementatie van de nieuwe Jeugdbeschermingswet van 1965 begrenst mijn onderzoek. Doorheen het hele onderzoek zullen de periodes voor de kinderbeschermingswet, het interbellum en de naoorlogse periodes als verschillende tijdsblokken worden opgevat. Hiermee wijk ik niet af van de ijkingspunten die ook in andere werken al zijn aangebracht. Hoewel het voor een studie van een individuele instelling soms meer aangewezen is ijkingspunten vast te ankeren op basis van een directeurschap, koos ik hier voor een algemene periodisering omdat ik verschillende instellingen bespreek. Het staat me toe de veranderingen in verband te brengen met structurele maatschappelijke verschuivingen. Doorheen de hele periode vergelijk ik telkens een jongens- en een meisjesinstelling met elkaar. Ik koos voor staatsinstellingen die een gelijkaardige categorie jongeren opsloten: de zogeheten ‘onverbeterlijke’ jongeren; zij die wegens aanhoudende conflicten werden geweerd uit andere inrichtingen.⁶⁹ Voor de periode 1890-1912 zijn dit respectievelijk het disciplinekwartier in de Gentse jeugdgevangenis en het Rijksweldadigheidsgesticht van Sint-Andries-Brugge, voor de twintigste eeuw zijn dit het Rijksopvoedingsgesticht van Mol en van Brugge. Daarnaast behandel ik ook een vijfde instelling: het Centraal Waarnemingsgesticht. De archieven van deze inrichting zijn cruciaal voor het wetenschappelijke luik over emoties (hoofdstukken 1-3), maar ook wat betreft omgangsvormen biedt deze instelling een cruciale aanvulling door de bewaarde verslagen van de pedagogische vergaderingen (hoofdstuk 4). Hoofdstukken 5 tot 10 focussen op de jongeren in de disciplinaire inrichtingen. Een beknopt overzicht van elk van de instellingen werd opgenomen in bijlage 1.

---

⁶⁸ Een uitzondering is Margo De Koster en Bert Vanhulle, ‘Medicine or Morals: Mind the Gap? Prison Discourse and Practice in Belgium (1850-1940)’ (forthcoming).

⁶⁹ De instelling van Sint-Andries-Brugge herbergde aan het einde van de negentiende eeuw verschillende secties. Hoewel de strafafdeling voor de Rijksweldadigheidsschool de meest voor de hand liggende keuze zou zijn, werkte ik in eerste instantie met de dossiers van de strafafdeling van het bedelaarsdepot voor minderjarige meisjes, dit omdat ik bij bronnenprospectie in de eerstvermelde afdeling te weinig bruikbaar materiaal aantrof. Hoewel het in principe gaat om een andere ‘categorie’ minderjarigen ging, koos ik dus voor de strafafdeling van het bedelaarsdepot om volgende redenen: (1) Gezien de herhaaldelijke omzendbrieven van de minister waarin nadrukkelijk werd gevraagd om de classificatie te respecteren, kunnen vragen worden gesteld bij de toepassing van dit onderscheid in de praktijk. (2) Veel elementen wijzen erop dat de Brugse strafafdeling van de Rijksweldadigheidsschool al vanaf haar opening werd gezien als een ‘tijdelijke’ afdeling, in afwachting tot alle meisjes van deze categorie konden worden overgeplaatst naar Namen. Een gebrek aan egodocumenten van de jongeren in deze afdeling (op de 200 ingekeken dossiers slechts 4 dossiers met een billet; 11 dossiers met een ander soort egodocument) verplichtte mij om ter aanvulling alsnog dossiers van de strafafdeling van de Rijksweldadigheidsschool te verwerken.

De keuze voor de ‘onverbeterlijke’ jongeren werd ingegeven door verschillende elementen. Ten eerste liet de toestand van het bewaarde archiefmateriaal me toe om voor deze categorie telkens een equivalent te bestuderen doorheen de hele periode en voor de jongens en meisjes. Daarnaast hadden deze jongeren er vaak al een lang traject opzitten, waardoor hun dossiers zeer rijk zijn. Voor de jongens werd bovendien telkens het corresponderende dossier van het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol opgespoord om zodoende niet alleen te beschikken over het officiële eindverslag van de waarneming, maar ook de kladaantekeningen van observatoren en egodocumenten van jongeren die werden opgemaakt tijdens de waarneming. De keuze voor de ‘onverbeterlijken’ heeft echter als nadeel dat dit type inrichting geen prioriteit maakte van heropvoeding maar bovenal tot doel had de maatschappij te behoeden voor deze “malheureux pestiférés”⁷⁰. Hierdoor zou men kunnen opwerpen dat deze inrichtingen misschien geen inrichtingen waren waarin de dynamieken van de emotionele praktijken op een subtiële vorm aan bod komen. Waren typisch ‘opvoedkundige’ inrichtingen dan beter geschikt geweest voor mijn onderzoek? Ik meen van niet. Tot de zogenaamd ‘opvoedkundige’ inrichtingen behoorde namelijk ook de instelling van Saint-Hubert, een instelling die in de jaren vijftig zwaar onder vuur kwam te liggen toen aan het licht kwam dat het personeel de jongens systematisch mishandelde. Verschillende personeelsleden werden veroordeeld.⁷¹ Of de opvoedkundige instellingen dus werkelijk een subtielere dynamiek van emoties en macht zou weergeven, valt te betwijfelen.

Op zoek naar gevoelens: dossiers, rapporten, artikels

Het zwaartepunt van het archiefonderzoek lag op de opsluitingsdossiers van de jongeren. Ik verwerkte een totaal van tweehonderd dossiers: telkens twintig per instelling voor elke steekproefperiode (zie Tabel 1.).⁷² De instellingsarchieven bevatten duizenden dossiers.

Steekproefjaren	Meisjes	Jongens
1905-1910	Rijkswelddadigheidsgesticht Sint-Andries	Jeugdgevangenis Gent (Disciplinekwartier)
1927-1930	Rijksopvoedingsgesticht Brugge	Rijksopvoedingsgesticht Mol (+ corresponderende dossiers van het Centraal Waarnemingsgesticht Mol)
1937-1940		
1947		
1957		

⁷⁰ Le Jeune in een Rapport aan de Koning, 07/07/1890, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1890) 683.

⁷¹ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Le procès d’un système. La fermeture du pénitencier de Saint-Hubert (1954-1956)’, *Revue d’histoire de l’enfance irrégulière* 13 (2012) 61–79.

⁷² Een lijst met de geselecteerde dossiers is opgenomen in de bibliografie.

Tabel 1 Selectie van de opsluitingsdossiers

Gezien het een kwalitatief onderzoek betreft, koos ik voor een doelgerichte steekproef waarbij er, zoals gebruikelijk is binnen een ‘doelgerichte’ steekproef, werd gezocht naar informatierijke cases die onderling voldoende variatie vertonen om het thema ten volle te exploreren.⁷³ Voor elk steekproefjaar waren er nog steeds te veel dossiers om kwalitatief te kunnen bestuderen, maar niet elk dossier was relevant. Ik koos voor een ‘criterium gebaseerde’-steekproef⁷⁴: dossiers met egodocumenten nam ik op in mijn sample. Aangezien het aantal jongeren met egodocumenten in de vroegere periode kleiner was, werden daar meerdere jaren behandeld. Voor de latere jaren waren er per steekproefjaar nog te veel dossiers om kwalitatief te behandelen. Omdat de dossiers in die periode allemaal egodocumenten bevatten en het criterium dus verviel, werd er voor die jaartallen gekozen om – geheel willekeurig – telkens elk derde dossier te bekijken.

In veel onderzoeken die een tijdsspanne overbruggen, is het gebruikelijk om telkens één dossier per X aantal te onderzoeken opdat er dossiers worden bestudeerd van de gehele periode. Ik koos er doelbewust voor om niet op die manier tewerk te gaan, maar om met steekproefjaren te werken: 1900-1905, 1927, 1937, 1947 en 1957. Ik nam alle dossiers door van de jongeren die in dat jaar binnentraden. Dit liet me toe om beter het microklimaat te leren kennen van de jongeren: hun onderlinge dynamieken, de opvoeders die op dat moment werkzaam waren in de instelling en kruisverwijzingen in de dossiers naar éénzelfde gebeurtenis. De keuze voor de precieze jaartallen is het gevolg van de institutionele geschiedenis: in 1927 opende het ROG van Brugge, wat mijn ijkpunt werd voor de selectie van de andere jaren.

Behalve persoonsdossiers maakte ik ook gebruik van andere bronnen uit de instellingsarchieven zoals de strafregisters, personeelsdossiers, richtlijnen en pedagogische vergaderingen. Daarnaast steunde ik ook op eigentijdse publicaties: bronnen van normatieve aard enerzijds en publicaties in vaktijdschriften anderzijds. De opsluitingsdossiers vormen de kern van dit onderzoek, en daarom bespreek ik ze hieronder. De overige bronnen worden bij de relevante delen besproken.⁷⁵

Waarnemings- en opsluitingsdossiers

In hun verzamelwerk *On The Case* definiëren Iacovetta en Mitchinson het persoonsdossier als “the records generated by political, social, legal and other institutions entrusted with

---

⁷³ Dimitri Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden* (Leuven; Den Haag: Acco 2007) 151.

⁷⁴ Ibid., 159.

⁷⁵ Zie de inleiding op deel 1 voor de publicaties, hoofdstuk 4 voor de pedagogische conferenties, hoofdstuk 5 voor rapporten die de opvoeders opstelden, de inleiding op deel 3 voor een bespreking van egodocumenten.

the task of categorizing and assessing certain populations usually with the purpose of supervising, treating, punishing, servicing, and/or reforming individuals or groups deemed in some way deviants or victims".⁷⁶ De dossiers stelden de instellingen in staat om op structurele wijze informatie over individuen te vergaren, te ordenen en te gebruiken in de beoordeling van hun subjecten. Het wijdverspreid gebruik van persoonsdossiers wordt gesitueerd in de negentiende eeuw. In de medische wereld bijvoorbeeld werden de logboeken van de arts niet langer geordend per dag maar per patiënt, waardoor de informatie over een patiënt niet meer versnipperd was doorheen het hele artslogboek maar gecentraliseerd werd.⁷⁷ De politionele praktijk zag in het midden van de negentiende eeuw het ontstaan van het 'Bertillon'-systeem. In dit systeem werden steekkaarten opgemaakt voor mensen die al eens veroordeeld waren waar dan telkens nieuwe informatie aan werd toegevoegd. Op die manier konden recidivisten makkelijk geïdentificeerd worden.⁷⁸ Deze veranderingen in de manier waarop instituten hun informatie ordenden – van de *tijd* naar een *individu* als eenheid van orde – is ook in verband te brengen met een evolutie in de sociale wetenschappen. Steeds vaker werd gebruik gemaakt van 'case studies'. De 'case study' is dan ook wel de 'scientific cousin' genoemd van de 'case record': wetenschappers verweven individuele cases in een breder narratief om een theoretisch of empirische these te funderen; professionals gebruiken case studies om hun analyses van sociale problemen te bevorderen. De opkomst van het persoonsdossier reflecteert dan ook zowel veranderingen in de institutionalisering als in een toenemende belangstelling van de sociale wetenschappen voor maatschappelijke problemen.⁷⁹ In België baseerde sociaal wetenschapster Aimée Racine in 1935 haar onderzoek op driehonderd dossiers van de kinderrechtbank, een voor die tijd "haast ongekende methode", aldus Racine.⁸⁰ Het persoonsdossier werd door historici als bron ontdekt met de sociale geschiedenis *from below*. De dossiers bevatten namelijk kostbare informatie van en over mensen die zelden andere bronnen hebben nagelaten. In de Belgische historiografie over jeugddelinquentie gaf de ontsluiting van archieven een boost

---

⁷⁶ Franca Iacovetta en Wendy Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (University of Toronto Press 1998) 3.

⁷⁷ Marc Berg en Paul Harterink, 'Embodying the Patient: Records and Bodies in Early 20th-century US Medical Practice', *Body & Society* 10 (2004) 13–41. Zie echter Volker Hess voor een alternatieve datering in Parijs en Berlijn. Volker Hess, 'Formalisierte Beobachtung. Die Genese der modernen Krankenakte am Beispiel der Berliner und Pariser Medizin (1725-1830)', *Medizinhistorisches Journal* 45 (2010) 1–48.

⁷⁸ Saskia Bultman en Geertje Mak, 'Identity in Forms: Paper Technologies in Dutch Anthropometric Practices around 1900', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7 (2019) <doi:10.18352/hcm.510>.

⁷⁹ Chris Brickell, 'On the Case of Youth: Case Files, Case Studies, and the Social Construction of Adolescence', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 6 (2013) 50–80, aldaar 51.

⁸⁰ "une méthode à peu près inconnue encore dans la littérature de langue française". Aimée Racine, *Les enfants traduits en justice: étude d'après trois cents dossiers du tribunal pour enfants de l'arrondissement de Bruxelles* (Liège: Georges Thone 1935) IX.

aan het onderzoek op basis van persoonsdossiers, zowel gerechtelijke als opsluitingsdossiers.⁸¹

In dit onderzoek maak ik gebruik van twee soorten persoonsdossiers: het waarnemings- en het opsluitingsdossier. De eerste soort kwam tot stand in de context van de wetenschappelijke observatie-inrichtingen en diende als instrument om de jongere uiteindelijk te categoriseren ten einde een pedagogische maatregel te kunnen voorstellen. Hiertoe moesten de waarnemers alle mogelijke informatie verzamelen die konden bijdragen aan het doordringen tot “Le jardin secret de cette petite âme”, zoals Rouvroy het formuleerde. Het dossier eindigde met het officiële waarnemingsverslag waar alle informatie in werd gebundeld die tijdens de observatie was verzameld. Het verslag suggereerde een heropvoedende maatregel voor het kind in kwestie aan de kinderrechtster. Het opsluitingsdossier had een andere finaliteit: het was een instrument om vast te stellen of een jongere verbetering vertoonde en dus een vrijlating verdiende, of om daarentegen te bewijzen dat een verlenging van de opsluiting noodzakelijk was. Beide types dossiers waren echter communicerende vaten: het waarnemingsverslag werd toegevoegd aan het opsluitingsdossier, documenten uit het opsluitingsdossier werden doorgestuurd aan de waarnemingsinrichtingen als een jongere meermaals geobserveerd werd.⁸² Het verschil tussen beide types was dat het opsluitingsdossier veel langer een ‘levend’ dossier bleef, d.w.z. soms werden er jaren na de vrijlating van de jongere nog documenten toegevoegd aan het dossier. Dit kon gaan om postpenitentiaire briefwisseling met de jongeren, maar ook brieven van instanties zoals het leger die om inlichtingen verzochten of krantenknipsels waarin de jongere werd vermeld. Voor de waarnemingsinstellingen kon een dossier worden afgesloten van zodra de jongeren in een categorie was ondergebracht, voor een heropvoedingsinstelling bleef de betrokkenheid groter.

Het gebruik van persoonsdossiers heeft eind jaren tachtig aanleiding gegeven tot epistemologische debatten over de vraag of dossiers mogen worden gelezen als getuige van een sociale werkelijkheid, dan wel enkel hun waarde hebben als een linguïstische constructie.⁸³ Vandaag wordt algemeen aanvaard dat de waarde van de dossiers als bron méér is dan een talige constructie, maar dat omzichtigheid geboden is bij de lezing ervan. De institutionele categorieën en termen worden niet in hun essentie gelezen, maar

---

⁸¹ Jenneke Christiaens, ‘Naar een geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Pistes voor wetenschappelijk onderzoek’, in: P. Drossens, K. Velle en Christiaens ed., (Brussel 2001) 51–64, aldaar 51.

⁸² Sarah Van Ruyskensvelde en Laura Nys, ‘Het observatierapport als historisch object. Wetenschappelijke observatie in de Belgische Rijksopvoedingsinstellingen, 1912-1945’, *Tijd-Schrift* 2 (2019) 38–53, aldaar 47–48. Er was ook een uitwisseling van documenten met andere dossiers, zoals het persoonsdossier in de kinderrechtbank of opsluitingsdossiers van andere inrichtingen. In het kader van dit onderzoek keek ik enkel naar de waarnemings- en opsluitingsdossiers van de staatsinstellingen.

⁸³ Zie hierover Iacovetta en Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History*, 7–13.

moeten gedeconstrueerd worden. Steeds vaker wordt ook aandacht besteed aan het proces waarin het dossier tot stand kwam: het dossier is dan niet louter een bron waaruit men feiten kan ‘ontginnen’ maar het dossier is ook een ‘historisch object’ *an sich*.⁸⁴ De wetenschapsgeschiedenis bestudeert bijvoorbeeld hoe veranderende formulieren in relatie staan met een veranderende wetenschappelijke praktijk en verschuivende categorieën. Karen Tice analyseerde de totstandkoming van rapporten van sociaal werkers waarbij ze aantoonde dat de sociaal werkers rijkelijk inspiratie haalden uit literaire genres van de tijd, eerder dan wetenschappelijke genres.⁸⁵ Persoonsdossiers zijn bovendien geen monolithisch geheel, maar zijn een amalgaam van verschillende documenten opgesteld door verschillende actoren die elk een andere (hiërarchische) positie bekleden binnen het institutionele kader. Het is dus van belang de institutionele actoren niet weg te zetten als gezichtsloze actoren maar ook hun positie en relatie in de totstandkoming van het dossier te belichten. In mijn onderzoek bestudeer ik een document telkens in de verschillende contextuele niveaus van het dossier, de instelling en de ruimere maatschappelijke structuren waartoe de instellingsactoren zich verhouden.

Gevoelens lezen: Kritische Discoursanalyse en Discursieve Psychologie

Kritische Discoursanalyse (KDA) is een interdisciplinaire benadering die discours opvat als een sociale praktijk. Volgens KDA heeft discours een dialectische relatie met de sociale context: discours is zowel het product als drager van sociale structuren en machtsstructuren. Het ‘kritische’ aspect van de KDA verwijst naar de grote aandacht die de onderzoeksmethode besteedt aan de rol van machtsstructuren. Methodologisch gezien bestaan er binnen KDA een variëteit aan benaderingen die worden verfijnd afhankelijk van de noden van elk individueel onderzoeksproject. Montesano Montessori e.a. stellen dat KDA in het algemeen een voortdurende dialoog aanhangt tussen theorie, methodologie en empirische data. De onderzoekster moet bereid zijn om onverwachte patronen in het empirisch materiaal te erkennen en een voortdurende wisselwerking te behouden tussen het theoretische kader en de empirische data.⁸⁶ Dit is consistent met de *grounded theory* die hoger werd aangehaald. KDA vertrekt van een ethische onderzoekshouding, waarbij de intentie, positie, onderzoeksbelangen en subjectieve

---

⁸⁴ Hiermee past deze tendens in wat is benoemd als de ‘etnografie van archieven’. Zie bijvoorbeeld het werk van Stoler, aan wie ik de uitdrukking ‘feiten ontginnen’ ontleende. Ann Laura Stoler, ‘Colonial Archives and the Arts of Governance’, *Archival Science* 2 (2002) 87–109.

⁸⁵ Karen Whitney Tice, *Tales of wayward girls and immoral women: case records and the professionalization of social work* (Urbana: University of Illinois Press 1998).

⁸⁶ Nicolina Montesano Montessori, J Schuman en Rob de Lange, *Kritische discoursanalyse: de macht en kracht van taal en tekst* (Brussel: ASP 2012) 90.

waarden of criteria worden geëxpliciteerd, zodat de onderzoeksmethodologie zo transparant mogelijk wordt.⁸⁷

Voor dit onderzoek is KDA bijzonder geschikt aangezien het aandacht vereist voor de voortdurende wisselwerking tussen context en discours en daarbij steeds macht in het centrum van de analyse plaatst. Binnen de KDA inspireer ik me op Norman Faircloughs model.⁸⁸ Elke communicatieve gebeurtenis wordt voor hem gevormd door en draagt ook bij aan de vorming van een bredere sociale praktijk. Hij pleit er dan ook voor om elk communicatief moment ('communicative event') op te vatten als driedimensionaal: als een tekst, als een discursieve praktijk, en als onderdeel van een bredere sociale praktijk.⁸⁹ Elk tekstueel document analyseer ik dus steeds in samenhang met de discursieve praktijk waarbinnen het tot stand kwam, de bredere sociale praktijk, en hoe deze praktijk(en) deel uitmaken van een bredere sociale structuur.⁹⁰ Op tekstueel niveau behelst dit een analyse van de linguïstische structuur van de tekst (descriptief niveau), op niveau van de discursieve praktijk wordt ingegaan op de 'productie' en 'consumptie' van de tekst, met name de genres en stijlen waarop de creatie en de interpretatie van de tekst steunen (interpretatief niveau). In dat kader is het belangrijk rekening te houden met het type bron waaruit de tekst komt en hoe die bron zich verhoudt tot de praktijk van het persoonsdossier en de institutionele praktijk in het algemeen. Op niveau van de sociale praktijk tot slot wordt de discursieve praktijk in relatie tot niet-discursieve elementen van de praktijk geplaatst en worden de sociale en culturele structuren die de bredere context uitmaken in kaart gebracht (verklarend niveau).⁹¹ Hierbij is niet enkel de institutionele context van belang maar ook de maatschappelijke context waarmee de instelling, de instellingsactoren en de jongeren voortdurend mee in contact staan.

Specifiek voor het tekstuele niveau doe ik ook beroep op de inzichten uit de discursieve psychologie. De discursieve psychologie ontstond vanuit de sociale psychologie en focust op het gebruik van psychologische concepten bij leken. Uitgangspunt is de idee dat mentale processen worden gevormd door sociale, discursieve gebeurtenissen. In die zin is ze compatibel met het sociaal constructivisme binnen de emotiegeschiedenis.⁹² De meerwaarde die discursieve psychologie kan bieden voor de emotiegeschiedenis betreft de fijnmazige discours-analytische methodes die de discipline al heeft gemanifesteerd in studies over emoties.⁹³ Vooral voor de analyse van egodocumenten bieden studies uit de

---

⁸⁷ Ibid., 48, 61.

⁸⁸ Marianne Jørgensen en Louise Phillips, *Discourse analysis as theory and method* (Thousand Oaks, Californië: Sage Publications 2002) 70.

⁸⁹ Ibid., 68.

⁹⁰ Norman Fairclough, *Language and power*. (1990) 26.

⁹¹ Ibid. Jørgensen en Phillips, *Discourse analysis as theory and method*, 69, 86.

⁹² Jørgensen en Phillips, *Discourse analysis as theory and method*, 110.

⁹³ Derek Edwards, *Discourse and Cognition* (SAGE 1997) Hoofdstuk 7: "Emotion".

discursieve psychologie interessante handvaten om te bestuderen hoe jongeren emotiegerelateerde concepten toe-eigenen en gebruiken in hun eigen vertoog.

Doorheen het parcours dat de geschiedenis van emoties al heeft afgelegd, toonden historici aan hoe tal van bronnen zich lenen tot een onderzoek naar emotionele praktijken in het verleden. Dit doctoraat biedt bron-methodologisch een meerwaarde op drie vlakken. Deel 1 steunt enerzijds op de bronnen die traditionele worden gebruikt in de wetenschapshistorische en conceptuele studie van emoties: wetenschappelijke publicaties. Daarnaast maak ik echter ook gebruik van bronnen uit de wetenschappelijke *praktijk*, waarmee ik tegemoet kom aan een recent pleidooi binnen de conceptuele geschiedenis van emoties om aandacht te besteden aan de wisselwerking tussen het concept en de praktijk.⁹⁴ In deel 2 steun ik op vergaderingsverslagen die een licht werpen op de receptie van klassieke pedagogische theorieën bij de opvoeders in de heropvoedingsinstellingen. Naast deze verslagen maak ik ook gebruik van rapporteringen over incidenten, van de zijde van de opvoeders én de jongeren. Opnieuw schept dit de mogelijkheid om theorie en praktijk te combineren. In deel 3 steun ik hoofdzakelijk op egodocumenten van jongeren. Het is hier dat de historische criminologie en de emotiegeschiedenis zich tonen als het perfecte bruidspaar: doorheen de jaren heeft de historische criminologie een uitzonderlijke expertise vergaard in het opsporen van bronnen over sociaal kwetsbare groepen. Uitgerekend dit is het pijnpunt van de geschiedenis van emoties. In een recent overzichtswerk wezen Matt en Stearns nog op het gebrek aan bronnen over “the poor, the illiterate, the enslaved”.⁹⁵ Op dat vlak passen de troeven en uitdagingen van de emotiegeschiedenis en historische criminologie dus naadloos in elkaar: de historische criminologie is een enorme verrijking door haar expertise over kansarme groepen, de geschiedenis van emoties werpt een nieuw licht op traditionele onderwerpen voor de historische criminologie.

Reflexiviteit

Op bladzijde 11 schreef ik: “Wat begon als een zoektocht naar ‘de’ stem van de jeugddelinquent (...) deed me steeds weer uitkomen bij een element waar ik niet om heen kon: de manier waarop jongeren zoals Gabriel uiting gaven aan hun gevoelens.” Hierbij wil ik geenszins de illusie wekken dat het thema als het ware ‘opborrelt’ vanuit de bronnen en dat het dus om een objectieve realiteit gaat die eenvoudigweg wordt waargenomen door een passieve, neutrale onderzoeker. Dit epistemologische uitgangspunt werd in de jaren negentig geproblematiseerd vanuit sociaal-

---

⁹⁴ Margrit Pernau, ‘Introduction: Concepts of Emotions in Indian Languages’, *Contributions to the History of Concepts* 11 (2016) 24–37.

⁹⁵ Matt en Stearns ed., *Doing emotions history*, 50.

constructivistische en postmodernistische hoek. Ik sluit me aan bij de ‘constructivist’ *grounded theory*. Deze stelt expliciet dat het onderzoek en de onderzoeksvragen niet kunnen worden losgezien van de onderzoekscontext, met name de academische debatten en hoe onderzoekers (en in het geval van hedendaags onderzoek ook de respondenten) zich opstellen. De onderzoeker is dus allesbehalve een passieve neutrale waarnemer maar heeft een actieve bijdrage aan de vormgeving van het onderzoek: “Research acts are not given; they are constructed.”⁹⁶ Wanneer ik dus schrijf dat emotie een element was waar ik niet omheen ‘kon’, heeft dat alles te maken met mijn eigen positie in en houding tegenover mijn onderzoek.⁹⁷ Door het onderzoek als “constructed rather than discovered” te beschouwen, noopt dit tot reflexiviteit bij de onderzoekers over hun eigen positie.

Zoals uitgebreid beargumenteerd in feministische filosofie is mijn kennis geen ‘objectieve’ kennis; het is een *situated knowledge* die is ingebed in drie contexten: de maatschappelijke context, de academische context waarbinnen ik mijn onderzoek voer en mijn relatie tot mijn onderzoekssubjecten. Ik ben een jonge, witte vrouwelijke onderzoeker met hoogopgeleide ouders en zonder enige ervaring in de residentiële jeugdzorg.⁹⁸ Wat het eerste betreft vind ik het belangrijk de privileges te erkennen die mijn studieloopbaan hebben gefaciliteerd.⁹⁹ Wat het tweede betreft: ik kan misschien zo licht over de paradigmaverschuiving van de sociale controle gaan omdat ik het enkel ken vanuit inmiddels klassieke teksten en overzichtelijke review artikels. De optimistische *whig histories* waartegen de revisionistische geschiedschrijving een reactie was, heb ik zelfs nooit in overweging genomen als een onderdeel van de analytische inzichten waarop ik mijn onderzoek baseer of dien te baseren. Ten tweede is er de impact van de huidige bloei van de geschiedenis van emoties als onderzoeksveld. Hoewel het in de verste verte niet mijn bedoeling was om een geschiedenis van emoties in de heropvoedingsinstellingen te schrijven toen ik me voor het eerst naar het archief begaf, moet ik wel erkennen dat mijn onderzoeksvraag niet denkbaar was geweest als het concept ‘emotie’ het afgelopen decennium niet in talloze onderzoeken was gehistoriseerd.

Rest nog de relatie tot mijn onderzoekssubjecten. Binnen de etnografie heersen sinds de jaren zestig debatten over de epistemologische privileges van de *insider* of *outsider*. De

---

⁹⁶ Charmaz, *Constructing Grounded Theory*.

⁹⁷ Zie hierover Katja Mruck en Günter Mey, ‘Grounded Theory and Reflexivity’, in: Antony Bryant en Kathy Charmaz ed., *The SAGE handbook of grounded theory* (Los Angeles: Sage 2011) 515–538.

⁹⁸ Donna Haraway, ‘Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective’, *Feminist Studies* 14 (1988) 575–599.

⁹⁹ Er zijn meer privileges dan diegene die ik opsomde en deze spelen op meer manieren dan ik hier volwaardig kan bespreken. Zie voor een vroege tekst hierover bijvoorbeeld Peggy McIntosh, ‘White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming To See Correspondences through Work in Women’s Studies.’, *Working Paper no. 189 Presented at the Virginia Women’s Studies Association Conference (Richmond, VA) (1988)*.

insider is lid van de te onderzoeken groep of heeft er alleszins een intieme kennis over. Hierdoor heeft de *insider* makkelijker toegang tot de groep, krijgt hij sneller het vertrouwen van respondenten en levert zijn ervaring hem een ‘epistemologisch privilege’ dat de *outsider* niet heeft. Tegenover de beleving van de *insider*, staat dat de *outsider* door zijn positie als ‘anthropological stranger’ beter abstractie kan maken van de bevindingen en ook in staat is zich te verwonderen over het schijnbaar vanzelfsprekende.¹⁰⁰

Wat betekent het *insider/outsider*-debat voor historici die hun onderzoek op basis van archiefwerk verrichten? Ten eerste geldt in veel gevallen dat de voordelen van de *insiders* niet van toepassing zijn voor historici. Tenzij het gaat om privé-archieven, wordt toegang tot het archiefmateriaal (het equivalent van de respondenten) vaak bekomen via de archiefinstellingen. Het ‘vertrouwen’ dat *insider*-onderzoekers genieten van hun respondenten en het voordeel dat dit oplevert voor het verloop van het onderzoek is evenmin van toepassing voor archiefonderzoek. Zelden hebben we contact met de levende onderzoekssubjecten die we via de archiefbronnen bestuderen. Zoals Edith Wyschogrod schrijft, is de passie van de historica voor haar onderzoekssubjecten nooit wederzijds: “Because the past is irrevocable and the others in whose stead the historian speaks are dead, unknowable, she cannot hope that her passion will be reciprocated. To be a historian then is to accept the destiny of the spurned lover.”¹⁰¹

Rest de notie van de onvervangbare ‘beleving’ van de *insider*, tegenover ‘kennis’ van de buitenstaander. Net als veel historici ben ik *a priori* uitgesloten van lidmaatschap van de historische gemeenschap die ik onderzoek: ik ben geen tijdgenoot van de gemeenschap uit het verleden. Zou een ervaring in een hedendaagse residentiële jeugdinstelling me een epistemologisch voordeel hebben opgeleverd voor het voeren van dit onderzoek? Ik geloof niet dat mijn ervaring een ervaring zou zijn die relevant is voor mijn historisch onderzoek, want de ervaring in de hedendaagse jeugdzorg kan niet zonder meer worden geprojecteerd op het verleden. Ik ben er daarentegen wel van overtuigd dat een ervaring in een residentiële instelling me andere vragen zou hebben doen stellen; vragen die ik me nu wellicht niet kan inbeelden als onderzoekster die de instelling enkel kent uit archiefbronnen en academisch onderzoek.

Interessanter dan te denken over *insider/outsider* als essentialistische categorieën, is om hen te beschouwen op een continuüm dat verschuift in de loop van het onderzoek, zoals David Hellawell suggereert: “the same researcher can slide along more than one

---

¹⁰⁰ Zie hiervoor o.m. Robert K. Merton, ‘Insiders and Outsiders: A Chapter in the Sociology of Knowledge’, *American Journal of Sociology* 78 (1972) 9–47; Maxine Baca Zinn, ‘Field Research in Minority Communities: Ethical, Methodological and Political Observations by an Insider’, *Social Problems* 27 (1979) 209–219.

¹⁰¹ Edith Wyschogrod, *An Ethics of Remembering: History, Heterology, and the Nameless Others* (University of Chicago Press 1998) XI.

insider-outsider continuum, and in both directions, during the research process”.¹⁰² In mijn geval betrof het geen verschuiving van een afstandelijke observant naar een actieve participant, zoals in etnografisch onderzoek, maar wel een verschuiving in termen van vervreemding en toenadering. Dit merkte ik toen ik op een presentatie voor criminologen zonder blikken of blozen citeerde uit waarnemingsrapporten uit de jaren dertig waarbij termen als ‘achterlijk’, ‘pervert’, ‘wildeling’ en ‘groven debiel’ vielen. De geschokte gezichten bij de criminologen deden me beseffen hoezeer ik zulke termen was gaan normaliseren bij ‘mijn’ historische subjecten. Hetzelfde gold voor de brieven van de jongeren en hun ouders. Na het lezen van talloze laatnegentiende-eeuwse brieven van ouders die smeekten om de vrijlating van hun kind, verbaasde ik me niet langer over hun melodramatische woorden. Ik had me vertrouwd gemaakt met ‘hun’ taal. Het was pas toen ik zulke documenten deelde met anderen dat ik besepte niet langer die volkomen ‘outsider’ te zijn die ik was geweest aan het begin van mijn onderzoek. Het vertrouwd geraken met de vertogen van onderzoekssubjecten is uiteraard eigen aan elk onderzoek, maar het is m.i. belangrijk om zich als onderzoeker bewust te zijn van het ‘gewenningsproces’ en van de transformatie die men als onderzoeker zelf doormaakt. Zoals Charles Taylor schrijft over het onderzoeksproces: “in the end we will answer a question which we could not properly conceive at the beginning”.¹⁰³ Daarom is het belangrijk stil te staan bij ons eigen groeiproces en ons eigen aandeel als menselijke onderzoekers.

Inhoud: drie delen & drie intermezzo’s

Dit doctoraat bestaat uit drie delen. Aangezien elk deel ingaat op een andere dimensie van emoties – wetenschappelijk, pedagogisch en sociaal – heb ik voor elk deel een aparte inleiding geschreven. In die inleidingen licht ik toe hoe het deel zich verhoudt tot de relevante academische literatuur – de wetenschapsgeschiedenis, pedagogische historiografie / gevangenissetnografie en de geschiedenis van onderop – en hoe de lens van emotiegeschiedenis hiertoe een meerwaarde vormt. Elk deel is vanzelfsprekend ingebed in de rijke traditie van onderzoek naar jongeren en justitie.

---

¹⁰² David Hellowell, ‘Inside-out: analysis of the insider-outsider concept as a heuristic device to develop reflexivity in students doing qualitative research’, *Teaching in Higher Education* 11 (2006) 483–494, aldaar 489.

¹⁰³ Charles Taylor, *Philosophical Papers: Volume 1, Human Agency and Language* (Cambridge University Press 1985) 41.

In deel 1 staan de observatiepraktijken van de waarnemingsinrichtingen centraal. In hoofdstuk 1 bestudeer ik de conceptuele opvattingen over emoties van Maurice Rouvroy, de eerste directeur van het CWG. Ik beargumenteer dat zijn visies op emotie een invloed laten zien van de neothomistische psychologie zoals uitgedragen door de Katholieke Universiteit van Leuven. Hiermee weerspiegelen zijn visies een belangrijk internationaal debat: het vraagstuk of emoties zich manifesteren in het lichaam dan wel in de ziel. In hoofdstuk 2 onderzoek ik hoe Rouvroys conceptuele opvattingen over emoties zich vertaalden in het waarnemingsformulier. Ik ga hier specifiek in op de structuur van het waarnemingsverslag, de manier waarop bij de persoonlijke antecedenten van de jongeren steeds meer belangstelling kwam voor de rol van gevoelens in hun persoonlijke ontwikkeling, en het belang van de noties temperament, moraliteit, karakter en de affectieve ingesteldheid. Het formulier wordt rechtstreeks in verband gebracht met Rouvroys theoretische opvattingen over emoties en met de traditie van formulieren die reeds bestond in de carcerale context. In hoofdstuk 3 bestudeer ik de observatiepraktijken. In het interbellum gebeurde deze observatie vooral door instellingsactoren die actief betrokken waren bij het alledaagse doen en laten van de jongeren in de instelling. In de naoorlogse periode gebeurde de waarneming door psych wetenschappers die losstonden van het gebeuren in de instelling. Voor emoties betekende dit dat ze aanvankelijk werden waargenomen door opvoeders in het dagelijkse gedrag van de jongeren en dat ze nadien werden afgelezen aan de hand van nieuwe technologieën zoals psychologische testen. De verhouding tussen de waarnemers, de methode en het onderzoeksobject veranderde dus danig doorheen deze periode. Deel 1 vormt een bijdrage aan de conceptuele geschiedenis van emoties aangezien ik de theoretische opvattingen rechtstreeks koppel aan de praktijk.

Deel 2 bestudeert de rol van emotie in de omgangsvormen tussen jongeren en personeelsleden in de inrichtingen. In de literatuur zijn de relaties tussen de opvoeders en de jongeren veelal gelijkgeschakeld met relaties van geweld. Dat institutioneel, psychisch en fysiek geweld deel uitmaakte van de manier waarop de residentiële zorg georganiseerd was, staat buiten kijf. Er zijn voldoende onderzoeken die dit aantonen, en het is allerm minst mijn bedoeling zulke vormen van geweld te minimaliseren of te vergoelijken. Maar mijn onderzoek laat wel zien dat er naast relaties van geweld ook andere relaties mogelijk waren. Het spectrum van omgangsvormen was breder dan geweld alleen. In hoofdstuk 4 kijk ik naar de pedagogische vergaderingen die opvoeders hielden in het CWG van Mol. Deze vergaderingen zeggen niet noodzakelijk iets over de praktijk, maar ze laten wel zien dat de grenzen van het ‘mogelijke’ en van het ‘veronderstelde’ veel breder gingen dan een louter negentiende-eeuws militaristisch regime. Het gebrek aan belangstelling voor zulke pedagogische besprekingen in andere instellingen wijst overigens op de verschillen binnen het institutioneel landschap. Hoofdstuk 5 is gebaseerd op sanctierapporten, verslagen en egodocumenten en onderzoekt hoe deze omgangsvormen zich in de praktijk manifesteerden. Ik toon aan dat

er niet alleen grote verschillen waren tussen de inrichtingen onderling, maar ook tussen de instellingsactoren. De omgang van de jongeren met de directeur, de opvoeders of zusters verschilde door hun andere institutionele én maatschappelijke positie. Hoewel er voorbeelden zijn terug te vinden van een zekere (breekbare) vertrouwensrelatie – evenwel steeds vormgegeven door de machtsrelaties in de instelling – is te zien hoe een echte vertrouwensband zich pas kan ontwikkelen eens de jongeren de instellingen hadden verlaten. Emotionele nabijheid wordt pas mogelijk door fysieke afstand. Hoofdstuk 6 neemt deze ruimtelijkheid verder onder de loep. Te vaak benaderen we ‘de’ instelling als één grote container, terwijl er zich verschillende ruimtes aftekenen die andere emotienormen oproepen. Ik haal hiervoor inspiratie uit de ‘carcerale geografie’ en kijk met name naar de manier waarop jongeren de slaapzaal percipieerden, hoe de afzonderingscel in Mol werd gebruikt als een transformatieve ruimte die de jongeren tot inkeer moest brengen terwijl de afzonderingscel in Brugge enkel diende om de meisjes te verwijderen van de rest van de groep. Dankzij het perspectief van ruimtelijkheid en emoties wordt ook duidelijk dat MolenBrugge een heel andere relatie met hun omgeving onderhielden, waarbij Mol niet zomaar gezien mag worden als een ‘totale institutie’ met hermetisch afgesloten grenzen maar in wisselwerking stond met het dorp.

Deel 3 stelt de emotionele praktijken van de jongeren centraal en vertrekt hierbij van egodocumenten. De persoonsdossiers bevatten een waaier aan egodocumenten: pedagogische opstellen, weergaves van politionele verhoren en een veelvoud aan brieven uitgewisseld met de directeur, opvoeders, de kinderrechtter, familieleden en met elkaar. Gezien deze diversiteit aan egodocumenten en gezien het belang van de machtsconstellatie van de gesloten instelling, benaderde ik het ‘ego’ in het egodocument als een relationeel zelf, in navolging van Fulbrook en Rublack. Centraal in dit deel staat de mate waarin de jongeren hun emotionele praktijk vormgaven in relatie tot het sociale, culturele en institutioneel-normatieve kader waarbinnen ze opereerden. Dit onderhandelen over emoties binnen het spanningsveld van normen en verwachtingen noem ik de ‘emotionele agens’. In hoofdstuk 7 analyseer ik twee ontsnappingsverslagen uit het dossier van Gustave J. Deze twee verslagen zijn elkaars tegenpolen in termen van emotie: het eerste leest als een melodramatische en emotionele autobiografie, het tweede is een droog en feitelijk verslag. Ik beargumenteer dat Gustave met zijn eerste verslag een ‘emotioneel zelf’ construeert dat niet louter een ‘zelf’ is dat beantwoordt aan emotionele standaarden van zijn tijd, maar een emotioneel zelf dat ontstaat door het praktiseren van de emotionele (schrijf)praktijk. Hoofdstuk 8 bestudeert emotie en tijdsbeleving van de jongeren. De historische literatuur over carcerale tijd bestudeert, in navolging van Foucault, tijd steeds als een instrument van discipline. In mijn onderzoek bestudeer ik tijd echter als de beleefde ervaring zelf, waarbij ik vier dimensies onderscheid. Eerst onderzoek ik hoe tijd in de gesloten instelling een valuta wordt waarmee gedrag wordt beloond dan wel bestraft met een verkorting of verlenging van de opsluitingstijd, met andere woorden een verkorting of verlenging van de levenstijd. Vervolgens illustreer ik

hoe jongeren, ouders en institutionele actoren elk verschillende tijdsconcepten hanteerden. Ten derde sta ik stil bij de wisselwerking tussen leeftijd als een analytische categorie en tijdsbesef, waarbij blijkt dat de jongeren zich goed bewust waren van hun jeugd als een nooit-terugkerende fase. Tot slot toon ik aan dat de toekomstperspectieven een invloed hadden op de beleving van de opsluitingstijd, waarbij gender een cruciale as van verschil is. Het laatste hoofdstuk is een microgeschiedenis van clandestiene briefwisseling van meisjes uit het interbellum, waarbij ik beargumenteer dat we dit moeten zien als wat ik noem een ‘emotionele tegenpraktijk’. De meisjes vormden een gemeenschap waarbinnen ze clandestiene briefjes produceerden met een emotioneel discours dat haaks stond op de emotienormen die ze verondersteld werden te beoefenen. Door hun clandestiene correspondentie te vergelijken met hun publieke correspondentie wordt duidelijk dat ze zich zeer goed bewust waren van deze normen. Deze briefjes waren ook gekoppeld aan lichamelijke praktijken. Hiermee is de emotionele tegenpraktijk discursief én lichamenlijk; individueel én collectief. Het is, zo beargumenteer ik, het summum van emotionele agens.

Intermezzo’s: losbreken uit het academische keurslijf

In mijn doctoraat presenteer ik mijn onderzoek niet enkel in de vorm van academische teksten, maar weef ik er andere genres doorheen. Na elk van de drie delen plaats ik een intermezzo. “Dit zijn de namen” is een wetenschappelijk essay over privacybescherming in historisch onderzoek. In vergelijking met sociale wetenschappen of mondelinge geschiedenis hebben historici die met archiefmateriaal werken tot nog toe weinig gereflecteerd over de privacybescherming van historische subjecten. Toch meen ik dat we er goed aan zouden doen om meer reflectie in te bouwen over de spanning tussen het leveren van kennis over individuen uit het verleden en de privacybescherming van historische subjecten. Het deel is opgebouwd rond vier ethische dilemma’s waarmee we geconfronteerd worden bij het anonimiseren. De theses hebben betrekking op (1) het wetenschappelijk karakter van een onderzoek, (2) de belangen van nabestaanden en betrokkenen, (3) sociale stigma’s in de samenleving en (4) de postume waardigheid van overledenen.¹⁰⁴

Het essay wijkt in principe niet ver af van academische teksten, de andere twee delen kleuren iets meer buiten de lijntjes. Het gaat om een microgeschiedenis waarin ik doelbewust de grens opzoek tussen feit en fictie en een kortverhaal. Waarom beschouw ik deze teksten als integraal deel van mijn doctoraat? Ten eerste meen ik dat we als academici meer moeten loskomen van onze traditionele vormen van

---

¹⁰⁴ De tekst werd eerder gepubliceerd in *Tijd-Schrift*. Laura Nys, ‘Historici, privacy en ethiek. Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek’, *Tijd-Schrift* 3 (2018) 98–114.

wetenschapscommunicatie. De kerntaken van de universiteit beslaan onderzoek, onderwijs en dienstverlening. Dit laatste impliceert onder meer dat de kennis die we vergaren naar een niet-academisch publiek gecommuniceerd wordt. Wetenschapscommunicatie kan veel vormen aannemen, van lezingen tot medewerking aan tentoonstellingen. Er zijn fantastische voorbeelden te vinden van creatieve vormen van wetenschapscommunicatie gaande van blogteksten tot podcasts tot theater.¹⁰⁵ Zulke verfrissende formats verdienen meer belangstelling en meer waardering in de academische context. Het is vaak makkelijker om ons te verstoppen achter ingewikkelde concepten en de retoriek van ‘incommunicable knowledge’¹⁰⁶ dan de moeite te nemen kennis te vertalen naar een taal die iedereen begrijpt. Publieksgerichte wetenschapscommunicatie dwingt ons om onze voeten op de grond te houden.

Behalve als communicatie ná het eigenlijke onderzoek, wordt een creatieve methode steeds vaker ingezet als onderdeel van het onderzoeksproces zelf. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in sociale wetenschappen zoals de criminologie¹⁰⁷, maar het is evengoed mogelijk in de geschiedwetenschap, zoals collega Tessa Boeykens aantoont. Tijdens haar onderzoek naar een Guatemalteekse gemeenschap maakte Boeykens een documentaire in samenwerking met haar respondenten. Het creatieproces van de documentaire zorgde ervoor dat ze tot een gezamenlijke productie van gedeelde kennis kwam met de gemeenschap die ze onderzocht, in tegenstelling tot een louter ‘extraherende’ kennis.¹⁰⁸

In mijn onderzoek hield ik me aan het traditionele archiefonderzoek. Ik beschouwde mijn creatieve teksten in eerste instantie als een manier om de informatie uit de bronnen op een andere manier vorm te geven dan binnen het keurslijf van een academische tekst. Toch merkte ik dat het schrijven van het kortverhaal me vaak confronteerde met hoe weinig ik wist over banale alledaagse details: hadden de meisjes wel zakken in hun rok waarin ze brieven konden verbergen? Wat moest ik me inbeelden bij het takenpakket van een leerjongen in een slagerij uit het interbellum? Het schrijfproces van het fictieve verhaal dwong me om veel gedetailleerder op zoek te gaan naar info over de materiële realiteit waarin de jongeren leefden. Een tweede meerwaarde van experimenteren met

---

¹⁰⁵ Zie bv. De blog van de vakgroep cultuurgeschiedenis na 1750 van de KUL ‘cultuurgeschiedenis.be’ <<http://cultuurgeschiedenis.be/>> [geraadpleegd 14 augustus 2019], de theaterstukken van Action Zoo Humain (met name de Waarheidscommissie) en de podcast *Geheugenissen* van de vakgroep Geschiedenis (UGent).

¹⁰⁶ Christopher Lawrence, ‘Incommunicable knowledge: science, technology and the clinical art in Britain 1850-1914’, *Journal of contemporary history* 20 (1985) 503-520.

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld het doctoraatsonderzoek van Ilse Luyten naar jeugdzorgverlaters waarbij zij een prachtig fotoproject creëerde in samenwerking met de respondenten. Ilse Luyten, In – en afdrucken van de jeugdzorg: een onderzoek naar de betekenis van de uithuisplaatsing als kinds in het (volwassen) leven van jeugdzorgverlaters (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2017).

¹⁰⁸ Tessa Boeykens, ‘Exile, Return, Record Exploring Historical Narratives and Community Resistance through Participatory Filmmaking in ‘Post-conflict’ Guatemala’, *Journal of Extreme Anthropology* (2019) <<https://www.journals.uio.no/index.php/JEA/article/view/6705>> [geraadpleegd 12 augustus 2019].

een ander genre is dan ook dat het de onderzoekster met andere ogen naar de bronnen doet kijken en stof levert tot vragen die buiten de eigen historiografische traditie vallen.

Ten derde vind ik het belangrijk om in tijden van *big data* en kwantificering oog te hebben voor het menselijke niveau. Hierbij ben ik sterk geïnspireerd door de *new cultural history* van de jaren zeventig. De focus van de *microstoria* op het menselijke formaat kwam er als reactie tegen de ‘cliometrie’; de tendens om de geschiedenis te vatten in kwantitatieve metingen.¹⁰⁹ Hoewel deze cliometrie voor sociale historici evenzeer was ingegeven door de mogelijkheid om het alledaagse leven van de ‘gewone’ mensen uit het verleden te reconstrueren, zeggen cijfers niets over de beleving van een individu in het verleden, zijn of haar gedachten, gevoelens. Met de *microstoria* deden historici ons beseffen dat één leven al zo ongeloofwaardig en rijk is dat het de moeite waard is om te onderzoeken. Vandaag krijgt de kwantitatieve analyse in humane wetenschappen een nieuwe impuls dankzij innovatieve software. Zonder de waarde van zulke analyses te willen miskennen, vind ik het belangrijk dat we te midden van deze duizelingwekkende hoeveelheden gegevens het menselijke niet uit het oog verliezen. Mijn tweede en derde intermezzo stellen dan ook elks één jongere centraal: Gustave en Madeleine.

In tegenstelling tot de historicus is de romanschrijver niet beknot door gebrekkige informatie uit de bronnen. In fictie kan elk detail dat bijdraagt aan het ontwikkelen van een intieme band tussen een personage en de lezer gecreëerd worden. Die vrijheid van de verbeelding is de historicus niet gegund: er gaapt een kloof tussen een gebeuren en de gefragmenteerde sporen die we daarover hebben; een kloof die de romanschrijver opvult met verbeelding. Net daarin ligt de grens tussen een *fictieve* werkelijkheid en een *historische* werkelijkheid.¹¹⁰ Als antwoord hierop heeft de *microstoria* deze beperking omgezet in haar handelsmerk: de onderzoeksschool omarmt de gaten in de bronnen en verweeft de epistemologische spanning die ermee gepaard gaat in haar narratief.¹¹¹

Het smalle pad in deze kloof bewandel ik in mijn essay *Le retour de Gustave J.* Net als in het genre van de *microstoria* ben ik transparant over de leegtes in de bronnen. Maar in mijn tekst maak ik een visueel onderscheid tussen *wat zou kunnen gebeurd zijn* en *wat is gebeurd*: in de rechterkolom presenteer ik het verhaal van Gustave zoals ik het terugvond in zijn dossier. In de linkerkolom laat ik mijn verbeelding spreken en bedenk ik invullingen voor alles waarover zijn dossier ons in het ongewisse laat. Zijn dossier heeft

---

¹⁰⁹ Marc Boone, *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia Press 2005) 99.

¹¹⁰ Voor een reflectie hierover zie David Carr, ‘History, Fiction and Human Time: Historical Imagination and Historical Responsibility’, in: David Carr, Thomas R. Flynn en Rudolf A. Makkreel ed., *The Ethics of History* (Northwestern University Press 2004) 247–260.

¹¹¹ Carlo Ginzburg, John Tedeschi en Anne C. Tedeschi, ‘Microhistory: Two or Three Things That I Know about It’, *Critical Inquiry* 20 (1993) 10–35, aldaar 28.

overigens zoveel gelijkenissen met het pareltje *The Return of Martin Guerre* dat het onmogelijk was om er in de titel geen kwinkslag op te maken.¹¹²

Het verschil tussen mijn tekst en de klassieke *microstoria* schuilt in de rol van fictie. Mijn 'fiction in the archives' is niet de subtiele fictieve laag waarmee historische subjecten hun relaas van de gebeurtenissen omhulden "to shape the events of a crime into a story"¹¹³, maar mijn 'fiction in the archives' is de fictieve laag die ik zelf toevoeg. Het is een 'actieve' fictie zo je wil. Ook hierin zijn gradaties. In het verhaal van Gustave zoals ik het mij inbeeld, houd ik me aan de gegevens over zijn levensloop die geweten zijn dankzij zijn dossier. Anders is het *Madeleine*, een kortverhaal waarbij ik niet één dossier als uitgangspunt nam, maar een verhaal weefde op basis van talloze werkelijkheden; werkelijkheden die ik me zou kunnen hebben verbeeld, en werkelijkheden die mijn verbeelding ver overstijgen.

---

¹¹²Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge: Harvard University Press 1983).

¹¹³ Natalie Zemon Davis, *Fiction in the archives: Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Cambridge: Polity Press 1987) 2.

Deel 1 Toegang tot het hart.

Een wetenschapsgeschiedenis van kinderen,
gevoelens en observatie in de Belgische
waarnemingsinrichtingen.

Inleiding

Huichelachtige Edouard, affectief-laagstaande Jean-Baptiste en de doodstelreflex van Suzanne R.

De levens van Edouard C., Jean-Baptiste D. en Suzanne R. lijken weinig met elkaar te delen. Afkomstig uit plekken die ver van elkaar verwijderd zijn (Koekelaere, Lembeke en Broechem), geboren in jaartallen die ver uit elkaar liggen (1885, 1908 en 1941) en grootgebracht in gezinnen met een beroepsachtergrond die sterk verschilt (boeren, fabriekswerkers en een huismoeder). Toch is er één gemeenschappelijk punt dat hun levensloop met elkaar verbindt: allen werden ze op rechterlijk bevel een tijdlang in een gesloten instelling geplaatst. Edouard C. werd in 1898 door de correctionele rechtbank naar de jeugdgevangenis van Gent gestuurd. Jean-Baptiste D. werd in de heropvoedingsinstelling van Ruiselede geplaatst, maar niet zonder dat de kinderrechter eerst het advies had ingewonnen van het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol, een inrichting die geplaatste jongens onderwierp aan een langdurige observatie. Suzanne R. kwam in 1952 terecht in een tehuis wegens een problematische thuissituatie. Ook bij haar viel de beslissing pas nadat een observatie-inrichting tientallen bladzijden had neergepend over haar persoonlijkheid.

De dossiers maken duidelijk dat deze jongeren op emotioneel vlak getaxeerd werden door de instellingen. Het beeld dat van Edouard, Jean-Baptiste en Suzanne naar voren komt als gevolg van deze ‘emotionele taxatie’, verschilt echter dag en nacht. Het beknopte rapport over Edouard schreef helemaal niets over emoties. Wat nog het dichtst in de buurt komt, is de omschrijving die de aalmoezenier hem toekende als “dissimulé”; een éénlettergrepig woord en een omschrijving die Edouard moest delen met 47% van de andere gedetineerde jongens. “Dissimulé” kan vertaald worden als “onoprecht; huichelachtig”; een term die impliceert dat er ook een ‘oprechte’ Edouard was waar de aalmoezenier geen toegang tot had. De technieken die in de daaropvolgende decennia werden ontwikkeld, vertrokken vanuit die tegenstelling. De observatoren in het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol die het rapport van Jean-Baptiste opstelden in 1926

vonden hem “een affectief-laagstaande en zedelijk bedorven knaap, die door z'n koppig zelfvoldaanheid weinig kans op spoedige verbetering geeft”. “Alhoewel emotief,” luidde het rapport verder, “blijft D. doorgaans uiterlijk koud. Uitbarstingen zijn echter voortdurend te vreezen: deze komen dan in brutaliteiten, dan in aanvallen van koppigheid voor.”¹ Het rapport getuigt van een aanzienlijke uitbreiding van de woordenschat, al is de diagnose nog steeds gebaseerd op observaties van Jean-Baptistes dagelijks gedrag en is ze opgesteld in een discours dat niet veel verschilt van gezond boerenverstand. Suzanne R., in 1952 aan een observatie onderworpen in de meisjesinstelling Sint-Margareta van Cortona, werd omschreven als een “infantiel kind dat zich in paniekstemming bevindt en daartegenover de doodstelreflex gebruikt.” Dat werd opgemaakt uit de resultaten van de Szondi-test, een proef uit de dieptepsychologie die de psychologen toestond om toegang te verkrijgen tot de ‘innerlijke’ kern van Suzanne.

De citaten uit de drie dossiers tonen dat de instellingen op diverse manieren rekenschap gaven aan de emoties van de hun toegewezen jongeren: op basis van een test in het kabinet van de psycholoog, aan de hand van een waarneming van het alledaags gedrag of eenvoudigweg niet. Deze methodes zijn onlosmakelijk verbonden met onderliggende opvattingen over emoties, het belang dat eraan werd gehecht en de manier waarop hieraan werd vormgegeven in de institutionele vertogen. ‘Huichelachtige’ Edouard, ‘affectief laagstaande’ Jean-Baptiste D. en de ‘doodstelreflex’ van Suzanne R. illustreren hiermee wat centraal staat in dit deel: hoe het discours, de daaraan verbonden praktijken en de onderliggende concepten over emoties in heropvoedingsinstellingen fundamenteel veranderden in de periode tussen 1890 en 1960.

Kinderbescherming en de wetenschap van het emotionele kind

Aan het einde van de negentiende eeuw en de vroege twintigste eeuw kent de belangstelling voor de wetenschappelijke studie van het kind en de adolescent een ongeziene groei.² Het is de periode waarin observaties over individuele kinderen (de zogeheten ‘kinderbiografieën’) worden vervangen door structurele studies. In de

---

¹ Rijksarchief Gent (RAG), M44, , 1847, Dossier 3465; RAAB, M17 Rijksopvoedingsgesticht Mol, 464, Dossier 5139; Rijksarchief Antwerpen-Beveren (RAAB), M65, 600, Dossier 3150, rapport van het CWG Mol, januari 1925; Rijksarchief Brugge (RAB), M24, 902, Dossier 2077, rapport van Sint-Margareta van Cortona, 7/04/1952.

² Marc Depaepe, *Met en Om Beter Te Weten?: Geschiedenis Van De Experimenteel-wetenschappelijke Richting In De Westerse Pedagogiek Vanaf Het Einde Van De 19de Eeuw Tot Aan De Tweede Wereldoorlog*. (1989). Agnès Thiercé, *Histoire de l'adolescence: 1850-1914*. Histoire de l'éducation (Paris: Belin 1999).

opkomst van het kind als studieobject worden Preyers *Die Seele des Kindes* (1882) en G. Stanley Halls *The contents of children's minds* (1883) vaak als mijlpalen aanzien.³ Het is ook Stanley Hall die met zijn werk *Adolescence* (1904) de adolescentenpsychologie op de kaart zet; een 1200-bladzijde tellend werk dat nu vooral herinnerd wordt omwille van Halls typering van de adolescentie als een periode van “storm and stress”. In België kent de wetenschap tot aan de Tweede Wereldoorlog relatief weinig aandacht toe aan de adolescent. De aandacht komt vooral vanuit de onderwijspraktijk.⁴ De eeuwwisseling is de periode waarin de scheiding tussen kinderen en volwassenen wordt geïnstitutionaliseerd in de introductie van verplicht onderwijs. Mede als gevolg hiervan wordt gezocht naar een manier om ‘abnormale’ kinderen te scheiden van de ‘normale’ kinderen, een zoektocht die uitmondt in nieuwe intelligentietesten zoals de IQ-test en de oprichting van bijzonder onderwijs. De *child study movement* floreert in de Verenigde Staten; België beleeft het hoogtepunt van de ‘pedologie’; een ‘studie van het kind’ die methodes uit de natuurwetenschappen placht toe te passen op pedagogische vraagstukken.⁵ De interesse in het ‘abnormale’ kind was nauw verbonden aan de interesse in het ‘gevaarlijke’ kind en vanuit de wetenschap kwamen dan ook pleidooien voor het incorporeren van de nieuwste inzichten in de praktijken van de Kinderbescherming.⁶

Zoals aangehaald in de algemene inleiding, was de Kinderbeschermingswet ingegeven door het Sociaal Verweer. De focus lag daardoor op de figuur van de dader met als doelstelling een ‘behandeling op maat’ te kunnen voorschrijven voor elk individu. ‘Behandeling’ is een term die hier op zijn plaats is, want (pre)delinquent gedrag en sociale problemen werden in toenemende mate *geframed* in een medisch en pedagogisch discours. Een belangrijke raadgevende rol was dan ook weggelegd voor een nieuw type inrichting dat in het leven werd geroepen: waarnemingsgestichten. Deze waarnemingsinstellingen met een gloednieuwe onderzoeksinfrastructuur zorgden voor een psycho-pedagogische kennisproductie waarmee de aard van de jongere kon worden

---

³ Jeffrey Jensen Arnett, ‘G. Stanley Hall’s *Adolescence*: Brilliance and nonsense.’, *History of Psychology* 9 (2006) 186–197.

⁴ Laura Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles : discours, modèles et réalités: Une histoire de l’adolescence féminine en Belgique francophone (1919 à 1960)* (Niet gepubliceerd Université Libre de Bruxelles, Brussel 2016) 58.

⁵ Marc Depaepe, ‘De pedagogiek’, in: Robert Halleux, Michel Bougard en Jan Vandersmissen ed., *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000* 2 (Brussel; Tournai: Dexia ; La Renaissance du Livre 2001) 329–342.

⁶ Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 321–344.

doorgrond.⁷ De actoren in de kinderbescherming evolueerden dan ook “from child-savers to diagnosticians”, zoals Margo Horn schrijft over de Amerikaanse context.⁸

In dit proces van medicalisering en psychologisering verschoof ook de klemtoon die werd gelegd op de factoren die als oorzakelijk werden geacht voor (pre)delinquent gedrag. De ‘environmentalists’ van de laat negentiende eeuw hadden vooral gewezen op nefaste omgevingsfactoren zoals de armzalige en slechte hygiënische omstandigheden waarin de arbeidersklasse leefde. Invloedrijke figuren in de internationale kinderbescherming zoals William Healy achtten dit te simplistisch: “We see altogether many reasons for not throwing entirely unqualified stress upon environment, either in most individual cases, or as a general cause. The make-up of the personality is the largest part of the story.”⁹ Voor Healy hing veel af van hoe een persoonlijkheid interageerde met een omgeving: “delinquency is the product of a personal reaction to a given environment. And the reactions of differently constituted persons to the same environment vary immensely”.¹⁰ De nadruk op individuele en persoonlijke factoren namen de nood weg aan structurele socio-economische ingrepen en schoven een nieuwe oplossing naar voor: de individuele therapeutische behandeling.¹¹

In de toenemende aandacht voor de jeugddelinquent als een product van zijn persoonlijkheid werd steeds meer belang gehecht aan emoties. Historici Quevillon en Trépanier linken de aandacht voor emoties aan de intrede van psychologen in plaats van de vroegere psychiaters. Recht en (psy-)wetenschappen hebben al een lange traditie door de betrokkenheid van psychiaters, maar het was pas met de komst van de psychologen dat het biologisch en erfelijk georiënteerde denkkader plaatsmaakte voor “les facteurs d’ordre émotif et psychologique”.¹² Voor de *Child Guidance Clinics* in de Verenigde Staten stelde Kathleen Jones dat onder invloed van psychoanalytische theorieën het ‘probleemkind’, steeds meer geframed werd in termen van een emotioneel kwetsbaar

---

⁷ Ludvine Bantigny, ‘Sciences du psychisme et centres d’observation en France dans les années cinquante’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2004) 93–119; Élise Yvorel, ‘L’observation des mineurs de justice par l’Éducation surveillée. Mise en perspective historique’, in: Ludvine Bantigny en Jean-Claude Vimont ed., *Sous l’œil de l’expert: les dossiers judiciaires de personnalité* (Mont-Saint-Aignan: Publications des universités de Rouen et du Havre 2010) 41–52; Steven Schlossman, ‘End of Innocence: Science and the Transformation of Progressive Juvenile Justice, 1899–1917’, *History of Education* 7 (1978) 207–218; Margo Horn, *Before It’s Too Late: The Child Guidance Movement in the United States, 1922–1945* (Temple University Press 1989).

⁸ Horn, *Before It’s Too Late*, 9–34.

⁹ William Healy, *The individual delinquent; a text-book of diagnosis and prognosis for all concerned in understanding offenders*, (Boston: Little, Brown, and Company 1915) 283.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Kathleen W. Jones, *Taming the troublesome child: American families, child guidance, and the limits of psychiatric authority* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press 1999) 61.

¹² Lucie Quevillon en Jean Trépanier, ‘Thémis et la psyché : les spécialistes de la psychiatrie et de la psychologie à la cour des jeunes délinquants de Montréal, 1912–19501’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2004) 187–217, aldaar 209.

kind dat leed onder “unmet emotional needs”.¹³ Hierbij vervaagde ook de grens tussen delinquente kinderen en ‘probleem’kinderen, waardoor het cliënteel van de *Child Guidance Clinics* alsmāar uitbreidde. De studie en behandeling van kinderen met probleemgedrag en de focus op emoties gaf ook aanleiding tot de komst van nieuwe categorieën kinderen. Zo toont Deborah Blythe Doroshow in een rijkelijk gedocumenteerd boek aan dat *residential treatment centers* een grote rol speelden in het identificeren van het ‘emotionally disturbed child’ als nieuwe categorie in de eerste helft van de twintigste eeuw.¹⁴ Maar hoewel in voornoemde studies het ‘emotioneel gestoorde kind’ dan wel geïdentificeerd wordt als een historisch variabele categorie, wordt ‘emotie’ als concept zelf niet gehistoriseerd.

In dit deel onderzoek ik emotie als historisch variabel concept in de context van de psycho-pedagogische waarneming van de Belgische Kinderbescherming. Ik benader het concept op drie vlakken: emotie als intellectueel en theoretisch begrip in publicaties, emotie zoals opgevat op de waarnemingsformulieren en tot slot emotie in de waarnemingspraktijken. Kennis van het conceptueel kader waarbinnen historische actoren opereerden, is onontbeerlijk voor de studie van hun emotionele praktijken, zoals historica Margit Pernau er ons aan herinnert in een themanummer over de conceptuele geschiedenis van emoties. In navolging van Koselleck wijst zij erop dat een concept niet enkel een passieve weerspiegeling van een sociale werkelijkheid is, maar dat een concept ook bijdraagt aan het actief *scheppen* van die werkelijkheid. De concepten en hun onderliggende kader zijn voor Pernau dan ook “a first step for further investigations into emotional practices these concepts make possible”.¹⁵

Emotie: een “psychologisch object” met een geschiedenis

Wat nu algemeen wordt aangeduid onder de noemer ‘emotie’, is een relatief recent begrip. Het woord ‘emotie’ komt van het Latijnse *e-movere* (‘bewegen uit’), maar in feite dateert het hedendaagse gebruik ervan pas van de negentiende eeuw. Zowel in het Engels als in het Frans was emotie een woord dat duidde op fysieke beroering en lichamelijke beweging. In de loop van de achttiende eeuw ging ‘emotie’ steeds meer verwijzen naar lichamelijke beroeringen die gepaard gingen met mentale gevoelens om aan het einde

---

¹³ Jones, *Taming the troublesome child*, 146.

¹⁴ Deborah Blythe Doroshow, *Emotionally disturbed: a history of caring for America’s troubled children* (Chicago: The University of Chicago Press 2019).

¹⁵ Pernau, ‘Introduction’, 26.

van de eeuw volledig te verschuiven van het lichamelijke naar het mentale domein. ‘Emotie’ kreeg zijn huidige betekenis in de loop van de negentiende eeuw.

De opkomst van de overkoepelende term emotie in de periode tussen 1800 en 1850 ging gepaard met de transitie van emotie als het onderzoeksobject van de filosofie en theologie naar dat van de natuurwetenschappen, een proces dat door Thomas Dixon grondig is onderzocht in zijn boek *From passions to emotions: The Creation of a Secular Psychological Category*.¹⁶ Hiermee transformeerde de definitie van emotie van een zuiver mentaal en introspectief fenomeen naar een fysiologisch – en dus objectief waarneembaar – fenomeen. Deze divergerende opvattingen werden geïncorporeerd in de nieuwe discipline van de psychologie; een discipline die een filosofisch thema (de geest) placht te bestuderen aan de hand van de natuurwetenschappelijke methodes. De psychologie slingerde dan ook heen en weer tussen haar erfenis uit filosofische tradities die focusten op het mentale, en natuurwetenschappelijke benaderingen die het fysieke en fysiologische vooropstelden. Opvattingen over de ontologie van emoties zijn intrinsiek verweven met opvattingen over de epistemologie. De introductie van nieuwe technologie en apparatuur voor het observeren van emoties eind negentiende eeuw betekende bijvoorbeeld niet alleen een verandering van het concept ‘waarneming’, maar ook een verandering voor de definiëring van emoties: “any emotion that was unobservable to the machine was no longer an emotion”, schrijft wetenschapshistoricus Otniel Dror.¹⁷ Precies deze spanning was ook aanwezig in de waarnemingsinrichting van Mol, zoals ik in dit deel zal illustreren.

De historiografie over de conceptuele en wetenschapsgeschiedenis van emoties berust vooral op wetenschappelijke traktaten uit intellectuele en academische kringen.¹⁸ Recent werd deze eenzijdige opvatting over kennis aangekaart en werd het bronnenmateriaal opengetrokken naar encyclopedieën of zelfs romans om vat te krijgen op de conceptuele opvattingen over emoties in niet-academische middelen.¹⁹ Hiermee maakt de conceptuele geschiedenis van emoties een verschuiving door die gelijkenissen vertoont met wat Nikolas Rose in de jaren tachtig bepleitte voor een geschiedschrijving van psychologie die zich niet zou beperken tot wat er zich voordeed in het laboratorium, maar een geschiedenis die keek naar instituten waarin de psychologie een *toepassing* vond: de school, het leger, de fabriek, de heropvoedingsinstelling. “Not a history of ideas, then, but

---

¹⁶ Thomas Dixon, *From passions to emotions: the creation of a secular psychological category* (Cambridge: Cambridge University Press 2003).

¹⁷ Otniel E. Dror, ‘Seeing the Blush: Feeling Emotions’, in: Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck ed., *Histories of Scientific Observation* (University of Chicago Press 2011) 326–348.

¹⁸ Voor een recent literatuuroverzicht van de wetenschapsgeschiedenis van emoties, zie Otniel E. Dror e.a., ‘An Introduction to History of Science and the Emotions’, *Osiris* 31 (2016) 1–18.

¹⁹ Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (Oxford: Oxford University Press 2014).

a history of practices, techniques, institutions and agencies, of the forms of knowledge which made them thinkable and which they, in their turn, transformed.”²⁰ De vraag hoe emotieconcepten vorm kregen door en vormgaven aan waarnemingspraktijken van jongeren met (pre-)delinquent gedrag past naadloos in deze stromingen.

Wetenschap en de Belgische Kinderbescherming: oude wijn in nieuwe zakken?

Zoals in de algemene inleiding aan bod kwam, beschouwt de historiografie de Kinderbescherming in de eerste plaats als een disciplinerend instrument van de burgerlijke klasse. Dat is ook de toon waarop de verwetenschappelijking van de waarnemingsinrichtingen vaak wordt geïnterpreteerd. Inzake het onderzoek naar wetenschappers die verbonden waren aan de kinderbescherming, vertrekt de historische criminologie – in tegenstelling tot de pedagogische historiografie²¹ – niet van publicaties van de wetenschappelijke actoren, maar van de waarnemingsdossiers die een rechtstreekse blik op de praktijk bieden. Hierdoor staat niet de theorie van de waarnemer centraal, maar de asymmetrische machtsrelatie tussen waarnemer en gedetineerde. De implementatie van wetenschappelijke waarnemingspraktijken en de corresponderende vertogen worden dan bovenal geïnterpreteerd als een techniek van de instellingen om traditionele morele vertogen van een legitimatie te voorzien.²² Een inhoudelijke breuk in de werking van de Kinderbescherming voor en na de introductie van de waarnemingsinrichtingen is er dan ook nauwelijks, stelt de Belgische criminologische

---

²⁰ Nikolas S. Rose, *The psychological complex: psychology, politics, and society in England, 1869-1939* (London: Routledge & Kegan Paul 1985) 6.

Ook Kurt Danziger hamert op het historiseren van de concepten die het uitgangspunt vormen van psychologische kennis – waaronder emotie – maar schrijft ook dat “to get to the reasons for change one has to relate texts to historical actors.” Kurt Danziger, *Naming the mind: how psychology found its language* (London: Sage Publ 1997) 14.

²¹ Zie bv. Angelo van Gorp, *Tussen mythe en wetenschap: Ovide Decroly (1871-1932)* (Leuven: Acco 2005); Mark D’hoker, ‘Contribution de Maurice Rouvroy (1879-1954) aux soins en résidence de la jeunesse à des problèmes psychosociaux pendant l’entre-deux-guerres’, *Paedagogica Historica* 26 (1990) 211-222.

²² Margo De Koster, ‘Tot maat van het recht. De vroege ontwikkeling van de wetenschap van het ontspoorde en criminele kind in het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913-1941)’, in: Sjaak Braster e.a. ed., *Kinderen in gevaar. De geschiedenis van pedagogische zorg voor risicojeugd* (Assen: Van Gorcum 2007) 94-119, aldaar 117.

historiografie.²³ Want hoewel de instellingen door hun wetenschappelijke observatie in principe een oplossing op maat van het kind konden aanreiken, kwamen hun aanbevelingen aan de kinderrechter opvallend vaak overeen met die instellingen waar die op dat moment beschikbare plekken waren, stelde Els Dumortier vast.²⁴ De waarnemingspraktijken wekten de indruk dat eerder de intimiderende performatieve *praktijk* van belang was, en in mindere mate de precieze *resultaten* van de testen.²⁵ Ook studies die grondige aandacht besteden aan de onderliggende wetenschappelijke stromingen besluiten dat de verwetenschappelijking niet méér was dan een manier om oude moraliserende vertogen te verpakken in een wetenschappelijk onderbouwd en dus ‘objectief’ discours.²⁶

Maar het systematisch reproduceren van ditzelfde narratief riskeert om de geschiedenis van wetenschap, jongeren en justitie te reduceren tot een vlak pad waarin alle oneffenheden zijn witgekalkt. Zoals Ann Laura Stoler heeft beargumenteerd voor de koloniale geschiedenis: “Assuming we know those scripts rests too comfortably on predictable stories with familiar plots.”²⁷ Het louter beschouwen van wetenschappelijke vertogen als een manier om ouderwetse moraliserende verhalen autoriteit te verschaffen, is een cruciaal maar inmiddels voorspelbaar verhaal. “Huichelachtig”, “affectief-laagstaand” en “de doodstelreflex” zijn geen willekeurige woorden, maar illustreren fundamentele veranderingen in het emotioneel lexicon dat werd gebruikt om de jongeren te omschrijven. Meer zelfs; niet alleen de *omschrijvingen*, maar ook de *concepten* zelf waarbinnen de redenering van de waarnemers tot stand kon komen, veranderden. Naar wat Rouvroy bijvoorbeeld “affectiviteit” noemde, is het tevergeefs speuren in de negentiende-eeuwse dossiers. De psychologen van de naoorlogse periode hanteerden concepten die voor actoren in andere periodes niet beschikbaar waren; concepten die letterlijk ‘on-denkbaar’ waren. Het simpelweg reduceren van de veranderende vertogen tot een nieuwe verpakking van oude moraliserende discourses volstaat niet om de verschillende werelden te doorgronden waarin Edouard, Jean-

---

²³ Jenneke Christiaens, ‘Youth Delinquency redefined: the practice of scientific observation and diagnosis within the framework of Belgian Child Protection, 1913-1960’, in: Jean Trépanier en Xavier Rousseaux, *Youth and Justice in Western States, 1815-1950 From Punishment to Welfare*. World Histories of Crime, culture and violence (Palgrave Macmillan 2018) 253–276.

²⁴ Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*, 273.

²⁵ Margo De Koster en David Niget, ‘Scientific Expertise in Child Protection Policies and Juvenile Justice Practices in Twentieth-century Belgium’, in: Joris Vandendriessche, Evert Peeters en Kaat Wils ed., *Scientists’ expertise as performance: between state and society, 1860 - 1960*. History and philosophy of technoscience Number 6 (London: Pickering & Chatto 2015) 161–172, aldaar 169.

²⁶ Veerle Massin, “‘Measuring Delinquency’. The Observation, Scientific Assessment and Testing of Delinquent Girls in 20th-century Belgium’, *JBH - BTNG - RBHC* 1 (2016) 104–133.

²⁷ Ann Laura Stoler, *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton, NJ: Princeton University Press 2009) 50.

Baptiste en Suzanne waren terechtgekomen. Of liever gezegd, de werelden waaruit *zij waren voortgekomen*. Want ‘huichelachtige’ Edouard, ‘affectief-laagstaande’ Jean-Baptiste en Suzanne met haar ‘doodstelreflex’ konden alleen maar in het leven worden geroepen door een samenspel tussen concepten, praktijken en theorieën dat in zijn geheel nieuwe denkpatronen over emoties vormde.

Een inspirerende studie in dit licht is het onderzoek van Saskia Bultman, die de observatieprocedures voor een Nederlandse meisjesinstelling bestudeerde. Bultman is zich ten volle bewust van de machtsdimensie van de beoordelingspraktijken en is zeer goed vertrouwd met het Foucaultiaanse paradigma. Wat haar werk echter onderscheidt van de voorgaande historiografie is (onder meer) haar onwaarschijnlijk gesofisticeerde methodologie en de precisie waarmee ze de wetenschappelijke vertogen en hun rechtstreekse weerklank in de observatieformulieren nagaat. Hierbij heeft Bultman oog voor het proces waarbinnen de kennis tot stand komt, voor de inhoudelijke vertogen en ook voor de waarneming als *praktijk*, die voor haar cruciaal is voor het beeld dat naar voren komt van de meisjes: “each assessment technique produced a different delinquent girl”.²⁸ Deze benadering staat haar toe om subtiele veranderingen bloot te leggen in de manier waarop de delinquente meisjes tevoorschijn komen uit de wetenschappelijke observatiepraktijken. Het werk van Bultman toont aan dat het wel degelijk mogelijk is om oog te hebben voor de machtscomponent zonder te vervallen in de “predictable stories with familiar plots”²⁹.

Een tweede punt van kritiek op het dominante paradigma in de Belgische historische criminologie is dat deze vaak uitgaat van moraliteit en wetenschap als onverzoenbare concepten. De hardnekkige aanwezigheid van moraliteitsgerelateerde concepten wordt dan gezien als een illustratie voor de poeve rol van wetenschap. Dit impliceert echter dat er tegenover de “morele” vertogen een “objectieve” wetenschap kan bestaan die vrij is van morele opvattingen. Binnen de wetenschapsgeschiedenis is uitgebreid gewezen op de samenhang tussen maatschappelijke normen en wetenschapsbeoefening,³⁰ ook als het specifiek gaat om morele waarden en psychiatrie.³¹ Door moraliteit niet a priori te weren uit het wetenschappelijk discours maar het net te erkennen als inherent deel ervan, kunnen we moraliteit zelf ook benaderen als een historisch concept *binnen* de wetenschappelijke praktijken.

---

²⁸²⁸ Saskia Bultman, *Constructing a Female Delinquent self. Assessing Pupils in the Dutch State Reform Schools for Girls, 1905-1975* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2016) 383.

²⁹ Stoler, *Along the archival grain*, 50.

³⁰ Steven Shapin, *Leviathan and the Air-pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life* (Princeton University Press 1985).

³¹ John Z. Sadler, *Values and psychiatric diagnosis*. International perspectives in philosophy and psychiatry (Oxford ; New York: Oxford University Press 2005).

Ik wil dus geenszins de machtscomponent overboord gooien, maar wel een ander vraagstuk aansnijden: de opvattingen over emoties die in de instellingen circuleerden, de onderliggende concepten, de waarnemingspraktijken waarmee ze verbonden waren en de manier waarop opvattingen en praktijken werden ge(re)produceerd in de waarnemingsverslagen. Ik onderzoek dit op drie domeinen: (1) de theoretische opvattingen over emoties, (2) de manier waarop de concepten zich vertaalden in ‘hands-on’ tools in de voorgedrukte waarnemingsformulieren en (3) de manier waarop emoties betekenis kregen en vormgaven aan de observatiepraktijken. De drie hoofdstukken van dit deel hebben elk een dimensie als onderwerp – theorie, concept en praktijk – waardoor het mogelijk wordt om telkens de historische veranderlijkheid weer te geven per dimensie.³² Als case-study neem ik het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol. De periode van het directeurschap van Maurice Rouvroy (1913-1945) geldt als referentiepunt waartegen ik de periode daaraan voorafgaand en daaropvolgend afweeg.

Maurice Rouvroy en het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol

Als eerste directeur van het CWG van Mol zou Maurice Rouvroy (1879-1954) een belangrijke rol spelen in de uitbouw van de instelling. Rouvroy onderhield nauwe contacten met de familie van Henri Carton de Wiart, onder wiens ministerschap de Wet op de Kinderbescherming van 1912 werd goedgekeurd. In 1910 voerde Rouvroy in diens opdracht verscheidene studiereizen uit naar heropvoedingsinstellingen in het buitenland. Hierna werd hij aangesteld in de heropvoedingsinstelling voor jongens te Saint-Hubert. Drie jaar later werd hij hoofd van de gloednieuwe waarnemingsinstelling in Mol, waar hij tot het einde van de Tweede Wereldoorlog zou blijven.

Het CWG had een drieledige opdracht: het uitvoeren van psycho-pedagogisch onderzoek, het adviseren van de kinderrechter over de te nemen opvoedkundige maatregel en het ontwikkelen van een classificatie van jeugddelinquenten. De kinderrechter kon jongens naar het CWG sturen vooraleer het vonnis was uitgesproken, of bij elke herziening van een eerder genomen maatregel. De observatie bestond uit verschillende fases en strekte zich uit over meerdere maanden. Het Centraal

---

³² Hierbij wil ik niet de indruk wekken dat de theoretische concepten ‘neerdalen’ op de praktijk. De concepten worden ge(re)produceerd door de praktijk binnen een specifieke (machts)context. Zie hiervoor volgend werk, mij onder de aandacht gebracht door Jenneke Christiaens, Isabelle Stengers en Judith E. Schlanger, *Les concepts scientifiques: invention et pouvoir* (Gallimard 1991).

Waarnemingsgesticht van Mol werd het ‘vlaggenschip’ van de Belgische Kinderbescherming.³³ Het werd geprezen in binnen- en buitenland, werd bezocht door buitenlandse professionals en stond model voor de Franse waarnemingsgestichten van Fresnes en Brunoy.³⁴ Tussen 1915 en 1970 werden liefst 20.000 waarnemingsdossiers aangelegd.

Rouvroy begon zijn carrière met een diploma onderwijzer op zak. Gedurende zijn hele carrière zou hij betrokken zijn in academische kringen. Aan de Katholieke Universiteit van Leuven volgde hij lessen in psychologie – Verheyen maakt zelfs melding van een doctoraat, maar dit is nooit teruggevonden.³⁵ Vanaf 1925 doceerde Rouvroy psychiatrische pedagogiek aan het *Hoger Instituut voor Opvoedkunde* bij de Katholieke Wijsgerige Faculteit in Brussel.³⁶ Gedurende zijn hele carrière schreef Rouvroy tal van bijdragen in tijdschriften, waarvan *L'éducation familiale* en *La revue belge de pédagogie* belangrijke kanalen waren. Het ging om katholieke tijdschriften die de pedagogische kennis wilden verspreiden onder een breder publiek, of sterker uitgedrukt, die de katholieke normatieve pedagogiek wilden uitdragen.³⁷ Ze konden rekenen op publicaties van personen die actief waren in de universitaire opleidingen, zoals de psycholoog Arthur Fauville of pedagoog Raymond Buyse.

Rouvroy is de ideale casestudy. Ten eerste zijn van hem zowel gepubliceerde als ongepubliceerde bronnen bewaard. Zijn artikels geven inzicht in zijn intellectuele inbedding; de documenten die hij naliet in het archief van de instelling geven een blik op de beoefening van die ideeën in de praktijk. Ten tweede wordt hem soms verweten geen academische opleiding te hebben genoten, met als gevolg dat zijn waarnemingsverslagen ‘gezond boerenverstand’ uitademden in plaats van wetenschappelijk jargon. Maar net dit is wat Rouvroy een ideale gevalstudie maakt voor het onderzoek naar opvattingen over emoties. Want precies omdat Rouvroy niet in een gesloten vakjargon dacht en schreef, tonen zijn geschriften welke kennis beschikbaar was en hoe dit werd toegeëigend door een burgerlijke, opgeleide man die zich weliswaar in academische cirkels bewoog maar

---

³³ François, *Guerres et délinquance juvénile*, 257.

³⁴ M. Stransky, ‘Die Zentralbeobachtungsstation für jugendliche Uebeltäten in Mol (Belgien)’, *Die Bereitschaft* 4 (1924) 2–5; J.P. Magery Fry, ‘A Belgian psychological laboratory’, *The Howard Journal* (1923); Amélie Nuq, *La rééducation des jeunes déviants dans les maisons de redressement de l’Espagne franquiste (1939-1975)* (thesis Aix-Marseille, 2012) 684 <<http://www.theses.fr/2012AIXM3068>> [geraadpleegd 17 augustus 2019]; Bantigny, ‘Sciences du psychisme et centres d’observation en France dans les années cinquante’, 94; Nuq, *La rééducation des jeunes déviants dans les maisons de redressement de l’Espagne franquiste (1939-1975)*, 684.

³⁵ Jozef Emiel Verheyen, ‘Rouvroy’, in: Rommert Casimir en Jozef Emiel Verheyen ed., *Paedagogische encyclopaedie* (Antwerpen: De Sikkel 1939) 451–452.

³⁶ Ibid.

³⁷ Marc Depaepe en Sarah Van Ruyskensvelde, ‘De “katholieke pedagogiek” in België. Bloei en ondergang van een normatieve benadering’, in: Jan De Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België. Identiteiten in evolutie, 19de-20ste eeuw* (Antwerpen: Halewijn 2016) 327–341, aldaar 333.

er nooit volledig toe behoorde. Tot slot is het enigszins wonderlijk dat er weinig literatuur over Rouvroy bestaat. Over andere figuren die verbonden waren in theorie en/of praktijk in de uitbouw van de kinderbescherming verschenen intellectuele biografieën (ofschoon deze soms neigen naar hagiografieën).³⁸

Voor de uitwerking steun ik op drie soorten bronnen: publicaties, de waarnemingsdossiers als voorgedrukte formulieren en allerhande aantekeningen in de waarnemingsdossiers. Het combineren van gepubliceerd en niet-gepubliceerd materiaal maakt mijn onderzoek niet uniek ten opzichte van andere literatuur maar de keuze voor Rouvroy heeft wel het voordeel dat er geen kloof bestaat tussen het gepubliceerd en niet-gepubliceerd materiaal. Ik doe geen beroep op inzichten van sleuteldenkers die geen rechtstreekse band hadden met de instelling, maar ik focus rechtstreeks op een figuur die de wetenschappelijke inzichten van zijn tijd verwerkte en toe-eigende in functie van de dagdagelijkse realiteit van de instelling. Hiermee staan de gepubliceerde en niet-gepubliceerde bronnen rechtstreeks met elkaar in verband. De keerzijde van de medaille is dat de periode waarin Rouvroy actief was, beperkt is. Zijn directeurschap eindigde in 1944; hijzelf bleef publiceren tot zijn dood in 1954. Voor de periode vóór 1913 en na de Tweede Wereldoorlog zijn er geen equivalenten te vinden van personen die werkzaam waren binnen de instelling en regelmatig publiceerden over hun werk.³⁹ De periode van Rouvroys directeurschap geldt dus als referentiepunt waartegen de andere periodes worden afgetoetst op basis van secundaire literatuur en andere institutionele bronnen.

---

³⁸ Zie bv. *Prof. dr. René Dellaert, zijn leven en zijn werk*. (Antwerpen: Soethoudt 1980); Jo Casselman, *Etienne De Greeff: 1898-1961: psychiater, criminoloog en romanschrijver: leven, werk en huidige betekenis* (Antwerpen: Maklu 2010); Gorp, *Tussen mythe en wetenschap*. Zie ook de licentiaatsverhandeling Elisabeth Plissart, *Bijdrage van Prof. Dr. René Dellaert (1906-1979) tot de orthopedagogiek* (Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1990).

³⁹ Het encyclopedische referentiewerk *Maurits De Vroede e.a., Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw* IV: *De periodieken 1914-1940, eerste stuk* (Leuven: KUL 1987), maakt geen melding van Piérard, Lauwers en Bihain, de opvolgers van Rouvroy. Ook de namen van de artsen, psychologen en psychiaters werkzaam in de instellingen geven nauwelijks aanknopingspunten om publicaties op te sporen. Uitzondering hierop is René Dellaert, de psychiater die instond voor de observatieafdeling van de meisjesinstelling Sint-Margaretha van Cortona in Antwerpen. Hoewel Dellaert betrokken was in de organisatie van observaties in de Belgische Kinderbescherming is zijn aandeel voor de casestudies van dit onderzoek beperkt.

Argumenten en structuur

Hoofdstuk één bestudeert de theoretische opvattingen over emoties van Maurice Rouvroy. Ik beargumenteer dat Rouvroy moet gezien worden in de context van het neothomisme, een katholieke wetenschappelijke vernieuwingsbeweging die met name van groot belang was aan de toen nog unitaire, katholieke universiteit in Leuven. Rouvroy zette zich af tegen zuiver materiële opvattingen over emoties – die emoties enkel definieerden in termen van hun fysieke of fysiologische component – maar dit betekende niet dat hij het lichamelijke aspect volledig buitenspel zette en emoties enkel als mentale concepten beschouwde. Hij zocht precies een middenweg in het debat tussen de spiritualisten en de materialisten.

Hoofdstuk twee neemt de waarnemingsformulieren onder de loep en onderzoekt de veranderende concepten die de formulieren structureren. Zoals medische historici hebben aangetoond, bieden voorgedrukte formulieren inzicht in de conceptuele denkkaders die observatoren hanteren om hun object te benaderen. De waarnemingsformulieren vormen een tussenschakel tussen de intellectuele traditie en het veld van de praktijk. In termen van de structuur van de rapporten beargumenteer ik dat de waarnemingsformulieren die in Mol in de eerste helft van de twintigste eeuw werden gebruikt hun oorsprong vinden in het ingangsonderzoek van de oudere instellingen. Wat dat betreft is er een zekere continuïteit. De betekenis die schuilgaat achter de woorden ‘karakter’, ‘moraliteit’ en ‘affectiviteit’ is echter niet dezelfde. Wat betreft de manier waarop de rapporten werden ingevuld, is te zien dat ze zich steeds meer toespitsten op het individuele verhaal van de jongeren, en in het bijzonder hun affectieve verleden – een proces dat ik aanduid met ‘affectieve historisering’.

Hoofdstuk drie stelt de waarnemingspraktijken centraal vanuit de verhouding tussen waarneming, instrument en object. Aan het aanvankelijke gadeslaan van het gedrag van de jongeren in hun dagdagelijks gedrag werd op twee momenten een laag toegevoegd. In de eerste helft van de twintigste eeuw bepleitte Rouvroy een heuse ‘wetenschappelijke’ observatie die specifieke situaties zou uitlokken zodat de minderjarigen hun ‘ziel’ wel moesten blootgeven. De waarneming was dus niet langer een passieve registratie maar een actieve observatie. In de jaren vijftig gebruikten psy-wetenschappers niet langer hun eigen vermogen maar externe testen en meetinstrumenten voor hun observaties. Bovendien gebeurden de waarnemingen niet langer door opvoeders die betrokken waren in het dagelijks leven, maar door psy-wetenschappers die hun praktijk uitvoerden in kamertjes afgescheiden van het instellingsleven.

Als overkoepelend hoofdpunt beargumenteer ik dat de concepten van emotie en de daaraan verbonden praktijken in de waarnemingsinrichtingen zich op het snijpunt van drie tradities bevonden. Intellectueel gezien was Rouvroy sterk beïnvloed door de katholieke psychologie. Toch positioneerde hij zich bovenal als iemand uit de *toegepaste*

pedagogiek, en niet de *academische* pedagogie, waarbij hij inspiratie vond in tijdgenoten zoals William Healy en Cyril Burt die eveneens actief waren in waarnemingsinstellingen van de kindbescherming. Tot slot is ook de invloed merkbaar van oudere penitentiaire praktijken zoals de zedelijke rekenkunde. De conceptuele kaders over emotie die heersten in het CWG van Mol tijdens het interbellum zijn dan ook gevormd door deze drie tradities van de katholieke psychologie, het psycho-pedagogische kennisveld geënt op jongeren met (pre)delinquent gedrag en lokale penitentiaire gebruiken. Voor de conceptuele geschiedenis van emoties vormt dit onderzoek een meerwaarde doordat het aantoont hoe concepten niet alleen werden gevormd door een intellectuele traditie, maar door een psycho-pedagogische *praktijk*. Voor de Belgische historiografie vormt het perspectief van emoties een meerwaarde omdat het de vinger kan leggen op de mate waarin het CWG Mol een continuïteit dan wel vernieuwing betekende.

Hoofdstuk 1

Emoties theoretiseren: de publicaties van Maurice Rouvroy

Inleiding

Zoals aangehaald in de inleiding van dit deel is Rouvroy een ideale casestudy omdat hij een groot en uiteenlopend bronnencorpus nalaat, waaronder tal van publicaties. Rouvroy wordt vaak zijdelings aangehaald in de literatuur maar afgezien van een uitgebreide licentiaatsverhandeling, een daaruit vloeiend artikel en een beknopte biografie in het historisch blad van zijn geboortestreek, is het nog wachten op een onderzoek dat daadwerkelijk zijn verhouding tot de intellectuele stromingen van zijn tijd onderzoekt. Nochtans biedt zijn figuur heel wat stof om verder uit te spitten. Rouvroy laveerde tussen Reformpedagogiek (volgens de ene¹) en de katholieke pedagogiek (volgens de andere²), tussen psychologie en pedagogie (naar eigen zeggen³), tussen wetenschap volgens de historisch pedagogen⁴ en gezond verstand en moraliserende vertogen volgens de historisch criminologen⁵. Deze ambiguïteit maakt Maurice Rouvroy des te aantrekkelijker als gevalstudie. In het bestek van deze dissertatie beperk ik me tot het situeren van Rouvroys opvattingen over emoties in de intellectuele tradities van zijn tijd. Ik toon aan

---

¹ Tine Terryn, *De observatie van de jeugddelinquent in het Centraal Observatiegesticht van Mol : een onderzoek naar de praktijk van de Belgische kinderbescherming tijdens het interbellum* / (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2005).

² Maurits De Vroede e.a., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw IV: De periodieken 1914-1940, eerste stuk* (Leuven : KUL 1987).

³ Maurice Rouvroy, 'La Psychologie et les Psychologies', *Revue Belge de Pédagogie* (1929) 18–21.

⁴ D'hoker, 'Contribution de Maurice Rouvroy (1879-1954) aux soins en résidence de la jeunesse à des problèmes psycho-sociaux pendant l'entre-deux-guerres'.

⁵ De Koster en Vanhulle, 'Medicine or Morals'.

dat hij sterk beïnvloed was door de neo-scholastieke psychologie. Daarmee levert dit hoofdstuk ook een bijdrage aan onze kennis over de relatie tussen katholieke wetenschappen en pedagogie.⁶ In de literatuur over heropvoedingsinstellingen in de twintigste eeuw wordt de invloedssfeer van het katholicisme vooral gesitueerd in de meisjesinstellingen, waar het personeel pas na de Tweede Wereldoorlog laïciseerde.⁷ De figuur van Rouvroy toont echter aan dat de relatie tussen het katholicisme en de staatsheropvoedingsinstellingen complexer is dan dat.

Om Rouvroys opvattingen over emoties te ontleden, gebruik ik vijf vragen: (1) welk terminologisch kader hanteerde Rouvroy? (2) Hoe verhoudt een emotie zich tot een individu? (3) wat is de (fysiologische dan wel psychische) aard van een emotie? (4) welke rol speelt evolutie in emoties? (5) Tot slot is het belangrijk om oog te hebben voor het semantische netwerk van affectiviteit, moraliteit en classificatie. Eerst verschaft ik een contextuele schets van het neo-Thomisme in België.

De vragen zijn geïnspireerd op de vragen die Rainer Reisenzein hanteert in zijn *Short history of psychological perspectives on emotion* en op de vragen die Carroll Izard gebruikte om orde te scheppen in de kluwen van uiteenlopende definities over emoties binnen de psychologie.⁸ Mijn tekst verschilt echter van deze onderzoeken op twee vlakken. Ten eerste ben ik geen psychologe, maar een historica. Het levert mij veel voordelen op⁹, maar ook het nadeel van ‘technische barrières’, d.w.z. “technicalities, which will make it difficult to speak to psychologists in the appropriate language”.¹⁰ Als historica ben ik niet voldoende vertrouwd met de praktijk van psychologisch onderzoek noch met het vakjargon van het veld. Voor dit onderzoek is dit echter niet problematisch omdat Rouvroys publicaties geen technische academische publicaties zijn; het gaat om

---

⁶ Marc Depaepe, *De pedagogisering achterna: aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven: Acco 1998) 205; Depaepe en Van Ruyskensvelde, ‘De “katholieke pedagogiek” in België’; Marc Depaepe, Raf De Bont en Kristof Dams, ‘How Darwinism has affected Catholic as well as non-Catholic psycho-pedagogical constructs in Belgium from the 1870s to the 1930s’, *Paedagogica Historica* 48 (2012) 51–66; Marc Depaepe en Lieven d’Hulst (met de medewerking van Maartje Theuninck), *Un pèlerinage psycho-pédagogique aux Etats-Unis. Carnet de voyage de Raymond Buyse, 1922. Introduction et édition annotée/ An Educational Pilgrimage to the United States. Travel Diary of Raymond Buyse, 1922. Introduction, edition, and comments*. *Studia paedagogica new series* 46 (Leuven, Belgium: Leuven University Press 2011).

⁷ De Koster, François en Massin, ‘Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et “irréguliers”’, 194.

⁸ Rainer Reisenzein, ‘A Short History of Psychological Perspectives on Emotion’, *The Oxford Handbook of Affective Computing* (2015)
<<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199942237.001.0001/oxfordhb-9780199942237-e-014>> [geraadpleegd 29 augustus 2018]; Carroll E. Izard, ‘The Many Meanings/Aspects of Emotion: Definitions, Functions, Activation, and Regulation’, *Emotion Review* 2 (2010) 363–370.

⁹ Kelli Vaughn-Blount e.a., ‘History’s Mysteries Demystified: Becoming a Psychologist–Historian’, *The American Journal of Psychology* 122 (2009) 117–129.

¹⁰ Adrian C. Brock, ‘Rediscovering the history of psychology: Interview with Kurt Danziger.’, *History of Psychology* 9 (2006) 1–16, aldaar 5.

publicaties geschreven voor een lekenpubliek. Zijn teksten behandelden theoretische onderwerpen voor zoverre deze konden worden toegepast in de praktijk. Dit is dan ook het tweede verschil met voornoemde studies. Wat mij interesseert is niet de geschiedenis van kennis beperkt tot de academische context, maar hoe beschikbare kennis werd toegeëigend door iemand met een opleiding maar geen academisch profiel. Rouvroy, met een basisopleiding als onderwijzer, een voortgezette opleiding aan het psycho-experimentele laboratorium van de Leuvense universiteit, een docentschap aan de Katholieke Universiteit Brussel enerzijds en vulgariserende artikelen en praktijkwerk anderzijds, was zo iemand. Zijn schatplichtigheid aan beide werelden komt doorheen de verschillende hoofdstukken aan bod.

Katholieke Psychologie en het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte

Voor de geschiedenis van psychologie was het einde van de negentiende eeuw een scharniermoment. De discipline werd steeds meer losgekoppeld van de wijsbegeerte, het veld dat zich traditioneel bezig hield met de studie van het ‘innerlijke’. In het algemeen wordt de Duitse wetenschapper Wilhelm Wundt beschouwd als stamvader van de psychologie als moderne wetenschappelijke discipline. Vanuit zijn training als fysioloog verbond Wundt als eerste de natuurwetenschappelijke methodes met de filosofie, wat resulteerde in de oprichting van zijn laboratorium voor experimentele psychologie in Leipzig in 1879.¹¹ Wundts laboratorium had grote aantrek van wetenschappers uit heel Europa. Ook vanuit Belgische universiteiten werden vertegenwoordigers gestuurd om inspiratie op te doen in Leipzig; zo ook vanuit Leuven.¹² Vanzelfsprekend was dit echter allerm minst. De ‘experimentele’ psychologie viel niet in goede aarde in katholieke kringen. De nauwe disciplinaire verwantschap van de experimentele psychologie met de positivistische filosofie en het biologisch materialisme maakte de ‘wetenschappelijke’ psychologie voor veel katholieken laakbaar. De mogelijkheid om psychologie in een laboratorium te beoefenen werd argwanend bekeken. De ziel – voor hen het eigenlijke

---

¹¹ Kees Kraaijeveld, ‘Wilhelm Wundt (1832-1920)’, in: Maja Vervoort, *Pioniers in de psychologie* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 2000) 9–21.

¹² Géry van Outryve d’Ydewalle, ‘De Psychologie’, in: Robert Halleux, Michel Bougard en Jan Vandersmissen ed., *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000* 2 (Brussel; Tournai: Dexia ; La Renaissance du Livre 2001) 323–329, aldaar 322; Gita Deneckere, *Uit de ivoren toren: 200 jaar Universiteit Gent* (Gent: Tijdsbeeld 2017) 129.

onderzoeksvoorwerp van de psychologie – was immers immaterieel.¹³ Maar precies omdat de psychologie de wetenschap van de ziel was, konden katholieke wetenschappers zich er niet van afkeren.

In 1879 had Paus Leo XIII via de encycliek *Aeterni Patris* een oproep gelanceerd om de nieuwste ontwikkelingen in de natuurwetenschappen te verzoenen met de scholastieke traditie. Het proces waarbij de natuurfilosofie zich sinds de zeventiende eeuw steeds meer had losgemaakt van religie, kwam in een stroomversnelling begin negentiende eeuw om uiteindelijk tot een hoogtepunt te komen met de opkomst van de evolutieleer.¹⁴ De kerkelijke structuren stonden dan ook op gespannen voet met de wetenschappelijke structuren, maar zich geheel afsluiten van de nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen zou de Kerk volledig buiten spel zetten. De encycliek riep op tot een heropleving van de leer van Thomas van Aquino, die als meest geschikt werd geacht voor de vernieuwingsbeweging. Deze ‘neo’thomisten trachtten zo de nieuwe ontwikkelingen in de wetenschappen te incorporeren in hun eigen leer. Het neothomisme was niet zomaar een terugkeer naar het thomisme, maar een poging om het thomisme toe te passen op hedendaagse vraagstukken. Flipse onderscheidt binnen het neothomisme het ‘gesloten’ van het ‘open’ neothomisme. Dit eerste beperkte zich tot de geschriften van Thomas van Aquino en de commentaren die achteraf waren uitgewerkt. De tweeden werkten eerder in de *geest* van Thomas van Aquino en brachten diens algemene principes in verband met hedendaagse problematieken.¹⁵ “Wat goed is bij de modernen moet dankbaar aanvaard; wat verouderd is bij de Scholastieken zonder aarzelen daargelaten,” omschreef De Raeymaeker de algemene toon in de vernieuwingsbeweging decennia later.¹⁶ Als gevolg daarvan werden in verschillende Europese steden instituten opgericht die hieraan moesten beantwoorden. De Katholieke Universiteit van Leuven zou hierin met de oprichting van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (HIW) in 1889 een toonaangevende rol spelen.

Het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte was een onderzoekscentrum in de schoot van de Leuvense universiteit dat hoogleraren uit allerlei departementen zou verbinden om – met Pauselijke goedkeuring – de encycliek *Aeterni Patris* in de praktijk om te zetten. Leuven droeg in feite zelfs de voorkeur van de Paus omdat het als enige katholieke universiteit over departementen beschikte van alle grote wetenschappelijke disciplines.

---

¹³ Henryk Misiak en Virginia M. Staudt, *Catholics in psychology: a historical survey* (McGraw-Hill 1954) 5–7.

¹⁴ Ab Flipse, *Christelijke wetenschap: Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940*. Passage reeks 44 (Hilversum: Verloren 2014) 18–20.

¹⁵ Ibid., 113.

¹⁶ Louis De Raeymaeker, *Inleiding tot de wijsbegeerte en tot het thomisme*. (Mechelen: Het kompas 1933) 220. Voor een gedetailleerd overzicht van het ontstaan van het HIW, zie Louis De Raeymaeker, ‘Les origines de l’Institut supérieur de Philosophie de Louvain’, *Revue Philosophique de Louvain* 24 (1951) 505–633. en Kaat Wils, ‘Het verbond tussen geloof en wetenschap bedreigd. Het Leuvense Hoger Instituut voor Wijsbegeerte en het positivisme (1889-1914)’, *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 4 (1992) 388–408.

Leuven werd dan ook “het centrum van het neothomisme”, schrijft Ab Flipse.¹⁷ Door alle wetenschappelijke disciplines bij elkaar te brengen in één Instituut werd de wetenschappelijke isolatie van de katholieke scholastici doorbroken.¹⁸ Anders dan hun tegenstanders, dachten de neothomisten niet in termen van *feit* versus *waarde* - het eerste geassocieerd met de rede en de wetenschap, het tweede met geloof en religie, schrijft Robert Kugelmann. Zo’n opdeling miskende religie elke mogelijkheid tot rationele inhoud. Sleuteltermen waren voor de neothomisten waren dan ook *rede* en *geloof*, waarbij geloof evenzeer een rationele component had. De wetenschappen vormden een aanvulling op het geloof: de wetenschap onthulde de wetten van de Schepping en daarin ook kennis over de Schepper. Grotere empirische kennis zou de rationaliteit van het christelijke geloof sterker maken. Ten tweede was het belangrijk om de wetenschap te omarmen zodat de katholieke wetenschappers de filosofische grondslagen ervan konden blijven controleren.¹⁹ Aan het Instituut werd dan ook niet alleen filosofie gedoceerd, maar ook biologie, fysica, scheikunde en psychologie. Niettemin nam de psychologie – oftewel de ‘zielkunde’ zoals de discipline ook wel werd genoemd – een belangrijke plaats in. Als religieuze beweging hadden de neothomisten namelijk als doel het zorg dragen voor de menselijke ziel. Het was in hun eigenbelang om zich ook te profileren als experts in de nieuwe wetenschap van de ‘zielkunde’ die steeds meer autoriteit verwierf. Vanzelfsprekend was dit echter niet. Op een conferentie in Parijs in 1891 was de wetenschappelijke psychologie nog uitgeroepen tot ‘vijand’ van de christelijke filosofie; een uiting van het grote wantrouwen van veel leden van de Kerk ten aanzien van de psychologie.²⁰ Leuven echter profileerde zich als een kenniscentrum dat de nieuwste wetenschappelijke inzichten verwelkomde om ze in verzoening te brengen met de scholastieke traditie.

Belangrijk figuur hierin was Désiré Mercier (1851-1926), op het internationale toneel ook wel uitgeroepen tot ‘the Catholic Pioneer of Scientific Psychology’.²¹ Mercier (vanaf 1907: Kardinaal Mercier) begon zijn carrière als leraar aan het Seminarie in Mechelen. Vanaf 1882 werd hij aangesteld als docent voor een lessenreeks thomistische wijsbegeerte binnen de faculteit theologie van de katholieke universiteit in Leuven. Hij werd de eerste voorzitter van het HIW en bleef er ook doceren. In 1892 publiceerde hij zijn *Traité élémentaire de philosophie*. Het boek was bestemd als leerboek bij de lessen en zou in de loop

---

¹⁷ Flipse, *Christelijke wetenschap*, 62.

¹⁸ Misiak en Staudt, *Catholics in psychology*, 40, 53.

¹⁹ Robert Kugelmann, *Psychology and Catholicism: contested boundaries* (Cambridge: Cambridge University Press 2011) 69.

²⁰ Sigrid Leyssen en Annette Mülberger, ‘Psychology from a Neo-Thomist Perspective. The Louvain-Madrid Connection’, in: Rajesh Heynickx e.a., *So what’s new about scholasticism?: how Neo-Thomism helped shape the twentieth century* (2018) 181–204, aldaar 184.

²¹ Misiak en Staudt, *Catholics in psychology*, 34.

der jaren vele aangepaste drukken krijgen. Het format van een leerboek was kenmerkend voor de neoscholastiek en stelde de leer in staat om de totaliteit van de kennis op systematische wijze uit te dragen.²² De psychologie omschreef Mercier als “dat deel van de filosofie dat als onderzoeksobject de menselijke ziel heeft”;²³ een duidelijk statement tegenover andere takken van de psychologie die het ‘bewustzijn’ als onderzoeksonderwerp centraal stelden en daarmee – in katholieke ogen – een ‘ontzielde’ psychologie vooropstonden. De psychologie diende zich – “tout comme les autres sciences de la nature” – te bedienen van de observatie, hypothese, verificatie en synthese.²⁴ Mercier laveerde hiermee tussen een cartesische positie, die de observatie van het interne bewustzijn centraal plaatste, en het positivisme, dat enkel aandacht besteedde aan het extern waarneembare. Voor Mercier moest de observatie beide tegelijk zijn. Dit strookte met zijn mensbeeld; voor hem konden ziel en lichaam niet van elkaar gescheiden worden: “l’homme est un être un qui vit, sent, pense. C’est l’homme et non l’âme seule qui sent, qui pense, comme c’est l’homme et non le corps seul qui travaille des mains ou qui se nourrit”.²⁵ De neoscholastieke opvatting beriep zich op het hylomorfisme, een denken dat teruggaat tot Aristoteles en werd uitgewerkt door Thomas van Aquino. Het hylomorfisme veronderstelde het bestaan van materie en vorm in een wezen. In tegenstelling tot het monisme hamerde deze positie op het bestaan van *beide* componenten, en in tegenstelling tot het dualisme hamerde het hylomorfisme op het *samengaan* van beide elementen. Naast een mentale component hadden psychische activiteiten dus ook steeds een materiële component. Hierdoor kon de neoscholastiek de experimentele psychologie omarmen als de studie van belichaamde psychische activiteiten zoals perceptie, emotie, verbeelding en geheugen.²⁶ Dit verklaart waarom er een laboratorium voor experimentele psychologie kon worden opgericht binnen het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, geheel conform de leer die het Instituut uitdroeg. Dit was de context waarbinnen Rouvroy lessen begon te volgen aan het psychologische laboratorium in Leuven.²⁷

---

²² Kugelmann, *Psychology and Catholicism*, 75.

²³ Désiré Mercier, ‘Psychologie’, in: Désiré Mercier en Désiré Nys, *Traité élémentaire de Philosophie à l’usage des classes* (Leuven: Institut Supérieur de Philosophie 1913), aldaar 181. Mijn vertaling.

²⁴ Ibid., 182.

²⁵ Ibid., 181.

²⁶ Kugelmann, *Psychology and Catholicism*, 74.

²⁷ Verheyen, ‘Rouvroy’, 451. Het blijft onduidelijk wanneer precies en bij wie Rouvroy er studeerde. Volgens Verheyen volgde hij er lessen vooraleer hij in Saint-Hubert aan de slag ging.

Emotie, affect, passie

Het is aan te nemen dat Rouvroy vertrouwd was met het hoger aangehaalde handboek van Mercier. In een van zijn publicaties verwees Rouvroy er zelfs rechtstreeks naar.²⁸ In dat handboek noteerde Mercier onder de hoofding ‘Passion – Émotion’ een interessante zin die illustratief is voor het breukpunt dat zich voordeed op vlak van emoties. “Dans la psychologie moderne,” schreef Mercier, “les appellations *appétition, inclination, passion* ne sont plus guère en usage, on les a remplacées par le mot *émotion*”.²⁹

Deze terminologische verschuiving werd door Thomas Dixon beschreven in zijn veelgeciteerde boek *From Passions to Emotions*, waar ook hoger naar verwezen werd. Dixon wijst erop dat wat nu algemeen wordt aangeduid onder de noemer ‘emotie’ in feite een relatief recente term is in die context. Vóór de introductie van de term ‘emotie’ in de negentiende eeuw circuleerden er een waaier aan termen zoals appetijt, passie, neiging, sentiment en affect die allemaal verwezen naar wat we nu benoemen met ‘emotie’. Deze terminologische verschillen zijn niet louter synoniemen stelt ook James Averill.³⁰ Ze reflecteren subtiele verschillen in connotatie en in theoretische implicaties. Door het vervangen van een waaier aan termen door één overkoepelende categorie, gingen veel van deze connotatieverschillen verloren.

De opkomst van de overkoepelende term emotie in de periode tussen 1800 en 1850 ging gepaard met de transitie van emotie als het onderzoeksobject van de filosofie en theologie naar dat van de natuurwetenschappen, vandaar Dixons ondertitel *The creation of a secular psychological category*. Mercier zelf bleef in eerste plaats een theoloog en filosofisch psycholoog en maakte in zijn werk extensief gebruik van de traditionele termen zoals *passion, appétition, inclination* en *sentiment*. Wat betreft andere wetenschappelijke (Franstalige) contexten merkt Claudia Wassmann eveneens een verschuiving op van *sentiment* naar *émotion* in het Franse *Année Psychologique*. Na 1913 neemt de term *affect* over.³¹

---

²⁸ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique (suite)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 82–89.

²⁹ Mercier, ‘Psychologie’, 242.

³⁰ James R. Averill en Louise Sundararajan, ‘Passion and qing: Intellectual histories of emotion, West and East’, in: *Psychological concepts: An international historical perspective* (Hove, England: Psychology Press/Taylor & Francis (UK) 2006) 101–139, aldaar 103.

³¹ Claudia Wassmann, *The Science of Emotion: Studying Emotions in Germany, France, and the United States, 1860–1920* (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling University of Chicago, 2005) 25, voetnoot 68. Voor een inhoudelijke bespreken van de conceptuele verschillen in de Franse terminologie zie Claudia Wassmann, ‘Forgotten Origins, Occluded Meanings: Translation of Emotion Terms’, *Emotion Review* 9 (2017) 163–171, aldaar 167–168.

Rouvroy hanteert een uitgebreid begrippenarsenaal en het is niet zeker te zeggen hoe bewust hij met deze termen omging. Hij was duidelijk belezen en vertrouwd met nationale en internationale literatuur, maar zoals reeds gezegd was hij geen full-time academicus en de hierna besproken artikelen komen veelal uit toegankelijke tijdschriften. Zijn artikelenreeks over het samenstellen van een persoonsdossier voor een scholier geven het meeste inzicht in zijn conceptuele opvattingen over emoties. De artikelenreeks werd gepubliceerd in *Revue Belge de Pédagogie* tussen 1926 en 1928 en volgde dezelfde indeling als het medisch-pedagogisch dossier dat in de waarnemingsinrichtingen werd gebruikt. Zijn opvattingen over emoties en aanverwante termen zijn terug te vinden onder de noemer ‘karakter’. Voor Rouvroy bestond het karakter uit zes componenten: de gevoelstoestanden (*états affectifs*), de gemoedsbeweging (*émotivité*), neigingen (*tendances*), zedelijk geweten (*conscience morale*) en de wilskracht (*activité volontaire*).³²

Emotie en het individu

Gevoelstoestand, emotiviteit en neigingen

De “*état affectif*” (de gevoelstoestand), dat hij elders “*le fonds affectif*” noemt, definieerde Rouvroy als “*les instincts, appétits, aspirations, désirs, inclinations, ... qui dorment au plus intime de tout être humain normal*”.³³ Het gaat om instincten en aspiraties die gelden als latente mogelijkheden; “*un statisme affectif*” noemt Rouvroy het. Dit laatste is enigszins verwarrend, zo niet contradictorisch, want Rouvroy benadrukt dat de gevoelstoestand verandert in de evolutie van zuigeling tot volwassene. Een zuigeling kende slechts de uiteinden van de affectieve as – pijn en plezier – die in functie staan van het persoonlijk behoud. Gaandeweg ontstaat er meer bewustzijn en nieuwsgierigheid. De semi-sociale neigingen worden sociale neigingen rond de leeftijd van zes tot zeven jaar, waarna ook een moreel gevoel ontstaat tijdens de adolescentie, aldus Rouvroy. Deze gevoelstoestand wordt volgens Rouvroy gestimuleerd door de omgeving. Elke vorm van menselijke sentimentaliteit verhoudt zich op een of andere manier tot deze

---

³² Daar deze termen ook in de waarnemingsformulieren werden gebruikt, heb ik mijn vertaling gebaseerd op de Nederlandstalige versies van deze formulieren.

³³ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écopier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère’, *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 632–635, aldaar 633.

gevoelstoestanden, stelt Rouvroy, maar kan er tegelijk niet toe gereduceerd worden. Later zal dieper worden ingegaan op de notie van ontwikkeling.

Een ander kernbegrip is ‘émotivité’: “la possibilité de s’émouvoir et la façon que chacun y met”.³⁴ Anders dan bij de “état affectif” gaat het hier om een emotiviteit die verschilt per individu: “il y a les inémotifs, les grands émotifs apparants ou cachés ; il y a les émotivités calmes, les émotivités troublées, les émotivités angoissées ...”.³⁵ Verwarrend aan dit citaat is dat Rouvroy bij de eerste twee de emotiviteit gelijkschakelt aan een persoonlijkheidstype (“les émotifs”) en nadien spreekt over “les émotivités” alsof die losstaan van een persoon. Over de vraag of deze emotiviteit ook een standaardontwikkeling kent bij het opgroeien, spreekt hij zich niet uit. Wel schrijft hij dat het milieu waarin jonge kinderen opgroeien, hun emotiviteit standaardiseert. Een goed milieu stimuleert gepaste uitingen en verbiedt uitingen die de sociale regels overtreden. Een slecht milieu daarentegen doet het kind die gewoontes imiteren waardoor zelfs een ‘elite ziel’ kan corrumperen. Het merendeel van de gerechtskinderen was volgens Rouvroy gecorrumpeerd door hun nefaste milieu, “zelfs als noch hun affectieve kern noch hun emotiviteit hen had voorbestemd voor “la faillite morale précoce”.³⁶ Belangrijk is dus dat Rouvroy het sociale milieu hierin aanduidt als causale factor in probleemgedrag, en geen biologische erfelijkheid. Quevillon en Trépanier merkten voor de Canadese context dat het vooral de psychiaters waren die de nadruk legden op erfelijkheid, en niet zozeer de psychologen.³⁷ Niettemin erkende Rouvroy wel dat ook erfelijkheid een mogelijkheid kon zijn, zowel op moreel als op fysiologisch vlak. De klemtoon lag echter op het milieu, en dit was dan ook de reden voor Rouvroy om ook de ‘tendances émergentes’ op te nemen als element van het karakter. Dezelfde affectiviteit, dezelfde emotiviteit konden andere reacties teweeg brengen indien onderworpen aan andere milieus of conventies.³⁸ Deze neigingen komen voort uit de wisselwerking tussen de affectieve kern, de emotiviteit van het individu en triggers uit de sociale omgeving: “ce qui apparaît socialement du fonds intime en réaction émotive”.³⁹ Deze veruiterlijkingen van de innerlijke kern waren onderhevig aan sociale invloeden, ten goede of ten kwade. Slechte invloeden konden iemand aanzetten om tegen de morele wet te handelen, vrees voor de autoriteiten kon iemand daarvan weerhouden. Rouvroy

---

³⁴ Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère’.

³⁵ Ibid., 634.

³⁶ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Tendances émergentes)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 282–285, aldaar 282–283.

³⁷ Quevillon en Trépanier, ‘Thémis et la psyché’, 209.

³⁸ Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Tendances émergentes)’, 284.

³⁹ In haar bespreking van Rouvroys begrippenkader vertaalt De Brandt dit met “de aan de oppervlakte komende behoeften” (mijn cursief). Ik vind echter geen reden om ‘tendances’ te vertalen als ‘behoefte’. M. De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven 1985) 184.

definieerde het omstandig en omslachtig, maar het lijkt vooral neer te komen op de verschillende sociale contexten die andere conventies hanteren in het uiten van emoties: “des tendances émergeront en rue ou dans le cadre familial qu’on ne trouvera point à l’école”. Een observatie van een kind moest zich dan ook richten tot alle domeinen waarin hij zich bewoog en moest telkens aandacht besteden aan de sociale sfeer, de emotionele reactie en de affectieve kern. De grote bekommernis van Rouvroy was uit te zoeken of deze neigingen al dan niet oprecht waren enerzijds en welke sociale stimulansen als trigger inwerkten op de affectieve kern van een individu. Deze zoektocht naar het ‘oprechte’ zou een grote rol spelen in de uitbouw van zijn observatiemethodes.

Moreel bewustzijn en wilskracht

Rouvroy hechtte een groot belang aan het ‘zedelijk geweten’ of het ‘moreel bewustzijn’. Dit gidste het kind tussen de ethische waarden van zijn omgeving en zijn eigen affectieve kern. Rouvroy noemde het moreel besef het ‘lichtbaken’ van het morele leven, waarvan bij elk kind moest worden vastgesteld of het ‘scheen’, of op zijn minst “kon worden aangestoken”. Belangrijk is dus dat het niet noodzakelijk gaat om een *vanzelfsprekend* vermogen. In het eeuwige vraagstuk tussen de visie op het kind als een onbeschreven blad dat alles moet aanleren, of het kind als onschuldig wezen dat wordt ‘bedorven’ door maatschappelijke invloeden, neigt Rouvroy eerder naar het eerste. Het moreel besef moet namelijk voldoende ontwikkelen en het individu moest een zekere ‘morele omzichtigheid’ (*‘circonspection morale’*) aanleren, schreef hij.⁴⁰ Dit moreel besef diende te worden *aangeleerd* door foute handelingen systematisch te koppelen aan een sanctie, waardoor het kind uiteindelijk een automatische associatie zou maken tussen de gedraging en het gevolg. Door die gewoonte zou het ‘morele besef’ (*le sens moral*) ontstaan, met ‘moreel spontaan scherpe indrukken’ en overeenkomstige handelingen, die zodus tot een reflex zouden verworden en aanleiding zouden geven tot een ‘promptitude morale’.

Het morele bewustzijn is een term die al van belang was in de negentiende eeuw, meer bepaald in de notie ‘oordeel des onderscheids’ (*discernement*). De strafwet voorzag de mogelijkheid voor de rechters om bij betichten jonger dan zestien jaar te erkennen dat ze hadden gehandeld zonder besef van hun daden. Het gold als een verzachtende

---

⁴⁰ “Ce que la critique sociale n’aura pas révélé à un être humain comme mauvais de ses propres *états affectifs* fonciers et de ses réactions d’*émotivité*, et que le *milieu* ne retiendrait donc pas, et qui “émergerait” sans les prémonitions et contre-expertises de sa *conscience morale* et sans le veto de son *pouvoir volontaire*, cette “conscience morale” peut les lui faire apparaître à la clarté de sa flamme -si on a pu la *nourrir* et *aviver*- si on a pu exercer l’*attention* de cet homme à la réflexion morale -si on a pu lui donner des habitudes de *circonspection morale*.” Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (La conscience morale)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 369–373.

omstandigheid en had een andere strafmaat als gevolg.⁴¹ In dat opzicht is het onderzoek naar de psyche van de jongeren dus inherent aan jongeren en justitie, stelt Elise Yvorel. Reeds in de negentiende eeuw moesten de rechters dus op zoek naar het moreel bewustzijn van de jongeren, hoewel Yvorel eveneens stelt dat zo'n onderzoek al snel werd gereduceerd tot een oppervlakkige bevraging in functie van de openbare orde.⁴² De Belgische beleidsmakers waren klaarblijkelijk dezelfde mening toegedaan, want ten tijde van de introductie van de Kinderbeschermingswet werd gesteld dat het in de praktijk dikwijls moeilijk was voor de rechter om te bepalen of het kind had gehandeld met oordeel of niet.⁴³ Het bewuste wetsartikel over de verzachtende omstandigheden bij afwezigheid van het oordeel des onderscheids was niet langer relevant met de introductie van de Kinderbeschermingswet, die de facto uitging van de 'doli incapax' van minderjarigen en – behoudens uitzonderlijke gevallen – steeds overging tot educatieve maatregelen in plaats van bestraffing. Maar ook na de Kinderbeschermingswet bleven rechters een onderscheid maken tussen kinderen die al dan niet hadden gehandeld in het volle moreel bewustzijn van hun daden, schrijft Els Dumortier.⁴⁴ Hoe verhoudt zich de notie van moreel besef in Rouvroys opvattingen dan ten opzichte van dit vroegere onderzoek naar het 'oordeel des onderscheids'?

Er zijn twee verschillen: een conceptuele verschuiving en een verschuiving inzake praktijken. Ten eerste onderging het concept 'oordeel des onderscheids' doorheen de negentiende eeuw een verandering. Van een term die aanvankelijk duidde op de aanwezigheid van een moreel besef *bij het begaan van* een als misdrijf omschreven feit, evolueerde de term naar een moreel bewustzijn dat betrekking had op de hele *persoon* van de betichte en niet enkel in het begaan van de feiten. Dit is niet verrassend, gezien eerder al gewezen werd op de transformaties in het strafrecht en de opkomst van het sociaal verweer. Maar door die transformatie liet het moreel besef zich ook meer definiëren in twee componenten: een sociologisch en een psychologisch, schrijft Jean-Jacques Yvorel voor de Franse context. Het sociologische sloeg dan op de omstandigheden van de opvoeding, het psychologische op de ontwikkeling van de mentale capaciteiten. Hierin verschilde het van de voorgaande betekenis, die, in de woorden van Yvorel, "n'a rien de psychologique ou même de mental pour rester dans le vocabulaire de l'époque. Elle est bien factuelle et morale et c'est finalement l'intention coupable qui est recherchée dans

---

⁴¹ De verzachtende omstandigheid leidde evenwel tot de cynische situatie waarbij 'onschuldigen' langer in gesloten instellingen moesten verblijven dan de 'schuldigen' omdat de eersten werden onderworpen aan een educatieve en de tweede aan een bestraffende maatregel.

⁴² Yvorel, 'L'observation des mineurs de justice'.

⁴³ Van Straelen, *Beknopte uitlegging der wet van 15 mei 1912 op de kindbescherming*, 7.

⁴⁴ Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*, 208.

les faits."⁴⁵ Van een invulling van het moreel besef waarin de omstandigheden van de feiten en de *intentie* centraal stonden, gaat het naar een invulling die draait rond de persoon en diens sociologische en psychologische omstandigheden.

Als het concept dus verder leeft in de Kinderbeschermingswet, dan is het opgesplitst in die twee componenten. Men zou kunnen zeggen dat het sociologische deel werd onderzocht door de afgevaardigden van de rechters, die een onderzoek uitvoerden naar het familiale milieu van de minderjarige. Het psychologische deel echter viel onder de hoede van de waarnemingsinrichtingen. Dit is dan ook het laatste verschil: het sociologische luik ging vooraf aan het psychologische en had een grotere invloed op het bepalen van de te nemen maatregelen. Zoals het onderzoek van Aurore François heeft uitgewezen, was het op basis van de eerste indrukken van deze afgevaardigden dat de kinderrechter besliste of een minderjarige moest worden doorverwezen naar een waarnemingsinrichting. Gezien de aanvankelijk gebrekkige opleiding van deze afgevaardigden – tot de Tweede Wereldoorlog werden ze niet betaald en vooral geronseld uit filantropische kringen – is het waarschijnlijk dat negentiende-eeuwse noties van moraliteit domineerden bij dit sociaal onderzoek.⁴⁶ Wat in de waarnemingsinrichtingen werd onderzocht, ging echter veel verder dan de negentiende-eeuwse vraag. De vraag was niet simpelweg meer of een minderjarige over moreel besef beschikte maar *wat* de aard was van dit moreel besef. Dit liet zich niet opdelen in een ja dan nee antwoord, maar vereiste een grote classificatie. Bij die classificatie was het morele besef niet de enige parameter maar maakte onderdeel uit van karakter, dat op zijn beurt één parameter was in het gehele waarnemingsdossier.⁴⁷ Het moreel bewustzijn was voor Rouvroy bovendien niet zomaar een kwestie van *weten* of men een inbreuk begaat, maar werd opgedeeld in het moreel *oordeel* en de morele *intuïtie*. Dit eerste is voor hem de ‘notie’ van de plicht, de tweede is het ‘sentiment’ van de plicht. Samen vormen zij het moreel geweten. Het gaat Rouvroy er dus om deze morele waarden niet alleen te kennen maar ook te willen.

De wilskracht als component van het karakter was dan ook zeer belangrijk. Het is wat mensen onderscheidde van dieren: “De mens is enkel mens omdat zijn instincten geregeld worden door rede en wil en verantwoordelijkheid”, schreef Rouvroy.⁴⁸ Rouvroy kende de wilskracht een groot belang toe in het reguleren van cognitie en gedrag: “*l’activité volontaire a la commande de la synergie psychique dans les limites où chacun*

---

⁴⁵ Jean-Jacques Yvorel, ‘Le discernement : construction et usage d’une catégorie juridique en droit pénal des mineurs. Etude historique’, *Recherches familiales* n° 9 (2012) 153–162, aldaar 155.

⁴⁶ François, *Guerres et délinquance juvénile*, 210, 249.

⁴⁷ Op de gevolgen voor de classificatie ga ik later in. De conceptuele verschuivingen inzake moraliteit en karakter en hun onderlinge verhouding bespreek ik bij het waarnemingsformulier.

⁴⁸ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écopier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère’, *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 24–28. Eigen vertaling.

possède cette volonté”.⁴⁹ Twee dingen springen bij dit citaat in het oog: Ten eerste erkent Rouvroy dat deze wilskracht verschilt per individu. Mogelijke gebreken bij de wilskracht zijn van fysiologische of fysiologisch-nerveuze aard, mentaal, een gebrek aan intelligentie, een probleem van het moreel besef zelf of problemen bij de affectieve kern en emotiviteit. Een probleem bij de wilskracht gaf ook aanleiding tot specifieke categorieën (hij noemde hijbij de psychoasthénique, de aboutique, de instable volonaire enz.). Rouvroy benadrukte hierbij dat de wortel van het probleem zich weliswaar in de affectieve kern bevond, maar het werkelijke probleem situeerde zich bij de werking van de wil.⁵⁰ Ten tweede ziet hij de wil als belangrijk binnen wat hij noemt de ‘synergie psychique’.

Synergie

‘Synergie’ is een centraal begrip dat terugkeert doorheen veel van Rouvroys publicaties, meestal in de context van een ‘synergie’ tussen het lichamelijke en geestelijke. Hiermee wees hij op het belang om de mens in zijn *totaliteit* te banderen, en niet als samenstellingen van onderdelen die men in isolatie kon bestuderen. Mensen bestaan niet uit twee ‘compartimenten’ die zodanig waterdicht zijn afgescheiden dat het mogelijk is om zich exclusief te richten op een van beide compartimenten: “Chaque être humain constitue une ‘synergie’”.⁵¹ De term gaat terug op Aristoteles en kende doorheen de tijd en afhankelijk van de discipline verschillende invullingen. In het algemeen kan men stellen dat synergie refereert aan de idee dat in één geïntegreerd geheel verschillende niveaus of elementen bestaan, en dat deze componenten met elkaar verbonden zijn. Kenmerkend is dus de erkenning van de autonomie van het geheel, alsook dat dit geheel voortkomt uit de interactie van verschillende componenten.⁵² Synergie wordt soms ook samengevat in het bekende adagio dat twee of meer fenomenen die op elkaar inwerken een effect creëren dat groter is dan hun afzonderlijke delen.⁵³ Het begrip kent verschillende invullingen afhankelijk van de discipline. Aristoteles bijvoorbeeld gebruikte synergie om te verwijzen naar de interactie tussen externe en interne krachten

---

⁴⁹ Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère’, 634.

⁵⁰ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (L’activité volontaire)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 531–534, aldaar 533.

⁵¹ Maurice Rouvroy, ‘La Psychologie et la Biologie’, *Revue Belge de Pédagogie* (1929) 71–73.

⁵² Georg Toepfer, ‘Durch Konkurrenz zur Kooperation. Der Synergiebegriff in den Lebenswissenschaften’, in: Tatjana Petzer en Stephan Steiner, *Synergie: Kultur- und Wissensgeschichte einer Denkfigur*. Trajekte : eine Reihe des Zentrums für Literatur- und Kulturforschung Berlin (Paderborn: Wilhelm Fink 2016) 93–110, aldaar 94.

⁵³ Tatjana Petzer, ‘Einleitung: Begriff und Denkfigur der Synergie’, in: Tatjana Petzer en Stephan Steiner, *Synergie: Kultur- und Wissensgeschichte einer Denkfigur*. Trajekte : eine Reihe des Zentrums für Literatur- und Kulturforschung Berlin (Paderborn: Wilhelm Fink 2016) 9–32, aldaar 9.

die aan het werk zijn in een bevrucht ei: het samengaan van warmte van de embryo (intern) en de warmte van de zon (extern) leidden tot een nieuwe entiteit.

In Rouvroys artikelen wordt synergie gebruikt om te duiden op de interactie tussen geest en materie. Hij verwijst bijvoorbeeld naar de ‘synergie somato-intellectuelle’, de ‘synergie bio-psychique’. Elders spreekt hij ook echter over de ‘synergie psychique’ waarmee hij de synergie op het louter psychische niveau plaatst. Omgekeerd spreekt hij ook over de ‘synergie mécanique’. Het is duidelijk dat hij wel steeds doelt op een synergie op innerlijk niveau en nooit een synergie tussen externe en interne krachten. Rouvroy vertoont ook een inconsistentie in de causale krachten die hij de synergie toekent. Over de wilskracht bijvoorbeeld schrijft hij enerzijds dat de wilskracht het ‘commando’ heeft over de synergie, maar elders schrijft hij dat de wilskracht een ‘relatieve entiteit is, i.e., ze is de expressie van een synergie’.⁵⁴

Waarom hij precies voor de term ‘synergie’ koos, is onduidelijk. In de katholieke theologie verwijst de synergie naar de idee dat Verlossing het gevolg is van een samenwerking tussen de menselijke wil en Goddelijke interventie, dit in tegenstelling tot het monergisme, dat Verlossing ziet als enkel het gevolg van Goddelijke wil. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat Rouvroy naar de theologische invulling verwees. Het begrip ‘synergie’ werd in de jaren dertig veel gebruikt in een kritiek op denkstromingen die uitgingen van monocausale modellen zoals het vitalisme. De kans is groot dat Rouvroy de term hanteerde omwille van wat Georg Töpfer benoemde als de verdienste van synergie als ‘toverwoord’ (‘Zauberwort’): Het woord schept de belofte van een verklaring voor de precieze verhouding en interactie van verschillende niveaus in één geheel, maar blijft er eigenlijk zeer vaag over.⁵⁵

Emoties in lichaam en geest

Net als velen voor en na hem erkende Rouvroy de moeilijkheid in het definiëren van een emotie. De definitie die hij gaf, omschreef een emotie als een ‘beweging van binnen naar buiten’. Het is cruciaal voor hem om hierbij meteen toe te voegen dat dit proces van exteriorisatie anders is bij kinderen dan volwassenen. Bij kinderen is het interne en externe object hetzelfde. Bij de volwassene verschilt dit: hij houdt zich in om aan sociale

---

⁵⁴ Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère’, 634. Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (L’activité volontaire)’, 533.

⁵⁵ Töpfer, ‘Durch Konkurrenz zur Kooperation. Der Synergiebegriff in den Lebenswissenschaften’, 94.

normen te voldoen. In deze beweging, vervolgt Rouvroy, wordt er bij de definiëring van dit ‘innerlijke’ vaak de fout gemaakt om de grenzen hiervan gelijk te schakelen aan de grenzen van het lichamelijke “ne prenant ainsi pour “émotion” que ce qui apparaît à cette périphérie somatique ou la dépasse”. Maar voor Rouvroy was dit slechts de aantoonbare emotie die verborg wat er zich in het innerlijke schuilging. Het idee dat emoties zuiver lichamenlijk gedefinieerd konden worden, wees hij resoluut van de hand en associeerde hij misprijzend met de Verenigde Staten, “où tout commence et finit par une mécanisation”.⁵⁶ Rouvroy verwees naar een berucht essay over de fysiologische aard van emoties dat Amerikaans psycholoog William James in 1884 had geschreven en dat heel wat stof had doen opwaaien.

Volgens het voordien algemeen aanvaarde denken zorgde een mentale waarneming voor een mentale beroering - de emotie - die aanleiding gaf tot lichamelijke veranderingen. De emotie veroorzaakte dus lichamelijke veranderingen. Eerder hadden denkers als Bain, Spencer en Darwin de rol van het lichaam in dit proces al toegevoegd, waarbij ze de passies en affecten niet in de ziel maar in het brein of zenuwstelsel plaatsten, van waaruit ze inwerkten op andere delen van het lichaam. James ging hierin nog een stapje verder door de causale richting om te draaien: hij zag emoties niet als *aanleiding* voor bepaalde lichamelijke reacties, maar voor hem waren de emoties precies de *gewaarwording* van lichamelijke reacties als het lichaam onwillekeurig reageerde op externe prikkels. We huilen met andere woorden niet *omdat* we verdriet voelen, maar we voelen verdriet *omdat* we huilen. Zijn artikel wordt gezien als het summum van materialistische opvattingen van emoties in zijn tijd. Zoals Thomas Dixon het samenvat: “[James’] position was now that all emotions (...) not only had bodily expression, but furthermore *were nothing but that bodily expression*”.⁵⁷ Enerzijds lijkt James ook het bestaan van emoties te hebben erkend die niet noodzakelijk een lichamelijke expressie hadden, bijvoorbeeld esthetische, morele of intellectuele emoties, en die dus niet onder zijn theorie vielen. Elders preciseerde hij echter dat hij zulke gevoelens niet tot de emoties rekende, maar als een cognitieve handeling.

Er zou veel inkt vloeien over het bewuste artikel en ook binnen de Leuvense traditie zijn er verwijzingen naar James terug te vinden. Nochtans zijn deze verwijzingen niet enkel negatief te noemen, integendeel. Staudt en Misiak schrijven dat “Mercier felt great respect for William James and wished to meet him personally. It is said of Mercier that, on securing a copy of James's *Varieties of Religious Experience*, he became so absorbed in it that he read it through in one night.”⁵⁸ Dixon maakt een belangrijk onderscheid tussen twee fases in het werk van James: de James van *The Principles of Psychology* (1890) en de

---

⁵⁶ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’élève: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (l’émotivité)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 234–241, aldaar 234.

⁵⁷ Dixon, *From passions to emotions*, 208. Mijn cursief.

⁵⁸ Misiak en Staudt, *Catholics in psychology*, 41.

James van *Varieties of Religious Experience* (1902). *Varieties of Religious Experience* (1902) bevatte James' opvattingen over de aard van religieuze beleving en zijn genegenheid voor de spirituele dimensie van de psychologie. Maar het in 1890 gepubliceerde *The Principles of Psychology* was het tegenovergestelde: het werd gekenmerkt door “materialistic rhetoric and reductionist explanations”⁵⁹, die totaal haaks stonden op James' later geformuleerde voorliefde voor het spirituele. In deze eerste periode gaf James een uitgesproken voorkeur voor materiële verklaringsmodellen, een voorkeur die ook duidelijk naar voren kwam in zijn artikel over de emoties. Binnen James' publicaties zijn dan ook onverzoenbare standpunten terug te vinden. James slingerde heen en weer tussen fysieke en spirituele interpretaties van ‘wetenschap’, tussen monisme en dualisme, introspectieve en fysiologische benaderingen van psychologie en het zelf, en tussen steun aan of kritiek op de experimentele psychologie, schrijft Dixon.⁶⁰

In de Leuvense context was de receptie van James dan ook ambigu. In een artikel in 1926 schreef Arthur Fauville, docent psychologie in Leuven, dat hij het volledig eens was met James' uitgangspunt als kritiek op het empirisme (‘associationisme’), waarin James de oudere ideeën van empiristen bekritiseerde.⁶¹ Maar het feit dat James emoties zonder lichamelijke expressie niet tot de emoties rekende maar beschouwde als eender welke cognitieve staat, leidde tot kritiek. “Une émotion ne constitue-t-elle pas également un tout qualitativement différent des autres faits psychiques ?”⁶² Voor de neothomistische wetenschappers was James' opvatting hoogst problematisch, omdat ze op geen enkele manier rekenschap gaf aan het cognitieve aspect van emoties, geen ruimte liet voor een menselijke agens door alles te reduceren tot reflexen, en op die manier ook de wilskracht volledig buiten spel zette.⁶³

Ook Rouvroy was allesbehalve opgezet met zo'n zuiver materialisme, zoals al bleek. In zijn publicaties schuwde hij er niet voor om James expliciet te bekritisieren.⁶⁴ Dat Rouvroy zich afzette tegen het zuiver materialisme, wil niet zeggen dat hij de rol van het

---

⁵⁹ Dixon, *From passions to emotions*, 206.

⁶⁰ Ibid. Louis Charland, die drie fases onderscheidt in het denken van James, meent echter dat James in zijn vroegste bijdrage vooral een bijdrage wilde leveren aan de neutrowetenschap van emotie en niet zozeer aan de psychologie ervan. Volgens Charland werd James' eerste essay misbegrepen en probeerde James dit nadien recht te zetten. Louis C. Charland, ‘William James on Passion and Emotion: Influence of Théodule Ribot’, *Emotion Review* 11 (2019) 234–246, aldaar 5.

⁶¹ Voor een goed overzicht van deze kritiek, zie John Deigh, ‘Concepts of Emotions in Modern Philosophy and Psychology’, *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion* (2009) <<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235018.001.0001/oxfordhb-9780199235018-e-2>> [geraadpleegd 3 mei 2018].

⁶² Arthur Fauville, ‘La psychologie de James’, *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 153–159, aldaar 158.

⁶³ Dixon, *From passions to emotions*, 215. Voor een overzicht van de kritieken op William James, zie Dixon pp. 214–216, en met name punt 5.

⁶⁴ Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (l'émotivité)’.

fysiologische volledig naast zich neerlegde, zoals ook al bleek uit de notie ‘synergie’. Over hoe het psychische en somatische zich tot elkaar verhouden, is Rouvroy echter ambigu. Enerzijds lijkt hij beide functies als even noodzakelijk te willen voorstellen, maar tegelijk wringt hij zich in bochten om toch voorrang te geven aan de ziel als *essentielle* voorwaarde voor het menszijn. Het was namelijk door zijn ziel dat de mens zich onderscheidde van het dier: “Le corps seul n’explique rien de plus de l’homme que de l’animal; c’est à son âme surtout que le jugent les autres hommes et par son âme qu’ils expliquent ce qu’il y a de plus “humain” en lui.”⁶⁵

De ziel is een weerkerend topic in de discussies tussen katholieke en niet-katholieke wetenschappers. De idee dat er in het paradigma van de natuurwetenschappen geen wezenlijk onderscheid meer zou zijn tussen mens en dier, wekte volgens Thomas Dixon nog meer weerstand op bij katholieke wetenschappers dan het gelijkschakelen van emotie met de fysiologische activiteit.⁶⁶ Door de aanwezigheid van de ziel waren mensen wezenlijk anders dan dieren, een argument dat ook Rouvroy hier gebruikte. Andere argumenten die de mens onderscheidde van dieren betroffen de capaciteit van de mens om zijn passies te controleren. Net als een dier beschikte de mens wel over een instinct, maar alleen de mens kon – en moest – zijn passies onder controle houden.

In de verhouding tussen lichaam en ziel lijkt er dus een zekere asymmetrie te zijn, niet alleen wat betreft het belang voor het ‘menzijn’, maar ook wat betreft de onderlinge wisselwerking. In *L’éducation familiale* vergeleek Rouvroy het lichaam met wat een werktuig is voor een arbeider. Het lichaam had namelijk de verdienste om zijn mogelijkheden *in dienst* te stellen van de ziel zodat deze zich kon uitdrukken: “l’une des prestations du corps est de mettre au service de l’âme (de la conscience, de la raison, de la volonté), toutes les possibilités, les forces et les souplesses qu’il peut lui offrir de s’exprimer rapidement”.⁶⁷ Het lichaam stond dus *in dienst* van de ziel; een idee dat domineerde in de katholieke traditie. In het klassieke christelijke denken was het ook de ziel die het lichaam beroerde door emoties. ‘Passies’ werden zo genoemd omdat het *lichaam* de passieve recipiënt was van deze beroeringen, en niet omdat de ziel passief werd bewogen. Dit lijkt ook het discours te zijn dat Rouvroy onderschreef:

L’âme humaine qui commence à s’extérioriser au premier tressaillement de la plus intime de mes cellules pour émouvoir toute ma synergie, pour se résoudre à cet instant même en mes mots et en mon geste d’écrire. Mots et gestes qui partent donc d’en amont de toutes mes cellules, animent un instant mes lèvres et mes doigts, pour se détacher de moi, franchir sans moi la distance qui me sépare de vous et aller

---

⁶⁵ Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant?’, *L’éducation familiale* (1932) 5–12, aldaar 332.

⁶⁶ Dixon, *From passions to emotions*, 180.

⁶⁷ Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant?’, 332.

rejoindre votre âme à vous pour essayer de la raisonner et peut-être de la convaincre.

Een prikkel beroerde de ziel, wat resulteerde in het bewegen van de hele 'synergie'. Dit leidde tot de 'expressie' ervan in woorden en gebaren. Het begrip 'synergie' bleef hierin van belang: het ging om een beroering van het individu als *geheel*. Voor Rouvroy was het de emotie die aanleiding was voor lichamelijke expressies.⁶⁸

Dit neemt niet weg Rouvroy, net als andere anti-materialistische denkers⁶⁹, ook een zekere agens toekenden aan lichamelijke mechanismen. Rouvroy erkende dat het lichaam op sommige sensaties reflexmatig reageerde vooraleer er bewust over na te denken.⁷⁰ En zo'n sensatie hoefde zelfs niet louter een lichamelijke prikkel te zijn, zoals het klassieke hamertje van de dokter die een reflex in de spier tot stand brengt. Een reflexmatige handeling kon ook worden opgewekt door een psychische prikkel, zoals een belediging.⁷¹ Hoewel een reflex nooit volledig te beheersen was, konden 'normale' mensen wel de intensiteit van de reflex reguleren, stelde Rouvroy. Bij de reflex rekende hij immers twee factoren: het zenuwstelsel en de psyche. Immers :

Il ne faut pas oublier que l'être humain est un être bio-psychologique et que, s'il n'était qu'une mécanique, il nous faudrait ne plus croire à l'éducation, à la vertu, à la moralité, à la volonté, à la responsabilité, à plus rien du tout de ce qui aît la définition essentielle de la nature humaine : un "principe" psychique qui (grâce à la volonté, à l'éducation, à la vertu, à la moralité...) régit le somatisme par le truchement de la fonction nerveuse de relation.⁷²

Kinderen die hun reflexen niet volledig konden beheersen, moesten zo'n "sensation de la retenue" aanleren door middel van gymnastiekoefeningen die focusten op onbeweeglijkheid en de capaciteit om precieze en geritmeerde gebaren te vertonen. Hierbij zijn dus twee dingen van belang. Ten eerste rekende Rouvroy deze onbewuste reflexen niet als emoties.⁷³ Ten tweede was een *normaal* persoon in staat om de intensiteit van de reflexen te beheersen door middel van zijn wil. Opnieuw krijgt de wilskracht dus een grote rol toegekend in zijn opvattingen. Rouvroys nadruk op de individuele wilskracht visie strookte met het maatschappelijk denken over zelfbeheersing. Rond de

---

⁶⁸ Over de relatie tussen emotie en lichamelijkheid benoemde hij wel problematieken bij mensen met een lichamelijke beperking die hen verhinderde hun emoties uit te drukken.

⁶⁹ Dixon, *From passions to emotions*, 184.

⁷⁰ Rouvroy, 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écopier: Le rapport psycho-pédagogique (suite)', 87.

⁷¹ Rouvroy, 'De quoi est fait mon enfant?', 78.

⁷² Ibid., 591.

⁷³ In die zin hanteerde hij impliciet de omgekeerde oplossing van die van William James. James beschouwde 'intellectuele gevoelens' niet als 'emoties' maar als cognitieve staten. Als emoties verstond hij enkel zij die tot stand kwamen na een reflexmatige reactie van het lichaam.

eeuwwisseling en vooral vanaf het interbellum werd de verantwoordelijkheid voor zelfbeheersing steeds meer gelegd bij de capaciteiten van het individu om zich te beheersen op het “hellend vlak” van zelfbeheersing.⁷⁴ Dit komt verder aan bod in hoofdstuk zes.

Emoties en ontwikkeling

De Kinderbeschermingswet was ingegeven door de idee dat jongeren fundamenteel anders waren dan volwassenen en dus niet op dezelfde wijze strafrechtelijk behandeld konden worden. De specificiteit van de jongere speelde ook een belangrijke rol in de observatiepraktijken. Zoals rechter Paul Wets in 1930 schreef over de observatie van de gerechtskinderen, vertoonden jongeren in psychologisch opzicht een belangrijk verschil ten opzichte van volwassenen: “L’adulte, arrivé au point extrême de son évolution, possède son ‘statisme’. Le mineur, avec la psychologie particulière de cette saison de la vie (...) présente au contraire un état de ‘dynamisme’.”⁷⁵ Het dynamische karakter van een jongere en diens leeftijdspecifieke kenmerken was ook iets dat veel terugkwam in Rouvroys artikels: “L’enfant et l’adolescent sont, non des entités fixes et absolues, mais des entités évolutives et relatives à leur âge”.⁷⁶ Bijgevolg moest de psychologie ook rekening houden met deze ontwikkeling. Het negeren van de inzichten uit de ontwikkelingspsychologie door de psycho-pedagogen was voor Rouvroy een ‘kapitale fout’.

De ontwikkelingspsychologie bestudeert hoe, waarom en onder welke omstandigheden mensen ontwikkelen. Friedrich, Hofstetter en Schneuwly onderscheiden twee dimensies in de vroege ontwikkelingspsychologie. De teleologische dimensie is begaan met de *richting en verloop* van de ontwikkeling, de normatieve dimensie bestudeert eerder *wat* er zich ontwikkelt.⁷⁷ Bij de analyse van Rouvroys denken wil ik hier een derde dimensie toevoegen, namelijk de wisselwerking tussen het individu en zijn omgeving.

---

⁷⁴ Cas Wouters, ‘How Civilizing Processes Continued: Towards an Informalization of Manners and a Third Nature Personality’, *The Sociological Review* 59 (2011) 140–159 <doi:10.1111/j.1467-954X.2011.01982.x>.

⁷⁵ Paul Wets, ‘L’observation de l’enfant de justice’, *Revue de droit pénal et de criminologie* (1930) 1–16, aldaar 2.

⁷⁶ Rouvroy, ‘La Psychologie et les Psychologies’, 20.

⁷⁷ Janette Friedrich, Rita Hofstetter en Bernard Schneuwly, ‘Théories du développement: controverses pédagogiques, conceptuelles et politiques à l’aube du XXe siècle’, in: Janette Friedrich, Rita Hofstetter en Bernard Schneuwly ed., *Une science du développement humain est-elle possible? controverses du début du XXe siècle*. Paideia (Rennes: Presses Univ. de Rennes 2013) 9–24, aldaar 15–16.

Wat de eerste dimensie betreft, kan gezegd worden dat Rouvroy de ontwikkeling van het kind opdeelde in verschillende fases: de prenatale fase, de geboorte, de peutertijd, en nadien de ‘eerste’ en ‘tweede’ kindertijd, respectievelijk van twee tot zeven en van zeven tot twaalf jaar.⁷⁸ Nadien volgt de adolescentie en elders spreekt hij ook over de jeugdfase als laatste brug naar het volwassen leven. Belangrijk voor Rouvroy was wel dat de adolescentie niet betekende dat het kind *volledig* veranderde. Hij hamerde erop dat de ‘kern’ (fonds) van het kind bleef bestaan. De ontwikkeling was niet zomaar een graduele evolutie waarin vaardigheden kwantitatief toenamen, maar was onderverdeeld in verschillende stadia die kwalitatief van elkaar verschilden. In elk stadium zou het kind in een bepaalde fase moeten corresponderen met bepaalde vaardigheden en eigenschappen. De eerste kindertijd kenmerkt zich bijvoorbeeld door de ontluikende nieuwsgierigheid, het spel en de imitatie, om nadien ook gedachten te ontwikkelen. In de tweede kindertijd tekent zich de persoonlijkheid van het kind af, reden voor Rouvroy om deze te ‘observeren, te gidsen, instrueren en moraliseren’. De adolescentie blonk uit in instabiliteit op lichamelijk en mentaal vlak. Belangrijk ook is dat de richting niet unilineair is, maar ook regressief kan zijn, zoals met name in de adolescentie het geval is. Deze algemene lijnen van elke fase beschrijft hij in zijn artikelenreeks *De quoi est fait mon enfant*.⁷⁹ Rouvroy onderscheidt hierin niet echt één domein van ontwikkeling, maar gaat in op allerlei aspecten zoals de ontwikkeling van het bewustzijn, de verbeelding en de emoties.

Elders spreekt Rouvroy specifiek over een ‘clavier affectif’; een palet waarmee hij de dominante sociale behoeften in de verschillende leeftijdsfases aangaf.⁸⁰ Hierin onderscheidde hij vijf fasen, gaande van de geboorte tot het volwassen leven. Het begon bij de behoefte aan welzijn, evolueerde naar materiële behoeften tot de eerste sociale tendensen, waarin zich een behoefte aan communicatie, kennis, spel en imitatie toonde. Concreet betekende dit in de ‘eerste kindertijd’ de aanwezigheid van nieuwsgierigheid door de ontwikkelende zintuigen, maar ook het schaamtegevoel. Deze sociale behoeften werden in de tweede kindertijd verder ontwikkeld in de vorm van de behoefte aan goedkeuring, sociabiliteit en meeleven met anderen. Het is hier ook dat Rouvroy de eerste tekenen van de manifestatie van een bewuste en vrije persoonlijkheid waarneemt. De adolescentie kenmerkt zich door een behoefte aan affectiviteit, net als de behoefte aan

---

⁷⁸ Uit niet-gedateerde documenten uit zijn privé-archief komt een variatie naar voren. Hierin zou Rouvroy zeven periodes in de ontwikkeling van een kind hebben onderscheiden: (1) de voorgeschiedenis, (2) de pre-natale periode, (3), de eerste kinderjaren, (4), de kinderjaren, (5) de lagere school-leeftijd, (6) de adolescentie en (7) de jeugd. Zie De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)*, 199.

⁷⁹ Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant? De ce que fut sa première enfance’, *L’éducation familiale* (1932) 69–74; Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant? De ce que fut sa deuxième enfance’, *L’éducation familiale* (1932) 151–157; Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant? De ce que fut son adolescence’, *L’éducation familiale* (1932) 200–204.

⁸⁰ Geciteerd in De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)*, 200.

schoonheid en goedheid. Ook de vatbaarheid voor emoties komt tevoorschijn tijdens de adolescentieperiode. Het plichtsbewustzijn, dat ook al in de adolescentie tevoorschijn komt, wordt in de latere periode uitgebreid met de bekommernis om zich ten dienste te stellen van anderen.⁸¹

Het is interessant dat Rouvroy expliciet aandacht besteedde aan de affectieve noden als voorwerp van de ontwikkeling. Bij Binet bijvoorbeeld stond de ontwikkeling van het cognitieve vermogen centraal. Ovide Decroly vertrekt weliswaar van de noden van kinderen, maar beperkt zich tot de ‘primaire’ behoeften van de kinderen: zich voeden, beschutten, verdedigen en zorgen voor het behoud van de soort. De behoeftes waren dus vooral een echo van de evolutieleer.⁸² Door de ontwikkeling te framen als een ontwikkeling van affectieve noden, sloot Rouvroy eerder aan bij wat Dixon en Lerner benoemen als de ‘psychodynamische traditie’ binnen ontwikkelingspsychologie.⁸³ Het is een traditie die vooral wordt gelinkt aan Freud, Adler en de psychoanalytische traditie – een traditie waar Rouvroy niet altijd zo positief over was. In zijn belangstelling voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid en emoties, het belang van het persoonlijk verleden en het idee van ontwikkeling als een opeenvolging van kwalitatief andere stadia, vertoonde hij er echter aansluiting mee.

Het kind werd in zijn ontwikkeling beïnvloed door verschillende factoren. De afkomst en het milieu – wat Rouvroy benoemde als de ‘prehistorie’ van het kind – speelden hierin een rol: “L’enfant est fait un peu de ses lointaines et de ses proches ascendances paternelle et maternelle, du milieu physiologique et social, hygiénique et moral qui lui préexista; de tout ce qui, en un mot, fit au long des siècles et des ans, le “foyer” dont il issu un jour”.⁸⁴ Maar hoewel Rouvroy deze erfelijke trekken erkende, waren ze voor hem niet allesbepalend. Rouvroy geloofde niet in een ‘fatalisme héréditaire’.⁸⁵ Net als tijdgenoten als Decroly of Vervaeke koos hij dus voor de ‘middenweg’ tussen de rol van erfelijkheid en

---

⁸¹ Maurice Rouvroy, ‘L’entre-deux-âges de nos garçons. L’aiguillage final’, *L’éducation familiale* (1928) 86–91, aldaar 279.

⁸² En nog in tegenstelling tot Ovide Decroly heeft Maurice Rouvroy zich nooit uitgelaten over de recapitulatietheorie. De recapitulatietheorie veronderstelt dat een kind in zijn ontwikkeling dezelfde stadia doorloopt als de mensheid in het algemeen had doorgemaakt van ‘primitieve’ samenlevingen tot de ‘geciviliseerde’ maatschappij. Hierin was Decroly beïnvloed door Dewey. ‘Ovide Decroly (1871-1932)’, in: Tom Kroon en B. Levering ed., *Grote pedagogen in klein bestek* (Vierde herziene en uitgebreide druk; Amsterdam: Uitgeverij SWP 2016) 126–130, aldaar 129.

⁸³ Dixon en Lerner delen de ontwikkelingspsychologie op in verschillende stromingen: organismic, psychodynamic, mechanistic, dialectical en contextual model. Roger A. Dixon en Richard M. Lerner, ‘History and Systems in Developmental Psychology’, in: Marc H. Bornstein en Michael E. Lamb ed., *Developmental Psychology. An advanced textbook* (4th edition; Londen: Lawrence Erlbaum Associates 1999) 3–46, aldaar 20.

⁸⁴ Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant?’, 6.

⁸⁵ Rouvroy, ‘L’entre-deux-âges de nos garçons. L’aiguillage final’, 528.

milieu.⁸⁶ Daarnaast speelde ook de persoonlijkheid van het kind een rol in zijn uiteindelijke ontwikkeling. Het kind kreeg dus een agens in zijn eigen ontwikkeling.⁸⁷

Behalve de manier waarop deze factoren als statische elementen een rol spelen, heeft ook de tijdsfactor een impact op de ontwikkeling van de jongere. Voor Rouvroy was het kind namelijk ook gemaakt uit ‘son passé à lui’. Hier gaat hier niet om de erfelijkheid maar om de geaccumuleerde ervaringen in een *individueel* leven. Enerzijds lijkt Rouvroy het vooral te zien als de manier waarop de ontwikkeling in alle stadia verloopt (“l’enfant d’aujourd’hui est fait, beaucoup, de l’enfant d’hier, à tous les stades antérieurs de sa croissance biologique et psychologique”), maar in de waarnemingsdossiers besteedde hij ook aandacht aan het persoonlijke, affectieve verleden van de jongeren (cfr. p. 97). Het idee dat het persoonlijk verleden een impact heeft op de ontwikkeling van de persoonlijkheid wordt al aangetroffen bij Jean-Jacques Rousseau.⁸⁸ Specifiek over ‘bedorven’ jongeren schreef Rouvroy dat om hen te kunnen ‘behandelen’ men de oorzaak van hun ‘*déviations morales*’ moest achterhalen. Dit gebeurde door de precieze etappes te identificeren in het proces van hun verval. Kennis over deze evolutie was cruciaal voor hun heropvoeding: “On ne fait l’avenir qu’en sachant d’abord ce qui est à refaire du passé”.⁸⁹ Hiermee sloot Rouvroy nauw aan bij de visie die William Healy uiteenzette in zijn *The individual delinquent* (1915), een werk waar Rouvroy vertrouwd mee was.⁹⁰ Healy schreef “Every individual is partly his ancestors, and partly the result of his developmental conditions, and partly the effects of many reactions to environment, and to bodily experiences, and even of reactions to his own mental activities.”⁹¹ De persoonlijkheid mocht niet worden gezien als de “soul and body of the moment”, maar moesten gezien worden als producten van “het weefgetouw van de tijd”, zo schreef hij (“loom of time”). Het individu moest dan ook gezien worden als “the product of conditions and forces which have been actively forming him from the earliest moment of

---

⁸⁶ Angelo Van Gorp, Frank Simon en Marc Depaepe, ‘Van vele markten thuis: Ovide Decroly (1871-1932)’, in: *Pedagogische historiografie : een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Acco 2011) 193–212, aldaar 198; Raf De Bont, ‘Metten en verzoenen: Louis Vervaeck en de Belgische criminele antropologie (circa 1900-1940)’, *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 9 (2001) 63–104.

⁸⁷ Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant?’, 5.

⁸⁸ Kurt Danziger, ‘Historical psychology of persons: Categories and practices.’, in: J. Martin en M.H. Bickhard, *The psychology of personhood: Philosophical, historical, social-developmental and narrative perspectives*. (Cambridge University Press 2012) 59–80, aldaar 71–72.

⁸⁹ Rouvroy, ‘L’entre-deux-âges de nos garçons. L’aiguillage final’, 279.

⁹⁰ Hij citeerde Healy in Maurice Rouvroy, ‘La clinique psychologique belge de la protection de l’enfance’, *Revue Belge de Pédagogie* (1935) 539–542.

⁹¹ Healy, *The individual delinquent; a text-book of diagnosis and prognosis for all concerned in understanding offenders*, 25.

unicellular life.”⁹² Dit idee was Rouvroy zeker niet vreemd, zoals verder wordt besproken bij de waarnemingspraktijken over de ‘antecedenten’ van de jongere.

De adolescentie beschouwde Rouvroy als uitermate interessant, zo blijkt uit het feit dat hij er een hele artikelenreeks aan wijdde in *Revue Belge de Pédagogie* en ook in zijn algemene reeks “l’entre deux âges de nos garçons” in *L’éducation familiale* besteedde hij veel aandacht aan de adolescentie.⁹³ De adolescentie betekende een periode van veranderingen op lichamelijk, intellectueel en emotioneel vlak. In tegenstelling tot sommige tijdgenoten, meende Rouvroy dat het intellect tijdelijk vertraagde in de adolescentie doordat het overschakelde van externe waarnemingen naar ‘innerlijke’ bronnen. Het intellectueel vermogen was voor Rouvroy namelijk nauw verbonden aan sensaties en prikkels in het affectieve leven. Dit affectieve leven werd grondig door elkaar geschud en kenmerkte zich door “excitations et affaissements”, schreef Rouvroy in navolging van Stanley Hall. Vijf van de in totaal veertien artikelen uit de reeks ‘l’entre deux âges de l’enfant’ behandelden de ‘évolution affective ou sentimentale’. De adolescentie als een periode van emotionele instabiliteit verliep anders afhankelijk van het individu, stelde Rouvroy. Hij onderscheidde de ‘impressifs’ en de ‘expressifs’. Die eersten interioriseerden hun gevoelens, wat kon leiden tot depressie of net obsessie. De ‘expressifs’ daarentegen gaven uiting aan hun emoties, leidend tot impulsieve gedragingen of een manie als een bepaalde affectieve prikkel al hun reacties monopoliseert, zoals seksualiteit. De eerste soort kon geholpen worden door hen aan te moedigen en vertrouwen te schenken, de tweede soort moest men net afremmen en kanaliseren. De ideale ontwikkeling was een evenwicht tussen beide.

In het algemeen hechtte Rouvroy veel belang aan het correct gidsen van de affectieve evolutie van een adolescent, dit in de vorm van een ‘morele bewaking’ en het afleiden van ‘vreemde en nieuwe sensaties’. Het is niet toevallig ook de periode waarin in het sociaal-intellectuele veld bezorgdheden worden geuit over de nieuwe vrijetijdsbezigheden van jongeren, en dan vooral de bioscoop.⁹⁴ De cinema beschouwde Rouvroy als gevaarlijk voor het affectieve leven van adolescenten, en in het bijzonder meisjes. In een artikel uit 1949 in het *Bulletin de la Ligue Nationale de Moralité Publique* beschreef hij een specifieke pathologie als gevolg van de cinema: “la névrose du cinéma”. Deze was uitermate gendergebonden; het aantal “slachtoffers” lag bij meisjes tweemaal hoger dan bij jongens. Meisjes huilden namelijk veel meer dan jongens, een teken van angst; de sterkste

---

⁹² Ibid.

⁹³ Geciteerd in Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 62.

⁹⁴ De Koster, *Weerbaar, weerspannig of crimineel?*, 51; Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 269–286.

sentimentaliteit bij kinderen, adolescenten en vrouwen.⁹⁵ De bioscoop was sinds de introductie een doorn in het oog van morele beschermers, zowel vanwege de immoraliteit van de films als de onhygiënische toestand van de filmzalen. In 1920 werd een keuring verplicht opdat een film voor kinderen vertoond zou mogen worden, waarbij in de jaren dertig bijna een derde als ongeschikt werden geacht voor kinderen. In de jaren dertig circuleerde een voorstel om de leeftijd op te trekken tot 18- of zelfs 21-jarigen; een voorstel dat in 1950 herhaald zou worden met het wetsvoorstel Jesper.⁹⁶ Hoewel de wetten uit het interbellum gericht waren op de morele bescherming van het ‘kind’, zetten ze evenzeer de ‘tumulteuze puberteit’ op de agenda aangezien die als nog gevaarlijker werd geacht.⁹⁷ De adolescentie was dus een periode die goed bewaakt moest worden; de leeftijdsgebonden sensaties moesten op een goede manier gekanaliseerd moeten worden, schreef Rouvroy. Het sluit aan bij wat Stanley Hall schreef over de adolescente ‘seksuele energie’ die moest worden geredigeerd naar andere kanalen. Rouvroy verwees echter niet naar Hall,⁹⁸ maar maakte een zeldzaam goedkeurende verwijzing naar Freud: “Il faut mener l’âme inquiète vers des cimes où elle trouve l’air qui la désintoxique au moins des surabondances du poison nouveau, vers les affectivités désintéressées qui ‘veulent’ naitre alors”.⁹⁹

Maar behalve het ‘afschermen’ van jongeren hechtte Rouvroy ook een groot belang aan een vertrouwelijk intrafamiliaal persoonlijk contact. Moeders moesten hierin vooral hun moederrol blijven opnemen, vaders moesten zich eerder opstellen als een vriend; “un grand ami”.¹⁰⁰ Net als in Child Guidance Clinics in de Verenigde Staten in die periode¹⁰¹, is bij Rouvroy ook een culpabiliserend discours over een falende moederrol terug te vinden.¹⁰² Niettemin achtte hij het contact met ouders van groot belang in de opvoeding, en met jongens die hun adolescentie beleefden in een weeshuis schreef Rouvroy dan ook ten eerste ‘medelijden’ te hebben vanwege het gebrek aan het persoonlijke contact. Opdat een jongere zijn adolescentie ook op intellectueel vlak goed zou doorstaan, meende Rouvroy dat men hem enerzijds een zekere vrijheid moest gunnen om zijn gedachten te kunnen vormen, maar tegelijk moest alles goed ‘gegidst’

---

⁹⁵ Geciteerd in Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 299.

⁹⁶ Daniël Biltereyst en Philippe Meers ed., *De verlichte stad: een geschiedenis van bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen* (Leuven: LannooCampus 2007) 54; Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 287.

⁹⁷ Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 287.

⁹⁸ Odem, *Delinquent Daughters*, 101.

⁹⁹ Maurice Rouvroy, ‘L’entre-deux-âges de nos garçons. L’évolution affective ou sentimentale’, *L’éducation familiale* (1927) 209–216, aldaar 215.

¹⁰⁰ Rouvroy, ‘L’entre-deux-âges de nos garçons. L’aiguillage final’, 531.

¹⁰¹ Jones, *Taming the troublesome child*, 202.

¹⁰² Maurice Rouvroy, ‘Mère et Fils’, in: Raoul Plus e.a. ed., *Jeunesse, Plus, Raoul ; Rouvroy, Maurice ; de Loneux, Adèle ; e. a.; conférences pédagogiques données au monastère de Berlaymont* (Bruxelles: L’Édition Universelle, SA 1937) 31–63.

worden. Dingen die de verbeelding ‘verhitten’ of ‘excessief stimuleren’ zoals avonturenboeken of verbeeldingen van geweld waren uit den boze. Rouvroy somde een heleboel symptomen op die aanwijzing konden zijn dat een adolescent leed aan een afwijking. In een verwijzing naar het werk van Paul Garnier en Guillaume Léonce Duprat stelde Rouvroy dat het in de puberteit was dat duidelijk werd of jongeren een crimineel profiel hadden. Hierin maakte hij wel het onderscheid tussen een delinquente en criminele adolescentie. De eerste was minder ernstig en duidde niet noodzakelijk op een ‘verderfelijke kern’. Het was dan ook van belang om de kinderen voortdurend te bestuderen en zo nodig beroep te doen op artsen of andere experts.

In het algemeen valt op dat Rouvroy zelden naar de verschillen tussen jongens en meisjes verwijst. Dit betekent niet noodzakelijk dat Rouvroy geen verschillen zag op het vlak van gender – dat zou eigenaardig zijn in het licht van de opvattingen van waaruit hij tapte – maar het wijst er vooral dat “"Feminine" and "masculine" expressed distinct levels of generality”, zoals Ludmilla Jordanova schrijft over de rol van gender in de geschiedenis van de humane wetenschappen.¹⁰³ Mannelijkheid stond voor het algemene en universele, het vrouwelijke voor het bijzondere, de afwijking: “the concept of "woman" carried the burden of difference”. Een auteur waar Rouvroy veelvuldig naar verwijst is Pierre Mendousse, een psycholoog die toonaangevend was voor het vroege onderzoek naar adolescentie in het Franstalig spraakgebied. Hij schreef dat het persoonlijk sentiment zich anders bij jongens en meisjes ontwikkelde. Meisjes onderscheidden zich door hun defensieve neigingen, passiviteit en interiorisering, jongens vertoonden het tegenovergestelde.¹⁰⁴ De twee typen stroken bijna met Rouvroys tweedeling in impressief en expressief, maar Rouvroy zelf laat niets los over een genderverdeling. Tijdgenoten zoals Pierre Mendousse, waar Rouvroy geregeld naar verwees, of Médard Schuyten definieerden de vrouwelijke adolescentie vooral in termen van hun seksualiteit.¹⁰⁵ Het is een denken dat prominent aanwezig is in de opvattingen van Jean Van de Vliedt, directeur van het Rijksopvoedingsgesticht voor weerspannige meisjes in Brugge in de eerste helft van de twintigste eeuw, zoals blijkt uit het onderzoek van Veerle Massin. Hier werd de vrouwelijke adolescentie bovenal gedefinieerd in termen van hun ‘seksuele instinct’. Fysieke en fysiologische veranderingen liggen dan aan de basis van veranderingen in de emoties en het gedrag. Maar ook op het vlak van causaliteit in het algemeen blijft Rouvroy op de vlakte. Hij beschrijft de veranderingen die op verschillende niveaus plaatsvinden maar plaatst ze eerder in een parallel dan er een causale orde in te creëren.

---

¹⁰³ Ludmilla Jordanova, ‘Sex and Gender’, in: C. Fox, R. Porter en R. Wokler ed., *Inventing Human Science* (University of California Press 1995) 152–183, aldaar 159.

¹⁰⁴ Di Spurio, *Comment l’adolescence vient aux filles*, 55.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 224–225.

Rouvroy vertoonde meer belangstelling in de ‘superieure’ affectiviteit, en niet zozeer de ‘inferieure’. De inferieure affectiviteit had een nauwere associatie met het primitieve en het lichamelijke dan de superieure affectiviteit, die zich in een later stadium ontwikkelde. Een goede ontwikkeling zorgde voor een verfijnde ontplooiing van de superieure affectieve vermogens. De superieure affectiviteit kon danig verstoord worden door een onevenwicht in de inferieure affectieve vermogens, en het was ook de superieure affectiviteit die vaak gebrekkig was bij de jongeren die hij in observatie had. Op dit punt kan gewezen worden op de rol van klassenverschillen in opvattingen over emoties. Maatschappelijk ondergeschikte groepen – met betrekking tot gender, klasse en etniciteit – worden vaker in verband gebracht met primitief ontwikkelde affectieve vermogens, vooral in het negentiende-eeuwse denkpatroon gedomineerd door evolutie en civilisatie.¹⁰⁶ Problemen met de superieure affectieve vermogens zijn dan vooral te situeren in problematische milieus. Voor Rouvroy kon dit niet gereduceerd worden tot klasse als dé causale factor¹⁰⁷, maar was het gelieerd aan de manier waarop het kind opgroeide door een samenspel aan factoren. Hiermee sloot hij aan bij de heersende paradigma’s van de *Child Guidance Clinic* van Healy en Bronner. Zij gingen in de verklaring van probleemgedrag bij kinderen steeds meer wijzen op de problematische rol van ouders en familieleden in plaats van structurele economische problemen. De kinderen die in de Clinic terechtkwamen waren niet langer enkel afkomstig uit kansarme milieus, maar ook uit gegoede middenklassen.

Affectiviteit, moraliteit en classificatie

In zijn artikelenreeks over het medisch-pedagogische dossier uit 1926 maakte Rouvroy een typologie op wat betreft verschillende vormen van karakterstoornissen. Deze typologie baseerde hij op differentiaties gehanteerd binnen de psychiatrie. In zijn gepubliceerde lezingenreeks uit 1920 die leest als een soort ‘handleiding’ van de observatieprocedure hanteerde hij echter een ander classificatiemechanisme. Onder de noemer ‘moreel of affectief gebrekkigen’ onderscheidde hij de verbeterden (améliorés) de ‘met zekerheid verbeterlijken’ (amendables affirmés), de gewoon verbeterlijken (amendables simples) en de geperverteerden en tot slot de corrumperende geperverteerden (pervers corrupteurs) als kroon op deze trap naar het kwade. De

---

¹⁰⁶ Shields, ‘Passionate men, emotional women’.

¹⁰⁷ Rouvroy wees bijvoorbeeld op de toename aan gerechtskinderen in de naoorlogse periode ook bij families uit de middenklasse. Maurice Rouvroy, ‘Tant qu’il y en a!’, *L’éducation familiale* (1925) 75–81.

onderverdeling is in zekere zin een *verticale* opdeling: de categorieën worden gedefinieerd in een hiërarchie van de vatbaarheid voor verbetering die een jongere vertoonde. Het staat in schril contrast met de manier waarop hij een opdeling maakt in zijn artikelenreeks, waarin het criterium gebaseerd is op de aard van de problematiek, en niet de ernst ervan. Wat te maken van dit ‘horizontale’ en ‘verticale’ classificatiesysteem?

Een horizontale classificatie: de *aard* van de afwijking

In de artikelenreeks over het medisch-pedagogisch onderzoek verschaft Rouvroy een overzicht van de ‘cas affectif aberrants’; de gevallen van affectieve afwijkingen. Ook hierbij benadrukte hij dat elke afwijking ging om een samenspel tussen psychische en lichamelijke factoren. In een verwijzing naar de belangrijkste psychiatrische literatuur van zijn tijd, maakte hij een onderscheid tussen vier categorieën. De eerste categorie groepeerde mensen met uiteenlopende problemen, van depressieve neigingen, obsessies, impulsen, histerie en manie. Wat hen groepeerde was de nood aan een actieve en dominante behandeling. De tweede groep bevatte affectieve problemen die zich uitten in de vorm van dementie of waanbeelden. Het ging om mensen met een tekort in hun ‘affectieve kern’, affectief onevenwichtigen of gedegenereerden in de ‘superieure’ vermogens, d.w.z. de affectiviteit. De behandeling vereiste een educatieve interventie waarbij actief werd gewerkt aan de ontbrekende affectieve vermogens, “tout comme on le fait pour ceux à qui il manque un sens”. Bij deze groep rekende Rouvroy ook ‘perverselingen’ die een isolatie in een gespecialiseerde instelling vereisten. Een derde groep waren zij bij wie de wilskracht ernstige gebreken stelde als gevolg van affectieve verstoringen. Het ging om psychasthenie, aboulie of een niet-ontwikkelde wilskracht als gevolg van een verachterde affectiviteit: de ‘arriérés affectifs’. Deze groep was te behandelen met een systematische activering. Tot slot was er ook een groep waarvan de wilskracht in gebreke was door een achterstelling van het moreel bewustzijn. Het ging om ‘moreel idioten’, ‘moreel imbecielen’ en ‘moreel debielen’. Voor deze twee laatsten was er nog hoop op heropvoeding, maar de eerste was bestemd voor een psychiatrische instelling.¹⁰⁸ Hoewel Rouvroy dus binnen elke afgebakende groep een zekere gradatie van de zwaarte van de afwijking onderscheidt, zijn de groepen onderling afgebakend op basis van een inhoudelijk criterium; de *aard* van de afwijking.

Rouvroy verwees in het begin van zijn artikel naar enkele psychiaters van zijn tijd, maar schreef niet expliciet waar hij zijn onderverdeling vandaan haalde. Het is enigszins verwonderlijk dat Rouvroy niet refereerde aan Ovide Decroly. Decroly was zoals reeds gezegd een belangrijk figuur in de pedagogische beweging, was bovendien medisch

---

¹⁰⁸ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Diagnostic et Pronostic)’, *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 601–607.

inspecteur voor de staatsinstellingen van de Kinderbescherming¹⁰⁹ én had in 1920 een boek gepubliceerd met de titel *Séméiologie psychologique de l'affectivité*.¹¹⁰ In dat boek verschaftte hij een overzicht van de belangrijkste inzichten in het internationale onderzoek naar emoties, de affectieve evolutie, onderzoeksmethoden voor de affectiviteit bij kinderen en een hoofdstuk over de 'pathologie affective chez l'enfant'. Daarin hanteerde hij een heel andere opdeling dan Rouvroy. Decroly vertrok namelijk van de *evolutie* van de affectieve neigingen bij een individu. De affectiviteit in een individu evolueerde van primaire naar secundaire neigingen, van individueel zelfbehoud tot sociale bekommernissen – niet zo verschillend van wat Rouvroy ook schreef over de ontwikkeling van emoties (cfr. supra). In hun evolutie konden de verschillende tendensen op elkaar inwerken, dit soms met interne wrijvingen als gevolg. Die interne strubbelingen en de affectieve perikelen die daaruit voortkomen, staan centraal in het overzicht van Decroly en Vermeylen. Ze focussen dus op problemen als gevolg van het instinct. Los daarvan erkennen ze het belang van andere factoren zoals niet-affectieve mentale mechanismen (het intellect, taal, aandachtsvermogen, ...), fysiek temperament en de invloeden van het milieu. Hierdoor onderscheidden ze zeven categorieën: (1) problemen voortvloeiend uit de neiging tot zelfbehoud (bv. gulzigheid), (2) problemen in interactie met het milieu (trots, onverschilligheid, ...) (3) een teveel of te weinig aan verdedigingsinstincten (resp. angst en timiditeit of agressie) (4), problemen met het seksueel instinct (5) zorgende instincten (6) 'samengestelde' neigingen die in interactie stonden met het individu en de sociale groep (bv. een overdreven competitiviteit), (7) aanpassingsproblemen (obsessieve neigingen bij nieuwsgierigheid, imitatiedrang of spel) en tot slot (8) complexe neigingen (esthetiek en ethiek).¹¹¹ Centraal criterium bij Decroly en Vermeylen was een teveel of tekort aan instinctieve neigingen, gestructureerd volgens de ontwikkeling van de affectiviteit in een kind. Hoewel sporen van deze geschetste evolutie ook terug te vinden zijn bij Rouvroy, kende hij de op elkaar inwerkende tendensen tijdens de evolutie geen centrale rol toe in het classificeren van de affectieve pathologieën.

Een verticale classificatie: de *graad* van de afwijking

In de lezingenreeks uit 1921 hanteerde Rouvroy vier grote categorieën om de gerechtskinderen te classificeren: de medisch, sociaal, mentaal en moreel/affectief 'gebrekkigen' ('déficients'). Deze onderverdeling kwam voort uit wat hij noemde een

---

¹⁰⁹ Massin, Protéger ou exclure?, 349.

¹¹⁰ Ovide Decroly en G. Vermeylen, *Séméiologie psychologique de l'affectivité et particulièrement de l'affectivité enfantine* (Gent/Brussel: Société de Médecine Mentale de Belgique 1920).

¹¹¹ Ibid., 51–71.

‘teleologische’ classificatie: de categorieën stonden in functie van de specifieke noden van het kind zelf.¹¹² Deze noden waren, zoals de termen reeds verduidelijken, een behandeling om de fysiologie te verbeteren, de cognitief mentale vermogens, de sociale vaardigheden of de morele capaciteiten. De eerste twee groepen waren met respectievelijk drie en twee per cent verwaarloosbaar in aantal, schreef Rouvroy zelf in zijn lezing. Ook uit latere jaarrapporten van het CWG Mol bleven deze twee groepen bij de laagst. De jongeren met een mentaal gebrek waren een iets grotere groep (24%) maar waar het zwaartepunt zich werkelijk situeerde, waren de moreel of affectief gestoorden met 71%.¹¹³ Uit analyse blijkt dat de verhouding tussen deze cijfers min of meer stabiel blijft tot de jaren vijftig.¹¹⁴ Historisch criminologen wijzen erop dat deze classificatie en het overwicht aan ‘moreel’ devianten in se niets méér is dan een verderzetting van het negentiende-eeuwse discours. Het feit dat deze klassieke categorie van moreel deviante kinderen centraal bleef staan in de categorisering “reveals the continuity with mainstream nineteenth-century discourse on the problem of crime. It confirms that delinquency was mainly seen as resulting from a lack of moral standards”.¹¹⁵

Er zijn echter twee kanttekeningen te maken. Ten eerste gaf Rouvroy zelf reeds een verklaring voor de oververtegenwoordiging aan ‘moreel deficiënten’ in verhouding tot de jongeren met een medische of mentale beperking. Kinderen met een lichamelijke of cognitief-mentale beperking kwamen namelijk niet in de eerste plaats in het Centraal Waarnemingsgesticht van de Kinderbescherming terecht maar werden opgemerkt door andere instanties geassocieerd met het bijzonder onderwijs.

Ten tweede moet gewezen worden op de complexiteit van de term ‘moraliteit’. Deze term kan gebruikt worden in een waaier aan betekenissen. In het discours van éénzelfde denker alleen al onderscheidt filosoof Louis Charland vijf verschillende betekenissen van ‘moral’.¹¹⁶ De Franse term ‘moral’ duidt niet enkel op ‘moraliteit’ als een reeks sociaal-ethische conventies en de (in)capaciteit van een individu om daaraan te conformeren, maar ‘moral’ kan ook duiden op het mentale tegenover het lichamelijke, een onderscheid dat teruggaat op de Franse arts Gabanis¹¹⁷ of kan ook gebruikt worden om de groep wetenschappen aan te duiden die we nu menswetenschappen noemen (‘sciences morales’). De betekenis van ‘moral’ is zeer contextgebonden. In de context van het beleid rond jeugddelinquentie is het m.i. belangrijk om een onderscheid te maken tussen het

---

¹¹² Maurice Rouvroy, *L’observation pédagogique des enfants de justice. Conférences de M. Rouvroy, M. Quinzaine Pédagogique. Extraits de la Protection de l’Enfance* (Brussel 1921) 29.

¹¹³ Ibid., 36, 37, 51.

¹¹⁴ Christiaens, ‘Youth Delinquency redefined’.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Louis C Charland, ‘Science and morals in the affective psychopathology of Philippe Pinel’, *History of Psychiatry* 21 (2010) 38–53, aldaar 51.

¹¹⁷ Het gaat dan wel om ‘moral’ in de context van ‘moral treatment’. Edward Shorter, *A Historical Dictionary of Psychiatry* (Oxford, New York: Oxford University Press 2005) 180.

gebruik van moraliteit als *verdeelsleutel* tussen verschillende gesloten instellingen en moraliteit als *causale factor* in de gedragingen van de jongeren. Beide waren inderdaad aanwezig in Rouvroys discours maar verschilden van hun negentiende-eeuwse gebruik.

De rol van moraliteit in de opgelegde maatregel manifesteerde zich in de negentiende eeuw in de vorm van de aan- of afwezigheid van het ‘oordeel des onderscheids’. De vaststelling dat een jongere al dan niet met een moreel beoordelingsvermogen had gehandeld, was bepalend voor de schuldvraag. Een opsluiting in een gesloten instelling was mogelijk voor zowel schuldig als onschuldig verklaarden – bij de eersten was dit een vastomlijnde straf, bij de tweede een heropvoedingsmaatregel van niet bepaalde duur. De keuze voor het type penitenciaire instelling was niet afhankelijk van de moraliteit van de jongeren, maar van objectieve factoren zoals geografische herkomst, leeftijd en beroepsachtergrond.¹¹⁸ Het classificeren van jongeren volgens hun morele toestand werd in principe pas aan het einde van die eeuw geïntroduceerd toen Lejeune stelde dat de enige logische onderverdeling was “celui qui se règle d’après l’état moral des enfants, non d’après la circonstance fortuite qui les a fait passer par la filière du code pénal ou par la filière de la loi de 1866”.¹¹⁹ Zijn logica was een voorbode van de Kinderbeschermingswet van 1912. Die wet deed de schuldvraag in theorie verdwijnen door uit te gaan van een de facto onschuld van minderjarigen. Cruciale vraag was hun inherente risico op het vertonen van problematisch of gevaarlijk gedrag, vertaald in de notie van ‘opvoedbaarheid’ en in Rouvroys tekst vertaald als ‘moraliteit’. De term moreel kreeg hiermee een nieuwe lading. Waar het concept moraliteit vroeger een rol speelde in de *schuldvraag* (zij die een ‘moreel onderscheidingsvermogen’ hadden bij het begaan van een als misdrijf omschreven feit en zij die dit niet hadden), werd het concept ‘moraliteit’ nu gebruikt als *verdeelsleutel* om te bepalen *welke behandeling* het meest geschikt was. De term ‘moraliteit’ was dan niet verbonden aan de begane daad maar aan de persoonlijkheid.¹²⁰ Deze overgang van de focus van de daad naar de persoon is standaard in de historisch criminologische literatuur, maar wat die overgang betekende voor de transformatie van het concept moraliteit, wordt te weinig erkend. Moraliteit wordt zo een containerbegrip dat al gauw geassocieerd wordt met alles wat met de negentiende eeuw te maken heeft. Maar uit bovenstaande bleek dat het begrip in verschillende contexten opduikt. Rouvroys gebruik van het concept moraliteit in zijn categorie ‘moreel deficiënten’ had dus een andere functionaliteit dan het vroegere gebruik van moraliteit.

---

¹¹⁸ Er werd wel een onderscheid gemaakt voor de landbouwkolonies, die moralisering tot doel hadden, en de penitenciaire inrichtingen die een bestraffing beoogden. Dupont-Bouchat, ‘Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l’enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas’, 92.

¹¹⁹ Le Jeune in een Rapport aan de Koning, 07/07/1890 *Recueil des circulaires.../ Verzameling van omzendbrieven...*, 683.

¹²⁰ Donald Weber, *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht, 1830-1940* (Brussel 1996).

Behalve de andere functionaliteit, verschilt ook de manier waarop het concept ‘moraliteit’ zich verhoudt tot het individu. Voor Rouvroy definieerde moraliteit niet de gehele persoon *an sich*, maar was één element van het karakter (cfr. *supra*), naast de affectiviteit, de emotionaliteit, neigingen en de wilskracht. Bij Rouvroys omschrijving van de categorie ‘*déficients moraux*’ zijn bovendien enkele merkwaardigheden op te merken. In de omschrijving van die categorie voegde Rouvroy in zijn allereerste alinea nog een nuancering toe over de categorie van de ‘mentaal’ gebrekkigen: “Je dois remarquer que la qualification *anormaux mentaux* n’est appliquée, dans notre milieu tout fait de *déficients* de l’une ou l’autre sorte, qu’aux *déficients mentaux* patentés et non à tous les insuffisants de l’une ou l’autre des puissances psychiques. Un triage rigoureux nous mènerait de 24% à 40%.”¹²¹ Hiermee lijkt hij te stellen dat er zich in andere categorieën evengoed jongeren bevinden die een mentale deficiëntie vertonen, maar niet ernstig genoeg om hen bij die categorie in te delen. Dit maakt de categorie ‘*déficients moraux ou affectifs*’ een vage categorie.

Een tweede element dat verwarring zaait is het gebruik van *moral* en *affectif* in dezelfde categorie. In zijn publicatie sprak Rouvroy immers van de ‘*déficients moraux ou affectifs*’. Zowel ‘*moral*’ als ‘*affectif*’ kunnen gebruikt worden om te verwijzen naar ‘het innerlijke domein’. Door hen in één adem te noemen binnen éénzelfde categorie lijkt hij de termen hier als een synoniem te gebruiken: ‘*les déficients moraux ou affectifs*’. Hij brengt geen differentiatie aan tussen de twee. Ook in de archiefdocumenten van de waarnemingsinrichtingen zelf zoals de jaarverslagen lijkt er geen aparte categorie ‘*déficients moraux*’ of ‘*déficients affectifs*’ te zijn, hoewel in de individuele waarnemingsverslagen de term ‘*dévié affectif*’ wel hier en daar opduikt. Een niet-gedateerd document uit zijn privé-archief dat gereproduceerd werd in de licentiaatsverhandeling van Machteld De Brandt, linkt de verschillende gradaties binnen de ‘*déficients moraux*’ aan de verschillende afwijkingen van het moreel bewustzijn, zoals de *débile moral supérieur*, de *débile moral*, de *imbécile moral* en de *idiot moral*.¹²² Anderzijds moet men wel opmerken dat in Rouvroys publicaties van de late jaren twintig de concepten moraliteit en affectiviteit beide een afzonderlijk onderdeel vormden van het karakter, zo schreef hij in zijn publicatie in 1926. Gelezen in die context, zijn affectiviteit en moraliteit dus geenszins te zien als synoniemen. En bij de bespreking van de affectieve afwijkingen zoals bij de ‘horizontale’ classificatie uiteengezet, definieerde Rouvroy de ‘*cas affectifs aberrants*’ als afwijkingen waarbij zich een probleem stelde bij de emotionele interacties, waarbij hij de term ‘*affectif*’ dus duidelijk in het emotionele veld plaatste. Gezien de incoherentie van Rouvroys schrijven over de termen, kan een

---

¹²¹ Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 38.

¹²² Ongepubliceerd en niet-gedateerd document van Rouvroy, als bijlage in De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)*.

onderzoek naar de classificatiepraktijk wellicht klaarheid scheppen. De waarnemingsdossiers die voor dit onderzoek gebruikt werden, zijn echter allemaal van jongeren die werden doorverwezen naar een disciplinaire inrichting (cfr. p. 21), waarmee het niet genoeg diversiteit in categorieën bevat om licht te werpen op het gebruik van deze termen in de praktijk. In ieder geval wordt wel duidelijk dat de term “moral” een veel complexere (maar ook inconsequente) lading dan draagt louter een reproductie van een negentiende-eeuws discours.

Dit is evenzeer het geval bij de rol van moraliteit in de oorzakelijkheid. Wat betreft de causale waarde van moraliteit klopt het dat Rouvroy het ‘moreel kompas’ van de jongeren als problematisch beschouwde en dit wilde aanpakken via de heropvoeding. In dat opzicht sluit zijn discours inderdaad aan bij het negentiende-eeuwse discours. Maar op vlak van *oorzakelijkheid* vertoont Rouvroy wel degelijk verschillen met zijn voorgangers. Deze vertoonden betrekkelijk weinig interesse in *waarom* een jongere niet kon rekenen op een goed moreel beoordelingsvermogen. Wat nog het dichtst in de buurt kwam van een oorzaak aanduiden voor problematisch gedrag was het aanduiden van het milieu als ‘moreel pervers’.¹²³ Hierin kwam verandering, zoals geformuleerd door Michel Foucault: “Maintenant la responsabilité n'est plus liée seulement à cette forme de la conscience, mais à l'intelligibilité de l'acte en référence avec la conduite, le caractère, les antécédents de l'individu.”¹²⁴ Er moet een ‘psychologische link’ gevestigd worden tussen het individu en zijn handelingen. De praktijken van het CWG Mol getuigden van een nieuwsgierigheid naar het aanduiden van *wanneer precies* en *waarom* een jongere was ‘afgedwaald’. Het leidde ertoe dat de voorgeschiedenis van de jongeren zoals weergegeven in de persoonsdossiers evolueerde van een voorgeschiedenis van zijn gerechtelijk verleden, naar een voorgeschiedenis van zijn affectief verleden, zoals ik zal beargumenteren in hoofdstuk 2.

Conclusie

Dit hoofdstuk ging Rouvroys intellectuele achtergrond na met betrekking tot emoties. Hierbij kwamen de grote intellectuele invloeden van het neothomisme aan het licht. De invloed van de neoscholastieke psychologie liet zich zien op verschillende terreinen. Het duidelijkst was dit in Rouvroys vertogen over de verhouding tussen lichaam en geest, of

---

¹²³ Gebaseerd op de evaluatieverslagen van de Gentse jeugdgevangenis.

¹²⁴ Michel Foucault, ‘L'évolution de la notion d'"individu dangereux" dans la psychiatrie légale’, *Déviance et société* 5 (1981) 403–422, aldaar 413–414.

lichaam en ziel zoals hij er af en toe naar verwees. Rouvroy hamerde op het belang van zowel lichaam als geest, maar wrong zich in allerlei bochten om de ziel toch prioriteit te kunnen geven. Zo benadrukte hij dat de aanwezigheid van de ziel het verschil betekende tussen de mens en het dier. Ten tweede schreef hij dat het lichaam *in dienst* van de ziel stond, waarmee hij zich inschreef in een katholiek discours. Een andere manier waarop het katholieke duidelijk werd, was Rouvroys nadruk op de eenheid en ondeelbaarheid van de mens. Om het individu te analyseren kon hij niet vermijden om op een of andere manier verschillende elementen te onderscheiden, maar zijn herhaaldelijke gebruik van de term “synergie” liet hem toe om stevast de eenheid van de mens te benadrukken.

Waar plaatst dit Rouvroy op het spectrum van de katholieke wetenschappers? Dixon onderscheidt drie categorieën: traditioneel christelijke denkers die vasthielden aan een klassiek theologisch kader en die geen enkele interesse vertoonden in fysische wetenschappen; natuurtheologen die inzichten uit de natuurwetenschappen integreerden in hun denkkaders en tot slot wetenschappers wier dun vertogen een dun theïstisch laagje vertoonde, maar eerder spiritueel dan theologisch waren.¹²⁵ Rouvroy schipperde heen en weer tussen deze twee laatste categorieën. Hij veroorloofde zich af en toe uiterst christelijke uitspraken (“tout état psychiatrique a son étiologie ou son retentissement physio-neuro-psychique dans tout être humain *tel que le Créateur l’a voulu, le fait vivre et fit vivre son Christ même.*”¹²⁶) maar die waren uitzonderlijk. Als hij zich over het geloof uitliet, was het eerder spiritueel dan klassiek theologisch. Het neothomisme wordt geplaatst in de categorie van de natuurtheologie¹²⁷, maar Rouvroy was geen theoloog. Hij was een onderwijzer die zich een weg had gebaad tot de pedagogische en wetenschappelijke kringen, maar een wetenschapper pur sang is hij nooit geworden. Zoals in hoofdstuk drie blijkt, had hij overigens weinig interesse in de “wetenschap om de wetenschap”. Hij was in de eerste plaats een man van het psychopedagogisch werkveld, en daarin lagen dan ook zijn voornaamste interesses.

Wat betekende Rouvroys opvattingen over emoties en classificatie nu voor de waarnemingsinrichtingen? Rouvroy hanteerde twee verschillende classificatieschemata die correspondeerden aan een eigen logica en een eigen begrippenkader. Het ene was gebaseerd op de *aard* van de afwijking, het andere op de *graad* ervan; het ene werkte met een extensief begrippenkader en een veelvoud aan labels, het andere lijkt op eerste zicht enkel begaante zijn met de morele capaciteiten en herleidde alle jongeren tot een beperkt aantal categorieën. Wat ik noemde het “horizontale” classificatieschema betekende een vernieuwing in die zin dat het ruimte opende om over de gerechtskinderen te spreken in

---

¹²⁵ Dixon, *From passions to emotions*, 181.

¹²⁶ Mijn cursief. Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Diagnostic et Pronostic)’, 603.

¹²⁷ James Brent, ‘Modern Philosophy and Natural Theology’, in: *Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP)* <<https://www.iep.utm.edu/theo-nat/#H6>> [geraadpleegd 29 oktober 2019].

termen die niet meteen een evaluatieve connotatie hadden, zoals een opdeling naar moraliteit inherent had. Het denken in termen van affectieve afwijkingen liet toe om descriptiever te werk te gaan. Er kan gediscussieerd worden of het framen van gedragingen van jongeren als emotioneel afwijkende gedragingen al dan niet een verbetering betekende, maar het effende in ieder geval een pad om op een andere manier na te denken over de gerechtskinderen; om hen niet te hoeven reduceren tot een gradatie van zedeloosheid. Maar hier botste Rouvroy op de limieten van het institutionele landschap. De instellingen bleven namelijk georganiseerd volgens gradaties van perversheid van de kinderen. Naast zijn “horizontale” classificatie stond dus ook wat ik noemde een “verticale” classificatie die voortvloeide uit een ‘teleologische logica’: de categorieën moesten in rechtstreeks verband staan met de beschikbare oplossingen. Rouvroys discours was zeker niet wars van de notie moraliteit, maar de prominente rol van moraliteit bij zijn indeling van de gerechtskinderen (in welke betekenis dan ook) was m.i. te wijten aan de manier waarop de staatsinstellingen georganiseerd waren. Dit was net als in de negentiende eeuw te zien als een watervalstelsel tussen de instellingen onderling. Centraal criterium in de mobiliteit tussen deze verschillende instellingen en afdelingen was de mate waarin het gedrag verbeterde. En dit is het eeuwige probleem van figuren als Maurice Rouvroy: gekneld tussen idee en praktijk, tussen intentie en uitvoering, tussen gefilosofeer en dat lonkende hokje onderaan het formulier dat slechts ruimte biedt voor één lijntje schrijfruimte.

Hoofdstuk 2

Emoties conceptualiseren: het waarnemingsformulier

Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoek ik de conceptuele verschuivingen die zich manifesteren in de veranderende waarnemingsformulieren tussen het einde van de negentiende eeuw en de jaren vijftig van de twintigste eeuw. In het vorige hoofdstuk behandelde ik Rouvroys intellectuele opvattingen over emoties. Een belangrijke bron hiervoor was een artikelenreeks die hij publiceerde over een nieuw formulier voor de waarnemingsinstellingen dat hij zelf ontwierp. In dit hoofdstuk staan niet Rouvroys publicaties centraal, maar de waarnemingsformulieren. De waarnemingsverslagen laten zien hoe deze theoretische, abstracte begrippen vertaald werden in “hands on” tools, geven inzicht in de gebruikscontext, maar zijn ook veelzeggend voor verschuivingen in de conceptuele denkkaders die erachter schuilgaan.

Historici hebben zich al op allerlei manieren creatief getoond met bronnen, en wetenschapshistorici hebben zelfs oningevulde voorgedrukte formulieren tot een waardevolle bron kunnen verheffen. Het formulier weerspiegelt namelijk “die Art und Weise, wie Psychiater die ihnen zugeführten Menschen und deren Symptome klassifizierten, ordneten und damit in sinntragenden Einheiten verwandelten,” stelt Brigitta Bernet.¹ Het belang van de structuur van het formulier schuilt hem in het volgende: “In den Formularen zeigen sich (...) die wechselnden Referenzrahmen der Symptombeschreibung, die Codes oder Filter, auf welche die Psychiater bei der

---

¹ Brigitta Bernet, ‘»Eintragen und Ausfüllen« Der Fall des psychiatrischen Formulars’, in: Sybille Brändli, Barbara Lüthi en Gregor Spuhler ed., *Zum Fall machen, zum Fall werden* (Campus 2009) 62–91, aldaar 85. Met dank aan Jona Garz om me hierop te wijzen.

Konstruktion von Fällen und Fallgeschichten zurückgriffen." Veranderingen in de formulieren weerspiegelen daarmee veranderingen in de blik van de psychiaters op hun 'object'.² Verschuivingen in structuur en terminologie zijn dus niet louter administratieve verschillen maar reflecteren onderliggende veranderingen van psychologische begrippen.

In *Naming the mind* wijst Kurt Danziger op de historiciteit van zulke psychologische categorieën. Het 'conceptueel skelet' voor conventies inzake psychologische classificaties is veranderlijk doorheen tijd en ruimte. De beste manier om zulke veranderingen te bestuderen is door te kijken naar de verschuiving in terminologie en betekenis, stelt Danziger.³ Ook in de geschiedenis van emoties gebruikten onderzoeksters verschuivingen in terminologie of verschuivingen in de betekenis van termen om te wijzen op de historiciteit van de categorieën. Barbara Rosenwein bijvoorbeeld presenteert zulke "emotional vocabularies" in tabellen met de veranderende emotietermen en hun equivalenten doorheen de tijd.⁴ Zulke tabellen zijn veelzeggend omdat, zoals Danziger betoogt, categorieën van een wetenschappelijk discours niet functioneren als geïsoleerde sleuteltermen maar zich steeds verhouden tot andere concepten in een netwerk van semantische relaties: "(...) the significance of each term depends on the position it occupies in a larger whole that is best thought of as a discursive formation."⁵ Het bestuderen van de waarnemingsverslagen in hun geheel is belangrijk omdat het blootlegt hoe de onderliggende categorieën én hun onderlinge verhoudingen veranderen.

Ik laat zien dat deze formulieren niet alleen het gevolg zijn van Rouvroys theoretische opvattingen over emoties, maar dat ze aansluiting vinden bij oudere formulieren die reeds in gebruik waren in de jeugdinstellingen. Waar ik in het vorige hoofdstuk vooral inging op emotie als dat expliciet ter sprake kwam in Rouvroys publicaties, laten de formulieren zien dat emotie op veel meer plaatsen aanwezig was dan enkel bij het karakter. Ik toon aan dat emotie een steeds grotere rol ging spelen in de vormgeving van het verleden van de jongeren. Al in de negentiende eeuw werd een "voorgeschiedenis" van de jongere gegeven; informatie over het verleden en de familiale omstandigheden van de jongeren voorafgaand aan zijn veroordeling. Maar tot de twintigste eeuw was dit verleden hoofdzakelijk een gerechtelijk verleden en werd het milieu vooral gepresenteerd als een statische entiteit. De waarnemingsformulieren van Rouvroy besteedden steeds meer aandacht aan de persoonlijke voorgeschiedenis van de jongere waarbij gebeurtenissen uit zijn kindertijd gelinkt werden aan zijn afwijkend gedrag. Het verleden kwam dus in beeld als een dynamisch verleden waarbij ook emoties een rol speelden. Ik noem dit, geïnspireerd door Bultman, een "affectieve historisering". Het is

---

² "Veränderungen im Blick der Psychiater auf ihre „Objekte“" Ibid., 87.

³ Danziger, *Naming the mind*, 5, 13.

⁴ Rosenwein, *Generations of feeling*.

⁵ Danziger, *Naming the mind*, 13.

één voorbeeld van hoe emotie aanwezig was in de formulieren zonder dat de hoofding van de rubriek een duidelijk emotiegerelateerd concept bevatte. Na deze affectieve historisering ga ik in op de rol van intelligentie. Emotie speelde hierbij minder een rol, maar de conceptuele verschuiving die intelligentie onderging en de manier waarop het gemeten werd, was wel relevant voor de manier waarop de emotionaliteit van de jongeren werd gemeten: intelligentie werd doorheen de twintigste eeuw steeds minder opgevat als een “verworven” kennis maar een capaciteit om kennis te verwerven. Deze capaciteit werd dan niet, zoals vroeger, rechtstreeks vastgesteld door een leraar, maar werd gemeten aan de hand van een externe test. In hoofdstuk 3 ga ik in op het gebruik van zulke externe middelen voor het vaststellen van emotionaliteit. Een andere manier waarop intelligentie en emoties verweven zijn is de capaciteit van emoties om de intelligentie te verstoren.

Vervolgens ga ik in op lichamelijkheid, meer bepaald één specifiek element van lichamelijkheid en emoties: het temperament. Temperament als term komt voor in alle periodes, maar inhoudelijk gezien, ondergaat het een grote verschuiving. Aan het einde van negentiende eeuw lijkt het vooral een residu te zijn van de verouderde humorenleer die in de praktijk weinig invloed had op de classificatie. In de twintigste eeuw blijft de term temperament circuleren in de dossiers, maar duidt het eerder op een karaktertrek.

Tot slot ga ik in op de elementen die in het vorig hoofdstuk aan bod kwamen: de verwevenheid van moraliteit, karakter en de affectiviteit. Ik toon aan hoe moraliteit als overkoepelende term verdween en plaatsmaakte voor karakter. Dit opende mogelijkheden om veel meer facetten te bespreken van de persoonlijkheid van de jongeren. In de jaren vijftig veranderde de conceptuele cluster opnieuw. De instabiliteit van het overkoepelende conceptueel skelet maakt het moeilijk om een lijn te trekken voor de hele periode. Daarom vergelijk ik de periodes via een concept dat wel latent aanwezig is in alle periodes: de mate waarin de jongeren ontvankelijk waren voor emoties. Deze ontvankelijkheid voor emoties speelt niet alleen een rol in de classificatie van de jongeren, maar wordt ook door de waarnemers aangewend om pedagogische aanbevelingen te formuleren voor de opvoeders die de jongere nadien in handen kreeg.

Via een analyse van het formulier krijgen we met andere woorden zicht op de manieren waarop emotie expliciet een rol speelde in de waarnemingen, maar ook impliciet verborgen was in facetten van de waarneming die niet rechtstreeks de emoties bevroegen. Vooraleer specifiek op deze onderdelen van het formulier in te gaan, geef ik een overzicht van de algemene structuur waaruit de continuïteit en verschillen met de voorgaande periode duidelijk worden. Tabellen 2 tot 5 geven een overzicht van het formulier als geheel.

De structuur: continuïteit en verandering

Het waarnemingsformulier dat gebruikt werd onder het directeurschap van Maurice Rouvroy ontstond niet uit een vacuüm maar was in feite een samensmelting tussen twee formulieren die in de periode voor de Kinderbeschermingswet van 1912 reeds in gebruik waren: het onderzoek bij binnenkomst en de tussentijdse morele evaluaties. Het formulier dat werd gebruikt bij aankomst van de jongeren in de Gentse jeugdgevangenis aan het einde van de negentiende eeuw peilde naar de lichamelijke toestand, moraliteit, schoolkennis en beroepsvaardigheid – rubrieken die stuk voor stuk zijn terug te vinden (in die volgorde) op het waarnemingsformulier dat in CWG Mol werd gebruikt (zie Tabel 3).

Het onderzoek bij aankomst zoals dat werd toegepast eind negentiende eeuw kan dus haast gelden als een blauwdruk voor het latere waarnemingsformulier, met dit verschil dat daar nog twee cruciale rubrieken aan werden toegevoegd. Ten eerste bevatte het pedagogisch waarnemingsdossier ook informatie over de antecedenten en het familiale milieu van de jongeren. Die antecedenten waren eind negentiende eeuw niet terug te vinden op het onderzoek bij aankomst, maar werden wel vermeld op de tussentijdse morele evaluaties. Ten tweede bevatte de waarnemingsfiche in CWG Mol ook een einddiagnose met het advies dat aan de kinderrechter werd doorgegeven. Zo'n advies was ook terug te vinden op de tussentijdse evaluaties die in Gent werden opgemaakt. De rubrieken (en de volgorde ervan) die aanwezig waren op de psycho-pedagogische fiche van het CWG Mol vertoonden dus een continuïteit met de voorgaande periode.

Toch deden zich ook veranderingen voor ten opzichte van het einde van de negentiende eeuw. Op kwantitatief vlak zien we een vermeerdering van de informatie op twee niveaus. Ten eerste werden er meer specifieke vragen gesteld. Elke rubriek werd onderverdeeld in subvragen, zoals te zien in de tabel. Ten tweede voorzag het document ook meer ruimte per vraag waardoor elke vraag aanleiding gaf tot een *blok* tekst in plaats van éénlettergrepige woorden.

Op kwalitatief niveau is er een conceptuele verschuiving waarneembaar. Ten eerste veranderden sommige termen. Inzake kennis werd de vraag naar verworven schoolkennis bijvoorbeeld vervangen door het veel ruimere begrip 'connaissance', dat ook ingaat op zintuiglijke kennis en de capaciteit om deze kennis te communiceren. Ten tweede bleven sommige termen wel aanwezig, maar veranderde hun onderlinge verhouding. Dit is duidelijk het geval bij 'moral' en 'caractère'; twee termen die in de formulieren uit beide periodes aanwezig zijn, maar van positie ruilen. Waar 'moral' in Gent de overkoepelende term is die karakter omvat, is het in Mol de noemer 'karakter' die verschillende kenmerken – waaronder de moraliteit – groepeerde. De structuur van de formulieren die werden gebruikt in CWG Mol vertoonde dus een zekere continuïteit met de voorgaande periode, maar verschilde op kwantitatief en kwalitatief niveau.

In de jaren vijftig veranderde de structuur van het waarnemingsverslag meerdere malen. Tussen 1954 en 1958 zijn er weinig verslagen terug te vinden die exact hetzelfde stramien volgen. Het maakt het moeilijker om algemene uitspraken te doen over de dossiers, maar globaal zijn er wel enkele kwantitatieve en kwalitatieve verschillen te zien met de voorgaande periode. Zo was het niet uitzonderlijk dat de waarnemingsverslagen zich uitstrekten over 8-9 bladzijden, tegenover een gebruikelijke 3-4 bladzijden in het interbellum.

Kwalitatief gezien zijn er drie veranderingen in de structuur van de waarnemingsverslagen in de jaren vijftig. Een eerste kwalitatieve verandering is het afstappen van de structuur die Rouvroy had bepleit. De verslagen in de jaren vijftig volgden nog wel het stramien van de antecedenten, individuele bespreking en de einddiagnose, maar het middenluik met de individuele bespreking was anders gestructureerd. Zo verscheen in 1954 een groot luik “psychologische aspecten” op de voorgrond dat sociale, intellectuele en beroepsmatige elementen groepeerde, in plaats van het vroegere ‘kennis’, ‘karakter’ en ‘beroepsvaardigheid’ (Tabel 4). Het buzzwoord hierin was *aanpassing* (“adaptation”), een term die ook in de buitenlandse context opgang maakt in die periode.⁶

Ten tweede tonen de vragen dat er meer belang werd gehecht aan de evolutie van de minderjarige in de loop van de waarnemingsprocedure. In het interbellum werd af en toe tussen de lijntjes door verwezen naar een verandering in karakter, intelligentie of gedrag die zich voordeed in de loop van de procedure, maar het was eerder uitzonderlijk. In de vragenlijst van de jaren vijftig vertonen verschillende vragen expliciet belangstelling voor het traject dat de minderjarige aflegde tijdens de observatie zelf (bv. “Évolution du comportement au cours de l’observation”). Dit is enigszins ironisch want de jaren vijftig is tevens de periode waarin psychologische testen hun opmars maken in de observatiepraktijken van de waarnemingsinrichtingen. Intelligentie werd bijvoorbeeld niet langer enkel gevat in termen van verworven schoolkennis, maar ook in termen van de intelligentiequotiënt. Waar het eerstgenoemde een accumulatie en groei impliceert, duidt de quotiënt op een inherente en *stabiele* eigenschap.

Een derde verandering is dat er nu expliciet gevraagd werd om een verklaring of hypothese te formuleren. Dit was impliciet soms aanwezig geweest in de voorgaande periode maar was geen vereiste, zodat het afhing per casus. Vanaf de jaren vijftig wordt deze vraag formeel opgenomen in de fiche (“Hypothèses explicatives de la délinquance”).

---

⁶ In de studie naar Geneefse waarnemingsinrichtingen merkt Martine Ruchat eveneens de opkomst van de term in de jaren vijftig. ‘L’enfant inadapté’ is het ‘grote concept’ van de jaren vijftig, schrijft Ruchat, in tegenstelling tot het negentiende-eeuwse ‘enfant vicieux’ en het vroeg twintigste-eeuwse ‘enfant difficile’. Martine Ruchat, ‘Observer et mesurer : quelle place pour l’infans dans le diagnostic médico-pédagogique ? 1912-1958’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2009), aldaar 11 <<http://journals.openedition.org/rhei/3056>> [geraadpleegd 12 december 2018].

Het is overigens ook eind jaren vijftig dat er op een vergadering van de Kinderbescherming bezorgdheden werden geuit over de geringe bijdrage die de psychologen van de Kinderbescherming leverden aan de wetenschap. De waarnemingscentra schoten schromelijk tekort in het delen van hun ervaring in wat al jarenlang een wetenschappelijk corpus had kunnen zijn voor de Dienst Kinderbescherming, luidde het. De oplossing werd vooral gezocht in de vernieuwing van de samenvattende fiches ('fiche synoptique') die tot wetenschappelijk instrument zouden kunnen worden verheven. Zulke fiches bevatten de voornaamste bevindingen van de observatie en faciliteerden een kwantificering van de resultaten. Maar ook het opnemen van een verklarende hypothese in elk verslag is een illustratie van de wetenschappelijke interesse van de Kinderbescherming.⁷ Ten opzichte van de opening van het CWG, onderscheidde de waarnemingsfiches van de jaren vijftig zich dus door hun lengte, hun belangstelling voor de evolutie van de minderjarige en de verklaringen voor hun gedrag.

Tabel 2 Examen d'entrée et de sortie, Gent, 1903

Physique	Tempérament
	Taille
	Poids
	État de santé
	Développement de la poitrine
	Démarche
	Allure (indol, brusque, dégagée)
	Force au dynamomètre
	Etat des yeux, vue
Moral	Caractère
	Religion
	Degré d'instruction religieuse
	Dispositions morales
Civique	Education
	Maintien
	Politesse
	Hygiène
	Economie domestique
Scolaire	Langue parlée: orthographe
	Langue parlée: rédaction
	Arithmétique
	Dessin
	Autres connaissances
Professionnel	Métier exercé
	Connaissances théoriques
	Connaissances techniques

⁷ RAAB, M17, 320 Kopieën van de notulen van de vergaderingen van de psychiaters en psychologen van de Rijksobservatie- en opvoedingsgestichten. 1958-1972: *Sur le système d'une fiche synoptique à employer dans les instituts d'observation de la protection de l'enfance*, s.d.

Tabel 3 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1947, in: Maus & Delacollette ⁸		
La Connaissance	La connaissance sensible	1. Sensations externes
		2. Sensations musculaires
		3. Perception consciente
		4. Attention
		5. Imagination rétentive
		6. Association
		7. Imagination reproductive
		8. Imagination constructive
	Les expressions	9. Mouvement
		10. Langage
		11. Expressions graphiques
	La connaissance intellectuelle	12. Intelligence concrète
		13. Intelligence abstraite
		14. Inventaire des connaissances acquises
		15. Age mental
		16. Diagnostic et pronostic pratique
Le caractère		17. États affectifs
		18. Émotivité
		19. Tendances
		20. Conscience morale
		21. Activité volontaire
		22. Diagnostic et pronostic pratique
L'orientation professionnelle		23. Instruction professionnelle théorique et pratique et valeur industrielle actuelle
		24. Préférences et répulsions motivées de l'enfant
		25. Préférences des parents
		26. Aptitudes et inaptitudes foncières ou fonctionnelles
		27. Indications et contre-indications éducatives, morales, familiales et sociales
		28. Diagnostic (orientation générale ou spéciale) et pronostic pratique (stabilité, endurance, perfectibilité, adaptation proche, hygiène spéciale)
Éducabilité générale		

⁸ Isidore Maus en E. Delacollette, *L'office belge de la protection de l'enfance* (Merksplas Imprimerie administrative 1947) 57.

Tabel 4 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1954 ⁹		
Antécédents	Sociaux	Le père
		La mère
		L'ambiance
		Les enfants
		Les aïeuls
		En bref
	Personnels	La santé
		Chez lui
		Chez (...), au centre d'orientation
		En bref
Conclusions médicales		
Aspects Psychologiques	Adaptation sociale	Comportement général
		Comportement habituel
		Troubles
		Attitudes affectives
		Évolution
		Aspects négatifs
		Aspects positifs
		Adaptation intellectuelle
	PM De Raven	
	Échelle Wechsler-Bellevue	
	Appréciation pédagogique	
	Évolution	
	Adaptation professionnelle	Facteurs génériques
		Facteurs intellectuelles
		Facteurs psycho-moteurs
		Facteurs caractéristiques
		Comportement au cours des épreuves
		Conclusion
	Hypothèses	
Pronostic et Proposition		

⁹ Gebaseerd op RAAB, M17, 673, Dossier 7735, Waarnemingsverslag 14/06/1954.

Tabel 5 Vragenlijst psycho-pedagogische fiche, 1957¹⁰

Données significatives de l'enquête sociale	Milieu familial du mineur	Situation du mineur dans sa famille
		Caractéristiques individuelles des membres de la famille
		Relations interpersonnelles dans la famille et relations particulières du mineur avec les membres de sa famille
	Antécédents personnels du mineur	Histoire de sa délinquance et comportement général
		Histoire préscolaire
		Histoire scolaire et professionnelle
		Histoire de sa délinquance et comportement général
Point de vue subjectif du mineur	Histoire du sujet raconté par lui-même	
	Sa représentation de son milieu familial et social	
	Ses projets personnels	
Considérations médicales	Anamnèse, plaintes, constatations	
	Conclusions du médecin	
Comportements en observation	Comportements habituels	A l'égard de lui-même
		A l'égard d'autrui
		A l'égard des occupations
	Évolution du comportement au cours de l'observation	
Information, aptitudes, dispositions	Connaissance scolaire, professionnelle	
	Niveau intellectuel : aptitudes, inaptitudes spéciales	
	Dispositions affectives probables	A l'égard de lui-même
		A l'égard d'autrui
		A l'égard des occupations
	Réceptivité aux influences et	Valeurs auxquelles il se subordonne Plaisirs auxquels il se révèle sensible

¹⁰ Gebaseerd op de waarnemingsverslagen in RAAB, M17, 673, Dossier 7739, waarnemingsverslag van 12/09/1956 en op M17, 784, Dossier 7795, Waarnemingsverslag van 10/10/1956.

	évolution des dispositions	Attitudes qui le touchent Évolution
Conclusions	Aspects favorables Aspects défavorables	
Hypothèses explicatives de la délinquance		
Propositions	Conseils pédagogiques	
	Orientation scolaire et professionnelle	
	Orientation institutionnelle	
Pronostic et préparation du mineur		

Het persoonlijke verleden: van gerechtelijke antecedenten tot affectieve levensgeschiedenis

Doorheen de gehele periode bevat het waarnemingsdossier een rubriek ‘antecedenten’ waarin het verleden en sociale situatie van de minderjarige aan bod komen. Ik zie hierin veranderingen op drie vlakken. Ten eerste verbreedt de aanvankelijke interesse tot de gerechtelijke antecedenten zich tot een grotere belangstelling voor het persoonlijke (familiale) verleden, inclusief de rol van affectiviteit daarin. Het verleden krijgt zo steeds meer het format van een narratief waarin het affectieve leven van de minderjarige en zijn relatie met zijn ouders deel gaat uitmaken van de antecedenten, waar voorheen enkel het gerechtelijk verleden als relevant werd geacht. Ten tweede treedt er ook een verandering op in de rol die de minderjarige zelf speelt in het informeren over zijn eigen verleden. Informatie kwam aanvankelijk vooral van de gerechtelijke instanties, nadien verkregen egodocumenten van de jongeren meer belang. Tot slot verandert ook de positie van dit luikje ‘antecedenten’ voor het geheel van het dossier. Gebeurtenissen uit het persoonlijk verleden van de jongere gingen steeds meer dienen als verklaring voor de gedragingen van de jongere die hadden geleid tot de gerechtelijke interventie.

Van gerechtelijke antecedenten naar een affectieve voorgeschiedenis

De informatie waarover de instellingen beschikten bij aankomst van een jongere, verschoof doorheen de tijd. Toen Alphonse S. de jeugdgevangenis van Gent binnenkwam op 6 juni 1905 beschikte de gevangenis al over heel wat gegevens over zijn gerechtelijk

verleden, familiale achtergrond en institutionele voortraject. Alphonse was op 16 mei 1899 voor de correctionele rechtbank van Antwerpen gedaagd wegens meerdere diefstallen. De rechtbank stuurde hem naar de heropvoedingsinstelling in Ieper. Na zijn vrijlating werd Alphonse in Antwerpen opnieuw opgepakt wegens diefstal, ditmaal met slagen en verwondingen. Hiervoor kreeg hij een jaar gevangenisstraf opgelegd, waarna hij tot slot werd overgeplaatst naar de disciplinaire afdeling in Gent. Behalve deze informatie kreeg de directeur van Gent ook het aantal sancties te zien dat Alphonse in andere instellingen had opgelopen (“a subi à Ypres 137 jours de punition pour inconduite, rebellion et désertion”). Verder was er een uitgebreide uiteenzetting over de feiten die hadden geleid tot de veroordeling, inclusief de details over de locatie (de Meir), tijdstip (de carnavalsstoet) en zijn gezelschap (“avec deux des susdits compagnons”). Ook over Alphonses ouders was de instelling ingelicht, met name over hun morele toestand (vader: slecht, moeder: goed) en hun contacten met “rôleurs” en “voleurs”.¹¹

Over Jean-Baptiste, opgenomen in het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol eind 1925, beschikte de instelling over nog veel meer informatie vooraleer hij zelfs maar één voet in de instelling had gezet. Jean-Baptiste was in aanraking gekomen met de gerechtelijke overheden na een klacht van de vader daar hij zijn loon niet afstond. Dit is informatie die ook in een verslag uit de Gentse jeugdgevangenis had kunnen komen. Maar in Jean-Baptistes verslag valt ook te lezen dat zijn ouders slecht overeen kwamen en dat er zich vaak “heftige tooneelen” afspeelden. De moeder zou reeds meermaals het huis hebben verlaten voor meerdere dagen, aldus het dossier. Zelfs over verwanten was er informatie: de grootvader was nooit gehuwd, drie ooms langs moederszijde waren “in den oorlog van een onbekende ziekte gestorven”.¹²

Zoals reeds aangehaald, zorgde de wetsverandering in 1912 ervoor dat de sanctie werd losgekoppeld van de gepleegde feiten. Dit manifesteerde zich in het dossier doordat niet enkel aandacht werd besteed aan het gerechtelijk verleden van de jongere, maar ook aan diens familiale toestand. Zoals de rechtsfilosofie van het Sociaal Verweer vooropstelde, was het immers het gevaarlijk milieu dat een minderjarige tot een ‘gevaarlijk’ kind zou kunnen transformeren. Zulke informatie over het milieu werd verzameld door afgevaardigden van de rechters, een functie die was gestoeld op het mode van de ‘probation officers’ van de kinderrechtbank van Chicago, maar die eveneens doet denken aan de vroegere patronagecomités als voorloper van het forensisch welzijnswerk.¹³ In tegenstelling tot de functie van ‘probation officer’ in Chicago echter, betrof het in België aanvankelijk geen betaalde functie, werden de afgevaardigden niet opgeleid en werden

---

¹¹ RAG, M44, 2114 Morele Boekhouding, 1905, nr. 3663.

¹² RAAB, M17, 464, Dossier 5139, Waarnemingsverslag van het CWG, 16/01/1936.

¹³ Zie hierover Maria Bouverne-De Bie, ‘Historische en actuele ontwikkelingen in de relatie tussen strafuitvoering en hulpverlening’, in: Maria Bouverne-De Bie, Kristine Kloeck en Wilfried Meyvis ed., *Handboek forensisch welzijnswerk* (Gent: Academia Press 2002) 275–298, aldaar 277–278.

ze geronseld uit filantropische kringen. Enkel de grote arrondissements hadden betaalde afgevaardigden. Pas in 1947 kwam er een professionalisering op gang.¹⁴ Deze afgevaardigden voerden in opdracht van de kinderrechter een onderzoek uit naar het milieu van de jongere ("l'enquête sociale") waarbij gekeken werd naar de materiële omstandigheden van de woning, de morele reputatie van de ouders en de manier waarop zij hun kroost opvoedden. "Le délégué se glisse alors dans l'intimité des foyers, relevant çà et là les indices de dysfonctionnement," schrijft Aurore François.¹⁵ De drie voornaamste indicatoren van zo'n 'disfunctioneren' waren de netheid van het huis – een wanordelijk huishouden gold al een symptoom van een verval van het gezin –, de moraliteit van de ouders – waarbij nieuw samengestelde gezinnen of gescheiden ouders met argusogen bekeken werden – en ten derde de manier waarop ouders zich van hun opvoedende taken kweten.¹⁶

Informatie uit deze sociale enquête werd door de waarnemers gebruikt om de antecedenten van de jongeren in de waarnemingsfiches te beschrijven. Uit die luikjes 'antecedenten' blijkt dat wat doorging voor 'disfunctioneren' aan verandering onderhevig was, en dan vooral wat betreft de relatie tussen ouders en kind. Doorheen de tijd, en in het bijzonder na de Tweede Wereldoorlog, werd er steeds meer belang gehecht aan de affectieve relaties tussen ouders en kinderen. In het rapport van Ferdinand uit 1956 bijvoorbeeld werd gewezen op de afwezigheid van de moeder wegens haar voltijdse baan. Het verwaarlozen van de huiselijke taken in functie van een baan was een terugkerend thema dat ook aan het begin van de eeuw niet in dank werd afgenomen.¹⁷ Bij Théophile, binnengekomen in Gent in 1904, luidde het in zijn verslag dat de moeder serveerster was in een café en daardoor niet in staat om toezicht te houden op haar zoon.¹⁸ Bij Théophile was het probleem vooral een gebrek aan toezicht waardoor de kinderen aan hun lot waren overgelaten. Maar vergelijkt men dit met het dossier van Gabriel in 1956, dan komt er behalve een onmogelijkheid om toezicht te houden nog een extra criterium bij: "De moeder is de ganse dag afwezig, daar ze werkt, het is thuis dan ook ongezellig. De sfeer is koud en iedereen gaat er zijn eigen weg,"¹⁹ luidt het daar. Niet de *moraliteit* was van centraal belang, maar de *gezinsfeer*.

---

¹⁴ Aurore François, 'Une phalange de collaborateurs pour une "tâche de coeur": les délégués à la protection de l'enfance (Belgique 1912-1949)', *Histoire et sociétés. Revue Européenne d'Histoire Sociale* 25-26 (2008) 212-225, aldaar 212, 222.

¹⁵ Ibid., 217.

¹⁶ Voor een bespreking van de antecedenten in de waarnemingsformulieren bij meisjes zie Massin, *Protéger ou exclure?*, 377-379; Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*, 267; De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel?*, 203.

¹⁷ Dit was ook elders zo. Zie Odem, *Delinquent Daughters*, 106.

¹⁸ RAG, M44, 1872, Dossier 3716, Verslag van 23/05/1906.

¹⁹ RAAB, M17, 680, Dossier 7807, Waarnemingsverslag op 22/08/1956.

In de bestudeerde dossiers van de jaren vijftig wordt in bijna elk verslag iets vermeld over de sfeer: “het gezin is niet bestaand”; “l’ambiance: ce fut un ménage d’enfer”; of “l’ambiance était souvent fonction de l’état d’esprit du père, parfois nerveux et même brutal”.²⁰ In de vooroorlogse periode is het idee van het belang van de gezinssfeer zeldzaam – zo niet onbestaande. Af en toe is er enige aandacht voor de relatie tussen de ouders. In de jaren vijftig komt er expliciet aandacht voor de “individuele eigenschappen der gezinsleden”, zo luidt het tussenkopje in het formulier, hun onderlinge verhouding en hun verhouding met de maatschappij. Pas aan het einde van de bespreking komt hun “materiële en morele standing”; de rubriek die voordien helemaal bovenaan prijkte. De afgevaardigde in de tweede helft van de twintigste eeuw die “in de intimiteit van de huisgezinnen binnenglijdt”, doet dat op een andere wijze binnen dan voordien. Er is een accentverschuiving merkbaar waarin steeds meer belang wordt gehecht aan de affectieve relaties binnen het gezin.

Dit is a fortiori zo bij de rapporten over de meisjes. In haar studie naar de waarnemingsverslagen bij gedetineerde meisjes merkt Veerle Massin reeds vanaf de jaren dertig een verhoogde interesse in de familiale relaties, en vooral de rol van de moeder in de opvoeding. De verklaring is vooral te zoeken in de professionalisering van de afgevaardigden van de rechters na de Tweede Wereldoorlog en de groeiende invloed van psychoanalytische theorieën in de waarnemingspraktijken. De band tussen moeder en kind en de ervaringen tijdens de kindertijd worden dan verklarende factoren voor de deviante gedragingen.²¹ In de waarnemingsverslagen van het Rijksopvoedingsgesticht voor Brugge, waar vanaf 1957 een psychiater een medisch-psychologisch rapport opstelde²², bundelde de persoonlijke voorgeschiedenis de jeugdfase, de periode vóór de gerechtelijke interventie en het gedrag in andere instellingen van de meisjes samen onder de overkoepelende noemer ‘la vie affective’.²³ De voorgeschiedenis was dus per definitie een *affectieve* voorgeschiedenis, en niet de *gerechtelijke* voorgeschiedenis van vijftig jaar daarvoor.

Deze tendens om de voorgeschiedenis van de jongere steeds meer te voorzien van een persoonlijk element is ook te zien in de praktijk van de bekende psychiater William Healy. In de Verenigde Staten legde de Progressieve Beweging in het jeugdrecht een grote nadruk op omgevingsfactoren en structurele sociale en economische problemen. Healy legde vanuit zijn achtergrond als psy-wetenschapper meer nadruk op de individuele

---

²⁰ Achtereenvolgens: RAAB, M17, 680, dossier 7771, Waarnemingsverslag op 06/07/1954; M17, 688, Dossier 7815, Waarnemingsverslag op 05/08/1955; M17, 683, Dossier 7787, Waarnemingsverslag op 01/04/1957.

²¹ Massin, Protéger ou exclure?, 379.

²² Ibid., 408.

²³ Naast het ‘affectieve leven’ werden bij de ‘persoonlijke antecedenten’ ook eventuele ziektes en operaties besproken en de psycho-biologische en intellectuele ontwikkeling. Deze besloegen hoogstens één paragraaf, terwijl het affectieve leven zich uitstrekte over meerdere bladzijden.

levensloop van de jongere en diens persoonlijkheid. De ‘omgeving’ was niet afwezig uit zijn analyses, maar werd gereduceerd tot de nabije familie en kennissenkring. Ook tijdsgenoten van Healy aanvaardden steeds meer de idee van een individuele psychologische studie van de delinquent in plaats van louter sociale factoren in rekenschap te nemen. Hiermee, zo schrijft Jones, “William Healy created the “individual delinquent,” a character whose misbehavior represented a unique response to a specific environment.”²⁴

Bronnen voor het graven naar het persoonlijk verleden

Om dat verleden te analyseren, hadden de instellingen verschillende bronnen ter beschikking. Doorheen de twintigste eeuw veranderden deze bronnen op drie vlakken. Ten eerste werd het sociaal onderzoek vanaf 1912 systematisch uitgevoerd door afgevaardigden van de kinderrechtters, tegenover de vroegere onregelmatige bezoeken van de patronagecomités. Ten tweede stuurde CWG Mol vanaf het interbellum ook zelf een vragenlijst naar de ouders. Ten derde kreeg de minderjarige zelf een steeds groter aandeel als bron over zijn eigen verleden.

Aan het begin van de eeuw konden de instellingen informatie vergaren uit inlichtingen van de lokale autoriteiten, uittreksels uit de veroordeling, eventuele dossiers uit een vroegere opsluiting en soms zijn ook verwijzingen terug te vinden naar lokale patronagecomités. In de Gentse jeugdgevangenis trof ik weinig verwijzingen aan naar zo’n comité, maar in de meisjesafdeling van Sint-Andries Brugge was het oordeel van het patronagecomité vast onderdeel van de evaluaties. Vanaf 1912 was zo’n onderzoek door de afgevaardigden standaard. De afgevaardigden waren assistenten van de kinderrechtter en voerden in die hoedanigheid een ‘sociaal onderzoek’ naar het milieu van de jongere.²⁵ Bij de invoeging van de Kinderbeschermingswet in 1912 werden de afgevaardigden vooral gerekruteerd uit filantropische organisaties die armenbezoeken organiseerden. Vrouwen waren bij uitstek geschikt omdat ze beschikten over “une expérience toute spéciale de la psychologie des enfants”, zo stelde een circulaire uit 1912.²⁶ Deze kennis werd hun toegeschreven vanwege hun ‘moederlijk instinct’, dat tegenover de ‘vaderlijke autoriteit’ van de kinderrechtter werd geplaatst. Aurore François wijst erop dat de afgevaardigden een niet te onderschatten impact hadden op het verdere verloop van de interventie. Hun sociaal onderzoek richtte zich op een verscheidenheid aan topoi waaronder de familie, de school- en werkomgeving van de jongere en zijn vrijetijdsbesteding. De informatie die ze hierover doorspeelden aan de rechter was

---

²⁴ Jones, *Taming the troublesome child*, 40, 84, 58, 61. Het citaat komt van p. 61.

²⁵ François, *Guerres et délinquance juvénile*, 201.

²⁶ Circulaire van 24/09/1912, geciteerd in Ibid.

“éminemment déterminant,”²⁷ schrijft François. Het was namelijk op basis van deze rapporten dat de rechter bepaalde of het nodig was een jongere te onderwerpen aan een langdurige observatie. Het waarnemingsrapport van de instellingen was de facto slechts een bevestiging van een proces dat al in gang was gezet door de rechter, vaak na een suggestie van de afgevaardigde.²⁸ Met uitzondering van enkele stedelijke gebieden waren deze afgevaardigden onbetaald en onopgeleid. In dit laatste kwam lichte verandering met het ontstaan van de eerste scholen in sociaal werk en parallel daaraan de vraag naar een hoger niveau van de sociale onderzoeken, hoewel de debatten hierover pas eind jaren veertig gevoerd werden.²⁹ Interessant is dat dit proces van professionalisering zich vertaalt in de waarnemingsverslagen van de observatie-inrichtingen. Waar de observatoren reeds aan het begin van de eeuw beroep deden op de gegevens verzameld door externen om het deel over het persoonlijk verleden van de minderjarigen, wordt er in de jaren vijftig ook expliciet verwezen naar *analyses* die de sociaal werksters er al hadden aan toegevoegd, zo blijkt uit het rapport van Marie uit 1957. Het rapport vermeldde namelijk ook de analyses van de sociaal werksters:

Tandis que l'une des assistantes sociales, sans minimiser le rôle maladroit de la mère, estime que M. fait tout pour faire sauter le ménage, l'autre croit que le nœud du drame est dans la jalousie malade de la marâtre qui voit en M. une rivale (...).³⁰

De thuissituatie van de jongeren werd dus dubbel geanalyseerd: door de psychologen én door de afgevaardigden van de kinderrechter. Het aaneenrijgen van allerlei feitjes uit het verleden van een jongere tot een coherente ‘voorgeschiedenis’ die uitmondde in de opname in de instelling was echter een prerogatief dat toekwam aan de observatoren.

Ten tweede is in de dossiers van CWG Mol ook een formulier terug te vinden dat de directeur opstuurde naar de ouders met de vraag het in te vullen. Het betrof informatie die moest dienen als aanvulling op het ‘fysieke en mentale’ onderzoek van de jongere, zo was te lezen in de bijgevoegde nota. Het betrof vragen over de leeftijd en beroep van de ouders, de aanwezigheid van (fysieke en mentale) ziektes bij familieleden, hun ‘gewoontes en reputatie’ en informatie over de andere kinderen. Over de minderjarige in kwestie begon de vragenlijst bij de prenatale periode: ‘had de moeder niet te hard of te laat gewerkt’? De negatieve zinsconstructie droeg het wenselijke antwoord al in zich. Van het verloop van de geboorte ging de fiche verder naar de minderjarige op jonge leeftijd

---

²⁷ Ibid., 250.

²⁸ Ibid., 245, 249, 262.

²⁹ Ibid., 208.

³⁰ RAB, M24, 897, Dossier 2050, psychologisch rapport opgesteld in ROG Brugge, s.d., rond 1957, p. 2.

(‘merkte men iets bijzonders op in de groei?’), diens karaktertrekken, vrijetijdsbesteding, schoolprestaties en werk.³¹

Het feit dat de ouders het formulier zelf moesten invullen zou in zekere zin gezien kunnen worden als een grotere agens die hen werd toegekend. Sommige formulieren doen inderdaad uitschijnen dat de ouders het formulier zelf invulden. Bij andere formulieren is het twijfelachtig of de ouders het hun toegestuurde formulier wel zelf invulden. Het voorbeeld van Gustave, in intermezzo 2 is hierin veelzeggend. In andere gevallen wordt bijvoorbeeld verwezen naar de vader in derde persoon (“père assez violent”³²), of wordt de zoon afstandelijk vermeld als “l’enfant”. In die gevallen is het dus onwaarschijnlijk dat de ouders het formulier zelf hebben ingevuld. De vragen dragen veel vooronderstellingen in zich: “A quel âge l’enfant montra-t-il qu’il n’était pas comme un autre?” luidt het bijvoorbeeld, of “A quoi l’a-t-on remarqué?” Het idee dat het kind wel degelijk “zoals de anderen” zou kunnen zijn, werd de facto als onmogelijk geacht.

Een derde verandering behelsde het aandeel dat de jongeren zelf hadden in het construeren van hun persoonlijke verleden. De jongeren werden al eind negentiende eeuw als informatiebron ingezet, maar wat de instellingen hier dan interesseerde waren de ‘objectieve’ gegevens die de jongere hen konden verschaffen bij gebrek aan inlichtingen van lokale autoriteiten. In de meisjesafdeling van de instelling Sint-Andries bij Brugge werd regelmatig beroep gedaan op Barones van Caloen de Basseghem die deel uitmaakte van het lokale patronagecomité.³³ Anders dan de directeur, leek zij vaker in gesprek te zijn geweest met de minderjarige meisjes om hun versie van de gebeurtenissen weer te geven. Waar de directeur bijvoorbeeld over Elisabeth, in 1902 opgenomen in RWG Sint-Andries, schreef dat ze haar man had verlaten “pour rôder à droite et à gauche” en dat ze zelf had bekend te hebben deelgenomen aan clandestiene prostitutie, schreef Barones van Caloen in haar verslag dat “cette toute jeune femme dit beaucoup de bien de

---

³¹ In het jaarverslag van 1940 wordt enige uitleg verschaft over de inspiratiebronnen voor deze vragenlijst, maar dan is de vragenlijst al meerdere jaren in gebruik. RAAB, M65, 44, jaarverslag.

³² RAAB, M65, 818, Dossier 6375, Vragenlijst ingevuld op 08/10/1935.

³³ Barones Van Caloen (1845-1933) was een actief figuur in de filantropie en meer bepaald het patronagewerk. Christiaensen kent haar een “militante, voor de tijd uitgesproken feministische stijl” toe. Behalve haar werk in de Rijkswelddadigheidsinrichting Sint-Andries Brugge, nam ze ook deel aan verscheidene nationale en internationale congressen over patronage en kindbescherming. Van Caloen eiste meer erkenning voor het patronagewerk dat vrouwen leverde en stelde de gebrekkige ondersteuning van de overheden aan de kaak. Ze ijverde voor een verbetering van de toestand in het Rijkswelddadigheidskolonie en bracht dit meermaals onder aandacht van toenmalig minister van Justitie LeJeune. Stef Christiaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune*. Samenleving, criminaliteit & strafrechtspleging 28 (Leuven: Universitaire Pers 2004) 438; Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘de Crombrughe de Looringhe Augusta (1845-1933)’, in: Eliane Gubin ed., *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles* (Bruxelles: Éditions Racine 2006) 151.

son mari, avoue avoir envers lui les torts les plus graves, et exprime des regrets”.³⁴ Ook uit andere dossiers blijkt dat Barones Van Caloen in gesprek ging met de minderjarigen en dit opnam in het verslag. Dit betekende echter niet dat haar eindoordeel milder was. Om tot een verbetering te komen was een opsluiting van Elisabeth noodzakelijk, aldus de Barones.³⁵ Haar versie van de antecedenten in het evaluatieformulier ging echter uitgebreider in op het familiale leven van vóór de opsluiting en vermeldde ook de versie en eventuele toekomstvisies of wensen van de meisjes. Het voorbeeld van Barones van Caloen toont aan dat individuele actoren wel aandacht konden besteden aan de persoonlijke voorgeschiedenis van minderjarigen, maar het was niet standaard. De informatie die de minderjarigen zelf konden verschaffen, diende in de negentiende eeuw vooral ter aanvulling, diende als oplossing indien er geen andere informatie beschikbaar was en werd bovendien steeds verwerkt in het formulier zelf waardoor de stemmen enkel indirect aanwezig zijn. Doorheen de twintigste eeuw vertoonden de instellingen steeds meer belangstelling voor de jongeren als informatiebron over hun eigen verleden. Wat hen daarbij echter interesseerde was bovenal hoe de jongeren zelf tegen hun verleden aankeken. Niet hun verleden *an sich* was dan van belang, maar de manier waarop zij hun verleden vormgaven.

Het is hierbij belangrijk om te preciseren om welk verleden het gaat. Maurice Rouvroy bijvoorbeeld instrueerde zijn opvoeders streng om geen rechtstreekse vragen te stellen over de gepleegde feiten die de aanleiding voor de juridische interventie waren, en al helemaal niet in bijzijn van anderen.³⁶ Het intakegesprek bij de aankomst van de jongere mocht de gepleegde feiten niet opbrengen, maar moest de jongere het initiatief laten nemen. Tijdens de rest van zijn verblijf moest dat verleden niet te veel opgerakeld worden: “le passé doit mourir.”³⁷ Wel moest de opvoeder situaties creëren waarop het kind zijn verleden zou ‘toevertrouwen’ aan de leraar.

Net als in andere inrichtingen moesten de jongeren in Mol ook pedagogische opstellen schrijven. Interessant hierbij is een verschuivend patroon in de onderwerpen die raken aan het persoonlijk verleden van de jongeren. In het interbellum beperkten onderwerpen over het verleden zich tot ‘mijn geboortestreek’ of ‘mijn beroepsleven’. Slechts uitzonderlijk besloeg een opstel ‘wat ik misdaan heb’ en ‘mijn levensloop’. Vanaf de

---

³⁴ RAB, M35, RWG Sint-Andries, Section Spéciale, 1347, Dossier 228, Verslag 01/08/1902.

³⁵ In andere dossiers uitte ze wel een zekere terughoudendheid over de opsluiting als de ideale oplossing. Over Marie-Antoinette schreef ze: “Pour rentrer dans la bonne voie elle avait besoin d'une bonne leçon. Mais reste à savoir si la leçon est bonne!!! Et s'il convient de condamner à 4 ans de dépôt de mendicité une fille de 18 ans, qui n'a encore aucun antécédent judiciaire à sa charge.” RAB, M35, RWG Sint-Andries, 1347, dossier 230, Verslag 29/08/1902.

³⁶ Uit de waarnemingsdossiers blijkt dat dit advies werd gevolgd. Zie bijvoorbeeld het dossier van Jean: “Quand nous nous sommes entretenus avec lui seul à seul à propos de ses délits, il n'a pas eu le moindre réflexe d'honnêteté.” RAAB, M17, 464, Dossier 5142, Waarnemingsverslag op 10/06/1927.

³⁷ Rouvroy, *L'observation pédagogique*, 68, 82.

Tweede Wereldoorlog verschenen er meer opstellen met de titel ‘Mijn familie’ en ‘Ma vie depuis 1940’, ‘Ma vie, la vie que j’ai eu (sic)’. In de jaren vijftig werd het standaard om in de dossiers een opstel aan te treffen waarin de jongere zijn familielevens beschreef, inclusief het verleden. Opstellen waarin de jongeren moesten schrijven over de aanleiding van de gerechtelijke interventie, waren er niet.³⁸ Hierin verschilde de aanpak in Mol van observatie-inrichtingen in Nederland, waar de levensgeschiedenis – inclusief de gepleegde feiten – een belangrijk onderdeel vormde van de observatiepraktijken. De manier waarop de meisjes dan naar de gepleegde feiten keken, vormde daar integraal deel van de assessment technieken, zo blijkt uit het onderzoek van Saskia Bultman.³⁹ In de Belgische context was dit gerechtelijk verleden minder prominent aanwezig in de observatiepraktijken.

Affectieve historisering

Op basis van de hoger opgesomde bronnen construeerden de waarnemers een beeld van het persoonlijk verleden van de jongeren. Parallel aan de verschuiving van de geraadpleegde bronnentekende zich ook een parallel af in de manier waarop dit verleden vorm kreeg: het werd ‘gehistoriseerd’. Het is een term die Saskia Bultman toepast in navolging van Bert en Harterink. Deze laatste wijzen op het opkomende belang van de voorgeschiedenis van een individu in medisch onderzoek in de negentiende eeuw. Het belang van de voorgeschiedenis van een individu in een klinisch onderzoek wordt door Berg en Harterink omschreven als een proces van “re-historicizing the body”.⁴⁰ In hun studie naar de praktijken rond medische persoonsdossiers in de eerste helft van de twintigste eeuw, zien Berg en Harterink een overgang van een focus op het lichaam als structuur naar proces; van een ‘spatiale’ naar een ‘temporele’ benadering. De anatomische toestand werd niet gezien als de ‘final touchstone’ van medische kennis, maar was slechts een derivaat van onderliggende fysiologische processen die gezondheid en ziekte bepaalden. Het waren deze processen die centraal gingen staan in de belangstelling. Deze ommekeer ging gepaard met de introductie van het persoonsdossier in de medische wereld. Anders dan de logboeken die artsen per dag bijhielden en waarin één patiënt op verschillende plekken in het logboek werd beschreven, nam het persoonsdossier het *individu* als eenheid, en kon zo ziektes en behandelingen uit het verleden van de patiënt rechtstreeks in verband brengen met de huidige ziekte. Het gaat

---

³⁸ Jongeren die uit de instelling ontsnapten, moesten hierover wel een opstel schrijven. Deze worden geanalyseerd in hoofdstuk zeven.

³⁹ Bultman, *Constructing a Female Delinquent self.*, 169–192.

⁴⁰ Berg en Harterink, ‘Embodying the Patient’.

dan – in Bert en Harterinks woorden – om een “fysiologische historisering van het lichaam”.

Naar analogie met deze lichamelijke historisering, gebruikt Saskia Bultman de term historisering in de context van gedetineerde meisjes in heropvoedingsinstellingen. Het persoonsdossier met informatie over het verleden van het meisje wordt gelinkt aan andere vormen van kennis die werd vergaard tijdens haar opsluiting, zoals resultaten uit intelligentietesten en aantekeningen over het dagelijks gedrag. Niet alleen verscheen het meisje door de techniek van het persoonsdossier als een individu met een geschiedenis, maar deze geschiedenis – haar opvoeding – werd expliciet gezien als iets dat een tastbaar effect op haar hedendaagse problemen en karakter had gehad. Volgens Bultman zorgt het gebruik van projectieve testen zoals de Rorschachtest voor een cruciale verandering. Ook in de periode vóór de projectietesten hechtten pedagogen belang aan de opvoeding en het gedrag van de ouders, maar dit kwam vooral tot uiting in erfelijke factoren die zich manifesteerden in de fysieke ontwikkeling van het kind. De idee dat iemands gedrag (deels) gevormd is door de opvoeding in de kindertijd, wordt in Bultmans casussen pas echt geïntroduceerd met de Rorschachtesten.⁴¹ Hierna wil ik twee punten maken over de manier waarop deze ‘historisering’ zich manifesteerde in de Belgische waarnemingsinrichtingen: de temporaliteit die het verleden structureerde en de factoren die dit verleden vormgaven.

Zoals hoger bleek, stond aan het begin van de eeuw het gerechtelijk verleden centraal. De link tussen de persoonlijke omstandigheden en de nood aan gerechtelijke interventie had hierbij een statische aard. De verslagen wezen op de rol van het familiaal milieu in het algemeen zonder specifieke gebeurtenissen aan te duiden. De woonomstandigheden, het beroep van de ouders en hun (gebrek aan) ouderlijk toezicht stonden hierin centraal. De vroegste dossiers schiepen een relatief statisch beeld waarin het milieu of erfelijke factoren weliswaar in verband werden gebracht met het gedrag van de jongeren, maar deze factoren werden niet beschouwd in hun temporele orde. In Mol is die temporaliteit er wel, en met name in het formulier dat aan de ouders werd opgestuurd. In dat formulier werd onder meer gevraagd naar de omstandigheden “vòòr de geboorte”, “bij de geboorte”, “het eerste ontwikkelingstijdperk”, en de “kinderjaren”. In het leven van het kind werd met andere woorden een temporele orde aangebracht. Voor elk stadium werden andere factoren bevraagd. Bij het eerste ontwikkelingstijdperk vroeg het formulier naar factoren die te maken hadden met de fysieke en motorische groei, bij de kinderjaren werden ook andere elementen benoemd: “zenuwen, onvrijwillige water- of drekloozing, uitputting, angst, slechte behandelingen, bedelarij, landlooperij, schoolbijwoning, spreken”. Om de einddiagnose te kunnen stellen, hadden de waarnemers dus informatie nodig over de omstandigheden van het kind *op welbepaalde*

---

⁴¹ Bultman, *Constructing a Female Delinquent self*, 223.

momenten in diens leven. Dit was een vernieuwing ten opzichte van de periode voordien waarin de omstandigheden zonder enige tijdsaanduiding werden genoteerd. In het licht van deze vragenlijst is het interessant om terug te koppelen naar Rouvroys visie op de ontwikkelingspsychologie en het onderverdelen van de ontwikkeling in kwalitatieve stadia, zoals hoger uiteengezet (cfr. p. 71). Ten tweede moet ook gewezen worden op de rol van de ‘psychogenese’, een tak binnen de pedologie die het moment wilde achterhalen waarop een anomalie of bekwaamheid verscheen. Met name Decroly had hierover gepubliceerd.⁴² Belangrijk is ook dat ongeveer in dezelfde periode de Britse onderwijspsycholoog Cyril Burt in zijn verklarend kader voor delinquent gedrag bij jongeren wees op de rol van emoties.⁴³ Hierop kom ik later terug. De verandering van het concept ‘verleden’ in de persoonsdossiers was dus zeker niet vreemd aan de ontwikkelingen in het wetenschappelijk denken.

De formulieren

Het erfelijkheidsdenken verdween niet uit de formulieren die de ouders moesten invullen. In de jaren dertig onderging het formulier een kleine wijziging waarna opnieuw geïnformeerd werd naar “ziektes of gebrekkelijkheden” bij voorouders. Ook werd geïnformeerd naar de ‘gewoonten en faam der familieleden’, waarmee de morele status van de familie weer meer belang kreeg in vergelijking met het formulier uit de jaren twintig. Behalve deze toevoegingen bleef de structuur van het formulier gelijk, maar in de formulering van de vragen kwam meer aandacht kwam voor emoties. Waar in het eerste formulier bijvoorbeeld gevraagd werd naar “ongevallen, ongelukken, verdriet, ziekten, ruwe of ongezonden stiel, dood van ouders of kinderen” vóór de geboorte, luidde de vraag in het tweede formulier of de moeder voor de geboorte van het kind “geen ongelukken [had] gehad, tegenspoed, rouw, schrik, angst, armoede, droefheid, ziekten”, of ze ziekten had geleden, de aard van haar werk en of ze “krisissen” had gehad. Behalve de uitbreiding van het emotioneel vocabularium valt ook de expliciete focus op de moeder op, in plaats van de focus op beide ouders. De focus op de rol van de moeder is ook aanwezig in andere waarnemingsverslagen, stelde Massin vast, al situeert haar vaststelling zich in een iets latere periode.⁴⁴ Voor de Amerikaanse context begon deze focus op de rol van de moeder al in de jaren twintig, schrijft Kathleen Jones. Kritieken kwamen dan zowel op moeders die hun kind overbeschermden of net afweerden en

---

⁴² Van Gorp, Simon en Depaepe, ‘Van vele markten thuis’, 201.

⁴³ Sabine Freitag, *Kriminologie in der Zivilgesellschaft: Wissenschaftsdiskurse und die britische Öffentlichkeit, 1830-1945* (2014) 347.

⁴⁴ Massin, Protéger ou exclure?, 216, 378.

namen alleen maar toe doorheen de decennia.⁴⁵ Het formulier was dus een weerspiegeling van de tijdsgeest.

Emotioneel trauma en emotionele relaties

Wat betreft de factoren die dit verleden vormgaven, zijn er twee manieren zichtbaar waarop emoties een rol speelden. Een eerste manier was een schokkende gebeurtenis die een fundamentele impact veroorzaakte op het verloop van het leven. Bij Henri S. bijvoorbeeld verklaarden zijn ouders dat Henri na een auto-ongeval niet meer dezelfde was; voor de waarnemers genoeg om te staven dat het auto-ongeval een beslissende invloed had op Henri's affectiviteit.⁴⁶ De idee dat de persoonlijkheid enkel kan worden begrepen in zijn ontwikkeling doorheen de tijd, wordt in verband gebracht met Rousseau. Diens autobiografie markeert een nieuwe dimensie in opvattingen van de persoon, stelt Kurt Danziger: "Human individuals were increasingly felt to be characterized by their history, by the unique succession of events and experiences that had formed them."⁴⁷ In de late achttiende eeuw won de individuele levensgeschiedenis aan belang als potentiële bron in het onthullen van de persoonlijkheid. Dit idee werd in de negentiende eeuw overgenomen in psychiatrische persoonsdossiers en was ook van belang in de Amerikaanse *mental hygiene movement* in de vroeg twintigste eeuw.⁴⁸ Het einde van de negentiende eeuw was ook de periode waarin het concept 'trauma' niet langer duidde op een fysiek letsel, maar een psychisch letsel.⁴⁹ Het hiervoor aangehaalde voorbeeld van Henri is des te interessanter omdat het aangeeft dat het idee van een gebeurtenis die een breuk veroorzaakt in iemands karakter, ook leefde onder de gewone bevolkingslagen. Te zien aan het platte dialect waarmee de vragen waren beantwoord, ("op 11 jarige leeftijd heeft hij onder andere gelegen en na die tijd is hij niet meer regelmatig") was het geen sociaal afgevaardigde geweest die de pen had vastgehouden, maar de ouders zelf.

De idee van een emotioneel schokkende gebeurtenis is ook terug te vinden in een document waarin Lucien zijn levensloop aan de rechter beschreef. Zijn keuze om zich tijdens de Tweede Wereldoorlog aan te sluiten bij het Waals Legioen betreurde hij ten zeerste en zijn relaas is vol zelfschuld. Hij verklaarde zijn keuze echter als volgt: "Mes voyer vous (sic [mais voyez-vous]) depuis la mort de mes parents je n'était plus qu'une feuille morte car j'étais désorienté".⁵⁰ Of de instelling hier geloof aan hechtte is de vraag. Het dossier laat er weinig over los. Maar wat werkelijk interessant is aan Luciëns verhaal

---

⁴⁵ Jones, *Taming the troublesome child*, 8.

⁴⁶ RAAB, M65, 769, Dossier 5752.

⁴⁷ Danziger, 'Historical psychology of persons: Categories and practices.', 72.

⁴⁸ Jones, *Taming the troublesome child*, 54.

⁴⁹ Ian Hacking, *Rewriting the soul: multiple personality and the sciences of memory* (Princeton, NJ: Princeton University Press 1995) 183–197.

⁵⁰ RAAB, M17, 579, Dossier 6976, verklaring s.d.

is dat hij zich bediende van de idee dat een schokkende gebeurtenis hem in een onwezenlijke staat kon achterlaten. In de andere levensbeschrijvingen trof ik geen ander voorbeeld aan van jongeren die een vergelijkbaar narratief construeerden.

Dat schokkende gebeurtenissen een impact konden hebben op de verdere levensloop gold overigens niet alleen voor gebeurtenissen tijdens het leven van de jongeren, maar ook in de prenatale periode. Ook Decroly hechtte veel belang aan de prenatale periode. Decroly was geïnteresseerd in eventuele ziektes en de morele leefomstandigheden van voorouders.⁵¹ Bij hem ging het in de eerste plaats om het achterhalen van erfelijke factoren om een abnormaliteit in de ontwikkeling van het kind te verklaren. Deze focus, en in het bijzonder de focus op de moeder, was veel gebruikt in de toenmalige gynaecologische en psychiatrische denkpatronen.⁵² Rouvroy was niet ongeïnteresseerd in de mentale en sociale achtergrond van de voorouders, maar in het geval van Gustave ging het eerder om de emotionele toestand van de moeder tijdens de zwangerschap. Deze interesse voor 'la vie intra-utérine' circuleerde eveneens in de Belgische praktijken, en in het bijzonder bij de Brusselse gynaecoloog Jean-Hilaire Keiffer. Hij zag het geheel van alcoholisme van de ouders, de emoties van de zwangere vrouw en loodvergiftiging als de oorzaken voor de verzwakking nog voor de geboorte. Specifiek besteedde hij ook meerdere werken aan de rol van emotionele shocks van zwangere vrouwen op hun zwangerschap en bevalling. Ook Fernand D'Hollander beschouwde het herhaaldelijk beleven van levendige emoties van ouders onder factoren die konden leiden tot een mentale ziekte bij de kinderen. Deze emotionele shocks werden op hun beurt weer in verband gebracht met het innemen van alcohol of verdovende middelen, zodat het geheel weer in een moraliserend discours verpakt werd.⁵³ Of dit bij Rouvroy ook het geval is, kon ik niet afleiden. Hoger werd gewezen op Gustave, wiens moeder 'verdriet' had gehad tijdens de zwangerschap. Hoewel dit gegeven terugkeerde in de kladaantekeningen ter voorbereiding van het verslag, werd het niet vermeld in het officiële eindverslag van Gustave. Het belang dat aan de prenatale periode werd gehecht is dus te relativeren. Ook in de jaren vijftig nam het geen grote plaats in in de officiële eindverslagen.

Een tweede manier waarop emoties werden ingeschakeld in de constructie van het persoonlijke verleden van de jongeren, waren emoties gerelateerd aan de opvoeding en interne gezinsdynamieken. Hierbij gaat het dus om langdurig aanwezige emoties die de

---

⁵¹ Ovide Decroly, 'Conférences de M. Le Docteur Decroly: Les catégories d'enfants anormaux et la délinquance enfantine', *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* IV (1920) 265–312.

⁵² Julie De Ganck, 'Liaisons dangereuses. Les relations physiques et morales entre la mère et le (futur) enfant et la pratique du Dr D'Hollander, 1924-1936', in: Vanessa D'Hooghe en Julie De Ganck ed., *Regards sur le sexe* (Éditions de l'Université de Bruxelles 2013) 93–107, aldaar 106 <<http://hdl.handle.net/2013/ULB-DIPOT:oai:dipot.ulb.ac.be:2013/149678>> [geraadpleegd 26 juli 2017].

⁵³ Ibid.

relaties van de jongere kenmerken. Hierbij zijn twee emotieclusters te onderscheiden: conflict en affectie. Deze twee clusters zijn gendergebonden: de eerste soort komt vaker naar voren bij vaders, de tweede haast uitsluitend bij moeders.⁵⁴ In de karakterisering van de ouders is vaak een tweedeling te vinden tussen de vaderfiguur als een agressieve brutaal met een alcoholprobleem en de moeder die eerder wordt neergezet als goedbedoelend maar desalniettemin onbekwaam door de toegeeflijkheid en verwennerij van haar zonen. Het verwennen was een terugkerend thema in veel dossiers en de rechtstreekse invloed van verwennen op het latere gedrag van de jongeren kwam er sterk in naar voren. Interessant genoeg namen sommige jongens dit narratief ook over: “Van jongs af was ik een vet lieflijk baasken, en men dacht dat het een engelken was, die later heel zoet zou wezen als suikerkoek”, schreef Augustus. “Ik werdt allengs grooter, en men vertroetelde mij meer en meer, en daar zij mij bedorven, maakte ik er misbruik van.”⁵⁵ Net als in de waarnemingsverslagen naar voren kwam, was het verwennen dus een eerste trigger; een trigger die werd gelinkt aan de kindertijd. Het topos van de “tirannieke vader” werd zelden ingeroepen als oorzaak voor het gedrag van de jongere. Verwennen werd blijkbaar als schadelijker gezien dan verbale agressie, en zeker in het geval van jongens. Bij Joseph werd er zelfs een expliciet verband gelegd tussen de toegeeflijkheid van zijn moeder en zijn veronderstelde affectieve en seksuele problemen. Meer zelfs, volgens het rapport waren gelijkaardige issues te vinden bij “tous les enfants gâtés”.⁵⁶

Contemporaine artikels kaartten het probleem van verwennerij ook aan. Het werd gezien als een ‘typisch’ probleem van de tijd in en in *L’éducation familiale* klonk het dat de ‘verwende kinderen’ alsmaar aanzwermden in de twintigste eeuw.⁵⁷ Waar dit artikel het verwijt richtte tot zowel vaders als moeders, legde een ander artikel het probleem exclusief bij de moeders. De vrouw beschikte over een natuurlijke neiging tot inschikkelijkheid (indulgence) en een gebrek aan psychologisch inzicht in de toepassing van straffen.⁵⁸ Het verwijt van verwennerij kwam in de dossiers dan ook opvallend vaker naar voren in de relatie moeder-zoon dan moeder-dochter.

Behalve de *pedagogische* relaties, was er ook aandacht voor de *affectieve* relaties tussen de gezinsleden. De belangstelling hiervoor kwam er vooral in de jaren vijftig. Een interessant voorbeeld waarin de gezinsdynamieken werden aangehaald als verklaring voor het gedrag van de jongere, is het dossier van Marie, in 1957 opgenomen in ROG

---

⁵⁴ In de literatuur is al gewezen op de conflictueuze gezinsrelaties waaruit gedetineerde jongeren voortkwamen en die aanleiding konden zijn van ouderlijke klacht. Margo De Koster, ‘Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie)conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechtster van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925’, *Beeld en beeldvorming/Image et représentations* 101-131.

⁵⁵ RAAB, M65, 605, Dossier 3222, “mijn levensloop” 08/02/1926

⁵⁶ RAAB M17, Dossier 5818, waarnemingsverslag 25/01/1937.

⁵⁷ ‘Les enfants gâtés’, *L’éducation familiale* 473.

⁵⁸ ‘Les Sanctions’, *L’éducation familiale* (1928) 35-37.

Brugge. Maries vader was na de dood van zijn vrouw hertrouwd maar de relatie tussen Marie en haar stiefmoeder verliep zeer moeizaam. Uit respect voor zijn overleden vrouw wilde de vader niet dat Marie zijn nieuwe vrouw aansprak met ‘moeder’ en wilde evenmin een kind met zijn nieuwe partner, aldus het observatieverslag. Hierdoor, vervolgde het rapport, voelde de stiefmoeder zich ‘bedreigd’. Tegelijk werd zij omschreven als een vrouw “d’une propreté presque malade et très nerveuse”. Volgens de psycholoog en psychiater die het rapport opstelden, lagen deze factoren duidelijk aan de basis van enkele ‘moeilijkheden’ die Marie ondervond: “Dès l’âge de six ans, quelques signes pathologiques apparaissent dans le comportement: masturbation et mythomanie, pour ne pas citer l’indiscipline.”⁵⁹ Een verblijf in een pensionaat bracht geen soelaas en verergerde de ‘rivaliteit’ tussen Marie en haar stiefmoeder zelfs. In de instelling liet Maries gedrag overigens te wensen over, waarna andere pensionaten volgden. Een verblijf in een pensionaat in Elsene eindigde ook in een uitsluiting, volgens het rapport een oplossing die Marie ‘onbewust’ had gezocht. De populatie van de school kwam uit bourgeoise middens, wat Marie een ‘inferioriteitscomplex’ bezorgde dat ze “compenseerde met mythomane verhalen waarin ze vertelde dat haar vader een landheer was”. Helemaal aan het einde wordt terloops medegedeeld dat Marie ook beschuldigd was van diefstal. Niet het gerechtelijk verleden had de belangstelling van de waarnemers, maar Maries affectieve verleden. Dit lag aan de basis van haar gedragsproblemen, waar de diefstal slechts één manifestatie van was. Het belang dat werd gehecht aan de gevoelscomplexen als oorzaak, was ook terug te vinden bij de jongens. Over Jean werd bijvoorbeeld geschreven “Chez le mineur, il n’y a pas question de considérations morales, mais d’un complexe de sentiments.”⁶⁰ Niet moraliteit stond centraal, maar gevoelscomplexen.

Hoe kunnen we deze affectieve historisering verklaren? Enerzijds kan gewezen worden op de verbanden met de algemene tendens om steeds meer oog te hebben voor de individuele persoonlijkheid van het kind, inclusief diens emotionele ontwikkeling. Biologische en erfelijke leren maakten plaats voor kaders die oog hadden voor omgevingsfactoren. Toch is het wellicht geen toeval dat een invloedrijk tijdgenoot van Rouvroy in ongeveer dezelfde periode gelijkaardige opvattingen verkondigde: Cyril Burt. Burt was een Brits psycholoog die zijn carrière begon als *educational psychologist* in de Londense staatsscholen. Daar hield hij zich vooral bezig met intelligentietesten, maar zijn aandacht verschoof naar delinquente kinderen. In 1925 publiceerde hij *The Young Delinquent*, een boek gericht aan een lezerspubliek van pedagogen en sociaal hervormers. In zijn verklaringsmodellen en onderzoeksmethoden sloot hij nauw aan bij Healy, schrijft

---

⁵⁹ RAB, M24, 897, Dossier 2050, psychologisch rapport opgesteld in ROG Brugge, s.d., rond 1957, p. 2.

⁶⁰ RAAB, M65, 1658, Dossier 15.858, waarnemingsverslag op 04/06/1957.

Sabine Freitag. Net als Healy weigerde Burt één verklaring naar voor te schuiven voor crimineel gedrag bij jongeren, maar wees hij op een veelvoud aan factoren.⁶¹

Inzake het persoonlijke verleden echter zijn zijn opvattingen zeer interessant als het aankomt op emoties. Niettegenstaande zijn lidmaatschap van de *Eugenics Education Society*, beklemtoonde Burt het belang van omstandigheden en gebeurtenissen voor de ontwikkeling van een ‘criminele energie’ bij jongeren. Kinderen die voordien geen enkele criminele neigingen vertoonden, konden volgens zijn inschatting door bepaalde levensgebeurtenissen op het slechte pad komen, bijvoorbeeld door de dood van een ouder. Hierbij sloot hij aan bij een discours dat ook sommige sociaal werkers voor hem al hadden gehanteerd: niet de materiële omstandigheden hadden het overwicht, maar de sociale interacties tussen familieleden. Burt geloofde niet in een lichamelijke overdraging, maar in een overdraging door gewoontes die ook de emotionele ontwikkeling van het kind vormden. Net als *environmentalists* voor hem, keek hij dus naar de omgeving als primaire factor in het vormen van het kind. “Jetzt waren es nicht mehr die materiellen Umstände, sondern das psychische Klima, das das Familienleben erzeugte. Von allen Faktoren, die für die moralische Entwicklung des Kindes von Bedeutung waren, erklärte Burt die emotionale Beziehung des Kindes zu seinen Eltern zum entscheidenden.”⁶²

Wat ook de precieze invloed is geweest van Burt, vast staat in ieder geval dat deze rapporten ver verwijderd zijn van de rol die het persoonlijk verleden speelde in de rapporten aan het begin van de eeuw. Ten eerste wordt het verleden op een compleet andere manier vormgegeven. In het begin van de eeuw bestond het verleden uit het *gerechtelijk* verleden dat in het beste geval in verband werd gebracht met factoren uit het familiaal milieu of de erfelijkheid. Deze factoren kwamen vaak neer op een gebrek aan toezicht, alcoholisme en een moreel milieu dat ‘te wensen overliet’. De factoren werden aangehaald als factoren die als een constante aanwezig waren in het leven van de jongeren maar werden niet gelinkt aan de *levensloop* van de jongere. Doorheen de tijd werd steeds meer aandacht besteed aan het *persoonlijk* verleden van de jongere, d.w.z. hun opgroeien, hun relatie met de ouders en hun gezinssituatie. Op die manier werd de familiale omgeving niet alleen veel diepgaander weergegeven in de dossiers, maar werd er ook een narratieve constructie opgezet die het persoonlijk verleden van de jongere rechtstreeks linkte met de nood aan gerechtelijke interventie. Er is dus een conceptuele verschuiving merkbaar onder het kopje ‘antecedenten’. Van de aanvankelijke gerechtelijke antecedenten wordt het accent verlegd naar de rol van de opvoeding en nadien het affectieve leven van de jongeren: een ‘affectieve’ historisering van het individu. In het tweede deel van mijn dissertatie zal ik beargumenteren dat deze

---

⁶¹ Freitag, *Kriminologie in der Zivilgesellschaft*, 347.

⁶² Ibid., 348.

veranderende conceptuele visie over emoties en het individu ook speelden in de pedagogische visies van de instellingen. Waar het voor het negentiende-eeuwse ideaal volstond om een ‘moreel geperverteerde’ jongere simpelweg te omkaderen met een moreel gezonde omgeving, werd er vanaf het interbellum meer ingezet op individuele relaties tussen de jongere en de opvoeder. Het is een analoge ontwikkeling aan wat zich voordeed in Healy’s praktijk in Chicago: eenmaal de causale factoren van probleemgedrag niet meer werden toegekend aan het *structurele* maar aan het *individuele* niveau, moest ook de behandeling hiertoe worden aangepast.⁶³

Van schoolniveau naar intelligentievermogen

Een andere parameter waarop de minderjarigen werden getest bij binnenkomst was hun schoolniveau. In de Gentse jeugdafdeling werd dit opgesplitst in geschreven taalvaardigheid, rekenen en tekenen – hoewel dit laatste zelden werd ingevuld. Op de inlichtingenbladen werd ook de schoolgraad genoteerd. Het ging met andere woorden vooral om ‘verworven’ kennis. Het luikje ‘kennis’ betekende in het CWG Mol veel méér dan enkel deze schoolkennis. De kennis werd opgesplitst in verschillende elementen zoals zintuiglijke waarnemingen, aandachtsvermogen, verbeelding, en de concrete en abstracte intelligentie. Het betekende dat de waarnemingsverslagen niet enkel spraken over de intelligentie als enkelvoudige term, maar een onderscheid maakten in verschillende vormen van intelligentie: “Verstandig is hij niet, doch wel buitenmate sluw en slim,” luidde het bijvoorbeeld over Emile. Ook zijn zintuiglijke waarnemingen waren goed (“neemt uiterlijke gewaarwordingen vlug op”), maar met zijn geheugen was het slechter gesteld: “Inprenting: gebeurt met gemak maar slecht geheugen”.⁶⁴ Hoe de schoolkennis in Gent gemeten werd, is moeilijk te achterhalen gezien de testen niet bewaard zijn in de dossiers. In Mol werd het schoolpeil gemeten aan de hand van een gestandaardiseerde test die verschillende vaardigheden testte en de minderjarigen zo kon situeren in het leerjaar dat hen toekwam.

De grootste kwalitatieve verandering school hem echter in de introductie van de IQ-test. Hoewel ook negentiende-eeuwse wetenschappers manieren zochten om de intelligentie letterlijk te ‘meten’, wordt de test van Binet en Simon uit 1905 algemeen gezien als het startpunt van de intelligentietest. Op vraag van de Franse overheid ontwikkelden Binet en Simon een manier om tegemoet te komen aan de vraag hoe de wet op de leerplicht toe te passen bij ‘abnormale’ kinderen. Kinderen die tekortschoten in termen van normale intelligentie zouden uit naar het bijzonder onderwijs worden gestuurd, niet zozeer om bekommernis om deze groep maar om te zorgen dat ze de

---

⁶³ Jones, *Taming the troublesome child*, 60.

⁶⁴ RAAB, M17, 465, Dossier 5157, Waarnemingsverslag van 18/07/1927.

‘normale’ lessen niet zouden verhinderen. Hun test verschilde van vroegere testen zoals ontwikkeld door bijvoorbeeld Cattell of Galton die lang duurden, veel apparatuur vereisten en die intelligentie vooral wilden afleiden uit de sensorische vaardigheden of reactiesnelheid. De test van Binet en Simon was ten eerste kort en praktisch, het stelde het cognitieve oordeel centraal, en het bevroeg de algemene mentale ontwikkeling aan de hand van heterogene taken, en niet één enkele vaardigheid.⁶⁵ De test van Binet en Simon bood door de eenvoudige en snelle uitvoering zonder nood aan technologische apparatuur een groot voordeel. De intelligentieschaal van Binet en Simon werd voor het eerst gepubliceerd in 1905. De test telde verschillende cognitieve opgaven gerangschikt naar moeilijkheid en besloegen een variëteit aan kwaliteiten.⁶⁶ In 1908 bracht de test nog een grote vernieuwing met zich mee in de vorm van het concept ‘mentaal niveau’, vaak ‘mentale leeftijd’ genoemd. Het leidde tot de idee van de ‘intelligentiequotiënt’ (IQ); het delen van de mentale leeftijd door de chronologische leeftijd.

In België werd deze ontwikkeling nauwgezet gevolgd door Ovide Decroly. Hetzelfde vraagstuk toegenegen als Binet – de kwestie van het classificeren van kinderen met oog op hun algemene scholing – was Decroly uitermate geïnteresseerd in de test, maar hij toonde zich ook een criticaster. Met Julia Degand ontwierp hij een eigen test die zou worden gebruikt in de Decroly-scholen en die ook de ‘actieve’ intelligentie testte.⁶⁷ Ook G. Vermeylen moet in dit opzicht vermeld worden.⁶⁸ Rouvroy stond, zoals zal blijken in hoofdstuk 3, nogal terughoudend ten opzichte van gestandaardiseerde testen: “On ne met pas la mentalité en équation avec un chiffre.”⁶⁹ Aan het cijfer moest voor hem een kwalitatief oordeel worden toegevoegd dat in veel gevallen belangrijker was dan het cijfer zelf. Het commentaar geeft namelijk een educatieve conclusie, waar het cijfer dat niet doet. In zijn *Conférence Pédagogique* gaf Rouvroy aan de intelligentietest van Binet te beschouwen als “min of meer bij de beteren van wat er in dat genre bestaat”,⁷⁰ maar enkele jaren later was hij kritischer. Dat bestaande testen als die van Binet, Haggerty, Ballard en Vermeylen elk een ander standaard hanteerden, was voor hem een bewijs van

---

⁶⁵ Robert J. Gregory, *Psychological testing: history, principles, and applications* (3rd ed; Boston: Allyn and Bacon 2000) 12, 14.

⁶⁶ John D. Wasserman, ‘A history of intelligence assessment: the unfinished tapestry’, in: Dawn P. Flanagan en Patti L. Harrison ed., *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (Guilford Press 2012) 3–55, aldaar 14.

⁶⁷ Sylvain Wagnon en Marcelle Le Boucher-Clarival, ‘Ovide Decroly et Alfred Binet: deux itinéraires aux racines de la pédagogie expérimentale et des sciences de l’Éducation’, *Recherches & éducations* 5 (2011) 111–126, aldaar 119.

⁶⁸ Raf De Bont, ‘Energie op de weegschaal. Vermoeidheidsstudie, psychotechniek en biometrie, 1900-1945’, in: Jo Tollebeek, *Degeneratie in België 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven University Press 2003) 257–299, aldaar 269.

⁶⁹ Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 197.

⁷⁰ Vrije vertaling van “La ‘scala’ Binet, qui est encore à peu près ce qu’il y a de mieux dans ce sens-là (...)”. Ibid., 196.

de relativiteit van zulke testen.⁷¹ In de dossiers van Mol-Hutten, de vleugel voor jongeren met een mentale beperking, zijn wel verwijzingen gevonden naar de Decroly-test.⁷²

Het toekennen van een normaal aan de intelligentie leidde tot de socio-historische categorie van ‘abnormalen’ en ‘achtergestelden’ en de oprichting van bijzonder onderwijs. Intelligentie was in die hoedanigheid relevant voor Rouvroys vierledige classificatie waarvan de mentaal deficiënten één groep uitmaakten. De ‘uitvinding’ van het concept intelligentie, schrijft Martine Ruchat, heeft niet enkel belang als een categorie waarmee zij zich kan onderscheiden van het common sense denken maar is een uiting van een nieuwe waarde van de 20ste-eeuwse maatschappij die zich karakteriseert als “rationaliste, utilitariste et productiviste”.⁷³ De nieuwigheid van de intelligentie als concept was niet het feitelijke bestaan van een epistemologische categorie ‘intelligentie’, maar de opvatting van intelligentie als een individueel ‘kapitaal’ dat te vatten was in termen van een gemiddelde. Voor kinderen betekende het dat ze vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw niet enkel geconceptualiseerd werden als een moreel wezen waarvan men de kwaliteiten en gebreken beoordeelt in termen van een karakterologische woordenschat, maar dat men ook kan beoordelen in termen van intelligentie en ontwikkeling.

Het is enigszins verwonderlijk dat Rouvroy zich zo verzette tegen de idee van een intelligentiequotiënt want het hele idee van deze quotiënt hield rekening met de ontwikkeling van het kind, een idee waar Rouvroy veel belang aan hechtte (cfr. supra). Bovendien hield Rouvroy een warm pleidooi voor een opdeling niet op basis van een burgerlijke leeftijd, maar de mentale leeftijd. De idee van de ‘mentale leeftijd’, zoals kon worden vastgesteld aan de hand van een intelligentietest, zou hierbij kunnen helpen. Maar Rouvroys houding was kritisch. In de door mij bestudeerde dossiers van het CWG Mol vind ik weinig sporen terug van het afnemen van een IQ-test. Af en toe wordt er wel verwezen naar “des tests en clinique psycho-pédagogique” maar om welke tests het dan precies gaat, blijft vaag.⁷⁴ Ook de resultaten worden niet numeriek weergegeven maar eerder in vage kwalitatieve termen. Hoewel uit de registers van de personeelsbibliotheek blijkt dat de instelling reeds in 1934 werken aankocht over de intelligentietest van Terman⁷⁵, vind ik in de waarnemingsverslagen pas duidelijke verwijzingen naar

---

⁷¹ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: l’âge mental’, *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 564–571, aldaar 565.

⁷² Zie bijlage in De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)*.

⁷³ Martine Ruchat, *Inventer les arriérés pour créer l’intelligence: l’arriéré scolaire et la classe spéciale: histoire d’un concept et d’une innovation psychopédagogique, 1874-1914*. Exploration (Bern ; New York: P. Lang 2003) 5.

⁷⁴ Rouvroy zelf verschaftte een overzicht van alle testen (en zijn reserves over de toepassing), bijvoorbeeld de dynamometer, esthesiometer in zijn Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 174–207.

⁷⁵ RAAB, M65, 2426, aankoop op 03/10/1934: controle de la Stanford revision de Terman, door Delvaux . En : test material for the measurement of intelligence, door Lewis M Terman

resultaten van een IQ-test in de jaren vijftig. Het is mogelijk dat deze testen wel werden uitgevoerd en niet niet bewaard werden, maar ook in de verslagen werd er weinig naar verwezen.

Toch is het niet zo dat de waarnemingsdossiers van Mol inzake intelligentie zich enkel beriepen op verworven schoolkennis. Zoals te zien op het waarnemingsverslag van CWG Mol (zie Tabel 3) werd er onder meer een onderscheid gemaakt tussen de concrete en abstracte intelligentie. De concrete intelligentie was voor Rouvroy best waar te nemen door de dagdagelijkse expressies van het kind gade te slaan. Voor de abstracte intelligentie maakt hij wel gebruik van tests, bijvoorbeeld het definiëren van woorden. De verworven kennis werd afgetoetst aan de hand van schooltesten op verschillende domeinen.⁷⁶

Het waarnemingsverslag over de kennis van Jean-Baptiste, die in de jaren twintig in Mol werd geobserveerd, bevat interessante aanwijzingen over hoe al deze verschillende subconcepten van kennis in de praktijk werden gebruikt. Over Jean-Baptistes 'zinnelijke kennis' vermeldde de eerste zin dat "Het geneeskundig onderzoek een vermindering der gezichtsscherpte van 1/6 langs weerszijden en der gehoorscherppte van 3/10 links [opmerkt]". Dit wijst erop dat de waarnemers de verschillende rubrieken van het onderzoek wel degelijk aan elkaar verbonden om tot hun analyse te komen. De resultaten van het geneeskundig onderzoek werden hier namelijk gebruikt ter interpretatie van de zintuiglijke kennis. Maar het morele discours is nooit ver weg: "Deze vermindering op zich zelf zou echter een knaap niet zoo grootelijks letten in opvatting zijner zinnelijken gewaarwordingen", luidt het oordeel, "maar de min of meer grooten overschilligheid tegenover al wat zich rondom hem afspeelt, dewelke zich daarbij voegt, is ook zaak van een groot gemis aan nauwkeurigheid van de opgenomen gewaarwordingen."⁷⁷ De fysieke vermogens worden dus gekoppeld aan de cognitieve vermogens en attitude. Ook aandacht- en retentievermogen worden gekoppeld: het aandachtsvermogen heet "niet gevormd" te zijn, en "vandaar (mijn cursief) dat zijn retentievermogen insgelijks te wenschen overlaat". Als het aankomt op zijn verstandelijke kennis wordt deze duidelijk in gebreke gesteld. De oorzaak wordt zowel gelegd bij zijn gebrek aan regelmatige scholing, als aan zijn intellectueel vermogen op zich. "Eerst dient hij affectief en zedelijk verbeterd alvorens er van een werkelijke geestelijke verheffingsprake kan wezen," klinkt het. Het moge duidelijk zijn dat het moraliserende discours geenszins verdwenen is. Maar

---

⁷⁶ Een uitgebreide bespreking van deze schooltesten is te vinden bij de licentiaatsverhandeling van De Brandt, *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)*, 179-181; Maurice Rouvroy, 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: La connaissance intellectuelle', *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 414; Rouvroy, 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écuyer: Le rapport psycho-pédagogique: l'age mental', 564.

⁷⁷ RAAB, M17, 464, Dossier 5139.

Hetzelfde gaat op voor zijn dagelijkse houding waarin de fysieke gegevens worden vergeleken met zijn houding: "Ondanks zijn zeer levendige reflexbeweging vertoont zich D. doorgaans kalm in zijn dagelijksch gedoente".

het verslag over Jean-Baptistes kennis is een duidelijke verandering ten opzichte van voorheen: de resultaten van de fysieke onderzoeken worden erin betrokken en zijn kennis wordt geanalyseerd aan de hand van verschillende subconcepten die elkeen ander facet van 'kennis' toelichten. Toch moet ook genuanceerd worden dat niet alle dossiers zo uitgewerkt zijn als dat van Jean-Baptiste, en dat hier ook geen lineaire temporele lijn in valt te trekken. Sommige dossiers uit het begin van de jaren twintig zijn zeer summier, maar ook in latere periodes zijn er oppervlakkigere verslagen terug te vinden.

Pas in de waarnemingsverslagen van de jaren vijftig vind ik duidelijke verwijzingen naar resultaten van de IQ test. Dit stemt overeen met de bevindingen van Veerle Massin, die vanaf 1948 de eerste intelligentietesten ziet in de waarnemingsinrichtingen voor meisjes. Massin stelde vast dat er in de instellingen een hele resem aan tests werd gebruikt, onder meer de Healy (I en II) en de Terman tests.⁷⁸ In Mol gaat het om de progressieve matrices van Raven en de Wechsler-Bellevue test, beide ontstaan in de late jaren dertig. Deze laatste test is interessant omdat Wechsler inging tegen het idee van een intelligentietest die op maat moest zijn van jongeren. Hij stelde dat men de testresultaten eenvoudigweg moest vergelijken met het gemiddelde dat elke leeftijdsgroep behaalde. Later zou hij toch een specifieke test voor kinderen hebben ontwikkeld, maar uit de dossiers kan ik niet opmaken welke test de waarnemingsinrichting gebruikte. Veerle Massin stelde vast dat in de dossiers van de meisjesinrichting Margareta van Cortona verschillende soorten intelligentietesten naast elkaar werden gebruikt en dat de numerieke resultaten eenvoudigweg na elkaar werden opgesomd, hoe uiteenlopend de uitkomst ook was. In Mol lijkt er telkens maar één IQ test te zijn gebruikt, maar werd er wel gedifferentieerd volgens verschillende leeftijdskoncepten, zoals bij Guillaume: "Age civil 11 ans 9 mois. Age mental 9 ans 3 mois. Q.I. 78%. Compréhension assez satisfaisante, jugement environ 10 ans, raisonnement environ 9 ans, attention suffisante, mémoire efficiente."⁷⁹ Zelfs concepten die voordien aanwezig waren zoals het oordeel- en redeneervermogen werden nu geëvalueerd in termen van leeftijd.

Bij de verklaring van de resultaten werd rekening gehouden met eventuele voorkennis over de testen, zoals bij Clement: "Étant au courant de certaines épreuves, ses prestations sont meilleures que lors de l'examen psychologique antérieur."⁸⁰ In de dossiers opgemaakt in de instelling Margareta Cortona stelde Veerle Massin vast dat niet alleen (of misschien zelfs niet zozeer) de uitkomst van de test telde, maar de manier waarop de meisjes zich hadden gedragen tijdens het afnemen van de test.⁸¹ De test is dan een medium dat hun mate van kneedbaarheid en bereidwilligheid tot medewerking zichtbaar

---

⁷⁸ Massin, Protéger ou exclure?, 383.

⁷⁹ RAAB, M17, 673, Dossier 7735, Waarnemingsverslag 14/06/1954.

⁸⁰ RAAB, M17, 688, Dossier 7811, Waarnemingsverslag 04/06/1957.

⁸¹ Massin, Protéger ou exclure?, 384.

maakt, zoals ook vastgesteld door Saskia Bultman voor Nederlandse meisjesinstellingen.⁸² In die zin functioneerde de intelligentietest haast als een middel om het karakter en de affectieve toestanden vast te stellen waarbij het resultaat niet gevat werd in nummers maar in de kwalitatieve beoordeling van de waarnemer. Over de rol van de praktijken in het beoordelen van de affectieve toestand van de jongeren wordt ingegaan bij hoofdstuk drie. Maar wat betekende de intelligentietest voor het conceptueel denken over emotie?

Voor emoties is deze verschuiving in het concept van *verworven* kennis tot *intelligentievermogen* relevant op drie vlakken. Ten eerste veranderde het de onderlinge wisselwerking tussen emoties en intelligentie. Bij het verwerven van schoolkennis speelden emoties soms negatief op omdat ze de aandacht afleidden of aanzetten tot slecht gedrag, waardoor de opname van kennis bemoeilijkt werd. Ook bij het *intelligentievermogen* konden emoties interfereren, maar daar waren ze aanwezig als een soort permanente toestand, zoals te lezen in het waarnemingsverslag van Alphonse: “Son attention subit fortement l'influence d'une affectivité tourmentée; des préoccupations [ob]sessives en contrarient souvent l'activité.”⁸³ In het geval van schoolprestaties waren emoties hinderlijk op een welbepaald moment, in het geval van *intelligentievermogen* waren emoties een permanente hindernis die eerst moest worden aangepakt vooraleer iets kon veranderen aan het *intelligentievermogen*: “Van zelf-kontrol is er bij dezen minderwaardige zelden sprake: hij weet niets logisch voort te brengen. (...) eerst dient hij affectief en zedelijk verbeterd alvorens er van een werkelijke geestelijke verheffing sprake kan wezen.”⁸⁴

De standaardtest voor het meten van de intelligentiequotiënt had als gevolg dat ook naar zo'n standaardtest gezocht zou worden om morele capaciteiten te meten.⁸⁵ De capaciteiten tot moreel oordelen waren echter moeilijker om te meten, en zulke standaardtesten zouden nooit de populariteit genieten die de IQ-test verkreeg. Hierop wordt verder ingegaan in hoofdstuk 3. Het hanteren van een externe technologie voor het beoordelen van het kind zou voor emoties pas geïntroduceerd worden met de dieptepsychologie in de naoorlogse periode. Het meetbaar maken van intelligentie had ook een belangrijke consequentie voor de meet*praktijk*. Er werd nu een extern medium gebruikt voor de observatie: niet de leraar vond dat het *intelligentievermogen* van een jongere ondermaats was, maar de test toonde dit eenvoudigweg aan. Het zorgde ervoor dat de verslagen zich met een hogere graad van 'objectiviteit' en dus autoriteit konden omhullen.

---

⁸² Bultman, *Constructing a Female Delinquent self*, 220.

⁸³ RAAB M17, 463, Dossier 5130, Waarnemingsverslag van 10/03/1927.

⁸⁴ RAAB, M17, 464, Dossier 5139, Waarnemingsverslag van 16/01/1926.

⁸⁵ Craig A. Wendorf, 'History of American morality research, 1894–1932.', *History of Psychology* 4 (2001) 272–288, aldaar 281 <doi:10.1037/1093-4510.4.3.272>.

Tot slot opende de idee van een intelligentiequotiënt ook de deur naar het concept van de *emotiequotiënt*; het vermogen van individuen om hun eigen emoties en die van anderen te kunnen herkennen en benoemen en deze emoties te gebruiken bij sociaal gepast gedrag. Het is een term die vooral wijdverspreid raakte na de publicatie van Daniel Golemans boek *Emotional Intelligence* in 1995.⁸⁶ Dit valt echter buiten het bereik van deze dissertatie.

Temperament: van lichaamssappen naar persoonlijkheidstype

Als onderdeel van het fysieke onderzoek van de jongens bij hun aankomst in Gent, werd naast hun borstomtrek, manier van doen, en kracht op de dynamometer, ook hun ‘temperament’ vastgesteld. Temperament is een term die teruggaat op de oudere humorenleer, die zijn oorsprong vindt bij Hippocrates en de Galenische leer. Humoren waren lichaamssappen die in rechtstreeks verband stonden met het lichaam, de geest en met omgevingsfactoren zoals het klimaat. Iemands temperament was het gevolg van een onevenwicht tussen bloed, slijm, zwarte en gele gal. Het denksysteem domineerde de medische opvattingen eeuwenlang, maar de ontdekking van rechtstreekse link tussen ziekte en bacteriën in het midden van de negentiende eeuw zorgde voor een nieuw paradigma in de medische wetenschap. De leer bleef echter aanwezig en ook vandaag is het aanwezig in de vorm van een ‘common sense’ wetenschap, stelt Noga Arikha.⁸⁷ Voor de medische wetenschap in het België schrijft Karel Velle dat de humorenleer “nog velen in de ban” hield in de achttiende eeuw.⁸⁸

In de individuele dossiers van Gent was het temperament onderdeel van het fysieke onderzoek bij aankomst, hoewel het in het algemene register was ondergebracht bij ‘observations diverses’. De meest voorkomende categorie was lymfatisch (57%), veertig per cent van de jongens werd gediagnosticeerd als ‘nerveux’ en drie per cent werd gecatalogeerd als sanguinicus. De categorieën corresponderen niet volledig met de bekende categorieën zoals die werden vooropgesteld in de humeurenleer (cholerisch, melancholisch, sanguinicus en flegmatisch). Het is ook niet duidelijk waarop de gevangenisadministratie zich baseerde bij het vaststellen van het temperament. Het temperament was ondergebracht bij het fysieke onderzoek, maar het is onwaarschijnlijk dat de gevangenisarts nog een Galenische theorie aanhield. Vergelijkt men wat genoteerd is bij de ‘temperamenten’ met wat genoteerd is bij de rubriek ‘karakters’, dan staat men ook voor een raadsel. Bij de ‘nerveuzen’ treft men zowel jongens aan die zijn omschreven

---

⁸⁶ Daniel Goleman, *Emotional intelligence* (New York: Bantam Books 1995).

⁸⁷ Noga Arikha, *Passions and tempers: a history of the humours* (New York: Harper Perennial 2008).

⁸⁸ Karel Velle, *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling R.U.G., Gent 1988) 77.

als “vif, travailleur”, “très ouvert, actif” maar evengoed “soumis mais dissimulé”.⁸⁹ Even eigenaardig is dat het temperament in de individuele onderzoeken werd genoteerd bij binnenkomst én buitengaan. Dit suggereert dat het temperament zou kunnen veranderen tijdens de opsluiting. De denksystemen over humoren en temperamenten sloten zo’n verandering van temperament inderdaad niet uit. Levensstadia werden bijvoorbeeld aan temperamenten gelinkt, waarbij het sanguine het jeugdige vertegenwoordigde.⁹⁰ Maar gezien het geringe aandeel van de sanguinici onder de jonge gedetineerden, is ook die piste weinig waarschijnlijk.⁹¹ Het is niet helemaal duidelijk wat de reden was om ‘temperament’ te noteren. In de dossiers van Rekem of Saint-Hubert aan het einde van de negentiende eeuw komen ze niet voor, en temperament wordt evenmin vermeld op de dossiers in Sint-Andries Brugge.

In de observatiedossiers van het CWG Mol wordt de term ‘temperament’ af en toe gebruikt. Zo waarschuwde het dossier van Simon in 1936 voor zijn “colères rageuses, dangereuses” en zijn “tempérament violent”.⁹² Het gebruik van de term ‘temperament’ is illustratief voor de verschillende conceptuele opvattingen over emoties. In het aangehaalde rapport over Simon werd temperament duidelijk gebruikt als karakterieel oogmerk maar werd het niet rechtstreeks verbonden aan het lichaam. Nochtans was in die periode de link tussen temperament en lichamelijkeheid niet geheel afwezig in het wetenschappelijk discours. Voor Decroly was het temperament namelijk in het fysieke domein te situeren. Het fysieke leven deelde hij op in de lichaamsbouw (‘constitution’) en de ‘energie’ die aansturing gaven aan de ‘fysieke mechanismen’, oftewel ‘het temperament’.⁹³ Bij Rouvroy zijn verschillende manieren te zien waarop hij ‘temperament’ gebruikt. Ook bij hem is het lichamelijke aanwezig. In de context van het medisch onderzoek spreekt hij over een ‘tempérament sanguin’, ‘lymphatique’, ‘lymphatique-nerveux’ en ‘lymphatique-sanguin’, waarmee hij de idee van een temperament gelinkt aan lichaamsvloeistoffen oppikt. Hij verbindt hieraan ook affectieve toestanden: woede en opwinding, labiliteit en traagheid in reactie.⁹⁴ Bij die lichamelijke betekenis is er in een ander artikel van hem ook een variant terug te vinden waarin Rouvroy met betrekking tot de lichamelijke groei van een adolescent spreekt over een

---

⁸⁹ Citaten uit RAG, M44, dossiers 3845, 3852 en 3887.

⁹⁰ Nina Verheyen, ‘Age(ing) with Feeling’, in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014), aldaar 158.

⁹¹ In de praktijk van de Gentse gevangenis trof ik (niet verrassend) geen enkel geval aan waarin de gedetineerde jongere een ander temperament vertoonde bij het buitengaan.

⁹² RAAB, M17, 521, Dossier 5852, Verslag van CWG op 27/10/1936 en eindnota’s van ROG Mol, 02/05/1940.

⁹³ Decroly, ‘Conférences de M. Le Docteur Decroly: Les catégories d’enfants anormaux et la délinquance enfantine’, 291.

⁹⁴ Maurice Rouvroy, ‘Le Dossier médico-pédagogique de l’écolier: L’enquête médicale et l’aide du maître’, *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 572–581, aldaar 576.

‘tempérament surnutritif’ en een ‘tempérament sanguin’, waarbij hij een soort eetstoornis en overgewicht lijkt te aan te duiden.⁹⁵ In een ander artikel benoemt hij diezelfde omschrijving als een tempérament dysnutritif. Het gaat in die zin dus eerder om een specifieke afwijking dan een overkoepelende term om verschillende categorieën mee aan te duiden. Het vaakst gebruikt hij temperament echter als synoniem voor persoonlijkheid of karakter. De definitie die hij geeft van temperament in *La Nouvelle Revue Théologique* in 1938 lijkt overigens zeer sterk op de definitie die hij elders van karakter geeft:

Son tempérament lui-même est une résultante d’atavismes et d’hérités psychologiques et somatiques, de sa nature physiologique profonde et de son outillage nerveux, en même temps que de son milieu premier et de ses antécédents personnels. Antécédents familiaux et personnels, nature physiologique et neurologique qui ne se révèlent qu’après une longue et patiente étude du *passé* et du *présent* de chaque enfant.⁹⁶

Deze invulling van ‘temperament’ is niet dezelfde als de klassieke betekenis van temperament in de oude humorenleer, maar verschilt eveneens van de betekenis die Decroly eraan toekent. Het is eerder een ‘common-sense’ opvatting, zoals beargumenteerd in de studie van Arikha. Ook de manier waarop temperament in de observatiedossiers wordt gebruikt sluit hierbij aan. De dossiers maken melding van een misnoegd, hysterisch, of zelfs beestachtig temperament, al wordt ook een enkele keer melding gemaakt van een ‘lymphatisch’ temperament. Temperament is duidelijk een voorbeeld van een term die zowel in een common sense taal als in een wetenschappelijk jargon circuleert, en daar een andere invulling krijgt.

Moraliteit, karakter en affectieve ingesteldheid

Eerder werd gesteld dat de grote onderverdelingen in de dossiers een continuïteit vertoonden doorheen de tijd. Het hierna besproken luik is een grote uitdaging daar het in elke periode van naam wisselt. Wat aan het einde van de negentiende eeuw wordt benoemd als ‘moraliteit’ (waarbij karakter een onderdeel is van de moraliteit), is in het interbellum ‘karakter’. In de jaren vijftig circuleren meerdere termen, met name

---

⁹⁵ Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant? D’un soubassement somatique’, *L’éducation familiale* (1932) 413–419, aldaar 418; Maurice Rouvroy, ‘De quoi est fait mon enfant? D’un soubassement somatique’, *L’éducation familiale* (1932) 331–337, aldaar 336.

⁹⁶ Maurice Rouvroy, ‘L’observation des enfants difficiles’, *Nouvelle Revue Théologique* (1938) 1–10, aldaar 2.

‘dispositions affectives’ en ‘adaptations sociales’. Deze verschuiving in terminologie is illustratief voor het groeiende belang dat aan affectiviteit wordt gehecht en de steeds uitdeinende lexica die ervoor worden gebruikt. Ik bespreek eerst elk van deze concepten voor de betreffende periode. Om in te gaan op de vertogen die de waarnemers produceerden, maak ik noodgedwongen gebruik van een concept dat nooit expliciet op zich werd gebruikt in de dossiers, maar dat me toelaat om de diachrone analyse te maken met betrekking tot karakter en emoties: de mate waarin de jongeren ontvankelijk waren voor gevoelens.

Moraliteit

Zoals te zien in de tabel en op figuur 1 zijn de begrippen moraliteit en karakter nauw verweven. In de Gentse dossiers was karakter een onderdeel van de algemene moraliteit, samen met religie, religieus niveau en de morele gesteldheid (disposition morale). Ongeveer de helft van de onderzochte dossiers maakte melding van een ‘caractère dissimulé’. De overige vielen uiteen in onderdanig, listig, vermetel, slecht of goed. Het is duidelijk dat de gevangenisadministratie weinig creatief was in de karakteromschrijvingen en er ook weinig woorden aan vuilmaakte. Een interessante visualisatie van de conceptuele verschuiving die de begrippen karakter en moraliteit ondergingen, is te zien in het register van de morele boekhouding. Dit register verschaftte een overzicht van de voornaamste gegevens van de jongeren en hun gedrag in de instelling. In het register werden karakter en moraliteit als één beschouwd, te zien in het

Pratique religieuse (5) . .	Religieuse
a) b) Caractère et moralité . .	a) très dissimulé b) mauvais
Conduite.	Passable

Figuur 1 Uittreksel uit de morele boekhouding. Conceptuele verwarring tussen karakter en moraliteit (RAG, M44, 2114)

voorgedrukte formulier. Maar kijken we naar het *ingevulde* formulier, dan is er een subtiel verschil te zien. De griffie voegde er systematisch een handmatige aanduiding bij om de begrippen van elkaar te scheiden (cfr. Figuur 1). Voor hem waren deze twee begrippen daadwerkelijk als aparte concepten te beschouwen, net als in het voorgedrukte formulier van het *examen d'entrée* het geval was. Het is een subtiel signaal van wat Stoler 'epistemic habits' noemt: "ways of knowing that are available and "easy to think," called-upon, temporarily settled dispositions that can be challenged and that change."⁹⁷ Het feit dat de griffier hier moeite had met de begrippen karakter en moraliteit als één te beschouwen, wijst op een conceptuele verschuiving van de termen. Hiermee wil ik geenszins de agens van de klerk overdrijven – waarschijnlijk zocht hij een manier om de info uit het voorgedrukte formulier van de *examens d'entrée* en *sortie* zo adequaat mogelijk te reproduceren in de registers van de morele boekhouding, waarvan het model gebaseerd was op de registers van de gevangenisadministratie. Maar precies deze spanning getuigt van een conceptuele verschuiving. Deze verschuiving zou nog een duidelijkere breuk kennen met de introductie van de psycho-pedagogische waarnemingsverslagen in de twintigste eeuw.

Karakter

Waar in Gent het karakter onderdeel vormde van de moraliteit (cfr. Tabel 2), is dit in Mol omgekeerd: het zedelijk geweten is nu onderdeel van het karakter, samen met de gevoelstoestanden, gemoedsbeweging⁹⁸, neigingen en de wilskracht. De definities die Rouvroy aan elk van deze elementen toekende en hun onderlinge verhouding, werden reeds besproken (cfr. p. 60). Het waarnemingsverslag van Jean-Baptiste illustreert hoe deze termen in de dossiers werden gebruikt. Het loont de moeite om de beschrijving van zijn karakter in zijn geheel te reproduceren:

Doorgaans kalm, min of meer in zich zelf gekeerd en tezelfdertijd afgekeerd van de beweging rondom hem, blijkt D. zeer onverschillig, zelfs koud en althans weinig sympathiek; te meer daar hij telkens wanneer hij in het gedrang komende, zich uit, brutaal en wild tevoorschijn komt. D. neemt zich rees voor een persoonlijkheid en meent zich zelf te volstaan. Dit soort zelfoverschatting zal zich waarschijnlijk bij den knaap gedurende zijn geslachtsrijpheid gevormd hebben, want in zijn antecedenten zien we hem juist rond dien tijd zich van huis vervreemden, zien we hem op zwier gaan, en eindelijk zich aan landloperij overgeven, slecht gezelschap, hetwelk hij overvloedig in de glazblazerijen schijnt gehad te hebben, zal dit alles in

---

⁹⁷ Stoler, *Along the archival grain*, 39.

⁹⁸ In de Nederlandstalige versies van het waarnemingsverslag wordt *émotivité* vertaald als gemoedsbeweging, zie bijvoorbeeld RAAB, M65, 613, Dossier 3331, Kladversie van het waarnemingsverslag, s.d. (ca. 1927).

de hand gewerkt hebben. In alle geval wil hij op dit oogenblik nog niet van huis weten en denkt hij "zonder z'n ouders wel voort te kunnen" Voor hogere gevoelens is hij niet vatbaar.

Alhoewel emotief, blijft D. doorgaans uiterlijk koud. Uitbarstingen zijn echter voortdurend te vreezen: deze komen dan in brutaliteiten, dan in aanvallen van koppigheid voor.

Zijn zedelijk geweten is van ruwen aard, misvormd door het weinig moreel milieu waarin hij opgeleid werd. Als hij geld had, dronk hij tot "20 faro's" per dag, zegt hij ons heel natuurlijk glimlachend (vader is ook vaak dronken). Hij toont ons daarna een messteek op de hand, in een vechtpartij opgedaan (zijn vader houdt ook van brutale "scènes") Hij beweert van huis weggegaan te zijn omdat hij thuis niet meer kon overeen komen (zijn moeder heeft ook reeds verscheidene malen het ouderlijk huis verlaten).

Het wilsleven van D. is tot zijn kleinste uitdrukking te herleiden: 't is te zeggen dat hij doorgaans impulsief, onberedeneerd, volgens z'n gedacht of gevoelens van het oogenblik handelt.

Zijn gedrag alhier onder oogpunt van tucht, was doorgaans goed. Hij heeft echter zijn verbeterbaarheid niet bevestigd.

In 't algemeen beschouwen we D. als een affectief-laagstaande en zedelijk bedorven knaap, die door z'n koppig zelfvoldaanheid weinig kans op spoedige verbetering geeft. Hij is al te vroeg gerijpt, geblaserd (sic). Geleidelijk zal men trachten zijn vertrouwen te winnen en hem daarna, telkens op de daad, juiste inzicht in zijn handeling te geven.⁹⁹

De beschrijving is de facto opgebouwd volgens de subcategorieën die Rouvroy bij het karakter onderscheidde: de gevoelstoestand ("doorgaans kalm, ..."), de emotiviteit ("alhoewel emoties, blijft D. doorgaans uiterlijk koud"), de neigingen ("uitbarstingen zijn voortdurend te vreezen"), zijn moreel bewustzijn ("zijn zedelijk geweten is van ruwen aard") en de wilskracht ("het wilsleven van D. is tot zijn kleinste uitdrukking herleid").¹⁰⁰ Niet alle dossiers zijn zo uitgebreid en gestructureerd als het verslag van Jean-Baptiste. In de dossiers is een stijlbreuk merkbaar tussen de vroege en late jaren twintig – een breukpunt dat ongeveer gelijk loopt met de periode waarin Rouvroy zijn artikelenreeks over het medisch-pedagogische dossier publiceerde. In de vroege jaren twintig is er in de beschrijvingen van het karakter weinig te merken van de concepten waar Rouvroy in zijn artikels mee zwaait. In de daaropvolgende periode worden de beschrijvingen bij de verschillende rubrieken steeds gestructureerder. Het is echter niet zo dat alle dossiers na 1927 het stramien volgen dat Rouvroy vooropstelde. Ook dan zijn dossiers terug te vinden die relatief vluchtige beschrijvingen van het karakter kennen.

---

⁹⁹ RAAB, M17, 464, Dossier 5139, Verslag 16/01/1926.

¹⁰⁰ De kopjes worden niet afzonderlijk opgesomd in het voorgedrukte eindverslag, maar staan wel in het voorgedrukte kladverslag dat werd opgemaakt ter voorbereiding van het eindverslag.

Affectieve ingesteldheid

In het dossier van 1957 is de term ‘karakter’ volledig verdwenen uit de kopjes van het dossier. In plaats daarvan wordt onder de rubriek ‘information, aptitudes, dispositions’ achtereenvolgens de school- en beroepskennis besproken, het intellectuele niveau, de ‘dispositions affectives’ en de vatbaarheid voor invloeden en evolutie. ‘Dispositions affectives’ kan zowel vertaald worden uit het Frans als ‘aanleg, vermogen’ of ‘ingesteldheid’. Op basis van de dossiers is de tweede vertaling de meest plausibele. Deze conceptualisering verschilde van het ‘karakter’ uit het voorgaande formulier doordat het bij de bespreking van ‘karakter’ mogelijk was om een coherent narratief te produceren dat achtereenvolgens alle elementen besprak (de emotionaliteit, morele capaciteiten, ...). Deze discursieve formatie presenteerde het karakter dus als allemaal op elkaar inwerkende onderdeeljes. De affectieve ingesteldheid daarentegen besprak deze affectieve ingesteldheid van de jongeren niet volgens verschillende facetten, maar achtereenvolgens ‘ten opzichte van zichzelf’, ‘van anderen’, en ‘ten opzichte van zijn bezigheden’. Het betrof hier dus eerder verschillende manifestatievormen van deze affectieve ingesteldheid in relatie tot de ander, dan anderssoortige conceptuele onderdelen. Theofiel bijvoorbeeld was “verwend en egocentrisch” met een weinig ontwikkeld moreel oordeel, geen enkel schuldgevoel en leugenachtig. De tweede alinea beschreef de relatie met zijn vader – met wie hij geen hechte band had – en zijn moeder – wiens goedheid hij uitbuitte. Bij zijn affectieve ingesteldheid ten aanzien van zijn bezigheden werd genoteerd dat hij “gelukkig intelligent genoeg was” om weinig moeilijkheden tegen te komen maar dat hij ingeval van mislukking gefrustreerd reageerde.¹⁰¹ De drie besprekingen van de affectieve ingesteldheid staan nauwelijks met elkaar in interactie en bovendien is het zelfs moeilijk te zeggen dat het gaat om de bespreking van éénzelfde concept. Zo kan de eerste alinea in principe gezien worden als wat voordien het karakter werd genoemd, de tweede is eerder de relatie met de ouders en onder de derde rubriek staat iets dat vroeger bij de kennis zou kunnen zijn ingevuld.

Ontvankelijkheid voor emoties

Aangezien de terminologie voor de karakteromschrijving zo snel wisselt, komt het er op aan een overkoepelend concept te vinden om de verschillende periodes met elkaar te vergelijken. Daarom kies ik hier om verder te bouwen op de idee van ‘ontvankelijkheid

---

¹⁰¹ RAAB, M17, 674, Dossier 7743, Observatieverslag op 25/05/1956.

voor emoties'. Dit concept staat me toe om een onderscheid te maken tussen twee hoedanigheden van emoties in de karakterbeschrijvingen van de waarnemingsformulieren: ontvankelijkheid afhankelijk van de *intensiteit* van de emotionele prikkels en reacties, en ontvankelijkheid afhankelijk van de *aard* van de emotionele prikkels.

De mate waarin jongeren ontvankelijk waren voor emotionele prikkels was een terugkerend topos in de waarnemingsverslagen. Dit varieerde van een omschrijving van de jongeren als 'prikkelbaar' tot 'prikkelbaar explosief' aan het ene uiteinde van de as, en 'onverschillig' aan het andere einde. Bij Joseph bijvoorbeeld luidde het waarnemingsverslag dat "Zijn gemoedsstemming gedurig af[wisselt] omdat alles op hem een sterken indruk maakt." Dit maakte hem "prikkelbaar explosief" en "Wanneer zijn gemoedsleven zich ontlaadt kunnen zich heftige tooneelen afspelen."¹⁰²

Bij meisjes vertaalde deze prikkelbaarheid zich in de term 'hysterie'. Waar in het interbellum 'hysterie' stevast voorkwam in de context van een onbeheersbaar temperament, traden er in de jaren vijftig differentiaties op in het gebruik van het woord. Over Suzanne werd geschreven dat ze "ten prooi [is] aan een hysteriforme, bijna panische beklemming, veroorzaakt door opgestuwde affecten. Deze beklemming ontlaadt zich dan plots in hysterische of epileptische explosies".¹⁰³ Hier duidt hysterie op de *manifestatie* van een innerlijke beklemming. De hysterie is hier het gevolg van het gedrag ("veroorzaakt door opgestuwde affecten"), maar impliceert wel een tijdelijkheid. Dit geldt ook voor de 'hysterische depressie' die werd vastgesteld bij Simone en die zich uitte in een "zelfmoordpoging en sentimentele chantage" als gevolg van een sterk verwende kindertijd en eensklaps verlaten te worden, aldus de psychiater.¹⁰⁴ Ook hier is de hysterie dus een tijdelijk fenomeen en wordt het geframed als een reactie op een gebeurtenis.

Bij jongens trof ik de term 'hysterie' slechts aan in twee verslagen die allebei dateren uit de jaren twintig.¹⁰⁵ Wel trof ik in de jaren vijftig verscheidene malen het woord 'crisis' aan, dit in verschillende contexten: "crises colériques avec moments violents"¹⁰⁶, "un garçon intelligent en pleine crise d'évolution et d'émancipation"¹⁰⁷ en "la crise pubertaire"¹⁰⁸. Het verschil met 'hysterie' is dat crisis alleen kan gebruikt worden in de zin van een tijdelijkheid. Hysterie daarentegen werd ook gebruikt als inherent aan een persoon. Hysterie was dan ook bij uitstek een gegenderd fenomeen. Het belangrijkste aan

---

¹⁰² RAAB, M17, 522, Dossier 5867, Waarnemingsverslag 29/09/1937.

¹⁰³ RAB, M24, 902, Dossier 2077, Waarnemingsverslag 14/01/1958.

¹⁰⁴ RAB, M24, 901, Dossier 2074, Waarnemingsverslag 15/10/1957.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld RAAB, M17, 468, Dossier 5188, Waarnemingsverslag 07/04/1926, en M17, 468, Dossier 5195, Waarnemingsverslag van 23/07/1926.

¹⁰⁶ RAAB, M17, 673, Dossier 7735, Waarnemingsverslag 14/06/1954.

¹⁰⁷ RAAB, M17, 686, Dossier 7803, Waarnemingsverslag 21/06/1957.

¹⁰⁸ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Waarnemingsverslag 24/12/1952.

het afschilderen van de minderjarigen als hysterisch – en dan vooral in het toekennen van een hysterie die inherent was aan hun persoonlijkheid – is de legitimiteit die het de waarnemers verschafte om de meisjes blijvend op te sluiten en te ‘behandelen’ (cfr. hoofdstuk 9). Uit de onderzoeken van David Niget en Veerle Massin blijkt dat de meisjes op regelmatige basis verdovende middelen kregen toegediend.¹⁰⁹ Toch is het enigszins ironisch dat voor die behandelingen in de jaren vijftig in grote mate beroep werd gedaan op medicatie. Dit is contradictorisch met de diagnoses omdat medicatie slechts een tijdelijke oplossing biedt – de verdoving is eindig – terwijl de meisjes wel als *inherent* hysterisch werden gezien.

In het midden van het spectrum tussen emotionaliteit en onverschilligheid prijkte de volledig beheerste reactie op emotieve prikkels. Hoewel dit logischerwijze op de goedkeuring van de waarnemers zou moeten kunnen rekenen, zorgde het ook voor frustratie. Over Louis schreven de waarnemers bijvoorbeeld “ce qui le caractérise le plus c'est, d'après nous, sa maîtrise de soi. Il n'est jamais spontané: il pèse mûrement ses mots. Toujours il essaie de s'excuser et il n'est pas sincère.”¹¹⁰ Een te goede beheersing stelde de waarnemers met andere woorden voor het probleem dat ze geen toegang verkregen tot de ‘echte’, d.w.z. ‘spontane’ jongere.

Aan het andere uiteinde van het spectrum stond onverschilligheid. Deze onverschilligheid kon in het algemeen gebruikt worden als synoniem voor ‘lusteloosheid’¹¹¹ of geheel onverschilligheid ten aanzien van alles rondom hem: “ce n'est pas un difficile mais un insouciant, un indifférent que rien n'émeut”¹¹² De typering van onverschillig kon ook betrekking hebben op een bepaald iets zoals “onverschillig voor 't leren”¹¹³ of “het moreel oordeel is onverschillig. Enkel de gendarme of materiele sanctie die hem ongerust maken in zijn delictueuse tendenze”¹¹⁴ of tot de frustratie van de leraar “l'indifférence même devant les stimulations éducatives du cadre”.¹¹⁵ Daar onverschilligheid dan één aspect betrof, kon bij eenzelfde minderjarige aangeduid worden welke prikkels hem onverschillig lieten en welke wel een reactie opwekten, zoals bij René: “innerlijke emotiviteit is prikkelbaar maar, in 't algemeen reageert hij op vadsige wijze. (...) Het wilsleven naar het Goede en het ware is krachteloos door onverschilligheid.”¹¹⁶

---

¹⁰⁹ David Niget, ‘De l’hystérie à la révolte : L’observation médico-pédagogique des jeunes délinquantes en Belgique (1912-1965)’, *Champ pénal/ Penal Field* (2011) <<http://champpenal.revues.org/8056>>; Massin, Protéger ou exclure?, 327–329.

¹¹⁰ RAAB, M17, 676, Dossier 7751, Waarnemingsverslag 29/01/1957.

¹¹¹ RAAB, M17, 467, Dossier 5177, Waarnemingsverslag 16/02/1927.

¹¹² RAAB, M17, 575, Dossier 6934, Waarnemingsverslag 21/11/1945.

¹¹³ RAAB, M17, 468, Dossier 5188, Waarnemingsverslag 7/04/1926.

¹¹⁴ RAAB, M17, 468, Dossier 5190, Waarnemingsverslag 28/11/1927.

¹¹⁵ RAAB, M17, 466, Dossier 5169, Waarnemingsverslag 21/12/1926.

¹¹⁶ RAAB, M17, 579, Dossier 6978, Waarnemingsverslag 27/06/1947.

En precies te weten voor wélke emotieve prikkels een minderjarige ontvankelijk was of voor welke hij zich onverschillig toonde, was voor Rouvroy van groot belang in de heropvoeding. De karakteromschrijvingen bevatten dan ook vaak een suggestie voor de heropvoeding. In die suggesties zijn ruwweg twee grote categorieën te onderscheiden. Een eerste was de ontvankelijkheid van jongeren voor aanmoediging en zachte woorden. Over François werd bijvoorbeeld geschreven "Malgré qu'il soit rude dans tout son comportement, il se montre sensible à l'encouragement. Un bon mot, une appréciation laudative le réjouissent visiblement."¹¹⁷ De tweede categorie was op alle vlakken het tegengestelde en is te zien bij Roger: "C'est un garçon à activer coute que coute fusse par l'impération catégorique et la sanction immédiate."¹¹⁸ De heropvoeding bestaat er dan in om elke communicatie over te brengen in bevelvorm om de autoriteit duidelijk te maken en om angst in te boezemen. Roger had ten zeerste nood aan "toutes les exigences et les impérations du régime de Moll-Difficiles, seuls capables en tout cas de l'émouvoir enfin". Beide soorten opvoedkundige suggesties komen voor gedurende de volledige periode. Aangezien voor dit onderzoek enkel minderjarigen werden geselecteerd die in de loop van hun traject terecht kwamen in de disciplinaire afdeling ROG Mol, zijn uitspraken over de kwantitatieve verhouding tussen de zachte dan wel harde aanpak niet aan de orde. Wel opmerkelijk is dat de waarnemers er in de jaren vijftig geen graten in zagen om beide oplossingen tegelijk aan te raden als heropvoedende maatregel, zoals te lezen in het dossier van Alphonse: "c'est le mineur qu'on doit dominer mais aussi traiter avec compréhension tout en lui manifestant l'affection qu'il réclame et dont il fut toujours privé."¹¹⁹ Hoe de opvoeders erin konden slagen om hem zowel te domineren als hem de "affectie te geven die hem altijd ontzegd werd", wordt niet gespecificeerd.

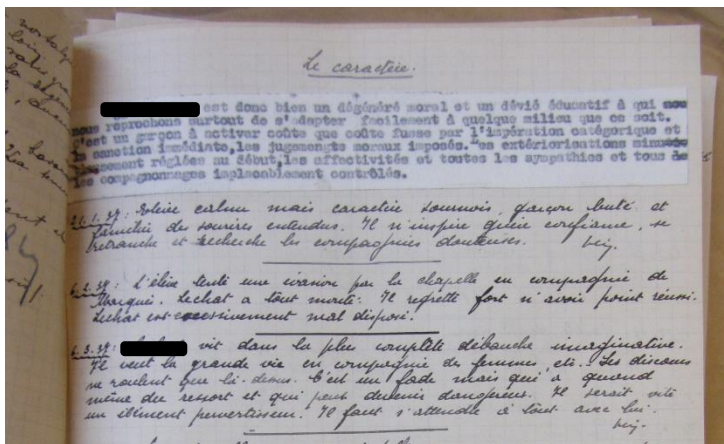
Deze twee categorieën zijn het meest voorkomend, maar het was niet zo dat elke jongere in één van deze categorieën kan worden gepast. Soms was de suggestie bij de karakteromschrijving ook optimistisch over de evolutie: "Avec le temps, l'égoïsme se

---

¹¹⁷ RAAB, M17, 684, Dossier 7791, Waarnemingsverslag 15/01/1957.

¹¹⁸ RAAB, M17, 518, Dossier 5812, Waarnemingsverslag 23/10/1936.

¹¹⁹ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Waarnemingsverslag 24/10/1957.

Figuur 2 Uittreksel uit een dossier van het Rijksopvoedingsgesticht Mol. De witte strook boven is een fragment uit het waarnemingsverslag, daaronder noteerde de opvoeder zijn aantekeningen. (RAAB, M17, 518, Dossier 5812)

pluera sans doute devant l'intérêt général," lezen we bij Maurice.¹²⁰

Het probleem werd dan vooral toegekend aan de leeftijd en zou verdwijnen met het opgroeien.

Het is veelzeggend dat de slotzin van de karakteromschrijving vanaf de jaren dertig werd uitgeknipt en opgekleefd op het aantekeningenblad voor de opvoeders (cfr. Figuur 2). Op die manier waren de opvoeders op de hoogte van de kern van het waarnemingsverslag en vervulde het waarnemingsverslag dus werkelijk de functie van een

‘pedagogisch’ document dat in de praktijk van het heropvoeden werd ingezet, zoals de autoriteiten het betoogden.¹²¹

Behalve het inroepen van emoties bij de karakterisering van het gedrag van de jongeren in de instelling, speelt de ontvankelijkheid voor emotionele prikkels (of het gebrek daaraan) soms ook een rol bij de verklaringen die worden geboden voor de aanleiding van de gerechtelijke interventie. Het gaat hierbij om het onmiddellijk willen inwilligen van verlangens of alleen oog hebben voor de eigen verlangens (de term ikzuchtig of egocentrisme duikt veelvuldig op in de dossiers van de hele periode, vooral bij de jongens). Dat het zoeken van genot in nieuwe amusementsvormen of consumptie met argusogen bekeken werd door de burgerlijke klassen is niet nieuw. Onderzoeksters hebben al meermaals gewezen op de bezoeken aan danszalen, cinema en andere vormen van vermaak die aan de betichte minderjarigen werd verweten.¹²² Vooral het nachtelijke uitgaansleven werd door de burgerlijke klassen met argusogen bekeken en er werden heel wat initiatieven genomen om dit uitgaansleven te reguleren en te kanaliseren in ‘deugdige’ vormen van recreatie.¹²³ Waar ik hier naartoe wil is echter niet de burgerlijke

¹²⁰ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Waarnemingsverslag 24/12/1952.

¹²¹ Mij onder de aandacht gebracht door Sarah Van Ruyskensvelde. RAB, ROG Ruiselede 2000, nr. 542, Brief van de Minister van Justitie aan de directeur van Ruiselede 31/01/1922.

¹²² De Koster, Weerbaar, weerspannig of crimineel?, 51.

¹²³ Margo De Koster en Herbert Reinke, ‘Geheimen van jongeren’, *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 2 (2012) 32–46.

afkeuring van de amusementsvorm *an sich*, maar de afkeuring over het feit dat de jongeren toegaven aan hun *verlangen* naar genot. De waarnemingsverslagen maken bijvoorbeeld gewag van Jean, wiens “activité volontaire est canalisée vers son but unique: s'amuser”¹²⁴ of Robert: “hij leeft er maar op aan, geleid door z'n neiging naar zinsgenot en wulpsch vermaak”.¹²⁵ Ook bij meisjes zijn dit soort verwijten terug te vinden: “Elle n'aime que les plaisirs et s'amuse de tout,” klinkt het over Marie-Louise.¹²⁶ Niet de onzedige film of de onbetamelijke danszaal wordt hier geproblematiseerd, maar het feit dat de jongeren hun genot achterna gaan. In de jaren vijftig zijn er iets minder zulke verwijten te horen.

Volgens Susan Matt doet er zich tussen 1890 en 1930 een verandering voor in de houding ten aanzien van het consumptiegedrag van kinderen in de Noord-Amerikaanse context. Aanvankelijk werd de verlokking van de consumptie en gerelateerde afgunst gezien als zondig, en moesten kinderen deze emoties dan ook onderdrukken. Kinderen moesten zich tevreden stellen met wat ze hadden. In de daaropvolgende decennia werd speelgoed steeds meer gezien als een hulpmiddel voor de karakterontwikkeling. Experts raadden ouders aan om het speelgoed aan te kopen dat hun kinderen wensten om zo de afgunst te minimaliseren en om sociale aanvaarding te verzekeren. De oplossing voor de verlokkingen van consumptisme en afgunst was dus niet langer te vinden in het onderdrukken van deze gevoelens, maar in het toegeven.¹²⁷

Hoewel deze tendens enigszins weerklank vindt in de waarnemingsdossiers doordat de verwijten met betrekking tot het nastreven van amusement minderen doorheen de tijd, is er een term die doorheen de hele periode nadrukkelijk aanwezig is: de term ‘ikzuchtig’ of ‘egocentrisch’ duikt tientallen malen op in de dossiers over de hele periode, zowel bij jongens als bij meisjes. Liliane is bijvoorbeeld “een vroeg-rijp, koppig, onafhankelijk meisje dat slechts maar één drang kent: zoeken naar egoïstische voldoening en ongezond plezier.”¹²⁸ De verlangens naar genot manifesteerden zich niet alleen in amusement of vermaak, maar ook in termen van seksualiteit. Kwamen verwijten naar same-sex verhoudingen voor bij zowel jongens als meisjes, dan werden heteroseksuele verhoudingen enkel meisjes aangewreven. Hierbij moet worden opgemerkt dat in de dossiers aan het einde van de negentiende eeuw nog veel minderjarige meisjes expliciet in één adem werden genoemd met het prostitutiemilieu. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd die associatie in de dossiers minder gemaakt. Wat geproblematiseerd werd, was de losbandige seksualiteit van de meisjes *an sich*. Op vlak

¹²⁴ RAAB, M17, 464, Dossier 5142, Waarnemingsverslag 10/06/1927.

¹²⁵ RAAB, M17, 465, Dossier 5153, Waarnemingsverslag op 20/06/1927.

¹²⁶ RAB, M24, 857, Dossier 324, Waarnemingsverslag op 4/04/1947.

¹²⁷ Susan J. Matt, ‘Children’s Envy and the Emergence of the Modern Consumer Ethic, 1890-1930’, *Journal of Social History* 36 (2002) 283-302 <doi:10.1353/jsh.2003.0026>.

¹²⁸ RAB, M24, 899, Dossier 2065, Waarnemingsverslag op 10/08/1957.

van verlangens betekent dit een verschuiving omdat de rationale achter de seksualiteit anders is. Het gaat niet langer om seksualiteit in een economische relatie, maar om seksualiteit als een verlangen.

Conclusie

Dit hoofdstuk bestudeerde de structuur en verschillende rubrieken in het waarnemingsverslagen traceerde zo de conceptuele verschuivingen die aan de grondslag lagen. In het algemeen weerspiegelen de formulieren de toegenomen aandacht voor de individuele jongere. Aanvankelijk werd veel aandacht besteed aan structurele omgevingsfactoren zoals het (economisch en zedelijk) armoedige milieu waarin de jongeren opgroeiden. Het interbellum benaderde de jongeren meer als een individu waarbij de aandacht uitging naar de ontwikkeling die ze hadden doorlopen tijdens hun kindertijd, en dan specifiek hun affectieve ontwikkeling. De naoorlogse periode zoomde weer ietwat uit door familierelaties centraal te stellen.

De structuur van het verslag dat in CWG Mol werd gebruikt, kende een continuïteit met de voorgaande periode. De aanknoping van formulieren bij een lokale institutioneel gebruik is niet uitzonderlijk. Ook Volker Hess merkte in zijn vergelijkende studie naar medische formulieren in Berlijnse en Parijse ziekenhuizen dat de formulieren beïnvloed waren door lokale praktijken.¹²⁹

Het formulier in de twintigste eeuw was echter uitgebreider en de gebruikte concepten kenden ook een inhoudelijke verschuiving tegenover de periode ervoor. Ik besprak de veranderingen inzake het 'verleden' als concept, de 'kennis', het 'lichaam' en het 'karakter'. Het persoonlijke verleden van de jongeren begon als een bespreking van diens gerechtelijke antecedenten aan het einde van de negentiende eeuw waarbij verwijzingen naar het familiale verleden allemaal werden samengepakt in een statische waas van immorele invloeden. Doorheen de twintigste eeuw kwam er meer aandacht voor de jeugd van de jongere, zijn affectieve relaties binnen de familie en de gezinssfeer. Daarbij werd dat verleden ook vormgegeven op een temporele as: niet alleen wat er gebeurd was, telde, maar ook *wanneer* iets gebeurd was. De feiten die aanleiding gaven tot de interventie werden niet louter in verband gebracht met het 'immorele milieu' als statisch containerbegrip, maar werden gelinkt aan specifieke factoren in de kinder- of jeugdtijd. Het kennisniveau van de jongeren stond in het begin van de bestudeerde periode gelijk aan diens schoolniveau en verworven kennis, maar doorheen de tijd werd er steeds meer

---

¹²⁹ Hess, 'Formalisierte Beobachtung.'

gedifferentieerd tussen verschillende vormen van kennis en vooral het *vermogen* tot kennis, dit parallel aan de ontwikkeling van intelligentietests. Dit was belangrijk voor emoties omdat zulke tests inspiratie leverden voor het opstellen van vergelijkbare tests voor het meten van de affectieve toestand. Zulke tests fungeerden als een extern medium dat de vermogens of toestand van de jongeren zichtbaar maakte. Met betrekking tot het lichaam beperk ik me tot de verandering in één specifiek concept dat opduikt in de verslagen: het temperament. Het temperament kon slaan op de wisselwerking tussen het fysiologische en de persoonlijkheid, maar werd soms ook volledig losgekoppeld van het fysiologische afhankelijk van de context. Wat betreft die persoonlijkheid circuleerden er doorheen de tijd verschillende termen die betrekking hadden op de beschrijving van de individualiteit van de jongeren. Karakter als term was eind negentiende eeuw al in gebruik, maar ressorteerde onder het overkoepelende ‘moraliteit’. Moraliteit was het woord dat werd gebruikt voor de aanduiding van de meeste concepten die verwijzen naar wat kan worden aangeduid als het ‘affectief innerlijke’. Maar omdat alles werd samengebracht onder de noemer moraliteit, stond dit niet toe om te differentiëren tussen verschillende concepten rond de affectiviteit. Deze woordenschat zou doorheen de twintigste eeuw opkomen en een verruiming kennen, waardoor individuen konden worden gevat in andere termen dan enkel moraliteit. De structuur van het waarnemingsverslag van het interbellum hanteerde ‘karakter’ als overkoepelend concept en differentieerde daarbinnen tussen de affectieve toestand, emotiviteit, neigingen, moreel bewustzijn en de wilskracht. Karakter stond dan op hetzelfde niveau als ‘kennis’ en ‘beroepsvaardigheden’. Deze driespalt tussen karakter, kennis en beroepskennis bleef, maar wat in het interbellum ‘karakter’ heette, veranderde in 1954 in ‘adaptation sociale’. De affectieve houding was daar één onderdeel van, naast het gedrag, storingen, de evolutie en positieve en negatieve aspecten. Anders dan de manier waarop het ‘karakter’ was vormgegeven, veronderstelden deze elementen in de jaren vijftig geen voortdurende noodzakelijke en onderlinge beïnvloeding. Het week hiermee af van Rouvroys visie op de mens als een eenheid. In 1957 veranderde de structuur nog meer. De ‘dispositions affectives’ vormden nu geen subonderdeel meer van karakter, maar stonden op dezelfde lijn als het intellect en de beroepsvaardigheid.¹³⁰

Tot slot nog een afsluitende nuancerende opmerking. Deze studie plaatst emoties centraal in de onderzoeksvraag, maar het is belangrijk te erkennen dat de emotiviteit voor het waarnemingsinrichting van Mol, in tegenstelling tot de *Child Guidance Clinic* van Healy en Bronner¹³¹, nooit de status heeft gekregen van ‘het’ grote analytische concept dat de diagnose stuurde. Emoties waren steeds aanwezig in de vorm van subcategorieën,

---

¹³⁰ Er zijn meer veranderingen dan deze vier – beroepsvaardigheid bijvoorbeeld – maar de hier uitgekozen concepten zijn het meest relevant inzake emoties. Voor een volledige bespreking van het waarnemingsdossier zie Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel*, 266–273; Massin, *Protégé ou excludé?*, 374 e.v.

¹³¹ Jones, *Taming the troublesome child*, 144.

zij het de affectieve staat, de emotiviteit, typerende neigingen of andere termen die gerelateerd waren aan het karakter. Daarnaast was affectiviteit ook onderhuids aanwezig zonder dat het expliciet werd genoemd, zoals bleek bij de bespreking van de antecedenten. Het is precies deze impliciete en expliciete aanwezigheid van de affectiviteit, de hoedanigheid waarin ze zich presenteert, de term die eraan wordt toegekend en de verhouding tot de andere concepten die aan verandering onderhevig zijn.

Hoofdstuk 3

Emoties observeren: de waarnemingspraktijken

Inleiding

De Belgische historiografie is kritisch voor de wetenschappelijke waarnemingspraktijken die werden beoefend in de observatie-inrichtingen van de Kinderbescherming. Punten van kritiek betreffen het niet of slecht opgeleide personeel, de weinige referenties aan de meetapparatuur of wetenschappelijke testen in de uiteindelijke verslagen, het alledaagse taalgebruik in de rapporten en het immer aanwezige morele vertoog. Maar waarnemingspraktijken zijn méér dan het gebruik van gespecialiseerde meetapparatuur of een gesloten vakjargon. De geschiedenis van waarnemingspraktijken werd recent onder de aandacht gebracht door Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck in hun *Histories of Scientific Observation*. Daarin vatten ze de wetenschappelijke observatie op als een specifieke vorm van ‘gewaarwording’ (‘experience’).¹ Interessanter dan het benaderen van wetenschappelijke waarnemingspraktijken als een geschiedenis van voor de hand liggende wetenschappelijke kenmerken, is het kijken naar de veranderende verhouding tussen waarnemer, onderzoekssubject en instrument en hoe deze verhouding zorgt voor andere invullingen van (al dan niet wetenschappelijk op te vatten) waarnemingspraktijken.

Complementair hieraan is het veranderende aandeel van de waarnemer zelf in de waarnemingspraktijken. In de studie van emoties onderscheidt Otniel Dror hierin de ‘seeing’ van de ‘feeling’ wetenschapper. Tot 1860 was binnen de waaier aan praktijken een grote rol weggelegd voor de zelf-referentiële en reflexieve capaciteiten van de waarnemer zelf: “The experiencing-feeling self was the apparatus for observing emotions

---

¹ Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck, ‘Introduction’, in: Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck ed., *Histories of Scientific Observation* (University of Chicago Press 2011) 1–10, aldaar 3.

and other states of mind.”² Het observeren, (her)kennen en interpreteren van emoties gebeurden binnen een paradigma dat Dror benoemt als “observation in terms of feeling”. Dit paradigma werd na 1860 vervangen door een “observation in terms of seeing”. Niet zelf-rapporteringen of ‘oppervlakkige’ gezichtsuitdrukkingen en gebaren stonden hierin centraal, maar *fysiologische* manifestaties van emoties zoals hartkloppingen of temperatuurschommelingen. ‘Viscerale emoties’ waren onwillekeurig en konden niet gemanipuleerd worden door de onderzoekssubjecten. De waarneming gebeurde aan de hand van gespecialiseerde apparatuur en technologieën. Niet de (voor vergissing vatbare) menselijke vermogens verrichten dan de observatie, maar onfeilbare machines stonden toe om de emoties te ‘zien’.³ De twintigste eeuw zag echter een terugkeer van het paradigma van ‘feeling’. Ten eerste integreerde de waarnemer opnieuw de gevoelens die hij zelf ervaarde tijdens de observatie in het waarnemingsrapport, dit in tegenstelling tot de laatnegentiende-eeuwse “detached, transparant and disembodied” waarnemer. Ten tweede kwam tijdens de waarnemingen ook vaker een nieuwe categorie aan bod van “supremely extreme” emoties die zo krachtig waren dat ze de wetenschappelijke apparatuur in verwarring brachten. De belangstelling voor deze nieuwe categorie groeide door de wetenschappelijke aandacht voor hormonale adrenaline en het verwante concept van opwindings dat in die tijd opgang maakte.⁴ Het is doorheen deze relatie tussen waarnemer, instrument en onderzoeksobject dat Dror zijn periodisering afbakt.

Anders dan in de casus van Dror gaat het in mijn casus niet om de interesse van waarnemers in de fysiologische manifestaties van emoties, maar in hun belangstelling voor de emoties, affectieve staat en het karakter van de minderjarigen. Ik onderscheid drie momenten in de tijd waarop een nieuwe laag werd toegevoegd aan de modaliteit van de waarneming: aan het einde van de negentiende eeuw zorgde de morele boekhouding voor een permanent doch passief ‘gadeslaan’ van de jongeren; de opening van het CWG kende nieuwe observatiemodaliteiten die actief situaties in het alledaagse instellingsleven uitlokten om emoties te kunnen observeren; in de naoorlogse periode zorgden de ‘psy-wetenschappers’ voor een observatie die losstond van het dagdagelijkse leven. De introductie van een nieuwe modaliteit betekende geenszins dat de voorgaande praktijken verdwenen; het ‘gadeslaan’ en ‘observeren’ bleven verder bestaan toen de ‘ontleding’ zijn intrede deed. De drie modaliteiten hebben allemaal een andere relatie tussen waarnemer, onderzoeksobject en instrument.

---

² Dror, ‘Seeing the Blush: Feeling Emotions’, 330.

³ Interessant genoeg kende de criminologische wetenschap een gelijkaardige verschuiving van Lombroso’s mensenkennis bij het zien van gezichten naar de gespecialiseerde apparatuur die de kenmerken van criminelen ‘meetbaar’ maakten. Zie David C. Horn, ‘Making Criminologists. Tools, Techniques, and the Production of Scientific Authority’, in: Peter Becker en Richard F. Wetzell ed., *Criminals and their Scientists: The History of Criminology in International Perspective* (Cambridge University Press 2006) 317–336.

⁴ Dror, ‘Seeing the Blush: Feeling Emotions’.

In de fase voor de Kinderbeschermingswet kan er – met uitzondering van de arts – nauwelijks gesproken worden van een ‘wetenschappelijke’ observatie van emoties. Het personeel was getraind op het gadeslaan van de jongeren in functie van de ordebewaring, maar niet in functie van het doorgronden van hun karakter. Belangstelling voor emoties was er niet. Na 1912 introduceerde de verplichte observatietermijn in het CWG Mol een andere waarnemingsmodaliteit. De waarneming gebeurde veelal in het dagdagelijkse leven van de instelling en maakte in de regel geen gebruik van standaardtests in een geïsoleerd laboratorium. Het verschilde van de voorgaande periode door de actieve aard van de observatie – er werden situaties gesimuleerd opdat de jongeren hun aard zouden verraden – en de training van (een deel van) het personeel om de aard en de emoties van de jongeren op te wekken en waar te nemen. Na de Tweede Wereldoorlog bleef deze modaliteit bestaan, maar werden daaraan – vooral in de meisjesinstellingen – proeven uit de dieptepsychologie toegevoegd.⁵ Deze proeven veranderden de waarnemingsmodaliteit op drie vlakken: ze vonden plaats in een context die geïsoleerd was van het dagdagelijkse instellingsleven (het kabinet), ze voegden een extern medium toe dat het karakter en emoties van de jongeren waarnam (de proef), maar dit medium was enkel leesbaar door hoogst gespecialiseerd personeel (de psycholoog en de psychiater). De verhouding tussen deze drie factoren – de waarnemingscontext, het gebruik van een extern medium en de positie van de waarnemer – lopen als een rode draad door dit hoofdstuk. Ik maak hoofdzakelijk gebruik van de opsluitingsdossiers uit de jeugdafdeling van de Centrale Gevangenis van Gent en het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol. Ik gebruik opsluitingsdossiers uit Sint-Andries-Brugge en het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge ter ondersteuning.

De negentiende eeuw: het gedrag gadeslaan

De voornaamste bron voor het vaststellen van de moraliteit van de minderjarigen aan het einde van de negentiende eeuw was de observatie van hun dagdagelijkse gedrag, opgetekend in de zogeheten ‘comptabilité morale’ of de ‘zedelijke rekenkunde’. Deze ‘zedelijke rekenkunde’ was een permanent evaluatiesysteem om de gevangenen beter te kunnen opvolgen en evalueren, ontstaan in de negentiende eeuw. Het doel was onder andere te achterhalen in welke mate een gedetineerde reeds berouw of verbetering had

---

⁵ Niget maakt melding van volgende tests: de test van Woodworth, Wechsler-Bellevue, Brown-Ottawa, de Thematic Apperception Test en Rorschach. Niget, ‘De l’hystérie à la révolte’, voetnoot 48.

geïnternaliseerd.⁶ Ook in de heropvoedingsinstellingen was het een courant gebruik. Volgens de gevangenisreglementen moesten bewakers te allen tijde een ‘zwart boekje’ (‘carnet noir’) bij zich dragen om daarin onopvallend aantekeningen te schrijven over het alledaagse gedrag van de gevangenen. Dit zou inzicht geven in hun morele verbetering.⁷ Of het ‘zwarte boekje’ werkelijk in de praktijk werd gebruikt, is moeilijk in te schatten. Maar de praktijk van de zedelijke rekenkunde werd alleszins wel beoefend in de jeugdafdeling van de Gentse Centrale gevangenis, die in werking was tussen 1880 en 1921.

Het register van de zedelijke rekenkunde heette officieel “Compatibilité morale – Registre de conduite et de punition”. Het boek bestond uit verschillende luiken: diverse inlichtingen over de achtergrond en het familiale milieu van de jongere, diens gerechtelijk verleden, zijn institutionele traject, de inbreuken en zijn morele klassering. Het is vooral bij die laatste elementen dat de verwijzingen naar zijn persoonlijkheid zijn terug te vinden. Zoals bleek uit hoofdstuk 2 werd het verleden vooral opgevat in termen van zijn gerechtelijk verleden en zijn familiaal milieu als een statisch oord van (meestal) verderfelijke morele invloed.

De relatie tussen personeel en de jongeren was een rechtstreekse relatie; er was geen medium in de vorm van een meetinstrument, apparatuur of een standaardtest. In die zin is de situatie gelijkaardig aan wat Dror het paradigma van de ‘feeling’ observator noemde: de observator als persoon is cruciaal voor de waarnemingspraktijk. Toch moet ook gezegd worden dat in deze vroege periode weinig tot geen oog was voor de emoties van de minderjarigen. De aantekeningen over de jongeren maakten weliswaar melding van hun dagdagelijks gedrag maar het ging om meldingen van micro-agressie, ongehoorzaamheid of verboden communicatie en betrof nauwelijks aantekeningen over gevoelsexpressies of gevoelstoestanden van de jongeren.⁸ Een van de weinige aantekeningen in het strafregister die relateren aan gevoelsexpressies is de straf die werd toegekend aan Henri Joseph S. op 24 mei 1909: hij kreeg een dag isolatie wegens zijn spottende houding jegens de surveillant.⁹ De relevantie van deze emotie zit hem niet in de belangstelling van de bewakers voor Henri Josephs gevoelstoestand, maar voor de potentie van deze emotie om autoriteit te ondermijnen. De aantekeningen die in deze periode werden gemaakt over het gedrag van de jongeren stonden dan ook volledig in functie van de ordebewaring.

Over de zedelijke rekenkunde moet ook nog genuanceerd worden dat de eindverslagen en het advies van de directeur doen uitschijnen dat deze niet zozeer afhankelijk leken te

---

⁶ Bert Vanhulle, ‘Zedelijke rekenkunde in België: de ontdekking van de gevangene’, *De negentiende eeuw: documentatieblad Werkgroep 19e eeuw XXXI* (2007) 238–255.

⁷ Ibid.

⁸ Ik bestudeerde hiervoor het strafregister voor volgende jaartallen: RAG, M44, 333 (jaartallen 1904, 1905 en 1906) en verzamelde ook alle gegevens uit de morele boekhouding, 2114 voor diezelfde jaartallen. Voor een analyse van de strafregisters van de jeugdafdeling in de Gentse gevangenis zie Christiaens, ‘Testing the limits’.

⁹ RAG, M44, 2114, Henri Joseph S., 24/05/1909.

zijn van het individuele gedrag van de jongere, als wel van de familiale situatie en de beschikbaarheid van een werkplaats. In de meeste evaluaties werd het familiale milieu vermeld als parameter in de beslissing. Het argument van historicus Bert Vanhulle dat de penitentiaire praktijk door de zedelijke rekenkunde reeds sinds de eerste helft van de negentiende eeuw interesse vertoonden in de *persoon* van de gedetineerden, en niet pas aan het einde van de eeuw met de intrede van de doctrine van het Sociaal Verweer, vraagt voor de jeugdinstellingen dus een zekere nuance.¹⁰

1912-1945: Emoties observeren

Vanaf de opening van de wetenschappelijke waarnemingsinrichtingen kwam er meer aandacht voor de persoonlijkheid van de jongeren, en zoals bleek uit de structuur van de waarnemingsformulieren, ook voor hun emoties. Dit kwam er in een periode waarin wetenschappelijke waarnemingspraktijken in volle vernieuwing waren.

Rouvroy over wetenschap en pedagogiek: “être scientifique sans cesser d’être humain”

Zoals vermeld in de inleiding van dit deel sijpelden in de studie van de psyche steeds meer methodes binnen die werden overgenomen van de natuurwetenschappen. De idee in de experimentele psychologie dat sensaties en prikkels verbonden waren, maakte het mogelijk dit te onderzoeken via psychisch-fysische of psychisch-fysiologische tests. Beide soorten wilden aan de hand van metingen van sensaties komen tot een studie van de psychische vermogens. Voor emoties betekende dit dat er werd gekeken naar hoe de emotie zich vertaalde in een fysiologisch fenomeen zoals een blos, spiersamentrekking of veranderingen in speeksel. Het voornaamste observatie-instrument in het waarnemen van emoties was niet langer de persoonlijke waarnemer en zijn vermogen tot interpretatie, maar gespecialiseerde meetinstrumenten. Het had als gevolg dat emoties kwantitatief konden worden weergegeven, dat zelfs de kleinste microscopische veranderingen in de fysiologie konden worden gemeten die de aanwezigheid van een emotie aangaven, dat de meting ‘objectief’ gebeurde en dat de observaties inzicht

---

¹⁰ Vanhulle, ‘Zedelijke rekenkunde in België: de ontdekking van de gevangene’.

verschaffen in de onderliggende structuur en functies van het lichaam.¹¹ Het is overigens in die context dat in de gerechtelijke praktijken ook technologieën als de leugendetector worden geïntroduceerd. De idee dat angst zich vertaalt in een fysiologische reactie, maakte het mogelijk dit in te zetten in de rechtbanken.¹² Maar het gebruik van de technologie had ook een gevolg voor het concept emotie zelf: alleen wat waarneembaar was voor de machine, ging door voor een emotie. Emoties werden een wetmatigheid zodat ze konden worden gecontroleerd, gemanipuleerd en bestudeerd in een laboratorische context. Emoties werden zo gepositioneerd “in the realm of the physical and lawful, rather than that of the spiritual and capricious”.¹³

Dit sciëntisme had ook een weerslag op de studie van het kind. Rond de eeuwwisseling ontwikkelde zich in België de ‘pedologie’, een discipline die naar het model van de natuurwetenschappen een integrale kennis over het kind wilde opbouwen. Ze tapte daarbij uit allerhande experimenten, metingen en observaties om zo de wetmatigheden in de evolutie van het kind bloot te leggen. De pedologie was experimenteel – ze maakte gebruik van de natuurwetenschappelijke methoden – en was ‘integraal’ – ze wenste alle dimensies te bestuderen: biologisch, psychologisch en sociaal. Net als de *child study* beweging hoopte men op een gunstig effect van deze wetenschappelijke kennis door de toepassing ervan in de praktijk, en bij uitbreiding zou de kennis zelfs zorgen voor een algemene maatschappelijke vooruitgang door bijvoorbeeld de terugdringing van zuigelingensterfte en de verhoging van het welzijn.¹⁴ Dankzij de ‘wetenschappelijke’ studies kon de pedologie zich onderscheiden van de traditionele pedagogiek die vooral steunde op intuïtieve kennis van het kind, introspectieve methodes en historische voorbeelden.¹⁵ De pedologie streefde, in navolging van de natuurwetenschappen, naar een integrale kennis over het kind aan de hand van observaties, metingen en psychofysische experimenten.

De aantrekkingskracht van de ‘exacte’ wetenschappen werd mooi verwoord door Médard Schuyten in 1902. Over de scheikunde schreef hij vol admiratie: “Hier [*in de scheikunde*] immers is de gang van het onderzoek naar de natuur en de samenstelling van een welkdanig lichaam gedurig dezelfde, en de te volgen werkwijze is zóo ontegenzeggelijk boven alle critiek dat ik niet heb kunnen weerstaan aan den lust iets dergelijks te droomen voor de Paedologie.”¹⁶ De pedologie maakte dan ook gretig gebruik

---

¹¹ Otniel E. Dror, ‘The Scientific Image of Emotion: Experience and Technologies of Inscription’, *Configurations* 7 (1999) 355–401, aldaar 362–363.

¹² Marc Bockstaele, Sophie Raeymaekers en Els Enhus, *Leugens en hun detectie* (Antwerpen; Apeldoorn: Maklu 2007) 98.

¹³ Otniel E. Dror, ‘Fear and Loathing in the Laboratory and Clinic’, in: Fay Bound Alberti ed., *Medicine, emotion and disease, 1700–1950* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan 2006) 125–143, aldaar 128.

¹⁴ Depaepe, ‘De pedagogiek’, 337.

¹⁵ Maurits De Vroede, ‘De La Pédagogie Aux Sciences De L’Éducation’, *Sartonia* 2 (1989) 176–211, aldaar 180.

¹⁶ M.C. Schuyten, ‘Een proeve van volledige kinderaanlyse’, *Paedologisch Jaarboek* (1902) 210–237, aldaar 210.

van deze nieuwe wetenschappelijke methodes, met laboratoria van Médard Schuyten in Antwerpen of van Iosepha Ioteyko in Brussel. Allerlei apparatuur zou helpen bij de studie van het kind. De esthesiometer bijvoorbeeld werd gebruikt om de grootte van de prikkeling te bepalen die een sensatie zou teweegbrengen. Een algesiometer werd ingezet om de pijndrempel te bepalen. Het opmeten van zulke gegevens was relevant in de studie naar intelligentie, daar er een vermeende correlatie bestond tussen de gevoeligheid van prikkelingen, sensaties en het intelligentievermogen. Behalve zulke psycho-fysische experimenten die de ‘drempelwaarde’ van de sensibiliteit testten, waren er ook psycho-fysiologische testen die de dynamische *werking* van de lichaamsfuncties waarnamen. Met name het verband tussen intelligentie, de gevoeligheid van de zintuigen en een groter aandachtsvermogen werd vaak bestudeerd.¹⁷ Aan de hand van deze experimenten konden dan wetmatigheden worden afgeleid ter verklaring van de evolutie en gedrag van het kind. Behalve het bestaan van losstaande tests, werd in het laboratorium van Schuyten in 1902 voor het eerst ook een proevenreeks afgenomen. Het betrof dan een reeks testen om gegevens te vergaren op vlak van lichamelijke, geheugen, zintuigen, spraakvermogen, reactietijd enz. om zo te komen tot een ‘volledige kinderanalyse’.¹⁸

De verrichtingen in de laboratoria gingen gepaard met de uitgaven van tijdschriften, de oprichting van gezelschappen en de organisatie van congressen, waarvan het internationale congres in Brussel in 1911 ook wel het ‘hoogtepunt’ van de Belgische pedologie is genoemd. Na de Eerste Wereldoorlog viel de pedologische beweging uit elkaar maar kende in zekere zin een verderzetting in de zogeheten ‘experimentele pedagogiek’. Stonden in het pedologische paradigma de biologische, psychologische en sociologische factoren centraal, dan voegde het naoorlogse paradigma hier een belangstelling voor de didactiek aan toe, ten koste van het sociologische aspect.¹⁹ Waar bij de pedologie de notie groei of ontwikkeling centraal had gestaan en de wetenschap als benadering had ingezet op de hele opvoeding, was de experimentele pedagogiek beperkter en richtte ze zich expliciet tot het intentionele opvoedingsgedrag en de optimalisering van het onderwijs.²⁰

De wetenschappelijke inzichten vonden hun weerklink in de oprichting van universitaire opleidingen voor opvoedkunde die werden opgericht in Brussel (École supérieure de pédagogie, 1919), Leuven (École de pédagogie et de psychologie appliquée à l'éducation, 1923), Gent en Luik (Scholen voor Opvoedkunde, 1927).²¹ In Brussel was, geheel in lijn met de pedologische traditie die er al heerste, een experimentele,

---

¹⁷ Paul Jamart, *De opkomst van de testbeweging in België (1890-1914)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1977) 94.

¹⁸ Schuyten, ‘Een proeve van volledige kinderanalyse’.

¹⁹ De Vroede, ‘De La Pédagogie Aux Sciences De L'Éducation’, 196.

²⁰ Depaepe, ‘De pedagogiek’, 339.

²¹ Depaepe, *De pedagogisering achterna*, 259.

biologische en fysiologische benadering dominant. Leuven wordt door Depaepe omschreven als een compromis tussen oud en nieuw. Ze kwam onder leiding te staan van Raymond Buyse, een intrigerend figuur die deze spanning tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ als het ware belichaamde. Buyse was afgestudeerd aan de *Faculté Internationale de Pédologie*. Als assistent aan het *Institut bruxellois des Hautes Études* tussen 1924 en 1927 werkte Buyse nauw samen met Ovide Decroly, die gedurende Buyses prille carrière zijn mentor zou blijven.²² In die zin sloot Buyses benadering nauw aan bij Decroly’s voorkeur voor het experimentele, fysiologische en ook het kwantitatief meetbare, zoals ook bleek uit hun gezamenlijke publicatie.²³ Dat wekte aanvankelijk enige wrevel op in Leuven. Anderzijds was en bleef Buyse een katholiek, die – zo wordt gezegd – om die reden zelfs een aanstelling aan de ULB weigerde. Buyse zelf koppelde de experimentele pedagogie los van de filosofisch-normatieve invulling die de katholieke levensbeschouwing aan de pedagogiek gaf. Het experimentele was een louter technisch gegeven, dat losstond van het levensbeschouwelijke. Rouvroy echter had daar meer moeite mee.

Rouvroy onderhield een ambigue relatie met de wetenschappelijke pedagogie. Enerzijds vertoonde Rouvroy een grote interesse in het ‘meetenthousiasme’ van zijn tijd. In zijn artikels maakte hij duidelijk dat hij een heuse *wetenschappelijke* observatie vooropstond en dat hij zich niet bezighield met de halfslachtige pogingen tot waarneming die in de vorige eeuw waren ondernomen in de heropvoedingsinstellingen. Hij volgde alle ontwikkelingen op de voet, ontwikkelde zijn eigen ‘psycho-pedagogische kliniek’²⁴ uitgerust met de nieuwste apparatuur en maakte ook veelvuldig gebruik van bestaande testen voor het meten van bijvoorbeeld de intelligentie en de tactiele vermogens.

Anderzijds sprak uit zijn artikels een grote terughoudendheid ten aanzien van standaardtesten en experimenten die werden uitgevoerd in een laboratorium. In het algemeen kunnen zijn reserves worden opgedeeld in twee grote argumenten. Ten eerste botste het afnemen van vooraf opgestelde testen of experimenten met zijn holistische visie. De experimentele psychologie had de neiging om de mens uit elkaar te halen in afzonderlijke delen – kunstmatige eenheden bovendien – die men nadien interpreteerde zonder het *totale* beeld van een subject te kennen, stelde Rouvroy. Hieraan gerelateerd is ook Rouvroys felle tegenkanting tegen een mechanistische interpretatie van gegevens.²⁵ De fysiologische opvatting over emoties, zoals hierboven uiteengezet, veronderstelt een zuiver mechanische opvatting over emotie en een rechtlijnig verband tussen een gevoel

---

²² Depaepe, Hulst en Theuninck, *An educational pilgrimage to the United States*, 31, 42, 44.

²³ Ovide Decroly en Raymond Buyse, *Introduction à la pédagogie quantitative: éléments de statistique appliqués aux problèmes pédagogiques*. Documents pédotechniques 8/1 (Bruxelles: Lamartin 1929).

²⁴ Rouvroy verkoos de term kliniek boven laboratorium omdat een kliniek gericht is op het beter maken; een labo blijft beperkt tot onderzoek zonder dat er noodzakelijk een toepassing bij hoort.

²⁵ Rouvroy, ‘La Psychologie et les Psychologies’.

en de lichamelijke manifestatie ervan.²⁶ Het waarnemen van emoties bij menselijke individuen kan binnen zo'n visie via standaardtesten of waarnemingen in het laboratorium, aangezien de sociale context van weinig invloed is op de mechanische relatie tussen emoties als mentaal gevoel en hun lichamelijke manifestatievorm. Maar voor Rouvroy was deze relatie tussen 'intern' gevoel en 'externe' expressie een complexere relatie. Een experiment of test was dan een artificieel middel dat slechts toegang gaf tot een *momentopname*, en bovendien een middel dat vatbaar was voor manipulatie.²⁷ Los daarvan was Rouvroy natuurlijk geen fysioloog maar een pedagoog. Wat hem interesseerde waren niet de fysiologische wetmatigheden van emotie, maar de algemene rol van emoties bij jongeren, hun affectieve vermogens en de verhouding tot hun karakter in het algemeen. In het algemeen waren er minder testen beschikbaar om inzicht te krijgen in de moraliteit en het karakter dan voor de intelligentie of schoolkennis.²⁸ Maar zulke standaardmoraliteitstesten verschaften volgens Rouvroy geen inzicht in de moraliteit of affectiviteit van het kind, maar wel in diens intelligentieniveau en diens capaciteiten om het sociaal gewenste antwoord te geven.²⁹ Een standaardtest belemmerde de toegang tot het 'ware' kind.

Niettemin zag Rouvroy wel voordelen in het gebruik van standaardtesten. Ze gaven een indicatie voor pistes voor verder onderzoek naar het kind, konden dienen als controlemiddel ter vervollediging van andere observatie, waren een handig instrument bij het opmaken van een rapport, en konden tot slot ook dienen als educatief instrument: als het kind herhaaldelijk dezelfde test zou uitvoeren, zou hij zijn eigen vooruitgang waarnemen.³⁰ Problematisch was het wel als men de einddiagnose vaststelde op basis van standaardtesten, en als men dacht via de standaardtesten toegang te verkrijgen tot het volledige en 'echte' kind.

Rouvroy leefde in een periode waarin de testbeweging grote opgang maakte in allerlei domeinen. Toch stond Rouvroy niet alleen in zijn reserves ten aanzien van het overnemen van natuurwetenschappelijke methodes en experimenten.³¹ In Duitsland

---

²⁶ Afhankelijk van de theoretische stroming gaat de causale richting van cognitie naar lichamelijke manifestatie (in lijn met de Britse empiristische traditie van Locke), of van lichamelijke manifestatie naar cognitief gevoel (in lijn met de fysiologische opvattingen van James).

²⁷ Maurice Rouvroy, 'Les tests à l'école ordinaire', *Revue Belge de Pédagogie* (1925) 300–306.

²⁸ De Vroede, 'De La Pédagogie Aux Sciences De L'Éducation', 187.

²⁹ Rouvroy, 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (L'activité volontaire)'.

³⁰ Rouvroy, 'Les tests à l'école ordinaire'.

³¹ Binnen het wetenschappelijk onderzoek naar emoties verbindt Claudia Wassmann de weerstand tegen laboratorische en technologische methodes aan de fin-de-siècle cultuur: "During the 1880s and 1890s numerous laboratory studies were carried out that recorded bodily manifestations of emotion using the array of self-registering instruments that had first been deployed by Jules-Etienne Marey to the physiological laboratory. Those studies came under critique in the 1890s echoing the weariness of the technical and the scientific of the fin-de-siècle." Wassmann, *The Science of Emotion*, 21.

bijvoorbeeld uitte ook de bekende kinderpsycholoog William Stern kritieken op de experimentele pedagogiek. Hij problematiseerde de discrepantie tussen complexe opvoedkundige en onderwijssituaties en de manier waarop deze vereenvoudigd werden in de experimentele stromingen. Zulke complexe vraagstukken konden voor hem niet worden opgelost met experimenten. Hij waarschuwde voor het gedachteloos overnemen van de natuurwetenschappelijke procédés.³²

De katholieke pedagogiek in het algemeen was niet bijzonder opgezet met de voorliefde voor experiment in de pedologie. Dit neemt niet weg dat katholieke pedagogische bladen zoals *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* of *Revue Belge de Pédagogie* wel degelijk artikelen opnamen over de nieuwste ontwikkelingen in de experimentele psychologie en pedagogiek.³³ De houding van de katholieke pedagogiek ten aanzien van de testbeweging kan dan ook het best omschreven worden als een ‘kritische interesse’. Een gehele afwijzing was er dus niet. Zoals hoger aangehaald toonde Raymond Buyse zich een voorstander van de experimentele benadering – mits ze zich ver hield van levensbeschouwelijke vorming – en voor de Amerikaanse context toonde Ann Marie Ryan aan dat (overwegend vrouwelijke) katholieke pedagogen zich als voorstander opwierpen voor het gebruik van intelligentietests.³⁴

Rouvroy's katholieke achtergrond is dus verre van de enige factor die meespeelde in zijn reserves ten aanzien van tests. Een andere belangrijke factor is m.i. zijn overtuiging dat de enige mogelijke wetenschap een *toegepaste* wetenschap was. Hij kon scherp uit de hoek komen voor de ‘wetenschap om de wetenschap’. Het ‘abnormale’ kind was niet zomaar een *object* om lustig op te experimenteren, het was geen ‘mathematisch raadsel’, maar een wezen in *nood*. Wetenschappelijk onderzoek moest steeds een relevantie hebben voor de toegepaste pedagogiek. Het ultieme doel van de waarnemingsprocedure was het vaststellen van het meest gepaste traject om het kind te helpen. “Que du grec et du logarithme” zou het kind niet verder helpen, integendeel. Voor Rouvroy was het belangrijk om de oplossing voor het kind niet te vatten in “papieren, formules of berekeningen,” maar om de urgente noden van het kind centraal te stellen.³⁵ Het waarnemingsverslag diende in begrijpbare taal te worden opgesteld, zodat ook niet-academisch geschoold personeel het kon begrijpen.³⁶ Rouvroy stond erop om te voldoen

---

³² Zijn eigen onderzoekspraktijk was georiënteerd op het individu; op de mens als geheel in samenhang met de levenscontext. Stern pleitte voor een ‘Methodenpluralismus’ waarbij de psychografie, enquêtes, vraaggesprekken maar ook de analyse van tekeningen, dagboeken en gedichten van kinderen allemaal samen werden geanalyseerd. Rebecca Heinemann, *Das Kind als Person: William Stern als Wegbereiter der Kinder- und Jugendforschung 1900 bis 1933*. Klinkhardt Forschung (Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt 2016) 94–96.

³³ De Vroede, ‘De La Pédagogie Aux Sciences De L’Éducation’, 185.

³⁴ Ann Marie Ryan, ‘Catholic women educators’ discourse and educational measurement in the early twentieth century in the United States’, *Paedagogica Historica* 55 (2019) 416–428.

³⁵ Rouvroy, ‘La clinique psychologique belge de la protection de l’enfance’, 145.

³⁶ Dit zei hij op meerdere gelegenheden, bijvoorbeeld in Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 113.

aan wetenschappelijke criteria, maar enkel voor zoverre deze een functie hadden in het heropvoedingsproces. Het is een spanning die ook verwoord wordt in zijn kritieken op de zuivere psychologie, die voor hem een *toegepaste* psychologie diende te zijn; een spanning die hij verwoordde als “être scientifique sans cesser d’être humain”.³⁷ Zijn ambigue houding is dus evenzeer te verklaren vanuit zijn katholieke achtergrond als zijn functie als pedagoog in het werkveld.

Rouvroy onderhield dus een ambigue relatie met de testbeweging en de Reformpedagogiek. Enerzijds leverde hij felle kritieken op de testbeweging, anderzijds zijn er ook elementen terug te vinden van het ‘vom Kinde aus’ mantra dat centraal stond in de Reformpedagogiek. Voor zijn hoedanigheid als personeelslid en later directeur binnen de Kinderbescherming manifesteerde deze ambivalente houding zich in een kritiek op de vroegere praktijken in de jeugdinstituten – die volgens Rouvroy slechts een oppervlakkige notie namen van het gedrag van jongeren – en een kritiek op de testbeweging – die in het fragmenteren van het individu en het loskoppelen uit zijn sociale context evenzeer tot een oppervlakkige waarneming kwamen. Welke mogelijkheden stonden hem dan nog ter beschikking voor de wetenschappelijke observatie van de jongeren?

Standaard moraliteitstesten: “ne valent pas grand-chose”

Testen om het karakter en de moraliteit te meten waren dunner gezaaid dan intelligentietesten, maar er waren er niettemin beschikbaar. Het ging ruwweg om twee soorten testen: een rechtvaardigingstest waarin jongeren een rechtvaardiging moesten geven voor fictieve morele beslissingen. De morele dilemma’s besloegen vaak concrete zaken zoals diefstal, wat ervoor zorgde dat de jongeren de opgave goed begrepen, in tegenstelling tot vragen over abstracte waarden zoals deugden en zonden.³⁸ Aanvankelijk werd enkel gekeken naar de uiteindelijke beslissing die de jongeren zouden maken; pas later kwam er ook interesse in de rechtvaardiging zelf die de jongeren daarvoor gaven.³⁹ Een tweede soort betrof ranking tests waarin jongeren morele overtredingen moesten rangschikken volgens de ernst van de feiten. Het ging dan bijvoorbeeld om het vrijwillig vernielen van materiaal tot een brand veroorzaken in een bewoond huis. De rangorde die de jongeren aangaven, zou worden vergeleken met de rangorde die was opgegeven door een controlegroep van hoogopgeleide volwassenen, en die gold als een ‘standaard’

---

³⁷ Rouvroy, ‘La Psychologie et les Psychologies’. en Rouvroy, ‘La clinique psychologique belge de la protection de l’enfance’, 539.

³⁸ Jan Verplaetse, ‘Measuring the moral sense: morality tests in continental Europe between 1910 and 1930’, *Paedagogica Historica* 44 (2008) 265–286, aldaar 269 <doi:10.1080/00309230701722721>.

³⁹ Ibid., 267.

volgorde (Fernald-test). Behalve de antwoorden van de jongeren, werd in sommige van deze testen ook gekeken naar de psycho-fysiologische reacties die de respondenten vertoonden bij het lezen van de morele vraagstukken. Het voorwerp van onderzoek was dan niet de mentale capaciteit om morele oordelen te vellen, maar zijn spontane emotionele reacties bij het waarnemen van een morele handeling die hij zou afkeuren (Jacobsohn-Lask-test). Afwijkingen van de norm werden niet zo zeer gezien als een gebrek aan morele cognitie of ethisch begrip, maar als een teken dat het morele gevoel nog moest worden ontwikkeld.

In België trok de Fernald-test de aandacht van Ovide Decroly, maar ook de katholieke Zuster Maria-Gerarda (Luitgard Beun) voerde in haar doctoraatsonderzoek de Fernald- en Jacobsohn-Lask test uit op honderden personen met het oog op het classificeren van volwassenen, leerlingen, jeugddelinquenten, mentaal zwakke kinderen en doofstomme kinderen. Haar onderzoek werd gepubliceerd in het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, een tijdschrift verankerd in de katholieke pedagogiek waarin Rouvroy ook publiceerde.⁴⁰ Onder haar proefpersonen bevonden zich bovendien ook een kleine driehonderd meisjes die wegens wangedrag naar een observatiecentrum in Luik waren gestuurd.⁴¹

In het algemeen kenden de testen weinig navolging. Nochtans waren de testen ontwikkeld met het oog op hun nut in de gerechtelijke praktijken. De gegevens voortvloeiend uit de rechtvaardigingstest zouden bijvoorbeeld bewijs aanvoeren voor het verlengen van de strafrechtelijke minderjarigheid. De ranking test werd gezien als een efficiënte screening van jeugddelinquenten die naar hervormingsinstellingen werden gestuurd. Maar in de archiefdocumenten zijn er weinig aanwijzingen te vinden dat de tests effectief toepassing vonden in de hier bestudeerde instellingen. Ook in Mol werden ze niet gebruikt.⁴² Zoals hoger vermeld, had Rouvroy niet veel op met standaardtesten over moraliteit. Ze maten volgens hem bovenal de intelligentie van het kind en niet diens moraliteit; een kritiek die ook elders resoneerde.⁴³

Ook Decroly maakte in zijn *Séméiologie de psychologie de l'affectivité* melding van de moeilijkheid van het onderzoeken van de affectiviteit bij kinderen. Methodes van introspectie waren voor kinderen moeilijk toepasbaar gezien hun mentale capaciteiten nog niet volledig ontwikkeld waren. Experimentele methodes brachten praktische moeilijkheden met zich mee en vereisten daarbij vaak ook veel aandacht van de kinderen zelf en beriepen zich ook nog op introspectie. Decroly zelf zag een groot potentieel in het gebruik van cinematografische beelden, maar achtte de technologische ontwikkelingen nog niet van die aard voor een courant gebruik. Vragenlijsten waren voor hem dan ook

---

⁴⁰ Geciteerd in Verplaetse: L. Beun, (Maria Gerarda), "Een onderzoek over het zedelijk oordeel," *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* 8 (1926): 21–28.

⁴¹ Verplaetse, 'Measuring the moral sense', 282.

⁴² Ibid., 286, 283.

⁴³ Wendorf, 'History of American morality research, 1894–1932.', 281.

de meest geschikte oplossingen.⁴⁴ Rouvroy echter vertoonde zich geen fan van deze testen. Maar wat had hij dan in gedachten voor de geschikte waarnemingspraktijken om ‘door te dringen tot de ziel van de jongeren’?

L’observation perpétuelle

De oplossing bestond erin om het kind te observeren in zijn dagdagelijkse interacties: de ‘observation prolongée’.⁴⁵ Als de jongeren aankwamen in het CWG werden ze in een eerste fase geobserveerd in het onthaalpaviljoen en enkele dagen in isolatie geplaatst voor een medisch onderzoek en een verkennende observatie. Op basis van deze voorlopige indrukken werd de jongere dan ingedeeld in een paviljoen of leefgroep waar de volgende observatiefase van start ging. Bij deze observatie ging het erom een ‘natuurlijke’ omgeving voor het kind te voorzien, waarin hij zich in zijn dagelijkse interacties ongedwongen kon blootgeven: “des conditions les plus naturelles de la vie, où tout stimule l'enfant à l'action, où tout soit fait pour multiplier les occasions pour lui de s'extérioriser, de se montrer tel qu'il est”.⁴⁶ Hiertoe was het CWG Mol ingericht volgens een paviljoenenmodel; een halfopen stelsel waarbij de jongens waren ingedeeld in kleinere leefgroepen die elk hun eigen ruimtes hadden. De paviljoenen waren zo opgedeeld dat ze zoveel mogelijk zouden lijken op een familiaal kader.⁴⁷ Het is overigens dezelfde periode als de scholen van Ovide Decroly die waren ingericht voor een onderwijsmethode “pour la vie, par la vie”.⁴⁸

De opvoeders werden geïnstrueerd om verschillende parameters indachtig te zijn bij het observeren van de jongere in sociale interacties met zijn leeftijdsgenoten, met name inzake taal, concentratie, geheugen, algemene intelligentie, kennis, affectiviteit, gedrag, opleiding, interesse, professionele vorming, ... Voor Rouvroy was het essentieel dat er geen doelgerichte vragen hieromtrent werden gesteld aan het kind, maar moest men zich tot het kind richten “du ton de la causerie coeur à coeur”.⁴⁹ De observatie moest discreet zijn, want: “L’enfant qui se sent serré de trop près et brutalement épié, dissimule, devient faux, sournois, hypocrite ; il trompe celui qui l’observe.”⁵⁰

---

⁴⁴ Decroly en Vermeylen, *Séméiologie psychologique de l'affectivité et particulièrement de l'affectivité enfantine*, 89.

⁴⁵ Rouvroy, *L'observation pédagogique*, 64.

⁴⁶ Ibid., 20.

⁴⁷ Terryn, De observatie van de jeugddelinquent in het Centraal Observatiegesticht van Mol, 117.

⁴⁸ Depaepe, *De pedagogisering achterna*, 253.

⁴⁹ Rouvroy, *L'observation pédagogique*, 82.

⁵⁰ Ibid., 119. Rouvroy uitte evenzeer kritiek op kwantitatieve testmethodes: Het verrichten van testen die een kwantitatief resultaat opleverden, vond hij maar niets omdat zulke testen met geen mogelijkheid de persoonlijkheid van een kind konden vatten, maar de psychoanalyse vond hij dan weer een ‘simplistische en sterk naïeve’ methode.

In dit opzicht kan er gewezen worden op de continuïteit die de permanente observatie vertoonde met de reeds bestaande praktijk van de ‘zedelijke rekenkunde’ zoals hierboven vermeld. De praktijk van de zedelijke rekenkunde werd in de twintigste eeuw stopgezet in de gevangenissen en moest haar positie afstaan aan de Penitentiair Antropologische Diensten. Het idee heerste dat deze laboratoria garantie boden op een meer ‘wetenschappelijke’ kennisverwerving over gevangenen dan de technieken van de voortdurende observatie van de zedelijke rekenkunde. Ironisch genoeg was dit geheel in tegenstelling tot de visie van Rouvroy, die zoals eerder gesteld grote bedenkingen had bij laboratoria. Toch beschouwde Rouvroy zijn permanente observatie als geheel anders dan de vroegere praktijken van de zedelijke rekenkunde. Het eenvoudigweg vergaren van informatie en het samenballen in een dossier, zoals al gebeurde, stond niet gelijk aan een wetenschappelijke observatie. Bij dit laatste ging het om een ‘*attention électorale*’. De observator diende een zorgvuldige keuze te maken uit de vastgestelde gebaren van de jongeren om de meest significante te interpreteren. De observator diende de ‘typische’ en de uitzonderlijke feiten van de individuen waar te nemen, om zo de verschillende individuen te kunnen differentiëren. Bovenal moest de observator attent zijn voor handelingen waarmee de kinderen onbedoeld hun ware aard zouden blootgeven.⁵¹ De observatie mocht voor Rouvroy niet louter ‘bespionering’ of ‘bewaking’ zijn. In tegenstelling tot een bewaker met zijn ‘carnet noir’, die ‘afwachter is en constateert’, diende een wetenschappelijke observatie de omstandigheden ietwat te manipuleren zodat kinderen zich volledig zouden moeten blootgeven.⁵² En het was precies op die manier dat Rouvroy toegang wilde verkrijgen tot het innerlijke van de kinderen: “Toute stimulation concrète fournie à l’élève pour le faire s’extérioriser s’appelle un test.”⁵³ De observatieprocedure was zo ontworpen dat ze zulke gelegenheden in de hand werkte en zelfs gedragingen zou uitlokken zodat de kinderen zich zouden verraden. Het wetenschappelijke bestond er voor Rouvroy niet in om de nieuwste technologische snufjes te gebruiken in een laboratorium en om de resultaten in een vakjargon te noteren. ‘Wetenschappelijk’ betekende voor hem dat de observatie gericht zou gebeuren: situaties dienden uitgelokt te worden, de opvoeders dienden zelf een selectie te maken van feiten die ‘typisch’ waren voor de jongere en het verslag moest zo zijn opgesteld dat het verstaanbaar was ook voor mensen zonder een universitaire achtergrond. Hiermee verschilde het fundamenteel van de voorgaande periode. Ik beperk me hier tot de een bespreking van de observatiepraktijken die relevant zijn met betrekking tot emoties.

---

⁵¹ Rouvroy, ‘La clinique psychologique belge de la protection de l’enfance’, 217.

⁵² Ibid., 215.

⁵³ Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 94.

Wat keuzes verraden: kammetjes en snoepjes “Au Perroquet”

Le Perroquet was een winkeltje in het waarnemingsgesticht waar de jongeren op zondag kleinigheden en snoepgoed konden kopen. Het betaalmiddel dat de kinderen gebruikten, verdienden ze door hun goed gedrag. Bij goed gedrag kregen de kinderen, naast een publieke vermelding, een etiket dat ze in een spaarboekje konden kleven. De evolutie van dit spaarboekje symboliseerde de evolutie van hun goed gedrag.⁵⁴ Het leren uitgeven van geld had een belangrijke educatieve waarde voor Rouvroy, maar waar het hem bij deze winkel vooral om ging was de gelegenheid die het bood voor de observatie. De discussies over de prijs waren een goede manier om de kinderen te leren kennen, en de keuze van hun aankopen “nous servent des indications sur les affectivités profondes”⁵⁵. De bedrijvigheid in het winkeltje waren exact de “gestes quasi spontanés” waar Rouvroy naar op zoek was.

In de dossiers zijn weinig rechtstreekse verwijzingen terug te vinden naar *Le Perroquet*,⁵⁶ maar in zijn artikel geeft Rouvroy wel enige (al dan niet fictieve) voorbeelden. Pierre, die zoveel mogelijke snoepgoed had gekozen voor zijn waardebon, werd daardoor een ‘stoute’ jongen geacht. Marcel daarentegen was vuil en schurftig de instelling binnengekomen, maar het eerste wat hij in *Le Perroquet* aanschafte, was een kammetje - gelegenheid voor de opvoeders om Marcel dit toe te staan, maar hem ook aan te manen om ervoor te zorgen dat hij evenveel zorg besteedde aan zijn “petite tenue morale” als aan zijn uiterlijk. Charly kocht met zijn zelfverdiende geld een nieuwe knoop aan voor de knoop van zijn uniform die hij was verloren. Een interessant geval is Frans, die in Mol was gekomen vanwege een conflict met zijn ouders, van wie tot dan toe werd gedacht dat hij “geen hart” had en die zich had laten gelden als een ferme herrieschopper, aldus Rouvroy. Maar in het winkeltje kocht hij een cadeau voor zijn zusje, met de vraag of een van de opvoeders het adres op de envelop wilde schrijven opdat zijn ouders het handschrift niet zouden herkennen. Rouvroy ging echter verder dan dat: hij voegde in de enveloppe ook een brief toe met verzoenende woorden naar de familie toe. *Le Perroquet* was zodus méér dan alleen een observatiemiddel; het was een gelegenheid om ook actief in te grijpen op familiale relaties, of dat wilde Rouvroy zijn lezers toch doen geloven. In de dossiers zijn weinig referenties te vinden naar *Le Perroquet*, dus hoe Rouvroy en de waarnemers er in de praktijk gebruik van maakten, is moeilijk te zeggen.

Wel systematisch vermeld in de dossiers, is een test waarbij de jongens een boek mochten uitkiezen. Over Roger-Joseph, die ‘intelligent’ was maar die op school “n’a pas fait grand chose”, luidden de aantekeningen bijvoorbeeld:

---

⁵⁴ Massin, Protéger ou exclure?, 99.

⁵⁵ Maurice Rouvroy, ‘Au Perroquet’, *L’éducation familiale* (1933) 521–527.

⁵⁶ Het heeft wel zeker bestaan. Impliciete verwijzingen zijn bijvoorbeeld terug te vinden in RAAB, M65, 788, Dossier 5992.

Montrait beaucoup de préférence dans le choix d'un livre. A choisi Le trésor de l'île de Flibustier. S'occupe (sic) beaucoup à la lecture.
Chez lui il lisait beaucoup aussi des romans policiers. A lu beaucoup de livres de J. Verne dit-il. Est cultiv[é] assez.⁵⁷

Rouvroy keek dus zowel naar de manier waarop Roger de keuze maakte, als naar de inhoud van het gekozen boek. Tegelijk was het laten kiezen van een boek ook een aanknopingspunt om vragen te stellen over de achtergrond van de jongere. Robert verklaarde zijn keuze voor het boek door te zeggen dat hij het stuk al in de cinema had gezien, voor de instelling een aanwijzing over diens tijdverdrijf.⁵⁸ Sommige jongeren vertoonden weinig interesse in een boek. Bij Isidoor was de reden evident: “geen boek gekozen want kan bijna niet lezen zegt hij”⁵⁹.

Maar lezen was niet noodzakelijk positief. Frans Jozef werd in de aantekeningen omschreven als een “echte dommerik” die voortdurend loog, “Altijd bezig anderen op te stoken tot kwaad” en “onverschillig voor het goede”:

In zijn gesprekken is hij een losbandig kind, iets ernstig komt er nooit uit. Hij leest veel, alle boekjes, de voorkeur heeft hij aan verhalen van vechten, (buffalo bill, vertelt erover met schietgebaren) alleen stil als hij leest.⁶⁰

Uit dit laatste blijkt dat de *handeling* van het lezen geapprecieerd wordt, aangezien Frans Jozef zich op dat moment wel keurig gedraagt. De inhoud van de boeken kon echter niet de volledige goedkeuring dragen, en het lezen scheen ook niet veel te doen voor de algemene appreciatie. In de officiële eindverslagen werd geen melding gemaakt van de uitkomst van deze praktijk.

Een bewogen wandeling: “daar weende ik bijna als ik aan moeder en broers en zustertjes dacht”

Een praktijk waarvan wél met zekerheid kan worden gesteld dat ze werd toegepast in de waarnemingsprocedure en waar vaak naar verwezen werd, is de zogeheten ‘Wandeling’. Tijdens een van de eerste dagen kregen de nieuw aangekomen jongeren een rondleiding. Verschillende dossiers bevatten een opstel geschreven door de jongeren naar aanleiding van deze wandeling. Het betrof een rondleiding in de instelling op een van de dagen waarop de jongeren in isolatie geobserveerd werden. De rondleiding gebeurde door Rouvroy zelf of door een opvoeder. Het vroegst teruggevonden verslag hiervan dateert

---

⁵⁷ RAAB, M65, 846, Dossier 6717, Aantekeningen op 03/10/1936.

⁵⁸ RAAB, M65, 635, Dossier 3641, Aantekeningen op 01/04/1927.

⁵⁹ RAAB, M65, 637, Dossier 3653, Aantekeningen op 04/07/1927.

⁶⁰ RAAB, M65, 639, Dossier 3690, Verslag op 16/06/1927.

uit januari 1937; in de steekproef van 1927 trof ik geen voorbeeld aan. Deze wandeling duikt pas op in Rouvroys publicaties in de jaren dertig. In de jaren dertig zijn in de algemene aantekeningen van de opvoeders verwijzingen terug te vinden naar het gedrag van deze jongeren tijdens de wandeling. In 1947 werden de observaties van de wandeling af en toe neergeschreven op een apart blad en werd er ook een opstel aan vastgeniet dat de jongeren na de wandeling schreven. Na 1947 heb ik geen verwijzingen meer aangetroffen naar de 'wandelingen'. De wandelingen gaven dus op twee manieren een middel ter observatie: het gedrag van de jongeren *tijdens* de rondleiding enerzijds, en het verslag dat de jongeren *nadien* schreven anderzijds.

Uit die opstellen is het verloop van de wandeling af te leiden: de wandeling begon bij een maquette waar de structuur van het terrein werd uitgelegd en de verschillende vleugels van het complex. In zijn verslag somt Joseph de verschillende tussenstops op: de opslagruimte ("iets waar ik van verstomt stont" (sic), de "moie nette zalen", de "schone kapel", de "schone koer" en de "groot speelplein (sic)" en ook de schone bomen die ik om het gesticht gezien heb".⁶¹ Ludovicus vermeldt ook de keuken, waar "we een medam een hant [hebben] gegeven".⁶² Uit de opstellen blijkt ook dat de opvoeders van de gelegenheid gebruik maakten om de jongeren niet alleen wegwijs te maken op het terrein, maar ook om hen de regels in te prenten. Hiervoor werd uitvoerig gebruik gemaakt van de verschillende afbeeldingen die de muren van de instelling sierden. Een andere jongen noteerde "Zoo onderandere op ieder beeldje en kaderken, welke daar in dezen gang sierde, kon mijn meester daar zooveel over uitleggen, welke nuttig was, en mijn Karakter sterkte, daar hadde U eens moeten bij zijn!"⁶³ Vooral het Koningsportret liet een grote indruk na en meerderen vermeldden de dood van Koningin Astrid. De opstellen boden de jongeren de gelegenheid om te tonen dat ze de regels goed hadden onthouden.

Maar terwijl de jongeren voor het eerst een blik konden werpen op de instelling, was deze rondleiding voor de opvoeders ook een gelegenheid om voor het eerst een blik te werpen op de jongeren. In de aantekeningen werd soms verwezen naar de wandeling en het gedrag dat de jongeren daarbij hadden vertoond. Hierbij zijn drie elementen aan te stippen die vaak opduiken in de verslagen. Ten eerste valt op dat het van belang was of de jongere zich aandachtig toonde tijdens de rondleiding. Over Lucien werd gunstig beoordeeld dat hij zich 'très attentif' had getoond, maar Nicolas daarentegen vertoonde geen enkele interesse.⁶⁴ Dit gebrek aan aandacht werd door de opvoeders gelijkgeschakeld met onverschilligheid.⁶⁵ Een houding die ook geregeld terugkwam was spot, door de opvoeder evenmin geapprecieerd. Een tweede element waarop werd gelet,

---

⁶¹ RAAB, M65, 871, Dossier 7023, Verslag van de wandeling, ongedateerd, voor 1937.

⁶² RAAB, M65, 1115, Dossier 10.174, Verslag van de wandeling, ongedateerd, voor 1947.

⁶³ RAAB, M65, 853, Dossier 6803, Verslag over de wandeling op 19/01/1937.

⁶⁴ RAAB, M65, 818, Dossier 6375 en 787, Dossier 5977.

⁶⁵ "Il n'était pas trop attentif pendant la promenade au centre (indifférent), surtout au commence. "

was de houding die de jongeren aannamen met betrekking tot de kapel. Een grote bereidheid of zelfs een spontane vraag om te bidden, kon compenseren voor eerdere ongunstige waarnemingen. Een derde element verdient meer aandacht. Het gaat om een vaste stop die werd ingelast bij een buste van een vrouw waarvan Rouvroy de uitstraling omschreef als “dont la mystique impersonnalité n’a pas d’âge mais commande le respect”.⁶⁶ Het beeld droeg het opschrift *ici on respecte la femme, l’épouse, la mère* en de opvoeders lieten niet na hieraan te herinneren: “jongen hier respecteert men de vrouw, de moeder, de zus, de verloofde, de echtgenote”. Het passeren van de buste was een test: aan de jongeren werd gevraagd wat ze dachten over het beeld en er werd stevast genoteerd hoe de jongen had gereageerd op het standbeeld in kwestie. Waar de opvoeder in het bijzonder in geïnteresseerd was, was of de jongere een emotie vertoonde bij het zien van het beeld. Dat het beeld nadrukkelijk werd getoond tijdens de rondleiding, blijkt ook uit het feit dat verschillende opstelletjes het beeld zelf ook benoemden. Deze gevoeligheid werd ook afgeleid uit de gesprekken in het algemeen, en niet alleen in de houding voor het standbeeld. Bij Ludovicus bijvoorbeeld werd genoteerd “Is bekommerd om naar huis te mogen terugkeren. Gevoelig als men over huis spreekt.”⁶⁷

In zijn opstel zou Albert later zelf schrijven: “den meester vroeg wat dat wou beteekenen en ik zegde dat die ouders hun kinderen gaarne zagen. daar we[e]nden ik bijna als ik aan moeder en broers zusters dacht”.⁶⁸ Het is een van de sterkste uitspraken in de opstellen over het beeld, maar opmerkelijk genoeg is hiervan weinig terug te vinden in het verslag dat de opvoeder over Albert schreef. Over zijn emotionele staat luidde het: “Weinig affectiviteit, niet gemakkelijk aangedaan.” Albert was op zijn zevende thuis weggehaald wegens huiselijk geweld en had zijn jeugd in meerdere instellingen doorgebracht. In Mol noteerde men “Heeft naar moeder niet geschreven omdat hij haar adres niet kent.” Het zou een interessant gegeven zijn voor de opvoeder om te verbinden aan Alberts reactie op het beeld, maar het verslag laat niets los over zijn reactie op het beeld, noch over zijn opstel. In het algemeen laten de verslagen relatief weinig los over de opstellen die de jongeren schreven. Nochtans zouden deze opstellen in principe een interessante bron zijn voor de instelling, omdat ze nog een extra analyseniveau toevoegden, namelijk de manier waarop de jongeren de rondleiding hadden gepercipieerd, hoe ze er achteraf over reflecteerden en wat ze ervan onthouden hadden. Maar in hun aantekeningen refereerden de opvoeders slechts zelden aan de opstellen, en op de opstellen zijn ook weinig aanduidingen te zien die ze eventueel zouden kunnen gemaakt hebben tijdens het lezen. Dit suggereert dat de opstelletjes niet zozeer gebruikt werden als observatie-

---

⁶⁶ Maurice Rouvroy, ‘Dans la cité des enfants déçus’, *L’éducation familiale* (1933) 457–464.

⁶⁷ RAAB, M65, 1115, Dossier 10.174, Verslag 01/08/1943.

⁶⁸ RAAB, M65, 857, Dossier 6848, Opstel van 10/03/1937.

instrument, maar vooral als *leer*-instrument. De jongeren meteen laten noteren wat ze zagen, zorgde ervoor dat ze het memoriseerden. Dit is ook waar verscheidene opstellen aan beantwoorden.

Het belang dat de observatoren hechtten aan de symbolische verbeelding van het gezin kwam terug in meerdere opstellen. De jongeren reproduceerden dan vooral de boodschap die de observatoren hadden ingeprent bij het tonen van de afbeelding. Voor Rouvroy waren beelden een belangrijk intermediair om waarden uit te leggen aan kinderen met een moeilijke persoonlijkheid.⁶⁹ Bij een afbeelding van een kind dat omhelsd werd door zijn ouders, werd aan de jongeren gevraagd wat het beeld betekende:

En toen mijn meester vroeg -wat dat zoal wilde beteekenen- gaf ik een antwoord daarop! Waarop hij mij op den schouder kloppende, verbeterende mijn antwoord. Sprak hij: Jongen dat heeft te beduiden dat De Vader en de moeder allebij beminnen ze evenveel dat kind, en dat kind ook moet zijne ouders evenveel beminnen! Ook moet het voor allebij voor vader en moeder evenveel doen, en terdege, deze drie personen afgebeeld, in een en hetzelfde kaderken heeft tot beteekenis? Vader moeder en kind moeten één zijn!⁷⁰

Het oorspronkelijke – foutieve – antwoord van Joseph zullen we nooit weten, maar met zijn opstel toonde hij de opvoeders dat hij de boodschap nu wel had begrepen, én onthouden.

Een van de weinige keren dat een opvoeder in zijn aantekeningen wél verwees naar een opstel, is het geval van Eddy. Eddy had zich niet bijster opgezet getoond met de rondleiding.⁷¹ Zijn opstel daarentegen vond de opvoeder “interessant om lezen”. In vergelijking met de andere opstellen was Eddy’s verslag zeer eloquent, zeer zelfbewust en vier pagina’s lang. In zijn opstel reproduceerde hij bijna woordelijk de regels die hem werden uitgelegd over de houding tegenover de opvoeders, het jetonsysteem, de indeling van het terrein en de impressie van de vrouwenbuste die symbool staat voor de vrouw, moeder en echtgenote. Het is op dit laatste punt dat Eddy’s essay een eerste opmerkelijkheid vertoont. Over het beeld schreef hij “C’est la seule chose qui m’ait vraiment frappe (sic) (...). Je ne veux pas ici dire ce que je pense car je ne sais où ira cette feuille, mais je n’en pense pas moins.”⁷² Hiermee toonde dat hij heel goed wist wat het doel was van de wandeling en van de stop bij het standbeeld, maar weigerde erin mee te stappen. Ook de laatste bladzijde is bijzonder. De bladzijde begint met een lofzang op de opvoeders, de “merveilleuse organisation et le dévouement de tous ces braves gens qui consacrent toute leur vie à diriger vers un idéal, une foule de jeunes gens.” Vervolgens

---

⁶⁹ Rouvroy, ‘Dans la cité des enfants déçus’.

⁷⁰ RAAB, M65, 853, Dossier 6803, Verslag over de wandeling op 19/01/1937.

⁷¹ RAAB, M65, 836, Dossier 6596.

⁷² RAAB, M65, 836, Dossier 6596.

schrijft Eddy hoe bedroefd hij is om hier te zijn, “car je sai que je suis "fichu", pour ce que j'avais rêvé.” Wat er hem te doen valt? Elke raad opvolgen die hij krijgt, te beginnen met na te denken vooraleer te handelen. Hij sluit zijn brief af met volgend opmerkelijk stuk:

Vous ne m'arracherez pas une parole de plus, car moi, ma conscience est une chose personnelle que personne ne connaîtra jamais. Ce papier est à mon avis un piège pour savoir la fin fond de moi-même. Je suis tout au regret, cette parole dut-elle (sic) me faire rester ici toujours. Mais c'est une chose que seul un prêtre pourra connaître. Quant à mes impressions sur mon entrée ici, j'en ai très peu et ne sont pas exprimables.

Een brief waarin een jongere zo expliciet te kennen geeft dat zijn innerlijke domein niet toegankelijk is voor de opvoeders, is ongezien. Maar wat de brief verwarrend maakt is de snelle afwisseling van conformistische stukken met een halsstarrige weigering om ook maar iets bloot te geven, en daarin ook aan te geven *waarom* hij niets wil lossen. Eddy's eloquentie is te verklaren door zijn afkomst uit een burgerlijke familie, met een vader die oud-fabriekseigenaar was maar om het leven kwam tijdens de oorlog. Eddy ontpopte zich tot een *enfant terrible*, en zijn moeder vroeg al eerder om een berisping via de kinderrechtster. Na een traject van zeven instellingen, kwam Eddy in CWG Mol terecht. Zowel zijn opleiding als zijn ervaringsdeskundigheid inzake gesloten instellingen, spelen waarschijnlijk mee in de gevatheid van zijn tekst. De referentie naar de priester is ook opvallend, en kan misschien ook verklaard worden door zijn thuissituatie. Toen Eddy werd opgenomen in het CWG, studeerde zijn broer voor priester. Dit zorgt voor een zeldzame machtsrelatie tussen de directeur en de familie, aangezien Maurice Rouvroy, wetenschapper en hoofd van het grootste observatiegesticht van België, de broer van een van zijn gerechtskinderen systematisch moest aanschrijven als *Mon Père*.

Eddy's dossier is veelzeggend voor de machtsverhoudingen tussen waarnemer en subject in de inrichting, maar deze machtsrelatie is niet uniek. Hoezeer Rouvroy zijn observatie-inrichting ook trachtte te distantiëren van een laboratorium, het valt niet te ontkennen dat zijn waarnemingstechnieken gelijkaardige vereisten hadden als laboratorische experimenten: een coöperatieve relatie tussen de onderzoeker en het onderzoekssubject en dus een gewilligen onderdanig subject.⁷³ Het verschil met reguliere laboratoria echter was dat onwillig gedrag zoals Eddy het onderzoek niet saboteerde, maar door de waarnemers werd geïntegreerd als onderdeel van de analyse.⁷⁴

---

⁷³ Jil Morakowski, 'Scientific Selves: Discerning the Subject and the Experimenter in Experimental Psychology in the United States, 1900–1935', in: Mitchell Ash en Thomas Sturm ed., *Psychology's Territories. Historical and Contemporary Perspectives From Different Disciplines* (Psychology Press 2007) 129–148.

⁷⁴ De Koster en Niget, 'Scientific Expertise in Child Protection Policies', 169; Bultman, Constructing a Female Delinquent self.

Beeldhouwwerken: “Imprégné-vous de cette émotion”

Rouvroy zag ook een grote pedagogische waarden in afbeeldingen. Uit beschrijvingen en oud beeldmateriaal is te zien dat lokalen waren versierd met prenten,⁷⁵ en Rouvroy weidde hier ook een passage aan in zijn *Conférence Pédagogique*. Rouvroy vermeldde meerdere gravures, die hij onderverdeelde in de “gravures d’idée, de vie, de geste, imagination et sentiment”. Dit laatste vond hij – gezien het grote aantal woorden dat hij eraan besteedde in vergelijking met de andere – duidelijk het belangrijkste. Onder de werken waren bijvoorbeeld Courbets *Les Casseurs de Pierre* en *L’industrie* van Constantin Meunier, beide verwijzingen naar de hardheid van de industriële wereld. Een bijzonder interessant werk is *L’enfant prodigue* van Constantin Meunier. Het beeld is een momentopname uit de Bijbelse parabel van de verloren zoon, een parabel waarin zonde, berouw en familierelaties centraal staan – een thema dat zeker niet toevallig gekozen was in eengesloten instelling voor jongeren met delinquent gedrag. De parabel werd verbeeld door verschillende kunstenaars, maar Rouvroy koos voor de versie van Constantin Meunier, die gekend stond voor van zijn taferelen over de rauwe industriële wereld. Een

Figuur 3 Constantin Meunier, De Verloren Zoon, 1892.
(Vlaamse Kunstcollectie)

---

⁷⁵ De Brandt, Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954).

jaar na Meuniers versie maakte Georges Minne, een andere Belgische kunstenaar, ook een beeldhouwwerk van de verloren zoon. Zijn beeld heeft echter niet de ingetogen uitstraling van Meuniers beeld, maar een intense, haast extatische omhelzing tussen vader en zoon.⁷⁶

Eveneens interessant is hoe Rouvroy de rol van de leraar in dit alles beschrijft. Deze moest zijn spreken tot het minimum beperken, maar de leerlingen doen voelen door zijn emoties zélf te tonen: “attendez... ne dites rien, pédagogue... Reculez-vous, lentement. Regardez... et ils regarderont. Imprégnez-vous de cette émotion et retournez-vous vers vos élèves sans cacher ce que vous avez là, sur votre face...”.⁷⁷ Van belang bij deze praktijk was dus de emoties die de kinderen zouden opdoen door te kijken naar het *beeld*, maar ook de emoties die zij zagen op het gezicht van de leraar. Opnieuw werd het beeld hier niet noodzakelijk gebruikt omwille van de morele boodschap die het symboliseerde, maar omwille van zijn emotionele effecten. Toch werd niet als vanzelfsprekend geacht dat deze emotionele effecten hun effect zouden bereiken op de jongeren. De leraar diende als intermedium. Hij diende zichzelf volledig onder te dompelen in de emotionele effecten van het beeld, om dan zijn gezicht naar de leerlingen te keren zodat zijn emoties zichtbaar werden, waarna zij deze emoties overnamen.

Leestest: “quel sentiment animait l’enfant lorsqu’il mangea le loup?”

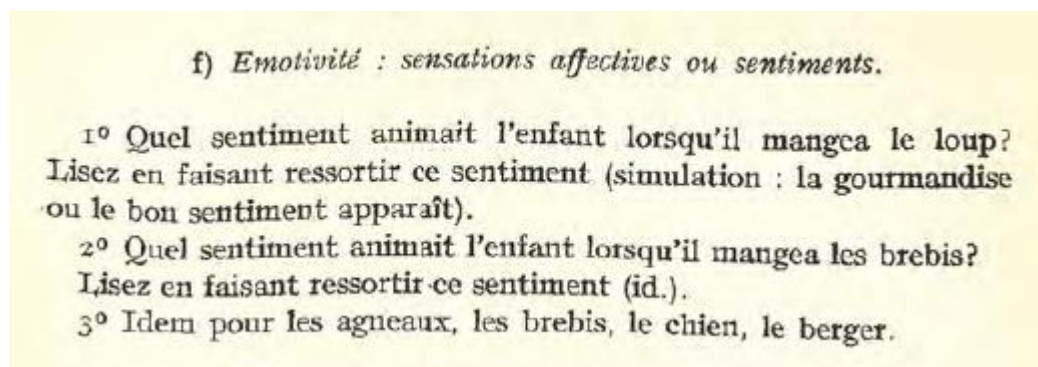
Een andere manier om emoties ‘aan te leren’ was via tekstmateriaal. Sommige observaties waren rechtstreeks gekoppeld aan het onderwijs. In dat geval werd uitgegaan van de kennis die de kinderen op die leeftijd zouden moeten hebben verworven. Deze kennis werd aangeboord om het geheugen te prikkelen, maar belangrijker was dat de les zich richtte op “à faire jouer sur ces connaissances les facultés actives, celles qui font l’homme, pour les amener à s’extérioriser et permettre de les évaluer”. Dit was het echte ‘onderwijs-onderzoek’. Er werd geen nieuwe leerstof aangebracht tot wanneer het kind de kennis zeker had opgeslagen. Belangrijk was dat hierdoor de wilskracht gestimuleerd zou worden. Hierdoor zouden de associatieve vermogens en verbeelding volgens een bewust proces verlopen, en was er geen sprake van onbewuste associaties die zich opleggen. Voor het onderzoek naar emoties is de test relevant omdat Rouvroy met de test niet alleen wilde peilen naar het intelligentieniveau, maar ook “les intimités du caractère”.

---

⁷⁶ ‘De Verloren Zoon’, Vlaamse Kunstcollectie
<http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/de_verloren_zoon.aspx>.

⁷⁷ En deze emoties moesten voor Rouvroy niet meteen worden gevaloriseerd in een opstel: “Laissez-la-leur écrire là dans la poitrine, avant de la mettre autre part.” Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 112–117.

De test bestond in een tekst die aan de kinderen werd voorgelegd. In het voorbeeld dat Rouvroy gaf, betrof het een tekst over een kind dat koekjes in de vorm van dieren krijgt. Hij eet de koekjes één voor één op, waarbij verschillende dieren de revue passeren en de gevoelens die de jongen ervaart bij het eten van elk van hen. De tekst eindigt - zeer moraliserend - met een doktersbezoek wegens “une formidable indigestion”. Deze tekst werd eerst verschillende malen voorgelezen - door de leraar en vervolgens door de leerlingen - waarna de leerlingen vragen kregen voorgeschied. Na reflectie over deze vragen werd de tekst nogmaals gelezen, in de veronderstelling dat de lezing nu genuanceerder zou zijn na reflectie. Behalve naar het redeneringsvermogen, intelligentie en grafisch vermogen, peilden de vragen ook naar de ‘affectieve sensaties of sentimenten’. De tekst leende zich tot dit laatste, want bij elk diertje kwam er een andere emotie aan te pas: “Un jour, le loup me deplait, et, par compassion pour les agneaux, je le croque hardiment.”⁷⁸

Figuur 4 Leestest: Emotivité. (Rouvroy, *L'observation pédagogique*, p. 97)

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw kwam er steeds meer aandacht voor het begrijpen en beschrijven van emoties van kinderen in de literatuur, en werd de gespecialiseerde kinderliteratuur ook een medium bij uitstek voor het aanleren van emoties. In tegenstelling tot encyclopedieën of adviesliteratuur, bood fictie geen officiële kennis die was samengebond in één paragraaf, maar deelden ze ‘situated and practical knowledge’, “telling children not necessarily *what* to feel but *how* this or that emotion occurs, what it looks like and the physical experience of it.”⁷⁹ Kinderen leerden emoties door het reproduceren of echoën van emoties die ze bij anderen zagen, maar er zijn weinig aanwijzingen om te weten hoe dit proces van de ‘actieve lezer’ werd opgevat. De aanwijzingen voor het afnemen van deze test zijn dan ook zeer waardevol. Zoals te zien in onderstaand uittreksel, werden er telkens twee dingen gevraagd: de weergave van het

⁷⁸ Fulbert-Dumontail, *Histoire d'une bergerie*, geciteerd in *Ibid.*, 94.

⁷⁹ Ute Frevert, Pascal Eitler en Stephanie Olsen, *Learning how to feel: children's literature and emotional socialization, 1870-1970*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 7.

sentiment dat het personage voelde bij zijn handelen, en ten tweede werd ook aan de kinderen gevraagd om de tekst voor te lezen en daarin dat gevoel te *leggen*. De praktijk toont aan dat het er niet enkel om ging de juiste gevoelens te leren *herkennen* in de personages, maar de kinderen moesten deze ook zelf kunnen *reproducen*. Dit uiten van emoties speelde zich bovendien niet af op papier, maar verbaal. De kinderen moesten in staat zijn om de juiste toon te leggen in hun woorden; d.i. de tekst diende niet alleen ter moraliserende illustratie van gulzigheid, maar werd gebruikt om bij de kinderen een actief leerproces op te wekken waarbij ze de emoties zelf moesten verbaliseren, niet zozeer in de woorden alleen maar in de *manier* waarop de woorden uit hun mond rolden. Hoe de leraar de kinderen in de praktijk evalueerden, is een begerenswaardig stuk informatie, maar hierover laten de archieven niets los. Of deze test dus überhaupt in de praktijk is omgezet, is de vraag. De test wordt nergens in Rouvroys andere artikels vermeld.

Na 1945: de psyche ontleden

Prelude: de gevangenisarts, een “médecin des âmes”?

Vanaf de jaren vijftig deden de psy-wetenschappers hun intrede in de waarnemingsinrichtingen. Toch is het niet zo dat er voor die tijd geen wetenschappelijke expertise aanwezig was in de instellingen. Wat betreft de relatie tussen waarnemer en het innerlijke domein van de jongere – in de negentiende eeuw geframed in termen van moraliteit – is het interessant om te kijken naar de rol van de arts; een actor die al sinds het ontstaan van de heropvoedingsinstellingen deel uitmaakte van het personeelskorps. Behalve de vanzelfsprekende verantwoordelijkheid van de arts jegens zieke gedetineerden, had de arts had ook een grote invloed op het dagelijks leven zoals het bepalen van het dieet, de hygiënische omstandigheden en de dagelijkse uurroosters.⁸⁰ Het reglement van 1906 stipuleerde dat de arts instond voor een maandelijks onderzoek van de leerlingen, controleerde of de hygiëne werd gerespecteerd in alle delen van het

---

⁸⁰ Deze invloed liet zich concreet gelden. In Namen hadden de visies van dokter Paul Cambrélin bijvoorbeeld tot gevolg dat het onderricht voor de meisjes er sterk aan banden werden gelegd. Daar de vrouw slechts beschikte over ondermaatse intellectuele eigenschappen en vooral beroep doet op haar instincten in plaats van reflectie, moest het onderwijs daarmee in overeenstemming staan. Samen met het in overweging nemen van de toekomstige bestemming van de meisjes – echtgenote en vooral moeder – werd de opleiding gereduceerd tot het leren bestieren van een huishouden. Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école*, 192–193.

gebouw en maatregelen nam ingeval van besmettelijke ziektes.⁸¹ De artsen lieten zich dus op het eerste zicht vooral gelden op de dagdagelijkse organisatie van het instellingsleven en het fysieke welzijn van de gedetineerde jongeren. Maar in welke mate strekte die wetenschappelijke expertise zich uit tot het *psychische*? De reglementen over de toegewezen taken van de arts geven inzicht in zijn veranderende verantwoordelijkheid ten aanzien van moraliteit.

Hoewel het reglement van Sint-Bernardus, de eerste jeugdgevangenis, stelde dat de arts een logboek dient bij te houden met zijn vaststellingen over de ‘*état de santé au point de vue physique et morale*’ (mijn cursief), verschaft het reglement weinig verdere aanwijzingen in die richting. Alle andere taakomschrijvingen van de arts situeerden zich op het fysieke domein, met uitzondering van artikel 139. Dit artikel verplichtte de arts om het aan de directeur te melden indien een jongere een ziekte veinsde.⁸² Aan het einde van de negentiende eeuw verschenen er enkele richtlijnen die wezen op de betrokkenheid van de arts bij het *mentale* welzijn van de jongeren. Een Ministerieel Besluit van 1893 stipuleerde bijvoorbeeld de taak van de arts om na te gaan of een jongere die in dienst zou worden geplaatst daarvoor wel over de geschikte ‘mentale capaciteiten’ beschikte.⁸³ Het reglement van 1906 stelde ook vast dat het aan de arts toekwam om de leerlingen te signaleren die door een gebrek aan intellectuele of fysieke vaardigheden niet in staat zijn aan het onderwijs deel te nemen, en waarvan de aanwezigheid het normaal functioneren van de school ernstig zou verhinderen.⁸⁴ Het is ongeveer rond de eeuwwisseling dat Marie-Sylvie Dupont-Boucharat een kentering waarneemt in de taak van de artsen verbonden aan het heropvoedingsinstituut voor jongens in Saint-Hubert. Daar ging de nieuwe arts zich steeds meer toeleggen op de observatie en vertoonde daarbij

---

⁸¹ ‘Écoles de Bienfaisance de l’État - Règlement général, 09/01/1906’, in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1906), aldaar arts. 26-31.

⁸² ‘Maison de correction de Saint-Bernard, Règlement Provisoire’, in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1852) 74-168, aldaar arts. 127-152, in het bijzonder arts. 139 en 145.

‘École agricole de réforme des garçons à Ruysselede - Règlement 28/03/1852’, in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1852), aldaar art. 177 e.v.; ‘École de réforme des filles, à Beernem - Règlement Provisoire, 10/09/1853’, in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1853), aldaar art. 9.

⁸³ Ecoles de Bienfaisance de l’État, placement des enfants en apprentissage, examen préalable des facultés mentales, 19/04/1893. *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1893) 192.

Het in dienst plaatsen (‘apprentissage’) was een maatregel waarbij de jongere in dienst werd geplaatst bij een werkgever, waarvoor hij werkte in ruil voor kost, inwoon en soms een (bescheiden) loon. De jongere bleef wel onder de auspiciën van het gerecht. François, *Guerres et délinquance juvénile*, 231-238; De Koster, François en Massin, ‘Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et “irréguliers”’, 289-290.

⁸⁴ ‘Écoles de Bienfaisance de l’État - Règlement général, 09/01/1906’, art. 30.

bovendien niet enkel interesse in de fysieke toestand van de gedetineerde jongens, maar ook in hun mentale toestand. Een ‘médecin des âmes’ noemde Dupont-Bouchat hem. Deze artsen zouden steeds meer de taak van de aalmoezenier overnemen, die zich tot dan toe over het mentale hadden geboden, stelt Dupont-Bouchat.⁸⁵

Er is echter een verschil tussen het ‘mentale’ als de intellectuele vaardigheden, zoals hoger geciteerde richtlijnen betreffen, en het ‘morele’. De moraliteit was traditioneel het domein van de aalmoezenier, maar ook andere personeelsleden had hier een aandeel in. Bij aankomst in de instelling stelde de directeur of later de hoofdbewaker namelijk op basis van een vraaggesprek met de jongere diens morele toestand vast, en voegde deze vaststelling toe aan zijn ‘compte moral’.⁸⁶ Er zijn geen aanwijzingen dat dit onderzoek naar de moraliteit werd overgenomen door de arts – integendeel. Waar het reglement van de eerste hervormingsscholen de verantwoordelijkheid van de arts nog omschreef als ‘fysiek en moreel’, is dit morele element in de latere reglementen niet meer terug te vinden.⁸⁷ De taak van de arts zoals omschreven in het reglement lijkt zich dus wel van het fysieke naar het (intellectueel) *mentale* te begeven, maar niet naar het *morele*. De stelling van Dupont-Bouchat over de ‘zielendokter’ gaat dus slechts gedeeltelijk op.

Eigenaardig genoeg zien we in de volwassen gevangenen een tegengestelde tendens. In de reglementen van 1858 zijn geen verwijzingen naar moraliteit terug te vinden bij de taakomschrijving van de arts. Een richtlijn uit 1901 echter wees er echter streng op dat “verschillende artsen hun taak verwaarlozen om de gevangenen een ‘moreel bezoek’ te verlenen”, zoals het gevangenisreglement vereiste. Met die bezoeken droegen de artsen bij aan het ‘œuvre de régénération’; tenslotte de kern van het penitentiair regime. “Troost, aanmoediging en raadgeving,” zo werd de taak van de arts omschreven, in samenwerking met de directeur, aalmoezenier en leraar.⁸⁸ Volgens de autoriteiten waren de artsen bijzonder geschikt voor deze taak, aangezien de gedetineerden de artsen reeds in vertrouwen namen voor hun fysieke perikelen en aangezien de artsen geen deel uitmaakten van het bewakend personeel. Hierdoor, en mede door hun sociale status, zouden de artsen hun invloed op de ‘ziel’ van de gevangenen kunnen doen gelden. Het begrip ‘médecins des âmes’ lijkt dus meer van toepassing te zijn op gevangenisartsen dan op de artsen in de heropvoedingsinstellingen. De ‘gewone’ arts was in de

---

⁸⁵ Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école*, 197.

⁸⁶ ‘École agricole de réforme des garçons à Ruysselede - Règlement 28/03/1852’, art. 4, 46. ‘Écoles de Bienfaisance de l'État - Règlement général, 09/01/1906’, art. 156.

⁸⁷ ‘Écoles de Bienfaisance de l'État - Règlement général, 09/01/1906’, arts. 26-31.

⁸⁸ 09/04/1901 *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1901) 42.

heropvoedingsinstellingen wel verbonden aan het intellectueel-mentale, maar niet het affectief-innerlijke. De psychiater zou de werkelijke ‘médecin des âmes’ zijn.⁸⁹

Dieptepsychologie

In het algemeen was er in de naoorlogse periode een neiging tot professionalisering merkbaar in de instellingen. Steeds vaker hadden de opvoeders een diploma als sociaal werker op zak, professionele psychologen waren werkzaam in de instellingen en artsen met een specialisatie in psychiatrie deden hun intrede. De ‘psy’-wetenschappen verkregen steeds meer legitimiteit en konden meer hun stempel drukken op de praktijken in de instellingen. In de waarnemingsinstelling van Mol was de directeur al langer iemand met een opgeleid profiel, maar ook in de meisjesinstelling van Saint-Servais was de nieuwe directrice een pedagoge, opgeleid in de faculteit opvoedingswetenschappen van de universiteit te Leuven.⁹⁰ De waarnemingsinrichtingen deden al langer beroep op psychiaters in geval er een extra onderzoek nodig was, maar dit betrof dan psychiaters die een privépraktijk uitbaatten. Eind jaren vijftig werd er een vaste psychiater in dienst genomen in de waarnemingsinrichtingen. Dit was allesbehalve vanzelfsprekend, zo gaven de psychiaters zelf te kennen op een vergadering van de Dienst Kinderbescherming in 1958. “Wanneer we even achteruitkijken, kunnen wij wel vaststellen dat een twintigtal jaar geleden de openbare opinie erover verbaasd zou geweest zijn, jazelfs (sic) verontwaardigd, dat een psychiater werd verbonden aan een school, ook al was het dan een school voor wederopvoeding,” luidde de opening van de vergadering. Voor Schuermans, medisch inspecteur van de Dienst Kinderbescherming⁹¹, had

---

⁸⁹ Het verband tussen de arts en de moraliteit is natuurlijk niet alleen te vatten in de reglementaire omschrijvingen van zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van het fysieke, mentale of morele. Het lichaam zelf is een verklikker van morele standaarden. Tuberculose en alcoholisme werden gezien als tekenen van degeneratie en in het bijzonder de vaststelling van seksueel overdraagbare aandoeningen of – in het geval van gedetineerde meisjes – een voorhuwelijks zwangerschap waren teken aan de wand van een laakbare moraliteit.⁸⁹ Over Pauline bijvoorbeeld, opgesloten in het Rijkswelddadigheidsgesticht van Sint-Andries, schreef de directeur dat hij terughoudend stond om een gunstig advies over haar vrijlating te geven gezien het feit dat Pauline nog maar drie maanden voordien was vrijgelaten uit het ziekenhuis wegens syfilis. De link tussen haar fysieke welzijn en moraliteit was er weliswaar, maar het is belangrijk hier op te merken dat het niet de arts was die haar moraliteit als twijfelachtig beoordeelde, maar de *directeur*. Het was niet bij monde van de arts dat de morele evaluaties in de dossiers terechtkwamen, maar door de woorden van de directeur bij zijn interpretatie van de gegevens die de arts had vastgesteld. In termen van de relatie tussen waarnemer, instrument en onderzoeksobject, moet de rol van de arts in het vaststellen van moraliteit dus in feite gezien worden als het ‘instrument’ dat de directeur gebruikte om te moraliteit van de jongeren te lezen. François en Massin, “Ces virus ambulants”. Discours et pratiques à l’égard des filles de justice atteintes de maladie vénérienne (Belgique, 1912-1950)’.

⁹⁰ De Koster en Niget, ‘Scientific Expertise in Child Protection Policies’, 169.

⁹¹ Massin, Protéger ou exclure?, 231.

deze evolutie vooral te maken met de trend waarbij psychiaters uit de krankzinnigengestichten traden en zich hoe langer hoe meer bezighielden met de 'normale mens'.⁹² Niet alleen in de waarnemingsinrichtingen was de aanwezigheid van een psychiater nu gewenst, maar ook in de gewone rijksopvoedingsinstellingen. Deze voerden overigens steeds vaker een eigen observatie uit bij de aankomst van de jongeren, ongeacht of deze reeds waren geobserveerd door een gespecialiseerd waarnemingsinstituut. In ROG Brugge bijvoorbeeld werd in 1957 de psychiater Van Dierendonck vast in dienst genomen om alle meisjes te onderzoeken bij hun aankomst.⁹³ De waarnemingsrapporten werden voortaan niet enkel meer getekend door de directeur, de arts en het sectiehoofd, maar ook door de psycholoog of psychiater.

In de dossiers van het Centraal Waarnemingsgesticht en het Rijksopvoedingsgesticht van Mol vind ik – behalve intelligentietesten – geen expliciete verwijzingen terug naar tests uit de dieptepsychologie.⁹⁴ Het is vooral in de waarnemingsdossiers van de meisjesinstellingen Sint-Margareta van Cortona (Antwerpen) en het Rijksopvoedingsgesticht Brugge dat een hele batterij aan tests te zien is die werden ingeschakeld om de psyche van de minderjarigen te doorgronden. Het rechtstreekse gevolg van de psy-wetenschappen lijkt dan ook groter te zijn geweest voor de meisjesinstellingen. Niet alleen op vlak van de waarnemingen veranderde veel, maar de meisjesinstellingen maakten ook meer dan de jongensinstellingen gretig gebruik van farmaceutische middelen voor de 'behandeling' van de minderjarigen.⁹⁵

In de waarnemingsdossiers van de meisjes zijn verwijzingen naar verschillende projectieproeven terug te vinden zoals die van Koch, Szondi, Oseretzky en de befaamde Rorschachtest.⁹⁶ Over Cornélie vermeldt het waarnemingsdossier van Sint-Margareta van Cortona onder andere:

Projectieproeven. De Koch beschouwt haar als moedergebonden. Er zou zich bij haar een psychische stilstand voordoen. Ze overschat zichzelf, is werkelijkheidsschuw, afwijzend en onwillig. Ze wordt conflictueus gestuwd. Ze leeft in een nervosistische onrust, wordt geprikkeld door een bewegingsdrang.

---

⁹² RAAB, M17, 320, Notulen van de vergadering der psychiaters gehouden op 21 november 1958.

⁹³ Massin, Protéger ou exclure?, 408.

⁹⁴ Op een vergadering werd opgemerkt dat deze projectieproeven een beperkt efficiëntie hadden in de waarnemingsinrichtingen aangezien ze een volledige medewerking vereisen. De testen wekken echter wantrouwen op en de remmingen van de jongeren beletten de correcte uitvoering van de proef. RAAB M17, 320 Kopieën van de notulen..., Verslag van de vergadering der geneesheren psychiaters gehecht aan de gestichten voor kinderbescherming, gehouden in het centraal observatiegesticht te Mol op 30 mei 1958, p. 27.

⁹⁵ Massin, Protéger ou exclure?, 329.

⁹⁶ Voor een goed overzicht van deze testen en het gebruik ervan in de meisjesinstellingen, zie Massin, "Measuring Delinquency". The Observation, Scientific Assessment and Testing of Delinquent Girls in 20th-century Belgium'.

Verder lijkt ze eigenwijs, ze zou haar indrukken verdrinken en agressief zijn. Ze is heftig, laat zich tot op zekere grenzen begeistere, doch vervliedt gemakkelijk in het irreële. Ze geeft de indruk meer zelfingekeerd te zijn. gestereotypeerde geestesinhoud en geestesstructuur.

De Rorschach bemerkt een meer praktische dan theoretische aanleg en wijst op een voldoende contact met de werkelijkheid. Haar verbeeldingsproductiviteit is geremd. Ze zou emotief aanspreekbaar zijn en eventueel gevoelig, maar lijden aan gedachtenarmoede. Ze is verder ongedifferentieerd en steunzoekend.

De Szondi geeft een ongestructureerde persoonlijkheid weer, hengerend tussen aanpassing en de autistische kloven. Ze zou er een mannelijke levenshouding op nahouden, doch tevens pogingen doen om te behagen. Ze beleeft de strijd tussen goed en kwaad. Ze slingert van het ene uiterste naar het andere. Ze zou nog kinderlijke narcistische neigingen vertonen, willen sublimeren en overhellen naar religiositeit.

De Oseretsky kent haar een ouderdom toe van 10 j. 6 m. voor wat haar psychomotorische ontwikkeling betreft.⁹⁷

De testresultaten worden achtereenvolgens opgesomd, zelfs als de resultaten elkaar tegenspreken.⁹⁸ Cornélie is volgens de Kochtest “afwijzend en onwillend”, de Rorschach acht haar “emotief aanspreekbaar en eventueel gevoelig”. De Kochtest noemt haar werkelijkheidsschuw, de Rorschachtest “wijst op een voldoende contact met de werkelijkheid”. Voor de waarnemingspraktijken uit het interbellum kon ik steunen op verschillende soorten documenten die inzicht gaven in de verschillende actoren betrokken bij de waarneming en het proces van de waarneming tot diagnose. Voor de psychologische projectieproeven beschik ik niet over zulke documenten. Ik beschik slechts over wat werd meegestuurd naar de dossiers van het Rijksopvoedingsgesticht Brugge, zijnde de eindverslagen van de waarnemingspraktijken, niet de voorbereidende documenten zoals in het CWG Mol. Anders dan met de hierboven besproken waarnemingspraktijken, vind ik dus minder sporen terug van het interpretatieproces dat de psy-wetenschappers voerden bij hun diagnoses. In wat volgt, differentieer ik dus niet tussen de verschillende proeven, maar behandel hen als één groep in de analyse van waarnemer/instrument/onderzoekssubject.

Waarnemer, instrument, onderzoekssubject

Projectieproeven zijn persoonlijkheidstesten die zo zijn ontworpen dat ze een persoon doorgronden in al zijn innerlijke, onbewuste gevoelens en conflicten. Het kan gaan om

---

⁹⁷ RAB, M24, 895, Dossier 2047, Waarnemingsverslag van Sint Margareta van Cortona 3/04/1956.

⁹⁸ Massin, Protéger ou exclure?, 384.

een proef waarin illustraties of foto worden getoond, proeven waarin een tekening moet worden gemaakt of vervolledigd, woord- en zinsassociaties e.d.m. De Szonditest bijvoorbeeld bestond erin om tientallen foto's te tonen aan het onderzoekssubject waar mensen met een (voor die tijd zo omschreven) mentale stoornis op stonden afgebeeld.⁹⁹ Het onderzoekssubject moest vervolgens de twee aantrekkelijkste en twee meest afstotelijke foto's kiezen. Deze keuzes onthullen dan de persoonlijkheidstrekken van het onderzoekssubject. Vormden de eerder besproken beeldhouwwerken al een soort 'medium' om de gevoelsstaat van de jongeren te doorgronden, dan was dit a fortiori zo met de proeven. De proeven waren veel gestructureerder dan de wandeling, die in grote mate afhing van de individuele opvoeder. De uitvoering van de proeven was voorgeschreven door externe normen en ook de interpretatie ervan diende volgens voorgeschreven regels te gebeuren. Veel meer dan bij de beeldhouwwerken of bij de dagdagelijkse observaties, was de waarnemer bij de projectieproeven gebonden aan een reeks voorafbepaalde interpretatieschema's. De proeven zorgden ervoor dat de gevoelsstaat van de jongeren niet moest worden *aangevoeld* door de individuele waarnemer, maar kon worden *afgelezen* aan de hand van de externe proef.

Het is dan ook verleidelijk om de overgang van de dagdagelijkse observaties naar het gebruik van de projectieproeven keurig in te passen in Drors paradigmawissel van de 'voelende' naar de 'kijkende' waarnemer. Maar dit zou niet helemaal terecht zijn in deze context. Projectieproeven verschillen namelijk van 'objectieve' testen zoals de IQ-test. Deze laatsten worden volgens een universele standaard geïnterpreteerd en laten enkel antwoorden toe die passen binnen de vraag. Projectieproeven werken ook met vrije associatie en in de antwoordvormen is daarom veel meer variatie mogelijk. Tot slot is het bij projectieproeven niet ongebruikelijk dat ook wordt gekeken naar de manier waarop onderzoekssubjecten omgaan met de proef op zich. In die zin is de 'voelende' waarnemer nog steeds aanwezig bij de projectieproeven. Niettemin zorgde het gebruik van de proeven op het niveau van de eindverslagen voor een belangrijk verschil omdat de waarnemer zijn eigen aandeel kon minimaliseren. Niet de waarnemer stelde persoonlijk vast dat Cornélie een ongestructureerde persoonlijkheid had, een mannelijke levenshouding en pogingen om te behagen, maar deze kennis werd beschikbaar gesteld door de externe test, net zoals bij de intelligentieproeven het geval was (cfr. p. 64).

De proef veranderde ook de relatie met het onderzoekssubject. Hoewel uit de egodocumenten van de jongeren bleek dat zij zich niet onbewust waren van het feit dat ze nauwlettend geobserveerd werden tijdens de wandeling, was dit met de projectieproef natuurlijk onmiskenbaar. De proeven vonden plaats in het kabinet van de psycholoog, in een ruimte die dus ruimtelijk en temporeel losstond van het dagdagelijkse

---

⁹⁹ De categorieën corresponderen aan de tijdsgeest. Het betrof afbeeldingen van mensen die als homoseksueel, sadistisch, eplieptisch, hysterisch, katatonisch, paranoïde, depressief of manisch werden gezien.

instellingsleven. Ook de machtsverhoudingen waren anders. Anders dan de opvoeder, vormde in het kabinet van de psy-wetenschapper niet elke handeling van de jongere een risico op een onmiddellijke sanctie. In theorie zou dit een minder strakke machtsrelatie veronderstellen, wat ook de psy-wetenschappers zelf opmerkten.¹⁰⁰ De machtscomponent schuilde zich in het feit dat de psy-wetenschapper zich erop kon beroemen de jongeren beter te kennen dan zij zichzelf kenden.¹⁰¹

Innerlijk/outerlijk en het (onder)bewuste

De relatie met het onderzoekssubject veranderde ook op een andere manier, vooral dan voor de perceptie van de waarnemer. In veel verslagen van de opvoeders gebaseerd op het dagdagelijks gedrag komt een frustratie naar voren dat de waarnemers geen vat kregen op het ‘echte’ innerlijke van de jongeren. De minderjarige werd dus gefragmenteerd in termen van innerlijk/outerlijk, maar dit ‘innerlijk’ werd gezien als een geheel.¹⁰² Binnen de dieptepsychologie werd echter ook dit ‘innerlijk’ gefragmenteerd. Kurt Danziger kent dit idee toe aan Pierre Janet, de Franse psycholoog die het idee van ‘dissociatie’ introduceerde. Hiermee werd afgestapt van het Lockeaanse paradigma van de geest als een continuïteit, als een “assembly of mental contents with more or less permeable boundaries between them”.¹⁰³ De ideeën van Freud dreven dit idee nog verder en verdeelden de geest in het bewuste en onbewuste, waarbij dit laatste slechts toegankelijk was in specifieke omstandigheden zoals in dromen of psychotherapeutische technieken. De persoon werd dus gefragmenteerd in diverse segmenten die niet noodzakelijk met elkaar correspondeerden. Niet de eenheid van de geest maar de *diepte* was het voornaamste kenmerk, schrijft Danziger.

Hiermee verschillen de psy-wetenschappers van de waarnemers die zich baseerden op een observatie van het dagdagelijks gedrag. In hun verslagen treedt vaak een frustratie op dat de opvoeders wel het externe gedrag kunnen waarnemen maar geen vat krijgen op het innerlijke. Dit is a fortiori zo in tussentijdse evaluaties. Over Joseph bijvoorbeeld klonk het oordeel “malgré que sa conduite extérieure soit satisfaisante, [Joseph] n'inspire

---

¹⁰⁰ RAAB, M17, 320 Kopieën van de notulen ..., Verslag van de vergadering der geneesheren psychiaters gehecht aan de gestichten voor kinderbescherming, gehouden in het centraal observatiegesticht te Mol op 21/11/1958, p. 17.

¹⁰¹ Bultman, *Constructing a Female Delinquent self.*, 253.

¹⁰² Toch is er ook in de jaren dertig een zeldzame verwijzing naar het onderbewuste terug te vinden. Bijvoorbeeld: “La subconscience dont nous parlions et dont R. n'est pas toujours maître est remplie de lectures et de tous les souvenirs de sa vie aventureuse, de films.” RAAB, M17, 518, Dossier 5812, Waarnemingsverslag van 23/10/1936.

¹⁰³ Danziger, ‘Historical psychology of persons: Categories and practices.’, 74.

pas confiance ”,¹⁰⁴ of over Ghislain: “Il est malaisé de distinguer chez lui la feinte de l'effort sérieux. Nous ne pouvons pas nous fier à lui, mais toujours est-il que sa conduite extérieure s'est fortement amendée.”¹⁰⁵ In de meisjesinstelling van Brugge was het zelfs gebruikelijk in de semestriële rapporten om te spreken over een “une légère amélioration de la conduite *extérieure*”¹⁰⁶ (mijn cursief) en hiermee impliciet al uit te gaan van een tweedeling tussen het externe en het interne. Ook hier is er dus sprake van een ‘gefragmenteerd’ persoon. Maar de aard van deze fragmentatie verschilde op twee manieren van de fragmentering die de psy-wetenschappers hanteerden.

Ten eerste is er vaak een connotatieverschil merkbaar tussen het innerlijk en het uiterlijk. Hierboven werd al gewezen op de rapporten over de meisjes, die wel een verbetering voor het ‘externe’ gedrag noteren maar niet hetzelfde doen voor het interne. In dat geval is het innerlijke domein problematisch.¹⁰⁷ In haar onderzoek stelde Saskia Bultman vast dat de waarnemers in de naoorlogse periode ervan uit gingen dat het ‘ware (goede) zelf van de meisjes verscholen zat achter hun facade van weerbarstig gedrag; met andere woordene een ‘goede’ kern en een ‘slecht’ extern gedrag. Bultman noemt dit vertoog de ‘façaderetoriek’.¹⁰⁸ Eigenaardig genoeg is dit in de door mij bestudeerde meisjesinstelling niet zo hard aanwezig. De psychologische rapporten maken weinig expliciet meding van de tegenstelling tussen extern gedrag en het innerlijke. De redenen hiervoor kan gezocht worden in de praktijk van de waarnemingen zelf: deze psychologische onderzoeken vonden plaats in het kabinet, los van het dagdagelijks gebeuren van de instelling. Als de psychologen melding maken van het gedrag van de meisjes, zijn het vaak gedragingen die de meisjes in hun jeugd vertoonden, dus geen gedragingen waarvan de psycholoog rechtstreeks getuige was. Voor de opvoeders, die wel dagelijks in interactie waren met de jongeren, is die tegenstelling tussen extern gedrag en het innerlijke wel aanwezig. Deze tegenstelling bleef echter gezien worden als een tweedeling waarin het externe gedrag misschien in het beste geval conformeerde aan de normen, maar de innerlijke kern onveranderd bleef. Dit doet dan weer denken aan wat Martine Ruchat schrijft over de waarnemingsinrichtingen in Genève. Zij stelde vast dat de psychologen vaak een positievere taal hanteren dan ander personeel in de inrichtingen. Wat voor een leraar bijvoorbeeld een babbelziek kind is, heet voor een psycholoog een sympathiek of open kind te zijn.¹⁰⁹

Ten tweede verschilden de opvattingen over de ‘gefragmenteerde’ persoon in termen van ‘topografische’ noties. Voor de waarnemers van het dagdagelijks gedrag werd de

---

¹⁰⁴ RAAB, M17, 520, Dossier 5846, Halfjaarlijks Rapport van 01/12/1937.

¹⁰⁵ RAAB, M17, 576, Dossier 6944.

¹⁰⁶ RAB, M24, 858, Dossier 326, Halfjaarlijks Rapport van 01/06/1949.

¹⁰⁷ Soms is ook het omgekeerde het geval, hoewel dit minder vaak voorkomt. Zie RAAB, M17, 464, Dossier 5140.

¹⁰⁸ Bultman, *Constructing a Female Delinquent self*, 290.

¹⁰⁹ Ruchat, ‘Observer et mesurer’, 10–11.

breuklijn geconceptualiseerd in termen van innerlijk/outerlijk. Voor de psy-wetenschappers daarentegen berustte de fragmentatie in het *innerlijke* domein zelf: het onderbewuste en het bewuste. Het creëert een 'diepte' in het innerlijke domein zelf. In een onderzoek naar hoe deze topografische noties naar voor komen in encyclopedische lemmata, schrijft Monique Scheer dat de tweespalt innerlijk/outerlijk aan belang inboette in de tweede helft van de twintigste eeuw. De tweespalt ging typisch terug op een christelijk filosofisch discours waarbij het 'innerlijk' het enige 'echte' was en het outerlijke gedrag schijn.¹¹⁰ Hoewel deze kloof in de psy-wetenschappen dus anders wordt geconceptualiseerd (of helemaal niet wordt geconceptualiseerd, zoals in het behaviourisme), is ze nog prominent aanwezig bij de opvoeders tot het einde van de jaren vijftig (zie hiervoor ook hoofdstuk vier). Het duidt dus niet zozeer of niet alleen op verschillende conceptuele opvattingen afhankelijk van de tijd, maar ook van de praktijk, en inherent ook van de sociale klasse.

Conclusie

Als we, in navolging van Daston en Lunbeck, de wetenschappelijke waarnemingspraktijken beschouwen als een specifieke modaliteit van gewaarwording, kunnen we drie praktijken onderscheiden die elk hun intrede deden doorheen de twintigste eeuw en zo telkens een laag toevoegden aan de beschikbare waarnemingsmodaliteiten. Een eerste modaliteit van waarneming was het gadeslaan van het dagdagelijks gedrag. Dit gebeurde door de bewakers of opvoeders die tevens instonden voor de ordebewaring en later de heropvoeding. De enige manier waarop emoties belangstelling genoten, was als het emoties betrof die een gevaar vormden voor de ordebewaring, zoals spot. Bij de opening van het CWG Mol bleef deze vorm van waarnemen bestaan, maar er kwam ook een andere vorm van het waarnemen van het dagelijks gedrag: de 'wetenschappelijke' waarneming, zoals Rouvroy het noemde. Hierbij werden situaties gecreëerd die ertoe moesten leiden dat de jongere zichzelf zou blootgeven. De meest intrigerende van deze praktijken was een wandeling doorheen de instelling waarbij de waarnemer de emotionele reacties van de jongere gadesloeg. Een verslag dat de jongere nadien moest schrijven gaf dan weer inzicht in zijn reflecties op de wandeling. De aanduidingen van de opvoeder en zijn kladaantekeningen verschaffen

---

¹¹⁰ Monique Scheer, 'Topographies of emotion', in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 31-60, aldaar 35.

aanwijzingen over hoe dit werd geïnterpreteerd. Prenten en standbeelden dienden als een soort ‘medium’ die een reactie losweekten bij de jongere, maar dienden evenzeer als een instrument om de jongeren de juiste gevoelsmatige reacties te hebben bij het zien van zulke beelden. Bij dit alles speelde de persoon van de waarnemer een belangrijke rol; het was door en door een ‘voelende’ waarnemer, in Drors termen.

In de naoorlogse periode bleef de observatie van het dagdagelijks gedrag bestaan, maar werd hier nog een nieuwe modaliteit aan toegevoegd: het onderzoek van de psy-wetenschappers. Dit onderzoek stond ruimtelijk en temporeel gezien los van het dagelijkse gebeuren van het instellingsleven. De psy-wetenschappers maakten – vooral in de meisjesinstellingen – gebruik van proeven uit de dieptepsychologie. Dit liet hen toe om een extern medium te gebruiken om de jongeren te doorgronden. De interpretatie was dan niet alleen afhankelijk van de individuele waarnemer, maar steunde op vastgelegde voorschriften. De waarnemer was niet langer dezelfde ‘voelende’ waarnemer van het interbellum, maar anders dan volledig gestandaardiseerde en universele testen, vereiste de diepteproeven nog steeds een persoonlijke interpretatie.

De dieptepsychologie had bovendien tot gevolg dat een andere conceptuele opvatting over de persoon werd gehanteerd. Kwam in de observaties van het dagelijks gedrag een kloof tussen het ‘innerlijke’ en ‘externe gedrag’ naar voren, dan differentieerde de dieptepsychologie binnen het ‘innerlijke’ domein nog tussen het ‘bewuste’ en het ‘onbewuste’. Voor de opvoeders die dachten in de kloof tussen intern en extern, was het externe gedrag vaak een schijnvertoning en was de interne kern onverbeterd. Een uitstapje naar de brieven van de jongeren en familieleden, toont dat het ‘innerlijke’ daar vooral figureerde om de ander te overtuigen van de oprechtheid. Ook hier bleef de oude christelijke tweedeling tussen het ‘echte’ innerlijke en het ‘oppervlakkige’ uiterlijke overeind.

In termen van emoties moet tot slot nog worden opgemerkt dat voor elke praktijk de emotie een andere rol bekleedt. Voor de opvoeders-bewakers die gadeslaan, is de emotie een concrete gedraging; een reactie in een gegeven situatie die geïnterpreteerd wordt in de functie van de collectieve ordebewaring. Voor de waarnemers is een emotie een aanwijzing voor het gevoelsvermogen en karakter van de minderjarige. Voor de waarnemingen van het alledaagse gedrag geeft de emotie inzicht in de ‘innerlijke’ gevoelswereld van de jongeren, in tegenstelling tot hun externe gedragingen; voor de psy-wetenschappers geeft de emotie niet enkel inzicht in het ‘bewuste’ maar ook het ‘onbewuste’ van de jongeren.

Met de opening van het CWG Mol deed zich een verandering voor op vlak van waarneming, wetenschap en het innerlijke en hun onderlinge verhouding. M.i. schuilt de grote vernieuwing van het Centraal Waarnemingsgesticht erin dat ze de drie noties van wetenschappelijke expertise, waarneming en moraliteit met elkaar verbond, waar deze vroeger los van elkaar konden staan. Zo was de arts (‘de wetenschappelijke expert’) in de negentiende eeuw inderdaad aanwezig, maar stond hij niet in voor de observatie van de

moraliteit. De 'morele boekhouding' berustte dan wel op een notie van waarneming, maar beantwoordde niet aan de '*wetenschappelijke* waarneming'. Die 'wetenschappelijke' waarneming van de moraliteit werd geïntroduceerd met de opening van het CWG.

Conclusie

Over de periode 1780 tot 1920 schrijft historica Susan Matt dat er zich “dramatische transformaties” voordeden in de manier waarop emoties werden gedefinieerd: “Feelings changed from being considered moral, and at least to some extent mental and volitional, to being regarded as physical, bodily experiences that were involuntary.”¹ In de voorbije hoofdstukken onderzocht ik hoe deze processen zich afspeelden in het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol. De klemtoon lag hierbij op het directeurschap van Maurice Rouvroy, de eerste directeur van het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol en actief in de eerste helft van de twintigste eeuw. Ik gebruikte Rouvroy als ankerpunt om de periode voor hem en na hem tegenover af te wegen.

Ik onderzocht hoe deze veranderende conceptualiseringen van emotie zich manifesteerden op drie terreinen: Rouvroys theoretische opvattingen, de waarnemingsformulieren en de observatiepraktijken. Hoe verhouden de resultaten die daaruit voortkomen zich tegenover de algemene lijnen die Matt schetst? Voor deze casus kan gesteld worden dat ze elementen van deze spanningen weerspiegelde, maar dat de dominante invullingen van emoties niet rechtlijnig evolueerden van moreel naar fysiek, van mentaal naar lichamelijk en van bewuste naar onwillekeurige gewaarwordingen. De processen die Matt beschrijft, situeren zich dan ook vooral in de intellectuele, academische en natuurwetenschappelijke context. Deze casus betrof een psychopedagogische context die vertrekt vanuit andere paradigma's, praktijken en vooral ook een andere finaliteit heeft, waarmee het zich onderscheidt van de algemene tendenzen die in de wetenschapshistorische benaderingen van emotie worden aangehaald. Maar precies zulke casussen zijn nodig, zoals werd beargumenteerd binnen de conceptuele geschiedenis van emoties. Een focus op de praktijk vermag te nuanceren wat een eenzijdige focus op theorie veronderstelt; een focus op een andere regionale setting kan de nu overwegend Angelsaksische dominantie nuanceren.

---

¹ Susan J Matt, 'Introduction: What Were Emotions? Definitions and Understandings, 1780-1920', in: Susan J Matt ed., *A Cultural History of the Emotions in the Age of Romanticism, Revolution and Empire (1780-1920)* 5 (Paperbackshop Uk Import 2019) 1-16, aldaar 1.

Wat betreft het theoretische niveau wees ik op het belang van het katholieke kader waarin Rouvroy werkzaam was. Zijn theoretische opvattingen over emoties weerspiegelen elementen van het neothomisme. De katholieke invloed liet zich vooral gelden in Rouvroys nadruk op de ondeelbaarheid van de mens en het belang van de spirituele dimensie van emoties. Behalve de intellectuele traditie van het neothomisme zijn er echter nog twee andere grote factoren van belang geweest: lokale penitentiare tradities en de psycho-pedagogische finaliteit. Deze invloeden manifesteerden zich vooral in de waarnemingsformulieren en in de observatiepraktijken. De waarnemingsformulieren die Rouvroy ontwierp voor het CWG Mol kenden een continuïteit met de structuur van voorgaande formulieren die gehanteerd werden in de penitentiare context. Ook de “observation perpétuelle” bouwde voort op de eerdere traditie van de “carnets noirs” van gevangenisbewakers die voortdurend de zedelijke voortgang van de gedetineerden moesten noteren. Maar de emotionele praktijken in het CWG kenden ook belangrijke breuken met eerdere praktijken. Op de formulieren kwamen dan bijvoorbeeld wel een gelijkaardige terminologie en structuur voor, maar de conceptuele betekenis van deze termen was anders dan voorheen. Dit bleek met name uit de bespreking van de “antecedenten” van de jongeren, waarbij steeds meer oog kwam voor de rol van de thuissituatie niet als een statisch en structureel gegeven, maar een dynamische situatie die de jongeren tijdens zijn opgroeien had gevormd. Ik noemde dit, geïnspireerd door Saskia Bultman, een “affectieve historisering” van de jongeren. Ook de noties karakter en moraliteit verschilden grondig van betekenis: moraliteit verloor zijn status als overkoepelend concept dat alle andere kenmerken opslokte en werd een onderdeel van karakter. Het had als gevolg dat het eindoordeel niet automatisch verviel in een oordeel dat de jongeren op een continuüm van goed of slecht plaatste – de enige antwoorden die “moraliteit” toeliet –, maar dat het eindoordeel nu descriptiever was en verschillende kenmerken van een jongeren aanhaalde. Het oordeel en de morele gradatie bleven aanwezig, maar het conceptualiseren van de einddiagnose in termen van karakter opende de weg naar een uitgebreidere terminologie, en opende niet in het minst de weg om affectiviteit hierin op te nemen. Door moraliteit en wetenschap niet a priori op te vatten als onverzoenbare antoniemen maar door moraliteit te erkennen als inherent *deel* van de wetenschap, kan moraliteit gehistoriseerd worden. Het plaatsen van moraliteit in zijn eigen historische context geeft een helderder beeld van de rol van de wetenschappen in de Belgische waarnemingsinrichtingen.

Bovenstaande was een schets van het algemene beleid in de waarnemingsinrichtingen. Ik wil deze conclusie verder aanwenden om de krachtlijnen beknopt weer te geven op een chronologische lijn. Dit laat toe om te tonen hoe vanuit de *praktijk* de invullingen van emotieconcepten veranderden. Daarbij wordt niet alleen Rouvroy opgevoerd als actor maar ook personeelsleden uit andere geledingen.

1890-1912: “Huichelachtige” Edouard

Aan het einde van de negentiende eeuw was ‘emotie’ als afzonderlijk concept haast niet aanwezig in de instellingen. Het ‘innerlijke’ domein werd uitsluitend geframed in termen van de moraliteit. Deze moraliteit werd op twee manieren vastgesteld: het onderzoek bij binnenkomst (“examen d’entrée”) en het doorlopende gadeslaan van het gedrag van de jongeren (“de zedelijke rekenkunde”). Dit eerste bestond uit een onderzoek van de lichamelijke toestand, schoolkennis, moraliteit en beroepsvaardigheden. In se waren dit de concepten die later ook aanwezig zouden zijn in de langdurige observatieprocedure van het CWG Mol. In deze vroege periode echter was de vorm van deze concepten nog ruw en weinig gedifferentieerd. De verschillende vragen werden bijgevolg ingevuld aan de hand van eenlettergrepige woorden die een weinig creatieve geest van het personeel onthullen. Dit personeel was, met uitzondering van de arts, nauwelijks opgeleid. De moraliteit werd niet waargenomen door wetenschappelijke actoren, maar door de aalmoezenier of door de opvoeders/bewakers in hun ‘zedelijke rekenkunde’. In deze zedelijke rekenkunde werd er geen specifieke aandacht besteed aan emoties. Als emoties aanwezig waren, was dit in de vorm van een bedreiging voor de ordebewaring (m.n. spot). Emotie werd in deze vroege praktijken met andere woorden geconceptualiseerd als een concrete, geëxternaliseerde gedraging in een welbepaalde situatie. ‘Huichelachtige Edouard’ was het product van een institutionele context die de concepten moraliteit en wetenschappelijke waarneming niet aan elkaar verbond, en die geen beroep deed op welbepaalde waarnemingspraktijken om de innerlijke gevoelswereld van de jongeren te achterhalen.

1912-1950: “affectief-laagstaande” Jean-Baptiste

Met de opening van het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol werd de innerlijke gevoelswereld van de jongeren belangrijk. Een langdurige observatieprocedure zou inzicht verschaffen in hun ‘innerlijke’ kern. De observatieformulieren van het CWG Mol waren gebaseerd op de formulieren van de voorgaande periode, maar verschilden hiervan op kwantitatief en kwalitatief niveau. Er werd meer informatie gevraagd en langere blokken tekst ingevuld. Binnen de concepten zelf werd meer gedifferentieerd en ze veranderden ook van hoedanigheid. Kennis bijvoorbeeld was niet langer de verworven kennis door de schoolloopbaan, maar kende nu ook nieuwe hoedanigheden, zoals de ‘connaissance sensible’ – het vermogen tot het verwerken van externe prikkels – of het intelligentievermogen (IQ). Deze verandering van de concepten zijn niet los te koppelen van de velerlei tests die ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw en die toestonden om al deze verschillende onderdelen van kennis te testen. Hiertoe werden standaardtesten gebruikt en/of gespecialiseerde instrumenten. Ook karakter veranderde

als concept. Karakter – voorheen ondergebracht bij moraliteit – bestond nu uit verschillende elementen zoals de affectieve staat, de emotiviteit en de morele capaciteiten. In tegenstelling tot de kennis echter konden de verschillende onderdelen van het karakter niet worden beproefd aan de hand van een batterij standaardtesten. Rouvroy toonde zich bovendien een felle criticaster van zulke standaardtesten.

De geschikte oplossing om de innerlijke gevoelswereld van de jongeren te achterhalen was dan ook een ‘wetenschappelijke waarneming’ van het dagdagelijks gedrag van de jongeren. Het betrof niet langer het passief gadeslaan van gedragingen, maar het actief uitlokken van bepaalde situaties zodat de jongeren zich wel zouden moeten blootgeven, aldus Maurice Rouvroy. Hiertoe werden specifieke waarnemingspraktijken uitgevoerd waarbij onder meer beeldhouwwerken een fascinerende rol kregen toebedeeld. De beeldhouwwerken werden een instrument waarmee de waarnemers konden werken, maar de waarnemers zelf moesten een persoonlijke actieve rol blijven vervullen en in sommige gevallen ook zelf emoties vertonen om de jongeren uit hun schelp te lokken. In tegenstelling tot kennis waarbij voor elk subonderdeel van kennis een test bestond, was er bij karakter of specifiek voor emoties geen één-op-éénrelatie tussen verschillende testen en een onderdeel waarop deze test moest beantwoorden. Bij het karakter werd dan ook een doorlopend narratief neergepend dat – afhankelijk van het verslag – elk subonderdeel nauwgezet overliep of niet. Het ‘innerlijke’ domein werd nu wel geformuleerd in een veel uitgebreidere woordenschat dan voordien, maar de observatie berustte nog grotendeels op een observatie van het dagdagelijks gedrag.

Voor emoties betekende dit dat er expliciet aandacht kwam voor de affectieve staat van de jongeren als onderdeel van hun karakter. Werd emotie in de negentiende-eeuwse praktijken nog gelijkgeschakeld met een geëxternaliseerde gedraging, dan betekende emotie in de vroeg-twintigste-eeuwse praktijken vooral een indicator van de innerlijke gevoelswereld van de jongeren. De finaliteit van de waarnemingen was niet ordebewaring, maar het achterhalen van de persoonlijkheid van de jongeren. Emoties konden echter wel gemanipuleerd worden, waardoor het vertoog uitging van een ‘externe’ gedraging die in het beste geval conformeerde aan de normen, maar een ‘innerlijke’ kern waarvan nooit helemaal met zekerheid kon worden gesteld of deze reeds verbeterd was. Het beeld van ‘huichelachtige Edouard’ is dus in het interbellum zeker niet achterhaald, maar de wetenschappelijke waarnemingen laten ook toe voor een uitgebreider emotioneel lexicon dat toelaat om de affectieve staat van de jongeren te taxeren, zoals bij ‘affectief-laagstaande’ Jean-Baptiste.

1950-1958: Suzannes “doodstelreflex”

Vanaf de naoorlogse periode kwamen er psy-wetenschappers in dienst in de waarnemingsinrichtingen. Dit zorgde ervoor dat er nu waarnemingspraktijken werden opgezet die geheel losstonden van het dagelijkse leven van de instelling. Aparte waarnemingen hadden ook al plaatsgevonden in de psycho-pedagogische kliniek van Rouvroy, maar de psy-wetenschappers zorgden voor een breuk doordat zij op geen enkele manier een verantwoordelijkheid als opvoeder droegen en omdat hun verslag een apart onderdeel werd van het waarnemingsformulier.

Tussen de conceptuele opvattingen van de psy-wetenschappers en de opvoeders zijn dan ook enkele verschillen op te merken. De opvoeders – en vooral de opvoeders in de meisjesinstellingen – hanteerden een denkkader dat uitging van een tegenstelling tussen de ‘interne’ kern van de jongeren en hun ‘extern’ gedrag. Ook de psy-wetenschappers hanteerden een gefragmenteerd paradigma, maar bij hen ging het om een splitsing van het ‘innerlijke’ domein in termen van het bewuste en onderbewuste. Met de dieptetesten hadden de psy-wetenschappers een instrument in handen om toegang te verkrijgen tot deze ‘innerlijke’ kern, ook het deel dat voor de jongeren zelf ontoegankelijk was – hun onderbewustzijn. Emotie als concept werd dus losgekoppeld van de wilskracht; een emotie kon een indicator zijn van de spanning tussen het bewuste en het onbewuste. Dit gaf de psy-wetenschappers een andere machtsrelatie tegenover de minderjarigen. Anders dan de opvoeders behoorde het niet tot hun verantwoordelijkheid om de jongeren te sanctioneren voor hun gedrag, maar in het feit dat zij (hoegenaamd) de jongeren beter kenden dan zij zichzelf kenden, school wel een nieuw machtsaspect. Het vernieuwende met betrekking tot emoties was nu dat emoties niet noodzakelijk in verband werden gebracht met de (slechte dan wel goede) wil van de jongeren; emoties konden ook het gevolg zijn van ongewilde en onbewuste spanningen – spanningen die termen kregen die ontoegankelijk waren voor het deel van het personeelskorps dat niet opgeleid was. Suzannes ‘doodstelreflex’ is hiervan een manifestatie; een concept dat ondenkbaar was, voortvloeiend uit een praktijk die onbestaande was in de tijd van Edouard.

Intermezzo. Dit zijn de namen. Historici, privacy en ethiek.

Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat leerden ze wat je allemaal niet mocht zeggen. In het instituut, waar vierhonderd kinderen hun opvoeding kregen, was het zo stil als binnen in een bom, één minuut voor de explosie. Ze waren er allemaal, uit Tsjechische kastelen, hoogblond, met wipneuzen en vermoeide, witte handen, uit Moravische landhuizen, Tiroler burchten en de jachtkastelen van Stiermarken, uit de paleizen met gesloten jaloezieën in de straten rond de Graben, en de huizen van het Hongaarse platteland; ze droegen lange adellijke namen met veel medeklinkers en ze hadden veel titels en rangen, die hier bij dit instituut in bewaring werden gegeven als in een garderobe, zoals het Hollandse ondergoed en de fijne burgerkleden die men in Londen en Wenen had laten maken. Van dit alles bleef slechts een naam over, en een kind dat bij die naam hoorde en nu ging leren wat wel en niet mocht.¹

Het is die laatste zin uit het fragment van Sándor Márai's wondermooie boek *Gloed* die alles zegt: “van dit alles bleef slechts een naam over”. De hele bestaansreden van internaten en bij uitstek heropvoedingsinstellingen was het door en door kneden, omvormen, bijschaven, transformeren, *veranderen* van de kinderen, tot hun naam het enige was wat nog van hen overbleef. In tegenstelling tot dat verliefde meisje uit Verona voor wie een roos eender welke naam mocht dragen, was de naam voor deze jongeren definiërend voor wie ze waren.

Net als literatoren hebben ook historici zich uitgelaten over het belang van een naam. Kristine Alexander bijvoorbeeld laat zich in een artikel over de weerspiegeling van koloniale machtsverhoudingen in het archief ontvallen dat ze van de inheemse meisjes

---

¹ Sándor Márai, *Gloed* (Wereldbibliotheek 2016).

niet in staat was “to learn a single one of their names”.² In tegenstelling tot Kristine Alexander zit mijn bronnencorpus boordevol namen. Namen die ettelijke keren terugkeren (Jeanne, Marie, Fernand), maar ook namen van één uit de duizend. Namen die bij eender welke sociale achtergrond kunnen voorkomen, maar ook namen die meteen iets loslaten over de etnische en religieuze afkomst (Samuel). Omwille van de privacy van de betrokkenen is getracht geen enkel onderzoekssubject identificeerbaar te maken aan de hand van de data in dit proefschrift. Hoewel overleden personen niet langer onder de gegevensbeschermingswetgeving vallen (zoals de ‘AVG’ / ‘GDPR’), heeft het Agentschap Jongerenwelzijn me niettemin gevraagd om alle eigennamen onherkenbaar te maken om zo elke mogelijke identificatie uit te sluiten.³

Om de namen onherkenbaar te maken had ik twee keuzes: de namen herleiden tot hun initialen of de namen integraal veranderen. Omdat ik in mijn tekst veel gebruik maak van microgeschiedenissen waarbij een initiaalletter de sfeer van de tekst zou doorbreken, koos ik ervoor de jongeren een nieuwe naam te geven – evenwel in het volle besef van de perikelen van deze praktijk (zie p. 181). Ik hield hierbij geen rekening met de connotatie die een naam uitdroeg en droeg dus niet bewust bij aan het reproduceren van sociale, religieuze of klassegereleerde connotaties van namen. Wel hield ik rekening met jongeren die dezelfde naam droegen; zij kregen hetzelfde pseudoniem – ook als het ging om een jongen en een meisje die een variant van elkaars naam droegen, zoals Gabriel en Gabrielle in hoofdstuk 8. Zulke eigenaardigheidjes van het archief vind ik eenvoudigweg te mooi om te doen verdwijnen in het anonimiseringsproces.⁴

Het veranderen van de namen heeft als gevolg dat één persoon andere namen kan dragen als hij of zij geciteerd wordt door verschillende onderzoek.st.ers. Een meisje dat bij mij Gabrielle heet, kan in Veerle Massins onderzoek Fernande heten (fictief voorbeeld). Het is een heikel punt en zou tegen de praktijk van naamsverandering kunnen pleiten. Anderzijds herinnert het ons er ook aan dat elk onderzoek vertrekt vanuit een bepaald paradigma, en dat de historische subjecten dan ook worden opgevoerd in functie van het eigen onderzoekskader. Laat de naamsverandering dan als metafoor gelden voor dit verschil tussen het gebeurde en mijn lezing van het gebeurde.

---

² Kristine Alexander, ‘Can the Girl Guide Speak?: The Perils and Pleasures of Looking for Children’s Voices in Archival Research’, *Jeunesse: Young People, Texts, Cultures* 4 (2012) 132–145, aldaar 139.

³ Communicatie van de auteur met Wessel Damen, *Data Protection Officer* van de Vrije Universiteit Brussel (10/10/2019).

⁴ Bij één dossier veranderde ik bijkomend ook de naam van het geboortedorp omdat de microgeschiedenis behalve de naam nog andere gegevens onthult die kunnen spelen bij een mogelijke identificatie. Het gaat om de casus van Gustave, besproken in het tweede intermezzo en in hoofdstuk 7.

Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek.

Het gebruik van archiefmateriaal uit penitentiaire inrichtingen vormt een grote meerwaarde voor onze kennis van sociaal kwetsbare groepen uit het verleden. Het gebruik van zulke bronnen doet echter ook juridische en ethische vragen rijzen. Dit intermezzo gaat in op de spanning tussen het leveren van kennis over het verleden en de privacybescherming van historische subjecten. Specifiek wordt ingegaan op de vraag of en hoe overledenen in publicaties geanonimiseerd dienen te worden. Het essay is opgebouwd rond vier ethische dilemma's waarbij telkens verschillende perspectieven worden toegelicht. De theses hebben betrekking op (1) het wetenschappelijk karakter van een onderzoek, (2) de belangen van nabestaanden en betrokkenen, (3) sociale stigma's in de samenleving en (4) de postume waardigheid van overledenen.*

Het recht op privacy van J.d.B. en Irma Devallée

Op 5 augustus 1931 moest de zeventienjarige J.d.B. voor de kinderrechtbank van Luik verschijnen wegens beschuldigingen van prostitutie. De kinderrechter legde haar een heropvoedingstraject op in een gesloten instelling, waarna J. terecht kwam in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge.⁵ Net als andere gesloten instellingen legde het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge een persoonsdossier aan voor elke jongere die er binnenkwam. In zo'n dossiers werd alle mogelijke informatie bijgehouden die de instelling van nut achtte: gerechtelijke en administratieve documenten, psychologische verslagen, tuchtformulieren en briefwisseling tussen de directeur, de ouders, de rechter en soms de meisjes zelf. Zo trof ik in het dossier van Irma Devallée, veroordeeld in 1893, een brief aan: “Beminde Vrindin Rosalie”, schreef ze, “gij weet hoe zeer ik u bemin, [en]

---

* Deze bijdrage is gebaseerd op een artikel dat ik schreef voor *Tijd-Schrift*. Het artikel komt voort uit een paper die ik presenteerde tijdens de ‘VUB Law & Criminology Talks’, 05.12.2017. Ik wil Jenneke Christiaens bijzonder bedanken voor de uitnodiging en voor haar reflecties bij de presentatie. Verder ben ik mijn collega's aan de UGent en de VUB zeer dankbaar voor hun feedback (in het bijzonder het PhD Platform) en de redacteurs van *Tijd-Schrift* met name Ans Vervaeke en Jan De Meester. Nys, ‘Historici, privacy en ethiek. Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek’.

⁵ Rijksarchief Brugge, RK en ROG Mol, M24, 648: Dagboek van de in- en uitgeschreven minderjarigen van het Rijksopvoedingsgesticht, 16/06/1932.

dat het gij is die ik het liefste op aarde bezit.”⁶ Irma had de brief clandestien proberen te bezorgen aan haar medege-detineerde, maar de brief werd onderschept en kwam terecht in haar persoonsdossier. Voor de instelling was de brief een bevestiging van haar ‘perverse’ aard. Voor historici zijn zulke brieven een ware schat omdat ze informatie verschaffen over sociale groepen die zelden geschreven bronnen hebben nagelaten. Bij het gebruik van bronnen opgesteld door penitentiare inrichtingen, moeten historici echter waken over de privacybescherming van de historische subjecten.

Het feit dat ik het ene meisje J. noem en Irma wel mag benoemen met haar eigen naam, heeft alles te maken met het juridisch kader rond de bescherming van persoonsgegevens. Een persoonsgegeven wordt gedefinieerd als “elk gegeven dat informatie geeft over een levende persoon”. Deze gegevens kunnen gebruikt worden in onderzoek indien de finaliteits-, proportionaliteits- en transparantiebeginselen worden gerespecteerd.⁷ Delicate gegevens (gezondheids-, gerechtelijke of andere gevoelige gegevens) genieten echter extra bescherming, en zijn enkel beschikbaar indien er instemming is van de betrokkene, omwille van een wetenschappelijk belang, of indien de gegevens door betrokkenen zelf publiek zijn gemaakt. Inzake publicatie vereist de wet (onder meer) dat persoonsgegevens geen mogelijkheid mogen geven tot identificatie van een natuurlijk persoon. Bij personen die nog in leven (kunnen) zijn, is de Privacycommissie duidelijk: “Herkenbaar publiceren over personen zonder publiek karakter die nog in leven zijn, kan enkel met hun toestemming.”⁸ Voor J., geboren in 1915, bestaat de kans dat ze nog in leven is. Voor Irma Devallée, geboren in 1873, is dit anders. Voor haar is anonimisering niet wettelijk vereist. Maar dat het vrijgeven van de volledige naam *wettelijk* is toegestaan, wil niet zeggen dat er geen redenen zijn om de familienaam toch te beschermen. Zo vroeg het Agentschap Jongerenwelzijn om Irma’s echte achternaam niet te gebruiken uit respect voor de eventuele nazaten van Irma⁹; in de praktijk haar achter- of achterachterkleinkinderen. Devallée is dus niet Irma’s echte familienaam, maar een fictieve naam die ik haar toekende. Maar is het toekennen van een zelfverzonnen naam

---

⁶ RAB, RWG Sint-Andries, M35, 1336, dossier 12.

⁷ De Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer definieert de begrippen als volgt. Finaliteitsbeginsel: de verwerking van persoonsgegevens gebeurt eerlijk, dit wil zeggen voor een duidelijk aangekondigd en geoorloofd doel; proportionaliteitsbeginsel: er worden alleen gegevens verzameld die betrekking hebben op dat doel, en ze worden niet langer dan nodig bewaard; transparantiebeginsel, ook wel informatieplicht genoemd: de personen over wie gegevens worden verzameld worden ingelicht over het doel en wie het nastreeft, en welke gegevens daartoe worden verzameld; zij kunnen bovendien inzage krijgen in hun gegevens. Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?* (W. Debeuckelaere 2011) <<https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/sites/privacycommission/files/documents/01.02.01.05-vademecum-historisch-onderzoek.pdf>>, p. 5

⁸ Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?*

⁹ Persoonlijk mailverkeer tussen de auteur en Agentschap Jongerenwelzijn, 24.09.2018 en 01.10.2018.

dan wel ethisch correct? En zijn er dan geen argumenten op te voeren die wél pleiten voor het gebruik van Irma's eigen familienaam? Naast juridische vereisten zijn er heel wat ethische overwegingen in het spel bij het al dan niet gebruiken van de familienaam van overledenen. Hoe kunnen we als historici ethisch omgaan met het publiceren van privacygevoelige bronnen van overledenen?

Hoewel er over het juridisch kader afgelopen jaren handige publicaties verschenen, kwamen ethische vraagstukken minder aan bod.¹⁰ Nochtans zijn deze een reflectie waard, en zeker voor wie werkt met delicate bronnen. Ten eerste bevatten de documenten vaak informatie waarvan de subjecten nooit de bedoeling hadden ze te delen met buitenstaanders. Ten tweede werden de documenten vaak zonder medeweten of tegen hun wil bewaard door panoptische instellingen die eeuwig hongerden naar kennis. Anderzijds zijn het uitgerekend deze bronnen die ons de meeste (of soms enige) informatie kunnen aanleveren over groepen die zelden een spoor hebben nagelaten in de geschiedenis. Als de literatuur melding maakt van deze paradox, is dit vaak in de vorm van een 'afweging' wat er te winnen valt bij het identificeren en onthullen van gevoelige informatie over historische subjecten die niet meer bij machte zijn hun instemming te geven. Maar over deze 'kosten-baten' analyse lopen de meningen sterk uiteen. Amerikaans historica Susan Lawrence bijvoorbeeld staat aan het uiterste van het spectrum: ze pleit voor volledige openbaarheid; openbaarheid in inzage én publicatie van privacygevoelige informatie. Enkele jaren geleden kwam Lawrence in aanvaring met een archiefbeheerder toen deze haar de toegang tot lokale armenregisters ontzegde. Haar verbolgenheid was zo groot dat ze er een volledig boek aan wijdde. Als het aankomt op privacy voor overledenen is ze duidelijk: "The dead themselves have no right to privacy. The dead have no rights at all, in fact, because they have ceased being persons."¹¹ Maar er zijn ook andere stemmen. Als geschiedfilosoof is Antoon de Baets genuanceerder. Hij erkent dat mensen in het proces van overlijden hun aanspraak op *rechten* verliezen, maar dit betekent niet dat de levenden geen *verantwoordelijkheden* hebben ten aanzien van overledenen. Deze verantwoordelijkheden formuleerde hij in een "Declaration of responsibilities of present generations toward past generations", naar analogie met de 'Declaration of responsibilities of present generations toward future generations' van de Verenigde Naties. De Baets spreekt over de plicht van de historicus om "wetenschappelijke kennis over het verleden te leveren, verspreiden en onderwijzen". Maar hij wijst tevens op het belang van het respecteren van postume waardigheid. Postume privacy en postume reputatie zijn dan geen *rechten*, maar uitingen van deze

---

¹⁰ Dirk Luyten, 'La Commission De La Protection De La Vie Privée Et La Recherche Historique', in: Françoise Hiraux en Françoise Mirguet, *Les Archives Personnelles : Enjeux, Acquisitions, Valorisation* 30 (Louvain-la-Neuve: Academia L'Harmattan 2013) 147–153.

¹¹ Susan C. Lawrence, *Privacy and the past: research, law, archives, ethics*. Critical issues in health and medicine (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press 2016) 13.

postume waardigheid (de Baets noemt dit “empirische dimensies” van waardigheid).¹² Artikel 7 (“speech”) van zijn declaratie gaat specifiek in op de spanning tussen openbaring van informatie en de privacybescherming van de overledene.¹³

In dit artikel onderzoek ik aan de hand van voorbeelden uit de literatuur welke concrete spanningen er kunnen ontstaan bij het al dan niet anonimiseren van privacygevoelig archiefmateriaal over overledenen. Ik bundel deze argumenten en voorbeelden rond vier concrete theses, die verder worden toegelicht. Het artikel pleit niet voor of tegen een bepaalde keuze. Het artikel wil slechts een eerste aanknoping bieden voor wie werkt met privacygevoelige bronnen over overleden personen en hierin een bewuste ethische positie wil innemen. Het artikel is opgebouwd rond vier dilemma’s, waarbij voor elk vraagstuk argumenten pro en contra worden gegeven:

1. Anonimiseren is (g)een bedreiging voor het wetenschappelijk karakter van een onderzoek
2. Identificeren schaadt de belangen van nabestaanden en betrokkenen (niet)
3. Identificeren kan (g)een wapen zijn tegen sociale stigma’s
4. (Niet) anonimiseren schendt de postume waardigheid van overledenen

De eerste these bevraagt hoe ethische keuzes gevolgen kunnen hebben voor het wetenschappelijke karakter van een studie. De tweede stelling behandelt de belangen van individuele betrokkenen of nabestaanden, de derde heeft eerder betrekking op de rol van geschiedschrijving voor maatschappelijke debatten. De vierde these tot slot reflecteert over de belangen van de overledenen. Door te focussen op de specifieke spanning van het anonimiseren laat ik veel aspecten buiten beschouwing: de ethische overwegingen in de archiefpraktijk, de emoties van de onderzoek(st)er die werkt met gevoelig materiaal, het debat rond ‘speaking for Others’ of de machtsrelaties tussen de onderzoek(st)er en de subjecten.¹⁴ Het zijn vraagstukken die zeker niet minder belangrijk zijn, maar die wegens de beperkte opzet van dit artikel niet besproken worden.

---

¹² Antoon de Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Nederland: Pallas Publications 2015) 33.

¹³ Antoon de Baets, ‘A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations’, *History and Theory* 43 (2004) 130–164, aldaar 147.

¹⁴ Randall C. Jimerson, *Archives Power: Memory, Accountability, and Social Justice* (Society of American Archivists 2009); Emily Robinson, ‘Touching the void: Affective history and the impossible’, *Rethinking History* 14 (2010) 503–520. Linda Alcoff, ‘The Problem of Speaking for Others’, *Cultural Critique* (1991) 5–32.

1. Anonimiseren is (g)een bedreiging voor het wetenschappelijke karakter van een onderzoek

Het Belgisch wettelijk kader stelt dat -op enkele uitzonderingen na- onderzoeksresultaten met persoonsgegevens niet mogen worden bekendgemaakt “in een vorm die de identificatie van de betrokken persoon mogelijk maakt”¹⁵. In de praktijk betekent dit dat onderzoek(st)ers overgaan tot hetzij anonimiseren (gebruik van initialen of cijfers), hetzij ‘pseudonomiseren’ (het toekennen van een andere naam). Op dit laatste komt soms kritiek omdat de kans bestaat dat onderzoek(st)ers pseudoniemen kiezen met gelijkaardige etnische, religieuze, klassegereleerde en leeftijdsgebonden connotaties. Hierdoor stappen onderzoek(st)ers (ongewild) mee in stereotyperende praktijken en “[are] inferring all sorts of connotative baggage onto research participants that may or may not be appropriate,” stelt Andrew Clark.¹⁶ Het zijn immers de onderzoek(st)ers die dan bepalen welke persoonsinformatie bepalend is voor de interpretatie van een gegeven. Ook bij anonimisering rijzen vragen. Vaak wordt immers niet alleen de naam geanonimiseerd, maar ook persoonsgegevens zoals geboortedatum en -plaats, etniciteit, adres en andere gegevens die identificatie toestaan. In het proces van anonimisering wordt met andere woorden een *keuze* gemaakt door de onderzoek(st)er om bepaalde informatie wel of niet te reduceren tot ‘achtergrondinformatie’ die niet relevant is voor het narratief -en dus, informatie die van betekenis mag veranderd worden omwille van de anonimisering. Nochtans kan deze informatie wel degelijk van belang zijn voor de interpretaties die lezers geven aan de empirische gegevens. Als er gekozen wordt voor anonimisering is het dus van het grootste belang dat de onderzoek(st)er expliciet weergeeft welke gegevens van betekenis zijn veranderd omwille van de anonimisering. Zoals Niamh Moore treffend schrijft: “the technical is never only technical”¹⁷.

Volgens sommige historici bemoeilijkt de anonimisering bovendien de verifieerbaarheid van het onderzoek. Doordat de subjecten niet bij naam worden genoemd, kunnen ze moeilijker getraceerd worden in de archiefstukken. Dit is met name het geval als het gaat om rollen of registers waarop meerdere eigennamen per vel staan. De anonimisering riskeert dan de traceerbare link te verbreken tussen de analyse en de

---

¹⁵ KB 13.02.2001, art. 23, geciteerd in Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?*, 14.

¹⁶ ‘En plaatsen ze allerlei connotatieve bagage op de onderzoeksparticipanten, die gepast of ongepast kan zijn’. Andrew Clark, *Anonymising Research Data* (ESRC National Centre for Research Methods december 2006) 6 <<http://eprints.ncrm.ac.uk/480/>> [geraadpleegd 4 juli 2018].

¹⁷ Niamh Moore, ‘The politics and ethics of naming: questioning anonymisation in (archival) research’, *International Journal of Social Research Methodology* 15 (2012) 331-340, aldaar 335 <[doi:10.1080/13645579.2012.688330](https://doi.org/10.1080/13645579.2012.688330)>.

bron.¹⁸ Een andere vraag is wat er gebeurt indien twee historici schrijven over dezelfde subjecten, en allebei besluiten om over te gaan tot naamsverandering. In de ene publicatie zal het historisch subject dan een andere naam dragen dan in de andere publicatie. Over het Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes te Brugge bijvoorbeeld verschenen meerdere publicaties en masterscripties.¹⁹ In mijn artikel gaf ik aan de namen te hebben veranderd, Massin en De Pauw laten dit in het midden. Het meisje dat in mijn tekst Jeanne heet, draagt elders een andere naam. Daar het dossiernummer correspondeert, is er geen gevaar voor de verifieerbaarheid. Niettemin leidt het tot een bevreemdende situatie.

Een kwestie die enigszins gerelateerd is aan de verifieerbaarheid betreft niet de publicatie, maar de *toegang* tot privacygevoelig materiaal. Hiervoor moet een formele aanvraag worden ingediend bij de bevoegde instanties. In de literatuur zijn hierover enkele bedenkingen geformuleerd. Sonia Combe bijvoorbeeld wijst op een mogelijke ongelijkheid tussen onderzoek(st)ers. Als de toestemming slechts verleend wordt voor sommige onderzoek(st)ers, kan de inhoud van hun werk niet worden afgetoetst door anderen die géén inzage in de documenten krijgen, wat de verifieerbaarheid verhindert. In dictatoriale regimes leidt dit mogelijk tot autocensuur om niet uit de gunst van het regime te vallen. Een andere bedenking is een vorm van zelfkritiek op het statuut van academici: volgens Combe riskeert een formele aanvraagprocedure een hiërarchie te creëren tussen onderzoek(st)ers -die weten hoe ze de procedure moeten starten-, en 'gewone' burgers, voor wie de formele procedure een hoge drempel vormt.²⁰ Een interessante case hierin zijn de Belgische gerechtsdossiers voor mensen die beticht werden van collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Het recht op inzage wordt beheerd door het College van Procureurs-generaal. Onderzoek(st)ers die formeel verbonden zijn aan een onderzoeksinstelling hebben bijna 100 procent kans om hun aanvraag goedgekeurd te zien, maar voor particulieren die willen graven in hun familieverleden, is dit moeilijker.²¹ Amateurhistorici, heemkundigen en journalisten hebben per definitie

---

¹⁸ Lawrence, *Privacy and the past*, 7; Sonia Combe, 'Confiscated Histories. Access to 'Sensitive' Government Records and Archives in France', *Zeithistorische Forschungen* 10 (2013) 123–130; Kaisa Vehkalahti, 'Dusting the archives of childhood: child welfare records as historical sources', *History of Education* 45 (2016) 430–445, aldaar 443.

¹⁹ Veerle Massin, *Protéger ou exclure? L'enfermement des "filles perdues" de la protection de l'enfance à Bruges (1922-1965)* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 2011); Wendy De Pauw, "Brugge, le dépôt?" : verwaarloosde, deviante en criminele minderjarige meisjes opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge tijdens het Interbellum (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Brussel VUB, 2003); Laura Nys, 'Emotie, gender en macht: emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)', *Historica* (2016) 17–22.

²⁰ Combe, 'Confiscated Histories. Access to 'Sensitive' Government Records and Archives in France'.

²¹ Koen Aerts, geciteerd in: 'Kwart van familieleden kan collaboratiedossiers niet inkijken', *Het Belang van Limburg* (2017).

geen juridisch verdedigbare reden om inzage recht te krijgen.²² Volgens Koen Aerts draagt het restrictieve inzageregime ertoe bij dat mythes in stand blijven.²³ De totaal verschillende narratieven over collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in België en Nederland, zijn dan ook wel eens in verband gebracht met de verschillende archiefregimes.²⁴ In die zin kan privacybescherming een gevolg hebben voor het wetenschappelijk karakter van een studie.

2. Identificeren schaadt de belangen van nabestaanden en betrokkenen (niet)

Hoewel het anonimiseren van gegevens tot doel heeft de identificatie met personen te verhinderen, biedt het geen *garantie* op bescherming. Dit kan vooral in kleine gemeenschappen een risico zijn. Voor outsiders is de identiteitsbescherming dan wel gegarandeerd, maar niet noodzakelijk voor *insiders*. Martin Tolich benoemde dit onderscheid als “external” en “internal confidentiality”.²⁵ Deze interne confidentialiteit slaat op de mogelijkheid voor onderzoekssubjecten om *elkaar* te identificeren door een publicatie, zelfs indien de persoonsgegevens werden veranderd. Dit hóeft niet noodzakelijk een probleem te zijn,²⁶ maar het is belangrijk om hierbij stil te staan in onderzoeken waarvan de uitkomst een spanning kan teweegbrengen in een gemeenschap. Francesca Moore bijvoorbeeld moest uiterst omzichtig omspringen met de persoonsgegevens in haar onderzoek naar abortuspraktijken in een klein Iers dorpje. Hoewel veel zaken inmiddels publiek waren gemaakt door diverse krantenartikelen, besloot Moore toch om de namen van de subjecten te veranderen om hun angstvallige houding van zoveel decennia terug niet te schenden en geen schade te berokkenen aan

---

²² Maartje Van de Kamp, *Afgeschermd Geheugen*. Een onderzoek naar de inzageregimes van de archieven van de naoorlogse berechting van collaborateurs in België en Nederland en de invloed van deze regimes op het narratief van collaboratie en berechting (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit van Amsterdam, 2016) 32.

²³ Aerts geciteerd in: Aniek Nuyens, ‘In België kun je niet uitzoeken wat opa of oma in de oorlog heeft uitgespookt’, *De Correspondent* (2014) <<https://decorrespondent.nl/2043/in-belgie-kun-je-niet-uitzoeken-wat-opa-of-oma-in-de-oorlog-heeft-uitgespookt/175130246214-d274e863>> [geraadpleegd 1 juni 2018].

²⁴ Van de Kamp, *Afgeschermd Geheugen*.

²⁵ Martin Tolich, ‘Internal Confidentiality: When Confidentiality Assurances Fail Relational Informants’, *Qualitative Sociology* 27 (2004) 101–106.

²⁶ Het kan bijvoorbeeld van nut zijn voor belangengroepen. Lieselot De Wilde en Bruno Vanobbergen, ‘Puzzling history – the personal file in residential care: a source for life history and historical research’, *History of Education* 46 (2017) 384–397, aldaar 393.

overlevende subjecten.²⁷ Eenzelfde spanning kan gezien worden bij andere processen die nog niet afgesloten zijn, met name het oorlogsverleden.

Binnen etnografisch onderzoek en mondelinge geschiedenis is er meer oog voor een ethische onderzoekshouding, bijvoorbeeld inzake de relatie tussen onderzoek(st)er en geïnterviewde of in het ongewild opwekken van onaangename herinneringen.²⁸ Archiefwerk zou er dan ook goed aan doen enkele gevoeligheden uit de mondelinge geschiedenis over te nemen, stelt Laura Cameron, die onderzoek verrichte over Freuds persoonlijke leven.²⁹ Onderzoeken die steunen op mondelinge geschiedenis bestuderen immers vaker onderwerpen die nog niet volledig afgesloten zijn. Susan Lawrence, aangehaald in de inleiding, meent echter dat deze ethische reflexen uit de mondelinge geschiedenis niet zomaar van toepassing zijn voor wie werkt met geschreven bronnen. Waar interviewers in mondelinge geschiedenis ongewild hun respondenten kunnen triggeren door gevoelige onderwerpen aan te snijden, bestaat dit risico niet bij geschreven bronnen. Voor Lawrence zijn zulke gevoeligheden dan ook te minimaliseren. Ze erkent de macht van roddels in een kleine gemeenschap, maar stelt dat mogelijke psychologische of sociale schadeberokkening aan levenden miniem is, zoniet onbestaande: “If learning about family secrets (...) is psychologically harmful, surely there would be discussions of it in the mainstream academic counseling literature.”³⁰

3. Identificeren kan (g)een wapen zijn tegen sociale stigma's

Zoals aangehaald in de inleiding, worden delicate bronnen zoals opsluitingsdossiers door historici gebruikt om kennis aan te leveren over sociaal kwetsbare groepen. Mensen uit zulke bevolkingslagen blijven vaak onderbelicht in de geschiedschrijving en kennen we slechts als de “anonieme massa”. Het gaat om mensen wiens enige spoor vaak bestaat uit

---

²⁷ Francesca P L Moore, ‘Tales from the archive: methodological and ethical issues in historical geography research’, *Area* (2009).

²⁸ Vinciane Despret beargumenteert daarnaast dat in het anonimiseren de onderzoek(st)er mensen daadwerkelijk *reduceert* tot onderzoeksobjecten, wat de machtsrelatie in het onderzoek alleen maar versterkt. Vinciane Despret, ‘« L’effet sans nom » | Vinciane Despret’ <<http://www.vincianedespret.be/2010/04/leffet-sans-nom/>> [geraadpleegd 24 december 2015]; Valerie Yow, ‘“Do I Like Them too Much?": Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa', *The Oral History Review* 24 (1997) 55–79 <doi:10.1093/ohr/24.1.55>.

²⁹ Laura Cameron, ‘Oral History in the Freud Archives: Incidents, Ethics, and Relations’, *Historical Geography* 29 (2001) 38–44, aldaar 38.

³⁰ Wanneer het gaat over seksueel misbruik, is ze wel voorzichtiger. Lawrence, *Privacy and the past*, 12.

bronnen opgemaakt door instituten die vandaag de dag een stigmatiserende connotatie hebben: armenregisters, psychiatrische ziekenhuizen of penitentiaire instellingen. Historici gebruiken zulke bronnen om te onthullen hoe mensen uit kansarme sociale milieus leefden, dachten, voelden. Veel onderzoek(st)ers zien dan ook net in het identificeren een belangrijke kracht. Door te anonimiseren worden de overledenen niet erkend als individuen die deel uitmaakten van de menselijke gemeenschap, maar reduceren we hen tot “faceless datapoints”, schrijft Lawrence. “In this case, the poorest members of society once again lose out, this time for good.”³¹

Maar er kunnen ook vragen worden gesteld bij deze emancipatorische doelstelling en de idee dat het gebruik van de echte persoonsnaam hiertoe noodzakelijk is. De analyse van historici over de overledene is immers een vervorming van het verleden: de woorden en gedragingen van de overledene worden immers ingezet in een narratief dat wordt geconstrueerd door de onderzoek(st)er.³² Het ‘originele’ gebeurde en het ‘verhaalde’ gebeurde, zijn verschillend. Het gebruik van de echte naam is dan ook geen meerwaarde of voorwaarde voor het restitueren van de persoon in de geschiedenis.

Een ander argument dat pleit tégen het anonimiseren van privacygevoelige bronnen, heeft specifiek betrekking op bronnen die zijn opgesteld door gesloten instellingen zoals gevangenissen of psychiatrische instellingen of door armenregisters. Door de overledenen te anonimiseren, bestendigt dit volgens sommigen de idee dat aanraking met zulke instanties beschamend was -en nog steeds is. Als de geschiedkundige meestapt in het systematisch anonimiseren van bronnen uit zulke contexten, “then the historian becomes complicit in perpetuating stigmas that she may actually want to try to reduce,” schrijft Lawrence.³³ Het is een argument dat ook terug te vinden is bij andere auteurs, zoals bijvoorbeeld Judith Schwarz, beheerder van archieven van lesbische vrouwen. Voor haar kan de onthulling van een individueel leven empowerend zijn voor anderen: “while individual privacy and confidentiality may be of paramount concern while the individual lives, a full disclosure of deceased individuals' history can do little harm and yet add much to the lives of others.”³⁴ Een lichtjes andere visie is terug te vinden bij Timothy Gilfoyle, die onderzoek deed naar prostituees. Volgens hem riskeert een halfslachtig beleid de dubbele standaard te reproduceren. Indien bijvoorbeeld de prostituees bij naam worden genoemd maar hun cliënten niet, dan is dit een verderzetting van de dubbele standaard waarbij prostituees worden vervolgd, en niet hun klanten.³⁵ De implicaties van het bij

---

³¹ Lawrence, *Privacy and the past*.

³² Veel dank aan Margo De Koster om me hierop te wijzen.

³³ Lawrence, *Privacy and the past*, 14.

³⁴ Judith Schwarz, ‘The Archivist’s Balancing Act: Helping Researchers While Protecting Individual Privacy’, *The Journal of American History* 79 (1992) 179–189, aldaar 189.

³⁵ Timothy J. Gilfoyle, ‘Prostitutes in History: From Parables of Pornography to Metaphors of Modernity’, *The American Historical Review* 104 (1999) 117–141, aldaar 526.

naam noemen zijn bij hem dus anders dan bij Lawrence: voor Gilfoyle kleeft er toch nog een stigma aan de historische subjecten die hij bestudeert. Tegen het argument van Lawrence -anonimiseren als het reproduceren van sociale stigma's- kan men opwerpen dat deze strijd niet geleverd moet worden ten koste van de postume waardigheid van overledenen.

4. (Niet) anonimiseren schendt de postume waardigheid van overledenen

Maar over de vorm die deze “postume waardigheid” moet aannemen, heerst onenigheid. Deze onenigheid heeft alles te maken met de invulling die men aan “waardigheid” geeft. Het is een conflict dat ook al door Iacovetta en Mitchinson werd benoemd in hun sleutelwerk over het gebruik van persoonsdossiers als historische bron. De persoonsdossiers getuigen voor hen niet alleen van de *machteloosheid* van mensen tegenover totaliserende instellingen, maar ook van hun *weerbaarheid*. Deze weerbaarheid biedt historici gelegenheid tot het opnemen van sociaal kwetsbare groepen in het historisch narratief. Maar “in uncovering their agency we face a paradox,” schrijven Iacovetta en Mitchinson. “Our legal obligations as researchers to protect the privacy of individuals in the past can lead us to write the marginal into history by writing their names and faces out of it.”³⁶ Het gaat er met andere woorden om of de postume waardigheid erin bestaat om de anonimiteit van de overledene te respecteren, of diens individuele identiteit te erkennen.

Postume waardigheid & (eeuwigdurende) privacybescherming

In België verschaft het wettelijk kader in principe geen privacybescherming aan de overledenen zelf. De gegevensbescherming is dus niet ingegeven door een bescherming van de *overledenen*, maar die van potentieel nog levende betrokkenen of hun nabestaanden. Dit is anders in de Verenigde Staten. Daar is de *Health Insurance Portability and Accountability Act* (HIPAA) van kracht, die de privacybescherming van de zorgsector garandeert. Tot 2013 bepaalde de wet dat de privacy eeuwigdurend wordt beschermd, ongeacht de afstand in de tijd. Ook de armenregisters vallen onder deze wet (fig. 7), tot grote consternatie van historica Susan Lawrence. Haar aanvaringen met de HIPAA

---

³⁶ F. Iacovetta en W. Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (University of Toronto Press 1998).

vertegenwoordigers die haar toegang verhinderden tot de armenregisters, waren zoals hoger gezegd de aanleiding voor haar boek *Privacy and the Past*. Interessant genoeg komen in de discussies tussen Lawrence en de HIPAA-vertegenwoordigers weinig argumenten aan bod die rechtstreeks betrekking hebben op de privacybescherming van *overledenen* zonder te verwijzen naar de implicaties voor levenden. Het enige argument dat in dat opzicht werd aangehaald, betrof het medisch geheim, dat eeuwig geldig is. Lawrence meent dat dit argument echter geen steek houdt: ten eerste was er bij het opstellen van de armenregisters geen arts betrokken, en ten tweede stelt ze dat de Hippocratische eed vooral garandeert dat de arts over alle nodige informatie beschikt. Immers, net omdat de arts gebonden is aan het beroepsgeheim, is de patiënt(e) bereid om alle informatie te geven die mogelijk kan helpen in de diagnosestelling. Het medische geheim beschermen tot in de eeuwigheid, heeft voor Lawrence dan ook weinig nut.

Hiermee haalt ze een interessant punt aan: welk belang had het historisch subject erbij om toen de gegevens te beschermen? Indien het afschermen van de gegevens verband hield met zelfbescherming, kan men zich afvragen of het nog zinvol is om deze gegevens nog steeds te anonimiseren. Het meisje waarnaar ik hier verwijs als J. bijvoorbeeld, hamerde in haar briefwisseling met C. steeds op geheimhouding. Ook in veel andere gevallen van clandestiene correspondentie waren gedetineerden bang voor ontdekking (fig. 3). Dit heeft echter niet zozeer te maken met de inhoud an sich, maar met de gevolgen: de gedetineerde meisjes werden zwaar bestraft omdat ze clandestien communiceerden, maar ook omdat hun liefdesbrieven werden bestempeld als uiting van een “obsessieve hystero-erotische seksualiteit”, die voor de instelling met alle macht bestreden moest worden. Sprekende als historica -en zeker niet sprekende in naam van deze meisjes- zou ik durven suggereren dat de redenen voor het afschermen van de gegevens in dit geval verdwenen zijn. Het gevaar van bestraffing bestaat niet meer, en de diagnose als seksueel obsessief wordt in het hedendaags historisch onderzoek gezien als uiting van een specifiek institutioneel discours, en niet als een objectieve vaststelling. Het onthullen van deze gegevens verrijkt onze kennis over de correspondentiepraktijken van deze meisjes, maar brengt hen geen fysieke of reputatieschade toe.

Vanuit de erkenning dat ook concepten veranderlijk zijn doorheen tijd en ruimte, zou men zich kunnen afvragen welke invulling de historische subjecten aan ‘privacy’ gaven. Ook de notie van privacy als cultureel en wettelijk gegeven is historisch en cultureel variabel.³⁷ In sommige culturele contexten is het verhullen van de identiteit net beledigend voor de subjecten. Bij First Nations volkeren verkrijgen verhalen hun waarde door de identiteit van de verteller. Door deze vertellers te anonimiseren, worden de

---

³⁷ Megan Richardson, *The right to privacy: origins and influence of a nineteenth-century idea*. Cambridge intellectual property and information law 40 (Cambridge [UK] ; New York: Cambridge University Press 2017).

verhalen waardeloos, schrijft Janovicek.³⁸ Uit mondelinge geschiedenis naar weeshuizen, blijkt bovendien dat mensen zeer sterke herinneringen hebben aan de aanspreekvorm aan de hand van nummers: “Dat nummer is op uw voorhoofd geplakt daar. Ge komt daar binnen [*in het weeshuis*] en dat is: vanaf nu zijde gij nummer 20”.³⁹ In zulke gevallen zou men kunnen suggereren dat de postume waardigheid er eerder in bestaat individuen te identificeren met hun eigennaam dan een initiaal of cijfer.

Postume waardigheid & identificatie

Bij het onthullen van de identiteit van een overledene kunnen gedragingen aan het licht komen die de postume reputatie ten goede of ten kwade beïnvloeden. Hierbij zijn steeds twee elementen in het spel: het vellen van een moreel oordeel over gedragingen in het verleden, en de vraag welke impact dit heeft op iemands postume reputatie. Ik licht het toe met een voorbeeld uit mijn eigen onderzoek naar heropvoedingsinstellingen. Een opvoeder die ik hier H.J. zal noemen, schreef in zijn verslag terloops over een jongere die niet te kalmeren was: “We hebben hem (de dwangrok) met geweld aangedaan. Tot nu toe is hij kalmer.”⁴⁰ De terloopse melding van fysiek geweld heeft vandaag de dag een andere betekenis dan een eeuw geleden, en hierover moreel te oordelen als een eenentwintigste lezer is glibberig terrein. Gezien de korte opzet van dit artikel kan ik hierop niet verder ingaan. Relevant voor het privacyvraagstuk betreft de vraag of H.J.’s postume reputatie wordt aangetast indien de publicatie hem zou identificeren. Hierbij zijn twee scenario’s. 1. Indien dit de eerste publicatie is waardoor H.J. kenbaar zou worden gemaakt, is er in principe geen reputatie die wordt beïnvloed. Vooraleer deze publicatie verscheen, was H.J. immers (voor outsiders) een persoon die nooit bestaan had. 2. Indien H.J. (puur hypothetisch) een befaamd pedagoog blijkt te zijn die bekend stond omwille van zijn niet-autoritaire opvoedingstechnieken, zou dit gegeven wel een invloed hebben op zijn postume reputatie. Maar als die reputatie gebaseerd is op onjuistheden, is het een onverdiende reputatie –ten goede, of ten kwade. Toch is er ook de terechte opmerking van de Baets waarin hij wijst op het *recht* van de historicus “to remain silent” als het onthullen van sensitieve informatie geen enkel publiek belang dient.⁴¹

---

³⁸ Nancy Janovicek, ‘Oral History and Ethical Practice: Towards Effective Policies and Procedures’, *Journal of Academic Ethics* 4 (2007) 157–174.

³⁹ Lieselot De Wilde en Bruno Vanobbergen, *Mag ik dit vertellen? Stemmen uit de Gentse weeshuizen (1945-1984)* (Leuven 2012) 42.

⁴⁰ RAAB, M17, 466: Dossier 5170, Verslag, 17/03/1929.

⁴¹ de Baets, ‘A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations’, 157. Zie ook Marek Tesar, ‘Ethics and truth in archival research’, *History of Education* 44 (2015) 101–114, aldaar 105.

Conclusie

Historisch onderzoek op basis van privacygevoelige bronnen is zeer waardevol, maar de onderzoek(st)er moet hierbij rekening houden met de privacybescherming van de historische subjecten. Bij levende personen dienen gegevens geanonimiseerd te worden. Overledenen bevinden zich in een schemerzone waarbij historici zijn aangewezen op hun eigen afweging. Dit artikel poogde een aanzet te zijn voor zo'n afweging door de voornaamste pro- en contra-argumenten te bundelen rond vier stellingen. Ten eerste werd gewezen op de impact die anonimisering kan hebben op het wetenschappelijk karakter van onderzoek. De onderzoek(st)er moet steeds helder weergeven welke gegevens geanonimiseerd worden om de interpretatie niet te belemmeren. In sommige gevallen kan de traceerbaarheid van de gegevens bemoeilijkt worden. Wat betreft de belangen van betrokkenen en nabestaanden werd gewezen op het verschil in insiders en outsiders perspectief, waarbij anonimisering voor de outsiders geen garantie biedt op anonimisering voor insiders. Volgens sommige historici hoeft identificatie van betrokkenen niet noodzakelijk een probleem te zijn, al ligt dit gevoelig bij zaken uit het verleden die vandaag de dag nog onafgesloten zijn. Ten derde heeft het anonimiseren volgens sommigen als gevolg dat de sociale stigma's steeds gereproduceerd worden, zodat het emancipatorische karakter van onderzoeken verloren gaat. Daartegenover wordt opgeworpen dat een huidig maatschappelijk debat niet moet worden gevoerd met de historische subjecten als inzet. Bovendien is het 'verhaalde' hoe dan ook een vervorming van het 'gebeurde', zodat het gebruik van de 'echte' naam geen meerwaarde levert. Tot slot circuleren twee conflicterende invullingen van postume waardigheid. Voor de ene bestaat deze erin de privacy van de overledenen te beschermen, voor de andere zorgt net de identificatie voor een waardige behandeling van het historische subject. Ik claim geenszins dat dit de enige vragen zijn die aan de orde zijn, noch dat dit de enige mogelijke argumenten zijn. Met dit artikel pleit ik evenmin voor een uniforme richtlijn vóór of tegen anonimisering. Maar waar ik wél voor pleit is dat historici meer aandacht besteden aan de ethische implicaties van onderzoek met privacygevoelige bronnen.

Deel 2 Ingrijpen op het hart.

Heropvoeding, gevoelens, omgangsvormen.

Inleiding

Tanguy, Nancy en de kwetsbaarheid van vertrouwen

In mei 2019 verscheen op Sociaal.net, een platform voor interviews, verhalen en opinies uit de sociale sector, een brief van een Tanguy aan zijn hulpverleenster. Tanguy was voorheen patiënt in een psychiatrisch centrum.¹ Zijn brief geeft inzicht in de complexiteit van de relatie hulpverlener – cliënt. Als ervaringsdeskundige is Tanguy perfect geplaatst om zijn beleving van de hulpverlening te delen. “Je was bij de weinigen die mijn eenzaamheid wist te doorbreken,” schrijft hij in zijn ‘Brief aan Nancy’. “Je was niet perfect (...), maar je was wel echt een medemens, hoffelijk, zacht.” De brief legt bloot hoe de relatie tussen hulpverlener en cliënt steeds gekneld zit in het structurele kenmerk van de hulpverlening: de machtsrelatie. Want na drie maanden verliet Tanguy op zijn eigen aandringen de instelling. De reden voor zijn ontslag was een voorval dat plaatsvond toen Nancy dienst had. Toen een medepatiënt dronken terugkwam naar de instelling werd hij in de isoleercel geplaatst. Door Nancy. Voor Tanguy was deze patiënt “iemand waaraan ik veel had. Hij had het moeilijk met wat hem soms werd gevraagd, rebelleerde gemakkelijk en openlijk, maar niet zonder humor of fijngevoeligheid. (...) Jullie zagen hem misschien als moeilijke patiënt.” Meteen wordt duidelijk wat deze interventie teweegbracht: de grenzen tussen “wij” en “zij”, die in de toenadering van Tanguy en Nancy hun scherpe kanten hadden verloren, waren meteen weer opgetrokken. Zoals Tanguy zelf schreef:

Het legde de tweedeling tussen het personeel met macht en de inwoners zonder helemaal bloot. De muur tussen mij en jou was plots heel hoog. (...) Was jij het die de beslissing nam? Of vroegen ze jou het werkje op te knappen? Je had immers veel gezag. In ieder geval moet je beseffen dat het grote impact op me had: de veiligheid die ik bij jou dacht te vinden, was weg.

---

¹ Tanguy Corbillon, ‘Brief aan Nancy, mijn hulpverleenster’, *Sociaal.Net* (2019) <<https://sociaal.net/verhaal/brief-aan-mijn-hulpverleenster/>> [geraadpleegd 4 mei 2019].

De brief vat perfect de vele lagen van relaties in de hulpverlening: de structurele spanningen van de gesloten instelling, de noodzaak om gezag uit te oefenen en regels af te dwingen, en tegelijk de manoeuvreerruimte van individuele hulpverleners die er binnen deze structuren in slagen om een vertrouwensrelatie op te bouwen met cliënten. De brief vat perfect de vele gezichten die een residentiële hulpverlener moet belichamen: bewakend, stichtend en vertrouwensvol. De balans tussen deze verschillende gedaantes van de residentiële hulpverlener staat centraal in dit deel.²

Omgangsvormen in de gesloten instelling: méér dan formele sancties

Het onderzoek van Veerle Massin naar de Rijkskliniek en het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge is het meest recente en het meest gedetailleerde onderzoek dat beschikbaar is over de toestand van de ‘heropvoedingsinstellingen’ in België. De term is bewust tussen aanhalingstekens gezet, want op basis van haar minutieuze bronnenonderzoek toonde Massin overtuigend aan dat het met de notie ‘opvoeding’ triest gesteld was in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge. Tot in de jaren vijftig was de instelling een totalitair regime gebaseerd op “l’exploitation, la punition et la maltraitance physique et morale”³, schrijft Massin. Het doel van deze inrichting had dan ook weinig te maken met heropvoeding, maar kan eerder beschreven worden als “écarter jusqu’à exclure, empêcher de nuire jusqu’à neutraliser”⁴. Massin ziet enige veranderingen na de jaren vijftig, niet toevallig na de processen tegen opvoeders in Saint-Hubert, maar het systeem blinkt uit in continuïteit.

Traditioneel wordt nochtans uitgegaan van een zekere tendens tot heropvoeding doorheen de negentiende en twintigste eeuw: de penitentiaire inrichtingen werden scholen, de bewakers werden opvoeders, de gestraften werden leerlingen. Jenneke Christiaens wees er al op dat naast deze pedagogisering, ook een tendens tot uitsluiting optrad. Jongeren die aanhoudend weerspannig gedrag vertoonden, werden uitgesloten van het reguliere pedagogisch circuit en kwamen terecht in een parallel, disciplinair stelsel.⁵ Het doel van zulke disciplinaire instellingen was niet de heropvoeding, maar het behoeden van de maatschappij voor deze ‘gevaarlijke’ jongeren. De inrichting van Brugge was een van deze disciplinaire instellingen. Hoe representatief is Brugge dus voor de andere instellingen van de Kinderbescherming? Enerzijds erkent Massin dat Brugge “une place particulière” bekleedde in het netwerk van instellingen en dat de daar toegepaste

---

² Ik ben Sarah van Ruyskensvelde bijzonder dankbaar voor haar feedback op dit deel.

³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 525.

⁴ *Ibid.*, 524.

⁵ Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 212; Massin, *Protéger ou exclure?*, 524.

praktijken niet noodzakelijk representatief zijn voor het hele netwerk. Maar anderzijds is Massin kritisch voor het onderscheid dat in de literatuur wordt verondersteld over de verschillende instellingen. De hele idee van de twee onafhankelijke circuits – één pedagogisch en één disciplinair circuit – is volgens haar een illusie. Zoals Christiaens betoogde voor ‘straffen’ en ‘heropvoeden’, die geen wederzijdse exclusie ven zijn maar twee zijden van dezelfde as⁶, maken voor Massin beide circuits deel uit van éénzelfde werkelijkheid die aanwezig is op alle niveaus van de gerechtelijke interventies. De enige variatie die Massin ziet, is de gradatie van ‘scherpte’ (acuité) van het regime.⁷ Sterker nog: “L’étude minutieuse des pratiques d’une institution privée qui ne serait pas réservées aux filles les plus difficiles (...) révélerait *probablement* une “réalité” peu éloignée de celle de l’institution de Bruges.”⁸ Zoals ik in de inleiding reeds aanhaalde, heb ik moeite met het extrapoleren van de bevindingen over Brugge naar alle andere inrichtingen op basis van een veronderstelling. Behalve van Brugge zijn er immers nog kilometers archief bewaard gebleven van andere inrichtingen (met name CWG Mol, ROG Mol en ROG Ruiselede) die nog te weinig onderzocht zijn.⁹ Het reduceren van potentiële verschillen tussen instelling tot gradaties van ‘scherpte’, dwingt ons bovendien om al onze vragen steeds weer te formuleren in termen van de enkelvoudige as van straffen/heropvoeden. Het sluit onze ogen voor andere mogelijke omgangsvormen die beschikbaar zijn.

Ook in de internationale literatuur zijn de contacten tussen jongeren in detentie en de personeelsleden in de historische criminologie veelal benaderd als vormen van permanent conflict of bronnen van geweld.¹⁰ Onze kennis over omgangsvormen tussen personeel en gedetineerden wordt dan vooral geframed in termen van vijandigheid en een grote afstandelijkheid waarbij personeel en gedetineerden elkaars antipoden zijn. Dit is niet onlogisch, want voor historici zijn de beste gelegenheden om deze omgangsvormen te onderzoeken, net wanneer het misloopt. De gedragingen die geen problemen opleveren, worden zelden genoteerd.¹¹ Zoals Xavier Rousseaux schrijft over de historiografie van jongeren en machtsverhoudingen, wordt een machtsrelatie zo al

---

⁶ Christiaens, *De geboorte van de jeugd delinquent*, 188.

⁷ "Ces deux circuits sont deux faces d'une même réalité présente à tous les niveaux de l'intervention judiciaire ou institutionnelle, avec plus ou moins d'acuité."

⁸ Massin, *Protéger ou exclure?*, 525. mijn cursief

⁹ Zie wel het lopende onderzoek van Sarah Van Ruyskensvelde, *The history of reform schools in Belgium. The case of Ruiselede, 19th-20th century*. (KUL Lopend onderzoek).

¹⁰ Myers en Sangster, 'Retorts, Runaways and Riots'; Christiaens, 'Testing the limits'; Massin, *Protéger ou exclure?*, 294–383; Élise Yvarel, *Les enfants de l'ombre: La vie quotidienne des jeunes détenus au xxe siècle en France métropolitaine* (Presses universitaires de Rennes 2007) VII: Violences du système, violences des acteurs <doi:10.4000/books.pur.6030>; Anne Thomazeau, 'Violence et internat: les centres de rééducation pour filles en France de la Libération au début des années 1960', *Revue d'Histoire de l'Enfance irrégulière* 9 (2007) 107–125.

¹¹ Het is een kwestie die ook vandaag de dag nog aan de kaak wordt gesteld door jongeren in de residentiële zorg, die vragende partij zijn om aan hun dossier ook positieve verhalen toe te voegen. Correspondentie van de auteur met Kris Clijsters (Cachet vzw), 16/02/2017.

snel gelijkgeschakeld met geweld.¹² In zijn onderzoek naar verzet van meisjes in een Australische hervormingsschool probeert Kerry Wimshurst deze twee dan ook los te koppelen. Maar door de afwezigheid van (meldingen van) geweld op de personeelsleden te interpreteren als een teken dat de meisjes een “vriendelijk” verzet pleegden en hierbij de personeelsleden doelbewust ontzagen, strandt hij m.i. in een romantiserend narratief dat evenmin recht doet aan de vele lagen van de relaties tussen opvoeders en jongeren.¹³ Ons gebrek aan kennis over de verhouding tussen personeelsleden en jongeren werd nog maar eens duidelijk toen Anne Thomazeauschreef dat “het niet gemakkelijk was voor een opvoedster om een individuele relatie op te bouwen met haar leerlingen” – of tenminste, dat veronderstelde ze, want zoals ze in een voetnoot toegaf: “L’état actuel de la recherche ne permet malheureusement pas encore d’aborder de façon pertinente cette question des échanges affectifs.”¹⁴ De omgangsvormen binnen een gesloten instelling zijn complexer dan kan worden afgeleid uit het register van de formele sancties. Tussen tirannieke en affectieve omgangsvormen ligt een hele waaier aan mogelijke omgangsvormen.

Om een ijkingspunt te hebben met omgangsvormen in andere pedagogische en penitenciaire contexten, haal ik aanvullende inspiratie uit twee onderzoekstradities die m.i. nog te weinig bij de historiografie over jeugddelinquentie worden betrokken: de pedagogische historiografie en de gevangenisethnografie. Het is niet mijn bedoeling mijn onderzoeksbevindingen volledig te kaderen in het licht van de algemene ontwikkelingen in de onderwijsgeschiedenis of de gevangenispraktijken. Maar een occasionele blik bij de burens is verfrissend en noodzakelijk.

Binnen de pedagogische historiografie is er veel onderzoek gebeurd naar de ideeëngeschiedenis van vernieuwingsbewegingen in de eerste helft van de twintigste eeuw. De eerste helft van de twintigste eeuw betekende immers een verfrissende stroom inzake pedagogische ideeën van bijvoorbeeld Maria Montessori, John Dewey en Ovide Decroly die een nieuwe invulling wilden geven aan de onderwijspraktijk. In de historiografie van onderwijs is niettemin gewezen op een hardnekkige continuïteit in onderwijspraktijk.¹⁵ Maar hoewel deze ideeën dan slechts aanhang hebben gehad bij een

---

¹² Xavier Rousseaux, ‘Jeunes et violences : pour une histoire de rapports de force...’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »*. *Le Temps de l’histoire* (2007) 127–140, aldaar 128 <doi:10.4000/rhei.2173>. “Deux courants majeurs traversent la réflexion historique sur la violence. Certains chercheurs assimilent tout rapport de domination à la violence, tandis que d’autres restreignent l’usage du mot à l’exercice de contraintes physiques sur le corps ou l’honneur d’un individu.”

¹³ Kerry Wimshurst, ‘Control and Resistance: Reformatory School Girls in Late Nineteenth Century South Australia’, *Journal of Social History* 18 (1984) 273–287.

¹⁴ Thomazeau, ‘Entre éducation et enfermement’.

¹⁵ Marc Depaepe, ‘Demythologizing the educational past: an endless task in the history of education’, *Historical Studies in Education* 9 (1997) 208–223, aldaar 216; Bern Jürgen Oelkers, ‘Break and Continuity: Observations on the Modernization Effects and Traditionalization in International Reform Pedagogy’, *Paedagogica Historica* 31 (1995)

“kleine fractie van de nieuwe middenklasse, meer specifiek de experts als psychologen, pedagogen en medici”,¹⁶ waren het wel zulke experts die ook betrokken waren in de Kinderbescherming.¹⁷ Is er dan geen enkele vorm van ideeënuitwisseling geweest?

Specifiek over de rol van emoties in de geschiedenis van pedagogie(k) zijn er ook enkele tendensen waarneembaar. Over elitaire internaten schrijven Depaepe, Simon en Van Gorp dat ze in de eerste helft van de twintigste eeuw werden geregeerd via “streng tucht” en “een vaak ‘ijzeren’ discipline”¹⁸ maar anderzijds wordt er ook gewezen op een zekere informalisering van de omgangsvormen op de school in de jaren dertig – hoewel de overvolle klassen en een gebrek aan middelen een implementatie van deze ideeën verhinderde.¹⁹ Ook binnen het gezin vond toen een verschuiving plaats van een “restrictieve naar een meer permissieve opvoedingsstijl”. In tegenstelling tot de op ‘discipline’ georiënteerde visie, stelde deze op ‘liefde’ georiënteerde stijl het relationele aspect centraler, in de hand gewerkt door de invoering van betaalde vakantie waardoor vaders (en uit huis werkende moeders) meer tijd met hun gezin konden doorbrengen.²⁰ Inzake gevoel en pedagogie schrijft Joakim Landahl dat het lerarenberoep al in de negentiende eeuw in belangrijke mate veranderde. De leraar moest in toenemende mate emoties op het kind overbrengen via zijn ogen en stemgebruik en kreeg zodus een veel actievere rol toebedeeld in de lespraktijk.²¹ En specifiek over Amerikaanse

---

675–713; David Tyack en William Tobin, ‘The “Grammar” of Schooling: Why Has it Been so Hard to Change?’, *American Educational Research Journal* 31 (1994) 453–479.

¹⁶ Tom De Coster, Frank Simon en Angelo Van Gorp, ‘Dewey in België. Nieuwe banen in het historisch-pedagogisch onderzoek’, in: Marc Depaepe e.a. ed., *Paradoxen van pedagogisering: handboek pedagogische historiografie* (Leuven; Voorburg: Acco 2005) 407–424.

¹⁷ Sylvain Wagnon spreekt in die context over “la nébuleuse Decroly”; een geheel van educatieve instellingen die rechtstreeks beïnvloed werden door het gedachtegoed van Decroly. Voorbeelden hiervan zijn het Ophelinat rationaliste in Vorst, zijn Institut d’enseignement Spécial en de école de l’Ermitage. Zelfs al is deze “nébuleuseé kwantitatief gezien marginaal, vergrootte het wel Decroly’s invloed, met name voor gedepriveerde kinderen: “La diffusion de sa pédagogie passe, en effet, par ces établissements dédiés aux enfants abandonnés, historiquement délaissés par les systèmes d’enseignement étatiques.” Sylvain Wagnon, *De Condorcet à Decroly. La franc-maçonnerie belge, l’éducation et l’enseignement (XIXe-XXe)* (Brussel: Peter Lang 2018) 207–208.

¹⁸ De Coster, Simon en Van Gorp, ‘Dewey in België. Nieuwe banen in het historisch-pedagogisch onderzoek’.

¹⁹ Kristof Dams, Marc Depaepe en Frank Simon, ‘Sneaking into School: classroom history at work.’, in: Ian Grosvenor, Martin Lawn en Kate Rousmaniere ed., *Silences & images: the social history of the classroom. History of schools and schooling vol. 7* (New York: P. Lang 1999) 13–46, aldaar 30.

²⁰ Marc Depaepe en Frank Simon, ‘De Vlaamse jeugd in het vizier van de pedagogisering tijdens het interbellum’, in: Marc Depaepe e.a. ed., *Paradoxen van pedagogisering: handboek pedagogische historiografie* (Leuven; Voorburg: Acco 2005) 289–312, aldaar 296.

²¹ Illustratief hiervoor is de rol van de ogen van de leraar, die niet langer een instrument voor bewaking moesten zijn, maar een expressief orgaan die een emotionele boodschap moesten overbrengen. Parallel hieraan vond ook een verandering plaats in de klas als ruimte: de kinderen waren niet langer in een halve cirkel rond de leraar opgesteld, maar zaten in rijen aan individuele tafeltjes en keken enkel naar de leraar, die vooraan op een verhoogje een centrale rol kreeg toebedeeld. De leraar werd dus een heuse actor die in interactie ging met zijn

heropvoedingsinstellingen beschrijft Steven Schlossman de introductie van een nieuw soort discipline in heropvoedingsinstellingen in de late negentiende eeuw: “affective discipline”. Het is een discipline die in toenemende mate inspeelt op het zelfbewustzijn en de emoties van de opgesloten jongeren, in plaats van een op militaire drill.²² Hebben deze ontwikkelingen dan op geen enkele manier invloed gehad op de instellingen? Heropvoedingsinstellingen zijn misschien wel “conservatoires des archaïsmes”²³, maar zijn het echt tijds capsules zonder enig contact met de buitenwereld? Mijn onderzoek toont aan dat er méér dan het model van Brugge was.

Ten tweede inspireerde ik me waar mogelijk op bevindingen van de actuele gevangenisethnografie, vooral in hoofdstuk 6. Doordat etnografen in de mogelijkheid zijn eigentijdse observaties te maken en de gedetineerden en personeel te bevragen over hun beleving, beschikken ze over een groot voordeel in verhouding tot historici. Studies binnen de gevangenisethnografie brengen dan ook een genuanceerder beeld over de interpersoonlijke contacten tussen gedetineerden en personeel. Het veld kan nuttig zijn, niet zozeer om de onderzoeksresultaten over hedendaagse gevangenschappen gedachteloos te projecteren op heropvoedingsinstellingen uit een ander tijdperk, maar wel om bewust te worden van dynamieken waar we als historici zelden bijilstaan. Zo wees een gevangenisethnografe me bijvoorbeeld op het belang van het ‘onderweg’ zijn tussen verschillende ruimtes in de gevangenis. In de afstand tussen de werkplaats en de cel wordt de gevangene begeleid door een penitentiair beambte. Een empathisch aangelegd penitentiair beambte kan deze korte tijd gebruiken om een praatje aan te knopen en te peilen naar het welzijn van een gedetineerde. Het onderweg zijn wordt zo een betekenisvol sociaal contact.²⁴ Zulke zaken zullen we als historici niet te weten komen, maar het laat ons wél toe om onze blik te verruimen en onze ogen te openen voor andere vragen. Met name de typologie die Sarah Ben-David opstelde voor de verhouding tussen een bewaker en een gedetineerde, is interessant voor historici. Zij onderscheidt vijf relatietypes: punitive, controlling, patronage, therapeutic en integrative.²⁵ Deze relatie hangt niet vast aan één persoon of aan één functie: het penitentiair personeel verenigt de verschillende gedaantes. Literatuur die nauwelijks differentieert tussen verschillende subgroepen en relaties tussen personeel of gedetineerden, blijft snel steken in een “veralgemening en simplificatie” merkte Ben-David op; een probleem dat de

---

leerlingen; een “inter-actor”, schrijft Landahl. Joakim Landahl, ‘Emotions, power and the advent of mass schooling’, *Paedagogica Historica* 51 (2015) 104–116, aldaar 107–108.

²² Steven Schlossman, *Love and the American delinquent: the theory and practice of progressive juvenile justice, 1825–1920* (Chicago: University of Chicago Press 1977); Lesko, *Act Your Age!*, 85–87.

²³ Dominique Budin geciteerd in Thomazeau, ‘Entre éducation et enfermement’, 169.

²⁴ Communicatie van de auteur met Jana Robberechts, criminologe verbonden aan de VUB.

²⁵ Sarah Ben-David, ‘Staff-to-Inmates Relations in a Total Institution: A Model of Five Modes of Association’, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 36 (1992) 209–219, aldaar 213.

geschiedschrijving over omgangsvormen in heropvoedingsinstellingen niet vreemd is. Door ons open te stellen voor vaststellingen die gevangenisetnografen maken, kunnen we als historici onze bronnen met nieuwe ogen bekijken. Omgekeerd kan historisch onderzoek ook bijdragen aan de penologie, zoals ik bijvoorbeeld in hoofdstuk 6 zal beargumenteren.

Met dit deel wil ik geenszins de inherente structurele problemen en de institutionele macht van de instellingen aan de kant schuiven. Het systematisch gebruik van verdovende middelen om meisjes in het gareel te houden²⁶, de sporen van fysiek en verbaal geweld die historici onthulden²⁷ en het gegeven dat de mortaliteit in private instellingen hoger was²⁸, is onontkoombaar, om nog maar te zwijgen over de mensonterende toestanden die in binnen- en buitenland aan het licht kwamen.²⁹ Het is niet voor niets dat het Vlaams Parlement in 2013 formeel zijn verontschuldigen aanbod voor het misbruik en geweld in gesloten instellingen.³⁰ Maar uit hedendaagse getuigenissen van mensen met een verleden in de residentiële zorg blijkt evenzeer hoe belangrijk individuele hulpverleners kunnen zijn in het traject van kwetsbare jongeren.³¹ Uit de archiefbronnen van de bestudeerde instellingen komen dan ook voorbeelden tevoorschijn van individuen die er binnen het systeem – of moet ik zeggen *ondanks* het

²⁶ Niget, 'De l'hystérie à la révolte'.

²⁷ Massin, *Protéger ou exclure?*, 334.

²⁸ François, *Guerres et délinquance juvénile*, 222.

²⁹ Dupont-Bouchat, 'Le procès d'un système. La fermeture du pénitencier de Saint-Hubert (1954-1956)'. Voor Frankrijk was het schandaal rond de Bretoense instelling Belle-Île-Mer een breukpunt. Het was voer voor journalistieke reportages (met name van Alexis Danan en Louis Roubaud) en schrijvers (Jacques Prévert wijdde er een gedicht aan, zie ook het boek *Les enfants de Caïn*). Ook in Ierland bood de regering haar excuses aan voor de tienduizend meisjes die in de katholieke Magdalena wasserijen werden tewerkgesteld. Henry McDonald, 'Ireland apologises for "slave labour" at Magdalene Laundries', *The Guardian* (19 februari 2013), sectie World news, <<https://www.theguardian.com/world/2013/feb/19/ireland-apologises-slave-labour-magdalene-laundries>> [geraadpleegd 25 juni 2019]. In Nederland verscheen recent een uitgebreid onderzoeksrapport naar geweld in de jeugdinstituten: *Onvoldoende beschermd. Geweld in de Nederlandse jeugdzorg van 1945 tot heden* (Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg juni 2019) <<https://www.commissiegeweldjeugdzorg.nl/>> [geraadpleegd 25 juli 2019].

³⁰ Vlaams Parlement, 'Vlaams Parlement biedt excuses aan aan slachtoffers historisch misbruik - Vlaams Parlement' (2014) <<https://www.vlaamsparlement.be/nieuws/2014/4/vlaams-parlement-biedt-excuses-aan-aan-slachtoffers-historisch-misbruik>> [geraadpleegd 4 mei 2019].

³¹ Sharon Van Audenhove, "If the youth care worker had called at least it would show she cared." Youngsters on the importance of care', in: Jenneke Christiaens ed., *It's For Your Own Good. Researching Youth Justice Practices* (Brussel: VUB Press 2015) 353-372, aldaar 361-365; Dora Gasia, 'Mijn instellingsverleden was mijn veilige thuis', *Charlie magazine* (2016) <<https://www.charliemag.be/wereld/veilige-thuis/>> [geraadpleegd 4 mei 2019]; VRT, 'Pano: Het kind van de instelling. Het lot van achttienjarigen na de jeugdzorg', *Pano* (2017) <<https://www.vrt.be/vrtnu/a-z/pano/2017/pano-s2017a3/>>; Bart Aerts en Gonda De Beule, 'Geen plaats voor meisjes', *Koppen* (VRT 2014). Zie ook 'Radio Gaga: De Markt.', *Radio Gaga* (VRT 2017). Met dank aan Martin Schoups, die mij deze aflevering onder de aandacht bracht.

systeem – in slaagden om een manoeuvreerruimte te vinden om betekenisvol contact te leggen met de jongeren.

Argumenten en structuur: Mol en Brugge: twee uiteindes van een spectrum

In dit deel onderzoek ik de verhouding tussen pedagogiek, omgangsvormen en gevoelens in de rijksopvoedingsgestichten. Ik ga achtereenvolgens in op drie niveaus: de opvattingen die in de instellingen circuleerden over pedagogie en gevoel, de interpersoonlijke relaties tussen de jongeren en het personeel en tot slot hoe deze relaties interfereerden met de verschillende ruimtes van de instellingen.

In hoofdstuk vier onderzoek ik de krijtlijnen van het pedagogisch denken: welke opvattingen circuleerden in de instellingen? Ik maak hiervoor gebruik van reglementen en verslagen van pedagogische conferenties die plaatsvonden in de instellingen. Ik zal beargumenteren dat er drie grote periodes te onderscheiden zijn. Aan het einde van de negentiende eeuw heerste het beeld van het perverse kind dat bewaakt moest worden. Zo er sprake was van heropvoeding, dan gebeurde deze heropvoeding door het kind te omgeven door een gepast kader: gestructureerde dagen gevuld met arbeid. Individuele heropvoedingsrelaties waren in deze irrelevant. In het interbellum, na de kinderbeschermingswet, treedt een ander kindbeeld op de voorgrond: het moreel verwaarloosde kind. Dit kindbeeld circuleerde al eerder en was in principe aanleiding geweest tot de scharnierwetten tussen 1891 en de kinderbeschermingswet, maar in het interbellum werden ze ook omgezet in een andere heropvoedingspraktijk. Sleutelwoorden waren karaktervorming, persoonlijkheid en bewustwording; het individuele kind moest moraliteit worden aangeleerd en moest bewust worden gemaakt van zijn fouten. Hier zien we dus de opkomst van de individuele relatie kind-opvoeder. De ideale opvoeder had immers het vertrouwen van het kind. Hij strafte niet, maar bracht het kind tot inzicht. De individuele karaktervorming was sterk geïnspireerd op de katholieke pedagogiek, zoals ik zal beargumenteren. Veel vergaderingen werden gedomineerd door een debat over de juiste verhouding tussen ‘zalven en slaan’ of tussen autoriteit en vertrouwen. Na de Tweede Wereldoorlog tot slot komt een derde kindbeeld: het affectief verwaarloosde kind. Het kind werd niet meer benaderd als een geïsoleerd individu, maar als een wezen met gebrekkige sociale relaties. Op de vergaderingen en in het pedagogisch beleid kwam dan ook meer aandacht voor het kind in de groep. Debatten over de gepaste indeling van de groepen kwamen op, en de instellingen ondernamen activiteiten om de groepscohesie te bevorderen, zoals scoutsweekends en interne tijdschriften. Er werd meer belang gehecht aan de relatie van het kind met zijn familie. De verschillende visies op de ideale opvoeder weerspiegelen zich ook in het type bron dat

doorheen de tijd in de dossiers zit: aanvankelijk enkel een strafregister, nadien steeds langere aantekeningen en gedetailleerde verslagjes waarin ook de opvoeders moesten uiteenzetten hoe en waarom ze hadden geïntervenieerd.

In hoofdstuk 5 onderzoek ik welke vorm deze omgangsvormen aannamen in de praktijk. Documenten waarin jongeren hun ongenoegen uiten over de manier waarop ze werden behandeld door opvoeders, laten iets los over de ongeschreven regels die opvoeders in de ogen van de jongeren schonden door bepaald gedrag te vertonen. Deze ongeschreven regels waren anders in Brugge dan in Mol. In de eerstgenoemde instelling richtte het ongenoegen van de meisjes zich vooral op uitingen van geweld, in de tweede instelling kaartten de jongens aan dat de opvoeders en onderwijzers hun zelfbeheersing verloren. Dit verschil doet vermoeden dat de alledaagse omgang tussen opvoeders en jongeren totaal anders was in beide instellingen. Een ander verschil komt aan de oppervlakte als we inzoomen op de individuele relatie tussen een opvoeder en een jongere. In Mol opende zich hier een voorzichtige ruimte voor een vertrouwensrelatie, waarbij jongeren verzochten bij een bepaalde opvoeder in de sectie te mogen komen of een opvoeder in vertrouwen namen over het gedrag van hun collega. In Brugge daarentegen zijn er nauwelijks sporen van een individuele relatie tussen de zusters en de meisjes, tenzij een contestatie van hun gezag. Hierbij zijn er aanwijzingen dat de vrouwelijke zusters en de vrouwelijke directrice sneller in hun gezag werden aangetast door de jongeren, dan mannelijke functionarissen. De directeur tot slot genoot door zijn functie het privilege niet dagelijks het gezag te moeten afdwingen en hier opende zich sneller een zekere vertrouwensrelatie. Toch is het vooral de verzekering van de fysieke afstand na de opsluiting die zal zorgen voor een mogelijkheid tot emotionele nabijheid.

In hoofdstuk 6 tot slot beargumenteer ik dat we de instelling niet mogen beschouwen als een monochrome container, maar als een gebouw met verschillende ruimtes die samenhangen met de sociale interacties. Ik maak hiervoor gebruik van inzichten uit de carcerale geografie, een recente onderzoekstak die zich buigt over de sociale betekenis van ruimtes in gevangenissen. Ik onderzoek er onder meer hoe de jongeren hun slaapzaal beleefden als een ruimte van sociabiliteit enerzijds, maar ook van kwetsbaarheid. Ik beargumenteer dat het gebruik van de afzonderingscel in Brugge en Mol een geheel ander beleid kende, waarbij het in Brugge bovenal gold als een ruimte om de meisjes te neutraliseren maar waar in Mol de jongens actief werden aangezet te reflecteren over hun gedrag en berouw te tonen. Tot slot bevraag ik de grens tussen 'binnen' en 'buiten', die allesbehalve waterdicht was. Hedendaags onderzoek veronderstelt dat deze grens doorheen de tijd steeds doordringbaarder is geworden; mijn onderzoek laat zien hoe dit zich precies voltrok maar laat eveneens zien dat dit niet in alle instellingen het geval was. Ik onderzoek hoe het institutioneel beleid de grenzen tussen 'binnen' en 'buiten' vormgaf maar ook hoe de jongeren zelf deze grens contesteerden. Ook hierin zien we dat Brugge en Mol grote verschillen vertonen.

Doorheen dit deel zal blijken dat in Brugge een autoritair, despotisch model heerste dat zich hermetisch afsloot van de omgeving en op geen enkele manier kenmerken van democratie vertoonde, niet voor de jongeren en niet voor het personeel. Mol anderzijds, zowel het CWG als het ROG, verschaft met de pedagogische vergaderingen iets meer gelegenheid voor de personeelsleden om zich uit te drukken. Deze vergaderingen geven verder blijk van een grotere openheid naar externe ontwikkelingen. Deze openheid uitte zich ook in de relatie met het omliggende dorp. Nog in Mol was er meer gelegenheid voor verschillende types van opvoeders. Waar Brugge een 'therapunitieve' instelling genoemd mag worden met een repressief beleid, bestonden in (CWG en ROG) Mol naast de repressieve bewaker ook de autoritaire opvoeder en werd zelfs openheid gemaakt voor een vertrouwelijke opvoeder, hoewel deze laatste zich in de door mij bestudeerde periode vooralsnog uitte op papier en minder in de praktijk.

Hoofdstuk 4

“la force, le charme et la persuasion du milieu familiale” Opvattingen over pedagogie en gevoel.

Inleiding: op zoek naar historische negatieven

In dit hoofdstuk onderzoek ik de opvattingen over pedagogie, gevoel en omgangsvormen in de Belgische Rijksopvoedingsgestichten. Ik onderscheid drie grote periodes. Aan het einde van de negentiende eeuw heerste het beeld van het perverse kind dat bewaakt moest worden. Zo er sprake was van heropvoeding, dan gebeurde deze heropvoeding door het kind te omgeven met een gepast kader: gestructureerde dagen gevuld met arbeid. Individuele heropvoedingsrelaties waren in deze irrelevant, aangezien het hoofdidee was om een gezonde omgeving te creëren. In het interbellum trad een ander kindbeeld op de voorgrond: het moreel verwaarloosde kind. Dit individuele kind moest een moraliteit worden aangeleerd en moest bewust worden gemaakt van zijn fouten. Hier pas zien we de opkomst van de individuele relatie kind-opvoeder. De ideale opvoeder genoot het vertrouwen van het kind. Hij strafte niet, maar bracht het kind tot inzicht. Na de Tweede Wereldoorlog komt een derde kindbeeld naar voren: het affectief verwaarloosde kind. Het kind werd niet meer benaderd als een geïsoleerd individu, maar als een wezen met gebrekkige sociale relaties. Contact tussen de jongere en zijn familie werd niet langer geweerd, zoals in de vroeger periode toen het thuisfront nog werd gezien als het ‘ongezonde’ milieu, maar werd net gestimuleerd. De instellingen ondernamen ook activiteiten om de groepscohesie te bevorderen, zoals scoutsweekends of groepsspelen. De heropvoeding was niet langer een moralisering van het individuele kind, maar een socialisering van het affectief verwaarloosde kind.

Als hoofdbron gebruik ik de pedagogische conferenties die in het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol werden georganiseerd. Deze conferenties dienden als een permanente opleiding voor de personeelsleden. Thema's die er onder meer de revue passeerden waren *good practices* uit heropvoedingsinstellingen in het buitenland,

besprekingen van nieuwe wetenschappelijke werken van vooraanstaande pedagogen, maar evengoed de bespreking van casussen in de instelling zelf. Veel meer dus dan de gedragsreglementen bieden ze inzicht in wetenschappelijke inzichten die de pedagogische relaties moesten vormen, alsook de mening van de opvoeders die ermee aan de slag moesten. Het idee van zulke ‘pedagogische conferenties’ was niet exclusief voorbehouden aan de heropvoedingsinstellingen. Sinds de lager-onderwijswet van 1842 werden pedagogische conferenties ingericht voor onderwijzers, onder leiding van de kantonnale inspecteurs. Deze conferenties gingen gepaard met een werkstuk dat de onderwijzers vooraf moesten insturen.¹ Hoewel tijdens de vergaderingen in de heropvoedingsinstellingen soms werd gealludeerd op voorbereidingen die van de opvoeders werden verwacht, hebben deze geen sporen nagelaten in de archieven. Ik beschik dus enkel over de verslagen van de vergaderingen. Zowel de keuze van de thema’s als de inhoudelijke discussies zijn een ontzettend rijke bron daar ze inzicht bieden over hoe theorieën en opvattingen in de algemene tijdsgeest hun weg vonden naar de gesloten instellingen, en hoe ze daar werden onthaald, niet enkel door de directeur maar ook door de verschillende geledingen van het opvoedend personeel.

Zulke conferenties zijn niet in alle inrichtingen beschikbaar. De instellingsarchieven van ROG Mol bijvoorbeeld bevatten geen verslagen van de ‘studiekringen’.² In Brugge bevatten de archieven slechts verslagen vanaf 1947.³ Maar ook die “betekenisvolle stilte”⁴ zegt iets over de waarde die de instelling hechtte aan pedagogische relaties: een geringe waarde. Het is dus van belang om te wijzen op de verschillen tussen de onderlinge instellingen, en op de periodisering die ik aanbreng. Niettemin kan de vraag gesteld worden of de kennis van de vergaderingen wel werkelijk beperkt bleef tot de vier muren van CWG Mol. Zoals ik later zal aantonen, bestond er onder de opvoeders een enorme rotatie en bracht hun carrière hen vaak langs verschillende instellingen. Hebben deze veelvuldige transfers ook aanleiding gegeven tot kennistransfers? Het is wachten op toekomstig onderzoek om dit uit te spitten, en tot die tijd moet dus voorzichtig worden omgesprongen met aannames over pedagogische opvattingen van inrichtingen waarover we geen conferentieverslagen hebben. De klemtoon over de opvattingen over pedagogie en gevoel zal dus liggen op het CWG Mol.

Behalve de conferentieverslagen maak ik ook gebruik van andere bronnen, met name beoordelingsfiches van de personeelsleden. Ik bestudeerde gedragsstaten van personeelsleden van ROG Mol in de jaren 1927 en 1937 en gebruikte ter aanvulling

---

¹ C. Martens, ‘De implementatie van herbartiaanse opvattingen in de Belgische lagere school, begin twintigste eeuw’, *Pedagogisch Tijdschrift. Forum voor Opvoedkunde* (1982) 262–274, aldaar 262.

² Het valt niet uit te sluiten dat de studiekeringen wel plaatsvonden maar niet bewaard zijn.

³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 113.

⁴ Naar Maria Tamboukou, die het heeft over “the significance of absence”. Maria Tamboukou, ‘Archival research: unravelling space/time/matter entanglements and fragments’, *Qualitative Research* 14 (2014) 617–633.

gedragsstaten van Sint-Andries Brugge.⁵ De gedragsstaten zijn interessant omdat ze tonen dat andere kwaliteiten werden gewaardeerd afhankelijk van welke functie een personeelslid bekleedde. Ook binnen éénzelfde functie was er echter ruimte voor diversiteit. Bovendien tonen de (weliswaar subtiele) kritieken in de beoordelingen de grenzen van het toelaatbare. Zoals steeds bieden reglementen inzicht in de voorgeschreven normen, zij het – ook zoals steeds – vaag en zonder de wetenschap wat deze reglementen betekenden voor de praktijk. Verder steun ik ook op toenmalige publicaties in vaktijdschriften en van overheidsinstanties.

Hoeveel aandacht mag onderzoek schenken aan visies die misschien nooit zijn geïmplementeerd? Alle mooie praatjes ten spijt, zijn in de praktijk immers genoeg aanwijzingen terug te vinden die duidelijk maken dat niet alles zo “vrij en vrolijk” was als de woorden deden uitschijnen. Toch zijn de visies te belangrijk om onder de mat te vegen. Voor Ann Laura Stoler markeren ze de grens tussen “aannemelijke plannen en onaannemelijke werelden”; tussen wat “romantische dromen” waren, en wat als daadwerkelijk realiseerbaar werd geacht. Aandacht voor deze grenzen van het mogelijke is dan ook belangrijk omdat zulke discussies de krachtvelden tonen waarbinnen nieuwe denkpatronen konden ontstaan. Stoler noemt dit “developing historical negatives”: de “donkere kamer” waarbinnen nieuwe ideeën kunnen ontstaan.⁶ De pedagogische vergaderingen en de gedragsstaten van het personeel volstaan misschien niet om te kunnen spreken van een veranderde praktijk, ze tonen wel aan dat er zich een verschuiving voltrok in wat werd geacht realiseerbaar te zijn, of op z’n minst wenselijk.

De negentiende eeuw: het moreel geperverteerde kind bewaken

De vroege heropvoedingsinstellingen maakten een onderscheid tussen inrichtingen voor minderjarige landlopers en bedelaars en voor minderjarige plegers van misdrijven. Die eersten waren voor de beleidsmakers bovenal slachtoffer van hun armoedige levensomstandigheden en kwamen terecht in landloperskolonies zoals Beernem en Ruiselede. De tweede groep kwam terecht in penitentiaire inrichtingen. Beide

---

⁵ De gedragsstaten zijn ook voor latere periodes beschikbaar, maar vanaf de jaren vijftig werden de gedragsstaten nog slechts kwantitatief ingevuld, wat nog weinig inzichten oplevert om de kwalitatieve verschillen tussen de opvoeders na te gaan.

⁶ Stoler, *Along the archival grain*, 107.

instellingen zetten in op dagelijkse arbeid en een rigide regime met een vaste structuur. Dit laatste is misschien eigen aan totale instellingen, maar de Nederlandse onderzoeker Thom Willemse wijst op een belangrijk onderscheid tussen deze en de latere heropvoedingsinstellingen. De idee achter deze vroege instellingen was dat tegenover een verderfelijke omgeving een ‘moreel gezonde’ omgeving moest worden geplaatst. De kinderen zouden beïnvloed worden door een langdurige blootstelling aan regelmatige dagen, arbeid en moreel onderricht. Het hoofdidee was dus een moreel gezonde omgeving te creëren.⁷ De hoofdtaak van het personeel in de inrichting was dus het bewaken van deze structuur. Voor deze taak was er geen nood aan individuele, persoonlijke banden tussen de jongeren en de personeelsleden.

Reglementen: respect, onderdanigheid, afstandelijkheid

Wat laten de reglementen los over de omgangsvormen tussen personeel en jongeren? Een van de eerste penitentiare instellingen voor minderjarigen was Saint-Hubert. Het reglement schreef helemaal niets over de gepaste omgangsvormen tussen de bewakers en de jongeren, behalve de gebruikelijke waarschuwing dat “Le service de surveillance sera organisé de telle manière que les détenus ne puissent jamais être seuls ni se soustraire aux regards des surveillants”⁸. Desondanks werd wel een groep jongeren in het bijzonder vermeld: jongeren die hadden geoordeeld zonder zich bewust te zijn van hun daden (zonder het zogeheten ‘oordeel des onderscheids’). Deze jongeren moesten voorwerp zijn “de soins tout particuliers”. Zij konden bepaalde gunsten verkrijgen of een speciale behandeling genieten zodat ze geïsoleerd zouden worden van de veroordeelden.

De reglementen van de hervormingsschool van Beernem, een van de vroegste hervormingsscholen in België, schreef het volgende over de gepaste omgangsvormen in 1852:

les élèves doivent observer, avec une scrupuleuse exactitude, les règles de discipline, d'ordre, de propreté et d'hygiène qui leur sont prescrites. Elles obéissent à l'instant et sans observations aux recommandations et aux ordres des

---

⁷ T.R.M. Willemse, ‘De beroepsopleiding tot inrichtingswerker in Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog’, in: Jeroen J. H. Dekker e.a. ed., *Pedagogisch werk in de samenleving: de ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*. Reeks Leuvense pedagogische bijdragen (1e druk; Leuven: Acco 1987) 83–90. Zie ook Ian Miller, ‘Constructing ‘Moral Hospitals’: Improving Bodies and Minds in Irish Reformatories and Industrial Schools, c. 1851–1890’, in: Anne Mac Lellan en Alice Mauger ed., *Growing Pains: Childhood Illness in Ireland, 1750–1950* (Dublin: Irish Academic Press 2013) 105–122, aldaar 106–108.

⁸ ‘Réglement de la maison pénitentiaire des jeunes délinquants à Saint-Hubert, 11/08/1847’, in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1850), aldaar art. 55, pp. 70–71.

surveillantes et des assistantes et sous-assistantes de sections. Elles témoignent du respect et de la déférence qu'elles doivent à leurs supérieurs, et apportent, dans leurs relations mutuelles, la politesse, les égards, la douceur et la bienveillance qui caractérisent les jeunes personnes bien élevées. Elles ne passent jamais devant une surveillante ou une personne étrangère à l'établissement sans lui faire une révérence.⁹

In de hervormingsschool van Beernem werd de bewaking en heropvoeding uitgevoerd door Zusters van Notre Dame uit Namen. Artikel 13 van het reglement uit 1853 schreef voor dat zij de meisjes moesten behandelen “avec humanité et douceur, cherchent à gagner leur affection et à exercer sur elles une salubre influence.”¹⁰ Deze nadruk op menselijkheid, zachtheid en affectie had niets te maken met het feit dat het een meisjesschool betrof. Ook het reglement van Ruiselede, het equivalent van Beernem voor jongens, had deze bepaling in zijn reglement staan.¹¹ Maar Beernem en Ruiselede waren een type hervormingsscholen bestemd voor een categorie minderjarigen waarvan werd geoordeeld dat zij zelf geen aandeel hadden gehad in hun situatie. Het betrof minderjarige bedelaars en landlopers tot dertien jaar; een categorie die eerder als slachtoffers van hun omstandigheden werden gezien die een opleiding behoeften, dan een bewuste dader van misdrijven.¹² In 1890 werden de instellingen geünificeerd onder de algemene noemer ‘Staatsweldadigheidsschool’ (*École de Bienfaisance*). Hun overheveling van het departement gevangenisadministratie naar het departement welzijn moest de pedagogische rationale van de instellingen verduidelijken. In 1921 onderstreepten nieuwe hervormingen binnen de staatsinstellingen nog eens het belang van het pedagogische door de naam te veranderen in *Établissements d'éducation d'état*.

Des te wonderlijker is het dat het algemene reglement van de staatsweldadigheidsscholen van 1906 zich in de omschrijving van de gepaste omgangsvormen niet echt geïnspireerd lijkt te hebben op de reglementen van de *hervormingsscholen* Beernem en Ruiselede, maar op de *penitentiaire* instelling Saint-Hubert. De taken van de bewakers gingen over het behoud van de orde en netheid, bewaking van de ruimtes, het verhinderen van inbreuken en de rapportering ten aanzien van hun meerderen over het gedrag van de jongeren. Over de omgangsvormen met de jongeren werd nauwelijks iets gezegd, behalve dat de surveillanten “ne peuvent se permettre aucune espèce de familiarité avec les élèves.”¹³ Ook het reglement van 1909 verwees op

---

⁹ ‘École de réforme des filles, à Beernem - Règlement Provisoire, 10/09/1853’, art. 35, p. 485.

¹⁰ Ibid., art. 13, p. 481.

¹¹ ‘École agricole de réforme des garçons à Ruysselede - Règlement 28/03/1852’, art. 20, p. 46.

¹² Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école*, 21.

¹³ ‘Écoles de Bienfaisance de l'État - Règlement général, 09/01/1906’, art. 55, p. 260.

“ni entretenir avec eux d'autres relations pendant leur internement et après leur libération que celles commandées par les devoirs du service.”

geen enkele manier naar de bepalingen van 1848. Het herhaalde dat de bewakers onmiddellijk dienden op te treden tegen elke inbreuk, elke handeling van wangedrag, wanorde en twisten. De weinige andere bepalingen die iets loslieten over de gepaste omgangsvormen tussen personeelsleden en jongeren, waren bedoeld om corruptie en machtsmisbruik te voorkomen. Personeelsleden mochten bijvoorbeeld geen contact hebben met de families, ze mochten geen producten verkopen of uitlenen aan de jongeren, mochten geen correspondentie van de jongeren met de buitenwereld faciliteren en mochten geen giften aannemen.¹⁴ Wel stond er, in tegenstelling tot de reglementen van 1848, expliciet in dat elke vorm van geweld ("voie de fait") naar de jongeren toe verboden was. In geval van nood, en met instemming van de directeur, konden wel de dwangbuis of zelfs handboeien worden ingezet.¹⁵ In Brugge ging dit nog veel verder. Daar kreeg de directeur haast een vrijgeleide om zijn eigen beleid te voeren, dat bovendien vorm kreeg in officiële praktijken en niet werd vastgelegd in officiële reglementen.¹⁶ In hoofdstuk 6 ga ik in op het verschil tussen de afzonderingscel in Brugge en Mol.

De reglementen bleven tot de Tweede Wereldoorlog een grote continuïteit vertonen. Zo schreef het (niet gepubliceerde) reglement van 1932 ook voor dat de leerlingen de regels van discipline, orde en netheid met een "scrupuleuse exactitude" dienden te volgen, ogenblikkelijk gehoorzamen, steeds respect betuigen aan hun meerderen en ook in hun onderlinge relaties blijk geven van de "beleefdheid die welopgevoede jongeren kenmerkt"¹⁷. Ze dienden hun meerderen te groeten in het voorbijgaan en hielden zich aan de stilteregel in de kapel, tijdens de lessen, in de ateliers en in de slaapzalen. Op een kleine honderd jaar tijd was er nauwelijks iets veranderd aan de regels die het gedrag voorschreven voor de gedetineerde jongeren. Pas in de nieuwe reglementen van de jaren vijftig kwamen er veranderingen.

Overigens waren ook voor de bewakers gehoorzaamheid en respect ten aanzien van hun superieuren de kernwoorden. In dat opzicht vertoonden de voorschriften voor de bewakers dus enige gelijkenis met de voorschriften van de gedetineerden die ze moesten bewaken. Toch verschilde de legitimatie ervan. Als vertegenwoordigers van het gezag zou elke vorm van inbreuk die een bewaker beging niet alleen zijn eigen waardigheid

---

¹⁴ *Règlement général des écoles de bienfaisance de l'état pour garçons* (Brussel: Imprimerie du moniteur belge 1909) art. 52, p. 11.

¹⁵ 45 *Ibid.*, art. 45.

Het reglement van 1909 liet nog een opening : "Toute espèce de voie de fait leur est expressément interdite, à l'exception de la contrainte nécessaire pour faire rentrer dans l'ordre les élèves récalcitrants." 'Écoles de Bienfaisance de l'État - Règlement général, 09/01/1906', art. 57.

¹⁶ Veerle Massin, "La Discipline". *Jeunes délinquantes enfermées, violence institutionnelle et réaction disciplinaire : une dynamique (Belgique, 1920-1970)*", Herman Diederiks Prize 2013', *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 18 (2014) 31-56.

¹⁷ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, p. 23, art. 151, 152.

aantasten, maar ook die van de administratie die hij vertegenwoordigde. De surveillanten moesten daarenboven een onberispelijk gedrag vertonen en over een vlekkeloze reputatie beschikken. Immers, zonder een goede reputatie was hun autoriteit niet gegarandeerd: “Pour être respecté, il importe avant tout de se respecter soi-même.” Drankzucht en dronkenschap zouden onvermijdelijk naar ontslag leiden, net als leugens of het gebruik van scheldwoorden, schulden, het frequenteren van cabarets of het onderhouden van ‘immorele’ relaties.

Het personeel: autoritaire gezagsdragers

Het personeel van de vroege instellingen bestond uit de directeur, de surveillanten in verschillende geledingen (hoofdsurveillant, surveillanten) en ter ondersteuning ook de aalmoezenier, arts en het administratief of arbeidspersoneel. Aangezien er geen behoefte was aan individugerichte aanpak, was er ook niet echt de behoefte aan professioneel gevormde inrichtingswerkers.¹⁸ De personeelsleden werden vooral gerekruteerd uit militaire middens of religieuze ordes. Voormalige onderofficieren bijvoorbeeld werden verondersteld over voldoende orde, discipline en energie te beschikken. In haar licentiaatsonderzoek naar de verschuivende invulling van de inrichtingswerker, vond De Waele niettemin ministeriële omzendbrieven die de totale onbekwaamheid van de surveillanten aan de kaak stelden. Een ongeletterde surveillant die voor het invullen van een rapport de hulp moest inroepen van een gedetineerde behoort tot de markantste feiten.¹⁹ Ducpétiaux werkte dan ook een voorstel uit voor een opleiding voor de surveillant. Als kandidaten dacht hij aan zonen uit landbouwfamilies, ‘goede’ gedetineerden die konden opklimmen en ook dochters van militairen. De opleiding zou twee jaar beslaan, inclusief een jaar stage. In tegenstelling tot het buitenland, waar in het Franse Mettray of het Duitse Rauhe Haus in die periode wel een opleiding werd voorzien, werd deze in België echter niet gerealiseerd.²⁰ Pas met de veranderende visie op de rol van de opvoeder, zou er werk van worden gemaakt. In de negentiende eeuw was de inrichtingswerker dus bovenal een bewaker die instond voor het behouden van de structuur in de inrichting. Ook de ratio tussen het aantal personeelsleden per jongere, zegt iets over de veronderstelde band tussen een personeelslid en een jongere. De Waele rekende uit dat de ratio surveillanten/jongeren sterk uit elkaar liep per periode en per

---

¹⁸ Willemse, ‘De beroepsopleiding tot inrichtingswerker’, 86.

¹⁹ Lieve Dewaele, Van surveillant tot opvoeder : bijdrage tot de geschiedenis van de opleiding tot en van de professionalisering van het beroep opvoeder in de instellingen voor kinderen met psychosociale problemen in België van 1830 tot 1965 (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KUL, 1993) 30.

²⁰ Ibid., 60.

instelling. In Ruiselede bedroeg dit rond 1809 slechts één surveillant per 42 jongeren, in de penitentiare inrichtingen was het aantal surveillanten per jongere veel hoger met 1/16 in Namen en zelfs 1/5 in Mol.²¹ In een beleidsplan achtte Ducpétiaux de geschikte ratio opvoeders-jongeren op 30 surveillanten voor 500 jongeren, dus 1 surveillant per 17 jongeren.

De idee dat het personeel er vooral was om de goede orde te bewaken, schemerde ook door in de jaarlijkse beoordelingen van de personeelsleden. In de beoordeling van Zuster Clotilde uit Sint-Andries Brugge werd bijvoorbeeld in 1893 afkeurend geschreven dat ze “trop bienveillante” omging met de meisjes. Ook Zuster Elisabeth was “te welwillend”, en bovendien te jong in de ogen van de directie.²² Zoals we later zullen zien, veranderde dit in het interbellum en werd er in de beoordelingsstaten van CWG Mol ook subtiele kritiek geformuleerd op opvoeders die zich alleen maar bedienden van repressie. In ROG Brugge daarentegen bleef in de jaren dertig de kritiek geformuleerd dat sommige zusters te welwillend waren ten opzichte van de jongeren.²³ De idee dat de enige oplossing erin bestond om de jongeren onder te dompelen in een ‘moreel gezonde’ omgeving waarbij de enige taak van de opvoeder erin bestond de goede orde van dit kader te bewaken, bleef dus voortbestaan tot diep in de twintigste eeuw.

Het interbellum: het moreel verwaarloosde kind moraliseren

In de algemene hervormingssfeer van de vroege twintigste eeuw kwamen er verschillende kritieken op de manier waarop de oude instellingen georganiseerd waren. De voornaamste punten van kritiek richtten zich op de classificatie van de jongeren, de overbevolking, de vermenging van jongeren met verschillende problemen en noden, slechte lokalen en een personeelsbestand dat onvoorbereid was om de rol van bewaking en vooral op de rol van opvoeder op zich te nemen.²⁴ Andere tijdsdocumenten maken gewag van de rigide sfeer die heerste in de instellingen, hun te nauwe gelijkenis met een gevangenis en de hoge bevolkingsgraad waardoor het het personeel onmogelijk was om

---

²¹ Ibid., 52.

²² RAB, M35, 73, Gedragsstaten over Zuster Elisabeth en Clotilde, opgenomen in het jaarverslag van 1893.

²³ “te naïef, te toegevend”. Geciteerd in Veerle Massin, ‘De la soeur-surveillante à l’éducatrice laïque. Un personnel voué aux filles de justice (Bruges, 1922-1965)’, *BEG-CHTP* 24 (2011) 135–161, aldaar 141.

²⁴ E. Delacollette, *Contribution à l’histoire de la protection de l’enfance en Belgique* 2 (Merkspas: Imprimerie Administrative 1949) 10; Omer Buyse, ‘Rapport sur les écoles de bienfaisance de Moll et de Saint-Hubert’ IV, *Bulletin de l’Office de La protection de l’enfance* (1920) 576–700; Arthur Levoz, ‘L’éducation médico-pédagogique dans les écoles de bienfaisance de l’État’, *Revue de droit pénal et de criminologie* (1907) 523–557.

een individuele band aan te gaan met het kind.²⁵ De Dienst voor Kinderbescherming vatte de aanbevelingen samen in de oproep om het – “helaas noodzakelijke” – internaatsregime te combineren met “un peu de ce qui fait la force, le charme et la persuasion du milieu familiale”.²⁶ Onder meer aanpassingen in de infrastructuur moesten dit familiaal milieu verzekeren. Het is de periode waarin de ‘barakken’ plaatsmaakten voor een paviljoenenmodel, waarin jongeren in kleine leefgroepen zouden worden geplaatst met elk hun eigen infrastructuur, ritme en hun eigen opvoeders.²⁷ De Brusselse kinderrechter Wets sprak over nieuwe gebouwen en lokalen waar “lucht en licht vrijelijk moeten circuleren” – haast een letterlijke reminiscentie van wat art nouveau architect Victor Horta schreef als kritiek op de donkere en vochtig arbeiderswoninkjes.²⁸ Voor Wets volstond het bovendien niet dat in de ogen van de wetgever de maatregelen ten aanzien van minderjarigen geen straf waren. Van even groot belang was het dat de jongeren deze maatregelen niet *percipieerden* als een straf: “Nous savons bien que dans notre esprit ce ne sera pas une punition, mais il faut qu’elle [het meisje] puisses’en rendre compte et qu’elle n’ait pas à connaître cette amertume, de se sentir seule punie, (...)”.²⁹ Daarom was het noodzakelijk het kader van de instellingen “op te vrolijken” (enjoliver) wat de perceptie zou verzachten en goedheid zou insinueren. Voor het eerst gingen beleidsmakers zich dus bekommeren om de gevoelens van de jongeren zelf.

Het is zeker niet zo dat de traditionele praktijken vervielen: het autoritaire karakter van de instellingen bleef behouden, de reglementen vertonen weinig verandering en de sanctieregisters bleven een prominente plek innemen. Maar daar bovenop hechtten zich nieuwe lagen waarin de omgangsvormen tussen personeel en jongere zich op een andere manier manifesteerden. Deze relaties kregen namelijk niet alleen meer vorm in sanctieregisters, maar ook in andere praktijken zoals briefwisseling of uitgebreidere verslagen over het verloop van de sociale interactie. De jongere werd nu niet langer

---

²⁵ Commissie, geciteerd in: Dewaele, Van surveillant tot opvoeder, 118.

²⁶ Delacollette, *Contribution à l’histoire de la protection de l’enfance en Belgique* 2, 13.

²⁷ Zie Odem, *Delinquent Daughters*, 116. Het paviljoenenmodel was niet exclusief voorbehouden voor de jeugdbescherming. Als ruimtelijk model werd het in het buitenland ook al toegepast in andere instanties van de hulpverlening. Zie bv. Svein Atle Skålevåg, ‘Constructing curative instruments: psychiatric architecture in Norway, 1820-1920’, *History of Psychiatry* 13 (2002) 051-068. Ook in het onderwijs vond het een toepassing, vooral onder invloed van de reformpedagogiek Frederik Herman e.a., ‘Modern architecture meets new education: Renaat Braem’s design and the Brussels Decroly school (1946)’, *BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR NIEUWSTE GESCHIEDENIS-REVUE BELGE D HISTOIRE CONTEMPORAINE* 41 (2011) 135-166; Susan R. Henderson, “New Buildings Create New People”: The Pavilion Schools of Weimar Frankfurt as a Model of Pedagogical Reform’, *Design Issues* 13 (1997) 27-38.

²⁸ “Construire (...) une “maison” où l’air et la lumière seraient le luxe si longtemps exclu des taudis ouvriers”, Victor Horta, *Mémoires, Victor Horta* (Brussels: Ministère de la Communauté française de Belgique. Administration du patrimoine culturel 1983) 48.

²⁹ Paul Wets, ‘Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets’, *Bulletin de l’Office de La protection de l’enfance* (1919) 385-421, aldaar 404.

gezien als een geperverteerde die alleen baat had bij een gestructureerde omgeving, maar als een individu wiens morele bewustzijn niet of onvoldoende was ontwikkeld. Aan de instelling dus om de jongere een moreel bewustzijn bij te brengen. Aangezien de inrichtingswerker meer werd verondersteld een individuele relatie aan te gaan met een jongere om diens karakter te kunnen hervormen, werd er ook meer aandacht besteed aan de beroepsvorming van de opvoeders. Inzake rekrutering werden weinig eisen gesteld aan het profiel of diploma van de opvoeders, maar sommige inrichtingen maakten wel actief werk van in-house trainingen door maandelijkse lessen te organiseren.

De kunst van het bevelen: kalmte, empathie

Met het nieuwe ideeëngoed was het zoeken naar een balans tussen ‘charme’ en ‘orde’. De vergaderingen in het interbellum gaan dan ook vaak over het vraagstuk hoe de juiste balans te vinden tussen gezag en vertrouwen. Op een conferentie in juli 1929 kwamen de ideeën van Friedrich Wilhelm Foerster ter sprake, een Duits pedagoog die in 1907 zijn *Schule und Charakter: Beiträge zur Pädagogik des Gehorsams und zur Reform der Schuldisziplin* had gepubliceerd. Voor Foerster moest men in de tucht rekening houden met de geest van de tijd. Die tijdsgeest aanvaardde niet meer zomaar “eenzijdige gendarmediscipline”³⁰, zoals het werd vertaald in de aantekeningen van de vergadering. “Mensen willen wel gehoorzamen als vrije burgers maar niet als gedrilde onderdanen.”³¹ Leiding geven hield dan ook rekening met die verandering, niet door geen tucht meer te houden, maar door het vervangen van “de korporaalstroom van het bevel, roepen en dreigen” met een “psychologische bevelskunst”. Deze kenmerkte zich door een “ridderlijke eerbied voor de persoonlijkheid van de onderdaan”. Hieruit volgde dat een goede leider voldeed aan een reeks vereisten. Een goede leider moest zich steeds beheersen, enkel gehoorzaamheid eisen als hij in staat is het bevel ook daadwerkelijk te doen uitvoeren en over sociale vaardigheden beschikken: “het vermogen [...] om zich in den gemoedstoestand van de onderdanen te verplaatsen”. Zo’n bevel zou niet noodzakelijk leiden tot een tegenstand bij de ander, maar net tot medewerking. Kortom, “de echte paedagogiek van het bevelen bestaat in de verpleegden aan te spreken in de taal der ziel,” werd besloten op de conferentie. Dit sloot naadloos aan bij de ideeën van Rouvroy, die steeds hamerde op een individuele omgang met de jongeren gebaseerd op kennis van diens persoonlijkheid. Rouvroy noemde dit het ‘educatief bevel’. Dit soort bevel impliceerde een begrip en ook een zeker akkoord van de jongere: een sympathie die de

---

³⁰ RAAB, M65, 219, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 05/07/1929.

³¹ RAAB, M65, 219, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 05/07/1929.

voorwaarde was voor het dagelijks sociaal contract. Het was van belang dat deze stijl door alle opvoeders werd gerespecteerd: één enkele opvoeder kon het verknallen. Het kwam erop aan de sfeer van de instelling zo te veranderen dat die een ‘educatief bevel’ mogelijk en effectief maakte. Op een andere vergadering omschreef Rouvroy het als “créer ainsi dans ces sortes de temples que devraient être toutes les maisons d’éducation (et surtout de rééducation) une atmosphère exquise de dignité, de pudeur, d’élévation morale où détonnent tout mot et tout geste qui ne soient pas très nobles et très dignes.”³² Ook Paul Wets wees op de nood aan welwillendheid, geduld en goedheid bij de opvoeders. Immers, zoals de wet van 1912 (“de wet van goedheid”, Wets’ woorden) voorschreef: de minderjarige was het slachtoffer en men moest medelijden met hem vertonen. Maar al deze goedheid betekende niet *zwakte*, schreef Wets: “de goedheid sluit de energie en fermheid niet uit”. Maar wat ze wél uitsluit is de “droogheid van het hart” (*sécheresse du coeur*).³³

Deze ontwikkelingen kaderen in algemene pedagogische opvattingen, maar specifiek voor wat betreft heropvoedingsinstellingen doet het doet denken aan wat Amerikaans historicus Steven Schlossman ‘affective discipline’ noemde. Hiermee doelde hij op de beweging waarmee repressieve sancties plaatsmaakten voor maatregelen die rechtstreeks inspeelden op de emoties: “the stress was on persuasion, kindness, empathy (...) rather than on breaking a child’s will through force. Shame, guilt, and above all, love were to substitute for physical punishments”.³⁴ Schlossman situeert dit proces in de negentiende eeuw in de context van de ‘cult of domesticity’; het waardensysteem dat bepalend was voor de invulling van vrouwelijkheid en gezin in de negentiende eeuw. Hij was echter kritisch voor de invulling van deze affectieve discipline in de praktijk, zo blijkt uit zijn zoektocht naar de betekenis van affective discipline in een reformatory in Wisconsin. Verschuivende opvattingen over tucht en discipline waren niet voorbehouden aan de pedagogiek, maar vonden ook weerklank in andere domeinen, met name het leger. Nel De Mûelenaere beschrijft hoe van de rekrut “een willige en enthousiaste burger-soldaat gemaakt moest worden, en dat daartoe niet alleen zijn lichaam moest gekneed, maar ook zijn geest beheerst en zijn hart moest gewonnen worden.”³⁵ Dit uitte zich onder meer in andere voorgeschreven gedragspatronen tussen officieren en soldaten, maar ook in de opvolging van het gevoelsleven van de soldaat. Rose Spijkerman benoemt het verschuivende disciplinepatroon met de notie ‘zelfbewuste discipline’, waarbij officieren steeds meer beroep deden op de ‘zelfbewuste’ emoties van

---

³² Dit was wel een vergadering specifiek over seksualiteit en mentale hygiëne. *Note présidentielle: sexualiteit en mentale/fysieke hygiëne* M65, 219, Note présidentielle, s.d. (vermoedelijk 1929).

³³ Wets, ‘Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets’, 406. Mijn vertaling.

³⁴ Schlossman, *Love and the American delinquent*, 50.

³⁵ Nel De Mûelenaere, ‘De creatie van de Belgische burger-soldaat. Educatie, discipline en emoties (1869-1909)’, *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis – Revue Belge d’histoire contemporaine* 46 (2016) 128–159, aldaar 134.

de soldaten.³⁶ In de literatuur over emoties wordt vaak een opdeling gemaakt tussen basisemoties, waarmee we in staat zijn snel te reageren op prikkels uit de omgeving, en secundaire emoties, die meer beroep doen op cognitie. Tot deze laatste behoren de zelfbewuste emoties; emoties die hetzij een sociale vergelijking maken (bv. jaloezie) of die een zelfevaluatie maken (bv. schuld, trots).³⁷ Het zijn dan ook emoties die afhangen van maatschappelijke normen en waarden. Discipline moest zich steeds meer bedienen van de gevoelens van de subjecten, in plaats van angst en blinde autoriteit.

In het algemeen leken de opvoeders zich wel aan te sluiten bij dit gedachtegoed, zo blijkt uit de aantekeningen van de conferentie. Hun opmerkingen tonen hoe ze deze ideeën vertaalden naar het concrete werkveld. De onderwijzer Michel³⁸ bijvoorbeeld meende dat “een beetje handigheid” in het bevel veel autoriteitsconflicten kon vermijden, daar deze vaak voorkwamen uit een gevoel van krenking van de eigenwaarde, rancune of koppigheid. Hij voegde eraan toe dat het hielp om bij een bevel ook steeds de onderliggende reden ervan mee te delen. Devresse wilde nog een stap verder gaan: bij het bevel zou men eigenlijk moeten inwerken op het plichtsbewustzijn van de jongeren (‘sentiment de devoir’), aangezien het finale doel van de heropvoeding niet was om de jongeren te leren gehoorzamen enkel in de instelling, maar ook na hun vrijlating. Een opvallende opmerking kwam van Van Leemput, werkzaam in het Bijzonder Gesticht van Mol voor jongeren met een verstandelijke beperking. Voor hem was “kunnen bevelen [...] iets ingeboren, dat aan iedereen niet is gegeven (sic).” Bovendien hing veel af van de verhouding met de ander: “ge moet eerst bevallen aan degene die ge moet bevelen”. Dit hing samen met de eerste indruk die men had bij een ontmoeting: “Ge komt iemand tegen voor den eerste keer, he wel, die persoon bevalt u of hij bevalt u niet.” Voor een andere opvoeder hing dit samen met de status en persoonlijkheid: “Bevelen is niet gemakkelijk. Ge moet al iemand zijn om dit te kunnen.” Het is opvallend dat voor deze opvoeders de kunst van het bevelen blijkbaar meer afhing van een aangeboren aura dan van een goede opleiding.³⁹

Op een andere vergadering werd gereflecteerd over ‘ruwheid vergeleken met zachtheid’, waarbij ook werd nagedacht over de gevolgen van ruwheid, en hoe men de band met een

---

³⁶ Rose Spijkerman, De innerlijke strijd. Emoties in het Belgische leger, 1914-1918 (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling UGent, Gent Forthcoming)., in het bijzonder: “Een leger zonder tucht is niet sterk”

³⁷ Paula M. Niedenthal, Silvia Krauth-Gruber en François Ric, *Psychology of emotion: interpersonal, experiential, and cognitive approaches*. Principles of social psychology (New York: Psychology Press 2006) 80, 96.

³⁸ De functies van de personeelsleden zijn voor het jaartal 1924 na te gaan in M65, 164, personeelstabel 14/02/1924.

³⁹ RAAB, M65, 220, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 05/07/1929.

kind kon herstellen na een ruwe behandeling.⁴⁰ Op een vergadering in de jaren dertig kwam de ‘bruutheid’ ter sprake. Voor Piérard stond bruutheid synoniem voor ‘mauvais surveillants’, maar kon het elke opvoeder wel eens overkomen. Bij wijze van voorbeeld schetste hij een casus van een kind dat toestemming vroeg om een brief naar zijn moeder te schrijven, hoewel hij zeer goed weet dat hij deze gunst niet verdient vanwege zijn slechte punten.

Si je m’informe de son insistance, j’apprendrai peut-être, qu’il aimerait beaucoup d’écrire chez lui pour la fête de sa mère. Si je lui répons nettement, sans le questionner : “Vous connaissez le règlement, c’est non”, n’ai-je pas froissé brutalement cette affectivité ? N’ai-je pas été une brute ?

In onze hoedanigheid echter moeten we steeds weigeren, ging Piérard verder: het gaat immers niet om de alledaagse kleine permissies, maar het weigeren om hun slechte neigingen te volgen. Zolang we echter niet méér doen dan een “réaction impérative et brutale” geven, is er niets heilzaams gebeurd. We moeten onze weigering te kennen geven aan onze leerlingen. Daarop gaf de voorzitter het woord aan de opvoeders Meyers en Van Holderbeke, die voordien als bewaker waren aangesteld in de gevangenis van Hoogstraeten. “Deze HH. toonen door enkele voorbeelden aan, zelfbeleefd, of beschreven door gevangenen, hoe ene gevangenisbewaarder bruut kon zijn (...).”⁴¹ De betreffende voorbeelden zijn niet opgenomen in het verslag, maar als voorbeelden van onbewuste bruutheid in de jeugdinstelling sprak de directeur over de opvoeder die zijn jongeren geen goedemorgen wenste, die niet omkijkt naar een wenend kind. Tot slot is het interessant om te zien hoe voor opvoeder Kenzeleer een zachte opvoeding niet alleen van belang was met het oog op de snellere heropvoeding, maar ook eenvoudigweg omdat “het ook mensen [zijn] en moeten dan ook maar als mensch behandeld worden”.

Het is dan ook niet toevallig dat, temidden van deze discussies over de gepaste houding van de opvoeder, het reglement van 1932 uitdrukkelijk voorschreef dat de sanctie in alle kalmte diende te worden medegedeeld. Het strookt met wat op de conferenties werd besproken, en past ook in het gedachtegoed in het leger, waarover de Mûelenaere schrijft dat de officier zijn bevelen in alle kalmte moest geven.⁴² Ook in andere contexten van machtsrelaties werd overigens iets soortgelijks aangeraden. Zo raadt het een handboek voor nette manieren aan: “Maak u nooit boos en verhef uw stem niet bij het uitdrukken van uw ontevredenheid aan dienstbaren. Menschen die schreeuwen en tieren vreest men

---

⁴⁰ RAAB, M65, 220, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 23/11/1938.

⁴¹ RAAB, M65, 220, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 20/10/1937.

⁴² De Mûelenaere, ‘De creatie van de Belgische burger-soldaat.’, 145.

niet; men ontloopt ze, om ze niet meer te hooren.”⁴³ In een artikel in *L'éducation familiale* werd het belang van deze kalmte in de opvoeding vanuit twee redenen beargumenteerd. Ten eerste zou, “als de woede ons drijft”, de zwaarte van de straf eerder afhangen van de mate waarin een opvoeder rechtstreeks benadeeld en geïrriteerd was geraakt door een gedraging, en niet zozeer de ernst van de gedraging op zich, los van het gevolg voor de opvoeder. Een gedraging die bijvoorbeeld in se een zwaarder ingrijp zou zijn maar de opvoedende persoon niet rechtstreeks trof, en dus ook geen woede opwekte, zou dan minder bestraft worden. Ten tweede moest de straf besproken worden met het kind opdat hij zijn schuld zou bekennen en de sanctie daaropvolgend zou kunnen worden bepaald.⁴⁴

De vergaderingen in CWG Mol sloten dus aan bij hun tijdsgeest. Brugge is een andere situatie. Voor het interbellum zijn er, zoals aangehaald, geen verslagen van studiekringen beschikbaar. Een vergadering uit 1948 is echter veelzeggend voor de visie op straffen. Hoewel werd erkend dat de opvoeder bij het toekennen van een sanctie rekening moest houden met de intentie van de leerling en dat de opvoeder nooit “in een opgewonden toestand” mocht straffen, zeggen de woorden waarmee de voorzitter zijn rede aanvangt alles: “Straffen is een zeer moeilijk probleem in de opvoeding. Wie de roede spaart, haat zijn kind! Straffen is dus noodzakelijk.”⁴⁵

Voor de door mij bestudeerde dossiers kan ik zeggen dat Brugge uitblinkt in repressieve nota's zonder enige poging om in te spelen op de gevoelens van de meisjes. In Mol daarentegen – en dan heb ik het over het CWG, en verrassend genoeg óók over de discipline-afdeling – tonen de aantekeningen dat de opvoeders wel degelijk een poging deden om in te spelen op de gevoelens van de jongens. De voorbeelden zijn niet voldoende om te kunnen spreken van ‘affectieve discipline’ als een structureel kenmerk, maar ze tonen niettemin dat er meer variatie zit in de omgangsvormen dan vaak wordt verondersteld. Over Alphonse bijvoorbeeld, opgesloten in ROG Mol, schreef de opvoeder in 1927: “Dispute violente, coups, samedi dernier avec le bibliothécaire, à propos d'un livre. W. sent qu'il n'a pas agi selon les convenances. Il vient me trouver et s'excuse. J'en profite pour faire appel à son amour propre. Je lui montre qu'une telle conduite le couvre de ridicule. W. en convient.”⁴⁶ Het toont ten eerste aan dat de opvoeder percipieerde dat de jongen zelf het initiatief had genomen tot excuses, wat zeer geapprecieerd werd. (Of de jongen in kwestie het had aangevoeld als een zelf gemaakte keuze dan wel als een gedwongen handeling is natuurlijk moeilijk te zeggen.) Ten tweede fungeerde de verontschuldiging voor de opvoeder als een signaal om verder op het incident in te gaan – niet om Alphonse te sanctioneren, maar om beroep te doen op zijn eigenwaarde. De

---

⁴³ Leon De Paeuw, *Nette manieren : een handboek der wellevendheid voor jong en oud* (Brussel: Office de Publicité 1933) 72.

⁴⁴ ‘Les Sanctions’, *L'éducation familiale* 35–37.

⁴⁵ RAB, M24, 1, Studiekring, 20/04/1948, p. 4.

⁴⁶ RAAB, M17, 46, Dossier 5130, Aantekening op 09/05/1927.

term ‘amour-propre’ is een belangrijke term in de pedagogie en is oorspronkelijk afkomstig van Rousseau. Met ‘amour-propre’ bedoelde Rousseau een zelfwaarde die ontstond door de verhouding tot anderen.⁴⁷ In de instellingen werd de ‘amour-propre’ vooral geïnterpreteerd als de relationele eigenwaarde, die als instrument kon worden gebruikt om de jongeren uit trotsgevoel aan te zetten zich te gedragen.

Tegenover de optimistische, progressieve en toch ook eerder academische stemmen kwam echter ook tegenspraak van de opvoeders. Een hoogdravende en retorische discussie over de betekenis van ‘karakter’ volgens Kleefstra, werd bijvoorbeeld lauw onthaald. De conclusie luidde: “karakter goed in boeken maar weinig praktisch”.⁴⁸ Andere opvoeders wezen nuchter op de moeilijke praktische toepassing van zulke ronkende woorden in het werkveld. Van Zeir bijvoorbeeld bracht aan dat het niet in de bedoeling lag “de psychologische uiteenzetting over de kunst van bevelen, zooals Foerster deze verstaat, te bespreken. Ik meen echter te mogen opwijzen dat er iets aan ontbrak namelijk wat dient gedaan te worden in geval een leerling weigert aan ons bevel te gehoorzamen. In dit geval zie ik maar een uitweg: het kategoriek bevel.”⁴⁹

Veel meer dan de genodigden die uiteenzettingen kwamen geven op de conferenties, zagen de opvoeders zich op het terrein natuurlijk geconfronteerd met een dagelijkse strijd om de controle te bewaren. Toen op een vergadering in 1933 een opvoeder aan de hand van een lang relaas duidelijk maakte dat geen enkel van de voorgestelde ‘pedagogische’ middelen hielp, wierp hij dan ook de vraag in de groep wat hij moest doen in zo’n situatie zonder terug te vallen op de ijzeren discipline van weleer. Op die vraag bleef het echter opvallend stil. Het enige antwoord waar iemand mee op de proppen kwam, en waar uiteindelijk genoeg mee werd genomen, was dat de opvoeder in dat geval naar zijn overste diende te gaan want die zou wel raad weten.⁵⁰ Veel concrete hulp boden de vergaderingen dus niet altijd.

Toch werd ook in ROG Mol afstand genomen van brutaliteit. In een vermanende nota uit 1926 waarin de bestuurder de opvoeders verweet dat er een “algemeene verslapping heerscht”, werd weliswaar benadrukt dat de opvoeders “zoo min mogelijk zullen spreken

---

⁴⁷ Het stond tegenover de ‘amour de soi’; een natuurlijke vorm van eigenliefde die losstond van de verhouding tot de ander en voortkwam uit primitieve behoeftes tot zelfbehoud. De ‘amour-propre’ werd enerzijds gezien als een positief opstapje naar deugd, maar kon evenzeer uitmonden in een gecorrumpeerde vorm die leidde tot superioriteitsgevoelens en ondeugd. Christopher Bertram, ‘Jean Jacques Rousseau’, in: Edward N. Zalta ed., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018; Stanford University 2018) <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/rousseau/>> [geraadpleegd 17 mei 2019].

⁴⁸ RAAB, M65, 219, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 15/11/1929.

⁴⁹ RAAB, M65, 220, Studiekring van het Centraal Observatiegesticht en van het Bijzonder Gesticht (Hutten), 05/07/1929.

⁵⁰ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, Januari 1933.

en dan nog met de meest koude kalmte”, maar tegelijk werd ook gezegd: “Maar dat men mij goed begripte, het gaat er over kalmte, waardigheid, bondigheid en juistheid in de bevelen; er is geen spraak van brutaliseeren of dwarsboomen als om zich te wreken”⁵¹.

De discussies tonen aan dat de notie gehoorzaamheid veranderde, niet zozeer bij de manier waarop gehoorzaamheid moest worden uitgevoerd, zoals Stearns’ onderzoek al uitwees⁵², maar nu ook hoe gehoorzaamheid diende te worden afgedwongen. Het afdwingen van gehoorzaamheid vergde steeds meer vaardigheden en kunnen van de opvoeders. Hieraan gekoppeld kwam er een soort langzame toevoeging van een ‘emotional labour’: “the management of feeling to create a publicly observable facial and bodily display”, zoals Arlie Hochschild het definieerde in haar baanbrekende onderzoek naar het beroepsgedwongen glimlachen van stewardessen.⁵³ Voor de uitoefening van hun taak moesten de opvoeders nu een bepaalde emotie voor de dag leggen – of liever, in de jaren dertig waren er vooral emoties die ze *niet* mochten vertonen in het bevelen of het straffen. Van hen werd een soort ‘emotionele neutraliteit’ gevraagd: woede was uit den boze. In hoofdstuk 5 zal blijken dat de jongeren dit ook van hun opvoeders verwachtten, en hoe de kalmte van de opvoeder steeds meer een onderhandeling werd tussen de jongeren, de opvoeder en de directeur. In de jaren vijftig werd een actievere inbreng gevraagd van de opvoeders, waaronder ook emotionele toenadering met de jongeren.

Ingrijpen op gevoel: schaamte

Zoals hierboven bleek, had men steeds meer oog voor de omgangsvormen tussen personeelsleden en jongeren. Maar het ging verder dan dat: bevelen moesten niet alleen *omhuld* zijn met gevoel, maar moesten rechtstreeks *ingrijpen* op de gevoelens van de jongeren. Op de vergaderingen in het CWG Mol kwam ter sprake hoe de opvoeders gebruik konden maken van de gevoelens van de jongeren. Het ging er dan om gebruik maken van de eigenwaarde van de jongeren, gelinkt aan Rousseaus notie van ‘amour propre’. Verderop wordt toegelicht hoe een opvoeder dit in de praktijk omzette. Hoewel veel voorbeelden uit de vergaderingen bijna een ietwat zweverige toon aannamen, was er één uitzondering: de gevoelens die moesten helpen om onzedigheid te bestrijden. Schaamte primeerde daarbij. Want schaamte, zo ging het verslag verder, was “het beste voorbehoedsmiddel [...] tegen ’t kwaad”.⁵⁴ Schaamte en eer zijn twee zijden van dezelfde

---

⁵¹ RAAB, M17, 32, Nota van de bestuurder op 24/11/1926.

⁵² P. N. Stearns, ‘Obedience and Emotion: A Challenge in the Emotional History of Childhood’, *Journal of Social History* 47 (2014) 593–611.

⁵³ Arlie Russell Hochschild, *The managed heart: Commercialization of human feeling* (Berkeley: University of California Press 1983) 6.

⁵⁴ RAAB, M65, 219, Studiekring, 29/08/1929, p. 17.

munt, en een munt die zowel werd bespeeld door de heropvoedingsinstelling als door het leger. Het leger, dat soldaten moest aanzetten om een actieve gedraging te stellen (vechten), maakte hiervan gebruik door in te zetten op het eergevoel terwijl de instelling, die de jongeren wilde verhinderen iets te doen (onzedig gedrag), inspeelde op noties van schaamte.

Maar ook de instellingen onderling verschilden, en met name de meisjesinstelling van Brugge had andere ideeën over heersen met gevoelens. De meisjes die in Brugge ressorteerden, achtte de directeur Van de Vliedt enkel in staat tot ‘laagere’ gevoelens; gevoelens geassocieerd met het primitieve, met de ruwe arbeidersklasse en dus met de ongebolsterde meisjes in zijn instelling.⁵⁵ “Het affectenleven beteekent nog uitsluitelijk bij haar het voldoen eener lagere en onreine behoefte,” schreef hij bijvoorbeeld over Jeanne.⁵⁶ Aangezien deze hogere gevoelens onbestaande waren, werd het dan als een hopeloze zaak beschouwd om ze te benutten in de heropvoeding. “Het schaamtegevoel bestaat niet meer. Bijna cynisch erkent zij haar krachteloosheid tegenover hare driften en volgt ze in zonder moreelen strijd.”⁵⁷ Ook in Mol was men niet bijster optimistisch over het schaamtegevoel van de jongens, dat als onontwikkeld en afgestompt werd beschouwd. Desondanks heerste er nog wel de urgentie om dit aan te pakken. Bovendien blijkt uit een vergadering in 1934 dat de opvoeders de jongeren wel degelijk in staat achtten tot goede gevoelens, in tegenstelling tot Brugge. “we moeten onze jongelingen zoover trachten te brengen, tot bewustwording, tot overtuiging dat ze zelf voelen dat er bij hen goede gevoelens, goede elementen in de ziel liggen opgesloten”, zei een opvoeder. Deze gevoelens ‘sluimerden’. Aan de opvoeders dus om hen “trachten wakker te schudden, trachten te doen ontluiken, ontwikkelen”⁵⁸.

Het personeelsbestand: opvoeders vs. bewakers

Het personeelsbestand van de inrichtingen kende verschillende categorieën. Er waren personeelsleden waar de jongeren in principe nooit contact mee hadden (bv. de klerken), personeelsleden waar ze uitzonderlijk contact mee hadden (arbeiders, de verpleegkundige, de nachtwakers) en tot slot personeelsleden waar de jongeren dagelijks contact mee hadden: de onderwijzers, de werkmeesters en de opvoeders. Over deze laatste categorie zijn de meeste aanwijzingen terug te vinden over de omgangsvormen.

---

⁵⁵ Karin Johannisson, *Het duistere continent: dokters en vrouwen in het fin de siècle* (Amsterdam: Van Gennep 1996) 14, 80; Shields, ‘Passionate men, emotional women’, 101.

⁵⁶ RAB, M24, 830, Dossier 4, Halfjaarlijks Rapport 25/07/1927.

⁵⁷ RAB, M24, 830, Dossier 4, Halfjaarlijks Rapport 17/01/1928.

⁵⁸ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, 18/12/1934, p. 4.

Het paviljoenhoofd of sectiechef was de ‘tuteur moral’ van de aan hem toevertrouwde jongeren. Hij was verantwoordelijk voor de opvolging van hun dossier, d.w.z. de aantekeningen die over de jongere gemaakt werden, de jetons die werden toegekend bij goed gedrag en ook het suggereren van een overplaatsing of eventuele vervroegde vrijlating kwam hem toe. De sectiechef had met andere woorden een grote verantwoordelijkheid voor de opvolging en het dossierbeheer van de jongere in kwestie.⁵⁹ De reguliere opvoeder daarentegen stond vooral in voor het dagelijkse doen en laten van de jongeren. De opvoeder was verantwoordelijk voor het materieel leven en de algemene discipline. Hij wekte de jongens ’s ochtends en verliet “op kousenvoeten” de slaapzaal als de jongens rustig waren. Hij leidde de ochtendroutine in goede banen – wassen, bedden opmaken, wc-bezoek –, zorgde dat de jongeren netjes aan tafel verschenen, begeleidde de jongeren in de vrije tijd en stond in voor de wandeling. De opvoeder was verantwoordelijk voor de orde in zijn sectie en mocht daartoe gunsten toekennen of sanctioneren. De ideale opvoeder “observeert veel, praat weinig, en handelt zodat hij het vertrouwen van zijn leerlingen wint en voor hen een lichtend voorbeeld van de plicht is.”⁶⁰ De opvoeder diende rechtvaardig en goed te zijn, maar “non point faible”.

De taakomschrijvingen van de verschillende personeelsleden waren ook al aanwezig in de negentiende-eeuwse reglementen. Zo vertoont het onderscheid tussen paviljoenhoofd en opvoeder een zekere gelijkenis met de vroegere functies van chef-surveillant en surveillant, zoals deze in het reglement van 1909 nog genoemd werden. Vanaf het interbellum werd alles geframed in een pedagogische terminologie en werden de taken nauwgezet omschreven. Veel meer dan de voorgaande reglementen, figureerde hier een familiaal discours dat de opvoeders expliciet vergeleek met de vader- en moederrollen in een klassiek gezin. Op een pedagogische vergadering in CWG Mol in 1939 werd dan ook stellig gezegd dat: “Gisteren, tijdens een bezoek deelden wij de bezoekers mede dat het paviljoenhoofd zooveel als de vader van het groote huisgezin beteekende en de opvoeders, de moeder.”⁶¹ Het strookte met de idee van de paviljoenen als familie-eenheden.

Hoe ironisch het ook mag klinken, in de hedendaagse gevangenisethnografie wordt soms gewezen op “het huiselijke karakter van gevangenissen”, dit “precisely because they are places in which people have to *live*,”⁶² schrijft Elaine Crawley. Behalve een leefgemeenschap is een gevangenis immers ook de plek waar gevangenen gedurende een hele periode *wonen*. Dit uit zich in de infrastructuur (huiselijke toestellen, persoonlijke spulletjes) de sociale relaties (gekibbel, geroddel) maar ook in de huiselijke aard van de

---

⁵⁹ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, p. 7.

⁶⁰ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, p. 9.

⁶¹ RAAB, M65, 219, Studiekring van het CWG Mol, 28/03/1939.

⁶² Elaine M. Crawley, ‘Emotion and performance: Prison officers and the presentation of self in prisons’, *Punishment & Society* 6 (2004) 411–427, aldaar 415.

dagelijkse activiteiten: wassen, eten, schoonmaken. Zoals in hoofdstuk 6 zal blijken, mag dit alles behalve geromantiseerd worden. Dit neemt niet weg dat de opvoeders een groot deel van hun taken moeten wijden aan huishoudelijke dingen; taken die traditioneel met vrouwen werden geassocieerd. Bovendien zorgde het familiaal kader voor andere relaties met de jongeren. Het is dan ook niet toevallig dat onderstaande zin uit het (niet gepubliceerde) reglement voor opvoeders van 1932 komt, en niet enkele decennia eerder: “S’il est nécessaire qu’une certaine intimité s’établisse entre eux et lui [de jongens en de opvoeder], il veille à ce qu’elle ne dégénère point en une familiarité néfaste pour la discipline.”⁶³ In tegenstelling tot vroeger, stond het reglement met andere woorden toe dat er zich – indien noodzakelijk – een zekere intimiteit ontwikkelde tussen opvoeder en jongere. Dit was nieuw. Maar deze mocht geenszins afglijden tot een gebruikelijke gang van zaken die de discipline zou bedreigen. De richtlijnen tonen dat de instellingen zich bewust waren van de risico’s van te familiale banden tussen opvoeder en jongeren, en niet enkel voor de discipline. De opvoeder kon niet de waakzaamheid uitoefenen zoals een ‘echte’ moeder. Immers, alles bewaken, betekende ook dat de opvoeder aanwezig moest zijn in de slaapzaal en tijdens het baden.⁶⁴ Voorzichtigheid was dus geboden om het kind niet te schandaliseren.

In de jeugdinstellingen werd deze ‘nabijheid’ nog versterkt doordat het personeel inwoonde op het terrein, opnieuw in tegenstelling tot de nachtwakers.⁶⁵ De huisvesting maakte deel uit van de verloning van de opvoeders. Vooral voor instellingen die ver verwijderd lagen van een stad, was dit geen overbodige luxe. De archiefbronnen tonen ook dat de echtgenotes van de opvoeders soms tewerk werden gesteld in de instelling.⁶⁶ In het Franse tijdschrift *L’éducation surveillée* wees Henri Joubrel op de meerwaarde voor inwonende gezinnen voor de jongeren zelf: “Quand on sait à quel point les petits “irréguliers” peuvent profiter du spectacle d’une famille normale, quelle action une femme, un bébé peuvent exercer sur des gaillards même se croyant très ‘affranchis’, on est amené à souhaiter que tout soit mis en œuvre pour recevoir des éducateurs dont la situation reflète le plus possible la vie normale.”⁶⁷ De aanwezigheid van het personeel en zijn gezin op het terrein werd met andere woorden gunstig geacht voor de heropvoeding van de jongeren. Het is niet helemaal duidelijk wat de aanwezigheid van het personeelsgezin op het terrein in de praktijk heeft betekend voor de relatie tussen het personeel en de jongeren, laat staan voor de opvoeder die tijdens zijn werkuren moest

⁶³ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, P. 9.

⁶⁴ RAAB, M65, 219, Studiekring, 29/08/1929.

⁶⁵ Voor een bespreking van de huizen van de opvoeders, zie Stijn Geys, *Den Boulevard de laan die Mol modern maakte* (Mol: Kamer voor Heemkunde 2016) 29–33.

⁶⁶ Zie bv. RAAB, M17, 109: Maria Louisa M., echtgenote van Pieter H., kokkin, en M17, 108, Mevrouw L. naaister.

⁶⁷ Henri Joubrel, ‘L’Éducateur Spécialisée’, *L’éducation surveillée* 7 (1946) 40–46, aldaar 45.

doorgaan voor de “moeder” van de jongens en buiten zijn werkuren weer “vader” moest zijn voor zijn eigen kroost.

Het is raden naar de gevoelens van de opvoeders over hun eigen werk (cfr. *infra*), maar op de vergadering waar de metafoor werd gebruikt, voegde de spreker er aan toe dat “Zekere gezichten vertrokken bij het vernemen van deze vooruitstrevende gedachte.”⁶⁸ Deze laatste zin verradt dat niet iedereen gediend was met deze metafoor, of misschien zelfs met deze taakverdeling. Elk personeelslid had natuurlijk een eigen takenpakket, maar de opvoeder en sectie-chef werkten zodanig nauw samen dat hun verschil zich niet zozeer kenmerkte in termen van *andere* bevoegdheden, maar in termen van *méer* bevoegdheden. Het gelijkstellen van deze verhouding met een relatie tussen vader en moeder, in een tijdperk waarin moeders als psychologisch minder capabel werden geacht voor een goede opvoeding⁶⁹ en gehuwde vrouwen bovendien hiërarchisch ondergeschikt waren, viel dit wellicht niet in goede aarde bij de opvoeders.⁷⁰

De geciteerde zin waarin het idee van de vader en moeder van de paviljoenen werd geuit, is ook belangrijk omdat het de idee ‘vooruitstrevend’ noemt. Dit idee van progressief te zijn, fungeerde keer op keer in de opeenvolgende hervormingen van de instellingen. Dit was het geval met de kinderbeschermingswet in 1912, toen hervormers zich wilden afzetten tegen het verleden van de ‘gevangenissen’ en de bestraffingen, zoals hoger al kort aangestipt. Maar het was evenzeer het geval toen in de jaren vijftig nieuwe hervormingen werden doorgevoerd. Dit discours figureerde overigens niet alleen in publieksgericht teksten, maar werd ook gehanteerd door de opvoeders zelf. Op een vergadering in 1938 bijvoorbeeld zei opvoeder Rotru over de “sympathieke en genegen” behandeling van de jongeren “zulks heel natuurlijk [komt] en veel aangenamer [is] als de taak van bewaker gelijk vroeger”.⁷¹ Of zoals over opvoeder Meynen werd geschreven: “Dit qu’il a toujours été éducateur depuis qu’il est ici”.⁷² De opvoeders maten zich met andere woorden ook zelf een nieuwe identiteit aan.

Een interessante vergadering voor de zelfidentiteit van de opvoeders, was een bespreking van de verschillen tussen de *bewaker*, de *opvoeder* en de *waarnemer*. Aan de hand van verschillende casussen werd geïllustreerd hoe elk van deze functies op een andere manier ingreep. Een diefstal bijvoorbeeld zou door de surveillant worden

---

⁶⁸ RAAB, M65, 220, Studiekring 28/03/1939, p. 3

⁶⁹ Dit discours kwam meermaals terug in artikels in *L'éducation familiale*.

⁷⁰ In de jaren vijftig werd afgestapt van de opdeling tussen paviljoenshoofd en twee ondergeschikte opvoeders. De opvoeders werden nu ‘adjunct-sectiechef’, een maatregel waardoor ze vielen onder een andere categorie van het staatspersoneel en sneller kans maakten op promotie. Een brochure van de kinderbescherming vermeldde expliciet dat dit was gedaan “om het ambt te herwaarderen en aantrekkelijk te maken”. Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen voor de misdadige en onaangepaste jeugd. Observatie. Opvoeding* (Dienst voor Kinderbescherming 1962) 17.

⁷¹ RAAB, M65, 220, Studiekring 16/03/1938.

⁷² RAAB, M65, 220, Studiekring 20/10/1937.

benaderd met een publiekelijke preek en een straf. De opvoeder zou de jongen de schade zelf laten inschatten en een reparatie laten voorstellen. De waarnemer tot slot dreef het nog een stapje verder: hij zou de sanctie werkelijk ‘educatief’ maken om het kind nog beter te leren kennen.⁷³

De opvoeders maten zich dus duidelijk een identiteit als *opvoeder* aan. Deze stond niet alleen in tegenstelling tot de bewakers uit het verleden, maar ook bijvoorbeeld tot de nachtwakers die nog steeds werkten in de instellingen. Een opvoeder suggereerde zelfs dat ze er niet voor moesten terugschrikken om elementen uit hun privéleven te delen opdat ze aan de jongeren zouden kunnen leren hoe ze kracht konden putten uit de “mooie bladzijden” van hun leven.⁷⁴ Dit onderscheid versterkte alleen maar doorheen de jaren. Zo wezen de opvoeders er in 1959 zelf op dat de nachtwakers, anders dan zij, geen band hadden met de jongeren doordat ze altijd hun rondes kwamen doen en dan weer weg waren.⁷⁵ De verhoudingen en omgangsvormen tussen de nachtwakers werden dan ook niet omschreven in het reglement noch bediscussieerd tijdens de vergaderingen. Dit hoeft misschien niet te verwonderen aangezien de nachtwakers geen actieve rol hadden in de heropvoeding van de jongeren. Maar ook de werkmeesters, die toch veel contacturen hadden met de jongeren, zijn een opvallende afwezige in specifieke voorschriften aangaande omgangsvormen.⁷⁶ Het waren de opvoeders die als “spilfiguur” werden gezien in de heropvoeding van de jongeren.⁷⁷ Maar wie waren deze opvoeders?

---

⁷³ RAAB, M65, 220, Studiekring 28/03/1939.

Het was overigens op die vergadering dat de bewuste vergelijking van de paviljoenchef en opvoeder met een vader- en moederfiguur werd getrokken. Maar behalve een afwijzende houding tegenover de metafoor, kwam er ook zelfreflectie. Naar aanleiding van een casus waarin de gezinssituatie van een jongen ter sprake kwam, werd opgemerkt dat in de omgang met de jongeren en de heropvoeding te vaak een ideale thuissituatie als uitgangspunt werd genomen, terwijl slechts 4/20 van de jongeren zo’n thuis had gekend voor hun opname.

⁷⁴ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksoopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, 15/01/1935.

Nous voulons parler du livre de la vie de chacun. Il est en effet très avantageux de faire souvent des retours sur soi-même de revoir les belles pages de sa vie pour y trouver de la consolation sans avoir peur de jeter un coup d’œil sur celles qui sont moins belles et cela dans un but d’amélioration. Il n’est pas mauvais que nous racontions aux élèves des pages de notre vie personnelle ; cela les amènera à nous raconter les leurs, et nous permettra de mieux les connaître et de mieux les rééduquer.

⁷⁵ RAAB, M17, 324, Brief van directeur aan minister van justitie, 30/05/1959.

⁷⁶ Dat de reglementen überhaupt iets expliciteerden over de omgangsvormen, was niet vanzelfsprekend. Het reglement over de Franse staatsinstellingen voor jongeren van 1930 bijvoorbeeld meldde wel de taakomschrijvingen van elk personeelsechelon maar liet niets los over de omgangsvormen. Zie Administration Pénitentiaire, ‘Règlement pour les institutions publiques d’Éducation Surveillée’ (1930) 5–32.

⁷⁷ Wets, ‘Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets’, 402.

Het vinden van goed personeel: “ene man is voorzeker een andere man niet waard bij ons”

In de oude heropvoedingsinstellingen voor jongens was de voornaamste zorg om “hommes disciplinés” te rekruteren die konden instaan voor een strenge orde en tucht in de instellingen. De rekrutering gebeurde bij officieren van het leger. Deze voldeden voor de oude voorschriften, schreef Delacollette in 1949, maar de instellingen leken ‘toen’ dan ook op militaire instellingen. De bewakersuniformen werden in 1920 afgeschaft, maar belangrijker nog, was “het veranderen van de zuiver disciplinaire geest die tot dan toe had geheerst”.

In de eerste helft van de twintigste eeuw deed zich een algemene golf van professionalisering voor in de sociale sector, een sector die traditioneel in handen was van de filantropie. De Angelsaksische ontwikkeling van een “op wetenschappelijke basis georganiseerde liefdadigheid” liet zich ook in Europa merken.⁷⁸ In 1920 opende in Brussel de *École temporaire de Service Social*, een hogeschool die als de voorloper geldt voor de opleiding sociaal werk.⁷⁹ Doorheen de jaren twintig werd de opleiding in het sociaal werk in verschillende stappen geïnstitutionaliseerd. Er openden nog liefst vijf scholen voor sociaal werk, waarvan een liberale en telkens twee in de socialistische en katholieke zuil.⁸⁰ In 1930 telden de acht sociale scholen samen een kleine vijf honderd alumni, waarvan 75% vrouwen.⁸¹ Deze opleiding liet zich echter niet echt merken in de profielen die zich aandienden bij de heropvoedingsinstellingen. Volgens De Waele hadden in de jaren vijftig slechts zeven van de 136 opvoeders een specifiek diploma op zak.⁸²

De Dienst voor Kinderbescherming organiseerde voor haar eigen personeelsleden een pedagogische opleidingsweek in 1919 en 1921 waar lessen door specialisten werden gegeven. In de instellingen zelf werden eveneens maandelijkse studiekringen ingericht. Ook de personeelsbibliotheken werden onder handen genomen.⁸³ Personeelsleden die wilden opklimmen tot sectiechef moesten een stage lopen in het CWG Mol, waar een tijdje het plan heerste om een tijdelijke normaalschool in te richten voor de beroepsvorming van het personeel. Rouvroy hechtte dan ook belang aan het aanwervingsbeleid voor nieuwe personeelsleden. “Het [is] me onmogelijk de Waarneming en de “heropvoeding”

---

⁷⁸ Denise Keymolen, ‘Victoire Cappe en Maria Baers, pioniersters inzake maatschappelijk werk en sociaal onderwijs in België’, in: Marc Depaepe e.a., *Op eigen vleugels: liber amicorum Prof. dr. An Hermans* (Antwerpen Garant 2004) 301–313, aldaar 306.

⁷⁹ ‘École temporaire du Service social’, *Bulletin de l’Office de La protection de l’enfance* (1919) 333–335.

⁸⁰ Keymolen, ‘Victoire Cappe en Maria Baers’, 308–309.

⁸¹ Ibid., 310.

⁸² Dewaele, Van surveillant tot opvoeder, 177.

⁸³ Delacollette, *Contribution à l’histoire de la protection de l’enfance en Belgique* 2, 44, 46. Zie circulaire van 25/03/1924.

van lastige jongens te verwezenlijken met eender welke “elementen”: ene man is voorzeker een andere man niet waard bij ons.”⁸⁴

Het archief bevat enkele documenten over de aanwerving van nieuwe personeelsleden. De formele vereisten voor een examen voor de functie van opvoeder in de rijksopvoedingsgestichten van Mol, Ruiselede en Saint-Hubert bevatten opvallend weinig vraag naar pedagogische vaardigheden. De drie programmapunten van het examen bevatten kennis van de moedertaal (30 punten), kennis van rekenkunde (20 punten) en tot slot lichamelijk voorkomen (10 punten).⁸⁵ Een sollicitatie voor opvoeder in het Centraal Waarnemingsgesticht in 1936 laat zien dat daar in de praktijk wel meer werd gepeild naar de pedagogische kwaliteiten. De taalkennis werd bijvoorbeeld getest aan de hand van teksten over het kind en opvoeding. De sollicitanten moesten een opstel schrijven met als thema: “Ge wilt bij ons opvoeder worden. 1. Welk voordeel hebt ge er bij? 2. Welk voordeel hebben onze kinderen er bij?”. Na opgaven en een vraagstuk in rekenkunde werd er ook een gesprek gevoerd waarvan het onderwerp geloot werd. De vragen konden peilen naar de manier waarop de opvoeder zou omgaan met tucht (“een l.l. [leerling] wil niet gehoorzamen, wat zult u doen?”; “Een l.l. vertelt slechten klap. Wat doet u in dit geval?”) maar evengoed naar andere omgangsvormen tussen opvoeder en jongere (“De moeder van een kind is overleden. Hoe zult ge hem troosten?”). Het archief bevat helaas geen documenten van de sollicitanten zelf; enkel de uitslag is bewaard.⁸⁶

In tegenstelling tot de archieven van het Centraal Waarnemingsgesticht, bevatten de archieven van het Rijksopvoedingsgesticht van Mol minder informatie over de aanwerving. Het stamboek van de personeelsleden laat zien dat de meeste opvoeders in de vooroorlogse periode vaak geen opleiding hadden genoten. Velen hadden ervaring opgedaan in andere instellingen, hetzij als bewaker in een gevangenis of een andere jeugdinstelling, hetzij als werknemer in de instelling van Mol om nadien te worden aangesteld als opvoeder. Paviljoenshoofden hadden wel vaak een diploma onderwijzer op zak, niet onlogisch gezien zij instonden voor het onderricht aan de jongeren. Meer dan de helft van de sollicitanten was familie van een personeelslid van het gesticht.⁸⁷ Nochtans werden de opvoeders en de onderwijzers vaak overgeplaatst tussen de verschillende instellingen, sommigen zelfs meermaals. Opvoeder Vos bijvoorbeeld begon in het CWG van Mol, om overgeplaatst te worden naar het ROG Mol, nadien naar Saint-Hubert om vervolgens weer in Mol terecht te komen. Onderwijzer Van Holderbeke begon zijn carrière in Merksplas, werkte nadien in de gevangenis van Sint-Gillis en die van Gent,

---

⁸⁴ RAAB, M17, 76, Stukken betreffende het personeel, Brief van Maurice Rouvroy 30/08/1926.

⁸⁵ RAAB, M65, 165, Programma van het examen van het ambt van opvoeder (bewaarder) in de Rijksopvoedingsgestichten te Moll; Ruysselede en Saint-Hubert, 1933.

⁸⁶ RAAB, M65, 165, Examen op 17/12/1936.

⁸⁷ Zie hierover ook Bruni Mortier, ‘Drie Molse broers Mortier, drie leraars aan Rijksopvoedingsgestichten.’, *Molse Tijdingen* (2016) 92–95.

om in 1935 terecht te komen in CWG Mol en in 1952 in ROG Mol te worden aangesteld.⁸⁸ Deze mobiliteit wekte ergernis op bij Rouvroy, die klaagde dat het “steeds [zoo zal] zijn, dat mijn beste opvoeders elders zullen aangenomen worden en men mij de minderwaardigen zal weerzenden”.⁸⁹ Deze rotatie roept echter interessante vragen op over de mogelijke kennistransfers.

De opvoeders beoordeeld: tussen “ernstige goedheid” en “naïef”

Bij de opvoeders werd het vooral gewaardeerd als ze in hun omgang met de jongeren gezag en waardigheid uitstraalden. Ook aan toewijding – “zeer verkleefd aan zijn plicht” – werd veel belang gehecht. Bij verschillende opvoeders werd ook de gulden combinatie van ‘beminnen’ en ‘orde houden’ onderstreept. Van de paviljoenhoofden werd klaarblijkelijk dezelfde kwaliteiten verwacht als bij de opvoeders, maar daarbij kwam dat van hen ook werd verwacht dat ze zichzelf bijschoolden.

Voor de werkmeesters werd in de eerste plaats een gedegen beroepskennis gewaardeerd. Toch waren pedagogische kwaliteiten niet zonder belang bij de vakmeesters. Opvoeder P.J.T. bijvoorbeeld werd omschreven als “Zeer vlijtig, wel geschatte professionneele verdienste; heeft zijn werkhuis in orde en werkzaamheid kunnen zetten”⁹⁰. Hij werd beoordeeld als “voldoende”. Vakmeester W.P. daarentegen werd “heel goed” geacht, dit niet alleen vanwege zijn vaardigheden als “bekwame, werkzame en gewetensvolle vakmeester”, maar ook “Zijn bedaarde zelfbeheersching, zijn ernst en de waarde van zijn onderwijs hebben hem altijd bij zijn leerlingen veel achting en veel eerbied doen verwerven.”⁹¹ Hoewel de reglementen en de aanwervingsprocedures⁹² weinig eisen stellen aan de vakmeesters inzake pedagogische vaardigheden, blijkt uit de gedragsstaten dat het niet geheel onbelangrijk was. Bij de nachtwakers daarentegen luiden de sleutelwoorden ‘ernst’ en ‘stiptheid’, al werden daar slechts twee gedragsstaten voor teruggevonden, allebei in hetzelfde jaar, waardoor de representativiteit minder groot is. De ziekenverpleger, waarvoor ook slechts één verslag werd teruggevonden, werd omschreven als “zeer zorgvuldig, zachtmoedig en geduldig jegens zijne zieken”. Dit toont aan dat van de verschillende personeelsleden andere kwaliteiten werden verwacht naargelang de aard van hun verhouding tot de jongere. Maar ook binnen éénzelfde functie was er ruimte voor diversiteit. Bij één opvoeder in het Rijksopvoedingsgesticht Mol werd in het bijzonder aangeprezen dat hij “stil” was, “zacht

---

⁸⁸ RAAB, M17, 83, Stamboeken van het personeel, p. 20.

⁸⁹ RAAB, M17, 76, Stukken betreffende het personeel, Brief van Maurice Rouvroy 30/08/1926.

⁹⁰ RAAB, M17, 136, Gedragsstaten van het personeel, opvoeder P.J.T., 19/02/1929.

⁹¹ RAAB, M17, 136, Gedragsstaten van het personeel, vakmeester W.P., 31/12/1937

⁹² In de jaren vijftig veranderde dit wel.

met terughouding”, en dat hij de leerlingen behandelde met een “ernstige goedheid, hetgeen hem veel genegenheid heeft doen verwerven”.⁹³ Het was dus niet zo dat er slechts één mogelijke omgangsvorm tussen opvoeder en jongere werd geduld.

De gedragsstaten bevatten zelden rechtstreekse kritiek op het gedrag van personeelsleden ten aanzien van de minderjarigen. De weinige kritische noten die ik aantrof, betroffen onoplettendheid, die eventueel leidden tot ontsnappingen.⁹⁴ Toch zijn er ook enkele gevallen van machtsmisbruik waarneembaar. Deze bevinden zich echter niet op de gedragsstaten zelf, maar zijn enkel genoteerd in de personeelsdossiers. In Gent werd de onderwijzer beschuldigd van muntvervalsing⁹⁵ en in Mol rapporteerde Rouvroy aan de minister dat Maria Louisa M., kokkin, hem “minder en minder voldoening schenkt”. Niet alleen serveerde ze “aardappelen die bijna rauw opgediend werden aan onze leerlingen”, “ongekrabde visch” en “een walgelijke saus (...) welke opgediend werd met een aangebrande brij van erwten”, maar zij had ook een handeltje opgezet in sigaretten met de gedetineerde jongens.⁹⁶ De instelling was dus niet blind voor machtsmisbruik, maar enkel in zoverre het materiële sporen naliet. Een uitzondering is de berisping van opvoeder S., een dag schorsing kreeg omwille van de “toepassing van lichamelijke straffen aan de minderjarige H.S.”⁹⁷ Het is de enige berisping die ik terugvond over lichaamsstraffen en gebeurde op 31/03/1955, toen de zaak rond Saint-Hubert in volle gang was.

Als het aankomt op de omgangsvormen tussen personeel en minderjarigen, zijn de kritieken subtieler – maar niet minder interessant vanwege de verschuivende mentaliteiten die ze onthullen. Zoals we hoger zagen, werden de zusters in Sint-Andries en Brugge bekritiseerd omwille van hun zachtmoedigheid. Hun zachtaardigheid werd er gezien als een handicap. Een verslag over de vakmeester van het onderhoud van de tuinen in ROG Mol in 1929 daarentegen liet een ander geluid horen. Er werd gesteld dat hij “werkt naarmate zijner mogelijkheden in een moeilijk midden (secties der meest moeilijken). Past zich aan deze moeilijke taak aan. Kent goed zijn stiel van hovenier. Zal er zeker toe komen zich aan te passen aan de noodwendigheid onzer leerlingen en zich te ontdoen van zijne oude gedachten der justitiegestichten”.⁹⁸ Deze omfloerste kritiek is een indicatie dat de gedragsstaten niet louter als een lege formaliteit beschouwd werden. Een spoor

---

⁹³ RAAB, M17, 136 opvoeder R., Verslag op 19/02/1929 en 141, verslag op 31/12/1937.

⁹⁴ In Mol kreeg een opvoeder een tuchtstraf van acht dagen schorsing wegens verantwoordelijkheid bij de ontvluchting van 19 minderjarigen op 24/12/1947. RAAB, M17, 85, p. 37.

⁹⁵ RAG, M44, 92, Dossier 51. Het hele dossier is in een zweem van mysterie en omfloerste taal gehuld, waardoor het moeilijk is de ware toedracht te achterhalen.

⁹⁶ RAAB, M17, 109, Dossier van Maria Louisa M., Nota van 1929.

⁹⁷ RAAB, M17, 85, Stamboeken van het personeel, Opvoeder Frans S., p. 40.

⁹⁸ RAAB, M17, 136, Gedragsstaten van het personeel, Eugène Carolus D.P., 19/02/1929.

van deze ‘oude’ gedachten zijn trouwens ook terug te vinden op de pedagogische conferenties, zoals hoger werd aangehaald.

De jaren vijftig: het affectief verwaarloosde kind socialiseren

In de jaren vijftig deden zich verschillende veranderingen voor in het beleid van de rijksopvoedingsgestichten. Voor de opvattingen over gevoel en pedagogiek zijn twee sleutelbegrippen relevant. Ten eerste probeerde het pedagogisch beleid meer aansluiting te vinden bij de jongere. Zo integreerde het bijvoorbeeld recreatieve activiteiten in zijn programma die ook een plek hadden in populaire jongerencultuur zoals sport, spel, de jeugdbeweging en filmvertoningen. De opvoeders werden verondersteld meer empathie te tonen jegens de jongeren, en ook de observatieverslagen bevatten nu een rubriek waarin moest worden ingevuld hoe de jongere zou worden voorbereid op de beslissing, en hoe men dacht dat deze zou reageren. Op het niveau van de personeelsleden zorgde de intrede van psy-wetenschappers in de heropvoedingsinstellingen, en niet langer enkel in de observatie-inrichtingen, voor een benadering van de jongere vanuit een multidisciplinair teamverband.⁹⁹ Ten tweede werd het kind steeds meer benaderd als een sociaal wezen dat deel uitmaakte van een *groep*. Deze belangstelling voor groepsprocessen moet gezien worden in de context van opkomende groepstherapie die met name in de Verenigde Staten en ook in Nederland ingang vond.¹⁰⁰ Groepstherapie is een te groot woord voor wat zich voerde in de Belgische staatsinstellingen, maar verschillende elementen illustreren een duidelijke verschuiving in het pedagogisch denken van de secties als een verzameling individuele kinderen naar sociale groepen. Ik ga hierna in op wat dit betekende voor de opvoeders.

“De tien geboden voor opvoeders”

Een document in een map met dienstorders getiteld “de tien geboden voor opvoeders” is illustratief voor twee veranderingen die zich voordeden in de jaren vijftig. Ten eerste werd steeds meer belang gehecht aan empathie en het inlevingsvermogen in de gevoelswereld van de jongere. Empathie met de jongere was zeker niet afwezig uit de discussies in het interbellum, maar werd nu echt naar een concreter niveau getild. Vooral

---

⁹⁹ Massin, *Protéger ou exclure?*, 434.

¹⁰⁰ Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand?*, 189.

het tiende gebod (“Denk aan de tijd toen u zelf nog klein was”) vergde van de opvoeder een inspanning in het inbeeldingsvermogen. De dienstorders bevatten ook concrete voorbeeldzinnen die de opvoeders wel of niet mochten zeggen.

Ten tweede werd, zoals Delicat voor de Nederlandse context waarneemt, een overtreding van een norm niet steevast gesanctioneerd met het oog op het behoud van de orde, maar werd de overtreding vaker aangegrepen voor de heropvoeding. Dit blijkt opnieuw uit de ‘tien geboden’, en vooral het zevende gebod is hiervoor veelzeggend: “leg niet op ieder slakje zout”. De notie discipline betekent niet langer het doen gehoorzamen aan elk regeltje. De dienstorder schreef bijvoorbeeld voor “wanneer een opvoeder moet zwijgen en geen aanmerkingen maken”, ingeval een kind zijn best heeft gedaan. Opvallend is ook dat de dienstorder aanzette om conflict te mijden. De opvoeder intervenueert ook beter niet als “hij weet dat het kind er op wacht om tegen te spreken,” of als “een geprikkelde stemming tussen opvoeder en het kind bestaat”. De hier geciteerde richtlijnen komen er decennia nadat de kwestie ter discussie was gesteld door de pedagoog Verheyen. In een artikel schreef hij over het dilemma voor de leraar over het geschikte moment om te corrigeren. Diende de leraar onmiddellijk te interveniëren nadat het kind zijn zin had afgemaakt of helemaal niet, omdat het kind volgens het curriculum nog niet kon weten dat hij fout was?¹⁰¹ Het feit dat de ‘tien geboden’ het nu ter discussie stelden, is veelzeggend. Maar omgekeerd werden er geen concessies gedaan over de kennis van de reglementen. De opvoeders moesten de jongeren zo vaak als kon wijzen op de juiste regels zodat de jongeren zich er niet ter hunne verdediging op konden beroepen geen weet te hebben gehad van een regel. Ook kleine wijzigingen in de pedagogische documenten van de jongeren geven blijk van het instrumentaliseren van een vergrijp voor een pedagogisch doeleinde. In hun verplichte opstel na een ontsnapping (cfr. Hoofdstuk 7) moeten de jongeren nu zelf aangeven wat de nadelen zijn van hun gedrag. Deze twee tendensen stroken met de veranderende psychologische visies die de jongeren meer autonomie gunnen, of de andere keerzijde van de medaille: strenger responsabiliseren.¹⁰²

Een verslag dat een opvoeder opstelde in 1958 is werkelijk een pareltje dat perfect beantwoordt aan het veranderde format van de rapportering en bovendien zowat elke pedagogische richtlijn in acht neemt:

Mijnheer Bestuurder,

Ik heb de [leerling] W. op eigen aanvraag naar de AS [Afzonderingssectie] gebracht. hier volgt een beknopte uiteenzetting van de omstandigheden: de [leerlingen] van onze sectie gingen voetballen. De lln W. weigerde categoriek mede te gaan. Op een correcte en tactvolle manier heb ik hem dan doen inzien dat hij zich moest schikken

---

¹⁰¹ Dams, Depaepe en Simon, ‘Sneaking into School’, 37.

¹⁰² De Koster en Niget, ‘Scientific Expertise in Child Protection Policies’, 169.

naar de algemene gang van zaken. Ik had aanstonds bemerkt dat er iets scheelde; de anders zo kalme en beleefde jongen scheen me geënerveerd en overspannen. Het was nochtans mijn plicht hem te doen gehoorzamen aan het reglement. Na hem ongeveer een 15-tal minuten bedenktijd te hebben gegeven, vroeg ik hem zelf een beslissing te nemen. "doe me maar naar de cellen" zegde hij ik heb hem dan in afzondering gebracht enkele uren nadien vroeg hij me terug naar de sectie te komen ik heb hem dan eens flink onder handen genomen en hem doen inzien dat hij in fout was. na overleg met mr Sw. mocht hij dan terug naar de sectie. hij bood me onmiddellijk zijn verontschuldigingen aan.¹⁰³

Het verslagje is als het ware een modelantwoord voor het handelen van de opvoeders dat niet zou misstaan in een handleiding. Als eerste wordt het gedrag van de jongere beschreven, geframed als een halsstarrige inbreuk tegen de wet der gehoorzaamheid die versterkt wordt door het woordje *categoriek*. Vervolgens kwam de reactie van de opvoeder. Deze reactie was bedaard (*op een correcte en tactvolle manier*) en bestond niet uit een militair bevel maar een 'educatief' bevel: de opvoeder deed de jongere 'inzien' dat hij het reglement moest gehoorzamen. Daarbij toonde opvoeder Z zich bovendien een goede waarnemer (*de anders zo kalme en beleefde jongen scheen me geënerveerd en overspannen*). Maar de opvoeder kon niet anders dan zelf ook de reglementen respecteren; een strategische truc om zichzelf te de-responsabiliseren. Responsabiliteit was wel het sleutelwoord bij Robert zelf (*Na hem ongeveer een 15-tal minuten bedenktijd te hebben gegeven, vroeg ik hem zelf een beslissing te nemen*). De afzondering gebeurde op 'vraag' van de jongere, zo schrijft de adjunct-chef in het verslag. Daar eindigt het bovendien niet: de afzondering was niet een doel op zich, maar een *educatief instrument* om het ware doel te bereiken: Robert aanleren dat hij in de fout was gegaan. Dit bijbrengen van inzicht was succesvol, zo blijkt uit het feit dat deze zich excuseerde bij de opvoeder. Het ingrijpen van de adjunct-sectiechef was dus geslaagd.

---

¹⁰³ RAAB, M17, 674, Dossier 7743, Verslag, ongedateerd, tussen april 1956 en april 1958.

Veranderende sancties: soft en hard power

Tabel 6 De Tien geboden voor opvoeders, 1958

Tien geboden voor opvoeders

1. Help uw kind zichzelf te helpen, leer het op eigen benen staan
2. Geef het moed en zelfvertrouwen, wees niet te bezorgd, verwen het niet
3. Doet het verkeerd, laat het dan zo mogelijk de natuurlijke onaangename gevolgen zelf ondervinden. Dat is de beste vorm van “straf”, doe daar geen schepje bovenop
4. Laat het zelf leren van z'n fouten, grijp niet te gauw in
5. Stel matige, redelijke eisen maar houd daaraan dan ook beslist de hand
6. Sta niet op blinde gehoorzaamheid, vecht niet voor uw eigen gezag, leg meer nadruk op de regels
7. Leg niet op ieder slakje zout, wees geduldig, spreek kalm, laat die beveeltoon varen
8. Toon vertrouwen, jaag geen angst aan, straf zelden, sla liever nooit
9. Vertel geen onwaarheden, houd uw beloften. Geef zelf het goede voorbeeld, dat doet meer dan veel critiek.
10. Denk aan de tijd toen u zelf nog klein was
Kinderen hebben veel liefde nodig
Speciaal wanneer ze het niet verdienen
En wat verdriet u is geschied
Doet dat dan ook uw kinders niet

(RAAB, M17, 33)

De reglementen van de rijksopvoedingsinstellingen stonden de surveillanten en opvoeders toe om sancties toe te passen om de orde te behouden. De sancties die de personeelsleden doorheen de gehele periode ter beschikking hadden, waren een berisping, ontzegging van gunsten (bv. correspondentie of bezoek), afzondering, of een overheveling naar de disciplinaire sectie. Behalve de algemene reglementen van de instellingen, werden de bepalingen rond sancties vastgelegd in de disciplinaire reglementen van 1920 en van 1959 maar ook in een heel aantal officieuze documenten die nooit officieel gepubliceerd werden, zoals Veerle Massin heeft aangetoond.¹⁰⁴

Doorheen de jaren zijn er verschillende aanwijzingen te vinden in de vergaderingen,

dossiers en aantekeningen dat er werd nagedacht over de manier waarop de sancties moesten worden toegepast. Zo werd het woord “straf” in 1932 vervangen door “sanctie”; een maatregel waar de jongens wellicht weinig boodschap aan hadden, gezien aan de aard van de “sancties” niets wijzigde. Wel werd er in het interbellum gereflecteerd over de

¹⁰⁴ École de Bienfaisance, Code Disciplinaire, 21/05/1920 *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1920) 346. En Opvoedingsregime 28/12/1959, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* / *Verzameling van omzendbrieven dienstvoorschriften en andere bescheiden door het ministerie van justitie uitgegeven of dit departement betreffende* (Administratieve Drukkerij; Nijvel 1959) 139. Massin, Protéger ou exclure?, 299.

manier waarop de sancties gecommuniceerd dienden te worden, zoals hierboven aan bod kwam. Ook werd er meer rekening gehouden met de leeftijdscategorie.¹⁰⁵ Bovendien verduidelijkte het reglement in de jaren dertig dat de opvoeder zich altijd moest afvragen of een jongere wel had gehandeld uit stoutheid. Het is voor het eerst dat de *intentie* van de jongere in acht wordt genomen; een element dat eind jaren vijftig meer doorgedreven zou worden, zoals hoger aangehaald. Desondanks kregen zulke bedenkingen pas formeel vorm in het nieuwe sanctiereglement van 1959. Ik neem de evolutie van de formele berisping doorheen de tijd als voorbeeld om aan te tonen dat het gegeven van de sanctie inwerkt op verschillende niveaus: de manier waarop ze wordt toegepast, de verschillende redenen die kunnen meespelen in de aanpassing van de regels en hoe een sanctie al eerder voorwerp kan zijn van discussie bij de opvoeders zonder daarom al reglementair te worden aangepast.

Van alle formele sancties die een bewaker een jongere kon geven, was de berisping de lichtste. Het reglement van 1847 stipuleerde dat al, en dat bleef zo in de reglementen van 1906, 1909 en 1932. De berisping onderscheidde zich van een gewone opmerking doordat ze al een waarschuwing was dat er eventueel strengere gevolgen op til waren indien het gedrag niet werd getemperd – tenminste, dit stelden de richtlijnen, maar het is de vraag in hoeverre het voor jongeren én opvoeders duidelijk was of een opmerking de waarde van formele berisping had of niet. In principe dienden de berispingen, net als alle toegediende sancties, opgetekend te worden in het sanctieregister, maar deze registers maken alleen melding van zwaardere sancties. Het is dus onmogelijk om in te schatten hoe hier in de praktijk mee werd omgegaan, tenzij er een zwaardere sanctie volgde. Pas in 1959 kwam een verandering in de omschrijving van de berisping. Die nieuwe richtlijnen over sancties schreven nu expliciet voor dat een berisping in bijzijn van andere gedetineerden af te raden was. Bovendien mocht de berisping in geen geval kwetsende opmerkingen bevatten over het verleden van de minderjarige of persoonlijke tekortkomingen.

Uit andere bronnen blijkt niettemin dat het toepassen van publiekelijke vernederingen ook vóór die tijd al met terughoudendheid werd benaderd. Een artikel in *L'éducation familiale* bijvoorbeeld raadde de praktijk af, en ook opvoeder Piérard, die eerder al aan het woord kwam over bruutheid, meende dat een vernedering geen plek had in het “jeu naturel de l'esprit éducatif”¹⁰⁶. Ook in de praktijk meldden de opvoeders in hun aantekeningen dat ze een jongere apart hebben genomen voor een berisping. Individuele terechtwijzingen lijken zelfs vaker in de aantekeningen voor te komen dan de publieke. Dit heeft echter niet alleen een pedagogische, maar ook een cultuurhistorische reden. Zo

---

¹⁰⁵ Voor kinderen werd aangeraden om een ogenblikkelijke sanctie toe te passen na de gedraging. Voor adolescenten en jongelingen daarentegen moest men rekening houden met de affectiviteit en hun maatschappelijk leven. M17: 61, Toevoeging van Rouvroy aan het algemeen reglement, vermoedelijk 1932.

¹⁰⁶ RAAB, M65, 220, Studiekring op 20/10/1937.

schreef een opvoeder in Ruiselede in 1924 over Baptiste: “reeds verschillende malen bij mij geroepen en hem in een bijz. gesprek de noodlottige gevolgen doen kennen van zijn onzedelijke daden”¹⁰⁷. De ‘onzedelijke daden’ waaraan Henri zich schuldig had gemaakt was masturbatie. De opvoeder schreef in de aantekeningen herhaaldelijk hoe hij deze onzedelijkheid aanpakte: “hebben we [hem] onder vier ogen genomen, hem raad gegeven, hem gezegd hoe te strijden tegen onanie. Voor de 2 andere gebreken toonden we hem de strengheid van de reglementschiikkingen op de eresectie”. Welke ‘noodlottige’ gevolgen de opvoeder precies in gedachten had, is niet helemaal duidelijk. Masturbatie werd sinds de achttiende eeuw sterk geïproblemiseerd en in verband gebracht met allerlei aandoeningen, gaande van fysieke verzwakking tot mentale aftakeling.¹⁰⁸ Op de pedagogische conferenties was het geen onderwerp dat ter sprake kwam.¹⁰⁹ Maar interessant is wel dat in Ruiselede een andere strategie werd gehanteerd dan in Brugge. Daar werden ook jongeren opgemerkt die zich ‘schuldig’ maakten aan onder andere “de smerigste minnebriefjes waarin gewezen wordt op onanisme”¹¹⁰, maar de strafregisters maken geen melding van een andere reactie dan de maatregelen die de opvoeders voor alles gebruikten: afzondering. Masturbatie werd net als andere gedragingen van de meisjes geframed in een discours van controleverlies: “Geeft zich met woeste drift aan onanisme over.”¹¹¹ Masturbatie als taboe was dus niet zo groot dat het niet in de registers kon worden vermeld, maar het was wel een te groot taboe om als katholieke zusters ter sprake te brengen tegenover de meisjes. Hierin verschilden de zusters van de opvoeder in Ruiselede, die het onderwerp wel besprak met de jongere.

Behalve pragmatische redenen over sensitieve onderwerpen of veranderende pedagogische opvattingen, kan er nog een andere reden aan de basis liggen voor het afschaffen van openlijke berispingen. Publiekelijke vernederingen kunnen een averechts effect hebben: ze kunnen jongeren opstandig en verbitterd maken, maar bovendien het

---

¹⁰⁷ RAAB, M17, 465, Dossier 5162, Aantekening door een opvoeder uit Ruiselede op 01/05/1924.

¹⁰⁸ In de achttiende eeuw werd masturbatie vooral in verband gebracht met fysieke verzwakking, in de negentiende eeuw werd het steeds meer in verband gebracht met mentale aftakeling en neurasthenie. In de twintigste eeuw werd het gezien als een psychologische stoornis. Doorheen de eeuw werd masturbatie echter in verband gebracht met allerlei problemen Lesley Hall, “It was affecting the medical profession”: The history of masturbatory insanity revisited’, *Paedagogica Historica* 39 (2003) 685–699, aldaar 686 <doi:10.1080/0030923032000128854>; Leonieke Vermeer, “Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?": Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie.’, *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 1 (2017) 134–159.

¹⁰⁹ Seksualiteit en seksuele opvoeding kwamen wel ter sprake, maar masturbatie als thema vond ik (nog) niet terug.

¹¹⁰ RAB, M24, 628, Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 26/10/1930.

¹¹¹ RAB, M24, 628, Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 04/08/1929.

klassikaal klimaat in zijn voordeel trekken bij de andere jongeren.¹¹² Ook hedendaagse gevangenis sociologen nemen waar dat in sommige penitentiaire culturen een publieke sanctie net *respect* oplevert van medegedetineerden, en zodus zijn drukkmiddel verliest.¹¹³ De strafregisters maken inderdaad soms melding van jongeren die hun medegedetineerden ophitsen en met hun uitdagende toon het gezag tarten, met als risico dat het gezag collectief niet meer aanvaard wordt (cfr. infra). Ook dat kan een reden zijn voor het formeel afschaffen van publieke berispingen.

Het nieuwe sanctiereglement van 1959 betekende verder een breuk in die zin dat de sancties meer rekening hielden met de minderjarige als een sociaal wezen – in de groep en in relatie tot zijn familie. Zo kon contact met de familie nog slechts ontzegd worden in uiterst uitzonderlijke situaties, dit onder meer vanwege psychologische vertogen die de band met de ouders benadrukten in de sociale en emotionele ontwikkeling van kinderen. Ook de lengte van de afzondering werd steeds verkort, waardoor de ‘sociale dood’ en de tijd waarin jongeren waren afgesneden van het sectieleven, beperkt werd. Ook collectieve straffen werden afgekeurd. Deze tendens werd ondersteund door bijvoorbeeld de directeur van ROG Mol, die in 1954 misnoegd vaststelde dat het aantal jongens dat in afzondering werd geplaatst zeer hoog was. “Gebruikt men wel alle andere pedagogische middelen voor men tot de “uiterste” maatregel overgaat? Is het soms niet uit gemakzucht en “om er van af te zijn” dat men sommige leerlingen verwijdt?”¹¹⁴ In Brugge daarentegen zag men weinig graten in de afzondering (cfr. hoofdstuk 6). Ook een vervolmakingsles voor de gespecialiseerde opvoeder in 1959 zag de afzondering als “onmisbaar”. Overigens werd het discours voor zulke strafmaatregelen bijgesteld. In 1962 luidde het bij de Dienst Kinderbescherming dat zulke maatregelen “trouwens minder als sancties beschouwd [moeten] worden dan als veiligheidsmaatregelen met het oog op de aanpassing van de behandeling aan de persoonlijkheid van de minderjarige.”¹¹⁵ Vandaag de dag maken de gemeenschapsinstellingen een onderscheid tussen afzondering, wat wordt gezien als een strafmaatregel, en isolatie, wat geldt als veiligheidsmaatregel.¹¹⁶

---

¹¹² Eerwaarde Moeder Gabriëlla Maria, *De sankties in de opvoeding en in de wederopvoeding: Korte inhoud van de bespreking die plaats had tijdens de vervolmakingsstage voor gespecialiseerde opvoeders op 4 februari 1959 in de Kaderschool te Waterloo*. Kaderschool Informatieblad 11 (Brussel: Nationaal werk voor hulp aan de jeugd 1959) 13.

¹¹³ Ben Crewe, *The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison* (Oxford University Press 2009).

¹¹⁴ RAAB, M17, 33, Dienstorder op 21/01/1954.

¹¹⁵ Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen*.

¹¹⁶ “Isolatie is geen straf, maar een manier om de veiligheid te behouden.” Afzondering wordt wel gezien als een strafmaatregel. Zie Gemeenschapsinstellingen voor de bijzondere jeugdbijstand, Huisregels <<https://www.jongerenwelzijn.be/assets/docs/hulp/gi-gfc/algemene-huisregels.pdf>> [geraadpleegd 22 mei

Een ander groot verschil in het reglement van 1959 was de grotere nadruk op beloningen dan op straffen – een belangrijkere rol dus voor ‘soft’ power dan voor ‘hard’ power. Het reglement van 1959 zette aan om “initiatieven of de gedane inspanningen te erkennen, aan te moedigen en te belonen”.¹¹⁷ Immers, “Van hoeveel vrijheden zijn onze onaangepasten in een internaatsmidden niet beroofd?”, luidde het in een vervolmakingsles voor de gespecialiseerde opvoeder in 1959. De kinderen moesten reeds zoveel ontberen dat de sanctie beter geen berovend aspect kon vertonen.¹¹⁸ Tegelijk haastte men zich te waarschuwen voor overdreven veel beloningen bij goed gedrag in de instelling, “want het is zaak, dat de gewone gedragingen van de minderjarigen in de maatschappij niet zouden worden bepaald door de gedachte aan beloning”.¹¹⁹

In het algemeen was het beleid van de instellingen doorheen de jaren aangepast aan een trend tot pedagogisering, en konden de jongeren in de jaren vijftig meer vrijetijdsactiviteiten beoefenen zoals lichaamsbeweging, sport, toneel en filmvertoningen. Ook het beleid rond corresponderen met familieleden was versoepeld. Toestemming om een brief te schrijven was nu geen privilege dat moest worden verdiend op basis van goed gedrag, maar was een recht dat slechts zeer uitzonderlijk kon worden afgenomen bij wijze van sanctie. Het is echter hier dat we stil moeten staan bij de relatieve betekenis van ‘soft’ en ‘hard’ power. In een regime dat de minderjarigen de facto niet toelaat om een brief naar huis te schrijven, *tenzij* bij uitzonderlijk gedrag, is correspondentie een soft power, want een beloning. In een regime dat correspondentie in het algemeen aanmoedigt, verliest de correspondentie zijn kracht van ‘zachte’ macht omdat het als een verworven recht geldt. Het ontzeggen van correspondentie geldt dan juist als een ‘harde’ macht. De begrippen zijn dus relatief.

Wat verder een continuïteit vertoonde met de voorgaande reglementen, was de blijvende discretionaire macht van de opvoeders. De gedragingen die aanleiding gaven tot een sanctie waren niet omschreven, net zomin als de aard van de sanctie die moest worden toegepast naargelang de gedraging.¹²⁰ In de jaren vijftig werd dit gelegitimeerd

---

2019]; Gemeenschapsinstellingen voor de bijzondere jeugdbijstand, Verantwoording en praktijk van afzondering en isolatie in de Gemeenschapsinstellingen voor Bijzondere Jeugdbijstand <https://www.jongerenwelzijn.be/assets/docs/hulp/gi-gfc/isolatie_verantwoording.pdf> [geraadpleegd 22 mei 2019].

¹¹⁷ Opvoedingsregime 28/12/1959, hoofdstuk II, *Recueil des circulaires*, 1959, 139.

¹¹⁸ Eerwaarde Moeder Gabriëlla Maria, *De sankties in de opvoeding en in de wederopvoeding*, 12.

¹¹⁹ Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen*.

¹²⁰ Dit is niet eigen aan alle hiërarchische contexten. Voor het leger schrijft Nel de Mûelenaere dat “militairen bedolven [werden] onder gedetailleerde gedragsvoorschriften, die hun leven tot in de kleinste details regelden.” De kans op fouten was daardoor groot en de reglementen gaven voortdurend de gelegenheid tot sanctie. De oversten hadden manoeuvreerruimte om te beslissen of ze al dan niet overgingen tot een sanctie. Niettemin schuilt m.i. hierin wel een belangrijk verschil met de heropvoedingsinstellingen, waar de opvoeder meer macht had in het *definiëren* van gedrag als foutief. De Mûelenaere, ‘De creatie van de Belgische burger-soldaat.’, 142–143.

door te stellen dat het sanctieregime hoegenaamd geen ‘tarievenlijst’ mocht worden, maar moest worden aangepast aan elke individuele situatie en de jongere in kwestie.¹²¹

Tot slot heb ik nog niets gezegd over de strengste sanctie: de overheveling naar een strengere afdeling. Deze afdelingen waren eind negentiende eeuw in het leven geroepen om de jongeren te isoleren die elders niet wenselijk waren. Moeder Gabriëlla Maria was zelfs voorstander van de oprichting van een kleine tuchtsectie in elke inrichting.¹²² Uit egodocumenten van de jongeren blijkt dat deze disciplinaire secties een vermaarde reputatie hadden onder de instellingsjongeren, wat haast suggereert dat opvoeders in reguliere instellingen de geruchtenmolen voedden om de disciplinaire afdelingen als afschrikmiddel te kunnen gebruiken. Toen Eouard in 1957 in ROG Mol aankwam, schreef hij enigszins verwonderd “je pensait que les éducateurs pouvait frapé a cou de matra[que] et jai été étonné de voire que ce n’était pa vrai”.¹²³ Charles, die dacht dat hij in een cachot zou terechtkomen, stelde tot zijn genoegen vast dat er boeken waren.¹²⁴ Serge schreef dat hij nooit had gedacht dat het er zo goed aan zou toegaan, “parce que lorsque j’étais a l’exterieur a entendre parler les gens je croyais que c’était quelque chose de terrible”.¹²⁵ Naast een reële plek, moet het Rijksopvoedingsgesticht van Mol dus ook worden gezien als een imaginaire plek. Misschien werden deze geruchten zelfs gevoed door opvoeders om het ROG als afschrikkingsmiddel te gebruiken. De disciplinaire afdelingen vervulden dus een belangrijke functie in het netwerk van instellingen. Mol gold als reële en imaginaire plek: “Quelque chose de terrible”.¹²⁶

Oog voor groepsprocessen

Behalve in het beleid aangaande sancties, liet de interesse in groepspsychologie zich ook merken op andere vlakken. Ten eerste werd in 1948 in verschillende instellingen afgestapt van het progressieve stelsel, waarbij jongeren werden ingedeeld op basis van hun graad van verbeterlijkheid. Een brochure uit 1958 bekritiseerde het stelsel omdat het de meeste restricties oplegde juist aan de jongeren die het al het moeilijkst hadden, en dus het minste in staat waren om ze te verdragen. Bovendien stak opnieuw het probleem van schijnheiligheid de kop op, “daar geen enkel objectief criterium, noch enige

---

¹²¹ Eerwaarde Moeder Gabriëlla Maria, *De sankties in de opvoeding en in de wederopvoeding*, 15.

¹²² Ibid.

¹²³ RAAB, M17, 681, Dossier 7779, document op 11/06/1957.

¹²⁴ Toch moeten ook deze documenten met een korrel zout worden genomen: schrijven dat de instelling beter meeviel dan verwacht is makkelijker dan het omgekeerde. RAAB, M17, Dossier 7803, document op 17/09/1957.

¹²⁵ RAAB, M17, 675, Dossier 7747, Ongedateerd document, vermoedelijk februari 1957.

¹²⁶ RAAB, M17, 675, Dossier 7747, Ongedateerd document, vermoedelijk februari 1957.

psychologische techniek in staat stelt om verbetering te meten”.¹²⁷ Wat in de plaats moest komen bleef evenwel onduidelijk en was een terugkerend thema op de pedagogische vergaderingen. Begin jaren zestig bijvoorbeeld werd duchtig nagedacht over de beste indeling van de groepen: per leeftijd, per karakter, per verstandelijk niveau of per beroepsopleiding. Per type indeling werden argumenten pro en contra aangehaald op basis van praktijkvoorbeelden uit het buitenland en op basis van de argumenten die de opvoeders vanuit hun ervaring konden inbrengen. Één groep opvoeders pleitte voor een stabiele indeling waarbij de jongeren weinig overgeplaatst zouden worden. De stabiliteit zou ervoor zorgen dat de opvoeder vertrouwd geraakte met elke jongere en dat de jongens zelf elkaar ook beter kenden. Maar precies dit laatste was voor een andere groep opvoeders net een argument om jongens vaker te laten wisselen van groep. Het gevaar op een samenzwering door de jongens was namelijk groter bij een stabiele groep. Het feit dat de aloude groepsindeling volgens ‘graad van verbeterlijkheid’, die al in voege was sinds het begin van de eeuw, nu in vraag werd gesteld, toont aan dat er op een fundamenteel niveau werd nagedacht over de organisatie van de jeugdinstanties.¹²⁸

Nog een manier waarop de inrichtingen zich meer bekommerden om de jongere in groep, is de nadruk die gelegd werden op sociale activiteiten. Eind jaren veertig werden er bijvoorbeeld scoutskampen georganiseerd in het Waarnemingsgesticht. In een verslag over de eerste proeve hiervan liet directeur Piérard zich uitermate positief uit over de ervaring. Het paviljoen ‘De Berken’ had drie dagen gekampeerd in de lokalen van de Molse Speelpleinen in het naburige Galbergen. Het scoutskamp bevatte typische activiteiten zoals een ‘Indianenspel: de Sioux tegen Apachen’, een ‘sluipspel: de gouden schat’, kringspelen en elke avond een kampvuur. Het kamp werd zo gesmaakt door het personeel dat de pedagogische vergadering per uitzondering ook op de speelpleinen werd gehouden, en één opvoeder overnachtte er zelfs.¹²⁹

De scoutsformule was voor de opvoeders niet zomaar een doel om de discipline in het internaat te doen heersen, maar een manier om aan iedereen de gelegenheid te geven om zijn eigen persoonlijkheid en eigenwaarde uit te drukken, klonk het. Dit laatste kwam de observatie ten goede. Voor directeur Piérard bleef de scouting een ‘tuchtformule’, maar dan één waarbij de “opvoeder niet [zegt] ‘doe dat’, maar: ‘laten wij dat doen’”.¹³⁰ Belangrijk voor hem bij de toepassing van het scoutsprincipe was dat het niet beperkt werd tot “op de speelplaats, gedurende 5 minuten, eventjes ‘kat en muis’ of ‘zakdoekje’ te spelen”. Het ging erom de volledige dagen in te richten volgens het scoutsprincipe: “het

---

¹²⁷ Algemene Wereldtentoonstelling van Brussel 1958, Belgisch Sektie, Hulp aan de niet aangepaste jeugd, groep Sociale Economie, Klas Verdediging van de maatschappij (1958), Geraapleegd in het Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht.

¹²⁸ RAAB, M65, 226, Studiekring, 30/01/1961.

¹²⁹ RAAB, M65, 223, Studiekring, ongedateerd, vermoedelijk 1951, pp. 6-7.

¹³⁰ RAAB, M65, 223, Verslag van Piérard over het scoutskamp, ongedateerd, vermoedelijk 1951.

kampvuur krijgt pas zijn ware grote betekenis aan 't einde van een kampdag". De beoordeling van de jongeren zou dan bovendien gebeuren in het kader van de hele kampdagen niet gedurende een kortstondige activiteit. Dankzij de scoutsformule zouden de verschillende types onder de jongens zich beter tonen. De persoonlijkheid manifesteerde zich bijvoorbeeld door de rol die ze opnamen in de groep: "fut-il un enthousiaste, un entraîneur, un organisateur ou resta-t-il une charge?"¹³¹ Het scoutsprincipe liet bovendien toe om verder te gaan dan de observatie op zich: het zou de jongeren helpen om bij hun vertrek meteen aansluiting zouden vinden met het opvoedend regime dat hen werd toegewezen.¹³² Piérard was dan ook voorstander om de scoutskampen een vervolg te geven. Hij pleitte er zelfs voor om vertrouwdheid met de scoutsformule op te nemen in de criteria voor de aanwerving van opvoedend personeel.

Het terugvallen op elementen die op dat moment in trek waren in de jeugdcultuur, gebeurde in de naoorlogse periode meer dan in de vooroorlogse periode. Rouvroy had steeds het kind als vertrekpunt willen nemen, maar was in zijn moralistisch-katholieke opvattingen nooit zo ver gegaan om ook elementen van de populaire jeugdcultuur te integreren in zijn beleid. In de jaren vijftig zien we dat de sectiereglementen worden verpakt in kleurrijke 'onthaaltbrochures' die probeerden aansluiting te vinden bij de leefwereld van de jongere (zie Figuur 5).

---

¹³¹ RAAB, M65, 223, Studiekring, ongedateerd, vermoedelijk 1951, p. 8.

¹³² RAAB, M65, 223, Verslag van Piérard over het scoutskamp, ongedateerd, vermoedelijk 1951.

En nog dit...

1. Voor je je kamer verlaat: nachtemmer onder je bed zetten!
licht uitdoen!
2. Zorg dat je alles bij hebt dat je die dag nodig hebt, want je komt overdag niet meer op je kamer.
3. Zet regelmatig je klapvenster open, dit om nare luchtjes te vermijden.

Alles gebeurt in stilte.

Figuur 5 De sectiereglementen werden verpakt in geïllustreerde brochures. De reglementen bleven evenwel even streng.

Het CWG van Mol gaf al sinds het einde van de jaren veertig tijdschriften uit op maat van de jongeren. Het tijdschrift was gemaakt door enkele opvoeders en bevatte rubrieken als “Nouvelles de nos anciens”, “le délégué vous parle”, “un éducateur vous parle”, maar ook feestprogramma’s en items over sport. Het tijdschrift werd gezien als een educatief instrument waar de jongeren zelf mee aan de slag konden, maar het werd ook gezien als een blad waar de opvoeders inspiratie konden halen om in hun dagelijkse praktijk te verwerken. Aan elke sectie werd één exemplaar gegeven dat beheerd werd door de groepsverantwoordelijke. Die verantwoordelijkheid op zich werd al beschouwd als opvoedend, zo blijkt uit een vergadering van een studiekekring. In het blad stonden tekeningen die de groep kon inkleuren. Interessant is ook dat eenvoudigweg aanvaard werd dat de jongeren zich er niet noodzakelijk voor zouden interesseren: “Spoedig zal echter hun interesse luwen, dan is voor den opvoeder de tijd gekomen om uit de geest te putten.”¹³³ Aan de hand van de verschillende rubrieken kon de opvoeder dan onderwerpen ter sprake brengen. De rubriek ‘Het Erevandel’ bijvoorbeeld was een “pracht gelegenheid om beroep te doen op de paviljoensfierheid” om de jongens aan te zetten de erewimpel te bemachtigen voor hun groep. Bij elke rubriek werden voorbeelden gegeven hoe deze konden worden gebruikt in de educatie. Voorbeelden van wandelingen konden inspiratie geven over het inrichten van uitstapjes, de sportkroniek diende “het vuur” in de voetbalmatches te houden, moraliserende verhalen (“het gevonden geldstuk”) dienden om te herinneren aan de goede orde.

Het tijdschrift was geen eenrichtingsverkeer. Meermaals wees de directeur erop hoe de jongeren konden worden ingeschakeld. Zo stelde de directeur voor om “enkele flinke bollen” te laten narekenen of “het allemaal wel juist is wat daar gedrukt staat”. Dit duidde ofwel op een groot zelfvertrouwen dat het blad geen fouten bevatte, want ingeval van een fout zou de autoriteit van de opvoeder er zwaar onder lijden, ofwel duidde het erop dat de directeur niet al te veel stilstond bij de permanente uitdaging van de opvoeders om de autoriteit te behouden (cfr. infra). Ook bij de moppenrubriek werd aangemoedigd om de jongeren te betrekken: “ge vindt wel een jongen die de moppen smakelijk kan na vertellen voor zijn makkers. Er zijn er immers ook die niet kunnen lezen.”¹³⁴

De tijdschriften laten zien dat de opvoeders nu ook een nieuw element in de strijd gooiden: humor. Een voorbeeld uit een blad uit 1950 toont dat de humor best zwartgallig kon zijn:

- *Je voudrais de l'arsenic*
- *Tous mes regrets. J'en manque pour l'instant. Mais si vous êtes pressé, vous trouverez un armurier à droite, un coutelier à gauche, et on vend de la corde en face.*¹³⁵

¹³³ RAAB M65, 223, Studiekekring, 22/09/1948, p. 12.

¹³⁴ RAAB M65, 223, Studiekekring, 22/09/1948, p. 15.

¹³⁵ Journal de l'E.C.O., juni 1950, n° 26, p. 64. Geraadpleegd in Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht.

Hoe deze humor door de jongens onthaald werd, is moeilijk te zeggen. Maar een opmerking van Maurice uit 1958 doet wel vermoeden dat ook de jongeren de sectie als een groep beschouwde. Maurice bekloeg zich namelijk over het gebrek aan groepsgevoel in zijn sectie : “je ne sais pas ce que c'est pour une section mais il y a plus aucune entente chez nous, tout le monde fais partie à quatre ou cinq et chacun se deteste l'un de l'autre”¹³⁶. Het feit dat Maurice het gebrek van groepsgevoel als een gemis ervaarde, doet vermoeden dat de secties zich normaliter wel als een groep opstelden.

Een andere manier waarop de interesse voor het individu *in groep* zich manifesteerde, was het denken over verschillende ‘types’ van jongens. Op een studiedag in 1954 zei een sectieoverste in ROG Ruiselede dat de tekenclub bij uitstek geschikt was voor de “schuchtere elementen” van de groep.¹³⁷ In *De Schakel* verscheen een artikel dat aanraadde welke jongens geschikt waren om ‘patroeljeleider’ te zijn of niet.¹³⁸ Belangrijk bij die keuze was het gezag dat de jongere bij zijn medeleerlingen had. De groep jongeren was voor de opvoeders dus niet één vlakke massa noch een bundeltje losse individuen, maar was een groep met interne sociale dynamieken. De opvoeders vertoonden in hun aantekeningen ook oog voor de invloed van een jongen in de groep. Zo schreef een opvoeder in 1958 “dat de houding van de jongens sinds M. in [Afzonderingssectie] is, sterk veranderd is. Ik geloof wel dat hun houding tegenover Mijnheer Jans erg veranderd is, sinds de verwijdering van M..”¹³⁹ Het beheren van de groep ging dan ook deel uitmaken van de manier waarop de opvoeders beoordeeld werden. Uit een jaarverslag van 1960 valt op te maken dat van de paviljoenhoofden daarenboven ook werd verwacht dat ze niet alleen een goede individuele omgang meester waren, maar ook de groep als geheel konden managen. Over de sectiehoofden S. en V.M., die aan het hoofd stonden van sectie B waar de “meest agressieve elementen” verbleven, werd goedgekeurend geschreven dat ze “handig [zijn] in het oplossen van interne spanningen. Het is al meermaals gebeurd dat een zeer moeilijk adolescent in dit midden werd geplaatst en er tot kalmte kwam.”¹⁴⁰ Bovendien moesten de opvoeders plots deel uitmaken van groepsactiviteiten, zoals met name voetbal. Het gegeven dat ze zich actief moesten mengen in een onvoorspelbaar script, zorgt voor een andere invulling van de veiligheid: van een statische naar een dynamische veiligheid, in de termen van Ian Dunbar. Dit tweede vereist een veel groter samenspel in interpersoonlijke relaties tussen penitentiair personeel en de gedetineerden en staat in tegenstelling tot een louter “physical supervision and

---

¹³⁶ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Brief aan Opvoeder Sw., 13/03/1958.

¹³⁷ RAAB, M17, 03 Studiedagen. Proces-verbaal over de studiedagen ingericht door het Hoofdbestuur van de dienst voor kindbescherming in het Rijksopvoedingsgesticht te Ruiselede op 28 – 29 en 30 juni 1954, p. 12.

¹³⁸ Th. Renckens, ‘De Keuze van een Patroeljeleider bij opvoedingsafwijkingen’, *De Schakel. Pedagogisch tijdschrift en broederband van en voor opvoeders ten dienste van opvoedingsafwijkingen en gerechtskinderen* (s.d.).

¹³⁹ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Verslag van de opvoeder op 27/07/1958.

¹⁴⁰ RAAB, M17, 42, Jaarverslag van 1960, Groepschef S, p. 40.

mechanical security”.¹⁴¹ Veel meer dan een afstandelijke bewaker of een moraliserende opvoeder, moest de opvoeder in de jaren vijftig zich nu actief inleven in de wereld van de jongere. In de bronnen vond ik slechts weinig aanwijzingen of en hoe dit effectief in de praktijk werd omgezet, maar misschien werpen bronnen uit andere inrichtingen of een iets latere periode meer licht op de zaak.

Voorgaande passage toonde in ieder geval aan dat de pedagogische visies van de instellingen steeds meer belangstelling kregen voor groepsprocessen en ook meer aansluiting probeerden te vinden met de populaire jongerencultuur. Dit laatste uitte zich bijvoorbeeld in de uitgave van brochures, het gebruik van humor of de organisatie van

---

¹⁴¹ Met dank aan Jana Robberechts die me wees op dit werk. Ian Dunbar, *A sense of direction* (Home Office 1985) 34.

Figuur 6 Vanaf 1949 gaven de opvoeders in CWG Mol een zesmaandelijks blad uit voor de jongeren. (GA Mol)

scoutskampen. Dit vond vooral plaats in het Waarnemingsgesticht, niet in het Rijksopvoedingsgesticht. Maar ook in het Rijksopvoedingsgesticht vonden veranderingen plaats. Die uitten zich vooral in de aandacht voor de jongere als sociaal wezen en als onderdeel van een groep. De sancties werden verondersteld niet langer publiekelijk te vernederen, de opvoeders discussieerden over een andere indeling van de groepen en onderscheidden ook verschillende persoonlijkheidstypes bij de jongeren. In hun eigen verslagen en in hun beoordelingen kwamen ze steeds meer naar voor als groepmanagers, en niet langer als bewakers van een individueel kind. Deze lijn zou doorheen de jaren alsmaar versterken. Zoals werd gesteld op een colloquium in 1965: “Le travail de l’éducateur constitue en fait, du *group work* permanent. (...) La connaissance de la dynamique des comportements en groupe ne peut lui faire défaut.”¹⁴²

De nood aan gevormd personeel

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er steeds meer kritiek op het gebrek aan onopgeleid personeel. In een artikel in *L’éducation Surveillée* bijvoorbeeld schreef Aimée Racine over de grote moeilijkheid van het departement om gekwalificeerde opvoeders aan te trekken. De instellingen zagen zich zodus genooddaakt om ondanks alles mensen aan te nemen zonder gespecialiseerde kennis, “peu instruits, à peine éduqués eux-mêmes”. Racine pleitte voor een beter statuut van de opvoeders en een hervorming van de werkomstandigheden zodat de vacatures een ‘elite’ voor de jongeren zou aantrekken: onderwijzers maar ook leiders van jeugdbewegingen of zelfs universitair. In de huidige omstandigheden voelden zulke profielen zich maar weinig aangetrokken door de ondankbare en weinig stimulerende werkomstandigheden.¹⁴³ Bovendien groeide de vraag naar een beroepsopleiding. Zoals een dienstorder in de jaren vijftig de vooroorlogse situatie omschreef, “[is het] een feit dat de meeste jeugdleiders, opvoeders, toezieners, moniteurs, bewakers, of hoe men ze ook betitelen wil, in hun omgang met de jeugd die hen toevertrouwd was, tot nog meer teerden op zuiver praktische ervaring en persoonlijke intuïtie, dan op hoger wetenschappelijk inzicht en doelbewust streven.”¹⁴⁴ Vanaf de jaren vijftig zette de Kinderbescherming steeds meer in op opleiding en breidde de cursussen voor haar personeel uit. Op het programma stonden onder meer cursussen

---

¹⁴² P. Georis, ‘Utilisation des loisirs dans la rééducation’, in: *Loisirs et délinquance juvénile: Colloque des vendredi 22 et samedi 23 octobre 1965 à Liège* (Brussel: Centre d’étude de la délinquance juvénile 1966) 89–148, aldaar 96.

¹⁴³ Aimée Racine, ‘Les Tribunaux pour Enfants en Belgique: ce qui reste à faire’, *L’éducation surveillée* 6 (1947) 26–32, aldaar 31.

¹⁴⁴ RAAB, M17, 217 Stukken betreffende de opleiding van het personeel, Speciale vormingsleergang ingericht ten behoeve van opvoedend personeel ter kinderbescherming in het stedelijk instituut voor sociale studies, 1955.

over “de huidige psychologie en de jonge mens in de toestand van vrijheidsberoving”, “kinderbescherming en criminologie” en algemene vakken in psychologie en pedagogiek. De driejarige opleiding ging gepaard met praktijkervaring, zoals bezoeken aan andere instellingen en stages. Daarnaast werden er specifieke pedagogische seminaries ingericht met als thema onder meer “Hoe moet de houding zijn van de gestichtsofvoeder”, “volksdansen” of “versiering en inrichting der lokalen”.¹⁴⁵ Ook de directeurs deden inspanningen. In 1954 volgde de directeur Meyer een opleiding in Duffel om meer inzicht te krijgen in de psychologische wetenschappen, in afwachting van de aanstelling van een psycholoog in ROG Mol.¹⁴⁶ Ook in Saint-Servais had de directrice nu een doctoraat in de pedagogiek op zak en werden de zusters na de Tweede Wereldoorlog vervangen door sociaal werkers.¹⁴⁷ In Brugge zou deze verschuiving zich pas tien jaar later voordoen. De professionalisering in Mol liet zich ook merken in de proeven die sollicitanten moeten afleggen. Ook van de werkmeesters werd nu pedagogisch inzicht verwacht. Aan de kleermaker bijvoorbeeld werd gevraagd hoe om te gaan met een zenuwachtige leerling.¹⁴⁸

Niettemin werd opgemerkt dat, net als op de pedagogische conferenties in het interbellum, een wantrouwen bestond van sommige opvoeders jegens hoogopgeleide experts. In de ogen van de opvoeders zagen de specialisten de jongeren exclusief als een individueel geval, zonder enige rekening te houden met het groepsleven en de moeilijkheden van het managen van de groep. De specialisten mochten dus ook de moeilijkheden van de opvoeders niet uit het oog verliezen, aldus Moeder Gabriëlla Maria in een les voor gespecialiseerde opvoeders in 1959. Anderzijds moesten de opvoeders erkennen dat een jongere zich tegenover een psycholoog anders kon gedragen, zonder dat er noodzakelijk sprake was van dubbelzinnigheid. Dat er nood was aan specialisten, ontkende ze geenszins: “Liefde noch persoonlijke studie volstaan om onze “psychische blik” te scherpen”.¹⁴⁹

Het is een wereld van verschil met de eerste jeugdinstituten, maar opnieuw bestonden er grote verschillen tussen de instellingen onderling. In de meisjesinstelling van ROG Brugge was het personeelskorps in handen van de Congregatie van de Heilige Familie uit Kortrijk. Hoewel een wet uit 1878 in principe voorschreef dat personeel van de staatsinstellingen gelaïciseerd moest zijn, werd dit enkel in de praktijk gebracht voor jongensinstellingen. Meisjesinstellingen zouden tot 1980 de aanwezigheid kennen van religieus personeel. Deze religieuzen boden veel voordeel voor de staat: ze moesten niet

---

¹⁴⁵ RAAB, M17, 217 Stukken betreffende de opleiding van het personeel, Speciale vormingsleergang ingericht ten behoeve van opvoedend personeel ter kinderbewaking in het stedelijk instituut voor sociale studies, 1955.

¹⁴⁶ RAAB, M65, 54, Jaarverslag van 1954.

¹⁴⁷ De Koster en Niget, ‘Scientific Expertise in Child Protection Policies’, 169.

¹⁴⁸ RAAB, M17, 133 Stukken betreffende de aanwerving van personeel, brief van directeur Meyers aan wervingssecretaris, 09/04/1959.

¹⁴⁹ Eerwaarde Moeder Gabriëlla Maria, *De sankties in de opvoeding en in de wederopvoeding*, 8.

gediplomeerd zijn, hun loonkost was minimaal en ze waren permanent beschikbaar.¹⁵⁰ Vooral dit laatste bleek een grote troef. De archieven van de jongensinstellingen geven blijk van grote zenuwachtigheid bij de invoering van 45-urenwerkweek, toen alle uurroosters van de personeelsleden herzien moesten worden.¹⁵¹ Tot de Tweede Wereldoorlog bestond het personeel in ROG Brugge vooral uit zusters die de dagelijkse taken op zich namen van bewaking, verzorging en heropvoeding – dit laatste vooral door middel van arbeid. Het feit dat personeel gerekruteerd werd binnen religieuze ordes is m.i. niet noodzakelijk tegenstrijdig met de idee van bekwaam personeel. Religieuze ordes hadden eeuwenlang een monopolie gehad op de zorgsector, maar doorheen de negentiende eeuw kwam steeds meer kritiek op hun prioriteit voor de zorg voor de ziel eerder dan het lichaam en hun gebrek aan wetenschappelijke kennis. Om te vermijden dat de roep om professionalisering hen het gras onder de voeten zou wegmaaïen, werden opleidingen georganiseerd voor verpleegkundigen, waaraan ook religieuze congregaties deelnamen.¹⁵² Deze katholieke hogescholen ontstonden in hetzelfde elan als de scholen voor sociaal werk, waarvan hoger sprake. In een afdeling van Le Bon Pasteur in het Franse Angers hadden enkele zusters een diploma sociaal assistent of verpleegkundige op zak en volgden de novicen lessen in psychologie en educatie in het Katholiek Instituut te Parijs.¹⁵³ De archieven van het ROG en de Rijkskliniek Brugge laten echter bar weinig los over de achtergrond van de individuele zusters die werden aangeduid om dienst te doen in Brugge. Uit het onderzoek van Veerle Massin blijkt dat hun opleiding zo goed als nihil was.¹⁵⁴ Ook naar de motivatie van de individuele zusters is het raden. Na verschillende inspecties en suggesties van wanbeleid werd Irma Ligneel, die aan het hoofd stond van de instelling van Brugge, in 1925 vervangen door Jean Van de Vliedt. Van de Vliedt was een pedagoog en had ervaring als leraar en sectie-chef in de instelling van Mol.¹⁵⁵ De directeur bekritiseerde de zusters vanwege hun gebrek aan vorming en hun, naar zijn mening, te zachte houding. Doorheen de jaren sijpelden seculieren het personeelsbestand met mondjesmaat binnen. In het interbellum werden een verpleegkundige en een onderwijzeres aangenomen, in de jaren vijftig kwam er een psychiater. Begin 1957 trokken de zusters zich terug en werden ze vervangen door seculiere opvoedsters – personeel dat misschien een formele opleiding had genoten, maar gehinderd werd door

---

¹⁵⁰ Massin, 'De la soeur-surveillante à l'éducatrice laïque', 143.

¹⁵¹ RAAB, M17, 79, Document op 17/03/1956.

¹⁵² Arthe Van Laer, 'De christianisering van moderne beroepen. De beginjaren van de katholieke hogescholen', in: Jan de Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België: indentiteiten in evolutie 19de-21ste eeuw* (Leuven: KADOC-KU 2016) 187–217, aldaar 189.

¹⁵³ 'L'Éducatrice Spécialisée', *L'éducation surveillée* 8 (1947) 75–85, aldaar 77.

¹⁵⁴ Massin, 'De la soeur-surveillante à l'éducatrice laïque'.

¹⁵⁵ Ibid., 139–140.

een totaal gebrek aan ervaring. Collectieve opstanden van de meisjes volgden, waarna ook het directeurschap in andere handen kwam.¹⁵⁶

Dat seculier personeel geen garantie was voor professioneel personeel, wordt bovendien aangetoond door de wantoestanden in Saint-Hubert. De instelling kwam in de jaren vijftig onder vuur te liggen toen structurele mishandeling van de jongeren naar buiten kwam. Veertien personeelsleden werden aangeklaagd en veroordeeld met straffen tussen de twee maanden en de veertien maanden gevangenisstraf. Volgens Marie-Sylvie Dupont-Bouchat lag een “catastrofale rekrutering” mee aan de oorzaak van de wantoestanden. Het merendeel van het aangeklaagde personeel trad in functie in 1945 en bestond uit voormalige krijgsgevangenen. Zij kregen voorrang bij de vacatures wegens hun statuut als voormalig militair.¹⁵⁷ Zonder enige vorm van voorbereiding werden zij tewerkgesteld als opvoeder en dit in een instelling die serieus overbevolkt was als gevolg van de naoorlogse situatie. Het toont aan dat hoewel het officiële beleid steeds meer belang hechtte aan geschoold personeel, het personeelsbeleid in de instellingen hierin allesbehalve een eenduidige lijn vertoonde.

De gevoelens van de opvoeder

Wat met de gevoelens van de opvoeders? In hoofdstuk 5 zal ik beargumenteren dat de opvoeders er in hun rapporteringen over incidenten er waakten dat hun eigen gedrag conform de normen overkwam, en dan vooral hun capaciteiten tot zelfbeheersing in de verf zetten. Maar sommige bronnen laten ook iets los over de persoonlijke gevoelens van de opvoeders over hun functie. In een artikel in *De Schakel* schrijft opvoeder Haeseldonckx dat het onbegonnen werk is om de gevoelens van de beginnende opvoeder te vertolken aan “de oningewijde”. Ook de opvoeders hadden dus hun eigen emotionele steungemeenschap. Immers: “Wie toch zou zijn vreugde en smart beter kunnen delen dan zij die door eigen beleven er alles vanaf weten.”¹⁵⁸ Haeseldonckx geeft toe dat de opvoeder met een te rooskleurig en idealistisch beeld aan de slag gaat; een optimisme dat verloren gaat tijdens het werk. Het is geen “veni, vidi vici”, maar “t tegenovergestelde is veel juister: “ik kwam, ik zag, en wist niet hoe overwinnen.” Het artikel duidt op een pertinent gevoel bij de opvoeders: de onzekerheid.

De opvoeders kunnen vergeleken worden met de beroepsgroep die door Michael Lipsky als ‘street level bureaucrats’ werd benoemd. Het gaat om functionarissen die in

---

¹⁵⁶ Ibid., 155.

¹⁵⁷ Dupont-Bouchat, ‘Le procès d’un système. La fermeture du pénitencier de Saint-Hubert (1954-1956)’, 7.

¹⁵⁸ Haeseldonckx, ‘Indrukken van een debutant-opvoeder’, *De Schakel Pedagogisch tijdschrift en broederband van en voor opvoeders ten dienste van opvoedingsafwijkingen en gerechtskinderen*, ca. 1958, s.p.

constante interactie zijn met de burgers, ze hebben een significante onafhankelijkheid in de regulering van hun jobs maar hebben daarin ook een mogelijk grote impact op de levens van hun cliënten. Ook hun werkomstandigheden delen enkele kenmerken: vaak kampen ze met een tekort aan middelen, riskeren ze een fysieke of psychologische dreiging in hun werk en de verwachtingen die beleidsmakers hebben gecreëerd rond de invulling van hun jobs zijn vaak ambigu, contradictorisch of zelfs onhaalbaar.¹⁵⁹ Zoals we zagen, liet de voorbereiding van de opvoeders vaak te wensen over. Het is dus niet verwonderlijk dat zij zich geconfronteerd zagen met onzekerheden over de uitvoering van hun taak.

De onzekerheid waar de opvoeders mee worstelden werd slechts af en toe benoemd in de bronnen. Op basis van de kleine aanwijzingen die hier en daar opduiken, zijn er twee conclusies te trekken: één op organisatorisch niveau en één op niveau van de individuele actoren. In de iets meer democratisch gerichte organisaties zoals CWG Mol of de inrichtingen vanaf de late jaren vijftig werd er meer uiting gegeven aan onzekerheid dan in autoritaire organisaties, waar de onzekerheid onbesproken blijft. Het aangehaalde artikel in *De Schakel* is een mooi voorbeeld van het bespreekbaar maken van de onzekerheid van de opvoeder; de erkenning dat zij zeker niet altijd handelen in de volle overtuiging dat ze het goede doen. Zulke aarzelingen over het eigen handelen kwamen ook naar voren in de vergaderingen in CWG Mol. Opvoeder S. bijvoorbeeld vroeg zich af hoe hij tewerk moest gaan in zijn omgang met een jongere bij wie alle pedagogische middelen uitgeput waren.¹⁶⁰ De vragen die de opvoeders stelden, tonen aan dat ze erkenden niet goed te weten hoe ze het beste zouden handelen. Door de casusbesprekingen werd ook gestimuleerd om te reflecteren over de ingrepen van zichzelf en van anderen. Met zekerheid is het niet te zeggen aangezien ik steun op de notulen van de vergaderingen, maar de toon lijkt niet sterk veroordelend te zijn geweest. Het feit dat de notulen in andere gevallen geen poging deden om bitse woordenwisselingen te verdoezelen, suggereert dat de notulen waarop de casussen bedaad werden besproken wel een getrouwe weergave kunnen zijn.

Alleszins is het een andere situatie dan in ROG Brugge. Daarinschrijft de directeur over de gevoelens van Zuster Andréa dat zij bang werd gemaakt door een van de meisjes. Het doel van zijn schrijven was echter niet het reflecteren over een betere pedagogische aanpak, maar een argument te geven voor de zware straf die het meisje kreeg opgelegd. In de beoordelingen van de zusters wordt er met geen woord gerept over 'onzekerheid', maar heten de zusters slechts onbekwaam en niet gezagvol genoeg te zijn; ruimte voor

---

¹⁵⁹ Michael Lipsky, 'Toward a Theory of Street-Level Bureaucracy', *Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association* (1969) <<https://www.irp.wisc.edu/publications/dps/pdfs/dp4869.pdf>> [geraadpleegd 8 juni 2019].

¹⁶⁰ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, s.d., vermoedelijk januari 1933.

onzekerheid of een groeiproces lijkt er niet echt geweest te zijn. Hoe meer kenmerken een inrichting dus vertoonde van een democratie, hoe meer ruimte voor uitingen van onzekerheid, zo lijkt het wel.

Maar er is ook nog een tweede factor in het spel: de positie die een individuele actor innam in de organisatie. Het valt niet te ontkennen dat de publiekelijke uitingen van onzekerheid vooral plaatsvinden bij mensen in een lagere sociale rang: de beginnende opvoeder geeft zijn onzekerheid toe ten opzichte van de ervaren opvoeder, een andere opvoeder vraagt raad aan zijn collegae en aan de directeur tijdens de vergadering. Publiekelijke uitingen van onzekerheid bij een directeur heb ik niet teruggevonden. Dat zij desalniettemin soms met de handen in de haren zaten, blijkt wel degelijk uit hun private correspondentie. In 1960 Schrijft Maria Goetstouwers aan de kinderrechters “uw twee vragen om advies betreffende R. (8/1 en 20/1) liggen hier steeds vóór mij en .... blijven er liggen omdat ik tenslotte niet weet welk voorstel ik U zou doen.”¹⁶¹ Ook de directeurs kampten dus met onzekerheden, al is Goetstouwers de enige directeur waarvan ik zulke gegevens terugvond. Maar er valt wel een constante te trekken in de uitingen van onzekerheid: deze vinden nooit plaats van superieure naar ondergeschikte. In de correspondentie van de directeurs gaat het immers om brieven die ze richten aan de kinderrechtter. Misschien niet noodzakelijk hun superieur in hun perceptie, maar minstens hun gelijke. Een blijk van onzekerheid ten aanzien van het personeel dat ze moeten managen, kunnen ze zich niet permitteren. En ook de opvoeders weten dat. Immers, zoals op de hoger aangehaalde vergadering aan de opvoeders werd aangeraden: “onze oversten tijdig van het geval op de hoogte brengen die wel uitkomst weten in zulke omstandigheden”¹⁶². Die ‘oversten’ bleven evenwel alleen met hun twijfels.

Conclusie

Idealtypes

In dit hoofdstuk beargumenteerde ik dat er drie periodes onderscheiden moeten worden in de geschiedenis van pedagogische opvattingen in de heropvoedingsinstellingen. Elk van deze periodes werd gekenmerkt door een andere

---

¹⁶¹ RAB, M24, 902, Dossier 2077, Brief van Maria Goetstouwers aan de kinderrechtter 04/02/1960.

¹⁶² Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, 18/12/1934.

opvatting over het gedetineerde kind, de gepaste heropvoedende methode en het type opvoeder dat daaraan best beantwoordde.

Aan het einde van de negentiende eeuw heerste het beeld van het perverse kind dat bewaakt moest worden. Zo er sprake was van heropvoeding, dan gebeurde deze heropvoeding door het kind te omgeven met een gepast kader: gestructureerde dagen gevuld met arbeid. Individuele heropvoedingsrelaties waren in deze irrelevant, aangezien het hoofdidee was om een gezonde omgeving te creëren. In het interbellum vond er een algemene hervormingsgolf plaats in de Belgische Kinderbescherming. De heropvoedingsinstellingen moesten nu inzetten op de vorming van het karakter, de persoonlijkheid en moralisering van het 'moreel verwaarloosde' kind. Hier pas zien we de opkomst van de individuele relatie kind-opvoeder. De klemtoon op de individuele benadering van het kind past ook in een veranderend denken over de oorzaken van probleemgedrag bij jongeren. Voor de Verenigde Staten schrijft Kathleen Jones dat de verklaringen voor probleemgedrag bij jongeren niet langer uitsluitend werden gezocht in omgevingsfactoren zoals structurele armoede, slechte huisvesting en een gevaarlijk milieu, maar dat er meer belang werd gehecht aan verklaringen op het niveau van het individuele kind of diens gezin. Problemen als karakterstoornissen konden worden verholpen met individuele therapie.¹⁶³ Therapie is een te groot woord voor wat er zich afspeelde in de Belgische heropvoedingsinstellingen, maar er kwam wel meer aandacht voor de individuele relatie tussen de jongere en de opvoeder. Hoewel er voor de verklaringen van het probleemgedrag werd gewezen op "opvoedingsproblemen" (de term "déviation éducative" kwam veelvuldig voor in het categoriseren van de jongeren) en hoewel ook probleemgedrag bij "les classes aisées" werd erkend, kan men niet zeggen dat de oorzakelijkheid volledig op individueel niveau werd geplaatst. Zeker binnen de criminologische en sociale wetenschappen bleef men hameren op structurele maatschappelijke problemen en ook de chaos tijdens en na de wereldoorlogen werden aangehaald als belangrijke factoren in de jeugddelinquentie. Rouvroy zelf keek vanuit zijn achtergrond meer naar het individuele kind en zijn familie, een trend die na de Tweede Wereldoorlog in de observatie-inrichtingen nog zou versterkt worden.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam een derde kindbeeld naar voren: het affectief verwaarloosde kind. Het kind werd niet meer benaderd als een geïsoleerd individu, maar als een slachtoffer van gebrekkige sociale relaties. Contact tussen de jongere en zijn familie werd niet langer geweerd, zoals in de vroegere periode toen het thuisfront nog werd gezien als het 'ongezonde' milieu, maar werd net gestimuleerd. De instellingen ondernamen ook activiteiten om de groepscohesie te bevorderen, zoals scoutsweekends of groepsspelen. De heropvoeding was niet langer een moralisering van het individuele kind, maar een socialisering van het affectief verwaarloosde kind. Deze verschuiving

---

¹⁶³ Jones, *Taming the troublesome child*, 62.

werd ook waargenomen in de andere contexten. Voor Zwitserland onderscheidde Martine Ruchat een verschuiving van het ‘enfant vicieux’ in de negentiende eeuw naar het ‘enfant indiscipliné’. Het eerste concept is gelinkt aan het ‘enfant abandonné moralement’, gesymboliseerd in de minderjarige landloper. Het tweede concept plaatst ze in de context van schoolplicht en een medisch-pedagogisch discours.¹⁶⁴ Niettemin blijven dit m.i. enigszins vage termen die in algemeenheden spreken. Het specifieke gegeven van de heropvoedingsinstellingen en het vraagstuk hoe kinderen werden ge(her)definieerd volgens emoties noopt tot een specifiekere terminologie. De termen van Alain-Noël Henri is in deze context dan ook interessanter. Over Canada spreekt hij van een opvatting over het ‘enfant victime d’un *manque* de famille’ (gebrek aan familie) naar een ‘enfant victime d’un *manquement* de famille’ (gebrekkige familie), hetzij dooreen gebroken gezin, een tekort aan moederliefde of gebrek aan vaderlijk gezag.¹⁶⁵

Op basis van de praktijken in de instellingen onderscheid ik drie grote ‘Idealtypes’ van opvoeders: de afstandelijke bewaker, de moraliserende, beheerste opvoeder en tot slot de empathische vertrouwensfiguur. De eerste diende vooral in te staan voor het behoud van de orde. Een individuele relatie tussen personeelslid en jongere was niet aan de orde. De bewaker diende hen vooral koel en afstandelijk te bejegenen. Een andere gedaante van het personeel was de opvoeder die via individuele interacties het kind diende te moraliseren. De ideale opvoeder straffe niet, maar bracht het kind tot inzicht. Het prekend vingertje kan spreekwoordelijk als typerend gelden. De opvoeder diende een zeker vertrouwen te hebben bij de jongeren, maar diende bovenal in volledige beheersing van zijn eigen gevoelens te zijn. Dit werd ook vertaald in het nieuwe reglement van 1932, dat uitdrukkelijk voorschreef dat de opvoeder zich kalm diende op te stellen. Aan het kader van de sancties veranderde evenwel niets. Het kind werd benaderd als een individu. De moreel geperverteerde omgeving moest nog zoveel mogelijk op afstand worden gehouden, relaties met andere leerlingen werden met argwaan bekeken. Het derde type is in de door mij bestudeerde periode nooit structureel teruggevonden in de praktijk, maar er zijn wel aanwijzingen dat dit type mogelijk en wenselijk werd geacht. Het gaat om een opvoeder die zich dient in te leven in het denkkader van de jongeren die onder zijn hoede staan. De typologie die ik hier naar voor schuif is te beschouwen als een eerste aanzet, die hopelijk aanleiding geeft tot verder onderzoek naar de relaties tussen penitentiair personeel en de gedetineerden. Hierbij dient ook opgemerkt te worden dat types elkaar niet eensklaps ‘vervengen’; ze bleven naast elkaar bestaan. De voorkeur van het institutionele gedachtegoed echter verschoof wel, zoals de Idealtypes laten zien.

---

¹⁶⁴ Martine Ruchat, ‘Enfants vicieux et enfants indisciplinés. Aux sources de la problématisation de l’adolescence dans la seconde moitié du XIXe siècle’, in: F. Marty ed., *L’adolescence dans l’histoire de la psychanalyse*. (Parijs 2003) 32–47, aldaar 34.

¹⁶⁵ Alain-Noël Henri, ‘Les destins liés de la figure du “psy” et de l’appareil de l’enfance inadaptée’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2004) 219–249, aldaar 222 <doi:10.4000/rhei.835>.

De verschillende omgangsvormen manifesteren zich in de bronnen niet alleen inhoudelijk, maar ook vormelijk: met elk nieuw type opvoeder kwam er een ander soort bronnentype. De afstandelijke bewaker kon zich enkel veruitwendigen in het strafregister. De moraliserende opvoeder hing samen met ‘berouwbriefven’ (cfr. hoofdstuk 7) die de jongeren moesten schrijven. De brieven boden de jongeren een zeker platform om zich nader te verklaren, maar in se bleef de relatie volledig asymmetrisch en was het moraliserende vingertje van de opvoeder dominant. Met de idee dat de opvoeder een empathisch vertrouwenspersoon moest zijn, kwamen ook andere schriftelijke praktijken in het leven. De opvoeders moesten in toenemende mate een verantwoording geven voor hun eigen gedrag. De reglementen werden verpakt in ‘onthaaltbrochures’ met kleurrijke prenten in een poging contact te maken met de leefwereld van de jongere. In uitzonderlijke gevallen kon zich een briefverkeer ontspringen dat van twee richtingen uitging, zoals in het volgende hoofdstuk zal beargumenteerd worden.

Pedagogiek en gevoel

Als het aankomt op pedagogiek en gevoel zijn er vier manieren waarop beide op elkaar inhaakten. 1. In hoofdstuk 3 toonde ik hoe de leraren de jongeren moesten leren om te voelen aan de hand van de standbeelden en door de jongeren luidop te laten voorlezen en het gevoel in hun stem te leggen. Het ging dus niet zozeer om de jongeren een welbepaalde emotie bij te brengen, maar hen te leren *voelen* in het algemeen. 2. Bij het interveniëren werd van de opvoeders steeds meer verwacht dat zij rekening hielden met de gevoelens van de jongeren, hetzij de gevoelens die de jongeren hadden gehad tijdens de slechte gedraging (intentioneel slecht gedrag of onopzettelijk), hetzij het uiten van berouw en inkeer. 3. Van de zijde van de opvoeders werd het steeds belangrijker dat zij hun bevelen niet zomaar bars mededeelden, maar dat zij deze verpakten in beheersing en kalmte. Het ging er dus vooral om een bepaalde emotie *niet* openlijk te tonen: ergernis of woede. 4. In de jaren vijftig vereiste het nieuwe ideaalbeeld van de opvoeder nog meer: hij moest actief gevoelens tonen aan de jongeren om hun vertrouwen op te wekken of om te participeren in activiteiten zoals het voetbal. In de door mij bestudeerde periode zijn er te weinig aanwijzingen te vinden om werkelijk te kunnen spreken van een opvoeder als een vertrouwenspersoon die toenadering zoekt tot de jongere, maar verder onderzoek zou kunnen uitwijzen of de trend zich voortzet en aanleiding geeft tot nieuwe emotionele praktijken bij de opvoeders in een latere periode. Dit onderzoek doet alvast vermoeden dat in de jaren vijftig wel een aanzet werd gegeven tot de idee van de opvoeder die ook ‘emotional labour’ moest vertolken; het performen van emoties als onderdeel van de job,

zoals sociologe Arlie Hochschild het noemde in haar pioniersonderzoek naar de verplichte glimlach bij stewardessen.¹⁶⁶

Tussen katholieke en reformpedagogiek?

In deel 1 toonde ik aan dat Maurice Rouvroy geklemd zat tussen twee pedagogische scholen: de katholieke en de reformpedagogiek. De spanning tussen deze twee ideologische families is ook terug te vinden op de pedagogische conferenties. Zo was het bijvoorbeeld geen toeval dat Foerster de revue passeerde op de conferenties. Hoewel Foerster zelf niet katholiek was, was hij wel geliefd in katholieke kringen omwille van zijn bezorgdheden over de economische en sociale vooruitgang en de gevolgen daarvan voor de zeden. In de modernisering en de opkomst van techniek zag hij een risico tot een “ongebreideld individualisme en karakterloosheid”, schrijft Selten.¹⁶⁷ Deze bezorgdheden deelde Foerster met enkele katholieke pedagogen. Zoals al eerder aangehaald, moet ook Rouvroy op bepaalde vlakken in dit katholieke kamp worden geplaatst. Maar inzake opvoeding stond de katholieke pedagogiek ook voor een normatieve en dogmatische pedagogiek die christocentrisch georiënteerd was, en niet pedocentrisch, zoals de Nieuwe Schoolbeweging.¹⁶⁸ Maar waar Rouvroy wel aansluiting vond bij de reformpedagogiek, was in zijn herhaaldelijke beklemtoning om het kind zelf als uitgangspunt te nemen. Ook dit had echter zijn grenzen. In een discussie over het principe van ‘belangstellingscentra’ verklaarde Rouvroy geprikkeld: “Pour la centième fois, je répète qu’il n’y a pas de centres d’intérêt pour moi.”¹⁶⁹ De idee van ‘belangstellingscentra’ kwam voort uit het Herbartianisme en werd door Dewey ontwikkeld. Het vertrok vanuit de idee dat de bezigheden thuis en op school een grotere eenheid moesten vertonen zodat er een eenheid zou bestaan in de ervaringen van het kind.¹⁷⁰ Om dat te bekomen moest het programma een ondeelbaar geheel worden afgestemd op belangstellingscentra. Ook in de Belgische onderwijswereld kreeg het idee aandacht op conferenties en in tijdschriften.¹⁷¹ Maar het werd bovenal geïncorporeerd door Decroly, die het leerprogramma wenste af te stemmen op de vier essentiële behoeften van de mens (zich voeden, beschutten, de

---

¹⁶⁶ Hochschild, *The managed heart: Commercialization of human feeling*.

¹⁶⁷ P. Selten, ‘Het volle leven tegemoet. Katholieke opvattingen over de psyche van de rijpere jeugd’, in: Jeroen J. H. Dekker e.a. ed., *Pedagogisch werk in de samenleving: de ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*. Reeks Leuvense pedagogische bijdragen (1e druk; Leuven: Acco 1987) 181–194.

¹⁶⁸ Depaepe, *De pedagogisering achterna*, 124, 205; Depaepe en Van Ruyskensvelde, ‘De “katholieke pedagogiek” in België’, 331.

¹⁶⁹ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol op 17/04/1931, p. 7.

¹⁷⁰ Gorp, *Tussen mythe en wetenschap*, 245.

¹⁷¹ Martens, ‘De implementatie van herbartiaanse opvattingen’.

soort in stand houden en voorzien in de sociale behoeften). Deze behoeftes werden in Decroly's leerprogramma vertaald in vakoverschrijdende 'belangstellingscentra'.¹⁷² Zoals ook bleek uit deel 1, had Rouvroy fundamenteel andere vertrekpunten dan Decroly. De discussie over de belangstellingscentra op de bewuste vergadering in Mol is wellicht slechts één voorbeeld van de spanningen tussen de katholieke pedagogiek en de reformpedagogiek die zich manifesteerden in de praktijken van de instellingen. De instellingen en de vergaderingen zouden dan ook een mooie bron vormen om te bekijken hoe deze spanningen zich niet enkel manifesteerden in publicaties, zoals reeds in enige mate werd onderzocht, maar ook in de praktische toepassing op het terrein.

Tot slot is het ironisch dat uitgerekend in een instelling met niet-confessioneel personeel, meer over de beroepsethiek werd gediscussieerd dan in de katholieke instelling. Arthe Van Laer merkte namelijk op dat bij katholieke verpleegkundigen of zusters die verpleegkunde studeerden, de deontologie veel meer besproken werd dan in een niet-katholieke opleiding.¹⁷³ Rouvroy zelf hamerde op de 'waardigheid' van het kind zelf, en aangezien hij als directeur een grote stempel drukte op de instelling en de conferenties leidde, is het aannemelijk dat de opvoeders in Mol met dit soort gedachtegoed in aanraking kwamen, in tegenstelling tot Brugge. Zelfs als niet alle opvoeders dit nieuwe gedachtegoed toepasten, is het wel duidelijk dat beide instellingen een ander 'historisch negatief' hadden; een ander voorstellingsvermogen voor wat mogelijk en wenselijk was. De grenzen van wat mogelijk werd geacht of zelfs verondersteld, verschilden hemelsbreed.

Historische negatieven

Vanuit deze 'historische negatieven' is het interessant om de vergelijking tussen de instellingen van Mol en Brugge een stapje verder door te drijven. Nog los van hun verschillende rationales – observatie of disciplineren als doeleinde – verschillen de instellingen in werking. Inzake personeelsbeleid kenmerkte de instelling van Brugge zich door een autoritaire sfeer. Zonder het CWG van Mol een democratie te noemen, moet men wel erkennen dat deze instelling democratische kenmerken vertoonde. De vergaderingen werden weliswaar gecontroleerd door de directeur, maar ze lieten de verschillende personeelsleden aan het woord mét ruimte voor andere meningen en ook in de jaarverslagen kwamen verschillende stemmen aan bod. Op de vergaderingen in Brugge kwam de onderwijzeres wel aan bod, maar ik trof nauwelijks tussenkomsten aan van de zusters. Ook in Mol waren de onderwijzers in de meerderheid voor de tussenkomsten, maar de verslagen tellen evengoed interventies van 'gewone' opvoeders. Nog in Mol

---

¹⁷² Gorp, *Tussen mythe en wetenschap*, 245; Depaepe, 'De pedagogiek', 333.

¹⁷³ Van Laer, 'De christianisering van moderne beroepen.', 194.

genoten de paviljoenen tot op zekere hoogte autonomie. Het systeem liet een zekere beslissingsvrijheid bij de paviljoenchef over de invulling van de vrije tijd e.d.m. In ROG Mol zien we een gelijkaardige tendens voor de reguliere sectie, en vooral na de Tweede Wereldoorlog. In Brugge is daarvan niet veel te merken. Bovendien zien we dat het personeelsbestand in Mol snel wisselde. Misschien is het te eufemistisch om het een ‘dynamisch’ personeelsbestand te noemen¹⁷⁴, maar het is wel zo dat veel personeelsleden in ROG Mol ervaring hadden opgedaan in andere instellingen, met name in het CWG en in Ruiselede – instellingen die in tegenstelling tot de disciplinaire afdelingen wél werden gekenmerkt door discussies over de beste omgangsvormen. Verder onderzoek zou dit moeten uitwijzen, maar het is niet ondenkbaar dat de flux van personeelsleden tussen de verschillende instellingen ervoor zorgde dat ideeën en praktijken zich konden verspreiden. Het staat alleszins in contrast met de personeelstoestand in Brugge, die eerder moet gezien worden als een autoritaire cocon. Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden beargumenteerd, uitte dit zich ook in de omgangsvormen. Deze waren autoritair, repressief, gebaseerd op een angstcultuur en met sporen van (verbaal en fysiek) geweld, om van de verdovende middelen nog te zwijgen. Als er al een gevoel kan worden benoemd waarmee de opvoedkundige relaties in Brugge kunnen worden getypeerd, dan is het eerder een “stupeur et tremblements”. In het CWG van Mol en in ROG Mol was er vanzelfsprekend ook een autoritaire cultuur – het is en blijft een gesloten instelling – maar de opvoeders werden geacht hierbij ook andere middelen in te zetten dan louter een angstcultuur en repressie.

---

¹⁷⁴ Een snel wisselend personeelsbestand kan ook een gevolg zijn van een slecht personeelsbeheer. Bovendien zorgt het voor instabiliteit bij de jongeren.

Hoofdstuk 5

Gezagen Vertrouwen. De opvoeders, jongeren en omgangsvormen.

Inleiding

Het voorgaande hoofdstuk schetste de historische negatieven van de opvoedkundige principes in het CWG Mol op basis van verslagen over vergaderingen en discussies. Aan die vergaderingen hadden de jongeren natuurlijk weinig boodschap. Hoe beleefden zij de relatie met het bewakend dan wel opvoedend personeel in de inrichtingen? In dit hoofdstuk vergelijk ik de ervaringen van jongeren in ROG Brugge en ROG Mol in hun relatie tot de opvoeders en tot de directeur. Doorheen het hoofdstuk probeer ik te achterhalen in welke mate er bij de jongeren een besef bestond over de veronderstelde taken en houding van het personeel. Het is onwaarschijnlijk dat de jongeren weet hadden van de reglementaire voorschriften ten aanzien van het personeel. Zoals we zagen, bevatten deze reglementen hoe dan ook weinig bepalingen over de gepaste omgangsvormen. Maar eigenlijk is dit niet zo anders dan de gedragingen die de jongeren moesten vertonen: ook deze waren niet vastgeklonken in reglementen. Om deze ongeschreven normen en waarden te achterhalen, kijken we vaak naar bronnen die noteren wanneer deze normen *geschonden* worden: strafregisters, slechte nota's en dergelijke meer. De ongeschreven regel geeft zich bloot in de *schending* ervan.

Tot nu toe werd dit principe enkel toegepast om de ongeschreven normen te achterhalen die disciplinerende instellingen oplegden aan hun subjecten. Maar de machtigen waren niet de enigen die verwachtingen koesterden; misschien hadden hun ondergeschikte subjecten ook wel een rode lijn in gedachte die geschonden kon worden. Hier wil ik dit methodologisch principe dus omdraaien: ik pas het niet toe om de ongeschreven regels van de *instelling* te achterhalen, maar om te peilen naar de normen en waarden die de jongeren van hun opvoeders verwachtten. Met opvoeders die de gedragsnormen netjes toepasten, was het al net zo als bij de jongeren die erin slaagden te

beantwoorden aan de normen die de instelling hun oplegde: er zijn weinig aanwijzingen over hen te vinden in de bronnen. Maar de dossiers bevatten wel brieven waarin jongeren hun ongenoegen uitten over een bepaalde behandeling. Hierdoor krijgen we een idee van de 'rode lijn' die jongeren voor ogen hadden en die geschonden kon worden door opvoeders. Het feit dat de jongeren hun ongenoegen uitten, toont dat de gedragingen waarmee ze geconfronteerd werden botsten met de gangbare normen die ze kenden uit andere (pedagogische) contexten. In een disciplinerende instelling staan de machtigen dan misschien in de schaduw¹, soms slagen de subjecten er toch in om de schijnwerpers te draaien. Ik zal aantonen dat er grote verschillen zijn tussen de aard van deze 'rode lijn' voor Brugge en Mol en dat zich ook een grote verschuiving doorheen de tijd voordoet.

Ik ga eerst in op de relatie tussen de jongeren en de opvoeders en nadien met de directeur. Door zijn functie genoot de directeur andere privileges dan de lagere opvoeders: zijn gezag genoot een grotere uitstraling zodat zijn woord meer gewicht en legitimiteit had, maar omgekeerd liet het hem ook makkelijker toe om een opening te maken voor een vertrouwelijke omgangsvorm. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de grote aantallen brieven die aan hem geadresseerd werden, in vergelijking met een kleiner aantal brieven uitgewisseld tussen jongeren en onderwijzers of opvoeders. Maar van een echte vertrouwensrelatie was geen sprake zolang de minderjarigen zich in de greep van de instelling bevonden. De post-penitentiare briefwisseling opent daarentegen interessante perspectieven over de mogelijkheid van een emotionele nabijheid tussen ex-gedetineerden en de directeur, en werpt bovendien vragen op over de definitie van de persoonlijke brief als een instrument om een fysieke afstand te overbruggen die hinderlijk is in een affectieve relatie. Voor de ex-gedetineerden werd emotionele nabijheid met de directeur namelijk enkel *mogelijk* door de praktijk van de persoonlijke brief, waarbij de fysieke afstand geen hinderpaal was, maar een voorwaarde.

De opvoeders en de zusters: beheersen en heersen

De dossiers van jongeren in Brugge en Mol bevatten documenten die iets loslaten over de omgangsvormen die de jongeren van hun opvoeders verwachten. In beide instellingen was de notie eigenwaarde belangrijk. Krenking van de eigenwaarde of vernederende opmerkingen werden nooit gesmaakt door de jongeren. Maar daarbuiten tekent zich een interessant verschil af in de klemtoon die de jongeren legden. In de meisjesinstelling

---

¹ Michel Foucault, Alan Sheridan (vertaler), *Discipline and punish. The Birth of the Prison* (New York: Vintage Books 1995) 187.

maakten de meisjes melding van het gebruik van geweld, vooral door de directeur. In de jongensinstelling daarentegen gaan de klachten over een verlies aan zelfbeheersing bij de opvoeders in termen van emoties. In zekere zin dwongen de jongens de opvoeders dus precies te handelen zoals de reglementen en het pedagogisch discours hen voorschreef, zoals gezien in hoofdstuk vier. Dit is ironisch omdat uitgerekend ROG Brugge van haar meisjes een rigide zelfbeheersing verwachtte.²

In Mol is daarenboven nog een andere tendens waarneembaar. De verslagen die opvoeders zelf moesten opstellen, zagen doorheen de tijd een toename in aantal en in lengte. De opvoeders moesten in toenemende mate ook over hun eigen gedrag rapporteren. Dit bracht veranderingen aan in de driehoeksverhouding tussen de jongeren, de opvoeders en de directie. In het interbellum gebeurde de ‘onderhandeling’ over de gepaste omgangsvormen namelijk hoofdzakelijk tussen jongeren en opvoeders. In een tweede fase, vanaf de jaren vijftig, verschenen er steeds meer documenten waarin de opvoeders hun gedrag dienden te rechtvaardigen bij de directeur. Het zwaartepunt van de ‘onderhandeling’ over gepaste omgangsvormen verlegde zich met andere woorden van de as jongere-opvoeder naar de as opvoeder-directeur. De rapporteringen tonen aan dat niet enkel de gedragingen van jongeren een constante onderhandeling waren, maar dat ook de gedraging van de *opvoeders* een platform voor onderhandeling werden.

Mol: “tot m’n spijt: de heer onderwijzer heeft zich zelf vergeten”

Het vroegste voorbeeld van een jongen die het gedrag van het personeel aanklaagt, is een brief van Tobie D., opgesloten in de jeugdsectie van de Gentse gevangenis tussen 1905 en 1910. In een brief aan zijn ouders klaagde hij dat hij “niet meer [kon] verdragen wat er 2 suveljanten (sic) tegen mij zeggen” en dat zij voortdurend slechte nota’s over hem rapporteerden aan hun overste om hem op te zadelen met straf.³ De brief werd nooit verstuurd, wellicht door de censuurmechanismen van de gevangenis: elke inkomende en uitgaande brief werd nauwgezet doorgenomen door de directeur die oordeelde over de inhoud. Volgens Abigail Wills, die onderzoek deed naar Britse heropvoedingsinstellingen, is dit precies waar sommige jongeren op aasden. Zij zouden brieven aan hun ouders doelbewust gebruiken om toestanden aan het licht te brengen die ze niet rechtstreeks aan de autoriteiten durfden te melden.⁴ In dat opzicht zou Tobie’s klacht niet bedoeld zijn voor zijn ouders, maar voor de directeur. Dit is goed mogelijk: verderop in zijn brief had

---

² Laura Nys, ‘Emotie, gender en macht: emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)’, *Historica* (2016) 17-22.

³ RAG, M44, 1908, Dossier 4074, brief s.d. (tussen 1905 en 1910).

⁴ Wills, ‘Resistance, Identity and Historical Change in Residential Institutions for Juvenile Delinquents, 1950-70’.

hij namelijk toegevoegd dat “Mijnheer Den Bestuurder alles wel [zal] wetten (sic) en mij niet straffen”. In dat geval betrof het een indirecte klacht. Van de brieven waarin de jongens in de Gentse gevangenis zich *rechtstreeks* tot de directeur richtten, maakt er slechts één melding van de bewakers.⁵ Deze brief blijft echter vaag, beschrijft geen concrete gedraging en belangrijk is dat het gaat om een uitspraak over het personeel in het *algemeen* (“ces maîtres d’ateliers”), waardoor Femat geen individuele bewaker hoefde te beschuldigen.

Anders werd het vanaf de late jaren twintig, waarin de jongeren in hun brieven vaker een weergave verschaften van gedrag van individuele opvoeders. Dit is ook te zien in een uitzonderlijk eloquente brief van Auguste D. (1931), waarvan hier een uittreksel:

Het zal U wellicht 'n groote verbazing teweegbrengen als m'n brief van ongeteekende (sic), Auguste D.S., in uw bureel terecht komt. Waarom zit ik in de afzondering? Voor m'n straf? Wel neen! Ik heb geen de minste spijt of wroeging, heel eenvoudig ik heb niets gedaan dat tegen de beleefdheid of tegen de menschenlijken gedachten strijdt

De geachte Heer onderwijzer had me gevraagd 'n brief te pennen voor 'n onwetende leerling. Nou, ik heb beleefd geweigerd, de heer P. vroeg me de reden, ik heb kalm en beleefd geantwoord, dat het me niet lukte dat ik daartoe ook geen verplichting heb, bref, tot m'n spijt de heer onderwijzer heeft zich zelven vergeten, is in gramschap gekomen heeft me gezegd dat zooiets niet redelijk was, dat hij er aanstonds nota van ging nemen. Ik heb me op 'n heel zachte manier, het verwondert me zelf U ik het gekonnen heb, getracht het geval bloot te leggen daar ik denk dat indien U iemand iets vraagt waartoe U geen verplichting heb U dan toch ook als mensch de vrijheid heb van te weigeren of aan te nemen.⁶

De brief is een fraai staaltje welbespraaktheid, waarin Auguste erin slaagde om zichzelf af te schilderen als de beleefde jongen die in zijn volste recht een vrijblijvende vraag afwees, tegenover de onderwijzer die zijn zelfbeheersing verloor. Augustes brief wijst bovendien op een belangrijk betekenisverschil in zelfbeheersing voor gedetineerden en personeel. Verlies van zelfbeheersing bij jongeren werd bestraft, maar was in zekere zin een bevestiging van de reden van hun opsluiting. Het waren immers jongeren die worden opgesloten *omdat* hun gedrag niet strookte met de normen. Het schenden van de gedragsstandaarden had wel gevolgen voor hun beoordeling, maar had geen impact op hun identiteit als gedetineerde. Verlies van zelfbeheersing bij opvoeders daarentegen betekende *statusverlies*; een falen om zich te gedragen naar hun status in de hiërarchie. Hoger werd al gewezen op het belang van kalmte bij de opvoeders. De reglementen van

---

⁵ RAG, M44, 1874, Dossier 3733.

⁶ RAB, M17, 468, Dossier 5188, Brief van Augustus aan de directeur, 29/04/1931.

het ROG Mol stipuleerden tevens dat de opvoeder nooit mocht handelen "sous l'empire de la colère".⁷

Bij uitbreiding kan men ook wijzen op de bredere maatschappelijke betekenis van zelfbeheersing in relatie tot sociale verschillen. Gender is een vaak aangehaalde factor⁸, maar ook leeftijd kan ertoe leiden dat gedragingen een andere connotatie verkrijgen. Verlies van zelfbeheersing bij kinderen bijvoorbeeld doet hen niet uit hun rol als kind vallen. Volwassenen die hun kalmte verliezen, worden er daarentegen wel sociaal op afgerekend, en zeker als het gaat om verlies van zelfbeheersing in bijzijn van jongeren. Door zichzelf te portretteren als de kalmte zelve tegenover de onderwijzer die zijn geduld verliest, slaagde Auguste erin om de autoriteit van de leraar te betwisten – zijn autoriteit als personeelslid in de instelling én als volwassen middenklasse man. Auguste wees zijn opvoeder dus op een 'emotional mis-management', een mis-management volgens de normen van de instelling, én de maatschappelijke normen.

Over het gedrag van het personeel zijn niet enkel documenten van de jongens zelf terug te vinden, maar ook verslagen die de opvoeders over hun eigen gedrag moesten schrijven. De verdeling van de verslagen doorheen de tijd wijst op een grote toename van de verslagen in de jaren vijftig, waarbij de opvoeders ook hun eigen houding moesten legitimeren en een reden opgeven voor de gevraagde sanctie. In totaal trof ik voor 68 van zulke verslagjes aan, waarvan 42 uit het steekproefjaar 1957 dateren (63%).¹⁰ Behalve de kwantitatieve verschuiving is er ook een kwalitatief verschil: in de jaren vijftig legden de opvoeders steeds meer de nadruk op de kalmte in hun eigen houding. In zijn verslagje van een conflict met Alphonse M. bijvoorbeeld, benadrukte de opvoeder tot tweemaal toe dat hij "dat alles kalm over mij heen [heb laten] gaan en [heb] niets gezegd", dit in tegenstelling tot de jongere die "onbeschoft en brutaal" en dreigend was.¹¹ Dit staat in contrast met verslagen uit het interbellum, waarin openlijk melding van geweld werd gemaakt. Over een conflict met Henri L. uit 1929 schreef opvoeder W. bijvoorbeeld dat hij "Mr B. de dwangrok [heb] doen halen, die hij [Henri] wederom weigerde aan te doen. We hebben hem met geweld aangedaan. Tot nu toe is hij kalmer." Precies omdat de verslagen gepolijst zijn opdat ze zouden overeenstemmen met de gangbare normen, geven ze inzicht in de grenzen van het toelaatbare. We mogen niet vergeten dat in het begin van de twintigste eeuw ook in gewone scholen fysieke straffen konden voorkomen. Geen dwangbuis weliswaar, maar mondelinge geschiedenis wijst uit dat kinderen bijvoorbeeld in de hoek moesten staan en een stapel boeken boven hun hoofd tillen, en de

---

⁷ RAB, M17, 61: *Stukken betreffende diverse reglementen. 1925-1971*, p. 10

⁸ Shields, 'Passionate men, emotional women'.

⁹ Crawley, 'Emotion and performance', 422.

¹⁰ In 1947 trof ik er vier aan, in 1937 geen enkele. In 1927 daarentegen zijn er 22 verslagjes, maar 16 daarvan zijn opgesteld voor éénzelfde jongen, wat een disproportioneel beeld geeft.

¹¹ RAAB, M17, 677, Dossier 7759.

pedagogische tik met de regel is ook een weerkerend thema.¹² De verschuiving in het discours wijst dus op de verschuiving van de normen inzake zelfbeheersing.

Hoewel de opvoeders zich meer moesten legitimeren, kan dit niet gezegd worden van alle personeelsleden. Vanwege hun status genoten hogere personeelsleden automatisch het respect van de gedetineerden, dat door de lagere echelons personeelsleden voortdurend moest worden bijgebracht.¹³ Dit werd handig uitgespeeld door Alphonse. Na een conflict met opvoeder Sm. probeerde hij eerst zijn relaas te doen bij opvoeder Sw.. Toen deze hem na elk woord onderbrak (“après chaque mot Monsieur Sm. intervenait "tu n'as rien à dire, tais-toi ou tu vas derrière...””), stelde Alphonse voor om naar de directeur te gaan “pour régler cette affaire”. Dit voorstel werd niet gesmaakt door opvoeder Sm., die Alphonse linea recta naar de afzonderingscel stuurde. Het onbehagen van opvoeder Sm. ten aanzien van zijn superieuren was niet ongegrond. In 1955 had hij een berisping gekregen wegens de toepassing van een lijfstraf op een jongen. In het verslag dat hij opmaakte over het voorval met Alphonse, zijn bovendien verschillende aanduidingen te zien die suggereren dat de directeur inderdaad zijn twijfels had bij de versie van opvoeder Sm.. Beide zinnen waarin Sm. zijn kalmte beschreef, zijn in rood aangeduid (zie Figuur 7). Bij andere zinnen waren vraagtekens gezet.

De strategie van Alphonse om de ‘grenzen’ af te toetsen¹⁴ werkte dus gedeeltelijk: het boezemde de opvoeder Sm. wel degelijk angst in, getuige daarvan zijn aanvoelen van wat Alphonse omschreef als een ‘voorstel’ en opvoeder Sm. als een ‘bedreiging’. Het strafregister duidt echter aan dat Alphonse twee dagen in isolatie werd geplaatst.¹⁵ Maar op het verslag van opvoeder Sm. stond eveneens in het rood geschreven door de directeur: “M. Sm. zal woensdagnamiddag het geval trachten te regelen met betrokkene.”¹⁶ Op donderdag bevond Alphonse zich echter opnieuw in de cel wegens “opschepperig gedrag over het niet toegeven van zijn fouten”.¹⁷ Helemaal succesvol was zijn tactiek dus niet.

Als verklaring voor deze toenemende nadruk op kalmte in het discours vanaf de jaren vijftig zou men kunnen wijzen op het pedagogische discours, maar tussen reglement en

---

¹² Karel de Clerck, Bie de Graeve en Frank Simon, *Dag meester, goedemorgen zuster, goedemiddag juffrouw: facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*. Retrospectief (Tielt: Lannoo 1984) 84–86.

¹³ Erving Goffman, *Asylums : essays on the social situation of mental patients and other inmates*. (England: Penguin Books 1961) 108.

¹⁴ Christiaens, ‘Testing the limits’.

¹⁵ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Strafnota op 13/10/1958, eigen vertaling.

¹⁶ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Verslag opvoeder Sm. 13/10/1958.

¹⁷ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Strafnota op 16/10/1958, eigen vertaling.

9 kalm laten over mij heen gaan en
 niets geregol. Wanneer ik een mening
 maar de w.c. meende te gaan, stond
 steeds nog aan de deur van onze sectie,
 ik zegde hem dan van voorriching te
 zijn voor de reif, daar de planken van
 de deur ook gesloten waren, en zegde
 hem van buiten te gaan daar hij in
 de 4^e sectie niets te stellen had.
 Ik heb de leiding [redacted] als een geh-
 scheeden en heb deze leiding dan ook
 op een kalm manier geregol van buiten
 te gaan, [redacted] noemt echter onbeschoft-
 en brutaal, wilote drukking op mij
 uit oefenen met te strengen een naar de
 H. Directeur te gaan.
 Daar ik ⁱⁿ zag dat de leiding [redacted]
 te verging heb ik hem dan het level
 gegeven van zich naar de afzonderings-
 sectie te begeven, met deze leiding verjes-
 te en eerst naar elb. [redacted] ging,
 waarna hij mij naar de R.s is gevolgd.
 Voorstel: 5 dagen. De opvoeder
 [redacted]

Figuur 7 Verslag van opvoeder S. met argwanende aantekeningen van
 de directeur (M17, 677, Dossier 7759)

praktijk heerst steeds een decalage. Bovendien heerste reeds in de vroege twintigste eeuw
 al een toenemende gevoeligheid over het fysieke welzijn van kinderen en kwam er steeds
 minder tolerantie voor lijfstraffen.¹⁸ In de heropvoedingsinstellingen waren lijfstraffen al
 langer verboden, en de dienstorders wezen herhaaldelijk op deze regel. Specifiek voor de
 toename van het aantal verslagen is het wellicht interessanter om te kijken naar de

¹⁸ Carine Steverlynck, *Kleine martelaars: een historisch document over misbruikte kinderen, kindermishandeling, incest
 en prostitutie* (Antwerpen: Icarus 1997) 245.

processen tegen de personeelsleden van Saint-Hubert. De exponentiële toename van verslagen en het gehamer op de kalme reacties van het personeel moeten dan ook in die context gelezen worden.¹⁹ Het toont dat doorheen de tijd, de jongeren een relatieve agency verkregen in het afdwingen van gedragsnormen. Zelfbeheersing was niet langer enkel een onderhandeling tussen opvoeder en gedetineerde, maar ook tussen de opvoeder en de directeur – en in het geval van Saint-Hubert, tussen de opvoeder en de maatschappij. Al bij al is het opmerkelijk dat de jongens de notie van zelfbeheersing opnamen in hun documenten. Het doet vermoeden dat het belang van zelfbeheersing onderdeel uitmaakte van een algemeen gedragspatroon, niet enkel in de context van het Rijksopvoedingsgesticht maar ook daarbuiten. Bij de brieven van de meisjes daarentegen kwam zelfbeheersing nauwelijks ter sprake, zoals hierna zal blijken. Hun klachten waren van een heel andere orde.

Brugge: “Ware er hier geen Directeur, we zouden de zusters doen bezwijken”

Voorgaande casussen behandelden het onderhandelen over gepaste omgangsvormen van de opvoeders. Maar in Brugge zijn er ook tekenen dat niet enkel de omgangsvormen ter discussie stonden maar de legitimiteit van het gezag zelf. In 1948 vond er voorval plaats dat veelzeggend was over de autoriteitsposities binnen de instelling. In een aantekening schreef de directeur over Cornelia: “elle refuse catégoriquement d'obéir à sœur Andrée, qui en a peur. Par moments elle prend ses attitudes agressives. Vers 17 heures sœur Andrée vient chez moi, encore tremblante: elle n'a pas osé faire fonctionner la sonnerie d'alarme de peur que C. l'aurait attaquée.”²⁰ Pas met behulp van andere meisjes kon Cornelia overmeesterd worden en in haar kamer opgesloten worden. Eenmaal in haar kamer, riep Cornelia scheldwoorden aan het adres van de zusters, en aan Zuster Andrea in het bijzonder: “Sœur Andrée ne jouera pas longtemps avec moi”. Het is jammer dat er van Zuster Andrea zelf geen bronnen zijn nagelaten. Haar angst wordt haar toegekend door de directeur, maar het is onmogelijk te achterhalen hoe zij haar taakuitvoering beleefde. Wel is duidelijk dat de zusters minder gezag genoten dan de directeur. Dit bleek

---

¹⁹ Ook in de jaren dertig echter zijn er al sporen terug te vinden van een zelfreflectie bij de opvoeders. Op een vergadering zei opvoeder Berghmans namelijk: “We moeten ons eigen zelf ontleden, ons leren kennen, opdat we ons eigen fouten zouden kunnen uitroeien. Alzoo zullen we de moeilijkheden voorkomen die er bij gebeurlijke handelingen soms zouden kunnen voorvallen. Het innerlijke gevoel geeft ons uiterlijk weer en dat moeten wij vooral begrijpen om sympathiek op te treden bij onze leerlingen.” RAAB, M65, 220, Studiekring op 23/11/1938.

²⁰ RAB, M24, 860, Dossier 359, nota van de directeur op 02/03/1948.

uit verschillende andere aangelegenheden, met name in de reactie van Gabrielle, opgesloten in Brugge in 1927. “Schelde de Z.O. [Zuster Overste] uit voor "sale beguine" er bijvoegende: “Ware er hier geen Directeur, we zouden de zusters doen bezwijken”.²¹ Dit discours vindt ook haar weerklank in clandestiene briefjes die in de instelling circuleerden eind jaren twintig. Behalve het contesteren van het gezag van de zusters, vond ik weinig aanwijzingen over individuele interacties tussen de zusters en de meisjes. In tegenstelling tot de evolutie die zich aftekende in Mol, zien we in Brugge geen rapporten opkomen waarin de opvoedsters hun eigen gedragingen dienden te beschrijven en legitimeren. Ook lijkt het erop dat de taak van de zusters zich entte op het behouden van de goede orde en het werkritme. In die zin sloot hun taak meer aan bij de negentiende-eeuwse opvattingen over heropvoedingsinstellingen waarin een individuele relatie tussen jongeren en het personeel eenvoudigweg geen relevantie had (cfr. supra). Hun relatie beperkte zich dan ook tot een permanente spanning, of zo lijkt het toch in de bronnen.

“Si j'avais eu un père comme vous...” De opvoeder als vertrouwenspersoon.

Anders was het in Mol, waar ondanks het disciplinair karakter van de instelling toch een zekere manoeuvreerruimte leek te bestaan voor vertrouwelijke relaties. Het feit alleen al dat de jongeren hun beklag deden over het gedrag van bepaalde opvoeders en hiervoor beroep deden op hun collega's, zegt iets over de relaties. In Brugge zijn zulke documenten enkel gericht aan mensen die zelf geen deel zijn van de heropvoedingsinstelling; er was eenvoudigweg niemand om zich tot te richten. In de jaren vijftig was er in ROG Mol bijvoorbeeld een sterk contrast tussen de opvoeders Sw. en Sm. Die laatste was zeer onpopulair bij de jongeren en zoals we eerder zagen, werd hij ook door de instelling al berispt. Opvoeder Sw. daarentegen ontving veel brieven van de jongeren, ook al was het na een conflictueuze gebeurtenis. Alphonse bijvoorbeeld klaagde het gedrag van Sm. aan tegenover Sw.:

M Sm. a déjà fait retardé ma libération et maintenant qu'il sait que j'essaye d'avoir un mention vous croyez qu'il va m'encourager. Non n'est ce pas M Sw. [ceci] n'est pas humain. Vous ne croyez pas que si j'avais fait quelques chose de contraire M Sm. ne m'aurait pas envoyer directement en cellule au lieu de le faire indirectement ce qui ne sont pas ses habitudes.²²

---

²¹ RAB, M24, 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 19/08/1927.

²² RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Brief aan opvoeder Sw., 17/11/1958.

Het uittreksel is veelzeggend want het laat zien dat Alphonse wel de *verwachting* koesterde dat de opvoeder hem zou aanmoedigen, en het toont ook aan dat Alphonse al goed had doorgrond wat de gewoontes waren van opvoeder Sm. in het sanctioneren. Op het document van Alphonse zijn geen aantekeningen gemaakt, dus wat Sw. ermee deed, is niet geweten. Maar ook uit andere briefjes bleek dat Sw. veel vertrouwen genoot van de jongeren: “Maintenant Monsieur Sw. je voudrais vous demandez une chose qui me tient particulièrement à cœur, puisque vous êtes le seul des 2 sections 3 et 4 qui l'on peut confier cela et qui connaisse de partie si pas tout le caractère des élèves”²³. Ook bij andere jongens was er appreciatie merkbaar als ze meenden dat de opvoeders hen werkelijk probeerden te begrijpen. Voor sommige jongens bepaalde de relatie met hun opvoeder ook hoe ze zich voelden in hun sectie. Remy bijvoorbeeld bevond zich in 1949 op de eresectie, de hoogste sectie die ook de meeste vrijheden genoot. Maar aan zijn kinderrechtter schreef hij dat hij zijn vorige sectie miste: “Hoe graag had ik bij mijn [eigen] sectieoverste gebleven want deze hielp mij met raad en daad.”²⁴ Ook het feit dat verschillende jongeren de secties niet benoemden met hun graad maar hen aan de naam van de opvoeder koppelde, wijst op het belang van de individuele verhouding met de sectieoverste.²⁵ Door het paviljoenensysteem genoten de opvoeders in Mol een relatieve vrijheid om hun sectie zelf in te richten, zo blijkt ook uit de jaarverslagen en vooral na de Tweede Wereldoorlog. Dit maakte voor de jongens dan ook een groot verschil.

Maar een vertrouwelijk contact mocht niet eender welke vorm aannemen. In 1947 nam Remy de pen ter hand om een klachtenbrief te schrijven aan de minister. Het onderwerp: onbetamelijk gedrag van zijn werkmeester.²⁶

De 21ste maart 1949 kwam juffrouw Jose naaister van het Observatiegesticht in de schoenmakerij om de herstellingen aan te brengen en af te halen. De leerling [...] René keek achter zich om naar haar te kijken. Mr A. zei toen "Hebt gij nog nooit een schone vrouw gezien" waarop de leerling antwoord (sic): "Liset is schoner" Hier mede bedoelde hij zijne verloofde. Hierop zei Mr A.: "Indien die (José) haar broekske afdoet mag Lisetje er nog niet aan rieken" Hierop lachtte (sic) de jongens in de atelier.

2e Mr A. leest dikwijls liefderomans in de atelier terwijl hij de andere jongens aan 't werk stelt. Ongeveer een maand geleden had hij een liefde roman bij waarop een vrouw lag een canapé die bijna naakt was. Hij toonde dit boekje aan eenige jongens.

---

²³ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Brief aan opvoeder Sw., 06/02/1958.

²⁴ RAAB, M17, 576, Dossier 6949, Brief aan de Kinderrechtter, 13/11/1949.

²⁵ Lucien bijvoorbeeld schreef dat hij behoorde tot de “Section de Monsieur D.”. RAAB, M17, 579, Dossier 6976, Brief aan de directeur, 01/08/1947. Of Michel die zich naar eigen zeggen “dans la section de Mr H.” bevond. M17, 580, Dossier 7007, Brief aan de directeur, s.d., ca. 1947.

²⁶ RAAB, M17, 576, Dossier 6949, Brief aan de minister, ongedateerd, vermoedelijk 1949.

aan genaamde leerling Guillaume, een waal, zei hij toen deze vroeg om het ook te mogen zien: "Tu peux te branler dessous" Terwijl hij het prentje toonde

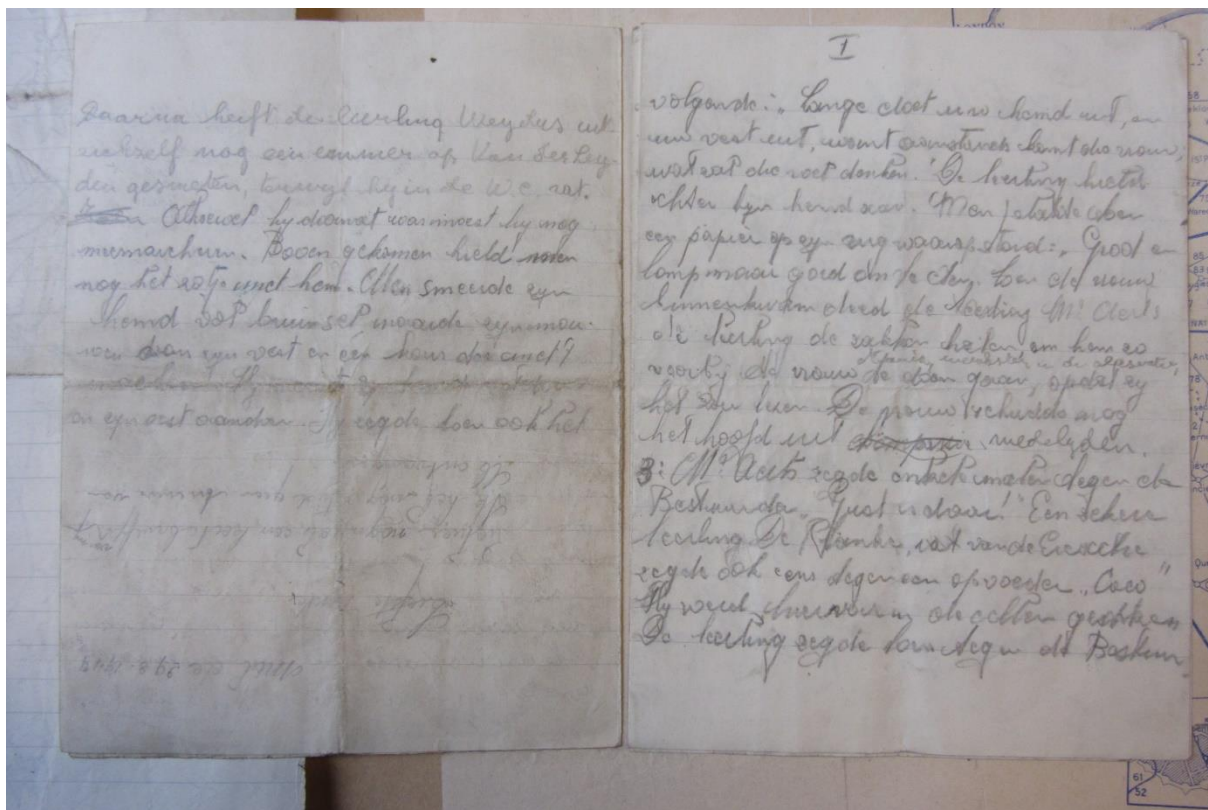
De brief van Remy toont aan dat de jongens evenmin gediend waren van een té vertrouwelijke omgang van de opvoeders met de jongeren. De platte humor van de werkmeester werd allerm minst op prijs gesteld door Remy. Maar Remy's brief is ook om een andere reden belangrijk. De klachten die hij uit in de brief gaan namelijk nog veel verder. Hij beschrijft situaties waarin een bepaalde leerling in de groep vernederd wordt, eerst door de werkmeester en nadien ook door de andere jongens. De jongens deden lustig mee en diende ook geen klacht in, niet alleen uit schrik maar ook omdat Mijnheer A. zijn atelier verregaande gunsten toekende en veel rookpauzes voorzag, schreef Remy. Maar ook een ander punt verdient onze aandacht. Volgens Remy werden klachten die jongens tot het ministerie of hun kinderrechtter richtten, nooit verstuurd:

Naar 't ministerie schrijven moogt ge. Ge plakt uw brief toe en geeft hem af.
Weiniger dagen nadien vindt ge hem terug in de vuilnismand, kapot gescheurd. Ge moogt zeker zijn dat men van niets [hoort]
Men laat u [weten] dat uw brief weg is. Maar ondertussen zet men U het betaald.
Men zoekt om U te kunnen straffen u om in de [cellen] te duwen.²⁷

Waarom precies Remy's brief hier bewaard is, is niet duidelijk. Het exemplaar dat bewaard is in zijn dossier is geschreven in potlood, op kladpapier en bevat veel doorhalingen. Is het een kladversie van een brief die daadwerkelijk verstuurd is, of is het een bewijs van Remy's punt? Een envelop trof ik niet aan.

---

²⁷ RAAB, M17, 576, Dossier 6949, Brief aan de minister, ongedateerd, vermoedelijk 1949.

Figuur 8 Uittreksel uit de brief van Remy aan de minister. Zijn brief werd geschreven op kladpapier met potlood en zit vol vouwen en doorhalingen. Een kladversie, of een brief die de instelling nooit verstuurde?

Desondanks mag niet vergeten worden dat ROG Mol een disciplinaire inrichting bleef, waarin hiërarchie en gehoorzaamheid de sleutelwoorden waren. De bronnen getuigen minder van gevallen van agressie dan in Brugge, maar er waren wel incidenten van geweld. Het dossier van Fernand, opgesloten in Mol in 1929, is zo'n voorbeeld. Tussen februari en april 1929 werd Fernand meermaals en langdurig in de afzonderingscel geplaatst met periodes van een regime op water en brood of ontzegging van de avondmaaltijd.²⁸ Een opvoeder maakte melding van het gebruik van de 'dwangrok', Fernand zelf maakte gewag van slagen.²⁹ Het dossier bevat een stapeltje brieven en aantekeningen over verschillende conflicten, en daarin geeft het inzicht in hoe de conflicten werden beleefd door Fernand enerzijds en de opvoeders anderzijds. Interessant hierin is hoe binnen het constante conflict tussen Fernand en de opvoeders, binnen het geweld en de draconische maatregelen, er toch verschillen zijn te ontwaren in de individuele relaties die Fernand met zijn opvoeders had. Voor Mijnheer G. bijvoorbeeld, de ateliermeester, had hij geen goed woord over. Ook met Mijnheer Breugelmans boterde het niet. Maar met Mijnheer W., de sectiechef, was de relatie

²⁸ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Brief van Opvoeder Breugelmans aan Opvoeder W., 04/03/1929.

²⁹ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Brief van Fernand aan de Directeur, 17/03/1929.

complexer. Net als de andere opvoeders, deelde W. meermaals straf uit aan Fernand. Het was W. die berichtte de dwangrok te hebben ingezet bij Fernand. En tegelijk is het ook W. bij wie Fernand zijn beklag doet over de andere opvoeders, aan wie Fernand zijn beloftes uitspreekt om zich beter te gedragen, zijn beklag doet over de onrechtvaardigheid waarmee hij is behandeld in vergelijking met andere jongens die hetzelfde gedrag vertonen, en is W. diegene aan wie hij schrijft: “vous savez monsieur W. comme je suis car si vous ne me connaissez pas encore après après 6 ou 7 mois eh bien il n'y aura jamais personne qui s'aurait dire qu'elle caractère les élèves ont.”³⁰ Het wijst erop dat Fernand een andere relatie onderhield met W. dan met de andere opvoeders. In één brief schreef hij zelfs: “si j'avais eu un père comme vous je [pense] que je ne serai pas ici parce que malgré qu'on n'est pas vos enfants vous faites tout pour nous plaire comme si se serait a vous enfants que vous le [f]eriez!”³¹ Zelfs binnen de omgangsvormen die worden gekenmerkt door een permanent conflict, zijn er dus verschillen te ontwaren tussen de verschillende stijlen van de individuele opvoeders. En zelfs als dit deze brief kritisch gelezen kan worden als een slimme toe-eigening van Fernand en een manier om W. stroop aan de baard te smeren om tot een betere verstandhouding te komen, laat het zien dat dit discours over vaderschap en vertrouwelijkheid klaarblijkelijk het script was waarop Fernand moest inspelen. Het suggereert dat Fernand aanvoelt dat de opvoeder verondersteld wordt om ‘vaderlijkheid’ voor de dag te leggen in zijn omgangsvormen. In de praktijk was die vaderlijkheid ver zoek, maar de afwezigheid van een vergelijkbaar discours in de contacten tussen de meisjes en de opvoedsters in Brugge wijst wel op een verschil tussen Mol en Brugge. Tot slot moet ook gewezen worden op een verschil in rang tussen W. en de andere opvoeders. Als sectiechef stond W. namelijk iets hoger in rang, en genoot hij daardoor misschien meer ‘legitimate power’ dan de lagere opvoeders. Hierna zal blijken dat de het gegeven van de vertrouwelijkheid namelijk a fortiori aanwezig is bij de directeur.

De directeur: tussen gezag en vertrouwen

In zijn onderzoek naar ‘totale instituties’ merkte Erving Goffman op dat hoger geplaatst personeel meer gezag geniet dan het lagere personeelskader, en dat dit gezag hem of haar bovendien gemakkelijker toekomt dan het lagere personeelskader, dat de hiërarchische

---

³⁰ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Brief aan Opvoeder W., 24/03/1929

³¹ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Brief aan Opvoeder W., 24/03/1929.

orde elke dag actief moet afdwingen.³² De directeur geniet dan ook een hogere mate van ‘legitimate’ power; macht die rechtstreeks voortvloeit uit iemands positie.³³ Uit de dossiers van Sint-Andries, Mol en Brugge valt op te maken dat de directeur actief van zijn positie gebruik maakte om in te grijpen bij incidenten. In ROG Mol en Brugge had de directeur een actievere rol en greep ook fysiek in bij conflicten. In een brief aan de minister mopperde directeur Meyers in 1956 bijvoorbeeld dat hij ’s nachts veelvuldig zijn bed moest verlaten om in te grijpen op “storend gedrag van verpleegden”.³⁴ Maar de directeur kon ook van zijn extra autoriteit gebruik maken zonder dat hij zelf aanwezig was. Zo droeg Rouvroy de opvoeder bijvoorbeeld op dat deze Fernand L. in de afzonderingscel moest zetten “en lui disant que c’est sur mon ordre”.³⁵ Nergens lijkt de directeur een actievere rol te hebben gehad dan in Brugge in het interbellum.

“la légende du directeur qui frappe”

Zoals hoger gesteld werd de meisjesinstelling van Brugge gerund door zusters. In vergelijking met hen beschikten de mannelijke personeelsleden natuurlijk over het voordeel van het fysieke overwicht. In Brugge was de interventie van de directeur dan ook schering en inslag, vaak bijgestaan door de werkmans. Het strafregister maakt veelvuldig melding van hun gezamenlijk optreden om de meisjes te overmeesteren. Op 30 januari 1929 brak er een opstand uit onder zeven meisjes in Brugge. De aanleiding was de bestraffing van Rosalie, die een solidariteitsreactie losmaakte bij de andere meisjes, onder wie Marie. Het strafregister maakt gewag van de agressie van de meisjes, het overmeesteren, het gebruik van de douche en hun opsluiting in de afzonderingscel. Zes maanden later – in juli 1929 – nam de directeur contact op met de Inspecteur-Generaal van de Kinderbescherming. Na een nieuw incident was Marie nog eens teruggekomen op wat er in januari was gebeurd en zei haar kinderrechtster te zullen inlichten over slagen die de directeur haar had toegebracht ter hoogte van haar baarmoeder. Deze ‘chantage’, zoals de directeur het noemde, werd aan hem medegedeeld door een brief die Marie op haar lei had geschreven. Maar het was “le premier mot” (sic) dat de directeur hoorde van deze beschuldiging, bezwoer hij de Inspecteur-Generaal, en hij had dan ook onmiddellijk

---

³² Goffman, *Asylums*, 108.

³³ John R. Hepburn, ‘The Exercise of Power in Coercive organizations: A study of prison guards’, *Criminology* 23 (1985) 145–164, aldaar 146.

³⁴ RAAB, M17, 110, Personeelsdossier van Meyers Henrik, Brief aan de minister 25/05/1956.

³⁵ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Brief van de directeur aan de opvoeder, 13/02/1929.

Behalve de incidenten waar de directeur dus actief gebruik maakte van zijn autoriteit, kon zijn autoriteit ook een passieve dimensie aannemen: aan slechte gedragingen die werden vertoond in zijn van de directeur, werd extra zwaar getild.

een onderzoek laten instellen. Maar de beschuldiging was hoe dan ook “mensongère”, en hij verzocht de inspecteur om Marie dan ook goed aan de tand te voelen over het onderwerp. Bijgevoegd stuurde hij een medisch advies van de arts Depoorter die verklaarde “met zekerheid vast te stellen dat daar niets door stoot kan geraakt geweest zijn”. Latere documenten getuigen dat Marie na een onderzoek haar beschuldigingen introk en zich verontschuldigde ten aanzien van de Inspecteur-Generaal. Aan Marie’s klacht werd verder geen gehoor gegeven.

Hoewel expliciete klachten zoals Marie’s brief zeldzaam zijn, is haar relaas niet ongeloofwaardig. De reactie van de directeur was hier echter niet om Marie’s brief te verdoezelen, maar om deze eigenhandig door te sturen naar de Inspecteur-Generaal, en daardoor de controle erop te behouden. In zijn mededeling aan de Inspecteur-Generaal vroeg hij, zoals het hem betaamt, een medisch onderzoek (weliswaar zes maanden na de feiten), en verzocht de Inspecteur-Generaal om Marie te ondervragen. Marie’s klacht was echter al bij voorbaat afgedaan als “totalement mensongère”. De directeur beriep zich ook op het officiële strafregister, dat melding maakte van een “bestrafing en een douche” en de context van het voorval schetste. Haar “uitbarsting” was het bewijs dat haar “salauderie instinctive” kwam bovendrijven. Het beeld van Marie als een waanzinnige met neuropathische aandoeningen werd bevestigd in het medisch rapport, dat wees op haar verleden van gonorrhoea en haar “geprikkelde clitoris”. Het past bovendien naadloos in het discours over de moreel geperverteerde meisjes bij wie men niet meer mocht hopen dat hun innerlijke kern ooit nog verbeterd kon worden.³⁶ Maar de beste strategie die de directeur kon toepassen, was om het slachtofferschap zelf op te eisen. Het verwijt – ondanks het feit dat het bij monde kwam van “une disciplinaire, vicieuse patentée” –, schreef de directeur,

m'émeut d'autant plus que je mets toujours beaucoup d'humanité dans mes interventions en cas de crises et s'il m'arrive quelquefois de réagir énergiquement pour éviter un corps-à-corps, c'est que l'attitude d'un sujet récalcitrant l'exige, mais jamais, même involontairement, je n'ai touché chez une de nos filles à un organe sensible. Tout le personnel est là pour venir témoigner s'il le faut.
il arrive d'ailleurs souvent que je suis moi-même le mal arrangé et bien des fois la sœur infirmière a dû désinfecter des morsures, égratignures, coups de griffe que généralement seul le directeur récolte en accomplissant cette partie la plus ingrate de sa mission.

Door de aandacht te vestigen op zijn eigen leed in het uitvoeren van zijn verantwoordelijkheden, kon de directeur de aandacht afleiden van Marie’s klacht – een tactiek die gekend staat onder de noemer ‘self-victimization’. Hiermee wil ik niet zeggen

---

³⁶ Massin, “La Discipline”, 38.

dat de directeur nooit geconfronteerd werd met fysiek geweld van de gedetineerde meisjes. Maar om zelf het slachtofferschap op te eisen van een situatie waar hij op elk moment uit weg kan door eenvoudigweg zijn ontslag in te dienen, is onvergelijkbaar met de situatie van meisjes in detentie. Niettemin is het uittreksel wel veelzeggend over de omgangsvormen tussen de directeur en de meisjes. Het strafregister maakt weliswaar melding van schermutselingen of situaties waar de directeur de meisjes moest “vasthouden”, maar het feit dat “réagir énergiquement” wordt ingezet om contact te minimaliseren, laat een andere orde zien.

De klacht laat ook iets los over Marie’s onwrikbare geloof in het systeem. Na haar klacht werd ze met vier mannen geconfronteerd die haar beschuldigingen allen afwezen: twee mannelijke artsen (die het vaginale onderzoek uitvoerden), de Inspecteur-Generaal, en tot slot de directeur. Meteen na de klacht werd Marie opgesloten wegens weigering te gehoorzamen en “Valse beschuldigingen tegenover den Bestuurder als zou deze haar een slag op de matrice te hebben toegebracht voor 6 maanden.” Desondanks verloor ze haar geloof in het systeem niet, want rond november 1929 moet ze klaarblijkelijk opnieuw een klacht hebben ingediend, ditmaal aan haar kinderrechter. Aan haar kinderrechter had ze in het verleden al eerder brieven gestuurd, zo blijkt uit correspondentie in haar dossier, maar een antwoord kreeg ze enkel bij monde van de directeur, nooit rechtstreeks van de rechter. De kinderrechter achtte het schrijven aan gedetineerden duidelijk niet tot zijn takenpakket, zo blijkt uit het feit dat hij de directeur vroeg om een boodschap aan Marie door te geven als antwoord op haar brief, “comme je n’ai pas l’habitude de correspondre directement avec les enfants placés sous ma juridiction”.³⁷ Niettemin stuurde Marie dus ook een klacht aan hem, “puisqu’il m’avez dit de bien me soigner”³⁸. De originele brief zit niet in haar dossier, maar de kinderrechter berichtte rond die periode aan de directeur dat Marie “m’a adressée une lettre plein d’accusations contre le régime de votre établissement”. Het vervolg van de brief schept echter weinig illusies over het gevolg dat de rechter aan de brief zou geven. De kinderrechter liet in niet mis te verstane bewoordingen weten dat hij geen enkel geloof hechtte aan deze beschuldigingen en dat hij Marie verweet om onrust te zaaien tegen “zij die enkel het beste met haar voor hebben”. “Si elle continue de la sorte,” vervolgde de rechter, “elle tombera dans la pire des misères après qu’elle aura été abandonnée à elle-même”.

Heeft Marie’s klacht dan helemaal geen gevolgen gehad voor de verdere omgangsvormen tussen haar en de directeur? Haar dossier telt na juli 1929 – de datum van de eerste klacht – enkele brieven van de directeur aan de inspecteur en aan de rechter waarin hij uitgebreid relaas deed over de omstandigheden waarbinnen ze werd opgesloten, met een bijzondere aandacht voor haar buik. Alle mogelijke suggesties van

---

³⁷ RAB, 832, Dossier 9, Brief 27/09/1928. De Kinderrechter had haar wel een bezoekje gebracht.

³⁸ RAB, 832, Dossier 9, Brief 03/07/1929, “Copie d’une lettre qui m’a été présenté par L. sur son ardoise”

geweld tegen haar buik werden al bij voorbaat gepareerd. Claimde Marie dat de arbeider te hard duwde op haar buik, dan haastte de directeur zich om te zeggen dat dit niet klopte. Hij voegde er zelfs aan toe dat hij haar had aangeraden niet met haar blote voeten op de vloer te staan, aangezien dit kon leiden tot buikpijn. Het verband tussen blote voeten en buikpijn werd in januari 1930 ook nog eens herhaald in het strafregister: “Loopt op bloote voeten rond. Ondanks verbod van den Heer dokter. Zoo komt het, zegt deze, dat zij daarna van buikpijn enz... komt klagen. De Heer dokter vraagt mij dit te willen aantekenen om zijn verantwoordelijkheid en de mijne te dekken. 19/01”³⁹

De klacht mocht bij de gezagsdragers dan wel in dovemansoren vallen, ze vond wel degelijk weerklank bij de meisjes. In het dossier van Julia wordt bijvoorbeeld ook melding gemaakt van dit incident: “[Marie] L. a créé la légende du “directeur qui frappe” en montrant ou en commentant la lettre à certaines compagnes avant de me l’avoir remise.”⁴⁰ Van de Vliedt beschrijft hoe hij na algemene ordeverstoring ‘s nachts naar de kamer van Julia ging om haar tot orde te roepen, waarna Julia hem uitdagend toeriep of hij haar wel durfde te slaan.

Des scènes quasi identiques quoique beaucoup moins fréquentes que jadis, se présentent quelques fois à la discipline et parce que je suis et que je veux rester le maître, des [Marie] L. tâchent d’affaiblir mon autorité en m’accusant méchamment de brutalité. Je ne le souffrirai pas. J’accomplis ma mission avec amour et non avec de la haine. Et c’est pourquoi, Monsieur l’inspecteur Général, je me propose de vous faire rapport chaque fois que j’aurai été obligé de «frapper ». ⁴¹

Het feit dat Julia met haar opmerking verwees naar de situatie met Marie, toont aan dat de meisjes niet alleen op de hoogte waren van de conflicten, maar ze ook wisten en durfden te gebruiken in hun eigen discours. Daarnaast zag Van de Vliedt zich haast verplicht om het meteen te rapporteren indien hij een meisje sloeg, om verdere ‘chantagebrieven’ zoals die van Marie te vermijden zodat zijn autoriteit niet zou worden aangetast. Op deze manier had het gebeuren dus wel als gevolg dat de legitieme machtsbron van de directeur was ondergraven. Dit was echter nooit in de eerste plaats de bedoeling geweest van Marie. Haar was het in eerste plaats te doen geweest rond de manier waarop de directeur haar had behandeld.

---

³⁹ RAB, M24, 628, Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen van het rijksopvoedingsgesticht, 18/01/1930.

⁴⁰ RAB, M24, 833, Dossier 15, Brief van Jean Van de Vliedt aan Inspecteur Generaal, 09/07/1929, eigen cursief.

⁴¹ RAB, M24, 833, Dossier 15, Brief van Jean Van de Vliedt aan Inspecteur Generaal, 09/07/1929.

Het gezag van de directrice: “het is toch wel de kinderrechter die over ons baas is, zeker en niet gij”

Hoewel er in collectieve acties wel werd ingegaan tegen het gezag van de directeur, werd de legitimiteit van de hiërarchie zelden *openlijk* betwist door individuele meisjes.⁴² Dit veranderde in de jaren vijftig toen Maria Goetstouwers het directeurschap overnam. Uit de dossiers valt op te maken dat de meisjes niet zozeer haar omgangsvormen problematiseerden, maar haar gezag zelf. De meisjes schermde dan vooral met het gezag van de kinderrechter, dat voor hen in hoger aanzien stond dan dat van de directrice. Met name communicatie over de beslissing tot vrijlating kon tot hoogspanning en wrevel leiden bij de meisjes. Dit blijkt bijvoorbeeld uit volgende brief die de directrice richtte aan de kinderrechter in december 1958:

Mijnheer de Kinderrechter,
zou ik dringend mogen vernemen in welk verband er eventueel met D. gesproken werd over een "vrijstelling" op 11 januari 1959 of iets dat in die aard kan geïnterpreteerd worden?
D., die een onzer ZEER ERG MOEILIJKE minderjarigen is, heeft en de opvoedster en mezelf met de mooiste scheldwoorden bedacht, omdat wij het gewaagd hebben haar diets te maken dat wij in ieder geval van een 11 januaridag niets afweten. De in het publiek van de sectie verdedigde stelling van D. is: "het is toch wel de kinderrechter die over ons baas is, zeker en niet gij"
vermits ik weet hoe dikwijls onzer meisjes een nietig gezegde verkeerd interpreteren -wat ons altijd en altijd weer in zware moeilijkheden brengt- zou ik graag vernemen of er schijn van waarheid steekt in de verklaringen van D., opdat ik mijn houding zou kunnen bepalen tegenover dit meisje⁴³

De idee van een vervroegde vrijlating was van zo'n belang voor de gedetineerden dat de minste twijfel hierover tot grote zenuwachtigheid kon leiden. In dit geval bracht het niet alleen het individuele gedrag van Marie-Jeanne in het gedrang, maar riskeerde ook de algemene autoriteit van de directie aan te tasten, waardoor de directrice zich zeker genoopt zag om opheldering te vragen aan de rechter. Het antwoord van de rechter is niet bewaard in de archieven, maar wel een brief over hetzelfde thema die de directrice een kleine maand later stuurde. Daarin beklemtoonde ze opnieuw de moeilijkheid om de hiërarchie te bewaken als er onzekerheid bestond over vrijheid of verlof:

u kan vanzelfsprekend niet vermoeden HOE moeilijk het voor het bestuur te Brugge is om het gezag te vestigen bij de meisjes, die de KLEINSTE GELEGENHEID uitbuiten

---

⁴² Zie wel bijvoorbeeld het bijtende sarcasme van Gabriëlle in haar brieven aan de directeur, RAB, M24, 834, Dossier 26.

⁴³ RAB, M24, 904, Dossier 2095, Brief van de directrice aan de kinderrechter op 04/12/1958.

om dat gezag met de voeten te trappen op spectaculaire wijze. Het is, in dit uiterste gesticht werkelijk noodzakelijker dan eender waar, dat met veel voorzichtigheid te werk gegaan wordt.

toen ik u op 4 december jongstleden om uitleg vroeg omtrent ene uitspraak van D. "de heer KR heeft me beloofd dat ik op 11 januari vrij zou zijn" was dat werkelijk geen nieuwsgierigheid. D. had op een half uur tijd de gezellinnen van haar sectie tot verzet aangespoord, omdat ik het gewaagd had die VASTGESTELDE datum in twijfel te trekken en te wijzen op het voorstel dat ik U had gedaan en dat door U was aanvaard: "verlof in januari en vrijstelling op einde januari of februari". D. vond toen niet beter dan me in aanwezigheid van de meisjes, met haar gekende brutaliteit toe te snauwen: "De kinderrechter is toch wel baas zeker en als de kinderrechter me dat zegt dan hebt gij daar niks in te zien"

vooraleer D. terug tot de orde te roepen, wilde ik bijgevolg weten hoe juist de vork aan de steel zat. Vermits u me op 8.12.58 antwoordde dat u zich hield aan de voorgestelde tijd: eind januari of februari, heb ik de orde en gezag kunnen herstellen.

wat moet ik er nu mee aanvangen? Indien er werkelijk geen mogelijkheid is om de vrijstelling tot een tiental dagen later te verdagen, leg ik me bij de beslissing neer, doch het gezag dat we broodnodig hebben in een gesticht met opstandige meisjes zoals in Brugge, wordt er niet door geholpen⁴⁴

Het gaat dus om conflicten waarbij de jongeren geloofden dat beslissingen werden tegengehouden door de directeur. Uit veelvuldige aanpassingen van de regeling rond de communicatie over de vervroegde vrijlating en de coördinatie hiervan tussen directeur en kinderrechter, valt op te maken dat het hoe dan ook een delicaat onderwerp was.

Toch is het opmerkelijk dat ik in documenten van jongeren zelden zulke openlijke betwistingen terugvond voor de mannelijke directeurs. Één verklaring hiervoor kan zijn dat de rechter in de jaren vijftig een nauwer contact hield met zijn of haar 'pupillen', in tegenstelling tot een afwezige houding in het interbellum, zoals Dumortier uitwees.⁴⁵ Maar m.i. is er meer in het spel. Dit gegeven en de contestatie van het gezag van de zusters roept vragen op over *gender* en gezag. Het is misschien geen toeval dat vooral vrouwelijk personeel zich hiermee geconfronteerd zag in een maatschappij waarin autoriteit vooral werd (en wordt) geassocieerd met mannelijkheid. Gezag komt in vele vormen, en bij uitstek legitieme en dwangmatige vormen van gezag worden meer geassocieerd met mannelijkheid, zo blijkt uit hedendaags onderzoek.⁴⁶ Misschien kan men ook vermoeden dat de zusters voor deze moderne stadsmeisjes een set van verouderde gedragsnormen

---

⁴⁴ RAB, M24, 904, Dossier 2095, Brief op 03/01/1959.

⁴⁵ Dumortier, De jeugdrechter in twijfel, 325.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Mark Chesler en Alford A. Young Jr, 'Faculty members' social identities and classroom authority', *New Directions for Teaching and Learning* 2007 (2007) 11-19, aldaar 14; Paula Johnson, 'Women and Power: Toward a Theory of Effectiveness', *Journal of Social Issues* 32 99-110.

belichaamden waarmee ze zich niet in het minst konden identificeren.⁴⁷ Noties van gender en macht speelden dus hoogstwaarschijnlijk wel een rol, maar ook andere factoren konden meespelen: de andereruimtelijke organisatie bijvoorbeeld – een cellulair regime in Brugge tegenover een paviljoenensysteem in Mol of een ander beleid – een strikt beleid in Mol en een totalitair regime in Brugge.

De directeur als vertrouwenspersoon

Tegenover deze conflictueuze relatie stond ook dat de directeur in de ogen van de jongeren een vertrouwensfunctie kon hebben. Zo schreef Frans D. eind jaren twintig aan Maurice Rouvroy:

Mijnheer den Bestuurder,
Gij hebt mij meenig maal aanbevolen, als ik in een eigenaardig omstandigheden bevondt U te schrijven. Welnu, nu zal ik ook maar eens te pen opnemen, en U vertellen wat er gisteren is voorgevallen en in welke omstandigheden.⁴⁸

De brief geeft aan dat de directeur het zich kon permitteren om tegenover de jongens een andere houding aan te nemen dan de opvoeders, die dagelijks moesten bezig zijn met het afdwingen van het gezag. Maar de ene directeur is de andere niet, zoals blijkt uit onderstaande tabel.⁴⁹ Uit de tabel blijkt dat er een groot verschil zat in het aantal brieven dat gedetineerden richtten tot hun directeur. Verschillende factoren spelen hierin een rol: behalve de pedagogische stijl van de directeur, spelen ook de alfabetiseringsgraad en natuurlijk de schaal van de instelling. Aangezien met steekproefjaren werd gewerkt, is niet elke directeurschap evenredig behandeld. Wat de tabel echter wel terdege laat zien is het verschil in brieven dat de jongeren stuurden aan hun directeur, opvoeder of onderwijzer. Tijdsgebonden valt op dat de oudere instellingen nauwelijks een archiefspoor hebben nagelaten van individueel contact tussen de jongere en hun opvoeder – of liever, bewaker. Laten we de oudste instellingen buiten beschouwing, dan valt op dat de meisjes in Brugge zich in hun schrijven haast nooit richtten tot de individuen die de taak van opvoeder of lerares op zich namen. In ROG Mol gebeurde dit wel degelijk: 44 brieven werden teruggevonden waarin jongens zich richtten tot iemand

---

⁴⁷ Met dank aan Margo De Koster voor deze suggestie.

⁴⁸ RAAB, M17, 465, Dossier 5156, Brief aan de directeur, 01/08/1929.

⁴⁹ Een kanttekening bij de tabel: de steekproeven van de dossiers gebeurden op basis van het jaar van intrede van de jongeren. Hierdoor wordt niet elke opeenvolgende directeur evenredig gerepresenteerd in de absolute cijfers van de briefwisseling. Het belang van de tabel is dat het de relatieve verhouding toont in het aantal brieven gericht aan de directeur in vergelijking met het aantal brieven gericht aan de opvoeders.

anders dan de directeur. Behalve in 1957, richtten ze zich meestal tot de onderwijzer. Het wijst erop dat de jongens een andere relatie hadden met hun opvoeders, dan de meisjes met de zusters. Pas in 1957 zien we voor het eerst een brief gericht aan een opvoedster, precies na de secularisering.⁵⁰

Tabel 7 Briefwisseling tussen jongeren en verschillende personeelsleden.

Instelling	Steek-proefjaar	Directeur	Brieven aan de directeur	Brieven aan opvoeders	Brieven aan de onderwijzer	Totaal
RWK Brugge	1900		2	0	0	2
Gent	1900	Auguste Lebouck	8	0	0	8
ROG Brugge	1927	Van de Vliedt (1922-1925)	24	0	0	24
	1937	Van Zeir (1945-1957)				
	1947	Goetstouwers (1957)	17	0	0	17
	1957	Auguste Lebouck	19	1	1	21
ROG Mol	1927	Rouvroy (1923-1929)	26	7	4	37
	1937	Michel (1929-1945)	9	3	2	14
	1947	Verdonck (1945-55)	8	1	1	10
	1957	Meyers (1955)	57	17	9	83

De hoeveelheid briefwisseling tussen personeel en de jongere hoeft niet noodzakelijk recht evenredig te staan met een hogere of intiemere vertrouwensrelatie. Het is evenzeer aannemelijk dat de directeur bijvoorbeeld enkel aanspreekbaar was via schriftelijke communicatie, terwijl andere personeelsleden zoals opvoeders en onderwijzers ook mondeling in vertrouwen kon worden genomen. Maar zoals in hoofdstuk 7 zal blijken, was de directeur in Mol nauw betrokken bij de dagelijkse gang van zaken en had hij veelvuldig contact met de jongeren. En ondanks de aanwezigheid van brieven aan de opvoeders en onderwijzers in Mol, blijft het de directeur die het merendeel van de brieven ontvangt. Ook inhoudelijk laat dit verschil zich zien: de brieven aan de opvoeders gaan meestal over conflicten of incidenten, terwijl de brieven aan de directeur meertopoi kennen.

Kijken we naar de brieven aan de directeur, dan zijn daarin drie grote topoi te onderkennen: klachten over het regime in de instelling, gunstverzoeken en tot slot

⁵⁰ Een andere verklaring voor het geringe aantal brieven aan de zusters in Brugge is dat de zusters deze brieven zelf bijhielden en niet aan het dossier toevoegden. Dit is niet onmogelijk maar lijkt me onwaarschijnlijk gezien de grote verzamelwoede in Brugge waar elke snippetje die de meisjes in diskrediet kon brengen, aan het dossier werd toegevoegd.

brieven die geen duidelijk aanwijsbaar instrumenteel nut hadden. De eerste soort werd hoger al besproken bij de klachten over omgangsvormen van opvoeders. De tweede soort betrof een waaier aan gunsten. Het kon bijvoorbeeld gaan om een vraag tot overplaatsing naar een andere werkplaats, een andere afdeling, een verzoek tot een uitgaansverlof of een verzoek tot vrijlating. Zoals hierboven reeds aangehaald, kon zo'n verzoek tot vrijlating spanningen opleveren omdat de directeur kon schermen met de eindverantwoordelijkheid van de kinderrechter. Een groot aandeel was weggelegd voor brieven die de jongeren aan de directeur richtten vanuit hun afzonderingscel. Dit was vooral in Mol het geval, en in mindere mate in Brugge. Dit verschil tussen het gebruik van de afzonderingsruimte en de praktijken die hiermee gepaard gingen, wordt verder uitgediept in hoofdstuk 6.

Tot slot kan men er niet om heen dat in heel wat brieven de jongeren de directeur deelgenoot maakten van herinneringen uit hun persoonlijk leven, van dingen die hen overkwamen of gebeurtenissen die bepaalde gevoelens opwekten. Het opbrengen van gevoelens in brieven van gedetineerden wordt vaak gelezen als instrumenteel: gevoelens van medelijden zouden namelijk hun case versterken. Nochtans worden egodocumenten van andere sociale groepen duchtig gebruikt om onderzoek te doen naar gevoelens. Ik vind het aanmatigend om gevoelens van gedetineerde jongeren te reduceren tot hun instrumenteel gebruik. Gevoelensexpressie bij deze jongeren kan óók voortkomen uit andere noden dan een instrumenteel gebruik. Misschien hadden sommige jongeren eenvoudigweg nood om hun gevoelens te delen. Dit argument wordt nog versterkt doordat we weten dat 50% van de meisjes in Brugge na hun detentie bleef schrijven aan directeur Jean van de Vliedt zonder aantoonbaar nut.

Zonder de machtscontext te willen negeren, wil ik hier de aandacht vestigen op het bestaan van een groep brieven die weliswaar werden opgesteld naar aanleiding van een specifiek incident of met een doel voor ogen, maar die dat specifieke overstegen. Suzanne bijvoorbeeld nam in eerste plaats de pen ter hand om een verklaring te bieden voor haar slecht gedrag, maar schreef na drie lijnen: “en nu over wat anders”, om de rest van haar brief te wijden aan haar persoonlijke jeugd, de problematische relatie met haar broers en schreef zelfs over een ongeplande zwangerschap die werd afgebroken op initiatief van haar vriend, die de dokter had gezegd “dat hij me pillen moest geven”.⁵¹ In een tijdperk waarin het verspreiden van informatie over anticonceptie verboden was, is het op zijn minst opmerkelijk te noemen dat Suzanne dit deelde met haar directrice. Diezelfde Suzanne vertrouwde de directrice in een latere fase van haar opsluiting ook toe dat ze liever niet had dat haar voogd haar kwam bezoeken in de instelling. “En u zult wel u af vragen waarom awel ik zal het u eens vertellen toen ik van kiel ben weg gegaan ben ik naar huis geweest en daar mijn voogd lere kenen (...) hij heet Cezar den eerste dag al zijn

---

⁵¹ RAB, M24, 902, Dossier 2077, Brief op 17/02/1958.

ik er alleen met naar de film geweest en toen we terug naar huis zijn gegaan, zijn ik onder zijn gevoelens gevallen u verstaat het toch hé”.⁵² Het feit dat Suzanne seksualiteit en gevoelens bespreekbaar vond met haar directrice werd misschien gefaciliteerd doordat haar directrice een vrouw was, maar ik trof ook brieven aan van meisjes aan een mannelijke directeur waarin gevoelens en eerdere relaties werden besproken, soms zelfs zeer expliciet.⁵³ Brieven als deze wijzen erop dat er af en toe sprake kon zijn van een zekere vertrouwensrelatie tussen de gedetineerde jongeren en de directeur of directrice. Het illustreert in de praktijk wat Marie-Sylvie Dupont-Bouchat schreef over een nieuw directeursstijl dat opkwam in de vroege twintigste eeuw. Tot de eeuwwisseling heerste er namelijk een ideaalbeeld van de directeur als een militair aandoend figuur die bovenal mee de discipline moest bewaken in zijn “pénitencier-caserne”. Doorheen de tijd kreeg de directeursfunctie steeds meer de invulling van een bevlogen functionaris die het veranderde beleid in de praktijk moest omzetten. Maar na 1900 werd de directeur ook verondersteld een vaderlijke figuur te zijn die nooit het straffen en bewaken losliet, maar die disciplinerende praktijken wel verpakte met een luisterende, begrijpende en vergevende houding.⁵⁴ Maar de directeur als cipier was nooit ver weg, zoals blijkt uit de rol van Jean Van de Vliedt in Brugge.

Tabel 8 Briefwisseling tijdens en na de opsluiting

Instelling	Steek-proefjaar	Directeur	Tijdens de opsluiting	Na de opsluiting	Totaal
Sint-Andries	1900		2	2	4
Gent	1900	Auguste Lebouck	8	54	62
Brugge	1927-37	Van de Vliedt (1922-1925)	24	301	325
	1947	Van Zeir (1945-1957)	17	2	19
	1957	Goetstouwers (1957)	19	2	21
ROG Mol	1927	Rouvroy (1923-1929)	26	0	26
	1937	Michel (1929-1945)	9	1	10
	1947	Verdonck (1945-55)	8	6	14
	1957	Meyers (1955)	57	4	61

⁵² RAB, M24, 902, Dossier 2077, Brief op 05/03/1958.

⁵³ RAB, M24, 842, Dossier 133, Brief aan de directeur, ongedateerd, tussen 1939 en 1943.

⁵⁴ Dupont-Bouchat, *De la prison à l'école*, 202.

Fysieke afstand, emotionele nabijheid

Dit deel opende met de brief die Tanguy richtte aan zijn hulpverleenster nadat hij de zorginstelling had verlaten. In die brief erkende hij: “Het viel toen misschien niet zo hard op [dat ik het wel voor je had]. De complexe verhoudingen in die grote leefgemeenschap speelden hun rol. Mij dankbaar tonen, lukte me niet vaak, ook omdat ik me lang niet altijd dankbaar voelde.”⁵⁵ Een gelijkaardige complexe ervaring blijkt soms uit de dossiers van de jongeren: de opsluitingsperiode werd vaak gedomineerd door eenzaamheid, angst, machteloosheid en onderwerping. Toch bleven jongeren na hun opsluiting soms contact houden met de instelling, ook al was hun ervaring tijdens hun opsluiting niet altijd positief te noemen – om het lichtjes uit te drukken. Deze spanning tussen emotionele en fysieke afstand en nabijheid staat hierna centraal.

Om te beginnen wil ik twee prachtige brieven contrasteren: de brieven van Anna en Alphonse. Beiden wezen in hun brieven op de eenzaamheid in de instelling en de obstakels in het aanknopen van betekenisvolle sociale relaties. Beiden geven in hun brieven uiting aan hun kwetsbaarheid. Ze schrijven over de eenzaamheid, de pijn en gemis in de gesloten instelling. Alphonse was opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Mol in 1957 en 1958. In eerdere brieven had Alphonse al te kennen gegeven even te willen ontsnappen aan de drukte van de gemeenschappelijke ruimtes. In een opvallend kwetsbare brief gaf hij uiting aan het gemis aan een vertrouwenspersoon:

c'est dommage qu'il n'y est pas d'ami, d'homme à qui ont peut de temps en temps parler sérieusement vous me direz il y a les moniteurs, le chef de section, monsieur le directeur, mais je vous assure un élève ne confirmera jamais à un supérieur car il a peur, et il ne sait ni de quoi ni pourquoi.
vous me direz il y a aussi monsieur l'aumônier, chez monsieur l'aumônier on n'a pas peur, mais on n'est pas libre d'exprimer de discuter sur certain sujet chose que l'on peut faire, avers un autre homme alors il n'y qu'une seule personne qui y répond ici à l'établissement et c'est ma conscience.⁵⁶

Hij is een van de weinigen die het gemis van een vertrouwensband zo expliciet durft te benoemen. Anders is het bij brieven die ik aantrof in het dossier van Anna, opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge. De brieven zijn gericht aan ‘Sœur Andréa’, een zuster die ze kende van een vorige opsluiting. De brieven werden geschreven nadat Anna een poging tot zelfdoding had ondernomen. In haar brief schrijft Anna hoe ze tot het idee werd bewogen door een verhaal van een medege-detineerde dat haar op het idee bracht om stukken glas in te slikken, en, toen dat niets uithaalde, ze gedurende een hele periode twee naalden in haar buik stak zodat de hele zone uiteindelijk ontstoken raakte en ze

---

⁵⁵ Corbillon, ‘Brief aan Nancy, mijn hulpverleenster’.

⁵⁶ RAAB, M17, 675, Dossier 7750, Brief op 22/04/1958.

geen vast voedsel meer kon verdragen. Aan de Zuster geeft ze toe dat ze geen spijt heeft van haar poging “car je suis contente de mourir”. Wat ze echter nog mist, is een vergeving van haar zonden vooraleer te sterven. Hiervoor schrijft ze de Zuster aan. Wat de brief verder een hoge graad van intimiteit en vertrouwen geeft, is de expliciete vraag van Anna aan Zuster Andréa: “Sœur Andréa s.v.pl. ne le dite à personne et je ne veux pas qu’on me soigne je veux expier mes péchés et puis mourir, car je ne tient plus de la vie.”⁵⁷ Anna’s verzoek om de brief vertrouwelijk te behandelen, maar ook haar openlijke bekentenis aan een katholieke zuster dat ze nog steeds aan zelfdoding denkt, vergroten het vertrouwelijk karakter van de brief.

Anna’s tweede brief begint enigszins met een standaardzin van een gedetineerd meisje: “En voyant votre généreuse pardon, après la mauvaise conduite que j’avais eu a votre égard, j’ai été touchée et je me suis dit que vous m’aideriez bien a sortir de l’état ou je suis.”⁵⁸ Het verdere verloop van de brief geeft echter opnieuw blijk van een groot vertrouwen in Zuster Andréa, waarin Anna haar met klem vraagt “que personne d’autre que vous prenne connaissance de ceci”. In deze brief komen we ook te weten waarom Anna zich precies tot Zuster Andrea richt: “Je me confie à vous ma sœur parce que c’est vous qui avez guider Julia et que c’est vos conseils qui l’on fait devenir si bonne et bien je veux aussi devenir meilleure”. Het feit dat Anna af wist van het bestaan van Zuster Andrea, kan erop wijzen dat Anna eerst een medegedetineerde in vertrouwen had genomen, die haar doorverwees naar Zuster Andrea. Het is ook in de tweede brief dat Anna zich openlijker uitlaat over de redenen van haar poging tot zelfdoding: de verwijten van zichzelf, maar ook die van de directeur en de zusters over de fouten die ze had gemaakt, “et comme je ne voulais plus souffrir cela je m’étais dit que je trouverais le repos dans la mort”. Van deze keuze was ze inmiddels afgestapt, maar genezen zou ze nooit helemaal – “je suis trop loin (...) Mais je ne suis pas trop loin pour me convertir et c’est pour cela que vous demande de m’aider en disant un petit mot pour moi à Mr l’aumonier”. De brief eindigt dus, net als de aanhef, op een toon die uit eender welke brief zou kunnen komen. Maar het corpus van de brief is dat allesbehalve. De brief is een zeldzaam voorbeeld van het bestaan van een relatie tussen een personeelslid en een gedetineerde die zich niet kenmerkte door een cultuur van angst, wantrouwen en repressie, maar een relatie van breekbaarheid en vertrouwen.

Maar brieven zoals die van Anna en Zuster Andréa die getuigen van een bijzonder vertrouwen dat de jongeren aan een personeelslid schenken, zijn een zeldzaamheid. Als het thema al wordt aangehaald, dan is het vooral in een context waarin eenzaamheid wordt benadrukt, zoals in de brief van Alphonse. Tussen Anna en Alphonse is er echter

---

⁵⁷ De brieven in het dossier zijn kopieën van de originelen en zijn niet gedateerd. Mijn volgorde is dus een schatting. RAB, M24, 837, Dossier 73.

⁵⁸ RAB, M24, 837, Dossier 73.

een wezenlijk verschil: Anna legde al haar vertrouwen in een personeelslid dat niet aanwezig was in de instelling waar zij verbleef. De kans op een confrontatie met Zuster Andréa was nihil: Anna zou nooit terechtgewezen worden door de zuster omdat deze niet haar rechtstreekse superieur was. Dit betekent niet dat er geen machtsrelatie was tussen Anna en Zuster Andréa, wel dat deze anders was. De relatie kan in zekere zin vergeleken worden met de contacten tussen de directie en de jongeren die de instelling hadden verlaten. De opsluitingsdossiers kennen talloze brieven van jongeren die na hun vrijlating opnieuw contact zochten met de directeur.⁵⁹ Twee motieven vallen hierbij de onderscheiden. In een heel aantal brieven richtten de jongeren zich tot de directie met een verzoek om materiële hulp. De jongeren hoopten zo op hulp bij de aankoop van werktuigen, een nieuw kostuum of zelfs “mon instrument qui cout 100 francs une trombone”.⁶⁰ Een tweede motief is indirecter. De jongeren verkeerden tot hun 21ste officieel onder de jurisdictie van de staat, waardoor zij bij het minste vergrijp opnieuw een maatregel riskeerden en hiermee terug in een gesloten instelling konden belanden. Het hoge aantal herinschrijvingen in de instellingen geeft aan dat dit geen loze dreiging was.⁶¹ Tot hun 25ste konden deze jongeren hun spaargeld enkel opnemen met instemming van de kinderrechter.⁶² Verschillende jongeren keerden bij hun vrijlating bovendien niet meteen naar huis, maar kwamen terecht in een dienstbetrekking of plaatsing bij een ambachtsman, waardoor justitie haar greep op de jongeren nog behield. Voor de groep meisjes die waren bevallen in kraaminrichtingen van de staat, was het bovendien niet uitzonderlijk dat de instelling zich nog over hun kind ‘ontfermde’ terwijl de jonge moeder werd uitgestuurd om te werken in een dienstbetrekking. Zulke jongeren, en zeker de jonge moeders, hadden er dus het grootste belang bij om de directie ervan te overtuigen dat ze het goed stelden en dat ze op het rechte pad bleven.⁶³ Van deze twee categorieën correspondentie kan dus gezegd worden dat ze ontstonden door een aanwijsbaar belang.

Maar daarnaast is er ook een grote groep brieven die niet onder een van deze categorieën vallen. Hier lijken de jongeren er eenvoudigweg op uit om, zoals Henri aan de directeur van de gevangenis van Gent schreef, “de vous écrire de temps en temps une lettre. Cela me fera grand plaisir.”⁶⁴ Van de dossiers van meisjes die in het interbellum waren opgesloten in ROG Brugge, bevat liefst de helft brieven die geschreven werden na de vrijlating. In het dossier van Jeanne, vrijgelaten uit Brugge in 1931, zitten meer dan

---

⁵⁹ Voor de Gentse jeugdgevangenis, zie Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 265–269.

⁶⁰ RAG, M44, 1887, Dossier 3863, Brief aan directeur, 02/04/1910.

⁶¹ Van de 385 bekeken dossiers in de steekproefjaren tel ik 134 personen die meer dan één keer in ROG Mol werden ingeschreven.

⁶² François, *Guerres et délinquance juvénile*, 285.

⁶³ Carola Verbraak, ‘Emoties en moederschap in brieven van minderjarige delinquente meisjes in België’, *Historica* 3 (2018) 5–11.

⁶⁴ RAG, M44, 1866, Dossier 3652, Brief aan de directeur 02/05/1907.

zeventig brieven die ze naar de directeur schreef. In haar brieven deelt ze haar vreugde over haar nieuwe werk als conciërge, de beleving van het huwelijk en schrijft ze over het overlijden van haar man. Doorheen haar brieven is er bij Jeanne ook een toon ontsponnen die eigen is aan een langdurige briefwisseling: “Mais je parle tout le temps de moi et je ne me suis pas encore informée de votre santé. Je répare cela en souhaitant que soyez toujours en bonne santé, ainsi que Madame. Vous n’êtes donc pas encore installés à Bruxelles?”⁶⁵ Hoewel niet alle antwoorden van de directeur bewaard zijn, geeft deze brief aan dat ook de directeur elementen uit zijn persoonlijk leven – en dat van zijn vrouw – deelde met Jeanne. Jeannes brief wordt abrupt onderbroken door de oorlogs situatie: “Bon, voilà les sirènes qui se font encore une fois entendre. Pourvu qu’il n’y ait pas trop de malheureuses victimes,” schrijft Jeanne in maart 1944. Verderop schrijft ze over de gevechtsvliegtuigen. “Je crois qu’il en passe beaucoup. Avec la neige qui tombe on ne voit rien, mais qu’est-ce qu’on entend !!” Het is de laatste brief die Jeanne naar haar directeur zou schrijven. Wat er daarna van haar geworden is, blijft in het ongewisse. Ze had bijna dertien volle jaren contact gehouden.

Het feit dat zoveel jongeren na hun vrijlating toch terug contact zochten met de directeur, is moeilijk te vatten. Hoewel Veerle Massin ook terecht beklemtoont dat er veel meisjes waren voor wie Brugge een afgesloten hoofdstuk vormde, kunnen we de ogen niet sluiten voor de bijna vijftig per cent dossiers die wél brieven bevatten die dateren van na de opsluiting. Het onderhouden van contact met ex-gedetineerden werd ook aangemoedigd door rechter Paul Wets, die schreef dat het Engelse systeem van de ‘aftercare’ een lichtend voorbeeld was. De instellingen kenden de jongeren bovendien veel beter dan de afgevaardigden en correspondentie of zelfs bezoeken aan de ‘oude meesters’ moesten worden aangemoedigd.⁶⁶ Massin stelde vast dat de dossiers van directeur Jean Van de Vliedt er bovenuit springen in aantallen brieven, in tegenstelling tot de dossiers onder latere directeurs die nauwelijks brieven bevatten. “Ce rapport de confiance semble bel et bien être la caractéristique de Jean Van de Vliedt”, meent Massin.⁶⁷ Tijdens hun verblijf in de instellingen werden de relaties tussen personeelsleden en de gedetineerden gekarakteriseerd door afstandelijkheid, behoedzaamheid en de voortdurende dreiging van sancties; een afstand in nabijheid. Als er zich dus een nabijheid ingevoelens ontspon doorheen de brieven, dan kon dit alleen als de instellingen en de macht die ze uitademden zich op een veilige afstand bevonden.

Een brief wordt vaak gedefinieerd als een medium om een afstand te overbruggen.⁶⁸ De afstand is dan een hindernis, de brief het instrument om hieraan te verhelpen. De brief

⁶⁵ RAB, M24, 831, Dossier 6, brief op 04/03/1944.

⁶⁶ Wets, ‘Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets’, 388.

⁶⁷ Massin, *Protéger ou exclure?*, 486.

⁶⁸ Catherine Kerbrat-Orecchioni, ‘L’interaction épistolaire’, in: Jürgen Siess ed., *La lettre entre réel et fiction* (Paris: CDU SEDES 1998), aldaar 16.

laat een emotionele nabijheid toe *ondanks* de fysieke afstand. Bij Jeanne echter is het precies omgekeerd: voor haar was de emotionele nabijheid enkel mogelijk *dankzij* de fysieke afstand. De brief moet hier dan niet gedefinieerd worden als een medium de hinderlijke fysieke afstand te overbruggen, maar de brief is net de enige vorm waarin deze emotionele nabijheid tussen Jeanne en de directeur zich kon ontsppen.

Conclusie

In dit hoofdstuk ging ik in op de individuele relaties tussen de jongeren en de opvoeders vanuit de perceptie van de jongeren. Ik bestudeerde hiervoor documenten waarin jongeren hun ongenoegen uiten over hun behandeling. Net als aantekeningen over het gedrag van de jongeren, laten zulke documenten als het ware zien wanneer de opvoeders de ongeschreven regels schonden die hun functie als opvoeder omkaderen. In een vergelijking tussen de jongens- en meisjesinstelling kwamen grote verschillen aan het licht. In Gent en Mol uitten de jongens hun ongenoegen vooral tegen hiërarchische meerderen van de opvoeders in kwestie, met name de directeur of de paviljoenshoofden. In Brugge daarentegen uitten de meisjes hun ongenoegen aan mensen buiten aan de instelling: de kinderrechter of familieleden.⁶⁹ Bij de jongens werd duidelijk dat doorheen de tijd de jongeren steeds vaker het bewuste personeelslid bij naam durfden te benoemen, daar waar de jongens voordien eerder vage toespelingen maakten op een gebeurtenis en de opvoeders niet bij naam noemden. Omgekeerd is ook in de verslagen geproduceerd door de opvoeders in Mol steeds duidelijker dat zij zich moesten verantwoorden voor hun gedrag. Een ander verschil betreft de inhoud van het ongenoegen over hun behandeling. In Brugge trof ik verschillende aanwijzingen aan die wijzen op fysiek geweld en het veelvuldig gebruik van de dwangbuis, vooral in het interbellum. De klachten die de meisjes hadden, richtten zich dan ook daarop. In Mol vond ik enkele aanwijzingen voor het gebruik van de dwangbuis en een enkele melding van geweld. Het voornaamste twistpunt betrof echter de kalmte die de opvoeders al dan niet aan de dag legden bij een interventie. De jongens stelden het verlies aan zelfbeheersing van de opvoeders aan de kaak. Het doet niet alleen vermoeden dat de alledaagse omgangsvormen in beide instelling heel anders was, maar ook dat in beide instellingen een andere verwachting

---

⁶⁹ Het is niet onmogelijk dat ook jongens zich in personen extern aan de instelling richtten, maar hiervan heb ik slechts één voorbeeld teruggevonden. Maar zelfs indien meerdere brieven bestaan, is duidelijk dat de meisjes zich nooit richtten tot andere personeelsleden van dezelfde instelling om hun beklag te doen over hun behandeling, in tegenstelling tot Mol.

heerste over de opvoeder. Het aankaarten van verlies aan zelfbeheersing is immers van een andere orde dan het aankaarten van gebruik van fysiek geweld. Het suggereert dat de jongens in Mol en de meisjes in Brugge een andere ‘rode lijn’ voor ogen hadden waarop ze reageerden als deze overschreden werd. Veel meer dan in Brugge, verwachtten de jongens in Mol werkelijk een opvoeder die voldeed aan bepaalde pedagogische vereisten. Betekent dit dat er geen geweld werd gebruikt in Mol? Met zo’n conclusie moet voorzichtig worden omgesprongen. Zoals Jan Plamper treffend schrijft: “the absence of evidence is not necessarily evidence of absence”⁷⁰. Kunnen we er bijvoorbeeld van uitgaan dat er in Gent geen geweld werd gebruikt simpelweg omdat de bronnen er niets over loslaten? Neen, integendeel. Er moeten andere factoren in overweging worden genomen. In Gent bijvoorbeeld waren de meeste jongeren minder geletterd dan hun confraters dertig jaar later. Bovendien hadden ze minder mogelijkheden om te rapporteren: een kinderrechter om aan te schrijven hadden ze niet, een individuele relatie met een opvoeder evenmin en tot slot hadden ze de publieke opinie minder achter zich dan in de periode van de processen tegen Saint-Hubert.⁷¹ Mogen we uit het feit dat de jongens in Mol wél tools in handen hadden om het gebrek aan zelfbeheersing van hun opvoeders aan te kaarten concluderen dat ze ook wel hun ongenoegen zouden hebben geuit ingeval van geweld? De vraag kan echter gesteld worden of er inzake klachten geen ‘bovengrens’ was van feiten die zo groot waren dat ze niet ter sprake konden worden gebracht, zoals geweld.⁷² Hoewel hieruit dus niet geconcludeerd kan worden dat er geen geweld werd gebruikt, is het wel een feit dat in Mol de ‘kleinere’ bronnen van ergernis konden worden aangekaart. Dit is ook zichtbaar in briefjes waarin jongens een aanvraag deden om overgeplaatst te worden naar een ander atelier of een andere sectie. Deze briefjes zijn dan een laatste aanwijzing dat Mol een ander type instelling dan Brugge was, zijn. Los van het feit of het verzoek werd ingewilligd, wijst het bestaan van deze briefjes erop dat zo’n aanvraag tot hun beschikbare mogelijkheden behoorde. In de andere instellingen trof ik zulke briefjes niet aan. Op basis hiervan kan men besluiten dat in Brugge en Mol een ander type opvoeder verondersteld werd: de autoritaire bewaker in de eerste en de beheerste opvoeder in de tweede. Niettegenstaande wil ik met dit onderzoek allerm minst beweren dat er geen geweld voorkwam in Mol. Over deze kwestie ga ik in de conclusie van dit deel dieper in (p. 338).

In de jaren vijftig kwam er nog een verandering in het zelfbewustzijn van de jongeren. De jongeren trokken niet enkel de omgangsvormen in vraag, maar betwistten ook het gezag zelf. Verschillende collectieve opstanden tartten het gezag van de instellingen,

---

⁷⁰ Plamper, *The history of emotions*, 295.

⁷¹ Over verschuivende opvattingen over misbruik en de rol van publieke opinie, zie Adrian Bingham e.a., ‘Historical child sexual abuse in England and Wales: the role of historians’, *History of Education* 45 (2016) 411–429, aldaar 418.

⁷² Dank aan Jenneke Christiaens voor deze belangrijke opmerking.

zowel in Mol als Brugge.⁷³ Maar in het bekritisieren van personeel is een verschil merkbaar tussen de jongens- en meisjesinstellingen. In Brugge valt namelijk op dat individuele meisjes reeds in het interbellum expliciet het gezag van personeelsleden ondermijnden. In de jaren dertig werden de zusters bespot en konden enkel interventies van de (mannelijke) directeur en de arbeider de hiërarchie behouden. Maar onder het directeurschap van Maria Goetstouwers, zijn dan weer voorbeelden te vinden van meisjes die openlijk het gezag van de directrice ondermijnden tegenover de kinderrechtster. De meisjes contesteerden dus niet, zoals de collectieve opstanden van de jaren vijftig, “het” gezag als anonieme instantie, maar contesteerden de legitimiteit van individuele gezagdragers – en dan vooral vrouwelijke gezagsdragers. Want vooral van zusters en de vrouwelijke directrice werd de legitimiteit betwist, minder dan individuele mannelijke opvoeders en de mannelijke directeur. Het is niet zo dat de meisjes de autoriteit van de mannelijke directeur nooit betwistten, maar haast nooit openlijk of in zijn bijzijn. Ook bij de personeelsleden waren dus noties van gender en macht in het spel.

Wat met de idee van de opvoeder of directeur als vertrouwenspersoon? Tijdsgebonden valt op dat de oudere instellingen nauwelijks een archiefspoor hebben nagelaten van individueel contact tussen de jongere en hun opvoeder – of liever, bewaker. Doorheen de tijd zijn er steeds meer documenten terug te vinden die duiden op een individueel contact tussen jongere en opvoeder. Dit heeft evenveel te maken met de archiefproductie zelf als met de eigenlijke sociale relaties, maar het feit dát er zulke documenten zijn, getuigt van het belang dat de instellingen hechtten aan deze individuele relaties. Bijgevolg kan gesteld worden dat de notie van individueel contact – en bijkomend, het ideaal van vertrouwen – opkwam in een specifieke pedagogische context. Doorte kijken naar micro-interacties maar niet te vertrekken vanuit de ‘formele’ sancties, toonde dit hoofdstuk aan dat er ook andere omgangsvormen bestonden in de penitentiaire inrichtingen. Deze brengen nuances aan in de containerbegrippen van ‘straffen’ en ‘heropvoeden’.

Maar ook het verschil tussen ROG Brugge en ROG Mol valt op: in Brugge was er nauwelijks briefwisseling tussen individuele zusters en de meisjes, terwijl dat in Mol wel het geval was. Zulke betekenisvolle relaties kunnen misschien niet worden losgekoppeld van de machtscontext, maar ze mogen er ook niet toe gereduceerd worden. Het uiten van gevoelens was niet altijd en niet alléén van instrumenteel nut voor de jongeren. Het kon ook gewoon waarde op zich hebben, net zoals erkend wordt bij briefschrijvers uit geletterde milieus. Niettemin dient gezegd dat zulke voorbeelden van intimiteit zeldzaam waren. Emotionele nabijheid lijkt zich vooral te hebben ontwikkeld eens de jongere zich op een fysieke afstand bevond van de instelling, waardoor de machtsuitoefening een andere vorm kreeg.

---

⁷³ Ook in 1905 was er een collectieve opstand geweest in Gent, dus het is geen exclusief fenomeen voor de jaren vijftig. Zie ook Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 239.

Hoofdstuk 6

Grenzen aan gevoelens. Ruimtelijkheid en emotie.

Inleiding. Heropvoedingsinstellingen: geen monochrome containers.

Op 17 november 1958 kwam het tot een ruzie tussen Alphonse en Pierre om het dichtste plekje bij de verwarming. Ruzies tussen jongens in het rijksopvoedingsgesticht waren niet uitzonderlijk en werden doorgaans bestraft met een berisping of konden uitmonden in afzondering. Op die dag aarzelde opvoeder S. echter om in te grijpen. Ook toen Alphonse “uitdagend” en “brutaal” werd, zoals de opvoeder noteerde in zijn verslag, stelde opvoeder S. zich terughoudend op om in te grijpen. Het gebeuren vond namelijk plaats tijdens de misviering in de kapel. “Om de dienst en de orde in de kapel niet te storen heb ik op dat ogenblik niet willen ingrijpen,” verklaarde opvoeder S. later aan de directeur. “[ik] heb nadien Mijnheer Sw. van de feiten op de hoogten gebracht, welke de [leerling] M. naar de AS [Afzonderingssectie] heeft verwezen.”¹ De opvoeder voelde zich duidelijk gekneld tussen twee normen: indien hij meteen zou interveniëren en de opruiende jongere verwijderen zou hij de misviering en de serene sfeer van de religieuze ruimte storen. Indien hij niet zou interveniëren, zou hij zijn taak als opvoeder niet naar behoren vervullen. Het wijst erop dat de opvoeders zich geconfronteerd zagen met specifieke emotienormen die werden afgedwongen door de ruimte; ook als deze in conflict komen met de uitoefening van hun taak. Religieuze ruimtes zijn typische voorbeelden van wat Anderson en Smith “emotionally heightened spaces” noemen; ruimtes die duidelijke emotienormen afdwingen.² Dit was niet anders in het Rijksopvoedingsgesticht, waar de

---

¹ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Verslag van opvoeder Sm. 17/11/1958.

² Kay Anderson en Susan J. Smith, ‘Editorial: Emotional geographies’, *Transactions of the Institute of British Geographers* 26 (2001) 7–10, aldaar 8.

jongens voortdurend onderweg waren tussen de werkplaatsen, de leslokalen, de speelplaats, slaapzaal en de kapel – ruimtes die allemaal voor een andere emotionele beleving zorgden.

De aandacht voor de wisselwerking tussen emoties en ruimtelijkheid in gesloten instellingen kwam recent onder de aandacht door een kruisbestuiving tussen penologie en geografie. Martin en Mitchelson onderscheidden hierin “geographies of prison” en “geographies in prison”. Het eerste gaat om de politieke economie van penitentiare complexen, de positie van de gevangenis in het sociaal en economisch weefsel of de architecturale inbedding in de ruimte er rondom heen.³ Het tweede slaat op “the ordering of space and time and the negotiation of meaning and identity through these orders”⁴. Het vindt aansluiting bij wat wordt aangeduid onder de noemer ‘carcerale geografie’.⁵ Dit veld plaatst de beleving van carcerale ruimte op de voorgrond “both in terms of the individual’s movement into and out of that space and his or her experience within it, as well as the physical manifestation of the penal institution in space.”⁶ Onderzoekers binnen de carcerale geografie maken vaak gebruik van etnografisch onderzoek en bevragen bijvoorbeeld hoe gedetineerden een eigen ruimte creëren binnen de hypertransparante en cleane omgeving van de gevangenis,⁷ of bevragen hoe emotienormen kunnen verschillen naargelang de ruimte. Ben Crewe bijvoorbeeld wees op het bestaan van ‘emotion zones’ waar lossere emotienormen gelden dan in andere delen van de gevangenis.⁸ Omgekeerd kent ook het onderzoek naar emoties een verhoogde interesse in geografie.⁹ Onderzoekers bevroegen bijvoorbeeld de rol van sociale ruimtes in het creëren van sociabiliteit, of de spanning tussen sociale identiteit en ruimte in het onderhandelen van emotienormen.¹⁰ Onder meer Andreas Reckwitz wees op het onontkoombare van ruimtelijkheid en materiële cultuur bij een onderzoek naar

---

³ Philippe Combessie, *Prisons de villes et des campagnes. Étude d’écologie sociale*. Collection: Champs pénitentiaires (Parijs: Les Éditions de l’Atelier/Les Éditions ouvrières 1996) <http://classiques.uqac.ca/contemporains/combessie_philippe/prison_des_villes_des_campagnes/prison_des_villes_couverture.html> [geraadpleegd 28 maart 2019].

⁴ Lauren L. Martin en Matthew L. Mitchelson, ‘Geographies of Detention and Imprisonment: Interrogating Spatial Practices of Confinement, Discipline, Law, and State Power’, *Geography Compass* 3 (2009) 459–477, aldaar 462.

⁵ Dominique Moran, *Carceral Geography: Spaces and Practices of Incarceration* (Routledge 2016).

⁶ Dominique Moran, ‘Carceral geography and the spatialities of prison visiting: visitation, recidivism, and hyperincarceration’, *Environment and Planning D: Society and Space* 31 (2013) 174–190, aldaar 175.

⁷ David Sibley en Bettina Van Hoven, ‘The contamination of personal space: boundary construction in a prison environment’, *Area* 41 (2009) 198–206.

⁸ Ben Crewe e.a., ‘The emotional geography of prison life’, *Theoretical Criminology* 18 (2014) 56–74.

⁹ Zie bv. Liz Bondi, *Emotional Geographies* (Routledge 2016); Mick Smith en Liz Bondi, *Emotion, Place and Culture* (Routledge 2016).

¹⁰ Susan Broomhall ed., *Spaces for feeling: emotions and sociabilities in Britain, 1650-1850* (London ; New York: Routledge, Taylor & Francis 2015).

emotie.¹¹ Toch is de wisselwerking tussen ruimtes en affectieve praktijken geen ééndimensionale relatie, waarschuwt Reckwitz: “affects only form when a space is practically appropriated by its users, which always activates these users’ implicit cultural schemes and routines”.¹² De ruimtelijkheid wordt dus niet alleen bepaald door de materiële structuren, maar door de sociale betekenis die eraan gegeven wordt. De sacraliteit van de kapel bijvoorbeeld is niet inherent aan de materiële infrastructuur van de ruimte op zich, maar ontleent haar sfeer aan de culturele praktijken en betekenissen die eraan worden gegeven. Buiten de uren van de misviering diende de kapel voor de jongens tal van andere functies. Jules zag er een beschutte plek in waar hij op zijn gemak kon roken, voor Christian was het valse plafond boven het orgel de ideale verstoppiek in afwachting van de nacht die hem zou beschermen terwijl ze over muur zouden klauteren.¹³ In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe ruimtelijkheid en emotionele praktijken met elkaar interageerden. Ik kijk hierbij niet alleen naar hoe ruimtes werden ingezet in de pedagogische missie van de instellingen, maar ook hoe jongeren zelf betekenis toekenden aan de ruimtes.

Wat ruimtelijke indelingen betreft, zijn er verschillende modellen te vinden in de rijksopvoedingsgestichten en hun voorgangers. De vroegste jeugdgevangenissen ontstonden middenin de ‘cellulaire droom’¹⁴ van de gevangenhervormers. Dit model voorzag dat gedetineerden volledig van elkaar zouden zijn afgescheiden. De idee heerste dat de eenzame opsluiting voor een zuivering zou zorgen en de gevangen tot inkeer zou brengen. De praktijk had veel te maken met de strafrechtsleer die dominant was in de negentiende eeuw, waarbij een inbreuk op de wet werd gezien als een bewuste, rationele keuze van de mens als een ‘self-governing’ subject. Het woord ‘penitentiair’ zou zelfs etymologisch verband houden met ‘pénitence’ (inkeer, berouw); een gevoel dat er als gevolg van de eenzaamheid zou komen, schrijft Brett Story.¹⁵ Als blauwdruk van deze cellulaire modellen worden vaak het ‘Philadelphia’ of ‘Auburn’ gevangenismodel aangehaald, twee penale modellen die opkwamen in de Verenigde Staten in de vroege negentiende eeuw. De eerste categorie was een volledig cellulaire opsluiting waarin de gedetineerden hun tijd geheel van elkaar geïsoleerd in hun cel doorbrachten. Het Auburn-model daarentegen voorzag individuele cellen om te slapen maar liet de

---

¹¹ Gammerl, ‘Emotional styles – concepts and challenges’.

¹² Andreas Reckwitz, ‘Affective spaces: a praxeological outlook’, *Rethinking History* 16 (2012) 241–258, aldaar 255.

¹³ RAAB, M17, 678, Dossier 7761, Sanctie op 30/11/1957 en RAAB, M17, 715, Dossier 7948, Verslag op 01/01/1950.

¹⁴ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Ducpétiaux ou le rêve cellulaire’, *Déviance et société* 12 (1988) 1–27.

¹⁵ Brett Story, ‘Alone inside: solitary confinement and the ontology of the individual in modern life’, *Geographica Helvetica* 69 (2014) 355–364, aldaar 357.

gevangenen overdag in collectieve ruimtes om te werken.¹⁶ In Europa was vooral het Philadelphia-model in trek, zo ook bij Belgisch Inspecteur-Generaal van het gevangeniswezen Edouard Ducpétiaux. Over de eerste jeugdgevangenis voor jongens in Saint-Hubert was hij ontevreden omdat het gebouw waarin de jongens gevestigd werden geen infrastructuur bood voor individuele cellen. Ducpétiaux' misnoegen vond geen gehoor, maar hij werd gepaaid met de installatie van een soort kooien rond de bedden op de slaapzaal "créant pour la nuit au moins l'illusion de la séparation".¹⁷

Met de Kinderbeschermingswet van 1912 en de algemene hervormingen van de instellingen in 1921, werd een nieuw ruimtelijk model geïntroduceerd: het paviljoenenmodel. In dit model zou elke afdeling als het ware een eigen 'familie' zijn, met eigen zalen (familiezaal, klas en slaapzaal) en eigen opvoeders.¹⁸ In de meeste instellingen gebeurde de opdeling per leeftijd en per graad van verbeterbaarheid met telkens een Frans- en Nederlandstalige afdeling. Afhankelijk van hun gedrag konden jongeren dan telkens opklimmen tot een betere afdeling.¹⁹ Zo'n 'progressief' systeem werd eigenlijk al in de heropvoedingsinstellingen gebruikt vanaf hun ontstaan. Nieuw was wel dat de secties na 1921 werden beschouwd als een eigen 'familie' met hun eigen ruimtes en hun eigen personeel. Elk paviljoen werd geleid door de paviljoenschef, bijgestaan door de adjunct-paviljoenschef. Enkel de meisjesinstelling van Saint-Servais werd nieuw gebouwd volgens dit model. De overige instellingen behielden de bestaande gebouwen en pasten deze aan volgens het nieuwe model.²⁰ Het model getuigde dus van een andere pedagogische opvatting, waarbij het leven in de heropvoedingsinstellingen dat van het familieleven moest benaderen opdat de heropvoeding effectief kon zijn. Het vervangen van één groot gebouw door een samenstelling van verschillende paviljoentjes die

---

¹⁶ Herman Franke, 'The rise and decline of solitary confinement. Socio-historical explanations of long-term penal changes', *British Journal of Criminology* 2 (1992) 125-143, aldaar 126.

In de vroege twintigste eeuw werd de praktijk alsmaar minder toegepast, hetzij uit pragmatisme wegens een gebrek aan cellen, hetzij omwille van veranderende opvattingen. Gevangenishistorici onderscheidden vaak een 'tweede' golf van eenzame opsluiting in de jaren vijftig met het behaviourisme – een psychologische stroming die actief poogde in te werken op menselijk gedrag – en een derde golf in de jaren tachtig, met vooral de in Angelsaksische wereld de opkomst van 'supramax' gevangenis. Brett Story, 'The Prison Inside: A Genealogy of Solitary Confinement as Counter-Resistance', in: Karen M. Morin en Dominique Moran ed., *Historical geographies of prisons: unlocking the usable carceral past*. Routledge research in historical geography (London: Routledge 2015) 34-50, aldaar 36.

¹⁷ Dupont-Bouchat, 'Ducpétiaux ou le rêve cellulaire', 10.

¹⁸ Elke afdeling had ook een aangepast regime inzake maaltijden, het toekennen van beloningsjetons en de toestemming voor briefwisseling en bezoekrechten. E. Delacollette, *Contribution à l'histoire de la protection de l'enfance en Belgique* 1 (Merksplas: Imprimerie Administrative 1949) 39.

¹⁹ Massin, Protéger ou exclure?, 74, 86.

²⁰ *Aperçu de l'application de la loi du 15 mai 1912 sur la protection de l'enfance suivi du texte de la loi*. Ministère de la Justice. Office de la Protection de l'enfance (1952) 36.

huiselijkheid moesten benaderen en kleinere groepjes toelieten, kwam er overigens in navolging van gelijkaardige tendensen in colleges en psychiatrische inrichtingen.²¹

Tegenover dit familiale model kwam sinds eind negentiende eeuw echter ook een tegengestelde tendens waarbij het cellulaire regime weer werd ingevoerd. Behalve de motivatie achter eenzame opsluiting als boetedoening, liet een afzondering namelijk ook toe om ‘besmettelijke’ elementen in quarantaine te plaatsen om te vermijden dat rebels gedrag zich zou verspreiden. Dit laatste is ook het discours dat werd gehanteerd voor een nieuwe categorie jongeren die sinds eind negentiende eeuw werd onderworpen aan het cellulaire regime: de zogeheten ‘onverbeterlijken’, “qu’il faut isoler comme de malheureux pestiférés”, aldus Minister van Justitie Lejeune in 1890.²² De wet omschreef deze ‘onverbeterlijken’ als “des mineurs difficiles ou indisciplinés, dont l’inconduite notoire constituerait un danger permanent pour les autres élèves”²³. Om te verhinderen dat deze groep de heropvoeding van andere jongeren belemmerde, werd ze uitgesloten van het reguliere pedagogisch circuit. Deze groep werd sinds 1880 ondergebracht in een afzonderlijke vleugel in de centrale gevangenis van Gent. In principe gold het ‘Auburn’ model: overdag werkten de jongeren in gemeenschappelijke ateliers. Maar ingeval van aanhoudende storingen kon ook de permanente isolatie op hen worden toegepast.²⁴ Het systeem van Gent kende zijn verderzetting in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge vanaf 1927, dat net zoals Gent over individuele slaapcellen beschikte, en de meisjes afhankelijk van hun gedrag ‘toestond’ om overdag in gemeenschapsregime te werken of niet. Het Rijksopvoedingsgesticht van Mol, dat de disciplinaire sectie van Gent verving na diens sluiting in 1921, was lichtjes anders. De Uiterste Sectie in het ROG Mol kende net als Brugge en Gent individuele slaapcellen. De reguliere sectie daarentegen kende een gemeenschappelijke slaapzaal.

Het verschil in ruimtelijkheid moet hoe dan ook voor een andere detentiebeleving hebben gezorgd bij de jongeren. Wie opgesloten was in het Centraal Waarnemingsgesticht verbleef in kleine paviljoenen die pittoreske namen droegen zoals de ‘acacia’s’ en de ‘rozenstruiken’, tegenover de weinig opbeurende “Zekerheidssectie” en de “Section Extrême” van de disciplinaire instelling in het Rijksopvoedingsgesticht. De paviljoenen in het waarnemingsgesticht waren afgescheiden met ‘bloemenperkjes’, aldus

---

²¹ Carla Yanni, ‘Housing Lunatics and Students: Nineteenth-Century Asylums and Dormitories’, *Change Over Time* 6 (2016) 154–172, aldaar 161.

²² Jules Lejeune, Rapport au Roi, 07/07/1890, p. 683 *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 683.

²³ Mineurs mis à la disposition du gouvernement, placement. 06/07/1921 *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département / Verzameling van omzendbrieven dienstvoorschriften en andere bescheiden door het ministerie van justitie uitgegeven of dit departement betreffende* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1919) 757.

²⁴ Ministerieel Besluit, 21/03/1887, art. 7, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département / Verzameling van omzendbrieven dienstvoorschriften en andere bescheiden door het ministerie van justitie uitgegeven of dit departement betreffende* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1887) 65.

Rouvroy, die meende dat deze volstonden als ‘psychische’ barrières.²⁵ Geen suggestieve grenzen in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge, waar de deuren waren vergrendeld en waar sommige kamertjes nog waren uitgerust met tralies.²⁶ Landbouwkolonies zoals Ruiselede of Beernem of de landbouwschool van Mol konden bovendien ook een uitgestrekte lap agrarische grond tot hun terrein rekenen, wat ook de relatie met de buitenwereld anders maakte dan een instelling als Brugge, die zich in een stedelijke context bevond. Wie in ROG Ruiselede verbleef, verrichtte landbouwwerk op de uitgestrekte terreinen rond het gesticht, wie in de smidse van ROG Mol werkte, werd geconfronteerd met verstikkende hitte en rookwalmen.²⁷ Bij het onderzoeken van de beleving van de opsluitingsperiode is het in acht nemen van de ruimtelijke context dus noodzakelijk.

In de Belgische historiografie is er vooral vanuit architectuurhistorische hoek onderzoek verricht naar pedagogische ruimtes. Maarten Vanden Driessche bestudeerde de architectuur van het schoolcomplex en er kwam ook aandacht voor iconische gebouwen in de residentiële zorg zoals het psychiatrisch instituut van Jozef Guislain. Over de heropvoedingsinstelling van Ruiselede verscheen een interdisciplinair werk met een architecturale en bouwkundige analyse.²⁸ Maar over wat er zich dan precies afspeelt in de praktijk, blijft men in het ongewisse. Nochtans zijn deze ruimtelijke relaties niet los te koppelen van de sociale relaties, zoals hierboven aangetoond, en zoals ook wordt aangenomen binnen de pedagogische historiografie.²⁹ Dit hoofdstuk gaat in op de verschillende emotionele belevingen, patronen en normen die verweven waren met de sociale ruimtes binnen de instellingen. Op basis van egodocumenten van jongeren en personeelsleden wordt het mogelijk om een glimp op te vangen van de verschillende emotionele belevingen die werden gehecht aan andere ruimtes. Het bijeen brengen van ruimtelijkheid en affect werpt een nieuw licht op de heropvoedingsinstellingen waarbij de ruimtelijkheid, de ‘strategie’ van de machthebbers en de ‘tactieken’ van de jongeren steeds tegenover elkaar worden afgewogen.

---

²⁵ Rouvroy, *L’observation pédagogique*, 155.

²⁶ Massin, *Protéger ou exclure?*, 77.

²⁷ M17, 465, Dossier 5160, brief aan de directeur op 11/04/1928.

²⁸ Maarten Van Den Driessche, *De architectuur van het schoolcomplex in de Belgische context (1842 - 1972): kritische analyse en interpretatie van het scholenbouwdiscours, van de iconografie van het schoolgebeuren en van het architectuurontwerp* (Gent: UGent, Fac. Ingenieurswetenschappen 2009). Zie bv. E. Muylaert, ‘Jozef Guislain en de architectuur’, *Tijdschrift voor Geneeskunde* (1998) 1133–1139; Deneckere, *Uit de ivoren toren*, 125.

²⁹ Marc Depaepe e.a., ‘Over pedagogisering gesproken... vanuit het perspectief van de pedagogische historiografie’, in: *Pedagogische historiografie : een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Acco 2011) 63–76. Op internationaal vlak zie bv. Catherine Burke, ‘Containing the School Child: Architectures and Pedagogies’, *Paedagogica Historica* 41 (2005) 489–494; Jane Hamlett, Lesley Hoskins en Rebecca Preston ed., *Residential institutions in Britain, 1725-1970: inmates and environments. Perspectives in economic and social history* no. 27 (London: Pickering & Chatto 2013).

De slaapzaal: beschutting en zichtbaarheid

Een van de belangrijkste ruimtelijke verschillen tussen de rijksopvoedingsgestichten was de inrichting van de slaapruintes. In Gent en Brugge waren dit individuele cellen. Ook in CWG Mol waren er afzonderlijke kamertjes. Het Rijksopvoedingsgesticht van Mol was er voor de reguliere afdelingen een slaapzaal; de ‘bijzondere sectie’ kende eveneens individuele cellen. De cellen doen onherroepelijk denken aan een penitentiair regime en verlenen de instellingen veel meer het karakter van een gevangenis dan van een pedagogische instelling. Toch mag de slaapzaal niet noodzakelijk worden gelijkgeschakeld met een betere ervaring voor de jongeren. Over slaapzalen in Victoriaanse internaten schrijft Jane Hamlett dat de open ruimtes voor veel kwetsbaarheid zorgden bij de jongens “with nowhere to hide”, met als gevolg een “turbulent emotional atmosphere that became more intense as the term wore on”.³⁰ Victoriaanse internaten onderscheidden zich door een systeem waarbij leraren en monitors zich zelden mengden in het leven in de slaapzalen, waarvan de regulering werd toevertrouwd aan oudere jongens. Deze zouden een goed voorbeeld vormen voor de jongere leerlingen. Door deze ruimtelijke indeling zouden de jongens leren van hun *peers*, door wie ze voortdurend gecontroleerd werden. Het systeem verleende verregaande macht aan de senior boys, die fysieke straffen mochten toepassen op de jongsten. Dit zou bijdragen aan het aanmoedigen van onafhankelijkheid, “creating self-governing individuals who were able to exercise self-control rather than being disciplined by the institution”.³¹ Dit self-government systeem stond in contrast met het Franse ‘barakkensysteem’ in de internaten, waar eerder een militaire sfeer heerste en waarin de jongens voortdurend gesuperviseerd werden door personeelsleden.³² Hoewel er ook in het paviljoenenstelsel van de Belgische heropvoedingsinstellingen sprake was van het aanduiden van zulke groepsverantwoordelijken, was dit niet zo verregaand als in het Victoriaanse systeem. Bovendien zijn in de archiefbronnen weinig sporen terug te vinden van hoe dit systeem zich in de praktijk manifesteerde. Wat de bewaking van de slaapzalen betreft, waren er verschillende praktijken. In de oude meisjesgestichten van Beernem in 1848 sliepen er permanent enkele zusters in de slaapzaal, in de jongensinstelling in diezelfde periode was dit niet het geval. In Saint-Hubert beschikten drie broeders over

---

³⁰ Jane Hamlett, ‘Space and Emotional Experience in Victorian and Edwardian English Public School Dormitories’, in: Stephanie Olsen ed., *Childhood, Youth and Emotions in Modern History: National, Colonial and Global Perspectives* (Springer 2015) 119–138, aldaar 120.

³¹ Ibid., 119.

³² Christina De Bellaigue, “Educational Homes” and “Barrack-like Schools”: cross-channel perspectives on secondary education in mid-nineteenth-century England and France’, in: David Phillips en Kimberly Ochs, *Educational Policy Borrowing: historical perspectives* (Symposium Books Ltd 2004), aldaar 101.

een afgescheiden slaapcelletje in de slaapzaal zelf om de bewaking te kunnen uitvoeren.³³ In ROG Mol werden de slaapzalen 's nachts bewaakt door bewapende nachtwakers. Het reglement schreef in principe voor dat de lichten de hele nacht aan bleven.³⁴ Hoe beleefden de jongens deze ruimte?

In verschillende egodocumenten van de jongeren komt de slaapzaal naar voren als een ruimte waarin veelvuldig gepraat werd zodra de opvoeders uit het zicht waren. Voor de jongens betekende het een ruimte van sociabiliteit waar kon gepraat worden zonder het luisterend oor van de opvoeder dat overdag steeds aanwezig was. Maar het was tegelijk een dunne grens: meedoen riskeerde betrapping bij een controle door de opvoeder of nachtwaker. Na een betrapping benadrukte Désiré bijvoorbeeld dat hij weliswaar gelachen had, maar zeker niet de enige was: “comme tout les élèves on fait, il y enna bien 20 à 25 qui on ricolé (sic)”.³⁵ Maar de kans om betrapt te worden was tot op zekere mate een berekende kans. De nachtwakers moesten hun tijd namelijk verdelen over verschillende paviljoenen en staken, afgaande op de egodocumenten, op geregelde tijdstippen hun hoofd om de hoek om poolshoogte te nemen of om zo nodig in te grijpen: “il [de nachtwakers] on entendu tout le monde rire, puisque il on ouvrie la porte et crier [crié] “silence ! ”.”³⁶ De komst van de nachtwakers viel ogenschijnlijk wel te voorspellen, zoals René schrijft: “Op een zeker moment viel alles stil, want de nachtwakers waren juist aan de deur gekomen.”³⁷ Op sommige nachten gingen de jongeren zelfs naar de slaapzaal van andere secties, zoals August schreef in januari 1948: “Quand l'éducateur fût partit P. Oscar et quelque autre commençait à faire chambard et décendra à la section de monsieur L. qui fesait également du bruit”.³⁸

Deze fenomenen zijn niet exclusief voor de slaapzaal maar gelden in feite voor elke ruimte waar de jongeren in groep onbewaakt worden achtergelaten. In zijn jaarverslag in 1894 betreurde de aalmoezenier deze situatie in de disciplinaire instelling voor meisjes in Sint-Andries. Als gevolg van het grote personeelstekort was er geen bewakingszuster beschikbaar voor de werken die meisjes uitvoerden in de spinnerij. De aalmoezenier pleitte ervoor om verschillende ruimtes zoals de bijkeuken, droogruimte en de strijkzaal in aangrenzende lokalen onder te brengen zodat ze door één zuster bewaakt konden worden. “La moralité y gagnerait: car les recluses, seules, ne se gênent pas pour tenir des propos inconvenants pour blasphémer et se disputer.” De kosten voor deze aanpassing zouden ruimschoots worden teruggewonnen, want behalve in blasfemie blonken de

---

³³ *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département*, 1847-1849, *Règlement de la Maison Pénitentiaire des Jeunes Délinquants à Saint-Hubert*, p. 71 artikel 62.

³⁴ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën.

³⁵ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Brief aan de Directeur op 13/06/1958.

³⁶ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Brief aan de Directeur op 13/06/1958.

³⁷ RAAB, M17, 675, Dossier 7747, Brief op 06/05/1957.

³⁸ RAAB, M17, 579, Dossier 7000, Onge-dateerd, vermoedelijk januari 1948.

meisjes ook uit in het stelen van wasmiddel, aldus de aalmoezenier.³⁹ De financiële tekorten in Sint-Andries gaven de meisjes dus iets meer ademruimte doordat er geen voortdurende supervisie mogelijk was.

Toch mag een gemeenschappelijke ruimte als de slaapzaal niet geromantiseerd worden. Met zovelen een ruimte delen zorgt onvermijdelijk voor lawaai, zoals Isidoor aan zijn vader schreef: “Vader geheele dagen peiz ik op u. Wij kunnen van ge[h]ele nachten niet slapen. Met een jongen die de cries[es] heeft.”⁴⁰ Woordenwisselingen, aanslepende conflicten of fysieke schermutselingen kwamen veelvuldig voor. “Il me repousse, je ne bouge pas alors il me place un coup de poing sur la poitrine,”⁴¹ schreef Désiré. Désiré had al ervaring opgedaan in andere instellingen, maar vond de sfeer op de slaapzaal van Mol anders: “Je ne sais pas ce que c'est pour une section mais il y a plus aucune entente chez nous, tout le monde fais partie à quatre ou cinq et chacun se deteste l'un de l'autre”. De sfeer vond hij dus maar niets. De slaapzaal kenmerkte zich evengoed door onzekerheden en angsten over het afbakenen van persoonlijke grenzen. Zoals Jane Hamlett opmerkte voor slaapzalen in Victoriaanse internaten, betekende zo’n ruimte inderdaad ook een kwetsbaarheid door de constante zichtbaarheid voor andere jongens. Uit hedendaags onderzoek blijkt dat gevangenen zo’n afwezigheid van een eigen ruimte counteren door zelf grenzen te creëren, bijvoorbeeld door het personaliseren van hun cel.⁴² Hierbij dient te worden opgemerkt dat zeker voor de Tweede Wereldoorlog een groot deel van de jongeren die opgesloten werd in de rijksopvoedingsgestichten, nooit een eigen kamer had gehad in het ouderlijk huis. De meeste bezorgdheden over een gebrek aan eigen ruimte in de instellingen, gaan dan ook vooral over de angst betrokken te raken in ongeoorloofd gepraat. Indien een groot deel van de jongeren op de slaapzaal rumoerig was, was het moeilijk om zich hier helemaal afzijdig van te houden. Désiré probeerde het op te lossen door te lezen⁴³, Marcel schreef: “Ik was dat spelletje moe en heb dan mijn deken over mijn hoofd getrokken,” waarmee hij letterlijk zijn eigen afgeschutte ruimte creëerde op de slaapzaal.⁴⁴ Waarvan Marcel zich afzijdig wilde houden, probeerde hij ook te beschrijven in zijn verslag:

Toen we nagenoeg boven waren legde ik mijn kleren op zijne gewone plaats, juist aan het bed van de leerling V.D.H. Ik draaide mij om en met toeval zag ik eerst genoemd zijn oorgaan waarmee men naar het W.C. gaat onthulen en aan J. tonen. J. moest ge[duri]g lachen. Het bleef een hele tijd stil. Toen de nachtwakers weggingen

---

³⁹ RAB, M35, 74, Jaarverslag van 1894, Aalmoezenier Roelens op 19/03/1894.

⁴⁰ RAAB, M65, 637, Dossier 3653, Brief aan zijn vader, 05/05/1927.

⁴¹ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Brief aan de Directeur op 13/06/1958.

⁴² Sibley en Van Hoven, ‘The contamination of personal space’, 202; 204.

⁴³ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Brief aan de directeur, 13/06/1958.

⁴⁴ RAAB, M17, 673, Dossier 7736, Verslag 06/05/1957.

om naar de andere Sexies te kijken ging de eerst genoemd recht op zijn bed zitten en begon met zijn orgaan van alle grimassen te maken.

Steeds meer jongens raakten betrokken in het collectieve spel en gelach, en dat is het moment waarop Marcel zijn deken over zijn hoofd trok. Toen de bewakers aan de deur stonden, werd alles eensklaps rustig: “Ze [de jongens] waren op tijd verwittigd door iemand, die had ze horen afkomen, maar ik weet niet wie ze verwittigd heeft.” Marcel besluit zijn document ook met de suggestie dat dit niet alles was: “Er moet noch meer gebeurd zijn want alles heb ik niet gezien. Dat is alles wat ik weet, waar ik zeker van ben.” Het deken verschaft Marcel niet alleen een sociale afbakening in de slaapzaal, maar fungeerde ook in zijn verslag als een afbakening waarmee hij duidelijk de scheiding kon aanduiden tussen de ‘onzedige’ jongens en zichzelf, die niet betrokken wilde worden in het gebeuren.

Het ‘spelletje’ waar Marcel zich afzijdig wilde houden, was een van de grootste angsten van de autoriteiten: de ontluikende seksualiteit. In bepaalde scholen, zoals ook in Saint-Hubert, waren de bedden van elkaar afgescheiden met metalen rasters, wat het geheel het uitzicht van beddenkooien gaf zoals eerder aangehaald. Op die manier werden de jongeren’s nachts van elkaar gescheiden. Ook het gegeven dat er steeds drie nachtwakers toezicht hielden, en geen twee, roept vragen op over de toevalligheid van dit aantal. Het doet denken aan de regel waarbij jongeren op de speelplaats steeds met drie moesten zijn en niet met twee, eveneens uit angst voor seksualiteit.⁴⁵ In Mol vond ik geen aanwijzingen terug van dat type bedden.

De slaapzaal bood de jongens misschien een zekere vrijheid, maar ze waren steeds in elkaars nabijheid. Precies dit gebrek aan privacy werd door sommige jongeren als belastend beschouwd. Zoals in andere ‘total institutions’ was het dagritme van de jongeren volledig op elkaar afgestemd: ze ontwaakten samen, hadden dezelfde uurroosters inzake lessen, werk en ontspanning, baadden gelijktijdig en sliepen in sommige instellingen ook samen. Het doelbewust uitlokken van een straf was dan ook een tactiek die door sommige jongeren werd toegepast om naar de strafcel te kunnen:

Veuillez-excuser la prise de bec de dimanche soir mais mon idée était plutôt pour réussir a me faire mettre pour un jour ou deux en cellule. (...) je crois que vous l'avez [pres] remarqué que lorsque vous avez prononcé "cell" je voulais directement mettre mes souliers car en section on joue on crie, on bascule impossible de raisonner ou réfléchir, oui vous allez me dire mais tu pouvais le faire au dortoir

---

⁴⁵ Josephine Hoegaerts en Tine Van Osselaer, ‘Lichamelijkheid en zedelijkheid. Gender in de klas en op de speelplaats’, in: Jan De Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België. Identiteiten in evolutie, 19de-20ste eeuw* (Antwerpen: Halewijn 2016) 437–455, aldaar 445.

mais comme [si]mple réponse je me conterai de dire en [proverbe] "quand le chat est parti les souris dansent".

De afzonderingscel

Afzondering: straf, bescherming, berouw

De eenzame opsluiting wordt algemeen gedefinieerd als een vorm van opsluiting waarbij gevangenen 22 tot 24 uur per dag individueel in hun cel doorbrengen zonder enige mogelijkheid tot contact of communicatie.⁴⁶ Al sinds het ontstaan van het systeem van eenzame opsluiting in de negentiende eeuw kwamen rapporten aan het licht die wezen op de desastreuze gevolgen van een langdurige eenzame opsluiting. Hallucinaties, psychoses en dementie golden – en gelden nog steeds – als de meest voorkomende symptomen bij eenzame opsluiting.⁴⁷ In België wees de wet van 1870 op deze ambivalentie. Deze wet stond toe dat een langdurig gestrafte zijn periode van detentie zou kunnen inkorten indien hij of zij de straf in eenzame opsluiting doorbracht.⁴⁸ Aan het einde van de negentiende eeuw zijn er nog andere tekenen te zien van de aarzelingen over de eenzame opsluiting, en dan in het bijzonder als het minderjarigen betrof. In 1887 wees de minister van justitie erop dat de afzondering voor jongeren de zwaarste sanctie was en dus enkel kon worden toegepast nadat alle andere middelen waren uitgeput, in tegenstelling tot wat gangbaar was in de gevangenissen en de hervormingsscholen.⁴⁹ In 1896 werd bepaald dat de gestrafte voortaan moest weten hoe lang de sanctie zou duren, en niet meer in het ongewisse gelaten worden over de onbepaalde duur van de eenzame opsluiting. De bepaling kwam er op dezelfde dag als waarop een ernstiger toezicht werd gevraagd voor gedetineerden met zelfmoordneigingen.⁵⁰

---

⁴⁶ Story, 'The Prison Inside', 36.

⁴⁷ Lisa Guenther, *Solitary Confinement: Social Death and Its Afterlives* (University of Minnesota Press 2013) XII.

⁴⁸ Jenneke Christiaens, 'Het stenen hemd. Aspecten van het 19e-eeuwse penitenciaire vraagstuk in België', *Panopticon* 22 (2001) 319, aldaar 331.

⁴⁹ Prisons, détenus, peines disciplinaires, application: 03/03/1887. Deze was gericht aan de gevangenissen én maisons spéciales de réformes. *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 53.

⁵⁰ Prisons, détenus, punitions disciplinaires, notification aux condamnés punis ; Prisons, détenus enclins au suicide, surveillance spéciale, 26.3.1896, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département / Verzameling van omzendbrieven dienstvoorschriften en andere bescheiden door het ministerie van justitie uitgegeven of dit departement betreffende* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1895) 343.

Afzondering als tijdelijke maatregel was al opgenomen in de vroegste reglementen van de heropvoedingsinstellingen. Het gold als de zwaarste sanctie.⁵¹ In een rapport aan de Koning in 1888 schreef minister van Justitie Jules Le Jeune echter dat de efficiëntie van deze straf voor minderjarigen altijd heel gecontesteerd was geweest en bovendien een nefaste invloed op de gezondheid en moraliteit van de kinderen kon hebben. Hoewel er in het verleden al gevraagd was om deze sancties te beperken, werd ‘het cachot’ nog frequent toegepast in de hervormingsscholen, klaagde hij. “Il y a donc lieu de recourir à un remède radical en proposant la suppression complète de cette peine”.⁵² Een Koninklijk Besluit voerde twee dagen later daad bij woord: “La punition du cachot dans les maisons spéciales de réforme est supprimée.”⁵³ Het is echter raden naar de impact van dit KB in de praktijk. Het was enkel van toepassing op de maisons spéciales de réforme, niet op de disciplinaire afdelingen. Daar werd de afzondering duchtig toegepast, of zelfs versterkt. Voor de jeugdgevangenis van Gent werd zelfs bepaald dat de *langdurige* eenzame opsluiting ook voor minderjarigen kon worden ingezet: “Tout détenu qui troublera d’une manière continue le quartier de discipline, pourra, sur la proposition du directeur et l’avis de la commission, approuvé par l’autorité supérieure, être soumis au régime de la séparation de jour et de nuit.”⁵⁴ Deze jongeren werden dagelijks bezocht door de bewaker, de arts, directeur, en “zo vaak mogelijk” door de leraar, de aalmoezenier en de leden van de inspectiecommissie. Deze bezoeken moesten de “gevaren” van de eenzame opsluiting counteren, aldus Devolder. In de bronnen vind ik echter bar weinig sporen van zo’n bezoekjes. De archieven bevatten meerdere herinneringsbrieven van het ministerie die daarin het belang van de bezoeken onderstreepten; een indicatie dat er in theorie misschien belang aan werd gehecht, maar dat er in de praktijk weinig gehoor aan werd gegeven. Er golden dus twee tegengestelde tendensen: enerzijds werd aangeraden om terughoudender om te springen met zulke zware maatregelen voor de gewone heropvoedingsscholen, anderzijds kenden de disciplinaire afdelingen een verstrenging van het regime.

Toen in 1906 een nieuw reglement van kracht ging voor de heropvoedingsinstellingen, die zopas waren omgedoopt tot Staatsweldadigheidsscholen (École de Bienfaisance), tilde niet zo zwaar aan de nadelen van de afzondering. Het nieuwe reglement was het hier hoger vermelde KB, dat de afschaffing van de eenzame opsluiting beoogde, compleet vergeten. Onder de tien mogelijke sanctiemaatregelen prijkte op nummer negen “La cellule, avec ou sans la mise au pain sec et à l’eau, pendant une durée maxima de quinze

---

⁵¹ ‘École agricole de réforme des garçons à Ruysselede - Règlement 28/03/1852’, art. 129; ‘École de réforme des filles, à Beernem - Règlement Provisoire, 10/09/1853’, art. 99; ‘Règlement de la maison pénitentiaire des jeunes délinquants à Saint-Hubert, 11/08/1847’, 114.

⁵² Jules Le Jeune, Rapport au Roi, 18/02/1888, *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 325.

⁵³ KB van 20/02/1888, in *Ibid.*

⁵⁴ Prisons, maison spéciale de réforme à Gand, 21/03/1887, art. 7 *Ibid.*, 65.

jours”. Het reglement van 1906 bepaalde dat de jongeren die in afzondering werden geplaatst, dagelijks bezocht werden door de directeur, de arts en de aalmoezenier.⁵⁵ De aalmoezenier van Sint-Andries Brugge doet echter twijfels rijzen over de oprechtheid waarmee hij pogingen ondernam om de gestrafte meisjes tot inkeer te brengen. De aalmoezenier had namelijk vooral klachten over het gebrek aan voldoende cellen, wat verhinderde “om enkele absoluut onhandelbare gedetineerden in discipline te houden. Men moet hen absoluut opsluiten.” Hij ging verder :

Quant aux cellules de punitions, ou cachots, si, matériellement, elles ont été améliorées, elles n'ont rien gagné au point de vue de la répression; comme au paravent les détenues y renfermées peuvent se faire entendre au dehors, même mieux qu'avant, grâce aux lanterneaux qui surmontent ces cellules, leurs cris, leurs chants obscènes, leurs blasphèmes, leurs injures aux sœurs, agrémentées de tout le vocabulaire des mauvais lieux, retentissent jusque dans les salles, le jour et jusque dans les dortoirs la nuit. N'y aurait-il pas moyen d'obtenir quelques ares de terrain, sur ceux qui ont été acquis récemment par le gouvernement, pour y établir un quartier cellulaire et des cellules de punition, isolés du reste de l'établissement ?⁵⁶

De zuiverende werking van de afzondering was dus eerst en vooral een zuiverende werking in die zin dat de meisjes de rest van de instelling niet meer konden besmetten met hun gedrag. De afzonderingsmaatregelen dienden niet de individuele meisjes, maar de instelling. In Sint-Andries duurde zestig per cent van de afzonderingen zeven dagen of meer.⁵⁷ De afzondering was nooit zomaar afzondering. In 85% van de gevallen betrof het een afzondering op water en brood; in de overige gevallen ging het gepaard met de betaling van kosten van materiaal of het ontzeggen van gunsten.

Doorheen de tijd zou het afzonderingsregime meer gereguleerd worden. De duur van de afzondering werd op een maximum van vijftien dagen gezet. In 1920 werd ook het regime van water en brood “beperkt” tot maximum tien dagen, nooit langer dan drie aaneensluitende dagen en niet als ontbijt.⁵⁸ De cellen dienden te beschikken over een normaal bed, een tafel, stoel en een lavabo – een hele vooruitgang in vergelijking met het reglement uit 1906 dat de strafcellen slechts uitrustte met een brits “met of zonder strozak”⁵⁹. Het reglement van 1920 bevestigde ook streng dat “Geen enkele straf als gevolg [kan] hebben om belanghebbende leerlingen te ontslaan van klas of atelier.”⁶⁰ Bijgevolg

---

⁵⁵ ‘Écoles de Bienfaisance de l’État - Règlement général, 09/01/1906’, art. 13, 24, 27.

⁵⁶ RAB, M35, 74, Jaarverslag van 1894, Aalmoezenier Roelens op 19/03/1894.

⁵⁷ N = 184. Berekend op basis van dossiers van meisjes die binnenkwamen tussen 1894 en 1906.

⁵⁸ École de Bienfaisance, Code Disciplinaire, 21/05/1920 *Recueil des circulaires.../ Verzameling van omzendbrieven...*, 346.

⁵⁹ ‘Écoles de Bienfaisance de l’État - Règlement général, 09/01/1906’, art. 210.

⁶⁰ École de Bienfaisance, Code Disciplinaire, 21/05/1920 *Recueil des circulaires.../ Verzameling van omzendbrieven...*, 346.

moesten de leerlingen hun boeken en taken bij de hand hebben in isolatie. De jongeren in isolatie zouden elke dag bezocht worden door de directeur, de aalmoezenier, arts, de onderwijzer en de hoofdbewaker.⁶¹ Het discours in het reglement gaat sterk uit van de cel als sanctiemiddel: “Enkel voor extreem zware feiten worden ze in isolatie, en zeker in veiligheidscellen geplaatst.”⁶² De afzondering dient hier vooral als een sociale uitsluiting. Behalve het obligate bezoek van de personeelsleden aan de jongere, laat het reglement niets los over een ‘zuiverende’ werking van de isolatie, zoals die aanvankelijk werd beoogd door de hervormers.

Eind jaren vijftig luidt het discours in de reglementen heel anders. Daar heet de afzondering een ‘beschermingsmaatregel’ te zijn “die kan geboden zijn in de gevallen waarin een minderjarige een gevaar oplevert voor zichzelf of voor de anderen”.⁶³ Het bezoek van de directeur, geneesheer en sectiechef bleef, maar de voortzetting van de lessen was nu nog slechts ‘wenselijk’. De duur van de afzondering werd beperkt tot vijf dagen, behalve in ROG Mol, en behalve voor die gevallen waar “redenen van geneeskundige of zedelijke aard” noopten tot een langere afzondering. In dit geval, vervolgde het reglement, was het “raadzaam met het oog op een kalmerende thérapie, de minderjarige in zijn eigen kamer te konsigneren ; dit is een tijdelijk hulpmiddel om een crisis te boven te komen.” Uit een licentiaatsverhandeling in 1952 blijkt dat de opsluiting dertig dagen kon bedragen.⁶⁴ In 1950 beschikte ROG Brugge over 9 afzonderingscellen, 4 isolatiecellen en 2 veiligheidscellen.⁶⁵ De student was zeer onder de indruk van de veiligheidscel, zo blijkt uit zijn beschrijving:

dit is een enge lugubere plaats, afgezet met planken. De opgeslotene beschikt er slechts over een ligplank, vastgemaakt in de wand. Een klein venstertje in het plafond laat een weinig licht door. Het verwondert dan ook niet dat de leerlingen de veiligheidscel betitelen als “het zwarte kot”.

Tussen 1953 en 1963 werden alle individuele kamertjes verbouwd tot beveiligde en geluidsdichte cellen. Deze verbouwingen waren niet onschuldig: om een meisje naar haar ‘kamer’ te sturen was het niet noodzakelijk om een rapport op te maken, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was bij een opsluiting in de echte veiligheidscellen.⁶⁶

---

⁶¹ École de Bienfaisance, Code Disciplinaire, 21/05/1920 Ibid.

⁶² Cursief in origineel. École de Bienfaisance, Code Disciplinaire, 21/05/1920, Ibid.

⁶³ Opvoedingsregime 28/12/1959, *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 139.

⁶⁴ André Vanden Bussche, *Misdadige jeugd : een crimineel-sociologisch onderzoek in de rijkskliniek en opvoedingsgestichten te Brugge* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent 1952) 21.

⁶⁵ Massin, “La Discipline”, 47.

⁶⁶ Ibid.

Medicalisering: de douche en de dwangbuis

De ‘kalmerende’ therapie waarvan sprake in het reglement van de jaren vijftig, illustreert hoe een medicaliserend verloop de reglementen binnensloep. De medicaliserende praktijken waren echter reeds jarenlang een praktijk in Brugge. De directeur Jean van de Vliedt, directeur tussen 1923 en 1945, vertoonde namelijk een bijzondere belangstelling in ‘therapeutische maatregelen’ zoals de dwangbuis, natte omwindsels of koude douches. Hij liet zich hiervoor inspireren door psychiatrische instellingen. In mei 1925 bracht hij samen met de arts Depoorter een bezoek aan het krankzinnigengesticht in Melle, en in het bijzonder aan de “afdeeling der onrustige zieken” en de inrichting met baden.⁶⁷ Het gebruik van douches vormt een intrigerende geschiedenis. Wat vandaag algemeen gebruikt is als hygiënepraktijk, startte in de achttiende eeuw als een middel om patiënten te behandelen in psychiatrische instellingen. Het koude water werd voorgeschreven om de hersenen af te koelen – de symptomen die toen in verband werden gebracht met waanzin –, om angst in te boezemen en om de wil te breken, waarna de arts van start kon gaan met de eigenlijke behandeling. In het midden van de negentiende eeuw geraakte deze functie van de douches in onbruik en verlegde men de focus op warme en zachtere douches die in staat waren om kalmte op te wekken bij de patiënten.⁶⁸

Het archief van het Rijksopvoedingsgesticht Brugge bevat een document met aantekeningen die de directeur opmaakte na zijn bezoek aan de psychiatrische instelling in Melle.

In het krankzinnigengesticht te Melle zijn het dwangbuis en de maatregelen van repressie even aard afgeschaft om op praktische wijze te worden vervangen door een therapeutische tussenkomst, voornamelijk bestaande in:

1. Onderhuidsch kalmeerdende inspuitingen
2. Natte omwindsels, droge omwindsels, langdurige baden tussen 36° en 37°.

Het stortbad wordt aangewend als tonisch middel na de crises.

Daarnaast was er ook sprake van een “fysisch-therapeutische kuur” die een “heilzame actie” uitoefende op de staat van “algemeen opgewondenheid” bij de zieken, zowel fysiek als psychisch. Het verslag dat de directeur aan het ministerie stuurde na zijn bezoek kon rekenen op de welwillende belangstelling van de minister, die prompt vroeg welke aanpassingen de directeur nodig achtte aan het reglement. De directeur achtte een onmiddellijke aanpassing van het reglement niet nodig, behalve het voorzien van de mogelijkheid tot baden, maar het leek hem wel wenselijk om reeds over het “noodige” te

---

⁶⁷ RAB, M24, 634, Brief van algemeen bestuurder B. Van der Auweren aan directeur, 15/05/1925.

⁶⁸ Douches werden ook steeds meer in verband gebracht met hygiëne en vonden zo hun weg naar gevangenissen, en uiteindelijk naar gebruik in niet-institutionele contexten. Stephanie Cox, Clare Hocking en Deborah Payne, ‘Showers: from a violent treatment to an agent of cleansing’, *History of Psychiatry* 30 (2019) 58–76.

mogen beschikken om reeds het stelsel van natte en droge omwindsels te kunnen aanwenden. “ik durf U dan ook eerbiedig voorstellen mij te veroorloven zes exemplaren (...) aan te schaffen volgens het model te Melle in gebruik”, besloot de directeur. Een verzoek dat meteen werd ingewilligd.

Op vraag van de directeur verschaftte de directrice van Melle hem raad over de toepassing van de praktijk van natte omwindsels en de douches. Maar haar eerste raadgeving, bovenaan de brief, luidde: “Avant tout je tiens à vous dire que nous n’employons ce traitement que très rarement et toujours sur ordonnance médicale”.⁶⁹ Het was een raad waar de directeur weinig belang aan hechtte. Van de bijna zevenhonderd in Brugge ingeschreven sancties tussen 1927 en 1941, werden bijna één op zes gecombineerd met de dwangbuis, één op de zes sancties werd voorafgegaan door een ‘douche’.⁷⁰ Een vijftigtal sancties maakte daarnaast melding van de natte omwindsels. Soms kwamen alle drie de methoden samen voor.

De directeur was wellicht minder geïnteresseerd in de (verondersteld) curatieve werking van de middelen, als wel in volgende bijwerking die tot tweemaal toe in de aantekeningen voorkwam: “Een straf of een dwangmaatregel kan ten andere licht aanleiding geven tot een gebaar van opstand, terwijl een geneeskundig middel vaak zonder verzet wordt aangenomen.”⁷¹ Het feit dat dit argument herhaaldelijk voorkwam in de documenten illustreert de ware motivatie achter het invoeren van de ‘therapeutische’ maatregelen. De afzonderingsmaatregel was zo niet enkel een sociale dood – afgesneden te zijn van het reguliere leven in de secties – maar de stortbaden zorgden ook voor een complete destabilisering van het individu. In het archief van Brugge zijn verschillende egodocumenten te vinden waarin meisjes beschrijven hoe deze straffen voor hen aanvoelden. Een brief die Juliette aan haar zus wilde sturen, geeft een beklemmende beschrijving van de douches.

on me donna ce jour là 2 douches je fut un peu calmé j’étais plus tôt a bout de souffle car un peu après je recommençai je reçu une douche sur la tête cela casse un peu les nerfs mais comme je recommençais on m’en donna une de cette façon on m’avait emmailloté les bras le corp et les jambes jusqu’au genou et ficelé comme un saucisson après l’on me mis la figure en dessous de la pompe en ayant soin de me tenir je remplaçais alors une cuvette et l’on se mit a pompé mais la cuvette (ma bouche que j’étais obligée d’ouvrir pour respiré) fut vite pleine j’avais de l’eau plein la bouche,

---

⁶⁹ RAB, M24, 634, Brief van B. Van der Auweren aan J. Van de Vliedt, 08/07/1925.

⁷⁰ Gebaseerd op 683 sancties toegekend tussen 1927 en 1941. RAB, M24, 628, Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen.

⁷¹ RAB, M24, 634, Verslag op 26/05/1925.

le nez, les yeux ce n'est pas agréable mais cela ne dure pas longtemps car on est bien vite suffoquée.⁷²

De aanvankelijke aanleiding om Juliette in afzondering te plaatsen was dat zij “Weigert te zwijgen en stoort de rust binst den nacht,” nadat zij reeds gedurende de week berispingen had gekregen. Hoewel het reglement dus voorschreef dat de afzondering slechts kon worden toegepast als alle andere middelen waren uitgeput, doet de praktijk in Brugge anders uitschijnen. Dit wordt ook bevestigd door een uittreksel uit een brief die Léa S. clandestien naar buiten probeerde te smokkelen met een meisje dat de dag nadien zou worden vrijgelaten. “Soufrant (sic) tout ce qu'on souffre ici elle veut bien faire cela pour moi,” schreef Léa ter verklaring aan haar moeder. Wat volgt is opnieuw een lang citaat, maar Léa woorden parafraseren kan op geen enkele manier recht doen aan het brieffragment.

D'ici on nous traite comme des bêtes (...) la camisole de force, maillot douches, isolement, pain sec, tout cela est monnaie courante ici. On nous donne toujours tort et presque toujours nous avons raison on nous refuse jusqu'à une tartine notre vie est identique à celle des baguards quand on te donne la camisole on ne se gêne pas de te fauter le talon dans la gueule comme ils disent. Quand il faut mettre la camisole à une fille, il y a 3 ou 4 sœurs et 3 hommes parmi lesquels se trouvent le directeur lorsque je l'ai eu R. et V. on mis leur pied sur chacun de mes côtes et se sont mis à tirer pour me serrer à étouffer tout cela ce n'est encore rien ! quand je suis retournée à Namur j'avais une très bonne santé j'étais très grosse et quand on te rendra ta fille on te rendra (...) une poitrinaire pesant 47 kilos si au moins on me soignait mais non rien absolument rien si le tour de rôle le pain sec le cachot dans lequel on n'y voit goutte été _ _ la fille qui t'envoie ce billet peut dire si je mens.⁷³

Léa's ervaring wordt bevestigd door een andere bron: het institutionele strafregister zelf. Reglementair gezien mochten de minderjarigen ‘slechts’ vijftien dagen in eenzame opsluiting wordt gehouden. De kolom die het aantal dagen van afzondering omschreef, overschreed nooit vijftien – netjes zoals het hoorde dus. Maar een tweede blik laat iets anders zien. Juliette bijvoorbeeld werd op zeven april 1939 voor vijftien dagen opgesloten wegens een “oproerige houding, ordeverstoring binst den nacht. Agressief optreden bij herhaling”. Op 22 april mocht ze uit de cel, om drie dagen later opnieuw in afzondering te worden geplaatst, opnieuw voor vijftien dagen wegens “oproering. Dreigt en stoort de orde door luidkeels zingen en roepen.”⁷⁴ In principe was Juliette dus dertig dagen opgesloten, met een pauze van drie dagen. Juliette was verre van de enige bij wie dit voorkwam.

---

⁷² RAB, M24, 833, Dossier 16, Brief op 27/05/1927.

⁷³ RAB, M24, 839, Dossier 85, ongedateerde clandestiene brief.

⁷⁴ RAB, M24, 628, Strafregister, 07/04/1939 en 25/04/1939.

In Brugge werd bovendien nog een andere praktijk toegepast. Indien meisjes zich niet gedroegen in de cel werd de straf verlengd. Bij Marie bijvoorbeeld werden aan de oorspronkelijk tien dagen, acht toegevoegd “om reden dat ze op hare celdeur allerhande beledigingen heeft geschreven”⁷⁵ Jeanne D.C. bleef een maand in isolatie, bij een andere Jeanne stond genoteerd dat ze vijftien dagen kreeg, maar de werkelijke in- en uitgaansdata wijzen op 21 dagen. Gilberte D.S. zat meer dan een maand in isolatie, een bevel dat gezag droeg doordat het niet de directeur was maar op “medisch advies”: “De dokter beveelt dat ze in haar cel moet blijven.”⁷⁶ Haar opsluiting ging gepaard met douches en de dwangbuis.

Met de intrede van professionele medische experts in de instellingen kwamen dus technieken ter beschikking die een steeds minutieuzere controle over het lichaam mogelijk maakten. Aan het einde van de negentiende eeuw had de instelling een individuele cel ter beschikking, deze werd nadien uitgerust met een dwangbuis die zich letterlijk nauwer om het lichaam sloot dan de cel, om zich in de naoorlogse periode ten slotte nog te gaan verfijnen tot het toedienen van verdovende medicatie – ook wel de ‘chemische’ dwangbuis genoemd. Voor de Belgische context wees onderzoek uit dat de meisjesinstellingen van Brugge en Saint-Servais er niet voor terugschrokken om zulke dwangmiddelen in te zetten. In Saint-Servais was het zelfs gebruikelijk om de meest ongedisciplineerde meisjes standaard een hogere dosis kalmerende middelen toe te dienen.⁷⁷

In Mol vond ik slechts zeldzame verwijzingen naar ‘therapeutische’ middelen zoals de dwangbuis en verdovende middelen.⁷⁸ Als verklaring zou men hiervoor kunnen aanhalen dat de bronnen meer verhullen dan in andere instellingen en men het gebruik van kalmerende middelen niet consequent noteerde. Toch is het ook mogelijk dat het personeel van Mol hier eerder afwijzend tegenover stond, zoals Massin vaststelde op basis van vergaderingen bijgewoond door personeel vanuit verschillende instellingen.⁷⁹ Een laatste verklaring kan ook op niveau van gender gezocht worden. Het discours in Brugge neigde naar een sterke medicalisering: rebels gedrag werd er opvallend vaker dan in Mol omschreven als ‘hysterie’. Ook voor de meisjesinstelling van Saint-Servais stelde David Niget een terugkeer vast naar “une lecture très déterministe des troubles du comportement, associant la violence féminine à une corporéité pathologique”.⁸⁰ De meisjes werden zo miskend als individuele, zelfbeschikkende subjecten doordat ze

---

⁷⁵ RAB, M24, 628, Strafregister, 26/06/1933.

⁷⁶ RAB, M24, 628, Strafregister, 03/11/1928.

⁷⁷ Niget, ‘De l’hystérie à la révolte’; Massin, Protéger ou exclure?, 327–329.

⁷⁸ De enige verwijzing naar een stortbad die ik aantrof, is een hygiënisch gebruik van een stortbad. M65, 270, Sectiereglement, ‘Baden’.

⁷⁹ Massin, “Protéger ou exclure?”, 327–29.

⁸⁰ Niget, ‘De l’hystérie à la révolte’.

gereduceerd werden tot een problematisch lichaam dat enkel in toom kon worden gehouden door rechtstreeks in te grijpen op dat lichaam. Ook de jongens in de permanente afzondering werden gereduceerd tot problematische gevallen, maar de daar ingezette middelen – ontmenselijking door middel van het penitentiair regime – waren in feite *intermediaire* instrumenten om uiteindelijk in te grijpen op hun geest, zoals ik hier verder zal beargumenteren.

Berouw: transformatie en de belofte van het toekomstige zelf

Geen van de reglementen omtrent de sanctiemiddelen in de rijksopvoedingsgestichten beschouwde de afzondering als een manier om de gedetineerden tot inkeer te brengen, zoals de eenzame opsluiting oorspronkelijk gelegitimeerd werd. Toch is in het Rijksopvoedingsgesticht van Mol merkbaar dat het opvoedkundige regime hier wel belang aan hechtte. In de dossiers zijn veel brieven terug te vinden die de jongens schreven tijdens hun afzondering. Het grote aantal brieven in vergelijking met andere instellingen doet vermoeden dat de jongens werden aangemoedigd of verplicht om een brief op te stellen naar aanleiding van hun afzondering. Het doel van zulke brieven was tweeledig: ten eerste moesten ze de jongeren aanzetten tot introspectie, ten tweede moest het hen aanzetten tot berouw. De briefpraktijk vertoont dus veel gelijkenissen met de katholieke biecht.⁸¹

De brieven zijn grofweg in twee grote groepen op te delen. Een eerste groep jongeren beschouwde zichzelf als onschuldig. Dit is zo bij Lucien, die werd beschuldigd “de chose impure pendant la nuit” op de slaapzaal in Saint-Hubert. Zijn brief gaf wel blijk van een introspectie, maar kwam hierbij tot een andere conclusie: “lui [zijn vriend] comme moi nous savons que rien ne sais passer [ne c’est passé] d’amornal (sic) entre nous et nous avons la conscience tranquille”⁸². Lucien doet dus wel aan introspectie, maar anders dan de meeste jongens is dit voor hem net een argument om géén berouw te tonen. Een tweede groep legde wel een schuldbekentenis af – vaak omgeven door allerlei verklaringen en redenen voor hun gedrag – en eindigde hun brief vaak met een verontschuldiging en een belofte om zich in de toekomst beter te gedragen. Michel bijvoorbeeld, gestraft met vijf dagen cachot wegens het bedreigen van de opvoeders, schreef vanuit zijn cel:

Ik heb mij lang nagedacht na dit korte bezoek gebracht heb. En voel het mijn plicht
U mijne verontschuldigen aan te bieden. Ik hoop mijne woorden niet kwalijk zult

---

⁸¹ Elwin Hofman, ‘A Wholesome Cure for the Wounded Soul. Confession, Emotions and Self in Eighteenth- and Nineteenth-Century Catholicism’, *Journal of Religious History* (2017).

⁸² RAAB, M65, Dossier 5824, Ongedateerde verklaring (vermoedelijk maart 1937).

opgenomen hebben die ik tot U gericht heb in een oogenblik van zwa[k]te. (...) [ik] beloof U op mijn woord van eer mij te beteren en op het eerste bevel te gehoorzamen en over al gediensig te zijn waar ik kan. Er is in mij een groote verandering omgegaan na U mij dit korte bezoek gebracht hebt. Mijne verdiende straf zal ik geduldig verdragen.⁸³

De brief is interessant om verschillende redenen. Ten eerste correspondeert dit discours met de idee dat men ‘ten rade’ is gegaan in het ‘innerlijke zelf’ (het geweten), m.a.w. dat de jongere aan introspectie heeft gedaan. Ten tweede verwijst Michel naar een bezoek dat de ‘meester’ hem bracht in zijn cel, een aanwijzing dat er, in tegenstelling tot wat de praktijk lijkt te zijn geweest in andere instellingen, wel degelijk individuele bezoeken werden gebracht aan de gestrafte jongeren. Het derde punt is het belangrijkste voor de verdere argumentatie van dit deel: het gaat om de transformatie die Michel in zichzelf waarneemt. Door de afzondering en door de praktijk van de berouwbrief worden de jongeren aangezet om afstand te nemen van hun “oude, slechte zelf” en een verbetering voor de toekomst te beloven. Ik noem dit de praktijk van het ‘toekomstige zelf’. Gevoelens van berouw fungeren hier als de essentiële brug: de schuldbekentenis en de verontschuldigen zijn een voorwaarde voor de belofte van verandering. Beloftes voor verbetering komen ook voor in andere soorten brieven, zoals brieven die jongeren naar hun familie schreven en waarin ze een verandering beloofden. In zulke brieven echter wordt het verleden slechts suggestief opgeroepen. Het ‘vroegere zelf’ wordt zelden geëxpliciteerd. Kenmerkend voor de brieven van berouw gericht aan de opvoeders is dat de jongeren wél een expliciet contrast creëren: een ‘slecht’ zelf in het verleden staat tegenover een ‘goed’ zelf in de toekomst. Hierbij fungeren de gevoelens van berouw als een cruciale tussenschakel in deze transformatie. Tijd, het zelf en gevoelens zijn dus onlosmakelijk verbonden in het creëren van een “verbeterd zelf”. Maar ook het gegeven van de afzonderingscel was hierin cruciaal, en dit is waar ruimte opnieuw zijn intrede doet. Voor deze jongens is de cel namelijk een transitieruimte tussen hun oude en toekomstige zelf. Ik beargumenteer dat de cel in dat opzicht het best kan worden opgevat als een ‘liminale ruimte’.

‘Liminaliteit’ is een concept van antropoloog Van Gennep waarmee hij wees op het overschrijden van de drempel (limes) in transitieprocessen. In zijn onderzoek naar de transformatie van adolescentie naar volwassenheid kwam het subject tijdelijk terecht in een liminale ruimte waar hij niet langer behoort tot de ene wereld (adolescentie), maar ook nog geen deel is van de andere wereld (volwassenheid).⁸⁴ Goffman paste het concept toe op gedetineerden bij hun aankomst in de gevangenis: de aankomstprocedures met het symbolische bad, het afgeven van persoonlijke eigendommen en het aannemen van het

---

⁸³ RAAB, M17, Dossier 5888, Brief op 14/02/1940, orde en tuchtmaatregel 13/2/1940.

⁸⁴ Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage* (Psychology Press 1960) 21.

uniform en het nummer in plaats van de eigen naam, vinden plaats in de tussenruimte tussen 'buiten' en 'binnen' en dragen bij aan de transitie van vrij persoon tot gedetineerde.⁸⁵ De notie van liminaliteit wordt dus gekenmerkt door een 'betweenness' enerzijds, en door een transformatief aspect anderzijds. In een intrigerend artikel onderzoekt carceraal geografe Dominique Moran hoe het concept van liminaliteit kan worden toegepast op de bezoekersruimte van een gevangenis. De bezoekersruimte is een ruimte tussen 'binnen' en 'buiten' waarbij de bezoekers rituelen moeten ondergaan bij het binnenkomen (het fouilleren) en gedeeltelijk 'onvrije' mensen worden zolang ze in de bezoekersruimte zijn. De bezoekersruimte is echter ook een *transformatieve* ruimte waarbij bezoekers dus tijdelijk transformeren in 'onvrije' mensen, maar de gedetineerden op hun beurt hun identiteit van louter gedetineerde overstijgen en een familiale en sociale identiteit weer kunnen oppikken. Maar de liminale ruimte wordt te vaak opgevat in termen van een lineaire progressie, schrijft Dominique Moran. Van Gennep omschreef de rites die de transitie omgaven als een opeenvolging van pre-liminale rites, liminale rites en post-liminale rites,⁸⁶ maar de bezoekersruimte kan niet gezien worden als een eenmalige, lineaire transitie omdat de gevangenen na het bezoek weer terugkeren naar hun vroegere situatie. Het transformatieve van de bezoekersruimte is dus een *herhaaldelijke* praktijk:

the liminal space of the prison visiting room is experienced not once, as a stage in a linear transformation, but repeatedly, with the liminal coming to constitute a temporary, transient transformation followed not by a post-liminal reintegration into a different social status, but by a return to the state experienced before pre-liminal detachment.⁸⁷

Toch is het niet een volledige terugkeer naar de pre-liminale toestand, schrijft Moran: "repeated experience of prison visiting has a subtle, cumulatively transformative effect." Uit verschillende onderzoeken bleek dat regelmatig bezoek een gunstig effect heeft op gedetineerden. Bijgevolg kan de bezoekersruimte als liminale ruimte niet worden gezien als een éénmalig transitieproces, maar als een transitie die herhaaldelijk wordt voltrokken en een residu achterlaat elke keer als de pre-liminale fase weer wordt aangevat.

Analoog aan wat Moran schrijft over de bezoekersruimte, stel ik dat de strafcel voor de berouwvolle jongens dienstdeed als een cyclische liminale ruimte. Door de praktijk van wat ik het "toekomstige zelf" heb genoemd, deed de strafcel dienst als een liminale

---

⁸⁵ Goffman, *Asylums*, 27.

⁸⁶ Van Gennep, *The Rites of Passage*, 21.

⁸⁷ "In this sense, the liminal is a temporarily transitive space, entered and left both by visitors and by prisoners who, rather than achieving some new post-liminal status, instead return to their pre-liminal context." Moran, 'Carceral geography and the spatialities of prison visiting', 183.

ruimte waarin de jongens afstand namen van hun oude, slechte zelf en de belofte maakten van een verbeterd, toekomstig zelf. De cel is dan een tussenruimte tussen verleden en toekomst, tussen slecht en goed. Maar in tegenstelling tot het cumulatieve *goede* effect van de bezoekersruimte, heeft de strafcel bij herhaaldelijk bezoek een cumulatief *pejoratief* effect. Herhaaldelijke afzondering en beloftes leidt er namelijk toe dat er steeds minder geloof wordt gehecht aan de verontschuldigen en beloftes van de jongeren – voor zover ze bij de eerste keer al als geloofwaardig worden geacht. Bovendien konden herhaaldelijke opsluitingen en daaropvolgende beloftes als gevolg hebben dat de jongens uiteindelijk naar een slechtere afdeling werden overgeplaatst. Niet de vrijheid doorbrak dan de cyclus, maar de transfer naar een andere instelling of afdeling.

Het verschil tussen Mol en Brugge is niettemin dat in Mol de ‘betweenness’ en het transformatieve (in positieve dan wel pejoratieve zin) wel aanwezig zijn. In Brugge gaat de afzondering er louter om de rust in de secties te kunnen bewaren. Het is dan bovenal een controlerend instrument. Dankzij het perspectief van de carcerale geografie wordt dus duidelijk dat éénzelfde conceptuele ruimte (de afzonderingscel) in verschillende instellingen andere betekenis kan hebben door een andere institutionele praktijk. Hierbij is het tot slot belangrijk te wijzen op de agens van de jongeren als subject. Het beleid in Mol zou de jongens er in principe moeten toe aanzetten om na hun introspectie berouw te tonen en schuld te bekennen, maar zoals we zagen, volgden niet alle jongens dit stramien. De ruimte kreeg dus een andere conceptuele betekenis niet alleen door de ‘stratégie’ van de machthebbers, maar ook door de ‘tactique’ van de gedetineerden.⁸⁸

Hierboven werden de praktijken van afzondering van Brugge en Mol met elkaar vergeleken. Als gevolg van deze verschillende praktijken die werden gekoppeld aan de eenzame opsluiting, kreeg de afzonderingscel voor elk van deze groepen een andere betekenis. Door de jongens aan te zetten om een verklaring te schrijven voor hun gedrag, staat de afzondering gelijk aan een introspectie. De jongens in Mol worden met andere woorden in zekere zin meer erkend als handelende subjecten. ‘Berouwbriefven’ duiken soms op in Brugge, maar minder frequent dan in Mol, wat doet vermoeden dat het er geen geïnstitutionaliseerde praktijk was. De onregelmatige frequentie van de berouwbriefven en de middelen die werden ingeschakeld, lijken erop te wijzen dat de finaliteit van de afzondering in Brugge niet in de eerste plaats was om de meisjes te transformeren en hen tot inkeer te brengen. De cel is louter een manier om de meisjes te verwijderen van de rest van de instelling. De afzonderingscel is niets méér dan “a space to contain problematic bodies”⁸⁹.

---

⁸⁸ De Certeau, *L'invention du quotidien*.

⁸⁹ Story, ‘Alone inside’, 359.

Onderhandelen over de eenzame opsluiting

In de egodocumenten van zowel Brugge als Mol komt naar voren dat de sociale uitsluiting hard woog op de jongeren, en dat de sanctie in dat opzicht haar doel bereikte. De eenzame opsluiting sneed een jongere letterlijk af van de reguliere tijd en ruimte in de instelling, inclusief alle activiteiten die daarmee gepaard gingen. Maurice bijvoorbeeld, opgesloten in Mol 1958, betreurde dat hij door een sanctie was uitgesloten van het gemeenschapsleven, uitgerekend tijdens de voorbereidingen voor de voetbalcompetitie. In zijn brief aan de directeur vroeg hij dan ook om tijdelijk te worden vrijgelaten om de strategie voor de nakende match te bespeken, “car le 26 nous devons gagner la coupe intersectionnaire”⁹⁰ Na de bespreking, zou Christian braaf terug naar zijn afzonderingscel gaan, beloofde hij.

Toch zijn er ook andere reacties te lezen in de documenten. De brief van Alphonse, die schreef te verlangen naar het alleen-zijn omwille van de rust, werd al aangehaald. Bij Joseph was eenzelfde gretigheid te merken om naar de cel te worden gestuurd. De werkmeester noteerde over hem “Hij weigert te werken en wil zelfs de tekeningen niet maken. Hij zegt nog liever in afzondering geplaatst te worden. Daar hij niet in de werkplaats kan blijven zonder te werken, heb ik hem in afzondering gezet.”⁹¹ Maar de afzondering was hier in feite een tweesnijdend zwaard. Joseph werd weliswaar verwijderd uit de sectie en verhinderde zo, vanuit het perspectief van de werkmeester, een verdere opruiing van de groep, maar anderzijds was de afzondering ook precies wat Joseph zelf had gewild. Het is ook wat etnografen in hedendaagse gevangenissen waarnemen. De afzondering kan soms niet de straf te zijn die gevangenen tot elke prijs willen vermijden, maar kan net een statussymbool worden. Dit is hoogst problematisch voor gezagvoerders, aangezien de dwangmaatregelen hun grootste kracht net halen uit de *dreiging* die ervan uitgaat, en niet de effectieve uitvoering ervan.⁹² Dit is overigens exact de analyse die de opvoeder over Alphonse maakte:

Terwijl Mr C. deze leerling naar de afzondering sectie bracht zegde M. fier als een overwinnaar: "Ik heb toch gevonden wat ik zocht". (Hij had deze namiddag al bluffend tegen de jongens van de sectie gezegd dat hij vandaag een toer zou uitgestoken hebben om naar de afzondering te gaan.)

Het vervolg van het verslag illustreert ook de machteloosheid van de opvoeders tegenover dit soort gedrag:

---

⁹⁰ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Brief op 18/06/1958.

⁹¹ RAAB, M17, 678, Dossier 7763, Brief op 19/06/1957.

⁹² Crewe, *The Prisoner Society*, 81.

Daar deze jongen "de man" van de sectie wil zijn en ter zelfdertijd de sectie wil ondermijnen én door zijn gemeen en laagstaand gesprek én door zijn hoogmoedig gedrag, vraag ik 5 dagen.⁹³

Veel andere keuze had de opvoeder niet om Alphonse in afzondering te plaatsen, en hem in se daarmee zijn zin te geven. Hetzelfde dilemma ging overigens op voor het overhevelen van jongeren naar een strengere instelling. In Brugge bijvoorbeeld speelde de directie met het idee om Martha naar de gevangenis over te plaatsen wegens aanhoudend wangedrag, maar had er ook haar bedenkingen bij:

Martha zou uit de gevangenis van Sint Andries alleen maar een ongunstige geest in het rijksopvoedingsgesticht kunnen brengen. Ik ken Martha en ik weet dat ze bij de eerste terechtwijzing de lof van Sint Andries zou zwaaien, wat bij onze anderen nog eens te meer de slogan zou doen groeien "doe mij maar naar Sint Andries, ik zal alles doen wat mogelijk is om in Sint Andries te geraken".⁹⁴

De directie van Brugge zocht niet veel motieven achter de uitspraken van de meisjes. "Onze meisjes zijn per definitie het liefst waar ze niet zijn," luidde het. Het paste in het beeld over jongeren met probleemgedrag die tegen elke beslissing rebelleerden eenvoudigweg om het rebellerende aspect zelf. De jongeren zelf haalden echter verschillende redenen aan om te kiezen voor afzondering. Alphonse zelf zou later schrijven, zoals we eerder zagen, dat hij vooral uit was op een moment van stilte. Sommige jongens haalden ook andere redenen aan voor een afzondering. Fernand bijvoorbeeld gaf aan, net als andere jongens, de afzondering te verkiezen boven het collectief regime omdat hij dan minder risico liep opgehitst te worden door anderen en op die manier alsnog een inbreuk zou begaan. Opvoeder W. weigerde echter: "c'est là son côté (sic) faible qu'il doit surtout stabiliser".⁹⁵

Omgekeerd waren er ook net jongeren die schreven dat de eenzame opsluiting het slechtste in hen naar boven haalde. Harry, in eenzame opsluiting geplaatst eind jaren dertig, schreef aan de leraar:

mijn karakter is nog niet geschikt om alleen te blijven. Ik moet aanhoudend in gesprek blijven dan gaan de slechte gedachten mij uit 't hoofd, daarom acht ik het noodig om op uw paviljoen te komen want wanneer ik alleen ben komt in mij terug het dierlijke de bovenhand nemen.⁹⁶

Het is interessant op te merken dat de ideeën van Harry en die van zijn opvoeders over de eenzame opsluiting hiermee totaal divergeerden. De aanleiding om Harry af te

---

⁹³ RAAB, M17, 677, Dossier 7759, Verslag op 21/04/1958.

⁹⁴ RAB, M24 ROG Brugge, 903, Dossier 2086, Brief van de directie aan de kinderrechter op 02/12/1964.

⁹⁵ RAAB, M17, 466, Dossier 5170, Ongedateerd.

⁹⁶ RAAB, M17, 521, Dossier 5858, ongedateerd, vermoedelijk maart 1939.

zonderen was net geweest dat hij “een makker tot zedenfeit [wilde] overhalen.”⁹⁷ De eenzame opsluiting had dan als doel “om hem tot betere gevoelens te brengen,” aldus de opvoeder. Harry dacht er duidelijk anders over, want ook in een latere brief benadrukte hij

U hebt me gezegd dat ik U sympathiek ben laat mij dan toch aub terug naar U paviljoen komen want wanneer ik alleen ben komt de verdierlijking bij mij de bovenhand nemen. Daarom tracht ik naar gemeenschap zooals in [rei]ziger in de woestijn naar een oase tracht enkel in gemeenschap ben ik zuiver.⁹⁸

In de beleving van de meeste jongeren was de afzondering geen middel om kalmte te stimuleren of berouw op te wekken, maar simpelweg een strafmethode, die al dan niet rechtvaardig werd toegepast. In een clandestiene brief schreef diezelfde Harry aan Felix hoe hij zich voelde over de straf die hem was opgelegd:

Als ze mij terug naar PAV.A. [paviljoen A] laten gaan dan zal het zijn om mij op de proef te stellen ttz ze zullen zien wat ik zal doen. Ik weet al wat ik zal doen. Ik zal gaan lopen dit is heel logiek als ge hier gaat lopen krijgt ge 15 dagen cachot dus als ge 15 dagen cachot krijgt dan moet ge daarna gaan lopen zoo re[d]eneer ik en dat is recht. Wie misdoet krijgt straf, dus die straf krijgt moet misdoen.

De brieven van Harry zijn niet gedateerd, en het is onmogelijk om te zeggen of hij zijn woord hield en een poging tot ontsnapping deed. Zijn dossier maakt melding van een ontvluchtingspoging, maar dit gebeurde helemaal aan het begin van zijn opsluiting. Harry zou wel nog meermaals bestraft worden wegens allerlei feiten zoals roken (4x) en zedenfeiten.

Zoals eerder aangehaald, had de afzondering verschillende onderliggende motieven: het aanzetten tot inkeer, tot kalmte en het bewaren van de orde in de sectie. Maar soms slaagde de afzondering niet in deze opzet. De meisjes in Brugge bijvoorbeeld slaagden erin zo luid te roepen dan ze ook te horen waren in andere delen van de instelling, met name in de kapel. Het leidde er uiteindelijk toe dat de directeur de cellen opnieuw liet inrichten; geluidsdicht deze keer.⁹⁹ Ook bij de jongens is zoiets waar te nemen. In zijn cel was Fernand bezig met “op de deur te trommelen en te stampen, te zingen, te schreeuwen”, waarna de opvoeder uiteindelijk aan de directeur schreef: “Mijnheer de Bestuurder, de leerling L. heeft waarlijk zijn hoogtepunt bereikt. Het wierd onhoudbaar voor de leerlingen in hunne cel, ik heb ze op de koer doen wandelen.”¹⁰⁰ Door hun lawaai slaagden de jongens er dus in om tijdelijk uit hun cel te mogen. Het idee van de afzondering als een

---

⁹⁷ RAAB, M17, 521, Dossier 5858, Strafnota 04/03/1939

⁹⁸ RAAB, M17, Dossier 5858, ongedateerde brief aan de onderwijzer

⁹⁹ Massin, Protéger ou exclure?, 77.

¹⁰⁰ RAAB, M17, 644, Dossier 7560, Verslag op 19/04/1929.

tijdelijke ‘sociale dood’ door de gedetineerden af te snijden van de rest, slaagde dus niet altijd in zijn opzet. Desalniettemin moet worden opgemerkt dat het arsenaal aan middelen waarover de jongens beschikte, uitgebreider was dan de meisjes. De jongens konden ook het geschreven woord inzetten door gebruik te maken van de berouwbriefjes of de bezoeken in de cel, die in Mol klaarblijkelijk wel degelijk plaatsvonden. De meisjes daarentegen hadden weinig andere middelen ter beschikking dan hun eigen lichaam. Het is zoals Brett Story schrijft: “Prisoners, further fragmented and immobilized by the austerity of their isolation chambers, are left with nothing more than their own embodiment to put on the line.”¹⁰¹

Vrije tijd: van binnenkoer tot voetbalveld

Van gymnastiek tot voetbal; van zelfcontrole tot uitlaatklep

In 1956 werden verschillende vernieuwingen doorgevoerd in het officiële dagrooster van het Rijksopvoedingsgesticht van Mol. Op woensdag- en zaterdagmiddag konden de jongens voortaan een potje voetbal spelen, onder strikte supervisie van hun opvoeders. Een brochure van de Dienst voor Kinderbescherming zag alleen maar voordelen in het organiseren van sportactiviteiten in de rijksopvoedingsgestichten: onder meer de vorming van de persoonlijkheid, het sociaal karakter en zelfbeheersing werden hierdoor gestimuleerd, en bovendien verschaft de sport afleiding voor ‘innerlijke spanningen’.¹⁰² Foucauldiaanse analyses doen echter smalend over de rol van sport in penitentiaire inrichtingen. De sociologen Bodin en Robène bijvoorbeeld beargumenteren dat penitentiaire sport niet de gedetineerden ten goede komt, maar de instelling. Het is een middel bij uitstek om lichamen te disciplineren, het verschaft de instelling alsmaar meer gelegenheid voor een panoptische observatie en via de sport wordt bovendien op verschillende niveaus geweld uitgeoefend op de gedetineerden. Penitentiaire sport is dan allesbehalve educatief of ‘verlichtend’, schrijven zij.¹⁰³ Het is geheel terecht dat Bodin en Robène wijzen op de specifieke machtsconstellaties van de penitentiaire inrichting die om een complexe lezing vragen van recreatie. Maar het is jammer dat ze in hun analyse geen enkele rekenschap geven aan de historische veranderlijkheid van vrije tijd. De

---

¹⁰¹ Story, ‘The Prison Inside’, 48.

¹⁰² Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen*.

¹⁰³ Luc Robène en Dominique Bodin, ‘Sport, Prison, Violence: On Imprisonment and Confinement Conditions – ‘French Prison Sport’ and the Instruments of the World’s Good Conscience’, *The International Journal of the History of Sport* 31 (2014) 2059–2078, aldaar 2065 <doi:10.1080/09523367.2014.949692>.

introductie van voetbal in de rijksopvoedingsgestichten markeerde namelijk een breukpunt in de relatie tussen tijd, ruimte en emoties.

In de negentiende-eeuwse jeugdgevangenis van Gent werden de schaarse momenten waarin niet gewerkt werd, ingevuld met de misviering, korte lesuren of militair aandoende turnoefeningen. In ROG Mol was dit voor de Tweede Wereldoorlog slechts lichtjes anders. Recreatieve bezigheden zoals culturele verenigingen of vermaak waren in die tijd weliswaar gangbaar in de reguliere heropvoedingsinstellingen, maar wegens haar disciplinaire aard was dit in ROG Mol verboden, tot het in de jaren vijftig uiteindelijk werd toegestaan. De orthodox Foucauldiaanse lezing van Bodin en Robène slaagt er niet in om rekenschap te geven aan de historische veranderlijkheid van recreatiepraktijken. Maar het gejoel van het voetbalspel vormt een onmiskenbaar contrast tegenover de militaire gymnastiekoefeningen die werden uitgevoerd in volstrekte stilte en individualiteit. Een analyse van recreatie in een penitentiaire context vereist inderdaad een specifieke invulling, maar mag niet worden losgekoppeld van de maatschappelijk-historische context. De transformatie van de binnenkoer met de wandeling naar de speelplaats met de gymnastiekoefeningen tot het voetbalveld met de sportmomenten, is illustratief voor de veranderde betekenis van het lichaam, zelfbeheersing en de rol van vrije tijd.

De geschiedenis van zelfbeheersing en omgangsvormen is vooral geschreven in het raamwerk van de historische sociologie. Het werk van Norbert Elias, met de transformatie van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang' is gekend.¹⁰⁴ Hoe dit proces zich verder voltrok in de twintigste eeuw, is bestudeerd door Cas Wouters. Wouters beargumenteert dat zich in de omgangsstandaarden een tendens tot 'informalisering' voordeed, waarbij de formele regels van de Victoriaanse periode plaatsmaakten voor een orde waarin 'natuurlijkheid' en vlotte omgangsvormen aan belang inwonnen. De nieuwe omgangsregels vereisen een "dwang tot ongedwongenheid"; de sociale norm om zelfverzekerd en comfortabel over te komen.¹⁰⁵ Voor de Amerikaanse historicus Peter Stearns gaat deze trend tot informalisering van manieren terzelfdertijd gepaard met een eis tot een grotere controle van de emoties. Mensen werden meer 'casual' in de omgang, maar dit betekende niet dat de eis tot zelfcontrole minder werd. Deze trend, die hij samenvat als "less stiff but more cautious", is voor Stearns één van de twee grote tendensen in de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. De andere trend is te situeren in vrije tijd. Waar de Victoriaanse recreatieve cultuur in functie stond van het versterken van persoonlijke waarden, gold de latere recreatiecultuur als een 'compenserende outlet' waarbij manieren waren toegestaan die in het 'normale' leven niet door de beugel konden:

---

¹⁰⁴ Norbert Elias, *Het civilisatieproces sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Amsterdam: Boom 2001).

¹⁰⁵ Cas Wouters, *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890* (Amsterdam 2008); Wouters, 'How Civilizing Processes Continued', 151.

“Athletes should be aggressive. They should get angry, shouting at the baseball umpire in a ritualistic battle that would never be tolerated in normal jobs,” ¹⁰⁶ schrijft Stearns. Vrije tijd veranderde dus van een activiteit die de zelfcontrole diende te onderschrijven, naar een activiteit die een tijdelijke ontsnapping bood voor de zelfcontrole.

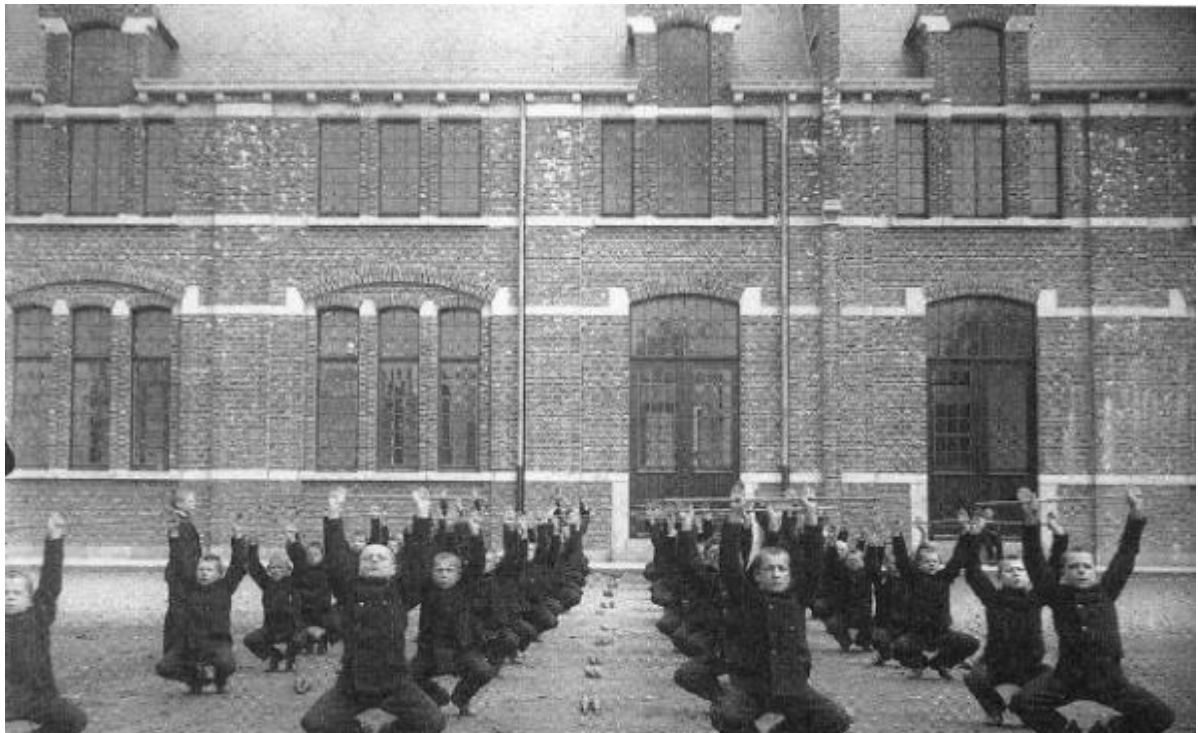
In het Rijksopvoedingsgesticht van Mol bestond de lichaamsbeweging tot de Tweede Wereldoorlog uit militaire oefeningen, gymnastiek en de ‘promenade’. Dit laatste was een typisch fenomeen uit penitentiaire instellingen waarbij de gedetineerden in een rij achter elkaar moesten marcheren op de binnenplaats. ¹⁰⁷ De ‘wandeling’ diende te gebeuren in complete orde en stilte. Het was een praktijk die ook werd beoefend in de Gentse jeugdgevangenis, en het strafregister laat uitschijnen dat verschillende jongeren werden gestraft voor het doorbreken van de stilte. Ook in Mol vonden er ‘promenades’ plaats, maar deze waren een gunstmaatregel voor de beste secties en vonden buiten de instellingsmuren plaats, op het groene domein rondom het gebouw. Hoewel ook daar meldingen zijn te vinden van onregelmatigheden tijdens de wandeling gaat het dan vooral om ontsnappingspogingen, en niet het doorbreken van stilte. De invulling veranderde zo van een militaire mars in complete beheersing en stilte op een binnenkoer, naar een wandeling die de jongeren een iets vrijer regime gunde.

---

¹⁰⁶ Peter N. Stearns, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, (New York 2007) 153.

¹⁰⁷ Élise Yvarel, ‘Les jeunes détenus et la pratique sportive : de la promenade à l’éducation physique dans les prisons françaises (XXe siècle)’, *International Review on Sport & Violence* (2009) 94–107.

Wat betreft de georganiseerde lichaamsbeweging tekent zich vooral een breukpunt af tussen het interbellum en de naoorlogse periode. Vanaf de vroege twintigste eeuw voorzagen de reglementen tijd voor turnoefeningen voor de jongens, gaande van een half uur ‘gymnastique réparatrice’ voor het middagmaal tot enkele minuten ‘orde’ gymnastiek op andere momenten van de dag.¹⁰⁸ De gymnastiek kenmerkte zich door een uiterste beheersing van het lichaam: elk lichaamsdeel en elke beweging diende perfect gecontroleerd te zijn.¹⁰⁹ Hoewel in het interbellum al sporadisch melding wordt gemaakt van voetbal, wordt het voetbalspel pas geïntegreerd in het officiële uurrooster in de jaren vijftig.¹¹⁰ De ommekeer kwam er in een periode nadat ook in het algemene onderwijs een verschuiving was gekomen van lichamelijke opvoeding naar sport.¹¹¹ Lichamelijke opvoeding had vooral pedagogische overwegingen en veronderstelde een nauwe samenhang tussen ‘physis’ en ‘psyche’: via lichaamsbeweging werd de wilskracht

Figuur 9 Turnoefeningen in Rijksopvoedingsgesticht Ruiselede, s.d.

¹⁰⁸ RAAB, M17, 61, Stukken betreffende diverse reglementen. 1925-1971, Nadere bepalingen inzake de tucht in de sectiën, 1932, p. 2.

¹⁰⁹ M. D'hoker en J. Tolleneer ed., *Het vergeten lichaam: geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (1. druk; Leuven; Apeldoorn: Garant 1995). Pascal Brier en Jacques Defrance, 'La production de gymnastiques médicales pour les enfants malades hospitalisés au XIXe siècle: spécialisation médicale et différenciation des gymnastiques', *Sciences sociales et sport* 5 (2012) 13, aldaar 47.

¹¹⁰ RAAB, M17, 33, Dienstorder op 18/04/1958, en 323: Stukken betreffende de dagindeling van de minderjarigen. 1958-1970, Uurregeling 1956.

¹¹¹ D'hoker en Tolleneer ed., *Het vergeten lichaam*, 10.

versterkt.¹¹² Deze tendens tot karakterversterking werd nog uitgesproken na de Eerste Wereldoorlog, toen de algemene lichamelijke gezondheid van de bevolking was gestegen en ontwikkelingen in de gezondheidszorg voor meer medische controle zorgden. De gymnastiek kon zich nu volledig toeleggen op de ‘gezondmaking van het innerlijke leven’.¹¹³

Sport verschildte hiervan door ook de elementen van plezier, ontspanning en competitie te erkennen – elementen die lange tijd geweerd werden uit het officiële curriculum van lichamelijke opvoeding. Het is ook in de naoorlogse periode dat de taakomschrijving bij de leraar lichamelijke opvoeding benadrukte dat hij “zijn lessen zo [zal] inrichten dat de leerlingen met plezier (sic) naar zijn lessen komen”¹¹⁴. Het woord plezier is opmerkelijk en reflecteert de idee dat recreatie niet enkel in functie hoort te staan van het versterken van het karakter, maar dat ontspanning ook een doel op zich mag zijn. Ook de directeur liet zich in een bijeenkomst van de studiekekring ontvallen dat “het wordt algemeen aanvaard dat het bezielde bewegingsspel boven de abstracte analyserende gymnastiek te verkiezen is.”¹¹⁵ Dat het voetbal voor de jongeren inderdaad méér betekende dan enkel lichaamsbeweging, blijkt uit de brieven van Maurice, die hoger werden aangehaald. Vanuit de strafcel smeekte hij de opvoeder of hij in de namiddag eventjes uit isolement mocht zodat hij de aankomende voetbalmatch met zijn ploeggenoten kon bespreken “car le 26 nous devons gagner la coupe intersectionnaire”¹¹⁶. ROG Mol bleef niettemin een penitenciaire inrichting: het voetbalspel was geen vrijblijvende ‘optie’ maar was even verplicht als de andere daginvullingen.

Ruimte, het lichaam, zelfcontrole

Drie belangrijke verschillen zijn aan te stippen tussen het uitoefenen van gymnastiek dan wel voetbal in de instellingen. Ten eerste zorgen gymnastiekoefeningen voor een geïndividualiseerde beleving. De jongens staan naast elkaar opgesteld, voeren elks hun oefeningen uit en kijken naar de leraar. Net als in een klaslokaal, heeft de leraar een volledig overzicht over de jongens en kan hij zijn autoriteit voortdurend duidelijk maken door oogcontact. De jongens horen strikt voor zich te kijken en zien daardoor enkel de

---

¹¹² Roberta J. Park, ‘Biological thought, athletics and the formation of a “man of character”: 1830-1900’, in: J. A. Mangan en James Walvin ed., *Manliness and Morality: Middle-class Masculinity in Britain and America, 1800-1940* (Manchester University Press 1991) 7–35, aldaar 10.

¹¹³ Mark D’hoker en Erik Van Assche, ‘Lichamelijke Opvoeding in het Katholiek onderwijs: een lange weg, een moeilijk parcours’, in: Roland Renson en Jan Tolleneer ed., *Voor lichaam & geest: katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (Leuven University Press 1994) 43–97, aldaar 62.

¹¹⁴ RAAB, M17, 61, Dienstorder 18/08/1958.

¹¹⁵ RAAB, M65, 222, Directeur Lauwers op de studiekekring van 21/11/1947.

¹¹⁶ RAAB, M17, 685, Dossier 7799, Brief aan opvoeder S. 18/06/1958.

leraar, niet elkaar.¹¹⁷ Voetbal daarentegen is een groepssport bij uitstek. Hoewel de opvoeder nog steeds boven de jongens staat en superviseert, is het de jongens nu ook toegestaan naar *elkaar* te kijken, wisselt hun positie op het terrein voortdurend, en is contact tussen de lichamen onvermijdelijk. Als de bronnen melding maken van incidenten tijdens de lichaamsbeweging, is dit uitsluitend tijdens het voetbal, en niet tijdens de gymnastiek. Het gaat dan om fricties tussen de jongeren onderling of tussen de opvoeder en de jongeren.

Een tweede verschil zit hem in de veranderde betekenis van de recreatievorm. Voor het Victoriaanse denken moesten vrijetijdsactiviteiten in functie staan van het versterken van het karakter. Bij gepaste tijdverdrijven was het lichaam -net als het karakter- volledig onder controle. Ook de gymnastiek is daar een voorbeeld van. De vroege twintigste eeuw daarentegen kende een toenemende populariteit bij de middenklasse van recreatievormen die gedragingen en emoties toelieten die in het gewone leven niet getolereerd werden. Sporten zoals boksen of voetbal gaande gepaard met de koortsachtige roes van de competitie, en over supportereren schrijft Stearns: "People normally hemmed in by requirements of self-control could shout and emote to their hearts' content in the anonymity of a crowd."¹¹⁸ Het betekende dat vrijetijdsactiviteiten nu niet langer gezien werden ter *ondersteuning* van het ideale karakter, maar als tijdelijke *uitlaatklep*, waarbij gedragingen mochten gesteld worden die op andere momenten niet toegestaan waren, zoals ook Elias en Dunning stellen.¹¹⁹ De gymnastiek en het voetbalspel in de instellingen gelden als een symbolische illustratie van deze tendens. De militaire oefeningen en gymnastiek eisten van de jongens een perfecte beheersing van het lichaam. Elk lidmaat was onder perfecte controle, synchroon met de bewegingen van de leraar, tot in de puntjes gechoreografeerd door externe regels die het lichaam een vaste positie oplegden in tijd en ruimte. Het voetbal liet ogenschijnlijk meer toe: de jongens konden rennen, roepen en proeven van de opwindende competitie. Het voetbalspel gaf op die manier een legitieme uitlaatklep om energie te kanaliseren op een manier die in principe niet was toegestaan op andere momenten van de dag.

Het toelaten van een voetbalspel in ROG Mol illustreert ook een andere tendens in de geschiedenis van zelfbeheersing, die Cas Wouters verhelderend uitlegt met de metafoor van een 'hellend vlak'. (Burgerlijke) omgangsstandaarden in de negentiende eeuw waren vastgelegd in formele regels die barrières oplegden om situaties uit de weg te gaan die mogelijks zouden leiden tot ongepast gedrag. Deze mijdingsdrang kwam voort uit de idee dat, eens men het 'hellend vlak' van zelfbeheersing begon af te dalen, hoe dan ook

---

¹¹⁷ Landahl, 'Emotions, power and the advent of mass schooling', 107.

¹¹⁸ Stearns, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, 162.

¹¹⁹ Norbert Elias en Eric Dunning, *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* (1st edition; Oxford: Basil Blackwell 1986).

verloren was.¹²⁰ De twintigste-eeuwse logica veronderstelde een sterker individueel karakter: (keurige) mensen handelden niet noodzakelijk naar de emoties die ze voelden opkomen. Ook Stearns' onderzoek stelt dat externe formele regels die de etiquette reguleerden, plaatsmaakten voor een toenemend vertrouwen in zelfbeheersing.¹²¹ Gedrag volgens vaste regels werd beschouwd als stijf, rigide, en rook naar onoprechtheid. De nieuwe omgangsregels vereisten een "dwang tot ongedwongenheid"; de sociale norm om zelfverzekerd en comfortabel over te komen.¹²² Het toelaten van een competitieve groepssport in ROG Mol illustreert de afnemende angst voor het hellend vlak van emoties.

Tegelijkertijd betekende het ook een moeilijker oefening. Voor de regulering van hun gedrag moesten de jongens nu voldoen aan de regels van een vlotte omgang zonder de instellingsreglementen te vergeten. Bovendien moesten ze razendsnel kunnen switchen van register. Toen Serge werd bestraft wegens slecht gedrag in het spel was zijn grootste fout namelijk niet dat hij zijn medegedetineerde roepend tegensprak, maar zijn opvoeder, en deze nadien aanvloog. Later zou René verklaren dat hij dit niet had gedaan "par méchanceté mais par nervosité. J'ai fait cela comme si ça aurait été un élève"¹²³. Het feit dat René uitgerekend dit argument als verdediging inriep, toont aan dat de onderlinge omgangsvormen tussen de jongeren een losse omgang op het voetbalterrein tolereerden.

Het aanpassen van het register aan verschillende actoren in het spel, zoals de scheidsrechter, geldt natuurlijk voor veel competitiesporten. Maar wat het voetbal in Mol onderscheidde van het voetbal in een vrijetijdscontext, zijn de consequenties. Voor een vrijetijdsspeler levert een overtreding tegen de gedragsstandaarden hem een sanctie op *binnen het domein van de sport*, bijvoorbeeld uitsluiting van een wedstrijd. Voor René V. leverde zijn gedrag hem een maandlang isolatie op. Zoals Goffman opmerkte, is het eigen aan een gesloten instelling dat de verschillende domeinen van het leven niet meer van elkaar gescheiden zijn.¹²⁴ Elke gedraging heeft met andere woorden consequenties die de context van die gedraging overstijgen. Voor de gedetineerde jongeren mocht de vrijetijdsactiviteit dan wel fungeren als een uitlaatklep, ze viel nooit volledig buiten de 'normale' tijd.

De praktijken die plaatsvonden in de ruimtes die bedoeld waren voor ontspanning illustreren evenwel hoe de relatie tussen ruimte, tijd en emotie drastisch veranderde doorheen de geschiedenis van de rijksopvoedingsgestichten. De binnenkoer van de gevangenis en de strakke promenade boden dan wel een pauze van de handenarbeid, ze

---

¹²⁰ Wouters, 'How Civilizing Processes Continued', 153.

¹²¹ Stearns, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*,.

¹²² Wouters, *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*; Wouters, 'How Civilizing Processes Continued', 151.

¹²³ RAAB, M17, 675, Dossier 7747, brief van René aan de directeur 01/04/1957.

¹²⁴ Goffman, *Asylums*, 17.

boden geen pauze van de ‘normale’ omgangsvormen. De speelplaats bood dat iets meer doordat het de enige ruimte was waar praten officieel was toegestaan. Toch was de ‘ontsnapping’ die de speelplaats bood in Mol in de jaren twintig eerder letterlijk te noemen (cfr. infra), en het was pas bij de introductie van voetbal dat de ruimtes voor ontspanning ook ruimtes werden voor een ontsnapping van de dagelijkse normen. Doordat het voetbal tijdelijk andere gedragsnormen toeliet dan de normen die van toepassing waren op alle andere momenten van de dag, stond het buiten de normale tijd en ruimte. Anders dan de gymnastiek of de promenade was het voetbal een ‘uitlaatklep’, zoals de Kinderbescherming overigens zelf aanhaalde in een van haar brochures.¹²⁵ Maar net doordat het voetbal beperkt was tot het uurtje op woensdag- en zaterdagmiddag en beperkt was tot het voetbalterrein, bevestigde het tevens de gedragsnormen van de normale tijd en ruimte.

Over de grens

In 1961 publiceerde socioloog Erving Goffman zijn gebundelde essays *Asylums*, een bundel die baanbrekend zou zijn voor de gevangenis sociologie. De essays handelden over wat hij benoemde als ‘Total institutions’, die hij definieerde als “a place of residence and work where a large number of like-situated individuals, cut off from the wider society for an appreciable period of time, together lead an enclosed, formally administered round of life.”¹²⁶ Het ging dan om gesloten instellingen zoals een gevangenis of een psychiatrische instelling. De isolatie van de buitenwereld was voor Goffman cruciaal: “Their encompassing or total character is symbolized by the barrier to social intercourse with the outside”.¹²⁷ Maar binnen gevangenis studies wordt deze dichotome grens al langer bevraagd.¹²⁸ Grenzen zijn niet statisch en ondoordringbaar, maar, zoals Jennifer Turner schrijft, “borders are lived, performed, and practiced.”¹²⁹ Veel werk in gevangenis studies onderzoekt bijvoorbeeld hoe de effecten van opsluiting zich uitstrekken voorbij de

---

¹²⁵ Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen*.

¹²⁶ Goffman, *Asylums*, 11.

¹²⁷ Ibid., 15.

¹²⁸ De grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ is eerder, in Farringtons woorden, een “identifiable yet permeable membrane of structures, mechanisms and policies”, met andere woorden: “a not so total institution”. Keith Farrington, ‘The modern prison as total institution? Public perception versus objective reality’, *Crime & Delinquency* 38 (1992) 6–26.

¹²⁹ Jennifer Turner, ‘Conceptualising ‘Inside’ and ‘Outside’’, in: Jennifer Turner, *The Prison Boundary* (London: Palgrave Macmillan UK 2016) 27–61, aldaar 49.

gedetineerde zelf en ook een impact nalaten op diens naaste omgeving, de zogenaamde ‘secundaire’ effecten van opsluiting.¹³⁰ De gevangenis is dan niet beperkt tot de fysieke muren, maar strekt zich daar ver buiten uit.¹³¹ Andere onderzoeken bevragen de permeabiliteit van de fysieke grenzen op zich of de grenzen tussen ruimtes in de gevangenis zelf. Schreef Moran vanuit de carcerale penologie dat gevangenisethnografen zich te veel bezig houden met de *tijdsbeleving* van gevangenen en niet hoe gedetineerden de *ruimtes* beleven¹³², dan pleit Turner net voor de omgekeerde beweging: het binnenbrengen van het temporele aspect in een geografische analyse: “It is not just inside/outside but *before* and *after* that we must consider.”¹³³ De grens tussen opsluiting en vrijheid moet ook gezien worden in het licht van afschrikkeffect vóór de opsluiting, de herintegratie na de opsluiting of de effecten van herhaaldelijke opsluiting.

Als historica sluit ik me aan bij dit pleidooi voor het toevoegen van een temporele laag van de grens, maar ben ik geïnteresseerd in een andere vorm van temporaliteit die de grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ omgeeft: de verschuiving doorheen de tijd. Deze verschuiving wordt grotendeels genegeerd door hedendaagse gevangenis sociologen en geografen, of het is in uiterst vage bewoordingen van een closing comment als “*Overtime*, prisons have slowly become more open to society due, for instance, to new rehabilitation ideologies and the import of pedagogical and psychological knowledge and personnel into prisons.”¹³⁴ Wanneer deze ‘over time’ precies plaatsvond, op welke manieren deze openheid zich manifesteerde en wat dat betekende voor de gevangenen, wordt niet verduidelijkt. Bovendien is het nog maar de vraag of er daadwerkelijk een lineaire lijn te trekken valt, zoals het citaat suggereert. Het is op dat vlak dat historisch onderzoek een grote meerwaarde kan leveren. De historiciteit van de grens van een “not so total institution”¹³⁵ manifesteert zich voor mij op drie vlakken: de permeabiliteit van de grens op zich, de manieren waarop jongeren deze grens omzeilden en tot slot zelfs de manieren waarop de grens *as such* in vraag werd gesteld.

---

¹³⁰ Mijn cursief. Brittnie L Aiello en Jill A McCorkel, “‘It will crush you like a bug’: Maternal incarceration, secondary prisonization, and children’s visitation”, *Punishment & Society* 20 (2018) 351–374.

¹³¹ Zie ook de discussie over de ‘punitive city’ (met dank aan Jenneke Christiaens, die met het artikel van Cohen onder de aandacht bracht.) Stanley Cohen, ‘The punitive city: notes on the dispersal of social control’, *Crime, law and social change* 3 (1979) 339–363; Mona Lynch, ‘From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape Law and Society Symposium’, *University of Miami Law Review* (2001) 89–112.

¹³² Moran, ‘Carceral geography and the spatialities of prison visiting’, 175.

¹³³ Turner, ‘Conceptualising ‘Inside’ and ‘Outside’’, 50.

¹³⁴ Mijn cursief. Leonard D. Baer en Bodil Ravneberg, ‘The outside and inside in Norwegian and English prisons’, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 90 (2008) 205–216, aldaar 214.

¹³⁵ Farrington, ‘The modern prison as total institution?’.

Doordringbare grenzen: geoorloofd en ongeoorloofd

Heropvoedingsinstellingen waren geen gevangenissen *strictu sensu*, maar het waren wel gesloten instellingen.¹³⁶ Sommige instellingen waren bovendien ondergebracht in gebouwen die ook dienstdeden (of hadden dienstgedaan) als gevangenissen. De disciplinesectie van Gent bijvoorbeeld was ondergebracht in de Centrale Gevangenis van Gent. De jongeren bevonden zich in individuele cellen, kregen éénmaal per maand een brief en éénmaal per trimester bezoek, in het beste geval. Ook toen de vleugel wegtrok uit Gent en zich vestigde op het terrein van Mol, bleef de grens goed bewaakt. Wie het Rijksopvoedingsgesticht binnen wilde, moest hiervoor een legitieme reden hebben en dit melden aan de portier, die het verkeer tussen de poort naar de instelling strak reguleerde. Bezoekers en personeel mochten geen objecten naar binnen nemen zonder instemming van de directeur, en hiertoe was de portier gemachtigd om een minutieuze inspectie uit te voeren op de pakjes die binnen en buiten gingen. Het register waarin de portier alle personen noteerde die door de poort gingen, werd elke dag gecontroleerd door de directeur. 's Avonds werden de deuren hermetisch afgesloten, de lichten gedoofd en werd een algemene bewakingsronde gevoerd langs het terrein, waarna de nachtwakers het overnamen.¹³⁷ De muren van het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge waren bovendien afgeschermd met prikkeldraad.¹³⁸

Toch waren er grote verschillen in inplanting tussen de instellingen onderling. Uit de vergelijking van CWG Mol en ROG Brugge blijkt dat deze een geheel andere relatie hadden met de omgeving waarin de instellingen waren ingeplant. Dit manifesteerde zich bijvoorbeeld al in het personeel. Een zusterorde is per definitie een gemeenschap die de intentie heeft een eigen plek toe te eigenen in de publieke ruimte. De Zusters van de Heilige Familie, de congregatie die werkzaam was in ROG Brugge, was dan misschien geen slotklooster, maar ze werden verondersteld zich niet te mengen in het publieke leven. Het personeel in Mol daarentegen bestond uit leken. Zij woonden weliswaar in op het terrein, maar een onderzoek naar hun profielen wijst uit dat velen van hen afkomstig waren uit Mol of omliggende dorpen en dat zelfs meerdere leden van dezelfde familie werkzaam konden zijn in de inrichting. Dat de vacatures in lokale dagbladen werden

---

¹³⁶ Heropvoedingsinstellingen behoorden in de negentiende eeuw tot de gevangenisAdministratie onder het ministerie van justitie, maar werden nadien ondergebracht bij het departement welzijn, ook onder het ministerie van justitie. Dit was een symbolische verschuiving en markeerde een ijkpunt in de pedagogisering van de heropvoedingsinstellingen. *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 683.

¹³⁷ *Règlement général des écoles de bienfaisance de l'état pour garçons*, art. 95-98.

¹³⁸ Vanden Bussche, *Misdadige jeugd : een crimineel-sociologisch onderzoek...*, 20.

geplaatst, versterkt dit beeld alleen maar.¹³⁹ Een ander verschil is de hoge rotatie onder de personeelsleden in Mol. Of dit ten goede of ten kwade kwam van de jongeren, laat ik in het midden, maar in ieder geval zorgde de rotatie wel voor een constante influx van nieuwe personeelsleden die misschien praktijken en kennis meebrachten vanuit hun ervaring in andere instellingen of vanuit hun opleidingen. Bovendien was het CWG van Mol het paradepaardje van de Belgische Kinderbescherming en stelde het zich open voor bezoekers, zeker ten tijde van Rouvroy. Vanaf de jaren veertig kregen zowel het CWG als ROG Brugge stagiair(e)s over de vloer.¹⁴⁰ Ik zou niet zover gaan als Mary Clare Martin, die de Schotse meisjesinstelling Waverley Park Home als een ‘public space’ betitelde aangezien de meisjes er werden ‘tentoongesteld’ aan de bezoekers,¹⁴¹ maar het CWG van Mol was wel veel opener dan andere inrichtingen van de Kinderbescherming. Zelfs binnen het complex van Mol moeter een verschil worden gemaakt tussen het CWG, dat makkelijk toegankelijk was, en het ROG, waarover ik geen sporen vond van bezoekers, thesisstudenten of stagiaires. Ook in de publicaties van Rouvroy werd het ROG Mol stiefmoederlijk behandeld. In de lokale pers werd nochtans wel enige moeite gedaan duiding te geven bij de jongeren die in ROG Mol verbleven en konden ze zelfs op enige sympathie rekenen.¹⁴² Een gedegen krantenonderzoek zou meer kunnen loslaten over de relatie van de instellingen tot de omgeving, maar uit een eerste blik op de lokale pers in de regio’s van de Kempen, Brugge en Ieper-Poperinge blijkt dat er over het ROG Brugge nauwelijks persartikelen verschenen, tenzij er een geweldpleging had plaatsgevonden in de instelling.¹⁴³ Net als het CWG, verschaftte het ROG Brugge wel toelating voor een

---

¹³⁹ ‘Rijksopvoedingsgesticht Markt Mol: dringend gevraagd: haarknipper’, *Het Annoncenblad van Moll* (31 januari 1932); ‘Rijksopvoedingsgesticht te Moll: gevraagd: begeleider voor leerlingen’, *Gazet van Mol* (11 augustus 1928); ‘Dringend: Een kleermaker wordt gevraagd aan het Rijksopvoedingsgesticht te Moll’, *Gazet van Mol* (14 mei 1927) <<https://www.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019]. Als inwoners van Mol een benoeming kregen in de instelling, werd dit ook vermeld in de krant. Zie bv. ‘De heeren Karel Van Ballaer en Karel Mortier zijn als Opvoeder benoemd’, *Het Kempisch Annoncenblad* (12 oktober 1940).

¹⁴⁰ Massin, *Protéger ou exclure?*, 114. Voor Mol, zie de formulieren in RAAB, M65, 167, Stukken betreffende het aanvaarden van stagiairs.

¹⁴¹ Mary Clare Martin, ‘Refuge or Prison? Girls’ Experiences of a Home for the “Mentally Defective” in Scotland, 1906-1948.’, in: Jane Hamlett, Lesley Hoskins en Rebecca Preston ed., *Residential institutions in Britain, 1725-1970: inmates and environments. Perspectives in economic and social history* no. 27 (London: Pickering & Chatto 2013) 65-77, aldaar 69.

¹⁴² Zie bv. ‘Vlaggewijding’, *Het Annoncenblad van Moll* (28 oktober 1939), aldaar 1 <<https://www.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].

¹⁴³ Het betreft een verkennend onderzoek op basis van de digitale krantenplatformen Kempense Kranten, Erfgoedcollectie Brugge en historischekranten.be. Ik gebruikte voor deze verkenning de zoekterm ‘Rijksopvoedingsgesticht’. Van de 31 hits van de *Brugsche Courant* tussen 1947 en 1957, gingen er 20 over het Rijksopvoedingsgesticht Ruiselede, en niet over Brugge. De hits over Brugge moeten bovendien worden opgesplitst in de Refuge van Sint-Andries (dat in de pers eveneens ‘Rijksopvoedingsgesticht’ werd genoemd) en het eigenlijke Rijksopvoedingsgesticht van Brugge. Het betreft echter een voorlopig onderzoek en er dient

licentiaatsonderzoek vanaf de jaren vijftig, mits de student zijn proefschrift vooraf liet lezen door de Kinderbescherming.¹⁴⁴ De lokalen in ROG Mol werden ook gebruikt voor andere gelegenheden, met name een openbare veiling.¹⁴⁵ Dit alles wijst erop dat Mol en Brugge twee tegengestelde instellingen waren in termen van ruimtelijkheid.

Dat de grenzen goed bewaakt werden, betekent evenwel niet dat er geen enkel verkeer plaatsvond tussen 'binnen' en 'buiten'. Dit verkeer nam de vorm aan van briefverkeer of fysiek verkeer. De briefwisseling wordt behandeld in een volgend hoofdstuk. Hierna ga ik in op het fysieke verkeer, te beginnen met het bezoekrecht van de ouders aan hun kinderen. Doorheen de tijd werd het bezoekrecht steeds flexibeler gemaakt. Hoewel het nergens geëxpliciteerd werd, wordt de indruk gewekt dat in vroegere periodes bezoek bovenal wordt gezien als een contact met de besmettelijke omgeving waar de jongere net was uit weggehaald. De Brusselse kinderrechter Paul Wets waarschuwde in 1919 bijvoorbeeld voor de negatieve gevolgen van bezoek, zoals een demoralisering of de neiging om te ontsnappen. Over mogelijke positieve gevolgen van bezoek, had hij weinig te zeggen.¹⁴⁶ In de jaren vijftig daarentegen werd het bezoek als gunstig geacht voor het heropvoedingsproces. Dit was te wijten aan een groeiend psychologisch discours, dat wees op het belang van de band tussen ouders en kinderen voor de gunstige ontwikkeling van het kind. Het toenemende belang dat werd gehecht aan het bezoek is ook te zien in de halfjaarlijkse rapporten, zesmaandelijks evaluaties over de jongeren. De rapporten bevatten een evaluatie van de voortgang inzake lesniveau, beroepsopleiding en karakter, en bevatte vanaf de jaren vijftig dus ook een rubriekje dat peilde naar de "Relations avec l'extérieur". Over Antoine werd bijvoorbeeld goedkeurend geschreven dat hij "regelmatisch bezoek, correspondentie en pakjes van zijn ouders [ontvangt] en regelmatig op hun brieven [antwoordt]".¹⁴⁷ Gregoire daarentegen had niemand meer, en dit werd ook als nefast gezien voor zijn ontwikkeling: "In de grond hindert dit hem zeer en zoekt zich definitief vast te klampen aan soortgenoten die hij heeft leren kennen in de inrichting."¹⁴⁸ De instelling probeerde zelfs actief te mediëren tussen de ouders en de jongere door de

---

rekening te worden gehouden met veel factoren, onder andere mogelijke euvels met de OCR. Niettemin is de ogenschijnlijk geringe aanwezigheid van ROG Brugge in de lokale pers een interessant vertrekpunt voor toekomstig onderzoek.

¹⁴⁴ Vanden Bussche, *Misdadige jeugd : een crimineel-sociologisch onderzoek...*, 23.

¹⁴⁵ Zie bv. 'Openbare verkoop van allerhande voorwerpen, machienen, gasmotor, voituur enz. in het Rijksopvoedingsgesticht te Moll Markt', *Nieuwsblad van Geel* (3 oktober 1931), aldaar 2 <<https://collecties.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019]., online geraadpleegd via Kempense Kranten 'Bericht: Het weegen der voertuigen...', *Nieuwsblad van Geel* (12 juni 1926), aldaar 3 <<https://collecties.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].

¹⁴⁶ Wets, 'Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets', 386.

¹⁴⁷ RAAB, M17, 673, Dossier 7739, Halfjaarlijks Rapport 01/06/1957.

¹⁴⁸ RAAB, M17, 680, Dossier 7771, Halfjaarlijks Rapport 1/12/1957.

jongeren aan te sporen om hun ouders te schrijven.¹⁴⁹ Maar de instelling kon zelfs verder gaan. Aangezien Marcel geen enkele verwant meer had, werd hem een ‘meter’ toegekend. Het halfjaarlijks verslag van Marcel leest dan ook dat hij nu in correspondentie stond met “Vicomtesse Villain XIII”.¹⁵⁰ In de persoonsdossiers zijn ook brieven terug te vinden waarin de directie ouders zelfs aanmoedigt om hun kinderen te gaan bezoeken.

Werd het bezoek flexibeler doorheen de tijd, dan was dit ook het geval voor de omgekeerde beweging: jongeren die de instelling tijdelijk mochten verlaten. In Gent waren uitgaansverloven een zeldzaamheid. Een omzendbrief in 1892 stelde dat de directeur toestemming kon geven aan de jongeren om naar de begrafenis van hun ouders te gaan of hen te bezoeken ingeval van zware ziekte. Het beslissingsrecht lag dus bij de directeur. Deze moest zich bovendien vergewissen van de ‘oprechtheid’ van de vraag van de ouders.¹⁵¹ Afgaande op de dossiers, werd in de meeste gevallen wel ingegaan op zo’n vraag, maar wel minimaal. De zeventienjarige Henri bijvoorbeeld mocht afscheid gaan nemen van zijn stervende moeder, maar moest zich diezelfde avond terug aanmelden bij de gevangenis.¹⁵² Het kind werd evenwel vergezeld door een bewaker. Een stukje van de instelling liep dus mee.

De jaren vijftig echter zag de introductie van weekendverloven, waardoor jongeren enkele dagen naar huis konden. Het illustreert een verandering in de pedagogische visies van de instellingen. In een vergadering in 1922 had Rouvroy zich nog met hand en tand verzet tegen ‘vakantie’ voor de instellingskinderen. Hij zag alleen maar gevaren in een kortstondig verlof naar de ouders, aangezien dit het heropvoedingsproces zou onderbreken en de kinderen buiten het toezicht van de opvoeders zou plaatsen. “N’oublions pas que le régime de l’école est un régime de guérison, et il ne vient à l’idée d’aucun médecin d’interrompre un traitement sous prétexte de vacances”.¹⁵³ Dit idee veranderde in de jaren vijftig. Het weekendverlof werd nu gezien als een extra instrument in de pedagogische missie van de instellingen, aangezien de weekendverloven als een “duidelijke stimulans” werden beschouwd voor een verbeterd gedrag. In 1960 werden er 36 weekendverloven toegestaan in Mol, ook voor de gesloten secties.¹⁵⁴ Behalve een extra pedagogisch instrument, betekende het weekendverlof ook een andere beleving van de vrijlating. Voordien verliep die overgang vrij abrupt: van een fulltime leven binnen de vier muren van de instelling naar het ouderlijk huis. Deze abrupte overgang werd soms geleidelijker gemaakt door eerst een dienstbetrekking te voorzien voor de jongeren, bij

---

¹⁴⁹ RAAB, M17, 682, Dossier 7787, Halfjaarlijks Rapport 1/12/1958.

¹⁵⁰ RAAB, M17, 677, Dossier 7755, Halfjaarlijks Rapport 01/06/1957.

¹⁵¹ Circulaires op 5.5.1892 en 17.5.1892, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1891) 596, 606.

¹⁵² RAG, M44, 1848, Dossier 3477, Brief van 11/07/1902.

¹⁵³ Rouvroy op een vergadering in juli 1922. RAAB, M17, 65, Vergadering op 01/07/1922.

¹⁵⁴ RAAB, M17, 42, Jaarverslag van 1960, p. 35.

landbouwers of ambachtslui voor jongens en als dienstmeid voor meisjes. Die betrekking fungeerde dan – behalve als een goedkope arbeidskracht – als een soort tussenruimte: niet in de instelling, maar ook niet in vrijheid. Het bestaan van verschillende ‘gradaties’ van vrijheid doet denken aan de drie gradaties van ‘vrijheid’ die Damian Pargas onderscheidde in zijn studie naar Amerikaanse slaven: formele vrijheid, semi-formele vrijheid en informele vrijheid.¹⁵⁵ Het herinnert er eens te meer aan dat de grenzen van institutionele macht zich niet laten conceptualiseren in eenduidige termen, maar dat er verfijnde begrippen nodig zijn.

Voor de meisjesinstelling van Brugge ontstond er ook een soort variant waarbij aan sommige meisjes werd toegestaan om overdag te werken in een betrekking niet te ver van de instelling en ’s avonds terug te keren. Hiermee volgde Brugge het voorbeeld van instellingen met een open regime, waar jongeren overdag naar een gewone school gingen. In theorie was deze beperkte vrijheid al mogelijk vanaf 1927, maar ze werd slechts beperkt toegepast. Het was vooral op aandringen van het hoofd van de Kinderbescherming dat er na de Tweede Wereldoorlog gebruik werd gemaakt van het systeem, al leek directrice Goetstouwers er in het algemeen wel positiever tegenover te staan dan haar voorganger Van Zeir.¹⁵⁶ Toch had zij ook haar bedenkingen. “Ik durf nog steeds hopen dat er eenmaal mogelijkheid zal zijn om ook aan de instelling van een échte beperkte vrijheid te annexeren voor diegenen die we om diverse redenen beter niet in een gewoon tehuis onderbrengen,”¹⁵⁷ verzuchtte ze in een brief aan de directrice van een private instelling.

Het systeem waarbij de meisjes overdag buitenshuis konden werken, zorgde voor een fundamentele verandering van de relatie tussen ‘binnen’ en ‘buiten’. Van een echte vrijheid was geenszins sprake, omdat de instelling in rechtstreeks contact stond met de werkgevers. Maar tussen het vertrek uit de instelling en de aankomst op de werkgelegenheid, bevonden zich enkele momenten waarin de minderjarigen niet onderworpen waren aan de argusogen van hetzij het instellingspersoneel, hetzij hun medegedetineerden. Tegenover het instellingsleven dat plaatsvond in kleine, bespiede ruimtes, moeten deze momenten een wereld van verschil hebben betekend. Sommige meisjes maakten van deze gelegenheid gebruik om relaties aan te knopen met een groep die niet beschikbaar was in de instelling: jongemannen. Dit bleek uit een verslag van een stomverbaasde directrice, die schreef dat er voor Suzanne een brief was aangekomen “van een matroos, die ze in Brugge in de stad had ontmoet op een van haar avondlijke wandelingen vooraleer van het werk binnen te komen.”¹⁵⁸ Andere meisjes maakten van

---

¹⁵⁵ Damian Alan Pargas, *Fugitive Slaves and Spaces of Freedom in North America* (University Press of Florida 2019). Dank aan Viola Müller voor deze referentie.

¹⁵⁶ Massin, *Protéger ou exclure?*, 481–482.

¹⁵⁷ RAB, M24, 902, Dossier 2077, Directrice op 06/08/1959.

¹⁵⁸ RAB, M24, 902, Dossier 2077, Brief van directrice aan directrice van een private instelling, 27/09/1960.

de gelegenheid gebruik om te ontsnappen. Agnès bijvoorbeeld had “het vertrouwen” gekregen om een bejaard persoon te helpen, maar had hiervan geprofiteerd om te benen te nemen.¹⁵⁹ Zo’n ontsnappingen konden zelfs spectaculaire vormen aannemen, zo blijkt uit de ontsnapping van Rita. Het verslag dat Madame S. opmaakte, leest bijna als een actiefilm:

Rita, qui s'était mise à la besogne, prévient sa patronne qu'elle va un moment dans sa chambre pour y chercher un mouchoir, a ce moment Madame S. avait entendu passer une moto qui semblait vouloir s'arrêter devant son trottoir. Effectivement elle aperçoit le "fiancé" de Rita qui à sa vue reprend sa course: il est seul. Mais Rita ne redescendant pas, la patronne veut se rendre à l'étage, le tablier de Rita est jeté sur l'escalier et la jeune fille a disparu.¹⁶⁰

Een wandeling

Behalve deze individuele manieren waarop de grens tussen binnen en buiten veranderde, kon deze flexibiliteit zich ook manifesteren in een collectieve ‘uitstap’. Bij wijze van ontspanning was er in de meisjesinstellingen geen voetbalspel, zoals bij de jongens, maar de meisjes konden wel gaan zwemmen.¹⁶¹ Een verslag van Juffrouw V.R. over de ontsnapping van twee meisjes is veelzeggend voor de relatie tussen de instelling en ruimtelijkheid:

wij kwamen, juffrouw p. en ik, juffrouw V.R., met 4 minderjarige leerlingen Denise L., Jeannine B., Erna V.W. en D. na het zwemmen ter hoogte van de oude Zakstraat (binnenstraat vd ..) als een weerlicht sloegen Jeannine B., Erna V.W. en D. de oude zakstraat in, en namen de richting van de Beenhouwerstr. Wij hebben de leerlingen nog achtervolgd tot aan de leeuwenstraat doch konden hun lopen niet bijhouden. Wij zijn dan met Denise L. naar het gesticht teruggekeerd en hebben aanstonds de waarnemende directeur verwittigd, die aanstonds het politiebureau en rijkswachtbrigade te brugge opbelde de sectiechef,
Juffrouw V.R.

De meisjes die hiervan gebruik maakten om te ontsnappen, maakten gebruik van de drukte van de stad om weg te glippen in de massa. Het is een andere relatie met de omgeving dan de wandelingen die plaatsvonden bij de jongens op het uitgestrekte terrein rond het ROG Mol, of zelfs daarbuiten. De wandelingen waren niet simpelweg een middel om zich te verplaatsen, zoals bij de meisjes, maar waren een educatief doel op zich: “les

---

¹⁵⁹ RAB, M24, 898, Dossier 2059, brief op 03/07/1956.

¹⁶⁰ RAB, M24, 906, Dossier 2108, Verslag op 15/07/1957.

¹⁶¹ Massin, Protéger ou exclure?, 273.

élèves sortent en promenade pour s'instruire et se distraire.”¹⁶² De wandelingen vonden plaats op zondagen en waren voorbehouden voor de beste secties onder leiding van de sectiechef.¹⁶³ De wandeling kon bovendien vergezeld zijn van ‘chansons de route’, met die voorwaarde dat het geen ‘chants grossiers ou de moralité douteuse’ betrof, zo schreef het reglement voor. De opvoeder moest hun aandacht vestigen op interessante dingen die voorkwamen tijdens de wandeling. Hier is geen sprake van een geslotenheid ten aanzien van de omgeving, maar net een zekere openheid, zoals volgend verslag laat lezen:

Om 16 1/2 ure ben ik met de leerlingen mijner sectie eene wandeling gaan doen langs den Molderdijk, daarna de weg genomen langs de villa genaamd "het Speelhof" om alzo te komen aan het gehucht de Heidehuizen.

Door de hevige hitte zag ik mij verplicht en op aanvraag mijner leerlingen in het bosch te gaan rusten waar zij daarna zijn beginnen te spelen.

Gedurende het spel der andere leerlingen is de leerling L. een zekere tijd in mijn omgeving gebleven en heeft zich daarna verwijderd om zijne behoefte te gaan voldoen. Intusschen deed zich een ongeval voor: een hond werd door een auto doodgereden. Het is gedurende deze verwarring dat den leerling L. er voorzeker gebruik heeft van gemaakt om te ontvluchten.¹⁶⁴

Zoals blijkt uit het verslag, leidde de wandeling de jongens tot buiten het begrensde domein van het Rijksopvoedingsgesticht, en bood het een zekere gelegenheid tot ontspanning. Het is de moeite waard om hier even stil te staan bij wat deze wandelingen voor de opvoeder betekenden. De wandelingen zijn in zekere zin te vergelijken met de idee van schooluitstapjes, die in het Belgische onderwijs reeds bestonden sinds het einde van de negentiende eeuw maar een nieuwe stimulans kregen in de jaren dertig. De uitstapjes moesten bovenal een educatief doel hebben en waren in zekere zin een equivalent van een les, maar dan buiten de klasmuren. Door de schooluitstapjes kon men de kinderen laten leren door hun zintuigen te prikkelen, zoals bijvoorbeeld Froebel bepleitte, in plaats van enkel hun geheugen te trainen. Voor de onderwijzers, en wellicht voor de opvoeders ook, betekende het echter ook een bron van zenuwachtigheid. Hun gezag in de klas was gebaseerd op hun vakkennis, maar de buitenruimte zou de kinderen ertoe kunnen aanzetten vragen te stellen waarop de leraar het antwoord niet wist. Om niet door de mand te vallen, moest de leraar de uitstap vooraf dus tot in de puntjes voorbereiden om verrassingen uit te sluiten en om steeds méér te weten dan de

---

¹⁶² RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, p. 9.

¹⁶³ RAAB, M17, 61: Reglement van 1932, nadere bepalingen in zake de tucht in de sectiën, p. 33.

¹⁶⁴ RAAB, M17, 579, Dossier 6976, Verslag van opvoeder C. op 22/07/1947.

Maar ook in Mol grepen jongens de kans om tijdens de wandeling de benen te nemen. De omstandigheden verschilden echter van de ‘wandelingen’ in Brugge: de groep was hoe dan ook al veel losser aan elkaar gebonden, waardoor de jongens zich gemakkelijker konden verwijderen. Hun beschutting was niet de stedelijke drukte, maar de omgeving.

leerlingen.¹⁶⁵ Hoe dit voor de opvoeders aanvoelde, is niet te zeggen. Wel blijkt uit een vergadering van de opvoeders in 1935 dat het een spannend moment was voor de reputatie van de instelling. Het was van het grootste belang dat de jongens zich goed gedroegen “dus niet te hard roepen en tieren op de straat, zeker niet fluiten of twisten onderweg (...) dat de mensen niet moeten zeggen met zoo een manier van minachting: ‘Daar zijn de jongens van ’t gesticht’.”¹⁶⁶ Hiervoor deed de opvoeder een beroep op de fierheid van de jongens zelf. Maar het belang van deze houding ging hier verder dan een puur pedagogische oefening. Niet alleen het individuele gezag van de leraar stond op het spel, maar de reputatie van de instelling in het dorp.

De grens?

Hierboven werden al enkele voorbeelden aangehaald van jongeren die de grens contesteerden door het heft in eigen handen te nemen en de instelling te ontvluchten. De voorbeelden hierboven waren ontvluchtingen die plaatsvonden als de jongeren zich al ‘buiten’ de instellingsmuren bevonden. Maar in sommige gevallen slaagden jongeren er ook in om te ontvluchten vanuit de instelling zelf. In ROG Mol nam dit zelfs grote proporties aan. Van de 97 jongens die in 1927 voor het eerst binnentraden in ROG Mol, slaagden 26 erin om weg te lopen; 14 onder hen meer dan één keer.¹⁶⁷ In meer dan de helft van de ontsnappingen werden de jongeren een week na hun ontvluchting alweer ingerekend. Uit de verplichte verklaringen die de jongeren moesten afleggen, blijkt dat sommige ontvluchtingen waren voorbereid, maar dat andere ontvluchtingen evengoed gebeurden door op een onbewaakt moment weg te glippen. De instelling weet het hoge aantal ontsnappingen in de jaren twintig aan de sloop van een oude muur die het uitzicht weliswaar iets aangenamer had gemaakt, maar ook ontsnappingen faciliteerde. Ook in 1949 deed de directeur een aanvraag om de afspanning aan de speelplaats aan te passen, omdat het “steeds (..) langs daar [is] dat de ontvluchtingen plaats hebben”¹⁶⁸. Met het hoge

---

¹⁶⁵ Frank Simon, ‘Les activités et les oeuvres scolaires, para- et post-scolaires’, in: *Histoire de la Ligue de l’enseignement et de l’éducation permanente 1864-1989* (Brussel: Ligue de l’enseignement 1990) 139–168, aldaar 140–143; Dams, Depaepe en Simon, ‘Sneaking into School’, 34.

¹⁶⁶ Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Studiekring van het CWG Mol, 22/10/1935, p. 2.

Zie ook Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht, Reglement ten gebruike van de opvoeder, +/- 1946, vrije tijd, art 2. “Gedurende de wandeling, zorgt hij er voor dat zijne verpleegden niets doen dat van zulken aard zou zijn hun de genegenheid van de bevolking te doen verliezen. Hij vordert van hen eene onberispelijke houding en beleefdheid, zonder daarbij als een cipier op te treden. Idd de verpleegden gaan niet wandelen om stilzwijgend en in goede orde langs den weg te slenteren, maar wel om te leeren en afleiding te vinden.”

¹⁶⁷ In 1937 waren dit 4 jongens, in 1947 28 jongens en in 1957 waren het er 11.

¹⁶⁸ RAAB, M17, 283, Stukken betreffende diverse werken aan de instelling, brief van de directeur op 14/12/1949.

aantal ontvluchtingen wijkt ROG Mol erg af van Gent en Brugge, waar ontvluchtingen zelden tot nooit plaatsvonden.¹⁶⁹ De verklaring ligt grotendeels bij de ruimtelijke infrastructuur in Gent en Brugge. Deze instellingen waren in principe aparte vleugels die zich in een volwaardige gevangenis bevonden, of in het geval van Brugge, in een gebouw dat voorheen had dienstgedaan als gevangenis. De cellulaire infrastructuur vormde dus een fysieke barrière die moeilijk te overbruggen was.

Niettemin vonden de meisjes in Brugge nog altijd manieren om de grens te omzeilen. Een veelbeproefde tactiek was een brief meegeven aan medegegedetineerden die op het punt stonden de instelling te verlaten, zoals ook het geval bij de brief van Léa die hoger geciteerd werd en waarin ze zich uitliet over de afzonderingscellen (p. 305). Het slaagpercentage hiervan is moeilijk te zeggen, maar verschillende dossiers bewijzen dat deze brieven wel werden onderschept door de instellingen. In een brief die Liliane naar buiten probeerde te smokkelen naar haar verloofde, is echter nog een andere manier te zien waarop de jongeren het bestaan van de grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ contesteerden:

ik heb nu het geluk een kamer te hebben waar ik buiten kan zien en spreken met de mensen, dat mag natuurlijk niet, maar als ze zo een iemand voorbij komt, en die spreekt dan wat mij dat is dan toch wel gezellig. Moest je van je leven eens naar brugge komen dan zou ik gemakkelijk met je kunnen spreken. Eddy, ik kan spijtig genoeg niet langs het venster weg omdat er tralies voor staan, want ander had ik al lang weggeweest hoor. Eddy als je eens zou komen, kom dan rond de middag, van 1 tot 2 uur zijn wij in onze kamers en dan ben ik er altijd zeker.¹⁷⁰

De brief van Liliane geeft een unieke inkijk in de manier waarop ze haar cel beleefde. Als meisje “met een regelmatig abonnement op Brugge”¹⁷¹ was ze al meermaals opgesloten geweest in het Rijksopvoedingsgesticht en mag worden aangenomen dat ze het verschil tussen de cellen langs de binnen- en buitenzijde maar al te goed kon inschatten. Enerzijds creëert Liliane een fluïditeit in de muur die haar cel van de straatzijde scheidt: door naar buiten te kijken en te spreken met de mensen (reëel dan wel imaginair) contesteert ze de idee van een rigide scheiding tussen binnen en buiten. Deze fluïditeit wordt nog doorgetrokken door haar vriend Eddy een ‘uitnodiging’ te sturen om eens langs te komen rond de middag, als ware het een voorstel voor een afspraakje dat eender waar zou kunnen plaatsvinden. Anderzijds bevestigt ze ook de grens waarmee niet te onderhandelen valt: de tralies voor haar venster die haar verhinderen om weg te gaan.

Uit het voorgaande blijkt dat de binaire grens ‘binnen’ en ‘buiten’ danig genuanceerd moet worden. Zoals Baer en Ravneberg schrijven: “the inside and the outside had become

---

¹⁶⁹ Massin, *Protéger ou exclure?*, 472.

¹⁷⁰ RAB, M24, 899, Dossier 2065, Brief. aan Eddy, 10/01/1959.

¹⁷¹ Het citaat is niet over Liliane maar over een ander meisje met een gelijkaardig traject. Zie RAB, M24, 900, Dossier 2068, brief van de directeur aan de kinderrechter 24/10/1960.

“muddled” with one another”¹⁷² Maar we kunnen zelfs nog een stap verder gaan. Het ‘vermengen’ impliceert nog steeds de associatie van een ‘outside’ met een *vrije* wereld, en de ‘inside’ met een *onvrije* wereld. Zelfs deze veronderstelling moet in vraag gesteld worden. Het dossier van Juliette, opgesloten in Brugge in 1947, bevat een brief van haar moeder gericht aan de directeur. De brief formuleerde, zoals zoveel brieven in de opsluitingsdossiers, de smeebede om een bezoek te mogen afleggen aan haar dochter. Wat deze briefechter bijzonder maakt is het feit dat Juliettes moeder een gevangenisstraf uitzat in de gevangenis van Mons, een honderd vijftig kilometer verwijderd van Brugge. Het was twee jaar geleden sinds ze haar dochter voor het laatst had gezien. Mevrouw M. had het ministerie zover gekregen dat ze haar voor vijftien dagen overplaatsten naar de gevangenis van Sint-Andries in Brugge, zodat ze van daaruit een verzoek aan de directeur kon richten om een contactmoment met haar dochter te regelen: “Je vouos (sic) en supplie Monsieur le Directeur de pouvoir voir ma petite”. Dit bezoek was niet enkel van belang voor zichzelf, maar ook voor Juliette zelf, beargumenteerde Mevrouw M., “car vous le savez monsieur le Directeur quel [qu’elle] ne reçois des visites de personnes vu le trajet trop couteuse pour mes pauvres vieux Parents”.¹⁷³ De directeur stond haar een bezoek van haar dochter toe op 12, 16 en 19 september 1949, vooraleer ze op 20 september weer werd overgeheveld naar haar ‘thuis’gevangenis in Mons.¹⁷⁴ Vanuit haar cel zou Mevrouw M. nog verscheidene brieven aan de directeur richten om de toekomst van haar dochter te bepleiten door middel van een dienstbetrekking of een voorlopige vrijlating naar haar eigen ouders. De brief toont aan dat de begrippen ‘inside’ en ‘outside’ geen vaststaande termen zijn, maar belichaamd worden door concrete situaties, praktijken en personen. De brief toont bovendien aan hoe Mevrouw M. erin slaagde te onderhandelen met de ruimtelijkheid van het carcerale systeem zelf. Bovenal toont de brief de bijzondere weerbaarheid van mensen die opgeslokt waren door het penitentiare systeem.

Conclusie

Dit hoofdstuk toonde aan dat het bijeen brengen van ruimtelijkheid en affect een nieuw licht werpt op de heropvoedingsinstellingen waarbij de ruimtelijkheid, de ‘strategie’ van

---

¹⁷² Baer en Ravneberg, ‘The outside and inside in Norwegian and English prisons’, 213.

¹⁷³ RAB, M24, 860, Dossier 351, Brief van Mevrouw M. op 06/09/1949.

¹⁷⁴ Uiteindelijk zou ze slechts tweemaal bezoek krijgen van haar dochter. De directeur trok de laatste toelating in wegens slecht gedrag van Juliette.

de machthebbers en de ‘tactieken’ van de jongeren steeds tegenover elkaar werden afgewogen. ‘De’ instelling werd daardoor niet langer gepresenteerd als een monochrome ruimte, maar kreeg de kleurschakeringen die de verschillende ruimtes in zich herbergden. Hoewel een slaapzaal op het eerste gezicht beter geschikt lijkt voor minderjarigendancellen, lieten de egodocumenten van de jongens zien dat de grote open ruimte ook voor kwetsbaarheid zorgde. De analyse van het gebruik van de afzonderingscel in ROG Mol en ROG Brugge wees op de grote verschillen tussen beide. In Mol was het de gewoonte om bij een sanctie een ‘berouwbrief’ te schrijven; een brief waarin een jongere zich verklaarde en verontschuldigde voor gedrag dat had geleid tot een afzonderingssanctie. De afzonderingscel werd zo werkelijk een ruimte die moest aanzetten tot *pénitence*. In Brugge daarentegen, in dezelfde periode, was zo’n berouwbrief niet gebruikelijk. De afzonderingscel was daar bovenal een middel om ‘gevaarlijke elementen’ uit de groep te verwijderen, vaak gekoppeld aan zogeheten ‘therapeutische’ middelen. Dit verschil in geschreven media zorgde ervoor dat de afzonderingscel, hoewel naarstig gebruikt in beide instellingen, toch een andere betekenis droeg. Ook het gebruik van de recreatieve ruimtes toont verschillen, ditmaal doorheen de tijd. Dit heeft alles te maken met een veranderend cultureel patroon inzake zelfbeheersing. Waar negentiende-eeuwse recreatieve praktijken de zelfbeheersing dienden te ondersteunen, gold recreatie later als een ‘uitlaatklep’, waarbij dus ander gedrag mocht worden vertoond. Dit wordt gesymboliseerd door de overgang van de gevangeniswandeling en de militaire gymnastiek naar het voetbal in de jaren vijftig. Tot slot is te zien hoe de grenzen tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ steeds doordringbaarder werden. In de negentiende eeuw werd alle verkeer tussen binnen en buiten – in briefvorm en in bezoeksform – zoveel mogelijk aan banden gelegd. Doorheen de tijd werd het beleid steeds coulanter. Het is eveneens belangrijk om oog te hebben voor hoe jongeren zelf onderhandelden over de emotionele betekenis die de grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ de instelling kon hebben, en hoe zij die grens niet alleen overstaken maar ook de grens *as such* betwistten. Bovendien toonde de vergelijking tussen de instellingen van Mol en Brugge dat zij een geheel andere relatie hadden met de omgeving. Met dit hoofdstuk hoopte ik aan te tonen dat het perspectief van de carcerale geografie nieuwe dimensies opent in het onderzoeken van de geschiedenis van de heropvoedingsinstellingen. Omgekeerd tonen de voorbeelden van Mol en Brugge ook aan dat carcerale geografen baat hebben bij een historische analyse om vlakke en veralgemenende uitspraken over de zich langzaam openstellende gestichten doorheen de tijd te vermijden, alsof elke instelling dezelfde graduele, rechtlijnige ontwikkeling doormaakt.

Conclusie: Brugge en Mol als spiegel

In dit deel beargumenteerde ik dat de omgangsvormen tussen de gedetineerden en de personeelsleden van de instellingen in de historische literatuur maar al te vaak worden gereduceerd tot de vorm die ze aannemen in het strafregister: formele sancties, een veruiterlijking van een autocratisch en despotisch systeem dat de jongeren deed buigen voor zijn ijzeren discipline. Ik beargumenteerde dat omgangsvormen méér zijn dan deze sancties en dat de instellingen van de Kinderbescherming méér zijn dan het autoritaire model van ROG Brugge.

Brugge en Mol vormen in veel opzichten elkaars spiegelbeeld. Brugge hermetisch afgesloten van de buitenwereld: letterlijk door de hoge muren met prikkeldraad; inzake personeel, aangezien de zusters een grote constante vertoonden en vaak jarenlang in dezelfde instelling dienstdeden; en ook figuurlijk: nieuwe pedagogische ideeën vonden geen gehoor in Brugge, zelfs niet om besproken te worden. Zonder uit het oog te verliezen dat Mol evenzeer een heropvoedingsinstelling was gestoeld op een principe van onderwerping van de jongeren, moet gewezen worden op de grote verschillen tussen Mol en Brugge. Mol vertoonde een groter openheid naar de omgeving. De vele ontsnappingen getuigen daarvan, de relatie met het omliggende dorp, de hoge rotatie van personeelsleden en in het CWG heerste er ook een openheid voor pedagogische vraagstukken en vernieuwing.

Het contrast zet zich bovendien verder in de bronnen die iets loslaten over de praktijk. Brugge blonk uit in repressieve technieken met een grote voorliefde voor alles wat verpakt kon worden in 'therapeutische maatregelen': een afzonderingskamer, zekerheidscel, een dwangbuis en kalmerende injecties. Zoals het onderzoek van Veerle Massin uitwees, is ook de toepassing van geweld niet afwezig uit Brugge. Van individuele relaties tussen de meisjes en de zusters was dan ook geen sprake. In dat opzicht zette Brugge zette de idee voort van de negentiende-eeuwse instelling: de moreel geperverteerde meisjes dienden geconfronteerd te worden met een moreel gezonde omgeving, en de instelling diende er alles aan te doen opdat de orde van deze omgeving verzekerd werd. In andere opzichten kan het geenszins een negentiende-eeuws model worden genoemd. In lijn met de medicaliseringstendens hanteerde het een discours dat

de meisjes pathologiseerde en bediende het zich van ‘therapeutische’ instrumenten zoals de dwangbuis en in latere fases verdovende middelen.

ROG Mol daarentegen vertoonde op pedagogisch vlak veranderingen met de negentiende-eeuwse opvattingen. Zelfs als we de vergaderingen die in het CWG plaatsvonden niet meerekenen – tenslotte is CWG Mol een geheel ander type instelling dan ROG Mol – zien we in de aantekeningen van de opvoeders van het ROG Mol hoe zij werden verondersteld de jongens op een andere manier te bejegenen, en zeker na 1945. Dit creëerde ruimte voor andere interactievormen tussen opvoeder en jongere. De opvoeder was niet zomaar een bewaker, maar was ook een *opvoeder* en beriep zich ook op die identiteit. Van de sectiechefs werd bovendien een zekere mate van initiatief verwacht, een verwachting die totaal afwezig was in de instelling van Brugge. Een gelijkaardige evolutie wordt weerspiegeld in de verwachtingen die de jongeren hadden van de opvoeders en welke rode lijn zij trokken in hun verhouding met het personeel. In Brugge klaagden de meisjes over geweld en probeerden dit te melden aan mensen buiten de instelling, in Mol klaagden de jongens een gebrek aan zelfbeheersing aan en meldden dit aan hiërarchisch meerderen binnen hun eigen instelling. Het kunnen aanwijzingen zijn dat de alledaagse omgang tussen jongeren en personeel andere vormen aannam in Mol dan in Brugge. Desondanks mag dit onderzoek geenszins worden opgevat als een sluitende conclusie.

Op de vraag waarom beide instellingen andere paden hebben bewandeld, is geen eensluidend antwoord te geven. Ik zie drie factoren die hierin een rol spelen. Ten eerste maakten ROG Brugge en ROG Mol beiden deel uit van een groter complex binnen het residentiële landschap: ROG Brugge deelde een gebouw met de Rijkskliniek voor meisjes met een venerische ziekte en voor zwangere meisjes. ROG Mol dan weer was gelegen op hetzelfde terrein als het waarnemingsgesticht en de schoolhoeve voor kinderen met een mentale beperking. Beide inrichtingen hadden dus een ander type instelling in hun nabijheid: medische infrastructuur enerzijds en een observatiegerichte instelling anderzijds. In Mol werden de afdelingen sinds 1927 door een aparte directie beheerd. In Brugge werkten de drie secties weliswaar autonoom maar stonden ze onder dezelfde directie. In 1957 werd het beheer van de secties samengevoegd in een organisatorische vernieuwingsbeweging. Over de onderlinge beïnvloed van de verschillende vleugels schrijft Veerle Massin dat deze invloed vooral werkte in de richting van de disciplinevleugel naar de andere secties: “l’asile-clinique lui-même s’assimile peu à peu, dans l’esprit des praticiens, à une institution pour indisciplinées”.¹ Maar mijn onderzoek liet zien dat de disciplinaire sectie omgekeerd een sterk gemedicaliseerd discours kende, veel sterker dan in het equivalent voor jongens te Mol. Het verschil in institutionele inbedding kan dus mogelijk een verklaring zijn voor Brugge als een voorloper van wat

---

¹ Massin, Protéger ou exclure?, 34.

Carlen het ‘therapunitieve’ model noemde; het toepassen van therapeutische technieken in een disciplinaire context waardoor het hele therapeutische element verdwijnt onder de disciplinaire technieken.² Maar het gemedicaliseerde discours is ook merkbaar in andere instellingen die niet noodzakelijk een gebouw deelden met een medische instelling. Dit is met name het geval in Saint-Servais, zoals David Niget aantoonde.³ Dat Saint-Servais eveneens een meisjesinstelling is, kondigt de tweede causale factor aan: gender.

Sinds de negentiende eeuw circuleerden opvattingen over de vrouwelijke pleger van feiten als een product van een specifieke pathologie. Aanvankelijk werd vooral gefocust op fysieke kenmerken, die nadien in het Lombrosiaans gedachtegoed werden overgenomen. Maar lang nadat dit biologisch positivisme had afgedaan in verklaringen voor mannelijke criminaliteit, bleef de biologische component centraal staan in het denken over de vrouwelijke pleger, betoogt Lucia Zedner. En dit had een belangrijk gevolg voor het vroegtwintigste-eeuwse denken over vrouwelijke criminaliteit: “The continuing effect of biological positivism lay primarily in its influence on the development of psychological approaches to female criminality.”⁴ Vrouwelijke criminaliteit werd dan ook grotendeels verklaard vanuit psychologische denkkaders waarbij criminaliteit werd gezien als een uiting van een mentale stoornis – een visie die volgens de feministische criminologie tot op de dag van vandaag een impact heeft op het penale beleid.⁵ Zoals in deel 1 uitvoerig besproken, deed de psy-wetenschap haar intrede in jeugdinstituten voor meisjes én jongens. Maar gezien het nauwe verband tussen meisjes en lichamelijke en meisjes en psychische (in)stabiliteit, is ook dit misschien een verklaring voor een sterker gemedicaliseerd en therapeutisch beleid in de meisjesinstellingen.

Een derde factor die aan de orde is, is de individuele handelingsruimte van de directie. Zonder te willen vervallen in een geschiedschrijving die een ongebreidelde macht toekent aan individuen, moet gezegd worden dat zeker in het interbellum het beleid van Jean van de Vliedt schril afstak tegen dat van Rouvroy. Voor de hedendaagse context worden directeurs vaak gezien als sleutelfiguren die een aanzienlijke invloed uitoefenen op de interne organisatie van de gevangenis. Voor het verklaren van verschillen tussen

---

² Carlen gebruikt de term ‘therapeutic prison’ voor gevangenissen die inzetten op “in-prison rehabilitation” programma’s. Deze gaan sterk uit van een revival van psychologische verklaringen voor criminaliteit. Voor Carlen verdoezelt dit soort therapeutisch discours het gegeven dat “therapeutic programming in prison is always buttressed by all the old punitive and security paraphernalia of previous centuries of creative penal governance”. Pat Carlen en Jacqueline Tombs, ‘Reconfigurations of penalty: The ongoing case of the women’s imprisonment and reintegration industries’, *Theoretical Criminology* 10 (2006) 337–360, aldaar 339.

³ Niget, ‘De l’hystérie à la révolte’.

⁴ Lucia Zedner, ‘Women, Crime, and Penal Responses: A Historical Account’, *Crime and Justice* 14 (1991) 307–362, aldaar 339.

⁵ Carlen en Tombs, ‘Reconfigurations of penalty’.

hedendaagse gevangenissen wijst Kennes dan ook op zulke organisatieculturele aspecten en het aandeel van de lokale directie.⁶

Sporen van geweld?

Ik toonde aan dat de instellingen van Brugge en Mol aanzienlijke verschillen vertoonden die wijzen op een variatie binnen het institutionele landschap. Maar ik wil benadrukken dat ik hiermee op geen enkele manier wil beweren dat er geen geweld plaatsvond in Mol. Om dit uit te klaren, is een gedetailleerd onderzoek nodig dat ook andere bronnen opneemt – krantenknipsels, inspectierapporten en niet in het minst de ervaring van care leavers – maar ook een onderzoek dat de bronnen van bij het begin zorgvuldig uitkamt op sporen van geweld. De ‘historische negatieven’ van Mol en Brugge zijn anders en anders dan in Brugge werd in Mol slechts in enkele gevallen *openlijk* gerapporteerd over het gebruik van geweld. Niettemin zijn er behalve openlijke meldingen van geweld veel andere sporen die kunnen wijzen op de aanwezigheid van een vorm van geweld. Een steeds weerkerende factor in internationaal onderzoek bijvoorbeeld is de gebrekkige financiering waardoor instellingen met een structureel tekort aan geschoold personeel kampten.⁷ Dit probleem was het ROG Mol niet onbekend. Bronnen uit vrijwel de hele bestudeerde periode maken melding van een onderbemanningsprobleem. Het gaat dan zelfs niet om een gebrek aan *geschoold* personeel, maar een gebrek aan personeel *tout court*.⁸ In de jaren vijftig wordt aangekaart dat de instelling stagiaires ontvangt. Deze stagiaires staan aan het begin van hun leerproces en maken daarin vanzelfsprekend fouten. Ook dit vormde een extra belasting voor het vaste personeel. Bovendien stappen deze stagiaires, zodra ze zijn ingewerkt, over naar privé inrichtingen omdat de lonen daar hoger liggen. Dit is een factor die niet mag genegeerd worden in de vraag naar sporen van geweld. Als het aankomt op letterlijke ‘sporen’ van geweld in de dossiers, gaf ik reeds enkele voorbeelden waarin het geweld openlijk aan bod kwam. Maar daarnaast zijn er ook kleine details die veelzeggend zijn. Toen Christian in 1950 na een ontsnapping teruggebracht werd naar Mol, werd hem gevraagd te reflecteren over het gevolg van zijn ontsnapping. Hij schreef “3 dagen cel, blotte kop en misschien daarna afzakken van sectie”. Het eerste en laatste komt stevast aan bod in de bronnen die de personeelsleden zelf opstelden en zijn geen verrassing. Maar die twee woorden ‘blotte kop’ kon ik aanvankelijk niet goed plaatsen,

---

⁶ Philippe Kennes, ‘Gevangenismanagement en de rol van de gevangenisdirecteur’, in: Kristel Beyens en Sonja Snacken ed., *Straffen: Een penologisch perspectief* (Maklu 2017) 543–560, aldaar 555.

⁷ Janneke Wubs en Sara Ham, ‘Onderzoek naar geweld in jeugdzorg door commissies in andere landen. Een overzicht van de bevindingen’, in: Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg: ed., *Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg: Sector- en themastudies* (2019) 534–566, aldaar 554 <<https://www.commissiegeweldjeugdzorg.nl/>> [geraadpleegd 15 augustus 2019].

⁸ Zie bv. RAAB, M17, 65, Vergadering van het inspectiecomité, 01/07/1922.

tot ik een omzendbrief tegenkwam waarin werd herinnerd aan het verbod op het kaalscheren van de jongeren bij wijze van straf.⁹ Het is een minutieus detail dat maar al te gemakkelijk aan de aandacht ontsnapt bij het doornemen van de talloze documenten in een archiefonderzoek, maar het wijst op een praktijk die voor de jongeren allesbehalve een detail is, het gaat om een spoor van geweld. Hoewel ik in dit onderzoek de bronnen grondig bestudeerd heb, was de aanwezigheid van (verschillende vormen van) geweld niet mijn hoofdvraag, en ik heb de details dan ook niet op zo'n niveau systematisch geanalyseerd. Zodoende mag bovenstaande absoluut niet worden gelezen als een claim dat er geen geweld werd gebruikt in ROG Mol. Wat ik wél kan vaststellen zijn twee dingen: anders dan in Brugge werd er in Mol niet *openlijk* gerapporteerd over geweld en anders dan in Brugge werd er in Mol meer gereflecteerd over gepaste pedagogische omgangsvormen met de jongeren. Deze twee elementen wijzen op een ander 'historisch negatief', maar het is wachten op een gedetailleerd onderzoek naar sporen van geweld in de residentiële jeugdzorg vooraleer er iets over de praktijk kan gezegd worden.¹⁰

Nieuwe vragen

Tijdens dit onderzoek kwamen nieuwe vraagstukken aan het licht die binnen het bestek van dit onderzoek niet mogelijk waren om te beantwoorden. Vooreerst is er de rol van ruimtelijkheid. Welke causale kracht mogen we de verschillende ruimtelijke inplanting van Mol en Brugge toekennen in het verklaren van hun verschillen? Zou Saint-Servais, door zijn paviljoenenmodel, meer aanleunen richting Mol of eerder richting Brugge? Werpt de landbouwkolonie van Ruiselede nog een nieuwe factor in het spel door zijn ruimtelijke inplanting in een afgelegen gebied?

Een andere vraag betreft de betekenis van het inwonend personeel voor de jongeren. In Brugge leefden de zusters praktisch samen met de meisjes, in Mol woonden de opvoeders aanvankelijk op hetzelfde terrein als de jongeren maar hadden hun eigen huisje én hun eigen gezin. In de jaren vijftig veranderde het systeem en werkten de opvoeders, net als de nachtwakers, in shiften zonder dat ze op het terrein woonden. Wat betekende de permanente aanwezigheid en beschikbaarheid van het personeel voor hun relatie met de jongeren? Om verder te gaan op het personeel: zoals aangehaald vertoonde het personeelsbestand in Mol een hoge rotatie. Wat betekende die rotatie voor de

---

⁹ RAAB, M17, 584, Dossier 7048, Ontsnappingsverslag s.d., ca. 1950.

¹⁰ Een specifiek onderzoek naar geweld in de residentiële jeugdzorg in het verleden, zoals dat al werd verricht in andere landen, is nog niet uitgevoerd voor België. In het kader van het onderzoek naar seksueel misbruik in een pastorale relatie (onderzocht door de zogeheten 'commissie Adriaenssens') kwamen wel veel getuigenissen aan het licht over feiten die plaatsvonden in een internaat. Peter Adriaenssens, Verslag activiteiten Commissie voor de behandeling van klachten wegens seksueel misbruik in een pastorale relatie (2010), aldaar 25, 32, 37, 43, 45, 49, 63, 67, 68, 74, 77, 98.

mogelijke kennistransfer via de opvoeders naar andere inrichtingen? Zorgde een voortdurende rotatie voor een flexibele en dynamische werking van de instelling, of bracht zij instabiliteit die zich uitte in moeilijkheden met het gezag? In dit hoofdstuk maakte ik ook een eerste aanzet voor een typologie van de opvoeder. Deze moet nodig verfijnd worden en moet ook uitgebreid worden naar een latere periode.

Intermezzo : Le retour de Gustave J.

Ik ontmoette Gustave J. voor het eerst op 1 maart 2017. Ik kan deze datum met zekerheid oproepen omdat mijn archieflogboek de volgende aantekening bevat: “*Dossier 5149: stapeltje brieven!!!!!!!*” De uitroeptekens staan echt zo in mijn logboek. Ik had al veel dossiers ingekeken, maar het leven van Gustave deed mijn mond openvallen. Gustave, dat was het relaas van een “jongen van den buiten” die bij zijn moeder opgroeide in een “klein bouwvallig huizeken” in een Limburgs gehuchtje, een jongen die daarna bezweek aan de verlokkingen van de verdorven stad en alsmaar verder afdwaalde van het rechte pad. Een diefstal leidde tot zijn opname in het Centraal Waarnemingsgesticht, de einddiagnose bracht hem naar Ruislede, zijn herhaaldelijke ontvluchtingen brachten hem uiteindelijk naar het disciplinaire Rijksopvoedingsgesticht van Mol.

Maar Gustave was méér dan een instellingskind. Gustave was een dorpskind dat opgroeide bij zijn alleenstaande moeder. Hij was een stadskind dat ronddoelde in de straten van het Brussel van de *roaring twenties*; een handige jongen die zichzelf introduceerde in de vele uitgaansgelegenheden, die zich in een hotel uitgaf voor ‘Gustave Devos’. Hij was een plattelandsjongen die navigeerde tussen de Limburgse mijnen, de Brusselse uitgaansbuurten, Oostende en de magische stad Parijs. De jongen die de schrijnwerkerij in Ruislede inruilde voor een job als mecanicien in Duinkerke, de jongen die werd aangesteld in de ‘automatique’ in Brussel en tussendoor als ober in Calais en Parijs heen en weer holde. Op zijn negentiende bleek de jongen die opgroeide in een klein Limburgs gehuchtje over een sociaal netwerk te beschikken dat zich uitstreckte van Winterslag tot Brussel, van Oostende tot Parijs. Zijn dossier bevat een mysterieus briefkaartje uit Dover, een visitekaartje van een Brusselse ‘gentleman’s club’, annonces van een regisseur op zoek naar acteurs en liefdesbrieven van een onderwijzersdochter uit Laken. Wie was deze Gustave?

Zijn dossier doet denken aan een iconisch boek dat verscheen in 1983.¹ Het boek gaat over de raadselachtige persoonsverwisseling van een man die terugkeert uit de oorlog.

---

¹ Davis, *The Return of Martin Guerre*.

De man geeft zich uit voor dezelfde persoon, maar is een ander. Bij Gustave is precies het omgekeerde aan de hand: in alles lijkt het alsof we met verschillende personen te maken hebben. De bureaucratische mogendheden bewijzen ons evenwel dat het om één en dezelfde persoon gaat. Hoewel. Uitgerekend in Gustaves dossier ontbreekt het document dat in alle andere dossiers de identiteit van de jongere garandeert; het document met de poëtische naam *'eenzelvigheidskaart'*.

Klassiek historisch onderzoek schiet tekort om vat te krijgen op de verschillende levens van Gustave. Daarom creëerde ik het fictieve personage Gustave. Via Gustave als fictief personage weef ik zijn verschillende levens aan elkaar. In de linkerkolom spreekt Gustave zoals ik hem verbeeld, in de rechterkolom spreken de stemmen van zijn moeder, de directeur, de afgevaardigde van de rechter, zijn vrienden en zijn geliefde. Soms staan originele transcripten in het midden. Zij verbinden het niet-gebeurde (maar niet onaannemelijke) met het gebeurde (hoe onaannemelijk ook).

Gustave J., de jongen van den buiten

Als ik aan mijn moeder denk, is het eerste wat ik zie haar zachte ogen. Haar ogen hadden een warmbruine kleur en ze had lange wimpers. Toen ik klein was drukte ze soms haar ogen tegen mijn hals en knipperde met haar oogleden tot ik proestte van het lachen door het gekriebel van haar wimpers. Naarmate ik groter werd, deed mijn moeder het enkel nog als ik me verdrietig voelde. Nadat mijn oom mijn moeder eens berispelend had aangekeken stopte ze er helemaal mee. Ik moet ongeveer elf zijn geweest. In die tijd besepte ik het nog niet, maar mijn moeder was een beeldschone vrouw. Op straat bejegenden de mannen mijn moeder zeer hoffelijk, maar waren ook zeer ijverig in het aanbieden van hun hulp. Mijn moeder gedroeg zich steeds beleefd en aanvaardde hun hulp maar had ook iets beslist over zich waardoor de mannen na het neerzetten van haar spullen tegen hun pet tikten en weggingen. Haar huid was glad en olijfkleurig en zelfs met de opkomende rimpeltjes rond haar mondhoeken bleef ze aantrekkelijk. Haar zachte ogen konden soms dromend in de verte staren tot ze zich betrapte voelde. Dan keek ze me schuld bewust aan en gaf een rukje met haar hoofd, alsof ze haar dromen eruit wilde schudden. Ik heb haar altijd willen vragen of ze op zo'n momenten aan mijn vader dacht, maar ik heb nooit

Betreffende den leerling J. LOUIS GUSTAAF
ONWETTIGE Zoon van: Maria J.

Wonende te: ANDERLECHT, xxxxxxxxstraat 19

Geboren te TIEWINKEL, den 29.01.1908

IN VOORLOPIGE BEWAKING geplaatst

Bij beslissing van K.R. Brussel in datum 7
JANUARI 1926

Wegens DIEFSTAL EN WANGEDRAG

En bij uitvoering van artikel 28 uit de wet van
15 mei 1912

Binnengekomen den 7 JANUARI 1926

Godsdienst: ROOMSCH

Gesproken talen: VLAAMSCH

Somatische en psychische erfelijke antecedenten

Louis is een onwettig kind

De moeder: 55 j, dienstmeid, is ziekelijk. In 1925 is ze geopereerd geworden in de buikstreek
Fysiologische en maatschappelijke toestand van het gezin: Louis leefde met zijn moeder eerst te Tiewinkel, later te Brussel. De moeder is een deftige vrouw - armoede.

durven binnen te treden in die droomruimte die ze voor zichzelf creëerde.

Mijn moeder was al oud toen ze mij kreeg. Ik denk niet dat ze me nog verwachtte. Mijn vader verwachtte me ook niet. Hij was al vertrokken voor ik geboren werd, misschien zelfs al voor hij kon weten dat zijn zoon op komst was. Mijn moeder en ik waren dus op onszelf aangewezen. Tot mijn klasgenoten me daar misprijzend attent op maakten, had ik nooit het gevoel gehad dat ik iets miste. Mijn moeder gaf me alles wat ik nodig had. We woonden in ons eigen huisje dat om een of andere reden eenzaam in de velden stond, een eind van het dorp. Groenten haalden we uit onze tuin, eieren van onze kip, Juul kwam af en toe langs met paling die mijn moeder heerlijk klaarmaakte. Rond Kerst en Pasen bracht mijn oom iets mee van zijn slagerij. Als kind heb ik me nooit afgevraagd hoe mijn moeder alles voor elkaar kreeg. Af en toe kwam er iemand langs om een brief te laten schrijven door mijn moeder. Soms werd een mand met kleren afgeleverd die mijn moeder verstelde en enkele keren kreeg mijn moeder opdracht een hoed te herstellen. Mijn moeder was nooit kwaad op mij, maar toen de hoed daar stond opgesteld maakte ze me zeer duidelijk dat ik hem met geen vinger mocht aanraken. Een week lang stond de hoed in onze huiskamer en liep ik er in een boogje om heen. De hoed zelf zou ik niet meer kunnen beschrijven, zelfs de kleur niet. Maar mijn moeder kon haar ogen er niet vanaf houden. Ze gaf hem met spijt weer mee toen ze hem hersteld had.

MINISTERIE VAN JUSTITIE

DIENT VOOR KINDERBESCHERMING

WAARNEMINGSDOSSIER

N° 3148

van [redacted] Louis-Gustave
geboren den 29 Januari 1926
te [redacted]
woonachtig te Anderlecht, rue de la Justice, 19.

ter beschikking van de Regering

in observatie

in voorlopige bewaring

gesteld bij beslissing dd 26 oktober 1926
van Kinder R. te Brussel

ter zake van Landloperij

(Art. 28 der wet van 15 Mei 1912.)

INGESCHREVEN in het Centraal Waarnemingsgesticht den 17/1 Januari 1926

AFGESCHREVEN den 31 Januari 1926

(Waarnemingstijd :)

BESLISSING GENOMEN DOOR 19.8.10.5-21.1.22.181

1. Anderlecht
2. Brussel
3. Moe

Toen ik ouder werd, gebeurde het steeds vaker dat ze klusjes buitenshuis aannam. Ik maalde er niet om. Als ik niet op school zat zwierf ik rond in de velden rond ons huisje, porde met mijn stok in de mierenkolonies en keek gefascineerd naar hun paniekerige pootjes, luisterde naar de kikkers en klauterde in bomen op zoek naar achtergebleven vogelveren voor mijn verzameling. Ik voelde me opperbest op mijn eentje.

Geen andere kinderen.

De grootouders zijn overleden.

Hygiënische en zedelijke voorwaarden der woning en der wijk: voldoende

Persoonlijke antecedenenten

Voor de geboorte: verdriet der moeder

Geboorte en kinderjaren: gebaard met verlostang; hij is geslachtsrijp.

Gustave De Vos

Het is me altijd een raadsel gebleven waarom mijn moeder op een dag besliste dat we zouden verhuizen. Misschien was het ook niet een beslissing die zij nam, maar een beslissing die het leven voor haar nam. Op een dag kondigde ze simpelweg aan dat we naar Brussel vertrokken. Van de ene dag op de andere ruilden we het ruisen van de espenbladen en de frisse bosgeur in voor het ratelen van voorbijdenderende tramstellen en knetterende automobielen. Ons huisje ruilden we voor een schamel vertrek in een woonblok met een schilferende gevel. Onder ons jammerde een tweeling onophoudelijk, boven ons voerde een echtpaar dagelijks schreeuwerig ruzie. Mijn moeder werkte nu bijna

Antecedenten

J. gedroeg zich tehuis zeer slecht, werkte onregelmatig, verliet soms de ouderlijke woning voor enkele dagen en gaf zich dan aan nachtelijke slempartijen over. De moeder diende klacht in en vroeg zijn opsluiting voor enkele maanden.

J. werd op 21-1-1926 voor de boetstraffelijke rechtbank te Brussel gedaagd wegens opvolgentlijke geldachterhoudingen ten bedrage van 700 fr. Ten nadeele van zijn werkgever;

permanent buitenshuis, wat mijn vrijheid nog vergrootte. Maar die bracht ik nu door in de drukke straten van Brussel, tussen het voorbijgierende verkeer, de loopjongens en groepjes giechelende meisjes. De eerste weken in de stad was ik verdwaasd. Het voortdurende geschetter, getoeter, de mensen die tegen me opbotsten, de hoge gebouwen en de felle geuren: het overweldigde me. Ik deed niet veel anders dan alle indrukken bedremmeld in me op te nemen. Maar ik merkte dat ik langzaam veranderde. Ik liet me niet meer steevast opzij duwen als ik mensen kruiste. Ik maakte niet bij elke knal een sprongetje van schrik. De Gustave die ik was geweest in ons huisje in de espenbossen verdween. Ik merkte pas hoe hard ik was veranderd toen ik voor het eerst gedwongen werd een confrontatie aan te gaan met een groep jongens. Het gebeurde 's avonds in de schemering toen ik na een hele namiddag rondzwerven op weg was naar onze kamer, in de hoop dat mijn moeder inmiddels thuis zou zijn en gekookt zou hebben. Ik was in gedachten verzonken geweest en merkte de jongens pas op toen ze in een kring rond mij stonden.

“Zozo, kleine.”

“Wat heb je voor ons?”

Ik raakte in paniek en overwoog mijn vluchtroutes. Die waren nogal beperkt. Ik bedacht me dat ze het als een verrassing zouden aanzien als ik hen zou slaan. Als ik de uiterst rechtse jongen op zijn kin zou weten te raken, zou dit me misschien gelegenheid

alsook diefstal een fiets, dien hij voor de som van 45 fr. had verkocht.

Nog enkele bijgevoegde inlichtingen wil ik wel verstrekken. 't Weze een schets van z'n leven, zooverre dit me bekend is. z'n moeder leefde afgezonderd met haar kind, in een klein bouwvallig huizeken en voorzag in hunne levensnoodwendigheden met handwerk, als hoeden opzetten, strijken enz. de moeder werkte flink en gedroeg zich heel deftig, wijl haar kind flink opgroeide in de omgeving der kleine woonst. Alsdan vermaakte hij zich met fluit spelen, hofwerk, hulp verleen en aan 't kosters ouderen zoon of een de kamerhoudend toringlijder gezelschap houdend, sprekend met dezen over geschiedenis, landbouw, boeken enz... Wanneer hij den ouderdom van 14 jaar bereikte werd het huisje verkocht, vond de moeder geen ander woonstgelegenheid en vertrokken ze saam naar Brussel, waar de moeder eene betrekking als huishoudster vond, wijl de zoon loopjongen werd in de fabriek van haar meester. Later trad hij als gast in dienst bij een beenhouwer, doch kwam in slecht gezelschap en van daar tot den val was er maar een stap. Zijn moeder bekwam dat hij terugkeerde naar zijn geboortedorp, doch vond aldaar geene hem passende betrekking, verliet de woonst van zijn oom, alwaar hij een intrek had gevonden, werd mijnwerker te Genck en vond een zgn logement bij lieden in wier kader hij niet paste zoodat eindelijk z'n brave familie de hulp van het gerecht moesten inroepen om hem van daar weg te krijgen. Weer vond hij dak en onderhoud bij een oom, die hem flink deed werken en gehoorzamen, doch juist daarom verliet hij weer diens dak en begaf zich weer naar de hoofdstad, alwaar hij weer eene

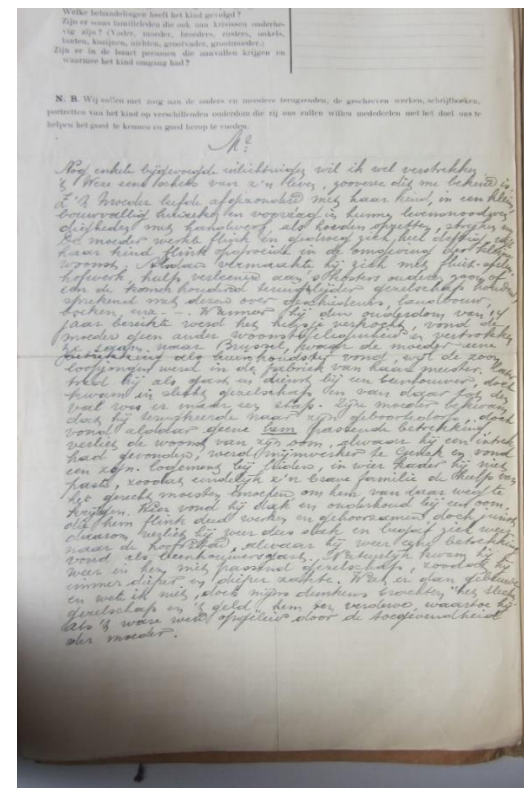

geven om langs hen heen te glippen en het op een lopen te zetten. Het zweet brak me uit en ik wist dat als het verrassingseffect niet werkte, ze niet zouden aarzelen hard terug te slaan; harder dan ik zelf kon. Maar tot mijn eigen stomme verbazing, en tot hun verbazing ook, wist ik na die ene slag van geen ophouden. In een mengeling van wilde paniek en razernij sloeg ik om me heen tot ze achteruit deinsden. Ik hijgde en mijn ogen schoten in paniek over de omgeving. Een vechtersbaas was ik nooit geweest en ik wist dat ik mijn troeven had uitgespeeld. Mijn vuisten deden onverwachts veel pijn en mijn armen voelden loodzwaar.

“Zo zo, kleine.”

Ik zweeg en schuifelde wat naar achter. Tijdens mijn uithalen was ik naar de rand van het terrein opgeschoven en in mijn rug voelde ik een stapel paletten prikken. Ik kon geen kant meer op. De ware toedracht van wat er vervolgens gebeurde, heb ik nooit aan iemand verteld. De jongens hebben altijd gedacht dat het een handige truc was – die me overigens mijn bijnaam heeft opgeleverd – maar in feite gebeurde alles per ongeluk. In mijn angstige pasjes om hen te kunnen ontwijken, hadden mijn voeten een ijzeren emmer omgestoten die kletterend opzij viel. Van de schrik maakte ik een sprongetje en zocht steun bij een uitstekend palet om mijn evenwicht niet te verliezen. Het palet was echter slordig in de stapel gewrongen, waardoor het loskwam. Het maakte een hels lawaai op het stille terrein en enkele jongens keken zenuwachtig om zich heen. Voor ze nog iets konden doen,

betrekking vond als beenhouwersgast. Natuurlijk kwam hij weer in hem niet passend gezelschap, zoodat hij immer dieper en dieper zakte. Wat er dan gebeurde en wete ik niet, doch mijns dunkens brachten “het slechte gezelschap en ‘t geld” hem ter verderve, waartoe hij als ‘t ware werd opgeleid door de toegevendheid der moeder.

riep een van hen een waarschuwend woord dat ik niet verstond en ze stoven ervandoor. Wat ik had moeten doen op dat moment maar wat ik niet deed, was blijven staan en wachten tot de agent aankwam waarvoor ze wegrenden, ik was nog in volle paniekmodus en mijn hoofd was één grote nevel. Ik had midden tussen hen in gestaan en werd meegesleurd tussen hun rennende lichamen. Voor ik het goed en wel besepte, volgde ik hen door de wirwar van straatjes om uiteindelijk hijgend tot stilstand te komen in een diepe portiek.

“Veilig?” vroeg een van hen.

“Het uniform is ons niet gevolgd.”

“Deze wel!”

“Wat doen we met hem?”

Hun aanvoerder keek me taxerend aan en ik kreeg het benauwd. Ik kromp in elkaar toen hij een beweging maakte, maar hij stak simpelweg zijn hand uit, dat ik aarzelend schudde. Hij gaf me een klap op mijn schouder en grijnsde zijn scheve tanden bloot.

“Bang als een vos, maar sluw genoeg.” Vanaf dat ogenblik veranderde Gustave J. in Gustave De Vos.

Gustave De Vos was harder dan Gustave J. ooit geweest was. Als Gustave J. was ik nogal schuw en voelde me meer op mijn gemak in de beschutting van het bos. Tussen de schoolbanken voelde ik me voortdurend bekeken. Als Gustave De Vos, of eenvoudigweg

Tot eind juli 1926: beste element in het gesticht. Op 1.8.1926 mocht bezoek brengen aan zijn moeder in Brussel. Maar kwam niet terug uit verlof. 17.3.1927: opgepakt. Verklaarde dat hij zich eerst

Vos zoals ze me noemden, voelde ik me als een vis in het water. De schreeuwende krantenjongens, de barse agenten en de zelfbewuste meisjes die mijn pad kruisten liep ik tegemoet met rechte schouders en een brutale blik. Het was ook de eerste keer dat niemand me bevreemdend aankeek wanneer ik zei dat ik mijn vader nooit gekend had. Veel jongens die ik hier tegenkwam leefden bij een van hun ouders of hadden ouders die een nieuw huishouden waren begonnen.

“Wat nou,” zei Georges niet-begrijpend toen ik hem ernaar vroeg.

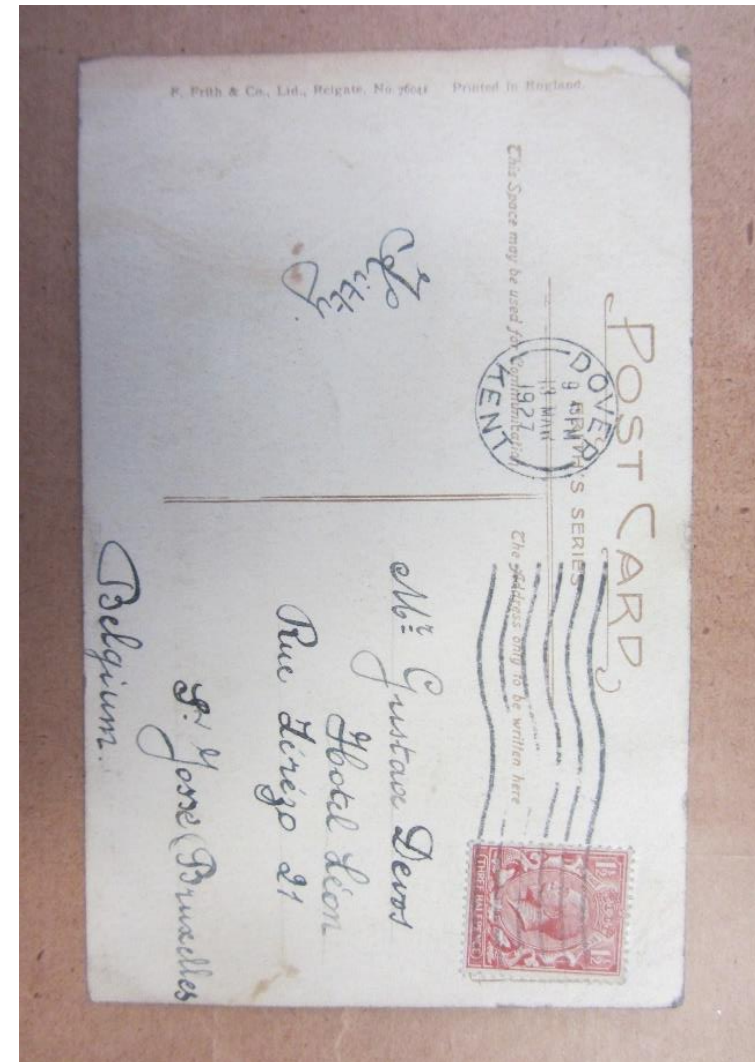
“Met mijn halfzus is alles veel meer *à l’aise* dan met mijn echte zus. En mijn kleine broertje – halfbroertje, pardon – is lang niet zo huilerig als mijn broer vroeger– heee ik wed dat die man ons een klusje kan bezorgen, laat ons naar hem gaan!” Hij troonde me mee naar een rijzige man met draagtassen en daarmee was de kous af.

In Brussel ging ik niet naar school en daardoor had ik mogelijkheden te over om de straten af te schuimen. Mijn moeder had na enige tijd een betrekking gekregen als huishoudster en we verhuisden naar een kleine zolderkamer in het herenhuis van de familie die haar in dienst nam. Af en toe kreeg ik het bevel om voor de baas van mijn moeder ergens een pakje te gaan ophalen, maar ik weet dat hij me niets groots toevertrouwde want toen ik nieuwsgierig het dichtgevouwen pakketje opende, zaten er alleen maar een stel verpulverde plantenblaadjes in. Hij stuurde me bovendien wijselijk genoeg nooit op pad met geld. Fooi gaf hij al

14dagen in Oostende verborgen heeft gehouden, vandaar naar Frankrijk waar hij werkte, dan 2 maanden naar Brussel. Verbleef in hotel Léon onder naam Devos Gustaaf. Hij had omgang met alle soort van volk en betrapte in de laatste dagen een schandige ziekte (Blennorrhagie). Ziekenhuis Brugge. J. heeft ons in onze verwachtingen zeer te leur gesteld.

helemaal niet. Ik was simpelweg een extraatje dat hij kon inzetten als het nodig was.

Misschien merkte mijn moeder hoezeer ik veranderde, want op een dag kwam ze thuis met een man die zich voorstelde als Henri. Hij bleek een verre neef van mijn moeder te zijn en bezat een slagerij in Sint-Joost. Henri was een man van weinig woorden. Zijn blik bleef peinzend rusten op mijn armen. Uiteindelijk knikte hij naar mijn moeder en zei dat ik me morgen maar moest aanmelden. Henri vertrok en mijn moeder ontweek mijn verwijtende ogen. "Jongen, Henri heeft een slagerij. Hij kan je een vak leren. Je kan bij de andere jongens slapen, dan zit je niet meer met je oude moeder opgescheept." Ze probeerde er een grapje van te maken, maar ik was verbouwereerd. Voor het eerst in mijn leven zou ik niet samenleven met mijn moeder. Ik wist dat de familie waarvoor ze werkte het niet gepast vond dat ik ook in hun huis woonde, maar ik was er altijd vanuit gegaan dat mijn moeder me wel zou beschermen. Ik keerde haar mijn rug toe en at al het avondeten op dat ze voor zichzelf en voor mij had klaargemaakt.

Cinema
John R. Sterck
vraagt beginnelingen
(Dames en Heeren)
voor gr. film alsook
heer en dame voor bij-
rollen Goed uiterlijk ver-
eischt. Aanbieden:
Vrijdag en Zaterdag 11 en 12
van 10 tot 12 uur en van
14 tot 16 uur
27 Rue de l'Ascension
Brussel Noord

Cinema

John R.S. vraagt beginnelingen (Dames en Heeren) voor gr. Film alsook heer en dame voor bijrollen goed uiterlijk vereischt, aanbieden vrijdag en zaterdag 11 en 12 van 10 tot 12 uur en van 14 tot 16 uur, 27 rue de l'Ascension Brussel Noord.

Gustave, jongen van twaalf stielen en dertien ongelukken

Tot mijn verbazing vond ik de slagerij best leuk. Wekelijks kregen we leveringen met grote hompen vlees en slachtafval uit de gemeentelijke slachthuizen. Henri maakte er allerlei bereidingen mee. De malse stukken verwerkten we tot gekookte, gezouten, gerookte en gedroogde hammen, pasteien en schone lappen vlees. De restjes kookten we op hoge temperaturen en draaiden we in darmvliezen tot worsten of borgen we in glazen bokalen met een laag vet of gelatine erover. Ik had gehoord over beenhouwerijen die een met elektriciteit gekoelde ruimte hadden, maar zoiets hadden wij niet. En ik betwijfel of onze klanten dat hadden. Henri deed enkel varkens- en rundvlees. Met schapen, paarden en pluimvee hield hij zich niet bezig, al vertelde een leerjongen me dat hij in de herfst soms stiekem met klein wild aan de slag ging. De geur was doordringend maar draaglijk, Henri was zwijgzaam maar niet onvriendelijk en voor het eerst in mijn leven kreeg ik appreciatie voor werk dat ik verrichtte. Ik merkte dat me dat plezier deed. In feite was het ook gewoon de eerste keer dat ik werk verrichtte. Mijn moeder had me altijd gespaard van handwerk. Henri was een goede leermeester en langzaam aan kreeg ik het koken, snijden, zouten, rollen en roken in de vingers.

Molden 15.1.26

In mijne streek waar ik geboren ben (Tiewinkel Limburg) zijn het de meeste koolmijnen die opkomen en de menschen gaan er om te werken. De jongens die de school verlaten gaan naar de ambachtschool om mecanicien of electricien te leeren, om later een goeden dienst te verkrijgen, de een in de koolmijnen de ander in eene maatschappij. Toen ik de school heb verlaten hebben ik en mijne moeder ons in Brussel gevestigd. Daar in mijne straat is een cartonnage het eenigste beroep want het is een korte straat het overige zijn gesloten huizen en legumenwinkels. Vroeger toen ik nog naar school ging was mijne moeder modiste doc[h] daar achter toen wij in Brussel woonden was zij werkvrouw vermits zij de modes der stad niet kende.

Ik heb dan met een familielid gaan werken als leerjongen in eene varkensbeenhouwerij. Ik verdiene om te leeren 50fr per maand (ik had 14 jaar) kost en inwoon. Doch ik was maar gast alleen en kon het na 3 maanden niet meer uithouden. Ik verhuurde mij bij een beenhouwer als leerjongen en verdiende 150fr per maand kost en inwoon. Ziende dat dit zooveel verschild was ik besloten daar te blijven. Mijne moeder is daar ook gekomen en zoo waren wij bijeen, op dezelfde plaats. Na daar 1 jaar te hebben gewerkt kreeg ik een maand verlof om eens weer te keeren naar mijn geboortedorp. Doch daar werkte ik met

Maar Henri betaalde weinig. Ik ging aan de slag bij een andere beenhouwer. Dat Henri een nieuwe leerjongen moest aannemen en hem alles moest bijbrengen wat hij mij gedurende die tijd zo geduldig had aangeleerd, kon me niet veel schelen. Ik wilde werken. En ik wilde bovenal geld. Want Brussel had iets wat Tiewinkel me nooit had kunnen bieden: nachtclubs. Ik genoot van de onafhankelijkheid die het geld me gaf. Ik moest niet meer op kosten van mijn vrienden drinken, maar betaalde nu zelf mijn vertier. Na een tijdje trok mijn moeder bij me in. Hoewel ze er nooit iets van zei, wist ik dat ze mijn nachtlevens afkeurde.

Toen ze een uitnodiging kreeg van mijn oom in Tiewinkel om voor een poos op bezoek te komen, greep ze dat met beide handen aan. Ze ging terug naar Tiewinkel, en ik moest met haar mee. Hiermee brak een periode aan waarin ik van de ene plek naar de andere verhuisde. Ik werd er kregeliger van, want hoewel mijn moeder stevast opdook als we moesten verhuizen, heb ik sinds Brussel nooit meer bij mijn moeder kunnen inwonen. Mijn leventje dat met de verhuis naar Brussel een eerste keer omver was geblazen werd nu keer op keer omgegooid. Na verloop van tijd gaf ik het op om nog ergens te aarden.

Van de goedmoedige Henri in Brussel kwam ik terecht bij mijn oom in Winterslag. Mijn oom was een strengkijkende stuurman. Mijn neefjes waren doodsbang van hun vader, en ik heb nooit geloofd dat mijn moeder genegenheid voor haar broer voelde. Ik had moeite om te geloven dat ze broer en zus waren;

mijn onkel die mecanicien is en zoo bleef ik daar 2 maanden en wilde niet weerkeeren voor goed naar Brussel. Ik ging werken in de koolmijn als mecanicien en verdiende 22frs daags. Dit deed ik 8 maanden totdat ik moest weerkeeren naar Brussel van mijne moeder hetgeen mijn ongeluk was. Ik ging wederom bij dien zelfden beenhouwer aan 200 frs per maand.

Wederom werkte ik 1 jaar en intusschen tijd werd mijne moeder geoppereerd hetgeen ons vertrek veroorzaakte. Ik had wel willen blijven doch tegen den wil mijns moeders want zij hadt ruzie gehad. Wij betrokken 2 kamers in Anderlecht en ik ging wederom werken in St Josse Ten Noode bij een beenhouwer tegen 200 frs kost en inwoon. Ik geraakte bedorven daar rond de Noordstatie en zoo bedroog ik mijn patroon voor een som van 700 frs. De poort van Vor[s]t werd achter mij gesloten doch na 1 maand werd ik in vrijheid gesteld om weer te werken voor mijne moeder want er was armoede gekomen n het vroeger zoo plezierig huisgezin van de nood eene deugd gemaakt daar er geen werk was moest ik in de hotel gaan werken aan 15frs daags en kost doch na een tijdje (3 maanden) vond ik een plaats als mecanicien in een carrosserie automobile. Waar ik 4 maand heb gewerkt aan 2frs [per uur] Maar nog het liefst van al verlang ik de beenhouwersstiel welke ik gansch kan mischien is er hier of daar nog iets dat ik zou vergeten hebben. Ik kan niet zeggen doch die stiel, het beenhouwersleven trekt mij aan en ik berouw mij ooit van te zijn afgegaan en nog meer mijn patroon te hebben bedrogen. Hier doe ik gelijk ik kan in het ijzer werken als ajusteur. Ik doe dat gaarne doch dat trekt mij zoo niet aan gelijk die beenhouwerstiel. Als ik weder in

mijn moeder die een en al zachtheid was, zorgzaam en gracieus, tegenover mijn barse oom met zijn platte neus en ijzeren armen. Henri was zwijgzaam geweest, maar op een of andere manier had ik me wel op mijn gemak gevoeld bij hem. Bij mijn oom in Winterslag voelde ik me allesbehalve op mijn gemak. De andere leerjongens keurden me nauwelijks een blik waardig toen ik arriveerde. Als om te bewijzen dat hij zijn familie niet voortrok, liet hij me steeds de smerigste klusjes opknappen. Mijn oom had altijd wel iets op me aan te merken.

“Nee niet zo, nietsnut!”

“Waarom?” Even stakte zijn adem, verrast dat ik terugsprak. Toen gaf hij me een draai rond mijn oren. Ik was meer geschokt dan dat het pijn deed. Het moet geleden zijn van toen ik kind was dat iemand me nog had geslagen. Toen had mijn moeder me onmiddellijk mijn hoofd met haar warme handen omsloten om me te troosten. Ze heeft me nooit meer bij de schoenmaker in de buurt laten komen. Maar nu was mijn moeder er niet, zij was na enkele weken weer vertrokken. Ik leerde snel en sprak mijn oom nooit meer tegen. Tussen mij en de andere leerjongens verliep het gelijkaardig. Het enige mogelijke contact was een koel gemompel, en ik trok me steeds meer terug in mezelf. Toen ik op een dag hoorde dat de mijn in Winterslag mensen aanwierf, aarzelde ik geen moment. Opnieuw solliciteerde ik voor een baan met de kennis die ik bij een oom had geleerd.

vrijheid zijn zal ik mij haasten wederom bij te beenhouwers te gaan werken omdat ik den stiel ken en er goesting voor heb en nog omdat ik denk zinder inwoon wel den kost 300 frs per maand te verdienen. Zodoende zal ik hoopen het geluk mijner eenige moeder te winnen die onbekwaam is tot werken en ook niet mag van den dokter sederd haar operatie.

J. Gustave

Ik was blij van mijn oom af te zijn. Voor de zoveelste keer in korte tijd verhuisde ik mijn spullen en betrok een kleine kamer in een gebouw waar andere mijnarbeiders woonden. Ik was trots op mijn eigen loon en aangezien mijn moeder in Brussel was, kon ik helemaal zelf kiezen wat ik met mijn geld deed. Winterslag was Brussel niet, maar het was opwindend. Overal werd gebouwd en tijdens een van mijn eerste vrije zondagen werd een nieuwe kerk ingehuldigd. De oudere mijnwerkers tolereerden ons grootmoedig in hun cafés.

In het begin schreef ik trouw aan mijn moeder maar naarmate ik steeds meer tijd doorbracht met 'de jongens', zoals we onszelf noemden, schreef ik minder. Ik bleef ook bewust vaag over mijn huidige werk, negeerde haar vragen en liet de post nog steeds aankomen bij mijn oom.

"Liefste mama," schreef ik bijvoorbeeld. "Mijn baas zei dat ik grote vorderingen maak en is heel tevreden. Ik ben heel gezond. Ik sluit nu af want Louis en Fernand roepen me." Louis en Fernand waren net als ik beginnende werkers in onze ploeg. Louis en Fernand verschilden dag en nacht van elkaar, maar misschien was dat net hetgene wat hen naar elkaar toe trok. Fernand deed me denken aan Henri: hij zou nooit een woord te veel zeggen en maakte een barse indruk op wie hem niet kende, maar Louis en ik wisten inmiddels hoe we zijn verschillende blikken en knikjes moesten lezen. Ik vertrouwde hem volledig en was blij met de kalmte die van hem uitging. Louis was het tegengestelde. Hij was

Moll den 15-1-26.

Mijn Beropsleven

In mijne streek waar ik geboren ben ^(Limburg) zijn het de meeste koolmijnen die opkomen. In de menschen gaan er om te werken. De jongens die de school verlaten gaan naar de ambacht school om mecanicien of electricien te leeren om later een goeden dienst te verkrijgen, de een in de koolmijnen de ander in een maatschappij. Toen ik de school heb verlaten hebben ik en mijne moeder ons in Brussel gevestigd. Daar in mijne straat is een cartannage het eenigste beroep want het is een korte straat het overige zijn gesloten huizen en legumenswinkels. Nadat toen ik nog naar school ging roes mijne moeder Modiste doch daarachter toen zij in Brussel woonde was zij werk vrouw. Vermits zij de modes der stad niet kende.

extravert, joviaal, gebaarde druk met zijn handen als hij een verhaal deed en hij hield nooit op met praten, als om te compenseren voor al de uren die we in de mijn doorbrachten waar het oorverdovende gedreun van de machines het praten onmogelijk maakte. Fernand was breedgeschouderd en had een hoekige kaaklijn die hij ietwat verzachtte met een baard. Hij hield zich schoon maar bekommerde zich niet veel om zijn kleding. Ik zou hem altijd blijven associëren met dat ene hemd dat hij droeg als hij zijn overall niet aan had; het hemd dat hem lichtjes te klein was waardoor zijn brede gestalte nog werd geaccentueerd. Louis daarentegen had wel vier verschillende hemden met bijpassende broeken en had zelfs ergens een paar duur uitziende gelakte schoenen op de kop weten te tikken. Hij smeerde een goedje in zijn haar waardoor dat stijl naar achter lag en scheerde zijn wangen glad. Ik fladderde ergens tussen hen in en genoot van hun aanwezigheid. Bovendien – maar dat zou ik mijn moeder nooit durven vertellen – hadden ze contacten bij de socialistische kring, die een mooi gemeenschapshuis en een eigen filmzaal bezat.

Op een dag liet mijn hospita me bij haar komen. Bang dat ik de huur was vergeten te betalen, leende ik geld bij Fernand om niet uit mijn kamer gezet te worden. Toen ik het kantoortje binnenkwam, zat daar op een stoel een elegante dame met smalle handschoenen en een stijlvolle hoed. Het was mijn moeder. “Gustave,” Haar stem was nog even warm, maar ze klonk uitgeput. Ze stak haar hand naar me uit en streek over mijn wang. “Daar

Mijn beroepsleven

Moll den 16en juni 1927

In mijne streek ik wil hebben (sic) van Tiewinkel (Limburg) zijn de meeste mijnwerkers daar de koolmijnen in Limburg zoo wat beginnen op te komen Mijn grootvader was timmerman en meubelmaker, mijn grootmoeder deed het huiswerk. Mijn oomen doen meubelmaken en timmerman nog voort en hunnen kinderen dus mijn neven ook Eenigen gaan naar de ambachtsschool in Hasselt. Ik heb ook neven die paswerker zijn. mijn moeder was modist. Ik ben beginnen te werken van 14 jaar. Ik heb een jaar bij mijn neef in Brussel beenhouwersgast gewerkt hoeveel ik verdiende weet ik niet. mijn moeder ontving mijn loon. Daarna heb ik beenhouwer geweest in Anderlecht, ongeveer 6 maanden. Ik kreeg verlof om eens naar Tiewinkel te gaan, en ik nam mijn intrek bij mijn oom die mecanicien is. Ik begon daar wat te werken in de velos. Hij heeft magazijn en werkplaats. Hij leerde mij wat [paswerken]

Mijn neef die paswerker is leerde mij ook wat. Ik nam gauw toe in die stiel en ik liet beenhouwerstiel varen. Ik bleef bij mijn oom doch hij hadt geen werk genoeg voor me een loon te betalen. Ik bezocht de mijn van Winterslag (Genck) en vond werk als helper paswerker. Ik verdiende in 't eerst 22 frs per dag. Ik heb nog opslag gehad tot ik op 't laast 28 had. (8uren per dag). Ik heb daar 8 maanden geweest. Ik moest er niet langer blijven van moeder, en mocht weer komen naar Brussel om opnieuw bij die beenhouwer te gaan werken in Anderlecht. Daar had 200fr in de maand kost en inwoon. De beenhouwerstiel

ben je dan. Je moeder heeft je nodig. We gaan terug.” Ik had kunnen protesteren, kunnen zeggen dat ze het niet kon maken om me van de ene plek naar de andere te sturen en me altijd weg te halen op het moment dat ik het eindelijk gewend werd. Maar iets in mijn moeders stem maakte dat ik mijn ogen neersloeg en mijn spullen ging halen. Het geld van Fernand legde ik onder zijn matras met een briefje waarin ik hem beloofde snel te schrijven.

Later hoorde ik via Henri, die me grootmoedig terug had aangenomen in zijn slagerij, dat mijn moeder ernstig ziek was geweest. Zelf heeft ze me er nooit iets van gezegd en ik durfde er niet naar vragen. Ik merkte echter dat ze steeds vaker op haar bed aan het rusten was als ik haar ging opzoeken. Op zo’n momenten wenste ik dat ik volwaardig kon werken zodat ik een deel van mijn loon aan haar kon geven. Met het werk dat ik voor Henri deed, hield ik nauwelijks iets over. Maar op mijn voorstel om in de mijn te blijven werken, schudde mijn moeder beslist haar hoofd. “Mijn kind, je bent nog jong. Je zet geen voet meer in die schachten.”

“Maar ik zou je geld kunnen stu-”

“Hou op! Ik wil het niet. Mijn zoon verdrinkt *niet* als een rat in die vervloekte schachten.” Ze huiverde. De felheid waarmee ze het zei en de nagels die ze in haar arm drukte, deden me midden in mijn zin ophouden. Het was niets voor mijn moeder om haar zelfbeheersing te verliezen. Om haar niet te verontrusten bracht ik het onderwerp niet meer ter sprake.

stond mij toch niet aan. Ik ging van daar weg bij een andere 't hielp niet. ik moest kunnen bezig zijn aan machien of zoo iets gansch dage zat ik aan mij velo bezig. Ik had er dan ook al gauw genoeg van en ging bij moeder thuis in de rue de la Justice Anderlecht.

Ik zei dat ik wel zou mecanicien worden of dat ik anders mijn zin zou doen. Mijn moeder liet dat toe, en ik vond werk niet ver van huis ook in Anderlecht in een garage. Ik verdiende 120fr in de week. Ik herstelde de auto's zoo wat zoo ver het in mijn macht was. Ik leerde daar ook veel bij. Ik heb daar geweest tot nieuwjaar 1926. Toen men mij heeft aangehouden. Ik was er ongeveer 6 maanden geweest.

Als ik vrijgesteld zal zijn zal ik nog altoos mecanicien voort doen, omdat ik daar het meeste goesting voor heb en dat ik voel dat dat mijn roeping is. Ik denk toch nu zekers 150frs te verdienen minstens

In Ruiselede heb ik paswerker gedaan. Op een goede maand tijd maakte ik 7 oefeningen af, waarvoor de meesters uiterst kontent waren. Er waren er die een maand en meer nog zelfs 3-4 maanden aan een oefening werkten. Dit is volgens de bekwaamheid. Ik heb daarachter verdikt passers voeten passers zagen om metaal te zagen enz enz gemaakt. Alles op een heel zeer korten tijd. Hier ben ik ook bezig een kleine oefening te maken aaneenzetting van twee stukken op den vorm van een zwaluwstaart. Hadde ik het noodige geriefen ijzer, en was er eene smit, ik zou ander schoone stukken kunnen vervaardigen. Ander werk als mecanicien en pa[s]werker zou ik niet willen doen hier niet of ook niet in de vrijheid.

J. Gustave

Het was onmogelijk om je in dit huis geluidloos voort te bewegen en ik wist dat de andere leerjongens meeluisterden naar mijn voeten die het hout deden kraken. Maar ik wist ook dat ze zich van de domme zouden houden als Henri zou vragen wat er 's nachts was gebeurd. In de eerste week had ik gezien waar Henri de sleutel van zijn geldkoffertje bewaarde. Ik begrijp nog steeds niet waarom Henri zijn geld niet in zijn eigen kamer bewaarde, maar het stond gewoon onderaan zijn werktafel. De sleutel lag achter de jampotten in de voorraadkast. Ik durfde niet lang genoeg in de kas wroeten om te tellen hoeveel er in zat, maar ik zag wel dat er 700 frank in zat. Heel even werd ik bevangen door een gevoel van wroeging. Henri had me altijd goed behandeld. Toen ik hem had verlaten voor de andere slager, had ik hem teleurgesteld, maar toch had hij me zonder aarzelen weer tewerkgesteld toen ik terugkeerde uit Tiewinkel. Ondanks zijn geldzorgen waakte hij erover dat de leerjongens altijd goede maaltijden kregen. Toen ik me in de muis van mijn hand had gesneden, had hij me zonder morren enkele dagen vrijaf gegeven. Stelen van Henri, waar was ik mee bezig? Voor ik daar te lang bij kon stilstaan, griste ik de knisperende briefjes eruit en draaide het koffertje weer op slot.

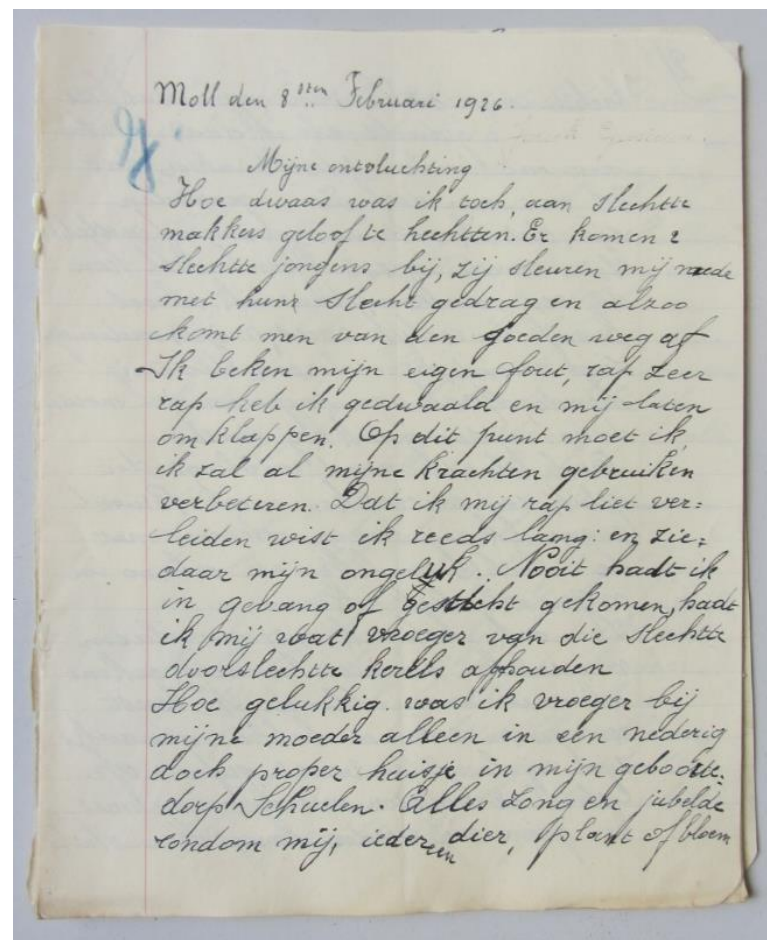
Een week later werd ik opgepakt. Een van de leerjongens moet toch gepraat hebben.

Gustave het instellingskind

Toen ik werd binnengebracht, werd ik ontvangen door een oude man met pluizig haar die me gebaarde plaats te nemen aan de andere kant van een grote houten tafel. Terwijl hij het reglement prevelde, pulkten mijn vingers aan een uitstekende splinter onderaan het tafelblad. Zijn adem rook naar pruimtabak. Ik maakte gehoorzaam mijn zakken leeg en bloosde een beetje toen hij het kaartje van de Gentleman's Club naar zijn ogen bracht. Hij schoof een papieren envelop naar me toe waar ik alles in opborg. Mijn kleren mocht ik houden, nadat hij zich ervan vergewist had dat ik niets in mijn zakken achterhield.

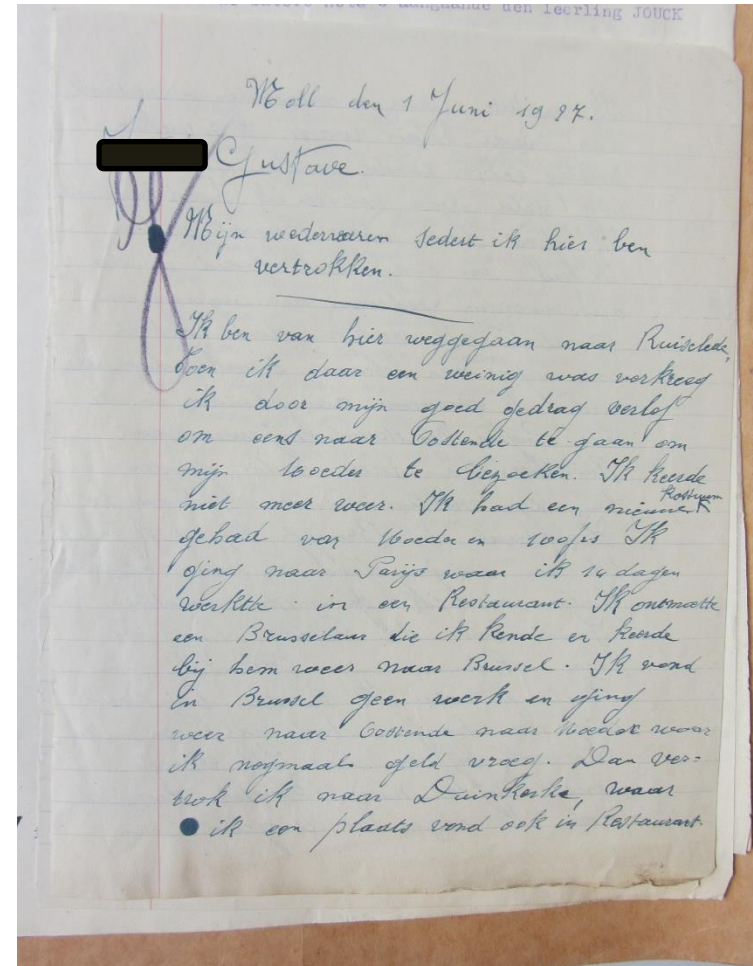
Drie dagen bracht ik in alle eenzaamheid door in een kil kamertje aan de zijkant van het gebouw. De aalmoezenier kwam langs met een voorspelbare preek, de leraar liet ongeduldig en duidelijk zonder veel verwachtingen een test bij me achter. Op de derde dag kwam een grote man die zich voorstelde als Mijnheer Willemse om me een rondleiding rond het terrein te geven. Ik veinsde desinteresse en zette mijn koele Vos-houding op, maar ik moet toegeven dat ik onder de indruk was van het terrein, de vele gebouwen, de kapel en een standbeeld van een moeder met haar kind raakte me harder dan ik had verwacht. Ik dacht dat Willemse me opmerkzaam gadesloeg toen we bij het standbeeld stonden,

maar het is misschien inbeelding. Ik werd een beetje paranoïde van het gesticht, de figuren die rond ons slopen en iets neerkribbelden al we onze vork namen. Na de drie dagen in afzondering werd ik bij andere jongens geplaatst.

Een poosje ging het goed. De meeste jongen waren, net als ik, vastberaden om zo snel mogelijk vrij te komen. Ik leerde om de ruziestokers te vermijden. Met Lucien, die naast mij aan de freesbank stond, schoot ik goed op. Op een dag ving ik per ongeluk een gesprek op tussen twee oudere jongens. Toen ze eenmaal in de gaten hadden dat ik hen afluisterde, probeerden ze me af te poeieren. Maar ik had genoeg gehoord. Het plan om te ontsnappen had al enkele dagen door mijn hoofd gespoekt, maar ik kende de omgeving niet genoeg om me alleen te redden. Deze jongens waren mijn kans. "Neem me mee, toe," smeekte ik. Ze lachten me uit, maar toen ik aanhield werden ze kwaad. Een van hen duwde me tegen de grond. "Goed," siste ik terwijl ik de scheur in mijn mouw bestudeerde. "Ik weet genoeg om naar Mijnheer P. te gaan." Ik wist dat ze geen kant meer uit konden na dit argument. Ze gingen akkoord om me over de muur te helpen, maar daarna zou ieder zijn eigen weg gaan. Ik knikte triomfantelijk. Gustave Devos was terug.

Mijn vrijheid was evenwel van korte duur, zoals ik moest toegeven aan de directeur toen twee agenten me weer kwamen afleveren. Ik kon alleen maar akkoord gaan met de preek die hij

me gaf en vroeg me af wat me in hemelsnaam bezielde had om weg te lopen.

Moll, den 8sten Februari 1926

Mijne ontvluchting

Hoe dwaas was ik toch, aan slechte makkers geloofde hechtten. Er komen 2 slechte jongens bij, zij sleuren mij mede met hun slecht gedrag en alzo komt men van den goeden weg af. Ik beken mijn eigen fout, rap zeer rap heb ik gedwaald en mij laten omklappen. Op dit punt moet ik, ik zal al mijne krachten gebruiken, verbeteren. Dat ik mij rap liet verleiden wist ik reeds lang: en zie, daar mijn ongeluk. Nooit hadt ik in gevang of gesticht gekomen, hadt ik mij wat vroeger van die slechte doorslechte kerels afgehouden.

Hoe gelukkig was ik vroeger bij mijne moeder alleen in een nederig doch proper huisje in mijn geboortedorp Tiewinkel. Alles zong en jubelde rondom mij, iedereen dier, plant of bloem [2] lachte mij toe. Wie van mijne makkers hadt ooit gedacht, als ik daar tusschen hen zat in de schoolbanken, dat ik ooit een dief zou worden zijn, dat ik ooit in gevang of gesticht zou worde gezet. Geen enkel kon dit ooit denken, daar ik altoos braaf en eerlijk was, mijns onderwijzers vriend, en iedereen die mij kende, sprak van mij en mijne moeder, daar wij zoo gelukkig waren. Doch als de wind vervliegt dit geluk, wij vertrokken naar Brussel waar ik mij liet meesleuren met de slechte makkers en alzo in mijn ongeluk kwam.

Zoo ook heb ik mij nu laten meetrekken, en niets anders gekent als miserie en ellende. Na eerst een grooten toer te hebben gemaakt zijn wij langs te vaart gegaan op geheel 2 verlaten ons daar en met 3 en gaan wij verder langs Herenthals [3] Lier, Mechelen en eindelijk Brussel. Ach hoe verschrikt en verstomd stond mijne Moeder daar, als zij mij zag uitgeput van vermoeienis en honger. Hoe zal haar moeder hart hebben geleden op dien stond, als zij mij daar zag, in mij haar vroeger kind niet meer herkennende. Ik bekende haar mijne fout, en hetgeen ik mijne meesters hadt aangedaan. Reeds voelde ik de spijt en vroeging in mij opkroellen doch het was te laat. Er was eene scheur in mijn gedrag die niet meer kon toegenaaid worden.

Zoo liep ik met het hoofd gebogen en mijn hoofd met de ijselijkste gedachten totdat men mij eindelijk aanhield. Beschaamd keerde ik weer en het was alsof alles mij hier misprees en misachtte. Het kleinste voorwerp dat mij vroeger toelachtte hing daar nu stijf en stom, alsof het mij wilde verwijten.

Nooit zal ik nog zulk eene slechte daad begaan. Ik vraag ook mijne meesters vergiffenis, voor het leed dat ik he[n] heb aangedaan. Ik zal mij beteren op dit punt bijzonder van mij nooit meer te laten verleiden en omklappen. Ik zal met nog meer iever en zorg mijn werk verrichten als vroeger en alzoo enk ik dat ik gauw zal vergeven worden voor de misdaad die ik heb begaan.

Gustave de minnaar

Ik ga er geen doekjes om winden: in een gesticht met alleen jongens en mannen miste ik de meisjes. Ik miste de dansavonden in Brussel, de giechelende meisjes die gespeeld verlegen mijn richting uit keken als ik aan de bar stond. Ik wist dat ik er niet slecht uit zag. Ik had een mooie haardos, een volwassen gezicht, een rechte neus en bruine ogen. Mijn oren flaptten een beetje, maar sinds Marie had gezegd dat me dat iets ontwapenend gaf, maakte ik me er minder druk over. Ik was zelden alleen op zo'n avonden. Als ik niet direct iemand zag, wisten Paul of Gentil altijd wel een meisje te vinden dat ook een danspartner zocht. Het gebeurde zelden dat ik na zo'n dansavond nog afsprak met

hetzelfde meisje. Het uitgaan volstond voor mij: de dans, de muziek, de drank, de fysieke nabijheid van een meisje.

Dat veranderde pas toen ik Rachel ontmoette. Het gebeurde op een van die eerste typische druilerige herfstdagen waarin het voor het eerst grijs en kil is. Ik vergezelde mijn moeder naar de mis en zat zoals gebruikelijk een beetje soezend in de banken, nog lichtjes dronken van de vorige avond. De misvieringen op zondagochtend gleden altijd langs me heen, zoals ik mijn moeder stevast moest bekennen als ze nadien vroeg wat ik van de preek had gevonden. Ik was maar al te blij dat ik in de mannenhelptocht mocht zitten, zodat ik me kon wegsteken achter andere mannen. Die zondagochtend was ik net op weg naar de communiebank toen er consternatie uitbrak op een rij in het vrouwengedeelte. Het touwtje van de rozenkrans van een meisje was geknapt. De parels stuiterden over de marmeren vloer van de kerk en rolden alle kanten uit. In een ruimte waar elk plofje oeverloos weergalmt maakte een klein gebeuren als het breken van een snoer een hels lawaai. Mensen die half waren ingedommeld keken nu reikhalzend naar de meisjes. Het waren twee zussen, een ongeveer mijn leeftijd, de andere schatte ik op zo'n acht à tien jaar. Het was haar snoer die geknapt was. Rachel en haar zusje, zoals ik later zou vernemen. Het zusje keek met open mond naar het restje snoer in haar vuist, te verbouwereerd om te vatten wat er zonet was gebeurd. Rachel, welopgevoed en vol plichtsbewustzijn, wist zich perfect te beheersen en hield zich

Ik vond haar het prachtigste meisje dat ik ooit had gezien. Terwijl ik haar gadesloeg betrapte ze mijn blik. Na de misviering treuzelde ik aan de ingang – mama ging zoals gewoonlijk met haar vriendinnen mee – en wachtte tot ik haar naar buiten zag komen. Ik slenterde een eindje achter haar aan en zag mijn kans schoon toen haar zusje haar aan de arm greep en ze een winkeltje binnenliepen en naar buiten kwamen met een papieren zakje gevuld met snoep. Ik liep nonchalant naar hen toe en hoopte dat het bonzen van mijn hard niet hoorbaar was. “ik vond deze, die behoort jou toe, toch?” Ik hurkte en stak het zusje de kraal toe die ik van de marmeren tegels had opgeraapt. Het zusje had de papieren snoepzak in één hand en keek me even aan voor ze de parel aannam. Rachel bedankte me stijfjes en maande haar zusje aan om hetzelfde te doen.

jongedame en stelde zich beleefd maar koel op, de eerbaarheid zelve. Toen ze na vijf weken moest erkennen dat ik haar niet achterna liep om haar uit te lachen, ontدooide ze ietwat. Na verloop van tijd stond ze me zelfs een gesprek toe, terwijl haar zusje braaf naast ons liep. Ik vervloekte dat achteloze onschuldige kind soms, maar tegelijk wist ik dat ze mijn enige garantie was op een gesprek met Rachel. Een keurig meisje praat niet met een jongeman als ze niet aan elkaar zijn geïntroduceerd, en Rachel was een keurig meisje.

Onze gesprekjes duurden nooit lang en gingen over allerlei dingen – het weer, de Koning, de markt, de mis. Ze vertoonde een grote interesse in mijn kindertijd in Tiewinkel, mijn familie in Winterslag en de fiets die ik probeerde op te kalefateren. Omgekeerd merkte ik dat ze een brede kennis van boeken had en met een eigenzinnige mening op de proppen kon komen. Tijdens mijn eenzame avonden in Mol had ik uit pure wanhoop de boeken van de bibliotheek doorbladerd om de tijd door te komen, maar niemand had me ooit doen nadenken over de boeken. Maar Rachel was slim en ik moest toegeven dat ze goed was in discussiëren. Ik genoot ervan om haar op stang te jagen zodat ze zich opwond en haar argumenten steeds scherper formuleerde. Op zo'n momenten verloor ze de afstandelijke koelte die ze zichzelf aanmat. Er kwam dan een rode blos over haar wangen – hoewel ik nooit nog die vuurrode blos heb kunnen uitlokken die me zo had aangetrokken toen ik haar de eerste keer had gezien. Ik kon

10 juni 1927

Gustave,

Het zou misschien nog lang geduurd hebben eer ik wist waar gij was als ik uwe moeder niet gezien had die het mij zeidet en dat heeft me zoo straf verwonderd dat ik het haast niet gelooven kost. Ik had al vreemd opgezien eenige dagen van te voren als ik den brief kreeg van uwe beminde dewelken ik nu met mijn brief opzend in de hoop dat men hem u zal afgeven. De laatste bladzijde met haar adres heb ik behouden maar voor het geval gij niet zoudt ontvangen wat ik u zend heb ik dezen brief afgeschreven om het u gelijk wanneer te kunnen toonen hoe gij dat meisje nu door uwe schuld doet lijden. Dezen brief van haar heeft me zeer getroffen en gij zoudt waarlijk geen hart moeten hebben om dat niet te gevoelen. Als gij met zulk een eerbaar meisje kennis hebt zoudt gij moeten beter uit uw oogen zien dat gij u zoo niet gedraagt dat gij ginder in observatie moet blijven. Dat had ik toch niet van u kunnen denken Gustave. Gij moogt niet kwaad zijn dat ik u deze verwijten doe maar het is omdat gij zoudt beteren in geval gij een fout begaan hebt. Ik wist niet beter of gij waart in een goeden dienst en kon uw kost verdienen. In mijne oogen waart gij niet beter of niet slechter al andere menschen maar wat moet ik nu over u denken. Het is voor iets dat al lang geleden is zeide uwe moeder en hij is daarbij dan nog stout geweest tegen hooge personen en moet daarvoor nu nog altijd boeten alhoewel hij nu al beter begon op te passen en werkte. Ik heb niet verder durven vragen omdat uwe moeder daarmede nog meer verdriet zou gehad

precies zien wanneer ze op het punt stond om een mening te verkondigen waar ze trots op was. Op die momenten verscherpten haar mondhoeken en ging haar kin ietwat omhoog, waardoor haar ogen niet neergeslagen waren, zoals gebruikelijk, maar in mijn gezicht priemden, samen met haar woorden. Ik was dol op die momenten.

Ik glimlachte bij de herinnering. Ik merkte dat ik veel mijmerde over Rachel. Ze had geen flauw benul waar ik was, en dat baarde me zorgen. Vanuit het gesticht kon ik alleen brieven naar mijn moeder sturen, en het was uitgesloten dat ik haar iets over Rachel kon vertellen. Ik kon alleen maar hopen dat Gentil of Georges haar uitleg konden geven. Georges kennende zou hij wel met een goed verhaal op de proppen komen. Wat Gentil haar zou vertellen, weet ik niet.

Toen het licht in de slaapzaal uit ging haalde ik mijn stapeltje brieven tevoorschijn. Het licht was uit, maar ik wist precies welke woorden er op de brief stonden. Mijn vingers krulden zich om het kladje dat ik eens had opgemaakt ter voorbereiding van een brief die ik Rachel had gegeven. Ik herinner me nog hoe ik in de gang van het hotel stond toen ik plots, zonder aanwijsbare reden, overspoeld werd door een golf van liefde voor Rachel. Niet zomaar liefde. Dat stormachtig gevoel zoals alleen verliefde dwazen dat kunnen hebben. Ik bedoel dwaas niet in slechte zin. Maar ik was dolverliefd. En ik móest Rachel dat laten weten. Ik had in mijn

hebben en zoo zal het zijn met al dezen die u voor een goeden jongen aanzagen. Aan dat meisje durf ik niet schrijven waar gij zit. Zij is nu al genoeg in het verdriet. Als gij iets misdaan hebt, tracht het te herstellen en zijt niet onwillig tegen de oversten want dezen zullen u daar toch niet houden voor het plezier van u te observeren als ge niet contraire zijt. Een mijner kennissen die soms in de gazetten schrijft verzekerde mij dat ze het ginder goed meenen met dezen die daar aangebracht worden en dat men u daar niet zal houden als ge zijt zooals ge zijn moet. Het ware toch een groote schande als gij u niet zoudt willen voegen. Ik beklag u nu ook maar ik zou u nog meer beklagen als gij daar lang zoudt moeten blijven. Gij zult toch ook uwen militairen dienst moeten doen zooals anderen en daar moet men ook onderdanig zijn. Ge zijt nu toch al oud genoeg om te begrijpen dat het anders niet zoude kunnen gaan als iedereen zoo maar zijn eigen gedacht zou willen doen.

Als gij daar een tijd lang zoo hebt moeten hoesten heb ik u toch ook moeten bekijken om u te beletten van te rooken en gij hebt wel gezien dat gij er wel mede gevaren hebt van naar mij te luisteren. Doe dat nu nog eens Gustave en ik ben overtuigd dat gij weder u goed zult bevinden met naar goeden raad te luisteren. Mogelijk zijt ge nu min of meer verbitterd omdat ge daar moet blijven maar vergeet niet dat die personen daar ook hun plicht moeten volbrengen en dat ze niet beter wenschen als dat gij ook uwen plicht zoudt doen en dan kunt ge nog alles weder goed maken. Mocht ik het goede nieuws

zakken gegrabbeld en op de achterzijde van een blaadje had ik, rechtop staand in de gang van hotel Léon, het volgende geschreven:

Rachel gij zijt mijn leven en mijn vreugde. Ik verlang de uwe te worden. Ik wil uw gezel zijn om uw vreugde te deelen uw smart te verzachten en u overal te volgen welken weg gij ook mogen bewandelen. Met u schrik ik niets af. Mijn hart gaat open en luistert op getogen naar den zoeten klank van uw stem uw woorden vergeet ik nooit. Ik zal u steeds innig liefhebben en koesteren.

Indien noodig zal ik als een ware galeiboef den gansche dag wroeten om des 's avonds in uw oogen en in den glimlach op uw lippen mijn belooning te vinden

vernemen dat men u spoedig heeft laten vertrekken ik zou dat als een goed teeken aanzien en blijven gelijk voorheen.

Uwe vriend
Gentil D.

Dinsdag 31-5-1927

Mijnheer [D.]

Vergeef me indien ik U lastig val, maar de toestand waarin ik mij bevin dwingt er mij toe en het is niet zonder reden dat ik U schrijf. Ziehier mijnheer in welke gevallen ik zit. Het is nu al van de woensdag avondes den 25 dezen maand dat ik Gustave nog gezien heb. Hij is zoo ineens wegebleven (sic) zonder ruzie en nu zijn we al dinsdag en nog weet ik niets van hem. Gij kunt denken Mijnheer dat ik in de grootste onrust verkeer en dat ik alle minuten van den dag mij afvraag wat er wel mag voorgevallen zijn met hem. Daarom Mijnheer heb ik mij tot U gewend en ik hoop dat gij mij wel eenige inlichtingen zoudt kunnen geven, dan zou ik toch van iets weten, want het is vreselijk te moeten leven tusschen vrees en hoop. Ik durf daarvan nog niets te zeggen aan mijn ouders ik zeg maar altijd dat hij nog al lang moet werken en dat hij geen tijd heeft voor eens t'huis te komen maar zij beginnen dat aardig te vinden en zij zien wel mijnheer dat ik hetzelfde meisje niet meer ben, ik weet niet meer waar mijn gedachten zijn en ik zou niets anders meer doen dan weenen en niemand Mijnheer waar ik eens aan mijn hart kan uitstorten, niemand die mijn hroot verdriet zou verstaan. Denkt gij niet dat het triestig is zoo

Rachel jij zijt mijn lieve
 en mijn vriendin. Ik verlang
 de uwe te worden. Ik
 wil aan het zijt om uw
 vriendin te delen uw smart
 te verlichten en u vooral
 te volgen welken weg jij
 ook moogen bewandelen.
 Met u schrijf ik niets af.
 Mijn hart gaat open en
 luistert opgetogen naar
 den goeten klank van uw
 stem. Uw woorden verijzen
 ik nooit. Ik zal u steeds
 in mij liefhebben en koesteren.

te leven, t'is daarom mijnheer als gij iets weet van hem zeg het mij
 rechuit (sic) ik zal misschien nog sterk genoeg zijn om het te verdragen.
 Heb medelijden met mij mijnheer, misschien weet gij ook wat oprechte
 liefde is en hoe schrikkelijk er men kan door afzien. Aan U mag ik dat wel
 bekennen Mijnheer ik bemin Gustave oprecht en zou alles opgeofferd
 hebben voor hem gelukkig te zien, aan mijn zelve zou ik nooit gedacht
 hebben als ik maar bij hem was, hij was mijn eenigen troost, hij was mijn
 alles en nooit zou ik hem durven beschuldigen van valsheid, want hij
 heeft ook altijd goed geweest met mij en ik dacht dan altijd met groot
 plezier dat hij mij ook reeds een weinig beminde, maar dat alles is maar
 een gelukkig droom geweest, En nu zie ik dat ik mi ben, en dat men
 toch niet te veel mag voortgaan het geen ze allemaal zeggen en schrijven
 nu Mijnheer ga ik ophouden van te schrijven en ik hoop wel dat gij mij
 een klein antwoordje zult geven. En als gij Gustave niet zeg hem dat ik
 uit de grond van mijn hart vergeef het verdriet dat hij mij aangedaan en
 nog aandoet en dat ik hem nooit zal vergeten dat ik hem nog altijd zal
 beminnen gelijk den eersten dag en dat mijn laaste woord voor hem zal
 zijn. Aanvaardt mijnheer mijn beste groeten van deze die een
 broederlijke genegenheid voor U gevoelt, maar die helaas het

[einde brief]

Bruxelles le 3.6.27

Waarde heer directeur,

ik koom daar juist een schrijven van mijn zoon te ontvangen dat hij
 weer in uwe school is opgenomen.

wil zoo goed zijn mijnheer alle brieven die hij ontvangt of schrijft
 naar andere personen dan naar mij "zijn moeder" die naar mij te

stuuren op die manier zou ik misschien kunnen te weet komen naar en met wie mijn zoon zich heeft opgehouden sinds zijn wegblijven uit de school van Ruysede.

Wil zoo goed zijn mijne beleefde groeten te aanvaarden

Mijnheer wil zoo goed zijn mijn zoon te verplichten om zondag zijn paaschplichten te vervullen en hem naar de biecht en de communie te stuuren want ik geloof nooit dat hij zijn paaschen heeft gehouden op voorhand mijn dank

Virginie J.

Gustave de vriend

Het was dubbel om zoveel aan mijn vrienden te denken terwijl ik in het gesticht zat. Ik miste hen verschrikkelijk. Maar het denken aan hen vrolijkte me ook op, vooral als ik me inbeeldde dat ik hen weer zou kunnen opzoeken eens ik hier weg was. Ik miste Gentil en zijn goedbedoelde raad. Hij was drie jaar ouder maar leek zich om een of andere reden altijd verantwoordelijk te voelen. Op mijn moeder had hij een goede indruk gemaakt, en ik verdenk haar ervan zijn verantwoordelijkheidsgevoel jegens mij alleen maar aangewakkerd te hebben. Georges was heel anders. Joviaal,

Vrijdagavond, half tien

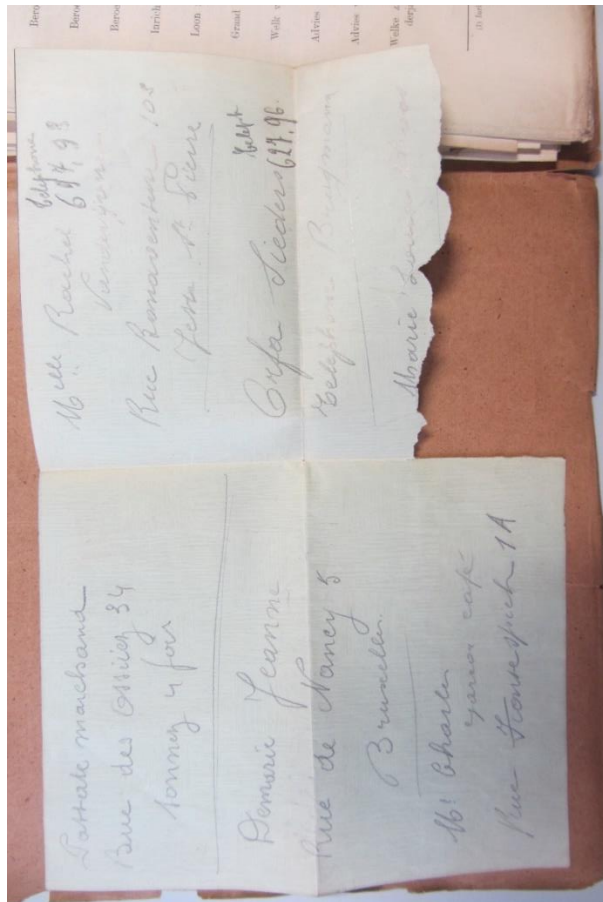
Vriend Gustave

Wat hebt ge me daar eenige gejaagde oogenblikken bezorgd! Nu ben ik wederop wat bedaard en kan nu op mijn gemak zitten schrijven. Twintig minuten (precies) voor 8 uur heeft men dezen avond uw brief besteld en 5 minuten vóór 8 ure kreeg ik hem bij mijn thuiskomst. Seffens haastig geëten, geantwoord en het gevraagde er bij gevoegd, zoodat ik om 9 uur reeds aan de groote post was om er den brief te bezorgen, dien gij, hoop ik, reeds zult ontvangen hebben.

vrolijk, altijd in staat om in een mum van tijd lekkers op tafel te toveren om vrienden te ontvangen, en tegelijk zo trouw als een hond. Toen ik in geldproblemen zat was hij diegene die me geld leende. Ik dacht aan een heerlijke namiddag in Oostende. We hadden herinneringen opgehaald aan een uitstapje en spraken over het avontuur in Dover. Hij hikte van het lachen toen hij een verhaal van een meisje met een postkaart vertelde. Zijn zinnen verdwenen in zijn uitbundige lach en ik begreep geen snars van het verhaal, maar zijn lach werkte aanstekelijk en ik voelde me warm van binnen. Dat was eeuwen geleden, zo leek het wel.

Gustave, gij hebt nu al genoeg ondervonden dat ik u alles openhartig zeg of schrijf. Ik verlang niet beter dan met u voortdurend in goede vriendschap te blijven en 'k zal u ook altijd gaarne een dienstbewijzen. Maar in den laatsten tijd ben ik toch véél te ver gegaan met mijn uitgaven en zit van langs om meer in de schulden. Gij hebt me nu al zooveel gevraagd en gekregen, dat ik u nu ook eens iets vraag en van u zou willen bekomen. Het is geen geld, doch enkel maar te helpen zorgen dat ik er niet veel meer, of liever zooveel niet als in den laatsten tijd, voor u zou moeten uitgeven. Ik verzeker dat ge in mij altijd een trouwen en gediensstigen vriend zult vinden. Daarom, Gustave, leg het er niet op aan om de vriendschap onmogelijk te maken want het zou er op den duur toch van komen, hoezeer ik het ook zou betreuren. Gij zijt te verstandig om dat niet te begrijpen en ik hoop wel dat gij dit niet zult aanzien als een verwijt, want dat is hier mijne bedoeling niet. is mijn vorige brief zeer gejaagd geschreven, met deze is dit nu niet het geval.

H zegde dat zij schrok toen men belde met uw brief. Zij heeft uw geschrift herkend en het vreemd (voor haar tenminste) adres op de keerzijde gezien. Ziehier nu welken uitleg ik heb gegeven om aan 't zenden van uw expresse-brief een reden te geven. Ik heb een kaartje uit Dover naar u doen zenden door een meisje dat Kitty heeft getekend. Nu zegde ik haar dat uw lief in Brussel daarvoor zoo kwaad is en daar gij veronderstelt dat het een grap is van mij, dat ik u seffens zoude laten weten dat ik u een poets heb willen spelen. Op deze wijze kon ik de ruzie voorkomen tusschen u beiden. Ik heb er bij gezegd dat

het adres van een uwer vrienden aan de achterzijde staat omdat gij uw brief zelf naar de post niet hebt kunnen dragen, daar ge op uw taxi moest blijven en dat de afzender van een expresse brief verplicht is er zijn adres op te schrijven. Wat denkt ge van dezen uitleg?

Als ge geen tijd hebt, om zo spoedig een briefje terug te schrijven, zend me dan enkel een postkaartje met uw naam alleen. Ik ben nu nog meer ongerust over die zending omdat er vier briefjes in steken, ik kon niet anders.

Alvorens te eindigen vraag ik u nogmaals, Gustave, te beloven en te willen doen wat ik nu vraag, zoodat we voorts nog altijd de beste vrienden kunnen blijven en ik me mag noemen uwe toffe

Georges

Gustave de voortvluchtige

Ik ben meermaals ontvlucht uit het gesticht. Soms werd ik al na enkele dagen weer opgepakt, soms slaagde ik erin om langer uit hun greep te blijven. Toen ik de derde maal werd teruggebracht, stond de directeur me op te wachten in een mengeling van zelfvoldaanheid en kille nieuwsgierigheid. Hij schoof me een blad papier toe en beval me op te schrijven waarom ik was ontvlucht en waar ik was geweest. Ik hield niet van zijn bevel – ik schrijf niet op bevel. Nukkig griste ik het potlood van tafel en schreef letterlijk op wat ik gisteren tegen de agenten had gezegd.

Tijdens mijn eerste opsluiting had ik ervan genoten om in te spelen op zijn fascinatie voor ons. Ik had al snel door wat ik moest zeggen om een flikkering in zijn ogen te veroorzaken – mijn relatie met mijn moeder was daarin mijn grootste troef, net als de titels van de boeken die ik me herinnerde van de kast van mijn moeder. Ik genoot van de macht die het mij in handen gaf om zijn spel mee te spelen en hem de illusie te geven dat hij Gustave J. had doorgrond. Maar tijdens die tweede opsluiting voelde ik me uitgeblust.

In plaats daarvan herhaalde wat ik ook aan de politie had verteld: welke trein ik had genomen, in welke stad een truckchauffeur me had laten meerijden, ik vertelde over mijn werk in het café, en ik probeerde me zo goed mogelijk te herinneren wanneer alles was gebeurd. Elke keer als ik een

30.5.1927 PV

verklaard dat hij van hier naar Ruyslede getransfereerd geworden is. Te Ruyslede kreeg hij 1 dag verlof om moeder een bezoek te gaan brengen te Oostende. Hij had voor terug te keeren naar Ruyslede van moeder 100f gekregen voor zijn terugreis en om eene wolle vareuse te koopen per occasie van een leerling maar in plaats van terug naar de school te keeren nam hij den trein voor Parys waar hij 14 dagen verbleven heeft en waar hij 8 dagen in eene hôtél gewerkt dan is hij terug naar Brussel vertrokken daar 2 dagen vertoefd moeder was nog te Oostende dan naar Oostende vertrokken bij moeder daar 1 dag verbleven dan naar Duynkerke vertrokken daar 4 maanden gewerkt in eene restaurant dan naar Calais daar 14 dagen rondgelopen Dan terug naar Brussel daar 2 maand gewerkt in den automatique. Dan nog 3 weken daar niet gewerkt en dan werdt hij aangehouden en terug naar Ruyslede gezonden. Vandaar werdt hij naar het hospitaal van Brugge gezonden met eene venusziekte bleef daar een dag, ontvlucht dan ging terug naar Brussel daar 2 maanden gewerkt als mécanicien werdt wederom aangehouden en werdt wederom naar Ruyslede [gebracht] die hem dadelijk naar hier transfereerde.

datum noemde, leken ze in hun nopjes te zijn. Dus als ik een datum niet meer wist, verzon ik er een. En daar namen ze genoeg mee. Omdat ik op twee dagen tijd bijna hetzelfde verhaal produceerde, ken ik het bijna van buiten. De data moesten immers corresponderen, ik kon me geen fout veroorloven:

“Mijn wedervaren sedert ik hier ben vertrokken” (juni 1927)

Ik ben van hier weggegaan naar Ruiselede toen ik daar een weinig was verkreeg ik door mijn goed gedrag verlof om eens naar Oostende te gaan om mijn moeder te bezoeken. Ik keerde niet meer weer. Ik had een nieuw kostuum gehad van moeder en 100 fr Ik ging naar Parijs waar ik 14 dagen werkte in een restaurant. Ik ontmoette een Brusselaar die ik kende en keerde bij hem weer naar Brussel. Ik vond in Brussel geen werk en ging weer naar Oostende naar moeder waar ik nogmaals geld vroeg. Dan vertrok ik naar Duinkerke, waar ik een plaats vond ook in [een] restaurant.

Ik werkte daar 4 maanden en vertrok dan naar Calais waar ik 2 weken verbleef echter zonder werken. Ik had nog geld van hetgeen ik had verdiend. Ik ging daar naar Brussel waar ik na een tijdje werk vond in den automatique recht over den ingang der Noordstatie. Ik werkte daar tot op het begin van februari. 3 weken daarachter werd ik aangehouden in de Rue Pogrès (sic). Men stuurde mij weer naar Ruiselede Na daar acht dagen te zijn verbleven moest ik naar het Hospitaal te Brugge (Hopital St Jean) Op een morgen ging een man cigarette halen en ik ging mee buiten.

Juist voor de statie zag ik een camion uit Brussel van Paul Devis. Ik kende bij toeval niet den chauffeur doch wel een ander die ook bij hem was. Ik vroeg om mee te rijden naar Brussel zeggende dat ik alzo het reisgeld van mijn trein spaarde. Het werd aangenomen. Ik werkte daarachter in Brussel bij een mecanicien tot over een 3 weken. Verleden week woensdag avond ontmoette ik een geheime agent die mij

weder aanhield en naar Ruiselede gebracht zijnde werd ik weder naar hier gestuurd. Ik zal mij nu maar wat beter gedragen om zoo gauw mogelijk vrij te komen en nog wat te werken alvorens ik soldaat word.

J. Gustave

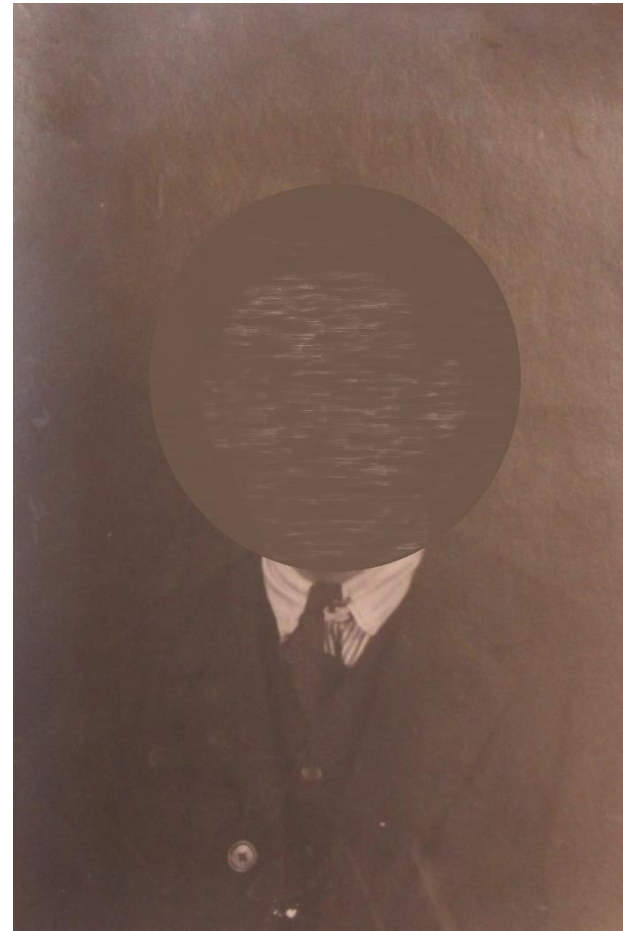
Wat de directeur ervan vond, weet ik niet. Het interesseerde me ook niet. Ik denk dat ik de directeur ook niet langer interesseerde. Mijn eerste opsluiting bij hem had maanden geduurd, nu kreeg ik na een week al te horen dat ze me wegstuurden naar het Rijksopvoedingsgesticht van Mol. Bij het horen van die naam moest ik onwillekeurig rillen. De instelling had een vreselijke reputatie. Over mijn periode in het gesticht van Mol wil ik niet te veel zeggen. Zoals zoveel jongens keek ik eenvoudigweg uit naar mijn 21ste verjaardag. We wisten maar al te goed dat de kinderrechter daarna geen zeggenschap meer over ons had.

Le retour de Gustave J. (bis)

Toen die dag ten slotte uitbrak, kon ik bijna niet geloven dat het eindelijk zo ver was. Om de paviljoenschef te pesten liet ik mijn laken half verfrommeld liggen in plaats van mijn bed kraaknet op te dekken. Heel even vroeg ik me af wie er deze nacht op mijn bed zou liggen, wie er zou moeten luisteren naar het slaperige gemompel van Kamiel en het geritsel van Nicolas. Cyrille keek me mistroostig aan. Hij had me gevraagd om een brief voor hem te posten, maar ik had geweigerd. Ik wilde geen enkel risico nemen op mijn weg naar buiten. De enige jongen die ik zou missen was Lucien, maar die was enige tijd geleden overgeplaatst naar de Bijzondere Sectie. De kans dat ik hem ooit nog zou terugzien was nihil.

Mijnheer S. reikte me kledij aan die niet in de grijze tinten van het instellingsuniform was geverfd. Even overwoog ik te vragen wat er met mijn mooie wollen trui was gebeurd die ik had gedragen toen ik werd binnengebracht, maar ik zag ervan af. Vermoedelijk was hij weggegooid, net als mijn brieven, de kaartjes en mijn adressenboekje.

Ter hoogte van de conciërge, met achter me de instelling en voor mij de Molderdijk wachtte ik even. De broek die ik had gekregen knelde lichtjes. Ik snoof de lucht op en keek naar de

lucht. Het miezerde lichtjes. Het grind knerpte onder mijn zolen. Ik moest me bedwingen om het niet op een rennen te zetten. Ik wist al waar ik naartoe zou gaan. Het kon niet moeilijk zijn om een lift te krijgen tot Antwerpen, van waar er vast een trein tot Oostende zou rijden. Hilaire zou me ontvangen zoals altijd: een nieuwsgierige blik bij het openen van zijn deur die meteen zou omslaan in een vrolijke lach.

“Zo oude rakker, wat brengt je hier? Welk goed nieuws breng je mee?”

Ik lachte breed bij dit vooruitzicht, schudde mijn schouders los en schoot ervandoor, mijn vrijheid tegemoet.

Gustave J. Een levensschets.

21.01.1908 Louis Gustave J. wordt geboren als natuurlijke zoon van Virginie J. Hij draagt de naam van zijn moeder.

Gustave en zijn moeder verhuizen naar Brussel, vermoedelijk rond 1922¹

Gaat er werken in een varkensbeenhouwerij bij zijn neef (drie maanden)

Gaat werken in een andere beenhouwer als leerjongen te Anderlecht (1 jaar)²

Werkt als mechaniker en paswerker bij zijn oom in zijn geboortedorp (2 maanden)

gaat werken in de mijn in Winterslag als helper paswerker (8 maanden)

keert terug naar Brussel

Gaat weeraan de slag bij de beenhouwer (1 jaar)

Moeder wordt geopereerd, ze verhuizen naar Anderlecht, Gustave werkt bij een beenhouwerij in Sint-Joost-ten-Node en/of bij een garagist in

Anderlecht (conflicterende informatie)

21.06.192[5 of 6] wordt veroordeeld wegens geldachterhoudingen, voor diefstal van 700 frank van zijn werkgever en diefstal van een fiets³

Blijft 1 maand in de gevangenis van Vorst (naar eigen zeggen)

Gaat werken in een hotel (3 maanden)

Gaat aan de slag als mechaniker in een autogarage (4 maanden)

07.01.1926 wordt in voorlopige bewaking geplaatst in de gevangenis van Vorst na verdenking van diefstal

07.01.1926 wordt doorgestuurd naar het Centraal Waarnemingsgesticht van Mol

15.01.1927 "Mijn beroepsleven"

---

¹ Hij had zijn school al afgemaakt dus hij moet 14 jaar zijn geweest.

² In zijn tweede opstel zegt hij 6 maanden.

³ In zijn waarnemingsdossier staat 1926, maar uit het samenvoegen van alle andere informatie zou 1925 logischer zijn.

31.01.1926 ontsnapt uit het CWG van Mol

Vlucht naar zijn moeder

06.02.1926 herintrede in CWG Mol na ontsnapping

18.02.1926 "Mijne ontvluchting", ontsnappingsverslag

27.03.1926 op aanbeveling van CWG Mol wordt overgeplaatst naar Ruiselede

08.05.1926 Brief van Virginie aan de directeur met de vraag om vrijlating van haar zoon

18.05.1926 wordt overgeplaatst naar Ruiselede

01.08.1926 krijgt toestemming om zijn moeder in Oostende te bezoeken en verdwijnt van de radar

Augustus 1926 verblijft in Parijs en woont en werkt in een hotel

September-December 1926: werkt in Duinkerke in een restaurant

Januari 1927: verblijft in Calais

Februari-maart 1927: werkt in een autogarage in Brusselen verblijft in Hotel Léon Rue Zérézo

08.03.1927 Brief van Gustave aan zijn vriend Hilaire met het plan hem te bezoeken

11.03.1927 Twee brieven van Georges D.G. aan Gustave

13.03.1927 Briefkaart van Kitty uit Dover

17.03.1927 wordt opgepakt in Brusselen wordt opnieuw naar Ruiselede getransfereerd

22.03.1927 wordt overgebracht naar het ziekenhuis te Brugge voor een medische ingreep

23.03.1927 ontsnapt uit het ziekenhuis van Brugge

Verblijft vermoedelijk in Brussel

27.05.1927 de kinderrechtbank te Brussel veroordeelt hem

28.05.1927 wordt opnieuw in observatie geplaatst in CWG Mol

31.05.1927 Rachel, de vriendin van Gustave, stuurt een brief aan Gentil, een vriend van Gustave

01.06.1927 "Mijn wedervaren sinds ik hier vertrokken ben", ontsnappingsverslag van Gustave

03.06.1927 Brief van Virginie aan de directeur waarin zij vraagt de correspondentie van Gustave te controleren

10.06.1927 Brief van Gentil aan Gustave (met doorsturen van de brief van Rachel)

16.06.1927 "Mijn beroepsleven"

29.06.1927 wordt overgeplaatst naar ROG Mol

13.03.1928 wordt vrijgelaten uit ROG Mol

**Deel 3 Onderhandelen met het hart:
egodocumenten en emotionele agens.**

Inleiding

“Egodocumenten”: welke documenten, welk ego?

In de Lage Landen is “egodocument” de meest gebruikte overkoepelende term voor autobiografisch materiaal, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven. De term werd voor het eerst gebruikt door de Nederlandse historicus Jacob Presser in de jaren vijftig. Hij doelde ermee op historische bronnen waarin “de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” als schrijvend en beschrijvend subject”.¹ De term heeft in de Lage Landen en daarbuiten bekendheid gekregen door het toonaangevende werk van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker.² De term is echter op twee vlakken onderhevig aan kritiek: de vraag om welk “ego” het gaat en hoe de afbakening van “documenten” dient te gebeuren.

Welke “documenten”?

Onder Pressers klassieke invulling van “egodocumenten” hoorden vooral documenten van geletterde mensen. Het repertorium van egodocumenten samengesteld door het *Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis* telt dagboeken, autobiografieën en memoires maar geen brieven, waarmee vooral schrijvers uit opgeleide klassen zijn vertegenwoordigd. Sinds de opgang van de nieuwe cultuurgeschiedenis en de aandacht voor geschiedenis van onderop hebben historici uitgebreid aangetoond dat egodocumenten geen prerogatief van bemiddelde klassen zijn. Ook alledaagse documenten zoals brieven of inscripties verdienen aandacht in de zoektocht naar

---

¹ Geciteerd in R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker, ‘Egodocumenten tot 1814. Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw.’, *Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis* <<http://www.egodocument.net/egodocumententot1814.html>> [geraadpleegd 27 oktober 2019].

² ‘Center for the Study of Egodocuments and History’ <<http://www.egodocument.net/egodocument/>> [geraadpleegd 27 oktober 2019].

documenten waarin zich een schrijvend en beschrijvend “ik” toont. Wat Daniel Fabre “*écritures ordinaires*” noemt, onderscheiden zich zelfs door wat ze *niet* zijn: het zijn geen “prestigieuze” documenten, maar “gewone” teksten.³ Hoewel niet alle “*écritures ordinaires*” noodzakelijk documenten zijn waarin een “ik” schuilt, vormt de inclusieve definitie een nodige uitdaging voor de klassieke term van “egodocumenten”. Martyn Lyons hanteert eenzelfde term als Fabre, maar voor hem zijn “ordinary writings” niet ordinair in hun *genre*, maar in de sociale status van hun schrijver: “the ‘ordinariness’ of ordinary writings derived principally from the lower-class status of their authors”.⁴ Het kan dan gaan om pauper letters,⁵ briefwisseling van migranten, persoonlijke boodschappen die mensen toevoegden aan hun “strijdpenning” in arbeidersblaadjes,⁶ een geborduurd levensverhaal⁷ of zelfs egodocumenten in een niet-alfabetisch geschrift, zoals de materiële inscripties van de Cheyenne.⁸

Het corpus aan egodocumenten dat bewaard wordt in de heropvoedingsinstellingen is niet alleen van grote waarde door de diversiteit aan egodocumenten, maar ook door de sociale status van de briefschrijvers. Hoewel historici van onderop erin slaagden prachtige bronnencorpusen bij elkaar te brengen van diverse groepen in de samenleving, gaat het vaak om volwassenen. Collecties van egodocumenten opgesteld door kinderen zijn zeldzamer omdat kinderen niet op regelmatige basis schrijven en omdat de door hen geproduceerde documenten zelden bewaard worden in publieke archieven stelt Veronica Sierra Blas.⁹ Veel studies die vertrekken van egodocumenten van jongeren zijn dan ook gebaseerd op pedagogische dagboeken en correspondentie van

---

³ Daniel Fabre e.a., *Écritures ordinaires* (Paris: Paris: Centre Georges Pompidou, Bibliothèque publique d'information, P.O.L. 1993) 11..

⁴ Martyn Lyons, *The writing culture of ordinary people in Europe, c. 1860-1920* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 2013) 16.

⁵ Thomas Sokoll en British Academy, *Essex pauper letters, 1731-1837* (Oxford; New York: Published for the British Academy by Oxford University Press 2001); Peter D. Jones, “I cannot keep my place without being deascent’: Pauper Letters, Parish Clothing and Pragmatism in the South of England, 1750–1830’, *Rural History* 20 (2009) 31–49 <doi:10.1017/S0956793308002574>.

⁶ Bart De Sutter en Maarten Van Ginderachter, ‘Working-class Voices from the late Nineteenth century: ‘Propaganda Pence’ in a Socialist Paper in Ghent’, *History Workshop Journal* 69 (2010) 133–145.

⁷ Martyn Lyons en Rita Marquilha, ‘A World Inscribed – Introduction’, in: Martyn Lyons en Rita Marquilha ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 1–20, aldaar 1.

⁸ Germaine Warkentin, ‘Reading the ‘Cheyenne Letter’: Towards a Typology of Inscription beyond the Alphabet’, in: Martyn Lyons en Rita Marquilha ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 139–161 [geraadpleegd 27 oktober 2019].

⁹ Verónica Sierra Blas, ‘The Scribal Culture of Children: A Fragmentary History’, in: Martyn Lyons en Rita Marquilha ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 163–182, aldaar 164.

jongeren uit de hogere en de middenklasse.¹⁰ De collecties die bewaard zijn in archieven van disciplinerende instellingen zijn van ook van uitzonderlijke waarde.

Het voordeel van de inclusiviteit en flexibiliteit van de term “egodocumenten”, is echter ook haar valkuil: is de term te zeer tot een containerbegrip verworden om nog van enig nut te zijn, zoals von Greyerz betoogt?¹¹ Historici die werken met een specifiek genre binnen egodocumenten, hebben wellicht baat bij een specifiekere term om hun corpus mee aan te duiden. Gezien de diversiteit aan egodocumenten in mijn bronnencorpus (cfr. infra), blijf ik een generieke term als egodocumenten het handigste vinden, gesteld dat in de analyse steeds rekening wordt gehouden met het soort egodocument waar het om gaat.

Welk “ego”?

Een tweede kritiek op de term egodocument is de vraag wat dit “ego” precies betekent. Presser zelf zou over “egodocumenten” gezegd hebben dat het “een vakterm [is], begrijpelijk voor iedereen die het woord “ego” kan vertalen”.¹² Maar de cultuurgeschiedenis van de tweede helft van de twintigste eeuw heeft gewezen op de historiciteit van concepten zoals het zelf en het ego. De Duitse historicus Kaspar von Greyerz vindt het gebruik van de term “egodocument” dan ook problematisch omdat het een freudiaanse associatie oproept. Voor hem is de term onbruikbaar voor alle pre-twintigste-eeuwse persoonlijke narratieven.¹³ Internationaal circuleren alternatieve termen. Penny Summerfield verkiest de term “histories of the self”, anderen hebben geopteerd voor “Selbstzeugnisse”, “personal testonies” of “testimonio”, wat echter een connotatie met het gerechtelijke veld oproept die niet door iedereen gesmaakt wordt. Termen als “personal narratives” of “narratives of the self” schrijven zich meteen in in een specifiek genre en veronderstellen een emplotment, reflectie en dialoog – kenmerken waar niet noodzakelijk alle egodocumenten aan voldoen. Bovendien kan op het “zelf” dezelfde kritiek geleverd worden als op “ego”. Een alternatief zoals “écritures intimes” ontsnapt aan die kritiek, maar ik ben niet overtuigd dat alle egodocumenten een intiem

---

¹⁰ Onder de vele werken, zie bv. Emily C. Bruce, ““Each word shows how you love me”: The social literacy practice of children’s letter writing (1780–1860)”, *Paedagogica Historica* 50 (2014) 247–264; Willemijn Ruberg, ‘Children’s correspondence as a pedagogical tool in the Netherlands (1770–1850)’, *Paedagogica Historica* 41 (2005) 295–312; Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Diane L Webb, *Child of the Enlightenment: revolutionary Europe reflected in a boyhood diary* (2014).

¹¹ Kaspar von Greyerz, ‘Ego-Documents: The Last Word?’, *German History* 28 (2010) 273–282.

¹² Jacques Presser, *Schrijfsels en Schrifturen* (Amsterdam: Moussault 1961) 102.

¹³ Von Greyerz, ‘Ego-Documents’.

gehalte hebben.¹⁴ Opnieuw meen ik dat voor dit onderzoek de term “egodocument” de beste optie blijft, zij het met een precisering wat ik onder “ego” versta.

Mary Fulbrook en Ulinka Rublack pleiten ervoor om in de analyse van egodocumenten niet te vertrekken vanuit een individueel zelf maar een sociaal zelf. Subjectiviteit wordt immers gevormd in “connection, rather than detachment,” stellen ze.¹⁵ De focus op het relationele aspect laat ruimte voor “messiness and conflict”, eerder dan het veronderstellen van een consistentie. Persoonlijke documenten verbinden het persoonlijke met het collectieve en laten daarmee vooral iets los over “relational personhood”.¹⁶ Het gaat er dan om personen te beschouwen in hun specifieke culturele, linguïstische, materiële en sociale inbedding “what we are looking at in self-narratives are primarily persons in their specific cultural, linguistic, material and, last but not least, social embeddedness.”¹⁷ Het gebruik van persoonlijke narratieven leent zich dan precies wat ik in dit laatste deel onderzoek:

to see as far as possible how people worked their way through dimensions of norms and relationships, through conflicting demands, ambivalent fears and other emotions, how men and women gave these meaning, what narrative forms this took and what this meant in a particular context.¹⁸

In de drie hoofdstukken van dit deel onderzoek ik hoe jongeren in hun egodocumenten op basis van de hen beschikbare culturele kaders betekenis gaven aan emotie, emotie gebruikten om hun narratief aan op te hangen of emotie centraal stelden in wat ik noem een “emotionele tegenpraktijk”.

Egodocumenten geschreven door auteurs met een “ordinary social status” worden vaak bestudeerd in verhouding tot de sociale praktijk die met het schrijven gepaard gaat en de eventuele strategische overwegingen. Specifiek voor documenten van jongeren wordt vaak gewezen op de flinterdunne grens tussen correspondentie en praktijken met een pedagogisch doeleinde, zo ook in de jeugdinstituten.¹⁹ In hoofdstuk zeven onderzoek ik hoe emotie speelt in één specifiek genre: het ontsnappingsverslag. Ik toon aan dat emotie voor de jongeren niet alleen een epistolaire strategie was in de verklaring

---

¹⁴ Martyn Lyons, ‘Love Letters and Writing Practices: On Écritures Intimes in the Nineteenth Century’, *Journal of Family History* 24 (1999) 232–239.

¹⁵ M. Fulbrook en U. Rublack, ‘In Relation: The “Social Self” and Ego-Documents’, *German History* 28 (2010) 263–272, aldaar 260.

¹⁶ Ibid., 271.

¹⁷ Ibid., 281.

¹⁸ Ibid., 271.

¹⁹ Ruberg, ‘Children’s correspondence as a pedagogical tool in the Netherlands (1770–1850)’; Kaisa Vehkalahti, ‘The urge to see inside and cure: letter-writing as an educational tool in Finnish reform school education, 1915–1928’, *Paedagogica Historica* 44 (2008) 193–205.

van hun gedrag, maar dat ook het aanbrengen van emotie op de gepaste plek in het verslag kenmerkend was voor het genre. In het hoofdstuk zoom ik in op een jongen die geheel afwijkt van dat patroon: Gustave J. Niet alleen vormen zijn twee ontsnappingsverslagen een intrigerend contrast in termen van emoties, emotie vormt een wezenskenmerk op basis waarvan hij zijn hele zelf construeert – een “emotioneel zelf”, zoals ik beargumenteer.

Hoofdstuk acht staat stil bij de relatie tussen tijd, emotie en beleving in de egodocumenten van de jongeren in opsluiting. In de literatuur zijn egodocumenten al vaker gebruikt om naar de beleving van jongeren te peilen, inclusief hun emoties.²⁰ Emoties worden hierbij zelden gehistoriseerd. Uit de brieven die ik bestudeerde blijkt dat de emotionele beleving van de opsluiting nauw samenhangt met de conceptualisering van tijd: tijd als een beleefde tijd in samenhang met de opsluitingspraktijken, tijd en emoties in het construeren van een toekomstbeeld, maar ook een tijd die samenhangt met maatschappelijke opvattingen over leeftijd. Het leidde tot een emotionele beleving die grote genderverschillen vertoonde.

In het laatste hoofdstuk tot slot daal ik af naar de ondergrondse briefpraktijken van de meisjes. In de literatuur is het uitwisselen van clandestiene briefjes bestudeerd als een praktijk die deel uitmaakte van “klein verzet”, maar de briefjes zelf zijn nog niet eerder onderzocht op hun discursieve inhoud. Een van de weinige onderzoeken die deze brieven wel centraal plaatst is gebaseerd op een negentiende-eeuwse uitgegeven collectie van “biftons”. Philippe Artières heeft dan ook grote twijfels over de authenticiteit van de brieven.²¹ De archieven van het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge zijn in dat opzicht uniek. De clandestiene briefjes van de meisjes zijn in alles een omdraaiing van de normen waaraan ze moesten voldoen, waarmee ze kunnen gezien worden als een subversief “hidden transcript”.²² Maar de meisjes gingen nog verder: het discursieve niveau koppelden ze aan een lichamelijke praktijk waarmee ze het ondergrondse openbaar maakte en het individuele collectief. Het is dan ook in alle opzichten een emotionele tegenpraktijk. De drie hoofdstukken illustreren verschillende vormen van een “emotionele agens”; het tappen uit beschikbare culturele normen en kaders in het uitkerven van een eigen emotioneel narratief.

---

²⁰ M. Barbalet, *Far from a low gutter girl. The forgotten world of state wards: South Australia 1887-1940* (Melbourne 1983); Veerle Massin, ‘Hearing the voices of reform school inmates through their case files: Measuring the experience of delinquent girls in reform schools.’, in: Jenneke Christiaens ed., *It’s For Your Own Good. Researching Youth Justice Practices* (Brussel: VUB Press 2015) 285–302.

²¹ P. Artières en J.-F. Laé, *Lettres perdues. Ecriture, amour et solitude, XIXe-XXe siècles* (Paris: Hachette Littératures 2003) 173–223.

²² James C. Scott, *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* (New Haven: Yale University Pr 1990).

Bronnencorpus

De tabel in bijlage 2 geeft een overzicht van in deze studie gebruikte egodocumenten. Bij de interpretatie van de cijfers zijn enige kanttekeningen op zijn plaats. Ten eerste dient gezegd te worden dat deze tabel enkel de egodocumenten bevat die in deze studie gebruikt zijn. Dit betreft vooral correspondentie. De talloze schoolessays en tekeningen zijn hiervan uitgesloten.²³ Ontsnappingsverslagen en verklaringen die de jongeren zelf schreven over een incident of ongehoorzaam gedrag zijn wel opgenomen. De reden voor deze selectie is niet dat ik de schoolopstellen niet als egodocument beschouw, maar binnen het bestek van één studie kunnen niet alle documenten bestudeerd worden. De ontsnappingsverslagen en verklaringen geven, meer dan schoolopstellen, inzicht in de relaties tussen de jongeren en hun opvoeders en hun beleving van de opsluiting waardoor zij voor deze studie relevanter waren. De tabel geeft dus een vertekend beeld over de absolute aantallen egodocumenten in CWG Mol: die dossiers bevatten meer egodocumenten dan opgenomen in deze selectie.

De keuze om de egodocumenten op te delen volgens de relatie tussen schrijver en bestemming en geen verdere opdeling te maken naar bijvoorbeeld inhoud of genre (ontsnappingsverklaringen, verzoeken, ...) heeft meerdere redenen. Ten eerste is voor documenten van jongeren aangetoond dat de genres door elkaar liepen: brieven waren niet louter communicatiemiddelen maar werden ingeschakeld als pedagogisch instrument en als bron voor de waarneming. Daarmee overstegen ze hun waarde als correspondentie.²⁴ Ten tweede lopen de functies en onderwerpen van de documenten uit elkaar. Documenten die werden geschreven ter verontschuldiging voor een gedraging bevatten eveneens verzoeken of vertonen kenmerken van een autobiografie, afgelegde verklaringen konden de vorm van een brief aannemen. Bovendien toont onderzoek aan dat jongeren moeiteloos konden switchen van register en dat ze zich ook goed bewust waren van institutionele censuurmechanismen die speelden bij het opstellen van brieven voor hun ouders (cfr. infra). Nuttiger dan te denken in termen van genres, is te denken in termen van de relatie tussen auteur en de lezer die de auteur voor ogen had.

Maar ook hierin moet een nuance worden aangebracht. Sommige documenten werden duidelijk opgesteld met één lezer in gedachten: de opvoeder, de directeur of de kinderrechter. Brieven aan familieleden echter werden weliswaar gericht aan de familie, maar de jongeren wisten zeer goed dat deze eerst aan een inspectie onderworpen zouden worden door de directeur. Deze controleerde de brieven op inhoud en toon: brieven die

---

²³ Het gaat dan om essays en opstelletjes die de jongeren moesten schrijven over allerlei onderwerpen: een verkeersongeluk, een Belgische provincie of een geschiedkundig onderwerp.

²⁴ Hester Barron en Claire Langhamer, 'Feeling through Practice: Subjectivity and Emotion in Children's Writing', *Journal of Social History* 51 (2017) 101–123.

kritiek uitten op de instelling werden niet verstuurd, maar ook brieven waarin de jongeren zich onbeleefd uitlieten jegens hun familie werden gecensureerd. Uit het onderzoek van Abigail Wills blijkt dat jongeren zich goed bewust waren van deze censuurmechanismen en de brieven aan hun familie zelfs aanwendden om indirect de directeur aan te spreken indien het ging om een onderwerp dat zij niet rechtstreeks konden melden aan de directeur, zoals klikken over het gedrag van een medeleerling.²⁵ Zulke brieven werden met andere woorden geschreven met twee lezers voor ogen: de geadresseerde en de censor; een “primaire” en een “secundaire” lezer zou ik ze willen noemen. Alle documenten die de jongeren opstelden binnen de instelling, aan wie ze ook primair gericht waren, werden gelezen door een personeelslid van de instelling – met één uitzondering: clandestiene brieven.²⁶ Hiermee suggereer ik niet dat deze clandestiene brieven een uiting zouden zijn van het “ware” zelf van de jongeren. De clandestiene brieven werden evenzeer opgesteld met een lezer in gedachten en correspondeerden dus aan bepaalde culturele kaders. Wel zijn het brieven die werden geschreven zonder de instelling mee te rekenen als een stille meelezer.²⁷

Aangezien de dossiers werden geselecteerd op basis van de aanwezigheid van egodocumenten (cfr. p. 21), mogen de cijfers in deze tabellen niet als absolute cijfers geïnterpreteerd worden. De stijging van het aantal egodocumenten in de persoonsdossiers is namelijk veel sterker dan de tabel doet uitschijnen. In Sint-Andries Brugge bijvoorbeeld trof ik op een driehonderdtal ingekeken dossiers minder dan twintig egodocumenten aan die door de meisjes waren geschreven. In de jaren vijftig vond ik daarentegen geen enkel dossier dat géén egodocumenten bevatte, en in de meeste gevallen bevatten de dossiers zelfs meer dan één egodocument. Ter verklaring hiervoor kan gewezen worden op algemene maatschappelijke tendensen zoals de toenemende alfabetiseringsgraad. De verklaring is evenzeer te zoeken in de waarde die de instellingen zelf hechtten aan egodocumenten. Het aandeel van de instellingen laat zich dan ook op twee manieren voelen: een censurerende macht die de jongeren *verhinderde* te schrijven, maar ook een macht die de jongeren *oplegt* om te schrijven.

De tabel laat wel de verhouding tussen de verschillende soorten documenten zien, hun evolutie doorheen de tijd en de verschillen tussen de instellingen. Daarin valt een verschuiving op in het aandeel dat de ouders hebben in het totale brievenkorpus. In de

---

²⁵ Wills, ‘Resistance, Identity and Historical Change in Residential Institutions for Juvenile Delinquents, 1950–70’.

²⁶ In principe hadden de jongeren het recht om vrijelijk te corresponderen met hun kinderrecht, maar uit verschillende dossiers blijkt dat deze brieven eveneens werden gelezen door de instelling.

²⁷ Meestal toch. Uit de brief van Léa kunnen we afleiden dat de meisjes bewust vervalste *billets clandestins* verspreidden opdat hun medegedetineerden gestraft zouden worden. “Ce n’est pas la première fois qu’elle fait cela, elle se vante elle-même d’avoir fait punir, une fille du nom de Jeanne en première section, pour 15 jours de cellule en faisant un billet en imitant l’écriture pour se venger.” RAB, M24, 836, Dossier 56, brief aan de directeur.

periode voor de Kinderbeschermingswet bevatten de dossiers meer brieven van de ouders aan de directeur dan in de periode na 1912. Een vermoedelijke verklaring hiervoor kan gezocht worden in de rol van de kinderrechter, die na 1912 de macht kreeg om over het lot van de jongere te beslissen. Eerder dan hun verzoek aan de directeur te richten, zouden de ouders dus aan de kinderrechter kunnen schrijven. Aangezien voor dit onderzoek geen dossiers van de Kinderrechtbank werden ingekeken, kan dit vermoeden niet gestaafd worden met empirisch materiaal.

Wat betreft de briefwisseling tussen jongeren en ouders zijn deze cijfers moeilijk te interpreteren, aangezien de weerhouden brieven in de dossiers in principe getuigen van een onregelmatigheid. Voor de verklaring moet rekening worden gehouden met de aard van de instelling. Het hoge aantal weerhouden brieven van jongeren aan hun familie in CWG Mol ligt bijvoorbeeld niet in een strikter censuurbeleid, maar in het feit dat deze brieven door de instelling werden gebruikt als bron voor de waarneming. Of die brieven ook daadwerkelijk verstuurd zijn, kon niet achterhaald worden. In de disciplinaire instellingen zijn de bewaarde brieven in principe brieven die werden weerhouden wegens een gebrek aan toestemming om te schrijven of wegens een element dat niet door de beugel kon. Uit internationaal onderzoek blijkt dat de instellingen zulke brieven wel degelijk verstuurde, maar ze eerst liet kopiëren. Het zijn dan de kopieën die in de dossiers bewaard zijn.²⁸ Deze praktijk is voor de Belgische inrichtingen niet geheel uit te sluiten, maar ik acht het minder waarschijnlijk. Die enkele gevallen waarin dossiers wel een kopie telden van verstuurd brieven, was het overduidelijk dat het een kopie betrof. Het dossier van Valérie bijvoorbeeld bevat een blad met zinnen die de directeur zelf had overgeschreven – toevallig ook heel flatterende citaten (“Je ne méritais pas de la recevoir (lettre de la mère, sic), ni de répondre mais par la bonté de M. le directeur...”).²⁹ In andere gevallen werd een brief integraal overgeschreven in een net klerkenhandschrift of werd ze gereproduceerd in het waarnemingsverslag. Ik ga er dus vanuit dat briefwisseling tussen de ouders en jongeren die in de dossiers bewaard is, briefwisseling is die nooit bij de geadresseerde is terechtgekomen.

De brief als materieel artefact

Tot slot nog een woord over de materiële drager van de documenten. In de recente bundel *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed* wijst Martyn Lyons op het

---

²⁸ Vehkalahti, ‘The urge to see inside and cure’.

²⁹ RAB, M24, 834, Dossier 32.

belang van “the materiality of writing in the hands of different social actors”.³⁰ Van de sociale status toegekend aan een schrijfveer tot de ruimte op een vel die indicatief is voor het respect dat een briefschrijver de geadresseerde moet betonen: deze materiële elementen hangen samen met het schrijven als een sociale praktijk en verdienen aandacht in de analyse, stelt Lyons. De documenten in mijn bronnencorpus verdienen een diepgaandere materiële analyse dan ik hier kan bieden, maar het kan al de moeite lonen op enkele elementen te wijzen en afbeeldingen te reproduceren. Slechts zelden worden afbeeldingen getoond van brieven, terwijl ook de brief als materiële drager veelzeggend is. De brieven die ouders aan hun kinderen stuurden waren soms geschreven op felgekleurde postkaartjes.

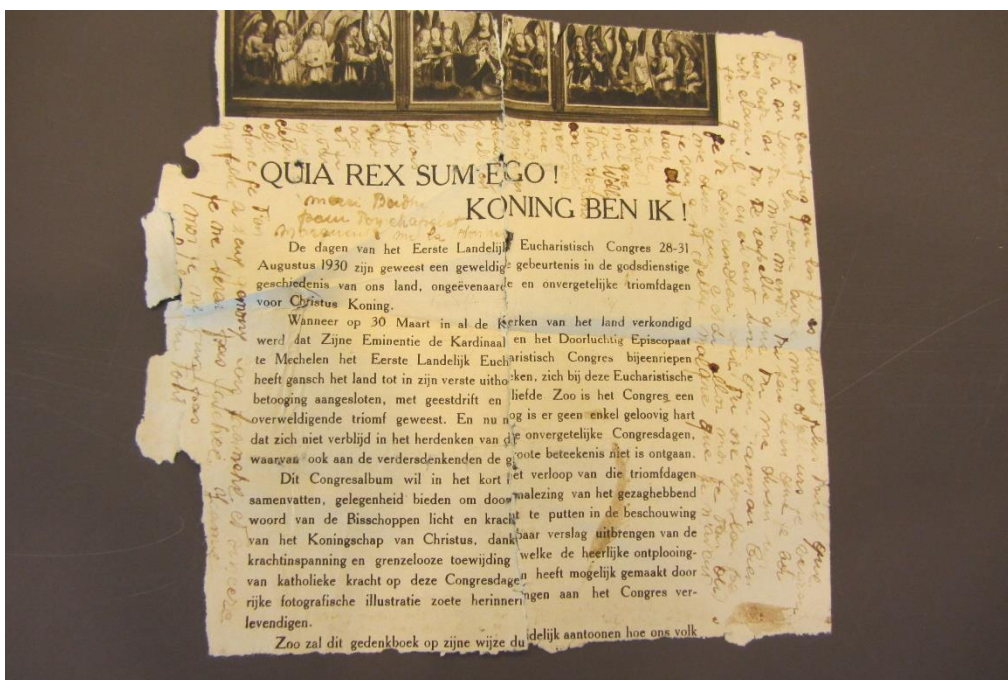
Figuur 11 Kaartje in het dossier van Edouard, ca. 1905 (RAG, M44, 1848, Dossier 3475)

De brieven gericht aan de directeur waren geschreven op blanco papier, al verraadt het gebruik van papier met een bedrijfshoofding de sociale status van sommige ouders. De brieven kunnen ook indicatief zijn voor de mate waarin mensen vertrouwd waren met schrijven: op sommige brieven zijn inktvlekken te zien, andere schrijvers hadden moeite met recht schrijven. Aan het einde van de negentiende eeuw manifesteren zich vele ongeofende handen, in de jaren vijftig is het nagenoeg steeds een geoefend handschrift of zelfs getypte brieven. De brieven die door de jongeren werden geschreven aan hun

³⁰ Martyn Lyons, ‘The future of the history of writing’, in: Martyn Lyons en Rita Marquilhas ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 225–238, aldaar 225.

ouders droegen de stempel van de instelling; letterlijk. De brieven die de jongeren aan hun ouders schreven waren aan strenge regels onderworpen, maar het briefschrijven was ook onderdeel van de vaste praktijken in de instellingen en daartoe kregen de jongeren ook briefpapier en postzegels. Wat dan met brieven die in feite nooit geschreven hadden mogen worden? De materiële dimensie van de clandestiene brieven is veelzeggend voor de precaire omstandigheden waarbinnen ze ontstonden. Voor penitentiare contexten is al prachtig onderzoek geleverd naar graffiti van gedetineerden, maar onderzoek naar de materialiteit van “biftons” ontbreekt.³¹

Figuur 12 Een herbruikte brief (RAB, 839, Dossier 93)

Snippers en bloed: de clandestiene brief als materieel artefact

De briefjes die in de dossiers werden aangetroffen waren op allerlei verschillende soorten papier geschreven, gaande van mooie vellen tot bruin-grijze snippers, uitgescheurde bladzijden of oude brieven die werden overschreven. Zo schreef Guillemine een brief naar

³¹ Over graffiti op gevangenis muren verschenen bijvoorbeeld volgende werken Jean-Claude Vimont, ‘Les graffitis de la colonie pénitentiaire des Douaires’, in: Frédéric Chauvaud en Jacques-Guy Petit ed., *L’histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939)*. Histoire et archives 2 (Parijs 1998) 139-153; André Loez, ‘Mots et cultures de l’indiscipline: les graffitis des mutins de 1917’, *Genèses* 59 (2005) 25-46; Thomas Fontaine, Sylvie Zaidman en Joël Clesse, *Graffiti de résistants: sur les murs du fort de Romainville, 1940-1944* (Lyon: Libel 2012).

Jeanne tussen de regels van een brief van haar kinderrechter, haar niet in dank afgenomen door Jeanne:

Ma petite [G]ette bien aimée, il faut que pour commencer je te gronde. Pourquoi m'as-tu écrit sur la feuille de ton juge, et que dirais tu si on te la demandait voilà, certes, un imprudence bien grande, ah ! ... fait attention je t'en supplie. Et plus, tu gaspilles le papier. Il faut écrire plus petit³²

Waarschuwingen om zuinig om te gaan met de materialen komen regelmatig terug, wat erop wijst dat het niet evident was om aan materiële behoeften te komen. Het was niet ongebruikelijk om bij het versturen van een briefje ook meteen een stuk papier bij te voegen, of te vragen: “je n'ai plus qu'une ¼ feuille..., alors toi tu me donnera du papier; je t'en ai assez donné sans reproche.”³³

Soms was de papierschaarste zo nijpend dat briefjes ‘gewassen’ werden en overschreven. Het ‘wassen’ kon ook een manier zijn om te voorkomen dat briefjes gelezen werden door anderen.³⁴ Bij het archiefonderzoek botste ik meermaals op briefjes waar alleen nog gekraste, onleesbare letters in te zien waren. Bij nader inzien is het niet uit te sluiten dat dit ‘gewassen’ briefjes waren die de meisjes bijhielden als reservepapier voor een volgend briefje – reeds vakkundig onleesbaar gemaakt voor een opdringerige derde lezer. Jeanne, die Guillemine reeds op de vingers had getikt omdat ze niet zuinig genoeg omsprong met papier, gaf instructies hoe dit wassen moest gebeuren:

mouille le coin de ton mouchoir, prend le papier, tend-le sur ta chaire et frotte très très légèrement. Ensuite étend sur un linge et met sécher sur ton radiateur. Tu vois mon petit loup que je t'apprends déjà mes petits trucs.

Een ander van Jeanne's ‘petit trucs’ was het produceren van inkt. Een potlood was een schaars goed en werd vaak in beslag genomen door het personeel. Het alternatief beschreven door Jeanne verklaart meteen het hoge aantal briefjes met een bruinrode inkt:

Voici comment il faut faire. Tu coupes tes o[n]gles. Par hasard tu vas un peu trop loin et tu saignes. Laisse couler ton sang dans ton dé [vingerhoed] (1/2 environ) prend ton aiguille a bas ecrit avec le chat [oog van de naald]. Le commencement est toujours difficile mais on habitue vite.³⁵

Naaierief dat moest dienen voor de verplichte arbeid werd zo toegeëigend en omgetoverd tot een instrument voor eigen gebruik. Of werkelijk alle briefjes in bruinrode

---

³² RAB, M24, 841, Dossier 111.

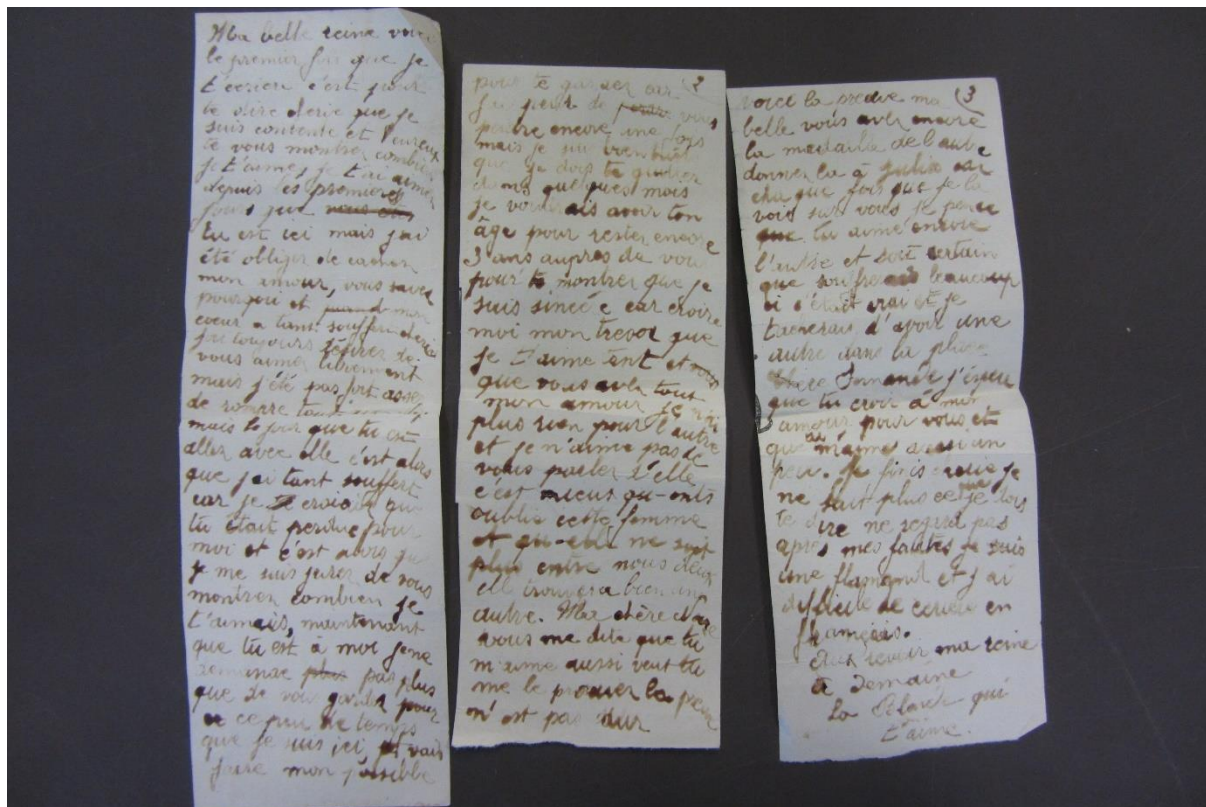
³³ RAB, M24, 837, Dossier 67.

³⁴ “sois prudente avant de le jeter, lave le bien.” RAB, M24, 830, Dossier 1.

³⁵ RAB, M24, 846, Dossier 185.

inkt, met bloed waren geschreven, is twijfelachtig. Jeanne spreekt immers ook over “la couleur pour faire de l'encre”³⁶. Jean Van de Vliedt maakt echter meermaals gewag van briefjes geschreven met bloed in het tuchregister en de halfjaarlijkse rapporten. Het gebruik van bloed heeft niet alleen een praktische kant, ook symbolisch was het veelzeggend, zoals zal blijken in hoofdstuk negen.

Figuur 13 Briefjes in bruinrode inkt (bloed?) (RAB, M24, 830, Dossier 4)

De meisjes toonden zich overigens niet alleen creatief met het vinden van schrijfmateriaal, maar voegden bij hun briefjes ook allerlei artefacten toe, zoals haarlokken in een gehaakt medaillon, briefjes die in een bloemvorm waren uitgeknipt, een hartje waarop kraaltjes waren bevestigd en andere kunstige voorwerpen. Bij de geschreven briefjes werden ook vaak uitgescheurde citaten gestoken, meestal gerelateerd aan de liefde. Indien het om een heus fragment ging dat uit een boek werd gescheurd, knipte men soms eigennamen van personages weg.

Het doorgeven van de briefjes gebeurde op verschillende manieren. Soms schoof men het onder de deur, soms gebeurde het openlijk overdag:

met le [de brief] dans la boîte avec le crayon et donne moi la boîte franchement comme si c'était une boîte vide, pas devant les sœurs mais à l'atelier quand Sœur Cirila est partie avec Emilia et Marie D.P. cela est facile car dans ton groupe

³⁶ RAB, M24, 839, Dossier 91.

personne ne sais que j'écris sauf M[arie] C. et elle ne dira jamais rien car elle m'a assez écrit et le crayon vient d'elle.³⁷

Sommige meisjes waren zo op hun hoede voor een mogelijke sanctie dat ze hun bestemmingen smeekten om de briefjes te verscheuren na lezing “Jeanne ik hoop dat u het seffens zult kapot scheuren anders krijg ik ransel.”³⁸ Anderen bewaarden de briefjes liever. Jeanne had er een speciaal zakje voor gehaakt dat ze met een veiligheids speld aan de binnenkant van haar hemd bevestigde.³⁹ Simone bewaarde ze om ze van tijd tot tijd te herlezen, maar werd hierbij betraptd door de directeur.⁴⁰ De briefjes getuigen niet alleen van angst om betraptd te worden, maar hier werd ook al op geanticipeerd. Het dossier van Simone telt briefjes in geheimschrift waarmee haar brieven zelfs voor de nieuwsgierige onderzoeker nooit hun geheimen zullen prijsgeven.

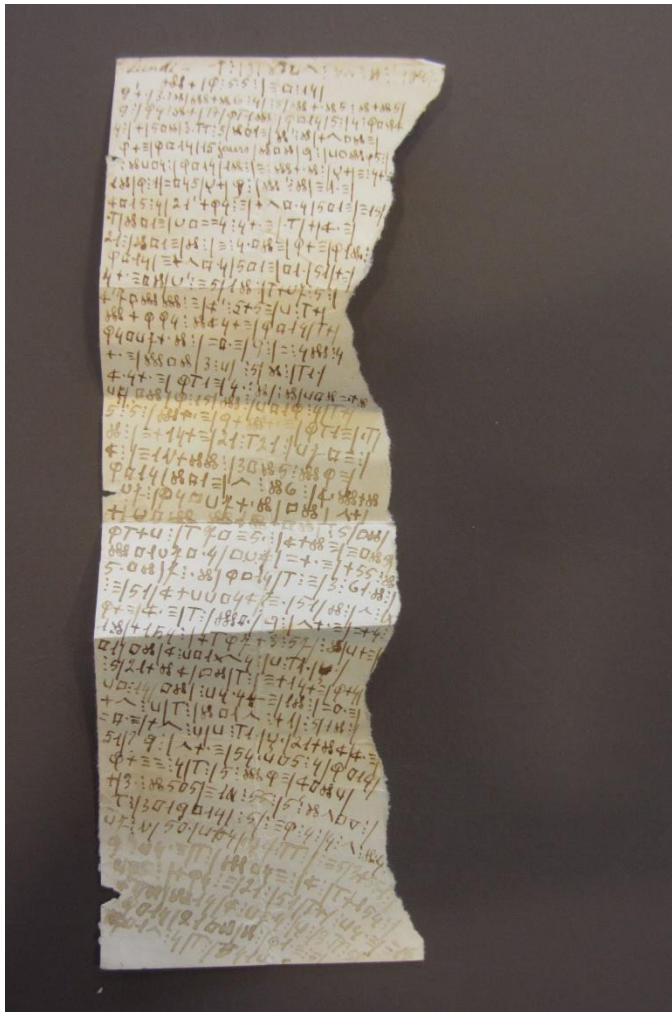
---

³⁷ RAB, M24, 837, Dossier 67.

³⁸ RAB, M24, 834, Dossier 27.

³⁹ RAB, M24, 846, Dossier 185. (“je les mets dans un petit sac que j'ai tricoter et j'attache cela a l'intérieur de ma chemise avec une épingle de sûreté”)

⁴⁰ RAB, M24, 835, Dossier 39.

Figuur 14 Bifton in geheimschrift (RAB, M24, 857, Dossier 324, ca. 1947)

Hoofdstuk 7.

Het gelukkige, ellendige en berouwvolle zelf van Gustave J. Op zoek naar het emotionele zelf.

Het emotionele zelf

In het intermezzo stelde ik de verschillende levens van Gustave J. centraal. Ik verwonderde me over de verschillende gedaantes die hij kon aannemen als zoon, slagersgast, minnaar en jeugddelinquent. In dit hoofdstuk verwonder ik me opnieuw over een intrigerende tegenstelling in zijn dossier, en met name zijn bipolaire schrijfstijl. Zoals te zien in de levensschets van Gustave (intermezzo 2), ontsnapte Gustave meermaals uit de instelling maar werd telkens gevat. Zoals gebruikelijk werd Gustave verplicht om na zijn arrestatie een verslag op te stellen van zijn ontsnapping. In zijn dossier zijn er hiervan twee bewaard gebleven, beide opgesteld in het CWG: één toen hij amper drie weken had doorgebracht in het CWG, een ander toen hij al anderhalf jaar circuleerde in het gerechtelijk circuit en net twee maanden op de dool was geweest. Beide verslagen zijn gereproduceerd op p. 355. In het eerste verslag (februari 1926) is een emotionele Gustave J. aan het woord die warrige sprongen in de tijd maakt en zijn persoonlijke transformatie prominent op de voorgrond plaatst. Zijn tweede ontsnappingsverslag (juni 1927) is heel anders: het is strak chronologisch geordend en geeft een afstandelijk relaas van de feiten waarin het zelf op de achtergrond blijft. Afhankelijk van de situatie geeft Gustave een radicaal andere invulling aan het ontsnappingsverslag waarbij hij speelt met de vormgeving van tijd, het zelf en emoties. Deze kneedbaarheid van het zelf in egodocumenten is niet ongebruikelijk, maar de totale uitvergroting van de tegenstellingen binnen één gerechtelijk traject maken van Gustave een intrigerend geval.

Autobiografieën zijn geen ongemedieerde veruiterlijking van een individuele persoonlijkheid, maar worden gevormd in wisselwerking met een specifiek cultureel kader. De geschiedenis van het zelf wijst erop dat 'het zelf' allesbehalve een universeel en ahistorisch gegeven is, maar verschilt per cultuurhistorische context. Het westerse

‘moderne’ zelf wordt beschouwd als een zelf dat innerlijk gericht is, een psychologische diepte bezit en beschikt over een drang tot vrijwillige veruitwendiging bezit van het ware en unieke innerlijke zelf. Het ontstaan van dit moderne zelf wordt in het algemeen gesitueerd in de achttiende eeuw, niet toevallig ongeveer gelijklopend met de popularisering van de autobiografie als genre.¹ Historici van het zelf nuanceerden de periodisering en ontstaanscontext. Vooral vanuit feministische hoek werd gewezen op de blinde vlekken van deze vermeend universele en lineaire geschiedenis. Met name Carolyn Steedman wees erop dat pauperbrieven niet zozeer tot stand komen als een *vrijwillige* drang tot expressie van een innerlijk zelf, maar dat de armen hierin weinig keuze hadden. Veel meer dan een ‘vrijwillige’ drang tot zelfexpressie, gaat het om een ‘enforced narrative’.²

Deze wisselwerking tussen het zelf en de institutionele context is het voorwerp van het onderzoek van Saskia Bultman, hier reeds veelvuldig geciteerd. Bultman voerde onderzoek naar de waarnemingspraktijken in een Nederlandse observatie-inrichting en deed dit, in navolging van Annemarie Mol, vanuit een praxiografische bril. Die benadering gaat uit van een conceptuele samenhang tussen epistemologische praktijken en de ontologie van een object: de keuze voor de kennispraktijk geeft niet alleen een ander perspectief op een object, maar *definieert* het object.³ Analooq daaraan onderzoekt Bultman de wisselwerking tussen verschillende observatietechnieken die worden toegepast op geïnstitutionaliseerde meisjes en ‘het zelf’ dat daarmee gepaard gaat. Voor Bultman is de waarneming als *praktijk* dan ook cruciaal voor het beeld dat naar voren komt van de meisjes: “each assessment technique produced a different delinquent girl”.⁴

Door de idee van een a priori bestaand ‘zelf’ los te laten, sluit Bultman aan bij wat historicus Elwin Hofman eveneens bepleitte. Onder invloed van recente invalshoeken binnen de geschiedenis van emoties⁵, is voor Hofman ‘het zelf’ niet iets dat onafhankelijk

---

¹ Onder de vele werken, zie bijvoorbeeld Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* (Harvard University Press 1989); Carolyn Steedman, *Strange dislocations: childhood and the idea of human interiority, 1780-1930* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1995); Lynn Hunt, ‘The Self and Its History’, *The American Historical Review* 119 (2014) 1576–1586; Dror Wahrman, *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-Century England* (1 edition; New Haven, Conn.: Yale University Press 2006).

² Carolyn Steedman, ‘Enforced Narratives. Stories of another self’, in: Tess Coslett, Celia Lury en Penny Summerfield ed., *Feminism & Autobiography: Texts, Theories, Methods* (Routledge 2002) 25–39.

³ Mol zelf illustreerde dit aan de hand van haar etnografisch onderzoek naar medische praktijken rond slagaderverkalking. Op de klinische afdeling informeert de vasculaire arts naar de pijn in het been van een patiënt, op de pathologische afdeling wordt onder een microscoop naar een verdikking in de binnenste lagen van het bloedvat gespeurd. Afhankelijk van de afdeling wordt slagaderverkalking dus gezien als pijn in het been of als een doorsnede van een slagader onder een microscoop. Voor Mol is dit niet simpelweg een verschillend perspectief op éénzelfde object. De context van de praktijk definieert wat de ziekte is. Annemarie Mol, *The body multiple: ontology in medical practice*. Science and cultural theory (Durham: Duke University Press 2002) 35.

⁴ Bultman, *Constructing a Female Delinquent self*, 383.

⁵ Scheer, ‘Are Emotions a Kind of Practice’.

bestaat *voorafgaand* aan de expressie van het zelf, noch iets wat enkel bestaat *als* expressie, maar wat vorm krijgt *door* ‘het doen’ van het zelf: “Practices of the self are the things people do to shape, form and transform the self, the mental side of the individual. The self and a particular sense of self do not exist prior to these practices, but are created in them.”⁶ Op die manier worden bronnen benaderd “not just as ‘signs’ of self but as having an active part in the constitution of the selves, as their creation went along with several practices of self.” Hofman haalde hiervoor inspiratie bij de geschiedenis van emoties, en meer bepaald bij Monique Scheers ‘emotionele praktijken’ (zie p. 13).

De geschiedenis van emoties en van het zelf zijn dan ook nauw verbonden, zoals ook blijkt uit een overzicht artikel van William Reddy. Daarin verschaft hij een schets van de historiografische tendensen over het zelf en emoties enerzijds, en brengt anderzijds de emotionele normen van verschillende tijdsvakken in verband met verschillende opvattingen over het zelf. Zo domineerde in de zestiende en zeventiende eeuw de notie van oprechtheid in vertogen over emoties en het zelf, waarna in de zeventiende en de achttiende eeuw sentimentalisme het sleutelwoord werd. De negentiende eeuw betekende tegelijkertijd een waardering aan zelfdiscipline en een verlangen naar een romantische intensiteit, wat uiteindelijk vervangen werd door een “stoic coolness” resulterend uit een “relaxation of moral rigor” in de twintigste eeuw.⁷

Wat centraal staat in Reddy’s overzicht is dus historisch onderzoek naar ‘the self and emotions’ (mijn cursief), maar sociologe Deborah Lupton identificeert ook een ‘*emotional self*’, zoals ze beargumenteert in haar gelijknamige boek. Dit ‘emotionele zelf’ situeert ze in de late twintigste eeuw, in het kader van de alomtegenwoordige (academische en populaire) aandacht voor emoties in die periode, hoewel ze doorheen haar boek ook grondige aandacht besteedt aan de historische achtergrond van dit emotionele zelf. In het boek gaat Lupton in op de relaties tussen emoties, het zelf, lichamelijkeheid en de sociale wereld. Rode draad zijn “the ways in which the emotions play a central role in contributing to our sense of self, or our subjectivity”.⁸ Het citaat impliceert dus dát emoties een centrale rol spelen in het vestigen van het zelf. De conceptuele verhouding tussen de twee blijft evenwel vaag. In haar conclusie belooft Lupton dit uit te klaren, maar de eigenlijke tekst beperkt zich alsnog tot de relaties tussen maatschappelijke emotionele standaarden *en* het zelf. Met andere woorden: het gaat opnieuw over emoties *en* het zelf, niet over *het emotionele zelf*. Is er dan zoiets als een emotioneel zelf? En hoe verhouden de twee componenten zich dan tot elkaar?

In dit hoofdstuk onderzoek ik de manieren waarop emotie een centrale rol speelt in het vestigen van ons ‘sense of self’. Analooq aan wat Hofman en Bultman stellen, meen ik

---

⁶ E. Hofman, ‘How to do the history of the self’, *History of the Human Sciences* 29 (2016) 8–24, aldaar 16.p. 16

⁷ William Reddy, ‘Historical Research on the Self and Emotions’, *Emotion Review* 1 (2009) 302–315.

⁸ Deborah Lupton, *The emotional self: a sociocultural exploration* (London: Sage Publications 1998) 8.

dat dit op verschillende manieren kan, afhankelijk van de praktijk die ermee gepaard gaat. Hier beperk ik me tot de analyse van één schrijfpraktijk: verplichte opstellen die jongens moesten schrijven wanneer ze waren weggelopen uit de instelling. Deze opstellen waren vaak opgebouwd volgens eenzelfde stramien waarbij de jongens eerst het verloop van de ontsnappingen hun reis uiteenzetten, om af te sluiten met een passage waarin ze berouw toonden en beloofden zich beter te gedragen in de toekomst. De opstelletjes werden gelezen door de personeelsleden van de instelling en dienden m.i. twee doelen: enerzijds gaven ze inzicht in de mate waarin de jongeren berouw toonden, anderzijds verschaften ze ook concrete informatie over hoe zij hadden weten te ontsnappen uit de instelling. Ik analyseerde in totaal 33 ontsnappingsverslagen, maar het dossier van één jongen is de perfecte illustratie voor de constructie van een emotioneel zelf: de ontsnappingsverslagen van Gustave J.

Mijn keuze om uit de duizenden jongeren die in de heropvoedingsinstellingen zijn gepasseerd, er hier slechts één op te voeren, sluit aan bij de Italiaanse *microstoria*. Deze historiografische traditie kenmerkt zich door de kleinere onderzoekschaal en een focus op “the normal exception”; mensen wiens gedrag uitzonderlijk is voor de normen van hun omgeving.⁹ Edward Muir vergeleek het bronnengebruik van de *microstoria* ook wel met een detective die op zoek gaat naar vingerafdrukken: niet het zoeken naar algemene wetmatigheden staat centraal, maar net een uitzonderlijke gedraging of opvatting waarmee een historische persoon of groep zich onderscheidt van anderen.¹⁰ Het is pas toen mijn de aandacht werd getrokken door de uitzonderlijke casus van Gustave J. dat me opviel hoe uniek zijn verslag is te midden van de anderen. Hoe zijn verslagen zich verhouden tot die andere verslagen, bespreek ik aan het einde van dit hoofdstuk.

Hoewel de opstelletjes niet in alles beantwoorden aan een klassieke definitie van een autobiografie, vertonen ze wel wat Brockmeier een ‘autobiografische tijd’ noemt: de verhouding tussen het actuele zelf en het vroegere zelf.¹¹ Specifiek voor de ontsnappingsverslagen geldt dat de meeste jongeren zich er verhouden tot hun verleden en hun toekomst: ze tonen berouw over hun handelingen in het verleden en sommigen beloven daarbij een verbetering in de toekomst. Hierbij maak ik gebruik van het concept ‘temporal emotions’. Jennifer Lois muntte dit concept om een subcategorie emoties aan te duiden die zich onderscheiden doordat ze per definitie verschillende tijdsperiodes overbruggen. Nostalgie bijvoorbeeld overbrugt het heden en het verleden; hoop overbrugt het heden en de toekomst.¹² Dit concept is uitermate interessant voor het

---

⁹ Ginzburg, Tedeschi en Tedeschi, ‘Microhistory: Two or Three Things That I Know about It’.

¹⁰ Edward Muir, ‘Microhistory or microstoria’, in: D.R. Woolf ed., *A Global Encyclopedia of historical writing* (New York: Garland 1998) 615–617.

¹¹ Jens Brockmeier, ‘Autobiographical Time’, *Narrative Inquiry* 10 (2000) 51–73.

¹² Jennifer Lois, ‘The Temporal Emotion Work of Motherhood: Homeschoolers’ Strategies for Managing Time Shortage’, *Gender & Society* 24 (2010) 421–446, aldaar 441.

denken over het emotionele zelf, zoals Lois overigens ook zelf aangeeft: “temporal emotions would be particularly powerful tools that tie our experiences together as we try to construct a continuous emotional self”. Maar het is die ‘continuous’ waarover mijn casus struikelt. De jongeren doen er namelijk alles aan om geen continuïteit, maar een discontinuïteit te benadrukken tussen hun verleden en toekomst. Dit inschakelen van temporele emoties in de constructie van een discontinu emotioneel zelf in de ontsnappingsverslagen, is dan ook, zo beargumenteer ik, wat het emotioneel zelf van Gustave typeert.

Mijne ontvluchting 1: Een emotionele autobiografie

Gustaves eerste verslag leest als een emotionele autobiografie. Een eerste opmerkelijkheid aan Gustaves ontsnappingsverslag is zijn eigenzinnig gebruik van de tijd. Zijn verslag begint zoals de meeste andere verslagen: met de aanloop naar de ontvluchting. Hij beschrijft hoe zijn periode in het CWG Mol een kantelmoment bereikt met de aankomst van twee “slechte jongens (...), zij sleuren mij mede met hun slecht gedrag en alzo komt men van den goeden weg af.” In een tweede deel gaat hij verder terug in de tijd: zijn kindertijd in het Limburgse dorpje Tiewinkel en zijn verhuis naar Brussel. Hierna springt hij weer terug naar de beschrijving van zijn ontsnapping, dan naar de ontmoeting met zijn moeder tijdens zijn vlucht, gevolgd door een hoopvolle wens voor de toekomst, een reflectie over zijn huidige situatie om te eindigen met de toekomst. Een coherentie in de tijdsopbouw ontbreekt volledig.

Gustaves verhaal is bijzonder omdat hij uitgebreide informatie verschaft over zijn verleden *extra muros*. Hoewel andere jongeren weleens melding maken van hun gezinsleven en positie binnen het gezin, blijven deze verwijzingen vaak beperkt. Gustave daarentegen schetst een heel tastbaar verleden. Zijn leven in het dorp is idyllisch: “Hoe gelukkig was ik vroeger bij mijne moeder alleen in een nederig doch proper huisje in mijn geboortedorp Tiewinkel. Alles zong en jubelde rondom mij, iedereen dier, plant of bloem lachte (sic) mij toe.” Aan deze periode van geluk kwam een bruusk einde toen hij met zijn moeder naar Brussel verhuisde, waar hij zich liet beïnvloeden door “slechte makkers” en er een periode van “ongeluk” aanbrak. Hiermee vertoont zijn relaas een opvallende gelijkenis met het burgerlijke narratief van de grootstad als oord van verderf. Het eindverslag van Gustaves observatie maakt zelfs letterlijk melding van de “verlokkingen die een groote stad biedt” en Gustaves gebrek aan “zedelijken weerstand”.¹³ De verderfelijke stad was een veel voorkomend motief in die tijd, maar men kan zich

---

¹³ RAAB, M65, 602, Dossier 3178, Verslag 17/03/1926.

afvragen wie hier door wie is beïnvloed. Het verslag werd geschreven in maart 1926, Gustaves tekst dateert van februari 1926.

De feiten die aanleiding gaven tot zijn veroordeling schitteren door afwezigheid – een korte verwijzing door het woord “dief” niet meegerekend – evenals zijn beginperiode in Mol. Puur afgaande op zijn narratief is het dan ook onmogelijk om af te leiden dat zijn moeder bij de kinderrechter klaagde over het onregelmatige werk en de nachtelijke escapades van haar zoon en dat hij in januari 1926 werd veroordeeld wegens geldachterhouding en het stelen van een fiets. Een onderscheid tussen de periodes van vrijheid en opsluiting is er bij Gustave niet. Nochtans zou men denken dat de vrijheidsberoving een grote impact heeft op een leven. Dit is ook het kantelpunt dat in het institutionele discours naar voren komt als het verleden van een jongere wordt beschreven in de observatieverslagen. Maar precies het feit dat Gustave zijn leven in vrijheid en opsluiting presenteert als één periode suggereert dat Gustave zijn verleden op een andere manier betekenis geeft. Niet de opsluiting is het scharniermoment, maar de transformatie van zichzelf van onschuldig kind naar “straatschuimer”; van dorpsjongen tot stadsboefje. Tegelijk is het een handige manier om de directeur – en misschien ook zichzelf – niet te moeten herinneren aan de feiten die hij gepleegd heeft; ze worden eenvoudigweg geabsorbeerd in één langgerekte periode van ellende.

Zo vaag Gustave is over de aanleiding van zijn opsluiting, zo concreet is hij in de beschrijving van zijn ontmoeting met zijn moeder tijdens zijn vlucht: “Ach hoe verschrikt en verstomd stond mijne Moeder daar, als zij mij zag uitgeput van vermoeienis en honger. Hoe zal haar moederhart hebben geleden op dien stond, als zij mij daar zag, in mij haar vroeger kind niet meer herkende” (mijn cursief). Gustaves discours vertoont een ambiguïteit: enerzijds evoceert hij zijn jeugd, zijn vroegere zelf als brave zoon, maar tegelijk erkent hij ook dat deze periode beëindigd is. Door zichzelf te omschrijven als “haar vroeger kind”, neemt Gustave afstand van zijn vroegere ik en erkent hiermee een transformatie bij zichzelf.

Hij gaat verder: “Ik bekende haar mijne fout, en hetgeen ik mijne meesters hadt aangedaan. Reeds voelde ik de spijt en vroegting (sic) in mij opkroellen doch het was te laat. Er was eene scheur in mijn gedrag die niet meer kon toegenaaid worden.” Het is dus *tijdens* de ontmoeting met zijn moeder, door zichzelf weerspiegeld te zien in haar blik, dat Gustave beseft veranderd te zijn. En het is ook *terwijl hij haar bekend* te zijn weggelopen dat hij “de spijt en vroegting in mij [voelde] opkroellen”. Van een vooraf bestaande wroeging spreekt hij niet; het is met andere woorden de *praktijk van het bekennen* waardoor zijn gevoelens vorm krijgen.

Het is ook in de praktijk van het schrijven dat zijn emotionele zelf vorm krijgt. Naast de tijdsnotie vormen de emoties dan ook een tweede fascinerende element in het discours van Gustave: de verschillende fases in het zelf gaan gepaard met verschillende gevoelens. De kindertijd is gelukzalig, de periode nadien is er een van miserie en ellende, gevolgd door een moment van “spijt en vroegting”, al snel gevolgd door een periode van “ijselijkste

gedachten”, schaamte en het gevoel “alsof alles mij hier misprees en misachtte”. Merk ook op hoe bepaalde gevoelens langdurig zijn – het geluk, de ellende – en andere gevoelens kortstondig – spijt en wroeging –, als ware het transitiemomenten. Het moment waarop Gustave zijn brief neerpent, staat in teken van berouw: “Ik vraag ook mijne meesters vergiffenis, voor het leed dat ik he[n] heb aangedaan”, om te eindigen met een voorzichtige hoop: “en alzoo [d]enk ik dat ik gauw zal vergeven worden voor de misdaad die ik heb begaan”.

Men zou het dus ook anders kunnen bekijken: niet één continu zelf met verschillende fases, maar verschillende zelden; elk gekenmerkt door een andere gemoedstoestand (geluk / ellende / hoop) en een andere ruimte (het dorp / de grootstad / de instelling). Deze Zelden van ellende en hoop zijn aaneengeschaald door intense maar kortere gevoelens van berouw en schaamte. Opvallend is ook dat Gustave zijn gedrag als een point of no return lijkt te benoemen (“het was te laat. Er was eene scheur in mijn gedrag die niet meer kon toegenaaid worden”), maar in zijn laatste paragraaf toch aanstuurt op hoop.

Qua samenhang tussen tijd en gevoelens kan ook nog gewezen worden op Gustaves gebruik van een ‘subjectieve’ tijd, die in contrast staat met een ‘objectieve’ tijd uitgedrukt in kalendertijd. Zijn tijd is niet ‘meetbaar’, niet verifieerbaar. Zijn periode als ‘brave jongen’ staft hij door de autoriteit van anderen in te roepen:

Wie van mijne makkers hadt ooit gedacht, als ik daar tusschen hen zat in de schoolbanken, dat ik ooit een dief zou geworden zijn, dat ik ooit in gevang of gesticht zou worde gezet. Geen enkel kon dit ooit denken, daar ik altoos braaf en eerlijk was, mijns onderwijzers vriend, en iedereen die mij kende, sprak van mij en mijne moeder, daar wij zoo gelukkig waren. Doch als de wind vervliegt dit geluk, wij vertrokken naar Brussel waar ik mij liet meesleuren met de slechte makkers en alzoo in mijn ongeluk kwam.

Gustaves narratief is dus opmerkelijk in verschillende opzichten. Ten eerste volgt hij in zijn relaas een andere structuur: niet chronologisch, maar van zijn opsluiting naar zijn kindertijd, zijn ontsnappingspoging, de ontmoeting met zijn moeder, naar zijn introspectie in het heden en de hoop voor de toekomst. Hierbij wordt het breukpunt dat naar (onze) verwachting cruciaal zou zijn – zijn vrijheidsberoving – door Gustave weggemoffeld in één wazige periode. Dit kan enerzijds gezien worden als een handige techniek om zijn misdrijf niet expliciet te moeten benoemen, maar kan er ook op wijzen dat Gustave zijn verleden op een andere manier betekenis toekent. Niet de veroordeling is voor hem het moment waarop zijn leven een draai nam, maar zijn vertrek uit Tiewinkel en het einde van zijn onschuldige kindertijd. Ten tweede koppelt hij aan de verschillende fases in zijn leven verschillende gemoedstoestanden: geluk, ellende, berouw. De gevoelens van berouw vormen een cruciale schakel om over te gaan naar een verbeterd, toekomstig zelf. De belofte om zijn gedrag te beteren is tevens de aankondiging van een

nieuwe zelf; het 'toekomstige' zelf. In alles is duidelijk dat in dit ontsnappingsverslag niet de ontvluchting centraal staat, zoals de titel van zijn verslag zou doen vermoeden, maar Gustave zelf.

Mijne ontvluchting 2: een opsomming van feitjes

Het verslag dat hij schreef in juni 1927, na zijn derde ontsnapping¹⁴, is heel anders. Gustave beperkt zich hier tot een feitelijke weergave van zijn “wedervaren sedert ik hier ben vertrokken”, waarbij hij alles duidelijk in de (kalender)tijd plaatst, zoals onderstaand fragment illustreert:

Ik werkte daar 4 maanden en vertrok dan naar Calais waar ik 2 weken verbleef echter zonder werken. Ik had nog geld van hetgeen ik had verdiend. Ik ging daar naar Brussel waar ik na een tijdje werk vond in den automatique rechtover den ingang der Noordstatie. Ik werkte daar tot op het begin van februari. 3 weken daarachter werd ik aangehouden in de Rue Pogrès (sic). Men stuurde mij weer naar Ruiselede. Na daar acht dagen te zijn verbleven moest ik naar het Hospitaal te Brugge (Hopital St Jean) Op een morgen ging een man cigarette halen en ik ging mee buiten.

In tegenstelling tot zijn vorige verslag, is alles hier duidelijk verankerd in een verifieerbare tijd en ruimte. Gustave schrijft in de dominante taal waarin tijd wordt uitgedrukt: chronologisch en in termen van dagen, weken en maanden. Bijna elke tijdsaanduiding wordt gekwantificeerd: vier maanden, twee weken, drie weken, acht dagen, ... Ook Natalie Zemon Davis merkt dit op in de narratieven van betichten. Zij verwees in die context naar het zogeheten “reality effect” (“l’effet de réel”); een term van Roland Barthes waarmee hij doelt op details die garanderen dat de gebeurtenissen waargebeurd zijn.¹⁵ De details zijn dan een strategie om de autoriteiten te overtuigen van het waarheidsgehalte van de getuigenis. Hierbij loont het de moeite om even terug te koppelen naar Gustaves eerdere relaas, dat, zoals gezien, weinig verifieerbare feitelijke gegevens bevatte. Gustaves tweede verslag scoort dus hoger op credibiliteit. Niettemin zou ik willen beargumenteren dat precies het gebrek aan details eveneens een strategie is om zijn credibiliteit te verhogen. Voor pauperbrieven, waarin armen de lokale overheden om materiële steun vroegen, beargumenteerde Thomas Sokoll namelijk dat deze brieven zelden feitelijke leugens bevatten, aangezien de briefschrijvers maar al te goed beseften dat de overheden zulke feiten meteen konden nagaan. Het was dus in hun

---

¹⁴ Van zijn tweede ontsnapping is geen verslag bewaard.

¹⁵ Davis, *Fiction in the archives*, 45.

eigen belang om eerlijk te zijn over de feitelijkheden die ze gebruikten in hun relaas.¹⁶ Misschien schuilt hierin ook wel een sleutel tot verklaring tussen de verschillende genres waaraan Gustave zich waagde. Door te focussen op zijn persoonlijke ontwikkeling en hen eerder een *Bildungsroman* dan een kroniek voor te leggen, onttrok hij zich aan het gebod om de feitelijke waarheid te zeggen.

Maar ook een autobiografie staat niet los van de waarheid. Philippe Lejeune spreekt in dat opzicht van het 'Pacte Autobiographique', een pact dat de schrijver van een autobiografie sluit met de lezer.¹⁷ De schrijver belooft hierin niets dan de waarheid te schrijven en onderscheidt zich hiermee van een roman. Lejeune plaatst de autobiografie hiermee tegenover de fictieve roman, maar in het licht van deze bronnen is het ook interessant om de autobiografie tegenover de politionele verslagen te plaatsen. Ligt in een klassieke autobiografie de klemtoon vooral op de *persoonlijke* ontwikkeling van de auteur, dan behandelen politionele verslagen extern waarneembare – en belangrijk, extern verifieerbare – feitelijkheden. Door zijn ontvluchting te modelleren als een autobiografie onttrekt Gustave zich niet aan het 'pact' om de waarheid te zeggen, maar beschrijft hij een waarheid die door de overheden, hoe ingenieus hun bureaucratische apparaten ook, niet valt na te gaan. Hij beschrijft zijn emotionele zelf.

Was de grote diversiteit onder de genadeverzoeken voor Zemon Davis hét bewijs dat de betichten zelf vormgaven aan hun brieven¹⁸, dan was het net de grote *uniformiteit* van de ontsnappingsverslagen die mij deed twijfelen over het auteurschap van de ontsnappingsverslagen. De verslagen lezen als een coherent, ononderbroken geheel neergeschreven door de jongere. Eerst wordt de ontvluchting uit de instelling zelf beschreven, daarna volgt een beschrijving van de gebeurtenissen tot de arrestatie. Maar in haar onderzoek naar processen-verbaal over zedendelicten wees Julie Carlier op het bedrieglijke karakter van zulke 'coherente' teksten. De PV's lijken dan wel uit één stuk te bestaan, stelt ze, maar in feite zijn de teksten gestructureerd door mondelinge vragen van de autoriteiten, die onzichtbaar zijn geworden in de transcriptie van het mondelinge naar het schriftelijke.¹⁹ Wat eruit ziet als een narratief uit één stuk, is in feite een wisselwerking tussen vraag en antwoord, waarvan enkel de antwoorden zichtbaar zijn.

In dat geval zouden de steeds verifieerbare aanduidingen van tijd en ruimte niet zozeer een *actieve* strategie zijn die de jongeren toepasten, maar het gevolg van een onzichtbaar geworden ondervraging; een *reactie*. Binnen de instelling hadden de institutionele

---

¹⁶ Thomas Sokoll, 'Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800–1834', *International Review of Social History* 45 (2000) 19–46, aldaar 29.

¹⁷ Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique*. Poétique (Paris: Éd. du Seuil 1975).

¹⁸ Davis, *Fiction in the archives*, 23.

¹⁹ Julie Carlier, "De wil tot weten" en de "list van de leugen" Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below', *BTNG-RBHC* XXXVIII (2008) 297–322.

actoren een voortdurend overzicht over de tijdsinvulling van de jongeren, hun activiteiten en hun sociale netwerk. De gedetailleerde verhoren lieten hen toe om deze ‘panoptische’ blik uit te breiden naar wat zich afspeelde *buiten* de muren. Daarnaast dienden de verslagen m.i. ook een praktisch nut: zoveel mogelijk informatie krijgen over de zwakke punten van de bewaking.

Maar kunnen we er wel van uit gaan dat de verslagen zijn opgemaakt in de context van ondervragingen? Hiervoor loont het de moeite om te kijken naar wanneer er voor het eerst verslagen opdoken die door de jongeren zelf werden geschreven, in plaats van de griffie. In de jeugdgevangenis van Gent bijvoorbeeld kwamen aan het einde van de negentiende eeuw veel jongens terecht die ontsnapt waren uit andere instellingen of waren weggelopen van een (door de rechter bevolen) werkplaats. Net als in Mol, wilden de instellingsactoren inzicht verkrijgen in de omstandigheden van de ontvluchting. In Gent trof ik wel PV’s aan die waren opgetekend door de griffie, maar geen enkel zelfgeschreven ontsnappingsverslag zoals in Mol gebruikelijk was. Wanneer de zelfgeschreven verklaringen voor het eerst opkwamen, is me niet helemaal duidelijk. Wellicht moeten deze geplaatst worden tegen de achtergrond van de toenemende alfabetiseringsgraaden de groeiende institutionele interesse in het ‘zelf’ van de jongeren. Hoewel de jongeren in Mol hun verklaring zelf neerpenden, wijst de uniformiteit van de verslagen erop dat ze wel degelijk gestructureerd werden door mondelinge vragen. In de verklaring van François – opgesteld in ROG Mol – hebben deze vragen overigens een zichtbaar spoor achtergelaten. In de kantlijn is genoteerd: 1) *comment* 2) *voyage*.²⁰ Dit bevestigt de veronderstelde samenhang tussen de ondervraging en het zelfgeschreven verslag.

Dat Gustave zich in zijn eerste verslag volledig aan het stramien weet te onttrekken, maakt zijn geval des te opmerkelijker. Toch wil ik benadrukken dat ik het geenszins wil opvoeren als een ‘authentieke’ Gustave versus een ‘gedisciplineerde’ Gustave. Hoewel de eerste brief de indruk wekt spontaan te zijn, beantwoordt deze evenzeer aan sociale normen. Het narratief van de verderfelijke stad haalde ik reeds aan, evenals het feit dat hij werd ‘meegesleurd’ door slechte vrienden naar aanloop van zijn veroordeling en ontsnapping. Ook de centrale rol die hij aan zijn moeder toekent, vindt aansluiting bij het toenmalige discours. In de heropvoedingspraktijken was veel aandacht weggelegd voor het ideale gezin. In de hal van het CWG Mol stond een beeldhouwwerk om dit te verbeelden, de pedagogische opstellen handelden soms over het gezin, en het corresponderen met ouders werd aangemoedigd. Bovendien stelde een KB van 1894 dat jongens die wegliepen van hun rechterlijk opgelegde werkplaats, strafvermindering kregen indien ze hiertoe waren aangezet door het gemis van hun ouders: “il [de jongere] peut se laisser guider uniquement par un sentiment d’affection, qui n’est pas blâmable en

---

²⁰ RAAB, M17, 581, Dossier 7019.

soi, à l'égard de ses parents qu'il désire revoir.”²¹ Dat Gustave op de hoogte was van dit specifieke wettelijke kader, is weinig waarschijnlijk. Maar het belang van gezinsliefde in het institutionele discours zal hem niet onbekend zijn geweest.

In het tweede verslag zien we niet zozeer een conformeren naar sociale *norm* maar vooral naar *vorm*.²² Gustave geeft de gevraagde info over zijn omzwervingen, maar het ego houdt zich koest. Hoewel het fysieke schrijverschap dus werd overgedragen van de griffier op de gedetineerde, zou men zich kunnen afvragen of het überhaupt terecht is om te spreken over een ‘ego’ document. Opnieuw biedt Gustaves dossier een interessant spoor. Als een van de weinige dossiers telt het zijne naast zijn eigen verslag (1 juni 1927), ook een verslag van de ondervraging (30 mei 1927). Het is niet duidelijk wie dit laatste verslag heeft opgesteld, maar het is gedateerd op 30 mei 1927, één dag voor Gustave zijn eigen verslag opstelde. Beide documenten zijn een chronologische weergave van de gebeurtenissen sinds Gustaves transfer naar Ruiselede: zijn vlucht uit Oostende, zijn omzwervingen langs Parijs, Brussel, Duinkerke, Calais, opnieuw Brussel, en het werk dat hij uitoefende. Maar de laatste alinea verhuult wie in feite de pen vasthoudt. Het slot van het politioneel verslag luidt: “[Gustave] J. was zeer vuil op zijn lichaam echt degoutant. Wel gekleed. Hij is heel beleefd gewillig. Maar ik vind [Gustave] J. heel geheimzinnig”. De toon vertoont veel gelijkenissen met verslagen die Rouvroy opstelde bij de binnenkomst van de jongeren. Het bevat een evaluatie van Gustave, zowel in termen van voorkomen als zijn innerlijk, inclusief de ergernis van niet volledig hoogte te krijgen van de jongen die voor hem werd gebracht (“maar ik vind J. heel geheimzinnig”). Het is hier dus, in de laatste paragraaf, dat het ‘ego’ van het egodocument zichzelf blootgeeft: een taxerende waarnemer of een jongen met een obligate berouwvertoning, zoals bleek uit de vorige opstelletjes. En dit is dan ook waar de ontsnappingsverslagen van de jongens verschillen met de PV’s: er opent zich een handelingsmarge waarin de jongeren een verklaring konden geven voor hun gedrag, berouw tonen en een belofte maken voor de toekomst.

Maar ook hier doet Gustave iets eigenaardigs. Uitgerekend in de laatste paragraaf, de plek waar een strategische intrede van het ‘ego’ mogelijk is, beperkt hij zich tot het enigszins gelaten zinnetje: “Ik zal mij nu maar wat beter gedragen om zoo gauw mogelijk vrij te komen en nog wat te werken alvorens ik soldaat word”. Anders dan andere jongens, geeft hij hierin geen verklaring noch verontschuldiging voor zijn ontsnapping, en evenmin formuleert hij een smeekbede tot vrijlating. Met dit ene zinnetje geeft hij precies wat van hem verwacht wordt; niet meer, niet minder.

---

²¹ *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1894), 24/09/1894.

²² Zijn tweede verslag is evenwel niet volledig zonder zijn eigen inbreng. Hoewel het PV en zijn verslag bijna kopieën zijn, wijzen minieme verschillen erop dat Gustave toch nog ruimte zag om zichzelf in een beter daglicht te stellen. Zo is er bij hem iets meer nadruk op zijn werk en voegde hij eraan toe hij verlof kreeg *door zijn goed gedrag*.

Gustave als “de normale uitzondering”?

Wat nu met de verhouding van het zelf, tijd en gevoelens in de ontsnappingsverslagen van andere jongens? Hoe uitzonderlijk was Gustave, en waarin precies verschilde hij van de andere jongens? Om te beginnen moet gezegd worden dat de ontsnapping op zich allesbehalve uitzonderlijk was, en zeker voor de periode waarin hij opgesloten was, zoals werd aangehaald in hoofdstuk 6. In de dossiers die ik bestudeerde, trof ik 33 ontsnappingsverslagen aan, waarvan 10 uit CWG Mol, 19 uit het ROG Mol en 4 uit de jeugdgevangenis van Gent. 21 daarvan betroffen ontsnappingen uit de instelling, de overige waren ontsnappingen van een externe werkplaats. Anders dan de verslagen van Mol, zijn de ontsnappingsverslagen in de Gentse dossiers niet neergeschreven door de jongens zelf, maar betreft het hun verklaring die werd genoteerd door een griffie. Omdat deze veel gelijkenissen vertonen met de ontsnappingsverslagen die de jongeren zelf neerpenden, neem ik ze hier toch op. Is er een rechtevenredig verband met de toenemende mate waarin de jongens zelf de pen vasthielden, en de mate waarin het ego naar voorkomt in de egodocumenten?

Van de 33 bestudeerde ontsnappingsverslagen is er geen enkel dat zoals Gustave antwoordt met een levensverhaal. Zoals reeds hoger werd aangehaald, was het ontsnappingsverslag dan ook geen vrij format, maar kwam tot stand naar concrete vragen. In Maurices geval was dit het ‘hoe’ van de ontsnapping en het verloop van de ‘reis’. In latere periodes werd ook gevraagd naar de nadelen en de gevolgen van de reis.²³ Sommige jongens halen een ongelukkige jeugd aan als onderdeel van hun gehele narratief, maar de tijd wordt niet, zoals bij Gustave, gestructureerd volgens de levensloop; de tijd staat in functie van de ontvluchting. Dit kan de exacte kalendertijd zijn, zoals Gustave in zijn tweede verslag deed, maar kan ook andere vormen aannemen: de afstand afgelegd sinds de ontsnapping, de tijd die de jongeren zonder eten doorbrengen, of zelfs een tijd die de jongens niet kunnen vertalen in een afgebakende tijd (“Je ne sais pas combien de temps j'ai dormi, ce que je sais c'est quand je me suis réveillé c'était toujours le jour”²⁴). De weinige gevoelens die verbonden zijn aan de tijd, zijn de slopende zenuwachtigheid en het gehaast terwijl de jongens de muren overklauteren of de gespannen tijd die ze buiten moeten doorbrengen in afwachting van de veilige duisternis van de nacht. En als de tijd hen nog verplicht tot een te lange poos in het volle daglicht, wordt deze duisternis soms ook doelbewust opgezocht, zoals het viertal dat “en attendant la nuit (...) [on est] partit au cinéma on n'était tout noir on n'ais sortit du cinéma il faisais noir”.²⁵ De tijd krijgt dus betekenis door de vlucht, niet door het persoonlijk verleden.

---

²³ RAAB, M17, 584, Dossier 7048, Verslag op 01/01/1950.

²⁴ RAAB, M17, 581, Dossier 7019, Verslag s.d., rond 1950.

²⁵ RAAB, M17, 580, Dossier 7003, Verslag s.d., rond 1947.

Een passage die door Gustave meesterlijk verwoord werd, is de ontmoeting met zijn moeder. Gustave was niet de enige die bij zijn ontvluchting aanklopte bij zijn familie. Het was nochtans een riskante beslissing: de familie was voor de politie de eerste plek om de jongeren te gaan zoeken. De ouders werden ook gewaarschuwd dat medeplichtigheid aan de vlucht van hun kinderen hen niet in dank zou worden afgenomen. Uit de ontsnappingsverslagen van de jongeren blijkt dat de jongens wel soelaas vonden bij familieleden, zo ondervonden Marcel, Oscar, Gustave (niet onze Gustave) en Armand. Het vluchtverslag van Marcel beschrijft hoe het viertal via Brussel naar Luik, Namen en Mons trok en daarbij gebruik maakten van elkaars netwerk om te kunnen overnachten bij de moeder van de ene, de oom van de ander, een kennis en andere contacten. Maar de oplossing kon slechts tijdelijk zijn: de jongens vertrokken steeds weer. De familieleden boden de jongens onderdak, voorzag hen van eten en stopte hen enkele franken toe voor onderweg, maar blijven was nooit een optie. Sommige ouders waren bovendien strenger. Toen Marcel kwam aandraven bij zijn vader, stelde deze hem voor de keuze: samen naar de kinderrechter gaan om zich aan te geven, of de politie van Thuin op de hoogte stellen van Marcells verschijning. Marcel koos voor het eerste. Jongens die waren weggelopen van hun werkplaats gingen zich vaak op eigen initiatief aangeven bij de politie. Hun doel was niet de kinderbescherming te ontlopen, maar de hun toegewezen werkplaats ontvluchten. De betekenis van de familie is dus de steun die ze de jongeren kunnen bieden tijdens hun ontvluchting.

De arrestatie door de politie kwam voor velen uiteindelijk nog onverwacht. Jozef zat op de trein naar Brugge en werd bij aankomst in het station verrast werd door agenten die de reizigerspapieren controleerden. “Ils s'adressaire a moi mait je n'ent avait pas (...) et s'est ainsi que l'on marêta et on m'expédia pour e seconde fois à Mol”.²⁶ De beleving van de arrestatie zelf was uiteenlopend. Meerdere jongens vermeldde dat ze te eten kregen van de politie, maar een andere jongen maakte melding van matrakken.²⁷ Eenmaal terug in de instelling werden de jongens bestraft met opsluiting en dienden ze een verslag te schrijven van hun escapade.

Het gegeven dat de jongens in Mol zelf de pen vasthielden over hun verslag, in tegenstelling tot de jongens die in Gent terecht kwamen waarvan de ondervraging werd opgetekend, doet veronderstellen dat de jongens in Mol hiermee een grotere onderhandelingsruimte ter beschikking hadden. Uitte dit potentieel tot onderhandeling zich effectief in de verslagen, en welke strategieën kunnen we hierin ontwaren?

In de eerste plaats valt echter niet zozeer een groot verschil, maar een gelijkenis op tussen de ‘directe’ en ‘indirecte’ verslagen. Zoals hoger aangehaald, stonden de verslagen

---

²⁶ RAAB, M65, 1204, Dossier 11456, Verslag op 04/02/1947.

²⁷ RAAB, M17, 581, Dossier 7019, Verslag s.d., rond 1950; RAAB, M17, 580, Dossier 7003, s.d., vermoedelijk juli 1950.

in functie van de ontvluchting zelf: de manier waarop de jongens buiten de instelling geraakten en het traject dat ze buiten aflegden. Dit was een rechtstreeks gevolg van de vragen die het verslag moesten structureren. Sommige jongens voegden hier ook hun motieven aan toe. Deze zijn op te delen in twee soorten: het verlangen naar de familie en de omstandigheden in de instelling of werkplaats ('pull' en 'push' factoren, zo men wil). Voor jongens die ontsnapten uit hun werkplaats, was die tweede soort dominant. Auguste bijvoorbeeld, ondervraagd in de jeugdgevangenis van Gent in 1903, verklaarde te zijn weggelopen van zijn werkplaats omdat zijn werkgever enkel Waals sprak. "N'entendant pas le wallon, il ne comprenait pas les ordres qu'on lui donnait", noteerde de griffier. De gezagdrager in Gent vond dat onzin: "L'élève paraît exagérer ses déclarations concernant sa compréhension du langage de son nourricier, car celui-ci, (...) ne parle pas seulement le wallon mais aussi le français; langue que l'élève connaît suffisamment pour comprendre ce que l'on désire de lui".²⁸ Andere veelvoorkomende klachten waren het harde werken zonder verloning of behoorlijke maaltijden; klachten die door de gerechtelijke instanties telkens werden geïnterpreteerd als teken aan de wand dat de jongens eenvoudigweg lui waren. Maar ook jongens die uit de instellingen wegliepen, riepen de omstandigheden in de instelling in als motief voor de ontsnapping, en dan vooral als het ging om een verbitterde relatie met een opvoeder, zoals bij Petrus die verklaarde te zijn weggelopen "omdat Mr V. altijd met me voeten speelde. Hij had het dan ook gezegd dat hij me ging kort houden en voor het minst de cellen [indoen]"²⁹. Als het ging om een ontsnapping uit een instelling echter, werd meestal het verlangen naar de familie ingeroepen als voornaamste motief. Dit kon gebeuren in de vorm van plichtsbewuste uitingen, zoals Ferdinand schreef: "Ook Mijnheer M weet dat ik een ouwe moeder heb de welke zelf moet werken voor haar kinderen en voor 't d[ure] huishuur, en niet genoeg kan verdienen voor hun arm stuk [brode] dat sp[eele] dag aan dag in mijn hoofd".³⁰ Ludovic speelde zuiver de emotionele kaart: "meheer P. ge moet ook verstaan ik heb een klein zusterken het is bijna twee jaar en heb het nog niet gezien mijn broer heb ik ook in geen twee jaar en alf niet gezien of tegen gesproken".³¹ Het inroepen van gezinsliefde kwam trouwens niet enkel voor in latere periodes. Ook in de jeugdgevangenis van Gent werd genoteerd voor Alphonse dat hij wel in zijn werkplaats zou gebleven zijn, "s'il avait pu résister au désir de plus en plus impérieux qu'il éprouvait de se retrouver au foyer paternel"³². Het herinnert aan wat ook bij Gustave opviel: het aanhalen van gezinsliefde.

---

²⁸ RAG, M44, 1847, Dossier 3467, Verslag op 12/11/1903.

²⁹ RAAB, M17, 577, Dossier 6954, s.d., rond 1947.

³⁰ RAAB, M17, 467, Dossier 5177, Verslag op 01/05/1930.

³¹ RAAB, M17, 577, Dossier 6954, Verslag op 12/11/1949.

³² RAG, M44, 1847, Dossier 3464, Verslag op 11/11/1903.

Een laatste manier waarop de jongens hun ontsnapping konden vergoelijken, was de eigen agens te minimaliseren. Dit kon doorte wijzen op de invloed van “slechte makkers”, of door de ontsnapping bijna voor te stellen als een ongeluk, zoals bij Ludovicus “Meneer Pieters: den morgen toen ik moest afstoffen had ik eerst het ijzer afgestoft nadien begon ik de deuren af te stoffen ik had al een alfve kant gedaan en ik kwam in cel 11 ik begon zo lijk de andere deuren en opeens ze gaat open met er lichtjes tegen de tuwen met de vot om er stof af te doen. Ze was open, Larvaat had dat gezien en sprak kom we zijn weg ik was ommiddeljik akoort”³³. Zoals blijkt uit het verslag van Ludovicus kon een combinatie van verschillende strategieën en motieven in één verslag voorkomen. Maar zoals eveneens bleek uit de verslagen, figureerden de redenen voor ontsnapping niet enkel in de zelfgeschreven verklaringen, maar ook in de verklaringen die de gezagsdragers opstelden in de Gentse jeugdgevangenissen. Méér zelfs; in alle teruggevonden ontsnappingsverslagen in Gent werd meteen in de eerste zin van de verklaring gepeild naar de reden die de jongens aanhaalden voor hun ontsnapping. In de verslagen uit Mol was dit niet altijd het geval, als er al een reden werd gegeven. Uit de structuur van de verslagen en jongens die de richtinggevende vragen herhaalden in hun opstel, valt af te leiden dat de instelling in de eerste plaats interesse had in het ‘hoe’ van de reis: hoe waren de jongens kunnen ontsnappen uit de instelling, en wat heeft er zich afgespeeld tijdens hun vlucht. In 1929 werd er gevraagd naar de oorzaken van de ontsnapping en van de terugkeer, en de reis zelf. In 1948 veranderde dit in: “hoe, waarom, de reis”. Pas in 1958 werd er een reflexief deel toegevoegd: de jongeren moesten nu ook de nadelen en gevolgen van de reis noteren. Niet alle jongens antwoordden op elk van deze vragen. De hoofdmoot ging telkens over de ontsnapping zelf en de ‘reis’. Het grootste verschil tussen de indirecte en de directe stem van de jongeren, was de mogelijkheid om iets toe te voegen dat niet expliciet gevraagd werd: het tonen van berouw en vooral de belofte van een beter gedrag. 12 van de 29 verslagen in Mol bevatten een belofte voor beter gedrag. In vier gevallen vroegen de jongeren expliciet om vergiffenis voor hun daden – niet bijster veel dus. Vooral de verslagen die een externe reden opgaven voor hun ontsnapping, zagen het niet als iets waarvoor berouw nodig was. Opmerkelijk is ook dat de belofte voor verbeterd gedrag haast altijd in één adem wordt genoemd met een eindpunt in de tijd: “[je promets] pour le temps qu'il me reste à passer ici avant de partir à l'armée de me bien conduire.”, schreef Alphonse³⁴; Désiré beloofde "de me tenir très bien une fois que je rentre dans la section, pour encore pouvoir être libérer pour le mois de juillet"³⁵. Het suggereert dat de jongens niet helemaal mee waren met het eigenlijke doel van de heropvoeding: een heropvoeding die niet stopte bij hun verblijf in de instelling, maar die

³³ RAAB, M17, 577, Dossier 6954, Verslag op 12/11/1949.

³⁴ RAAB, M65, 623, Dossier 3451, Brief op 22/11/1929.

³⁵ RAAB, M17, 682, Dossier 7783, Brief op 25/05/1958.

een blijvend effect had eenmaal ze de instelling verlaten hadden. Beloftes die de eindperiode van hun opsluiting overstijgen, kwamen zelden voor. Zelfs als de jongeren probeerden het spel mee te spelen en zich te conformeren, toont hun constructie van de tijd dat ze zich niet terdege bewust waren van de *volle* inzet van het spel. Meer nog dan rebellie of opstandig gedrag, zijn deze beloftes een bewijs dat de educatieve missie van de instelling niet duidelijk was voor de gedetineerden.³⁶ Of men zou het ook omgekeerd kunnen zeggen, namelijk dat de opvoeders hun taak beperkt zagen tot het bijbrengen van goed gedrag *in* de instelling, maar tegen de jongens met geen woord reppen over hun veronderstelde gedrag eenmaal buiten de instelling.

Al bij al moet dus gezegd worden dat de meeste jongens het ontsnappingsverslag niet echt aangrepen om een eigen verhaal te construeren. In stijl werd zelden teruggегреpen op een emotionele toon die het hele verslag beheerste. Er werden af en toe verwijzingen gemaakt naar situaties die medelijden zouden kunnen opwekken, zoals heimwee naar het gezin. Sommige jongens maakten een belofte naar de toekomst toe en vier jongens toonden hierbij expliciet berouw. De meeste verslagen echter behandelden vooral de vlucht zelf en maakten weinig gewag van emotie, niet in inhoud en niet in stijl. Inhoudelijk gezien hadden de jongens weinig manoeuvreerruimte. Net zoals Thomas Sokoll opmerkte over 'pauper letters' (cfr. *supra*), wisten de jongens dat alles wat ze schreven nauwgezet zou worden nagetrokken door het speurwerk van de politie. Ze konden het narratief naar hun hand draaien door bijvoorbeeld te benadrukken dat ze niet gestolen hadden of te wijzen op de invloed van anderen, maar echte leugens konden ze zich niet permitteren.

Rest nog de vraag: wat met Gustaves verslagen? Ik vond negen jongens die net als Gustave meerdere ontsnappingsverslagen schreven. Sommigen van hen zetten de verslagen subtiel ietwat naar hun hand, zoals hierboven geduid, maar geen van hen vertoont zo'n bipolaire stijl als Gustave. Voor hem was er slechts een 'aan' en 'uit'-knop voor de rol van het zelf en gevoelens in zijn brieven. Wat bracht hem ertoe om twee zulke totaal verschillende verslagen te schrijven? Elders beargumenteerde ik dat de verschillen te wijten zijn aan de wisselwerking met de institutionele context.³⁷ Toen Gustave zijn eerste verslag schreef, was hij namelijk al drie weken onderworpen aan de observatiepraktijken in het waarnemingsgesticht van Mol. Zijn dramatische vertoog gefocust op zijn levensverhaal zou dan logischerwijze het gevolg zijn van het feit dat de waarnemers er al wekenlang alles aan deden om via allerlei technieken door te dringen tot zijn ware "ik". Ik acht het nog steeds mogelijk, maar de archieven tonen dat ook precies het omgekeerde mogelijk was. Het verslag dat Ludovicus B. schreef tijdens

---

³⁶ Massin, 'Hearing the voices', 291.

³⁷ Laura Nys, 'Het gelukkige, ellendige en berouwvolle zelf van Gustave J.', in: *Paper gepresenteerd op de workshop "Het emotionele zelf"* (Utrecht 2017).

zijn periode in het waarnemingsgesticht, is alles wat Gustaves verslag niet is: het is kort, toonloos, chronologisch, feitelijk en leest als een tekst van iemand die niet gewend is om te schrijven:³⁸

Ik ben in het opservasigestigt ontvlugt.
dan ben ik naar huis gegaan
ik heb vier dagen onder weg geweest
dan ben ik eindelijk thui aangekomen
dan heb ik twee dagen thuis geweest
en dan ben ik gaan werken in een vischfabriek
aldaar ik honderhalf maant gewerkt heeft
dan ben ik met me vader altijd gaan visschen geweest
dan ben ik naar een schip geweest. En daar heb ik gestolen
en daar heeft me de politie gepakt
dan ben ik trug naar Mol gesturt

Het tweede verslag dat Petrus opstelde, na zijn ontsnapping uit de disciplinaire sectie van ROG Mol, neigt dan weer veel meer naar het emotionele en kwam hoger al verschillende malen aan bod: het gemis van zijn zusje, het per ongeluk openen van de deur die hij aan het afstoffen was, en een uiting van berouw “Maar mijn hart rechtuit gezegt het spijt mij dat ik ontvlucht ben”.³⁹ In termen van het schrijven over emotie en het zelf legden Gustave en Ludovicus dus elkaars tegenovergestelde traject af. Het toont dat er méér in het spel is dan de institutionele context. Is hun traject te verklaren door de opvoeding van Gustave, die duidelijk al meer geletterd was bij zijn binnenkomst in Mol dan Ludovicus? Van Ludovicus zou men kunnen zeggen dat hij steeds geoefender werd in het schrijven, en ook steeds meer belang ging hechten aan zulks schrijven. Gustave daarentegen lijkt het steeds meer langs zich te hebben laten heenglijden. Hij werd niet noodzakelijk bedrevener, maar steeds gelatener om te eindigen met zijn tweede verslag als een equivalent van een schouderophalen. Het toont dat een zekere agens aan de dag legden in hun schrijven; een ‘emotionele agens’. Dit wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 9.

---

³⁸ RAAB, M65, 1115, Dossier 10.174, s.d., rond 1947.

³⁹ RAAB, M17, 576, Dossier 6954, Verslag op 12/11/1949.

Conclusie: het emotionele zelf

In dit hoofdstuk analyseerde ik de ontsnappingsverslagen van Gustave als een narratief van een ‘emotioneel zelf’. Ik beargumenteerde dat het niet zomaar ging om een zelf dat al dat niet conform de collectieve emotienormen van de betreffende culturele context handelt, maar een zelf dat wordt vormgegeven door emoties; geen analyse van het ‘zelf en ‘emoties’ maar een ‘emotioneel zelf’. Ik vertrok hierbij van Gustaves ontsnappingsverslagen om de twee uitersten die hij bewandelde tegenover elkaar te plaatsen; een autobiografie waarin hij zichzelf prominent op de voorgrond plaatste en een verslag dat leest als een kroniek van externe feiten.

De emoties in Gustaves eerste verslag zijn op twee niveaus te lezen. Enerzijds gaat het om een soort algemene sfeer waarin de tijd baadde: een sfeer van gelukkige, kinderlijke onschuld, de verderfelijke sfeer van zijn adolescentie in Brussel, gevolgd door zijn ellende tijdens de opsluiting. Anderzijds zijn er die “temporele emoties” van berouw en hoop die dit alles overspannen: berouw over zijn slechte handelingen, gekoppeld aan de hoop om opnieuw te worden zoals hij was. De lijnen met continuïteit en discontinuïteit zijn echter niet eenduidig te trekken met ‘het’ verleden als eenheid. Er zijn namelijk twee verledens: Gustave de gelukkige en Gustave de ellendige. Gustave de berouwvolle wil breken met Gustave de ellendige, en een continuïteit aanknopen met de Gelukkige. Dit is een verschil met hoe Lois de temporele emoties ziet. Bij haar gaat het om een continuïteit te vinden in het emotionele zelf, *in casu* moeders die betekenis willen geven aan de tijd waarin hun kinderen opgroeien. Temporele emoties dienen dan om de eenheid van het zelf te beklemtonen. Bij de jongeren in opsluiting is die continuïteit ingewikkelder. Het heden is een anomalie, en het komt erop aan die discontinuïteit tussen heden en de andere tijdsperiodes te benadrukken. Gustave deed dit, zoals gezegd, door aansluiting te zoeken met zijn kindertijd. Anderen zien het verleden en heden meer als een continuïteit en leggen het breukpunt in de toekomst. Berouw en hoop gelden hier steeds als tijdoverspannende emoties; als “the routes to crossing time frames into the past and future”, zoals Lois het prachtig verwoordt.⁴⁰ Wat het emotionele zelf van de ontsnappingsverslagen met een autobiografisch karakter dan ook bovenal tekent is hoe zij de emoties hoop en berouw inschakelen om hun actuele zelf af te schilderen als een breukpunt met verleden of toekomst.

Wat betekent het bipolaire karakter van Gustaves schrijfrepertoire? Één verklaring voor zijn stijlbreuk is moeilijk naar voor te schuiven. Elders wees ik op het belang van de institutionele context van het waarnemingsgesticht, maar dit beschouw ik niet als determinerend. Andere jongens die zich in dezelfde situatie als Gustave bevonden,

---

⁴⁰ Lois, ‘The Temporal Emotion Work of Motherhood’, 437.

maakten bijvoorbeeld een omgekeerde evolutie door. Gustaves geletterdheid bij binnenkomst, in tegenstelling tot jongens wiens geletterdheid verbeterde tijdens hun opsluiting, kan hierbij een rol spelen. Misschien was het de ‘literary temptation’, zoals Marie-Claude Penloup het noemt; de verleiding om literaire kenmerken te verweven in een genre dat dat niet behoeft of dat geen rechtstreeks nut heeft.⁴¹ De opstellen worden steeds gecreëerd binnen een bepaald cultureel kader, maar misschien is er ook wel een zekere agens van de zijde van Gustave om te *kies*en voor een zeer emotioneel narratief wanneer hij dat wil. Het heeft in ieder geval een belangrijk gevolg. In termen van credibiliteit wordt het opsommen van zoveel mogelijk feiten verankerd in tijd en ruimte vaak gezien als een strategie die het realiteitsgehalte van de getuigenis verhoogt. Maar ook een autobiografie wordt – in tegenstelling tot een roman – verondersteld om ‘waar’ te zijn, zoals Lejeune beargumenteert. Door zijn ontvluchting te modelleren als een autobiografie onttrekt Gustave zich niet aan het ‘pact’ om de waarheid te zeggen, maar hij beschrijft een waarheid die door de overheden, hoe ingenieus hun bureaucratische apparaten ook, niet valt na te gaan. Hij beschrijft zijn emotionele zelf.

---

⁴¹ Marie-Claude Penloup, ‘Literary Temptations and Leisure-time Copying: Spontaneous Adolescent Writing in Contemporary France’, in: Martyn Lyons ed., *Ordinary Writings, Personal Narratives: Writing Practices in 19th and Early 20th-century Europe* (Peter Lang 2007) 191–206, aldaar 201.

Hoofdstuk 8.

“Encore 930 jours à souffrir.” Jongeren, opsluiting en tijdsbeleving

De meervoudigheid van carcerale tijd

Chers parents,

Je suis contente de pouvoir vous dire que j'ai tenu bon jusqu'à présent. Cette semaine j'ai en ma mention honorable, et Monsieur le Directeur m'a dit que si je continuais ainsi qu'au nouvel an je serai auprès de vous. N'importe, c'est encore bien long cinq mois, attendre, toujours attendre mais j'enrage d'attendre depuis 4 ans moi, et ma patience commence à s'émousser joliment. J'ai tenu bon jusqu'à présent vous dit-je mais tiendrais-je encore longtemps, encore cinq moi ?

C'est très problématique car vraiment je suis énervée au superlatif. On le serait à moins, concevez-vous qu'une jeune fille de vingt ans puisse sans révolte ni murmure accepter d'être en cellule les trois-quarts du temps ? a moins d'être cénobitique je ne crois pas qu'aucune se soumette de gaieté de cœur à cette chienne de vie. Je déplore mon impuissance à me libérer de cette maudite domination, je crois bien que je serai obligée de la subir jusqu'à ma majorité car je sais bien que je ne pourrai me contreindre (sic) pendant cinq mois. On feind de nous accorder protection, mais au fond toutes ces gens n'ont pour nous qu'un peu de pitié et beaucoup de mépris, et ils se croient d'une supériorité infinie parce qu'il tiennent en main notre libération, ils le font assez comprendre. De leur pitié je m'en passe bien, de leur mépris je m'en moque, et s'il faut tant d'embarras pour me faire libérer, qu'il aillent tous au diable. Pour ma part je ne leur demanderai plus rien.

Chers parents je vous en prie ne vous désolez pas à cause de moi, laissez moi a mon sort, et quand j'aurai ma majorité je viendrai auprès de vous oublier toutes les souffrances de cette horrible réclusion.

Recevez les meilleurs baisers de votre enfant affectueuse,
Gabrielle

Deze brief schreef Gabrielle in augustus 1930, ongeveer twee en een half jaar nadat ze tussen Luik en Tourcoing was aangehouden door de politie. Gabrielle was onderweg geweest naar haar grootmoeder, vertelde ze de politie, omdat ze niet terug naar huis durfde nadat ze een dag op haar werk was weggebleven. Gabrielles vader was een jaar voordien overleden. Verdrongen, verklaarde Gabrielle later aan de afgevaardigde van de rechter. Deze noteerde eveneens dat de vader regelmatig dronk. De ouders leefden hoe dan ook al jaren gescheiden; de moeder had een nieuwe partner. Gabrielle werd doorverwezen naar een internaat in Wandre. Na haar verblijf in Wandre werd Gabrielle doorgestuurd voor een observatie in Saint-Servais waarna ze terecht kwam in de heropvoedingsinstelling van Namen. In maart 1928 werd ze van Namen naar Brugge overgebracht, waar ze tot mei 1929 zou blijven om dan terug naar Namen te gaan, om in augustus 1929 opnieuw in Brugge te landen. Het is op dat moment dat Gabrielle bovenstaande brief schreef en zich afvroeg hoe ze in hemelsnaam deze vijf maanden nog zou volhouden. Uiteindelijk zou ze het nog bijna achttien maanden moeten volhouden. Ze kwam vrij op 10 januari 1932.¹

Over Gabrielles brief valt veel te zeggen: de rijkheid van haar taal, de afwisseling van haar scherpe zinsneden en haar kwetsbare opstelling naar haar ouders toe, de scherpzinnigheid waarmee ze het systeem analyseert. Bovenal zijn in haar brief veel verwijzingen terug te vinden naar tijd: het uithouden van haar opsluitingstijd, de idee dat jonge meisjes niet bestemd zijn voor een leven tussen vier muren, het belonen van goed gedrag met het vooruitzicht van een vrijlating en een toekomstperspectief dat er enkel uit bestond om te kunnen breken met het heden. In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe jongeren in opsluiting omgingen met tijdsbeleving in de instelling. In tegenstelling tot het vorige hoofdstuk wordt tijd hier niet behandeld als structurerend element, maar als de *beleefde* ervaring zelf. Deze beleefde ervaring is belangrijk, zoals Michael Roper er ons aan herinnert, omdat subjectiviteit te vaak wordt herleid tot iets dat volledig gevormd wordt door culturele of ideologische kaders. Roper pleit ervoor om in het onderzoek van subjectiviteit meer oog te hebben voor het persoonlijke, voor de “lived experience and the emotional responses to those experiences”.²

In de historische literatuur is er weinig tot geen kennis beschikbaar over hoe (al dan niet minderjarige) gedetineerden hun opsluitingstijd beleefden. Tijd in de context van een penitentiare inrichting wordt vaak teruggebracht op Michel Foucaults analyse van tijd als een disciplinerend mechanisme, gesymboliseerd door de steeds rigidere uurroosters en het efficiënt tijdsgebruik. Egodocumenten van de opgesloten jongeren laten echter zien dat de tijdsbeleving veel méér is dan het opleggen van een

---

¹ RAB, M24, M24 834, Dossier 26, Brief aan haar ouders op 11/08/1930.

² Michael Roper, ‘Slipping Out of View: Subjectivity and Emotion in Gender History’, *History Workshop Journal* 59 (2005) 57–72, aldaar 65.

disciplinerend ritme. Zoals Diana Medlicott schrijft, slaagt de structuralistische benadering er niet in om “*time itself as a source of terrible pain and suffering*”³ in rekening te brengen. Binnen de gevangenisethnografie kwam er al oog voor de verschillende facetten van tijdsbeleving en hoe actoren hiermee omgaan,⁴ maar historische studies hinken ietwat achterop. In het boek *La prison, du temps passé au temps dépassé*, een artikelenbundel van rechtshistorici, staat de tijd weliswaar centraal, maar de ‘historische tijd’ wordt er volledig losgekoppeld van de ‘beleefde tijd’ van de gedetineerden. Het eerste deel bespreekt namelijk de gevangenis doorheen de *historische* tijd, het tweede deel bespreekt de tijdsbeleving van gevangenen in de *hedendaagse* tijd; alsof er geen ‘beleefde tijd’ kan zijn in het verleden.⁵ Een zeldzaam onderzoek hiernaar is dat van Alyson Brown, waarin zij de tijdsbeleving van gevangenen in de negentiende eeuw onderzocht. Brown maakte hiervoor gebruik van gepubliceerde gevangenisautobiografieën.⁶ Zoals ze zelf aangeeft, komen hiermee vooral hoogopgeleiden aan bod – niet representatief voor de gevangenispopulatie. Bovendien worden autobiografieën gekenmerkt door een duale tijdsbeleving doordat het gaat om herinneringen die op een later moment in een narratief zijn gegoten, zoals in hoofdstuk 7 aan bod kwam. Tot slot is het aannemelijk om te stellen dat de opsluiting voor volwassenen verschilt van die van jongeren. Die eerste groep ervaart de opsluiting als een ‘onderbreking’ in hun leven. Voor die tweede groep moet het leven nog beginnen.⁷

Dit hoofdstuk vormt op drie vlakken een meerwaarde voor de bestaande literatuur. Ten eerste maak ik gebruik van bronnen die zijn opgetekend tijdens de opsluiting door de gedetineerden zelf. Het gaat om egodocumenten die ontstonden in verschillende contexten: brieven gericht aan de directie, aan hun ouders of aan elkaar. Deze diversiteit aan bronnen staat toe om verschillende vertogen met elkaar te contrasteren. Ten tweede betreft het minderjarigen, wat me toestaat om ook leeftijd op te nemen als een categorie van analyse. Tot slot laten de bronnen toe om voorzichtige conclusies te trekken over het tijdsbesef van kansarme jongeren in de eerste helft van de twintigste eeuw, los van de carcerale context. Ik bespreek achtereenvolgens de tijd als een ruilmiddel, het ordenen van de tijd en de impact van opvattingen over leeftijd op de opsluitingsbeleving. Tot slot ga ik in op het toekomstbeeld van de jongeren, waarbij een belangrijk verschil aan het licht komt tussen jongens en meisjes.

---

³ Diana Medlicott, ‘Surviving in the Time Machine: Suicidal Prisoners and the Pains of Prison Time’, *Time & Society* 8 (1999) 211–230, aldaar 226. Mijn cursief.

⁴ Zie bijvoorbeeld Keesha M. Middlemass en Calvin John Smiley, ‘Doing a Bid: The Construction of Time as Punishment’, *The Prison Journal* 96 (2016) 793–813.

⁵ Sylvie Humbert e.a. ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection “Droit, société et risque” (Paris: L’Harmattan 2012).

⁶ Alyson Brown, ‘Doing Time: The Extended Present of the Long-Term Prisoner’, *Time & Society* 7 (1998) 93–103.

⁷ Of is dat een typische opmerking van een zevenentwintigjarige onderzoekster over de idee van het ‘echte’ leven? Zie voor deze reflectie Gleason, ‘Avoiding the agency trap’, 458.

Ik neem Gabrielles brief als vertrekpunt, maar interessant genoeg liep er in het Rijksopvoedingsgesticht van Mol een tijdgenoot van Gabrielle rond die in zowat alles een tegengestelde sociale betekenis aan tijd gaf. Archieven bevat soms eigenaardigheden, en het toeval wil dat deze jongen niet alleen een tijd-, maar ook een naamgenoot van Gabrielle was. Hij heette Gabriel.⁸

Tijd als een valuta

Cette semaine j'ai eu une mention honorable, et Monsieur le Directeur m'a dit que si je continuais ainsi qu'au nouvel an je serai auprès de vous.
Gabrielle

Voor sociale historici is de geschiedenis van tijd in de negentiende en begin twintigste eeuw onlosmakelijk verbonden met E.P. Thompsons analyse over de opkomst van 'timed labour'. In tegenstelling tot de 'task oriented labour' wordt met de 'timed labour' geen betaling aangeboden voor het vervullen van een bepaalde *taak*, maar wordt er een betaling voorzien per eenheid *tijd*. Arbeiders verkopen dan een deel van de 'eigen' tijd aan een werkgever. Aan de werkgever om erop toe te zien dat deze tijd efficiënt wordt benut. Niet de taak primeert dan, maar de waarde van de tijd omgezet in geld. In Thompsons woorden: "time is now currency: it is not passed but spent".⁹ De opkomst van arbeidstijd kwam in een stroomversnelling met de industrialisering en de schaalvergroting van efficiënte arbeid in de fabrieken, gesymboliseerd door de discipline van de kloktijd. Azrini Wahidin gebruikt dit idee van tijd als een ruilmiddel ook in de gevangeniscontext. Tijd is daar een ruilmiddel dat kan worden gebruikt als techniek voor een verdere bestraffing wanneer er extra dagen worden opgeteld bij de duur van de opsluiting, of omgekeerd, als beloning wanneer de termijn kan worden verkort.¹⁰ Wahidins idee om Thompsonstijd toe te passen op de penitentiaire context is inspirerend maar verdient verdere uitdieping op empirisch én theoretisch niveau. Het is deze betekenis van tijd als ruilmiddel in een penitentiaire context die ik hier wil uitdiepen.

---

⁸ Omwille van de privacybescherming veranderde ik de namen van de jongeren, maar de jongen en het meisje die ik hier Gabriel en Gabrielle noem, zijn wel degelijk naamgenoten, zoals François en Françoise dat bijvoorbeeld zouden zijn, of Ferdinand en Fernande.

⁹ E. P. Thompson, 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism', *Past & Present* 38 (1967) 56–97, aldaar 61.

¹⁰ Azrini Wahidin, 'Time and the Prison Experience', *Sociological Research Online* 11 (2006), aldaar 6.2 <<http://www.socresonline.org.uk/11/1/wahidin.html>> [geraadpleegd 3 juni 2019].

Om met dit laatste te beginnen: vervangen we in Thompsons vergelijking de ‘arbeid’ door ‘opsluiting’, zouden we kunnen spreken van een ‘tijdgeoriënteerde’ opsluiting en een ‘taakgerichte’ opsluiting. Die eerste past in het bestraffingsidee van het klassieke strafrecht. De opsluiting is een strafrechtelijke veroordeling bij wijze van boetedoening die tijd afneemt van het leven en hierop een vooraf bepaalde termijn plakt. De opsluitingstijd wordt dan gedefinieerd door de termijn die de rechter er heeft opgeplakt. Daartegenover zou men voor het sociaal verweer kunnen spreken van een ‘taakgeoriënteerde opsluiting’, i.e. een opsluiting die niet als doel op zich geldt, maar als middel wordt ingezet om de betrokkene tot inkeer of tot verbetering te brengen. De termijn is niet op voorhand vastgesteld, maar is afhankelijk van de tijd die nodig is om het doel te bereiken. In die zin zijn deze twee soorten opsluiting analoog aan wat Thompson de taakgerichte en de tijdgerichte arbeid noemt.

Maar het interessante is nu net dat de verschuivingen in deze ideeën voor arbeid en opsluiting een tegengestelde evolutie vertonen doorheen de negentiende en vroeg twintigste eeuw: waar arbeid verschuift van taak- naar tijdgeoriënteerd, verschuift de opsluiting van tijd- naar taakgeoriënteerd. Steeds meer dienen gevangenen om de gevangenen tot inkeer te brengen, en dit is a fortiori zo bij de jongeren. Want in tegenstelling tot de gevangenen, die nog wel een vastgestelde termijn krijgen opgelegd, is de opsluitingstermijn van de jongeren volledig afhankelijk gemaakt van hun verbetering. Wat in de heropvoedingsinstellingen vooraf is gedefinieerd is niet de te besteden tijd, maar de te vervullen taak: de verbetering. Hoewel er ook in de gevangenen de idee van inkeer en verbetering heerste, lag de klemtoon daar toch nog meer op de te besteden *tijd* in plaats van het te behalen *doel*.

In het geval van de heropvoedingsinstellingen was deze “tijd als ruilmiddel” dus nog prominenter aanwezig dan in een gevangenis. De opsluiting had geen vooraf bepaalde termijn, maar duurde tot de jongere verbeterd was. Dit gebeurde vanuit de logica om de maatregel volledig op maat te kunnen maken van de jongere met inachtneming van diens evolutie.¹¹ De termijn hing dus af van het gedrag dat de jongere vertoonde in de instelling. Jongeren konden hun ‘tijd’ verdienen door zich te schikken naar de interne reglementen en zo te bewijzen dat ze verbeterd waren. Ze kregen hiervoor wekelijkse evaluaties, die om de zes maanden gebundeld werden in de halfjaarlijkse rapporten die de kinderrechters ontvingen om op de hoogte te blijven van de evolutie van hun ‘beschermdelingen’. Op basis daarvan konden de rechters beslissen over te gaan tot een vervroegde vrijlating. Het is hier dat de noties van ‘tijd’ en opsluiting verschillen van een reguliere gevangenis. Een cellulaire opsluiting is vanaf haar ontstaan ingegeven door de idee dat de eenzaamheid noopt tot inkeer en tot een verbetering leidt (zie hoofdstuk 6),

---

¹¹ De Koster, François en Massin, ‘Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et “irréguliers”’, 289–290; François, *Guerres et délinquance juvénile*, 263.

maar evenzeer is er de gedachte dat de opsluitingstijd geldt als een straf daar het tijd is die men aan iemands leven ontnemt. De lengte van de opsluiting is immers afhankelijk van de ernst van het misdrijf dat gepleegd werd. In de heropvoedingsinstellingen was de lengte van de opsluiting losgekoppeld van de aanleiding van de interventie. De tijd die een jongere moest doorbrengen in opsluiting was volledig afhankelijk van de verbetering die hij of zij zou vertonen. Het gebrek aan een vooraf bepaalde opsluitingstermijn had veel rechtsonzekerheid tot gevolg voor de jongeren, die op voorhand nooit wisten hoe lang ze in de ‘gerechtelijke molen’ zouden verdwijnen.¹² In dat opzicht vertoonde de betekenis van tijd in de heropvoedingsinstellingen meer overeenkomsten met wat Thompson de ‘taakgerichte’ arbeid noemt dan met de ‘tijdgeoriënteerde’ arbeid: de opsluiting duurde tot de verbetering volbracht was.

Om de jongeren continu aan te moedigen hun gedrag op peil te houden, bestonden er drie mechanismen. Ten eerste werden de evaluaties elke zondag publiekelijk afgeroepen. Dit kon uitmonden in een openbare pluim of blaam (cfr. hoofdstuk 4). Ten tweede konden de jongeren bij meerdere erevermeldingen opklimmen naar een betere afdeling. Betere afdelingen brachten hen niet alleen dichterbij de uiteindelijke vrijlating, maar zorgden ook voor een betere kwaliteit van de opsluitingstijd zelf. Goede secties genoten namelijk privileges zoals meer vrije tijd, een wandeling of een extra rantsoen sigaretten. Het derde mechanisme is het geld dat de jongeren verdienden voor hun geleverde arbeid in de werkplaatsen van de instelling. De stijging van het geld is een indicatie van hun gedrag in de werkplaats.¹³ Dit geld werd systematisch op hun spaarboekje gezet en kregen ze bij vrijlating.¹⁴ Geld, tijd en arbeid waren voor de jongeren dus op twee manieren verbonden: met goed gedrag in de werkplaats konden ze (beperkt) geld verdienen maar konden ze ook toewerken naar een verkorting van de opsluitingstijd. Uit hun egodocumenten blijkt dat ze nauwelijks bezig waren met dit geld. Met hun opsluitingstijd des te meer. De klassieke verhouding tussen arbeidstijd en loon is in de carcerale context dus anders.

Op theoretisch niveau zien we dus in de carcerale context een verschuiving van een ‘*tijdgerichte*’ opsluiting naar een ‘*doelgerichte*’ opsluiting, tegengesteld aan de trend die zich voordoet in arbeidspraktijken. Voor Thompson was de verschuiving in de verhouding tussen arbeid en tijd onlosmakelijk verbonden met de manier waarop de arbeidersbeweging eisen formuleerde. Met de opkomst van de tijdsgerichte arbeid, kwam er ook een andere manier van strijd tegen de nieuwe verhouding tussen arbeid, verloning en tijd, noteert Thompson: “As the new time-discipline is imposed, so the workers begin to fight, not against time, but about it”.¹⁵ De sociale strijd verzette zich niet langer tegen

---

¹² De term ‘gerechtelijke molen’ komt van De Koster, *Weerbaar, weerspannig of crimineel?*, 198.

¹³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 91.

¹⁴ Om het te kunnen opnemen, hadden ze evenwel tot hun 25ste instemming nodig van de kinderrechter. François, *Guerres et délinquance juvénile*, 285.

¹⁵ Thompson, ‘Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism’, 85.

het idee van arbeid en tijd *an sich*, maar richtte zich nu op de lengte van de arbeidstijd, in België bijvoorbeeld gesymboliseerd door de strijd om de veertiguren-werkweek of de 8/8/8 campagne van de BWP. Had de verschuiving inzake opsluitingstijd ook een impact op de manier waarop de gedetineerden en de omgeving hiermee omging?

In de periode voor de Kinderbeschermingswet zien we in smeekbedes om een vervroegde vrijlating een grote focus op de gespendeerde tijd. Adeline bijvoorbeeld, opgesloten in de Staatsweldadigheidsschool van Sint-Andries Brugge, schreef in haar brief aan de directeur: “je prend la respectueuse liberté de vous adressé une demande je suis condamné le 6 juillet 1911 pour 3 ans Monsieur le Directeur veuillez s'il vous -plais fair quelque chose pour moi. Si je pourrais partir avec mes 2 ans.”¹⁶ Toen ze zich enige tijd later nog steeds in opsluiting bevond, herinnerde ze de directeur aan haar verzoek “J'ai fait mes 2 ans depuis le 6 de mois de juillet”¹⁷. In haar verzoek waren natuurlijk ook andere argumenten opgenomen – de zorg voor haar vader, de belofte om werk te zoeken – maar specifiek inzake tijd verschilt haar brief van brieven uit een latere periode. In 1927 bijvoorbeeld schreef Mevrouw J., moeder van een opgesloten jongen, “wel verwonderd” te zijn dat de rechter geen vrijlating uitsprak gezien ze was ingelicht over het goede gedrag van haar zoon. De verwachtingen over de voorwaarden van de vrijlating waren duidelijk veranderd: de verbetering was veel belangrijker geworden dan de absolute tijd die al in opsluiting was doorgebracht.¹⁸ Ook in een ander element schemert dit door. In de periode voor de Kinderbeschermingswet zagen de ouders en jongeren de opsluiting als een ‘boetedoening’ voor een inbreuk. “Ik weet dat ik heb misdaan maar ik heb er toch voor geboet nietwaar,” schreef François aan de directeur in 1908.¹⁹ Het getuigt van een andere logica dan Ghislaine, die in 1957 schreef “voilà 7 mois que je suis à Bruges et mon caractère s'est fort amélioré et ma conduite est bonne”.²⁰ In hun onderhandelingen over de opsluitingstermijn voegden de jongeren en de ouders dus een extra dimensie toe: de verbetering die reeds was bewerkstelligd. In die zin formuleerden zij hun onderhandelingen meer in een paradigma dat overeenkwam met de taakgerichte opsluiting dan met de tijdgerichte opsluiting.

Er zijn grofweg twee tactieken waar te nemen die jongeren toepasten om te onderhandelen over hun resterende tijd: ze probeerden de instelling ervan te overtuigen dat hun gedrag verbeterd was, of ze probeerden de omstandigheden te creëren waarin ze een goede beoordeling konden krijgen. Ten eerste was er een groep jongeren die anderen

---

¹⁶ RAB, M35 1355, Dossier 385, Brief op 06/04/1913.

¹⁷ RAB, M35 1355, Dossier 385, Brief op 07/09/1913.

Zie ook: “j'ai été condamnée pour deux ans et j'ai déjà fait 14 mois”, RAB, M35 1339, Dossier 61, Brief s.d.

¹⁸ RAAB, M65 602, Dossier 3178, Brief van moeder aan directeur op 08/05/1926.

¹⁹ In principe gaat het om zijn periode in tewerkstelling in een werkplaats, niet om opsluiting *an sich*, maar de idee is wel dezelfde. RAG, M44 1866, Dossier 3654, Brief op 20/07/1908.

²⁰ RAB, M24 902, Dossier 2080, Brief aan de rechter op 21/01/1958.

wilden overtuigen dat ze verbeterd waren, en dus een vrijlating verdienden. Hendrik bijvoorbeeld, in 1927 in Mol geplaatst nadat zijn ouders uit hun ouderlijke macht waren ontzet, schreef verwonderd te zijn nog geen gunst te hebben ontvangen “daar ik mijn zesde eereta[f]el bijna behaald heb, en Geachte Heer ik hoop wel dat het een belooning voor mij zal zijn want ik ben hier den 2e juni 1 jaar”.²¹ Merk op dat Hendrik dus ook de lengte van zijn opsluiting vermeldde, maar deze termijn een betekenis verschafte door het te koppelen aan zijn evaluaties. Louis somde zelfs zijn hele reeks evaluaties op in zijn brief aan de rechter ; “voilà six mois passé que je suis ici à Mol éducation, et j'ai toujours eu une conduite exemplaire. Voici Mr le Juge mes notes: TB.B.TB.TB.AB.B.AB.B.AB.B.B.B.TB.B.B.TB.”²² Het feit dat de jongeren expliciet hun evaluaties aanhaalden in hun verzoeken, bewijst dat ze heel goed wisten wat van hen verwacht werd. In tegenstelling tot Veerle Massin, die betwijfelde of de meisjes zich überhaupt bewust waren van de educatieve doelen van de instelling²³, meen ik dat de jongeren zich wel bewust waren van de bestaansreden van de instelling – met die nuance dat ze, zoals duidelijk werd uit hoofdstuk 7, zich vooral bekommerden om hun verbetering tijdens de opsluiting en niet op lange termijn.

Het behalen van goede evaluaties verschafte hun bovendien ook eigenwaarde en zelfs trots. Dit is vooral te merken in brieven die de jongeren naar huis schreven. “Tu ne reconnaîtras plus le fils d'il y un an; il est complètement changé, au physique et surtout au moral,” schreef Alphonse.²⁴ Omgekeerd heerste er ook duidelijk de verwachting bij de ouders dat hun kind zou veranderen door een verblijf in de instelling. Toen Isidoor aan zijn ouders had laten weten dat hij sterk veranderd was en hoopte op een vrijlating, schreven zijn ouders een brief aan de directeur van ROG Mol om af te toetsen in welke mate hun zoon effectief veranderd was. “Want als hij nog zo[u] zijn gelijk tevooren zo[u] ik er niet aan beginnen.”²⁵ De directeur beaamde dat er tegenwoordig veel verbetering viel aan te stippen, en dat het er nu op aankwam om te leren volharden in de goede richting. Alphonse vermeldde bovendien niet alleen zijn goed gedrag en zijn verbetering, maar ook zijn geloof in het systeem: “Maar lieve zuster nu ben ik zeker dat ik het kwaad ontwent zal zijn. Gij kunt wel denken zoo 6 maanden tusschen 4 blinde muren zitten zonder huis of kruis te zien als dat wel veel verandering moet brengen in mijn hart. En lieve zuster tot hiertoe ben ik nog niet gestraft geweest. En op 6 maanden nog niet gestraft gij kunt wel denken hoe ik mij gedraag.”²⁶ De brief van Alphonse is een opmerkelijk vroeg

---

²¹ RAAB, M17 464, Dossier 5140, Brief aan de Procureur op 01/06/1928.

²² RAAB, M17 676, Dossier 7751, Brief aan kinderrechtter 26/08/1957.

²³ Massin, ‘Hearing the voices’.

²⁴ RAAB, M17 463, Dossier 5130, Brief aan zijn vader, 13/12/1927.

²⁵ RAAB, M17, ROG Mol 464, Dossier 5143, Brief van ouders aan directeur, 09/09/1928.

²⁶ RAG, M44, CG Gent 1847, Dossier 3464, Brief aan zijn zus op 06/08/1902.

voorbeeld van de koppeling van opsluiting aan verbetering bij de jongere, want ze dateert uit 1902.

Maar tegenover deze optimistische voorbeelden waren er evengoed jongeren die de wanhoop nabij waren: hoe kon een verblijf tussen vier muren hen tot beterschap brengen? “Il ne faut pas vous étonnez si l'on devient mauvais dans un cachot,” schreef Cornelia aan haar kinderrechter.²⁷ “Je ne parle pas personnellement pour moi seul mais pour beaucoup d'autres!” voegde ze er nog aan toe. Anderen werden ontmoedigd door het besef dat hun best doen niet volstond om goede nota's te halen, zoals Auguste die mistroostig aan de directeur schreef dat hij telkens het verwijt kreeg geen goed gedrag te vertonen “mais ci ma conduite que j'ai menée [a]u quartier n'étais pas bonne vraiment je ne sais pas ce que je dois faire”.²⁸

Indien de jongeren zich niet konden beroepen op een reeks goede evaluaties om hun verzoek kracht bij te zetten, stelden ze hun doelen bij en richtten ze zich op een ander niveau: het weghalen van de barrières die hen verhinderden goed gedrag te vertonen. Désiré bijvoorbeeld vroeg om te mogen veranderen van sectie “car dans cette section ça ne me va pas trop bien, avec mes éducateur (sic)”.²⁹ Sommige jongens wensten te veranderen van beroep, Marie vroeg om de resterende opsluitingstijd op haar kamer te mogen doorbrengen zodat ze niet door anderen zou worden opgejut,³⁰ voor (een andere) Désiré daarentegen was de enige manier om zich correct te gedragen omgeven te worden door anderen.³¹ Via deze kleine ingrepen probeerden de jongeren er enerzijds voor te zorgen dat ze hun tijd in de instelling goed konden doorbrengen, anderzijds hielp het hen ook om hun vrijstelling te bespoedigen door goed gedrag. Onder de jongeren kon dus zowel hoop als wanhoop heersen. Sommigen geloofden in de weg naar hun verbetering, anderen keerden zich ontmoedigd af.

Het ordenen van de tijd: kloktijd, sociale tijd, *outside* en *inside* time

Als het aankomt op tijd in een disciplinerende instelling, wordt vaak gewezen op de symbolische rol die Foucault toekent aan het uurrooster. Dat is namelijk een van de

---

²⁷ RAB, M24, ROG Brugge 860, Dossier 359, Brief op 17/12/1947.

²⁸ RAG, M44, CG Gent 1868, Dossier 3679, Brief aan directeur 04/04/1907.

²⁹ RAAB, M17 682, Dossier 7783, Brief aan de directeur op 15/03/1958.

³⁰ RAB, M24 830, Dossier 3, Geciteerd in een brief van de zuster aan de directeur, s.d., rond 1927.

³¹ RAAB, M17 521, Dossier 5858, Brieven aan zijn opvoeder P., s.d. rond 1937.

instrumenten die de instelling ter beschikking staan om een grotere discipline op het lichaam op te leggen. Het uurrooster reguleert minutieus waar en hoe een lichaam zich op elk moment van de dag moet bevinden.³² Het uurrooster was natuurlijk onlosmakelijk verbonden met de instelling. Het minutieus voorschrijven waar de jongeren zich op elk moment van de dag moesten bevinden en wat ze moesten doen, was evenzeer een kwestie van disciplineren als van veiligheid. Voor de heropvoedingsinstellingen had het invullen en controleren van de tijd ook een belangrijke morele waarde: niet-ingevulde tijd zou alleen maar leiden tot onzedige gedachten. Werken zou moraliseren (zie p. 437). Doorheen de jaren werd de balans tussen werk en vrije tijd evenwichtiger, maar zoals Massin schrijft, had dit ook tot gevolg dat de controle over het gedrag van de jongeren steeds ingrijpender werd, aangezien nu ook hun vrije tijd actief werd ingevuld door de instelling: “Petit à petit, les (maigres) heures qui étaient réservées aux temps libres sont elles aussi soigneusement organisées”.³³ Toch dienen ook twee tendensen te worden beklemtoond die het Foucaultiaanse beeld enigszins nuanceren. Ten eerste werden sommige uurroosters niet noodzakelijk rigoureuzer, maar net flexibeler. Het voetbalspel op woensdagnamiddag bijvoorbeeld geen vaste uurregeling, maar het uur werd aangepast aan de lengte van de dagen. De daaropvolgende douche werd dan afhankelijk van het voetbalspel.³⁴ Ten tweede moet in verband met de idee van een controlerend en efficiënt tijdsgebruik gewezen worden op een opmerking van de directeur van ROG Mol in het blad *L'éducation surveillée*. Daarin wees hij op het belang van vrijetijdsactiviteiten om het monotone karakter van de opsluiting te doorbreken.³⁵ De ‘distractions’ werden dus niet gelegitimeerd met het oog op de observatie, hun pedagogische waarde, hun rol om de jongeren af te houden van onzedige gedachten of hun nut voor de toekomst van de jongeren, maar gewoon in hun eigen recht. Het wijst erop dat de instellingen zich bewust waren van het monotone karakter van de opsluiting en dit probeerden te remediëren. In zekere zin kan men dit ook zien als een manier om opstandigheid te vermijden, maar het discours is toch geheel anders dan een latere brochure uit 1966, waarin expliciet de vraag werd gesteld naar de “rol van vrijetijdsbesteding in de etiologie van jeugddelinquentie”, “het gebruik van vrijetijdsbesteding in de preventie” en in de heropvoeding, zoals enkele bijdragen aan het colloquium heetten. De bijdragen aan het colloquium baden in een functionalistisch discours, veel meer dan te zien in het citaat

---

³² Foucault, *Discipline and punish. The Birth of the Prison*, 149–153.

³³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 264–273, 277.

³⁴ Zie RAAB, M17, 323: Dagindelingen, Brief van directeur Meyers aan de minister van justitie, 28/02/1959, “Bijlage 5. Woensdagnamiddag. Geen vaste regeling, het uur van het voetbalspel wordt aangepast aan het lengen der dagen en 's zomers na 17u. plaats te vinden. De uren van het stortbad volgen die aanpassing.”

³⁵ L. Michel, ‘Établissement d'éducation pour élèves difficiles de Mol-Centre’, *L'éducation surveillée* 6 (1947) 84–86, aldaar 85.

van de directeur Michel zoals hierboven geciteerd.³⁶ Overigens gingen de roosters ook steeds meer variatie vertonen. Zondagen verschilden altijd al van andere weekdays, maar gaandeweg werden andere lessen gegeven op andere weekdays, werd ook zaterdag anders ingevuld, en gingen ook de secties onderling steeds meer variatie vertonen.³⁷

Wat het dagrooster en het minutieus regelen van het gaan en staan van de jongeren voor hen zelf betekende, is moeilijk in te schatten. Hoewel het rooster vaak als een van de ‘pains of imprisonment’ wordt gerekend, moet ook worden opgemerkt dat veel jongeren nog een schoolgaande leeftijd hadden. Uitgerekend de school wordt door E.P. Thompson aangehaald als een instelling die zijn subjecten al onderwierp aan kloktijd nog voor het gemeengoed werd in de arbeidswereld.³⁸ Voor meisjes uit de Franse middenklasse eind negentiende eeuw noteert Marilyn Himmesoëte dat hun dagen beheerst werden door “daily schedules and timetables”.³⁹ Ook historisch pedagogen wijzen erop dat de school de tijd structureerde door lessen en speeltijden.⁴⁰ De school is echter geen permanentie in het leven van jongeren: de schooltijd vult slechts enkele uren per dag en kent schoolvakanties. Bovendien lieten uitgerekend de gedetineerde jongeren zich vaak opvallen door hun lak aan disciplinerende tijd, hetzij door als landloper of bedelaar te worden opgepakt, hetzij doordat ze bijvoorbeeld door hun ouders werden aangegeven wegens een uitbundig nachtleven. Zulke jongeren vertoonden in die zin gelijkenissen met de respondenten uit het onderzoek van Nina Cope, die onderzoek voerde naar de tijdsbeleving van minderjarige gedetineerden vandaag de dag. Deze jongeren hadden het bijzonder moeilijk met dit tijd-discipline facet van de opsluiting precies omdat het vaak ging om schoolverlaters die voordien over een zee van zelf in te vullen tijd beschikten.⁴¹ Waar Alyson Brown opmerkte dat de opsluiting voor hoogopgeleide gevangenen een grote shock was door de *materiële* deprivaties⁴², was voor de vrijgevochten jongeren in mijn onderzoek het totale gebrek aan zelfbeschikking misschien nog een grotere shock dan de materiële deprivaties.

---

³⁶ *Loisirs et délinquance juvénile: Colloque des vendredi 22 et samedi 23 octobre 1965 à Liège* (Brussel: Centre d'étude de la délinquance juvenile 1966).

³⁷ De andere invulling van de weekdays houdt waarschijnlijk verband met de introductie van de 45-urige werkweek, die voor de opvoeders een ander arbeidsregime vroegen. Zie hierover bijvoorbeeld de dienstorders in RAAB, M17, 33, Dienstorder van 17/03/1956 en 13/06/1959.

³⁸ Thompson, ‘Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism’, 84.

³⁹ Marilyn Himmesoëte, ‘Writing and Measuring Time: Nineteenth-Century French Teenagers’ Diaries’, in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 147–168, aldaar 147.

⁴⁰ Depaepe e.a., ‘Over pedagogisering gesproken... vanuit het perspectief van de pedagogische historiografie’, 71.

⁴¹ Nina Cope, ‘It’s No Time or High Time’: Young Offenders’ Experiences of Time and Drug Use in Prison’, *The Howard Journal of Criminal Justice* 42 (2003) 158–175, aldaar 160.

⁴² Brown, ‘Doing Time’, 95.

Het uurrooster was echter niet volledig losgekoppeld van de ‘outside’ time. Zondag als ‘dag des Heren’ bleef behouden in die zin dat er geen arbeidstijd voorzien was. Ook was het rooster lichtjes anders afhankelijk van het seizoen. In de winter moesten de jongens bijvoorbeeld iets later opstaan dan in de zomer en zoals gezien werd het einde van het voetbalspel bijvoorbeeld niet vastgeklonken in kloktijd, maar in ‘natuurlijke’ tijd. Het is aannemelijk dat de invloed van de seizoenen in landbouwkolonies zoals ROG Ruiselede of Beernem een grotere impact hadden op de structurering van de tijd en de uurroosters aangezien de tijdsbesteding daar grotendeels in openlucht plaatsvond, in tegenstelling tot de arbeid in de industriële en ambachtelijke werkplaatsen van Mol. Uit dagboeken blijkt namelijk dat vrouwen uit stedelijke dan wel rurale gebieden hun tijd anders conceptualiseerden.⁴³ Welke eventuele verschillen er bestaan tussen heropvoedingsinstellingen die waren ingeplant in een stedelijke dan wel rurale context, moet nog onderzocht worden. Hetzelfde geldt voor de evolutie van de materiële infrastructuur: de komst van elektrische verlichting in plaats van gaslampen moet vermoedelijk een impact hebben gehad op het tijdsbesef – vooral in de winter –, maar naar de precieze aard van deze verandering is het nog raden.

Een andere manier waarop de ‘externe’ tijd van belang was voor de ‘interne’ tijdsbeleving, waren de feestdagen. Nieuwjaar was de periode waarin veel jongeren wensen stuurden naar hun ouders en omgekeerd, en ook na de opsluiting bleef de directeur nieuwjaarswensen ontvangen van ex-gedetineerden. Verschillende kinderen vervulden ook hun plechtige communie tijdens de opsluiting; een aanwijzing dat ook binnen de gevangenismuren het mensenleven werd geordend volgens de heilige sacramenten. Het is vooral interessant om zien hoe deze feestdagen aanleiding waren voor de jongeren om zichzelf voor te nemen te veranderen. Nieuwjaarsresoluties en de paasbiecht waren hierin belangrijk. Gabriëlle bijvoorbeeld schreef om haar best te doen zich beter te gedragen “c’est la résolution que j’ai prise en commençant l’année”.⁴⁴ Maar voornemens konden evengoed worden ingegeven door gebeurtenissen eigen aan de opsluiting: bestraffingen, een medegedetineerde die vertrok, of een verjaardag die herinnerde aan de sociale normen die gepaard gingen met een oudere leeftijd (cfr. infra).

Het breukpunt in de tijd dat expliciet naar voren treedt, is het moment waarop de periode in het rijksopvoedingsgesticht zou eindigen. Dit was in veel gevallen de meerderjarigheid. Veel jongeren behandelden deze datum dan ook als een mantra waarop de verlossing zou komen, dit in hun onderlinge briefwisseling, hun briefwisseling met de directie of naar hun ouders. Het belang van deze datum is bijvoorbeeld te zien in

---

⁴³ Katie Holmes, ‘Marking Time: Australian Women’s Diaries of the 1920s and 1930s’, in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 169–196, aldaar 189.

⁴⁴ RAB, M24, 834, Dossier 26, Brief op 05/01/1931.

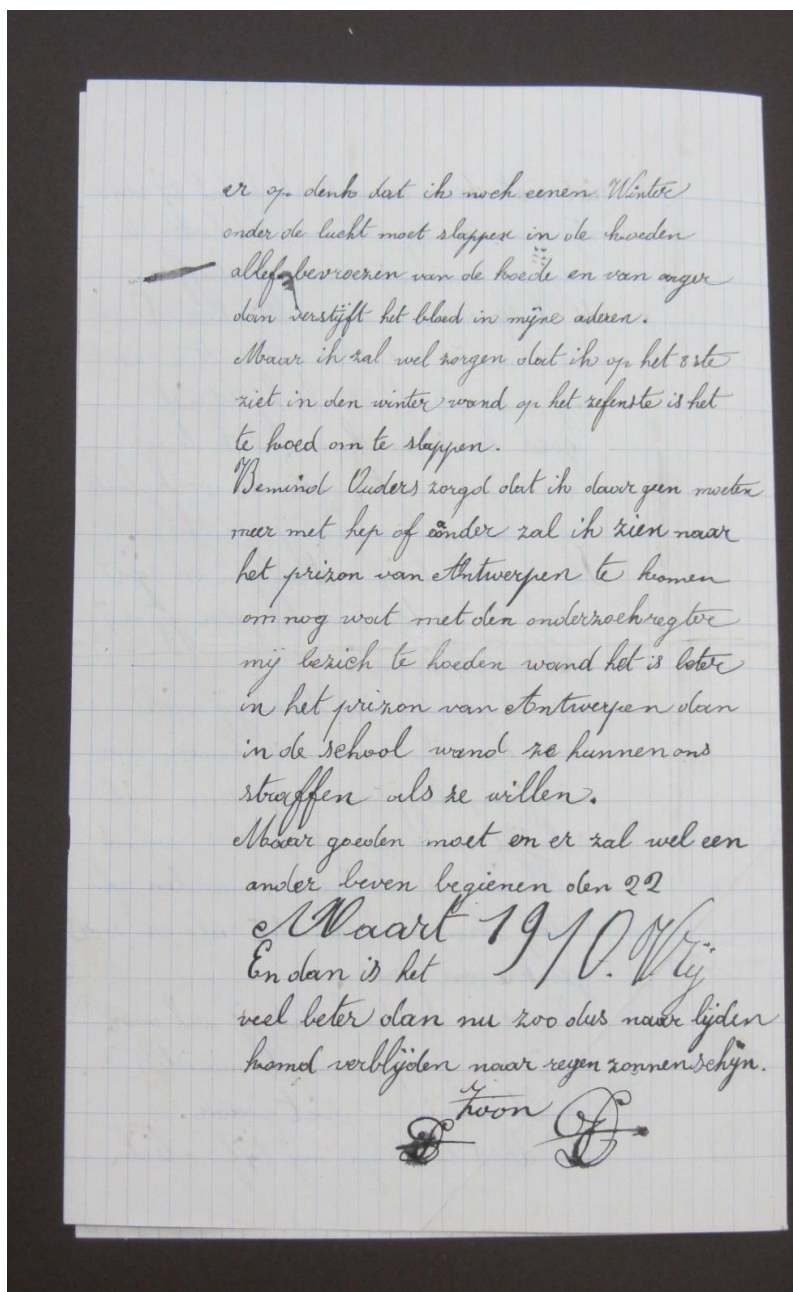
een brief die Tobie in 1905 wilde sturen aan zijn ouders. In vergelijking met zijn normale handschrift, is de datum van zijn vrijlating in gigantische letters geschreven (Figuur 15).

De jongeren waren niet de enigen die wachtten op hun vrijlating. Ook de ouders gaven in hun brieven blijk van het wachten op hun kinderen. De moeder van Clément bijvoorbeeld schreef aan de directeur dat het wachten haar zwaar viel. “Voilà déjà quatre ans que j'en suis séparée et si vous pouvez en juger; se sont quatre années qui m'ont paru un siècle”.⁴⁵ Ze merkten dat ze het wachten niet meer zelf in de hand hadden, maar probeerden er niettemin op alle mogelijke manieren invloed op uit te oefenen om de wachttermijn te verkorten. Niettemin verschilde het wachten van de ouders van het wachten dat de opgesloten jongeren beleefden. Voor de ouders was het wachten pertinent aanwezig, maar daarnaast gingen ze ook noodgedwongen verder met hun leven: rekeningen dienden betaald te worden, andere kinderen vereisten zorg, relaties werden onderhouden. Ik zou niet zover durven gaan als hun wachten een bijkomstigheid te noemen, maar het wachten maakte deel uit van hun leven. Voor Gabrielle en voor zoveel andere jongeren wás het wachten haar leven.

---

⁴⁵ RAAB, M17, 579, Dossier 6993, Brief op 16/07/1948.

Figuur 15 Brief van Tobie: Maart 1910: VRIJ (RAG, M44, 1908, Dossier 4074, brief s.d. (tussen 1905 en 1910).

Carcerale tijd is dan geen tijd die zich ontvouwt volgens de gebruikelijke richting 'voorwaarts', maar een tijd die zich 'achterwaarts' ontvouwt, stelt Michèle Clavier. "Un 'temps' à rebours" noemt ze het.⁴⁶ Dit wordt duidelijk in de talrijke brieven van de jongeren waarin ze de tijd opdelen in zo klein mogelijke eenheden om het voortschrijden van de tijd te kunnen meten. Gabrielle sprak van maanden, andere jongeren drukten de tijd uit in dagen, zoals Marie die naar haar ouders schreef: "encore 447 jours"⁴⁷. Sommige brieven waren zelfs niet enkel gedateerd op de dag, maar op het moment van de dag.

Het aftellen van de dagen heeft iets wanhopigs, maar het kan

ook empowerend werken. "Punitive sanctioning through the imposition of waiting is met in its most extreme forms when a person is not only kept waiting but is also kept ignorant

⁴⁶ Michèle Clavier, 'De l'inutile à l'inattendu: pour une écologie évangélique du temps.', in: Sylvie Humbert e.a. ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection "Droit, société et risque" (Paris: L'Harmattan 2012) 131-141, aldaar 134.

⁴⁷ RAB, M24, M24 830, Dossier 3.

as to how long he must wait, or even of what he is waiting for”, schrijft Barry Schwartz.⁴⁸ Een verkorting van de opsluitingstermijn was zeer onzeker, en de enige zekerheid op een vrijlating waarover de jongeren beschikten, was hun meerderjarigheid. Door hiernaar af te tellen, konden ze de onzekerheid van de opsluitingstermijn wegnemen. Maar feit blijft wel dat er een grote kloof kan gapen tussen de objectief en de subjectief verstreken tijd. Het is ook in deze context dat kan gesproken worden van wat Diana Medlicott “horrible mismatch” noemt tussen het eigen tijdsbewustzijn en de reële voortgang van de tijd, die allebei op andere snelheden voortschrijdt. De tijd in de opsluiting is dan ook vaak een ‘dode tijd’, “those stretches of time which are emptied of events and human interaction”.⁴⁹ Sommige jongeren gaan hun tijdsbesef volledig afmeten aan de hand van de tijd die ze reeds doorbrachten in opsluiting, zoals Gabrielle.

Leeftijd en sociale normen: tussen kinderlijke onschuld en volwassen plichtsbesef

Concevez-vous qu’une jeune fille de vingt ans
puisse sans révolte ni murmure accepter d’être en
cellule les trois-quarts du temps?
Gabrielle

Daar ik nu ook begin man te worden en alles
begrijp wat ik moet doen en laten vraag ik u
Mijnheer den Bestuurder deze droevige vragen
nogmaals te herhalen aan mijheer P. om binnen 5-6
weken te mogen vertrekken
Gabriel

Uit verschillende brieven blijkt dat de jongeren zich zeer bewust waren van hun leeftijd, zoals in de hier geciteerde uittreksels uit de brieven van Gabrielen Gabrielle. Het doel van hun schrijven was bij Gabriel en Gabrielle hetzelfde: hun vrijlating bepleiten. Hun leeftijd op het moment van schrijven was hetzelfde: negentien jaar. En toch gaven ze allebei een andere betekenis aan hun leeftijd en de opsluiting. Gabrielle wees erop dat een cel geen plek was voor een “jeune fille”. Meer nog, ze schreef ook dat het feit haar hele jeugd tussen vier muren te hebben doorgebracht, haar verbitterd had achtergelaten. Voor haar betekende de opsluitingstijd dus bovenal een verlies van haar jeugd. Gabriels brief getuigt

---

⁴⁸ Barry Schwartz, ‘Waiting, Exchange, and Power: The Distribution of Time in Social Systems’, *American Journal of Sociology* 79 (1974) 841–870, aldaar 862.

⁴⁹ Medlicott, ‘Surviving in the Time Machine’, 216.

impliciet ook van de idee dat een leeftijdsfase wordt afgesloten, maar hij geeft dit een heel andere plaats in zijn brief. Zijn nakende “man-zijn” impliceerde voor hem dat hij “alles [begreep] wat ik moet doen en laten”, voldoende reden dus voor de vrijstelling. Gabriel en Gabrielle gingen dus allebei anders om met datgene wat de minderjarige gedetineerden verbond: hun jeugd.

Hierna onderzoek ik hoe jongeren en ouders betekenis gaven aan de constructie van leeftijd en gevoel. Ik onderscheid drie facetten: het instrumenteel gebruik van leeftijd, verschillen in het conceptuele idee van leeftijd an sich en tot slot het bewustzijn van de jongeren over hun jeugd als een aparte leeftijdsfase. Dat opvattingen over kinderen en jeugd veranderen doorheen de tijd, is al langer gemeengoed in de historiografie.⁵⁰ Recenter pleitten onderzoekers ook voor leeftijd als een ‘useful category of historical analysis’⁵¹, net als gender of klasse. De titel refereert bewust aan Joan Scott’s baanbrekende artikel over gender.⁵² Net als gender wordt leeftijd opgevat als een sociale constructie die doorheen de tijd varieert afhankelijk van het cultureel systeem waar het deel van uitmaakt – inclusief de machtsrelaties. Hoewel het recente themanummer over leeftijd als een categorie van analyse deze *age studies* een nieuw élan gaf, is er tot nog toe weinig geweten over hoe kinderen en jongeren zelf hun leeftijd conceptualiseren en gebruiken.

Instrumenteel gebruik van leeftijd: “Vader, het verstant komt toch met de jaren, niet?”

Het instrumenteel gebruik van de leeftijd in brieven van jongeren en hun ouders gaat terug op de opvattingen over leeftijd die het (jeugd)recht stutten. Van oudsher geassocieerd met het zuivere, werd aan kinderen vaak een onschuld toegedicht, ook in het strafrecht. De idee van de *doli incapax* behelsde dat jongeren niet in staat waren om doelbewust kwaad te doen.⁵³ Het was reeds in de Middeleeuwen reden voor een verzachtende omstandigheden, ook toen jongeren nog onder hetzelfde strafrecht werden berecht. In de negentiende eeuw werd ook het onvermogen om te onderscheiden tussen goed en kwaad aangehaald als reden voor verzachtende omstandigheden (“oordeel des onderscheids”). De Kinderbeschermingswet van 1912 die jongeren van het reguliere

---

⁵⁰ Het startschot van deze strekking was Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Points Histoire 20 (Paris: Éd. du Seuil 1975). Zie ook John R Gillis, *Youth and history; tradition and change in European age relations, 1770-present* (New York: Academic Press 1974). Voor een schitterende recente reflectie hierop, zie Willem Frijhoff, ‘Historian’s discovery of childhood’, *Paedagogica Historica* 48 (2012) 11–29.

⁵¹ Maynes, ‘Age as a Category of Historical Analysis’.

⁵² Joan W. Scott, ‘Gender: A Useful Category of Historical Analysis’, *The American Historical Review* 91 (1986) 1053–1075.

⁵³ Margo De Koster, ‘Kroniek. Jongeren en criminaliteit: Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52 (2010) 310–319, aldaar 315.

strafrecht onttrok, was een uiting van de associatie van kinderen met onschuld enerzijds, hun vatbaarheid voor manipulatie en tegelijk hun vatbaarheid voor verbetering. Opvattingen over het kind schipperden dan ook tussen de onschuld van het kind, zijn vatbaarheid voor manipulatie of kinderen die reeds bedorven waren.

Dat kinderen en hun ouders deze onschuld beargumenteerden vanuit de jeugdige leeftijd van hun kind, is al aangetoond.⁵⁴ Maar de gedetineerden van de rijksopvoedingsgestichten waren niet zozeer *kinderen*, als wel *jongeren*: zij bevonden zich net in de transitieperiode van kind naar volwassene. Zij konden zich dan ook beroepen op twee beelden: de kinderlijke onschuld of het groeiende plichtsbesef. De ouders van Peter schreven bijvoorbeeld “zij hebben hem wel opgesloten maar grote feiten heeft hij niet misdaan hij was toen nog een kind wilde alleen met schepen weg, zijn verst[a]nd was toen nog niet helemaal ontwikkeld nu is hij 20 jaar en tis te hopen dat alles nu voorbij is”⁵⁵. De ouders van Peter gaven zo aan dat zij met de ontwikkeling van hun kind ook verwachten dat deze meer plichtsbesef en verantwoordelijkheidsgevoel heeft ontwikkeld, exact wat sommige jongeren ook zelf aanhalen om hun vrijlating te bepleiten, zoals Gabriel. Ook Isidoor schreef na zijn aankomst in het waarnemingsgesticht van Mol: “Vader, het verstant komt toch met de jaren, niet?”⁵⁶

Het argument dat het opgroeien leidt tot meer plichtsbesef had ook een keerzijde. Het kon door anderen worden gebruikt om jongeren te wijzen op hun plichten. Zo werd Gustave door een vriend gewezen op zijn verantwoordelijkheid: “Ge zijt nu toch al oud genoeg om te begrijpen dat het anders niet zoude kunnen gaan als iedereen zoo maar zijn eigen gedacht zou willen doen.”⁵⁷ Het was overigens ook een idee dat de jongeren zelf internaliseerden. Zo schreef Lucien “maintenant que j'aurai 19 ans le 5 novembre je veux prendre une autre ligne de conduite”.⁵⁸ Met de oudere leeftijd werd dus een verandering op het innerlijke domein verondersteld. Het is moeilijk om hierin een historische lijn te vinden. Ik vond reflecties over de samenhang tussen fysieke en morele groei doorheen alle bestudeerde segmenten van de twintigste eeuw. Vast staat in ieder geval dat jongeren en hun ouders actief inspeelden op de opvattingen rond onschuld, plichtsbesef, de grens tussen kindertijd, jeugd en volwassendom en wat dit onderzoek aantoonde: de transitie die ermee gepaard ging.

Maar hierin is het eveneens interessant om te kijken naar de manier waarop leeftijd werd geconceptualiseerd in de brieven van de ouders. Het feit dat kinderen – en vooral

---

⁵⁴ Dorien Campforts, ‘Son excuse est dans sa jeunesse.’ Jongeren en jeugddelinquentie in het Gentse Quartier de Discipline vanuit een gezinsperspectief, 1887-1921’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12 (2015) 31-52.

⁵⁵ RAAB, M17, 577, Dossier 6954, Brief van moeder aan directeur op 01/02/1950.

⁵⁶ RAAB, M65, 637, Dossier 3653, Brief op 05/05/1927, Leestekens door mij toegevoegd.

⁵⁷ RAAB, M65, 602, Dossier 3178, Brief van een vriend aan Gustave, 10/06/1927.

⁵⁸ RAAB, M17, 579, Dossier 6976, Brief aan de kinderrechtter, s.d., rond 1947.

zonen – konden bijdragen aan het familie-inkomen was een traditioneel argument in de pleidooien voor vrijlating, en vaak ligt het inkomen van de jongeren zelfs aan de basis van een conflict tussen ouders en jongeren.⁵⁹ Wat een specifieke blik op leeftijd ons leert, is dat veel ouders in hun verzoekschriften de plek van de jongere in het gezin vermeldden. Zeker als het de oudste van het gezin betrof, werd gewezen op zijn of haar verantwoordelijkheid voor het gezinsinkomen, niet alleen door de ouders maar ook door de jongeren zelf, zoals Jean-Bapiste: “daarmee kom ik u die gunst te vragen voor de verrandere van sectie omdat ik zoo gauw mogelijk nar huis zoo kunnen gaan en mijn ouders te kunnen bijstaan. Ik ben den oudsten van 7 kinderen, dus is mijne plaats hier niet.”⁶⁰ Ook Gabriel, eerder aangehaald, is hiervan een voorbeeld. De ouders maakten dus actief gebruik van het concept leeftijd in hun argumentatie; niet als een ‘burgerrechtelijke’ of een psycho-biologische leeftijd, maar een ‘relatieve’ leeftijd: de plek van de jongens in het gezin. Niet alleen Rouvroy had dus alternatieve opvattingen over het concept van leeftijd (cfr. hoofdstuk 1). Ook de ouders gaven er hun eigen invulling aan.

Bewustzijn over de eigen leeftijd: “passer toute ma jeunesse entre quatre murs”

Behalve die ‘relatieve’ leeftijd, zijn veel jongeren zich niettemin bewust van hun jeugdige leeftijd als een voorbijgaande fase. Gabriëls opmerking is hiervoor illustratief: jonge meisjes zouden hun tijd niet moeten slijten in een kloostercel. Het interbellum is een periode waarin ongehuwde meisjes steeds meer autonomie verwerven. Hun eigen inkomen uit arbeid verschaft hun ruimte voor consumptie, de amusementsvormen worden toegankelijker, ongehuwde jonge vrouwen worden zichtbaarder in het straatbeeld. Het is precies deze autonomie die de burgerlijke klassen tegen de borst stuit, en vaak ook de ouders, die niet alleen een deel van het loon van hun dochters mislopen maar ook vrezen voor de familiale reputatie door te losbandig gedrag. Ook Gabriel verzucht overigens spijtig dat hij “zijne jonge jaren moet doorbrengen in de school”⁶¹. Dat de jongeren zich bewust waren van hun leeftijdsfase, is dus niet alleen het gevolg van een institutionele opdeling, maar ook een maatschappelijke tendens. Dit bewustzijn werd ook door andere onderzoeksters waargenomen, en dan vooral vanaf het interbellum, toen de periode tussen de kindertijd en het volwassendom steeds meer geassocieerd werd met vrijetijd en beschouwd werd als een ‘gouden tijd’.⁶² Dit blijkt onder meer uit het

---

⁵⁹ Odem, *Delinquent Daughters*, 172; De Koster, ‘Ongepast gedrag van jonge vrouwen’, 116.

⁶⁰ RAAB, M17 464, Dossier 5139, Brief op 21/10/1928.

⁶¹ RAAB, M17 467, Dossier 5177, Brief van 01/05/1930.

⁶² Birgitte Søland, ‘Employment and Enjoyment. Female coming of age experiences in Denmark 1880s-1930s’, in: Mary Jo Maynes, Birgitte Søland en Christina Benninghaus ed., *Secret gardens, satanic mills: placing girls in European history, 1750-1960* (Bloomington, IN: Indiana University Press 2005) 254–268.

onderzoek van Søland naar de Deense context. Toch dient gezegd te worden dat dit Deense onderzoek gebaseerd is op memoires, waardoor er een kloof zit tussen het herinnerde en het beleefde verleden. Mijn bronnen betreffen documenten die werden opgetekend *tijdens* de beleving van hun jeugd.

Een andere zin uit Gabrielles brief wijst op haar besef dat haar jeugd eindig is: “le fait de passer toute ma jeunesse entre quatre murs m’a tellement aigrie”.⁶³ Het is in die periode dat vrouwelijkheid in toenemende mate wordt geassocieerd met jong zijn, schrijft Katie Holmes voor de Australische context: “In the discourse on femininity, it was the youthful body that was allowed to be visible, the body which denied the ravages of age and bore no suggestion of biological time, of maternity, menstruation or the passing years”.⁶⁴ Ook dicht bij huis wordt dit opgemerkt. In Nederlandse huwelijksadvertenties verschijnt in de jaren twintig naast klassieke criteria zoals een stabiel inkomen en respectabiliteit ook een nieuw criterium: “a youthful appearance”.⁶⁵ Stokvis linkt dit aan de aantrekkingskracht van sport en gezondheid in het interbellum. De toenmalige ‘cult of health’ is belangrijk, maar voor Gabrielle was er ook een extra dimensie in het spel: het gegeven van de opsluiting. Gabrielles verbittering over het verwelken van haar jeugd kan in verband worden gebracht met wat Wahidin schrijft over tijd en gevangenschap: “the experience of time is structured by the knowledge of our mortality which imparts an urgency to our use of time. Thus the essence of time-punishment, is time which cannot be recaptured”.⁶⁶ Uit hedendaags onderzoek blijkt dat dit gevoel van de onherroepelijk verloren tijd nadrukkelijker aanwezig is bij oude gevangenen, omdat zij sterker worden geconfronteerd met het verouderingsproces en zich aan een moeilijke re-integratie verwachten gezien hun hoge leeftijd.⁶⁷ Jonge gedetineerden daarentegen zouden betere *coping* strategieën kunnen ontwikkelen juist omdat zij nog hun hele leven voor zich hebben na de vrijlating, schrijft Nina Cope.⁶⁸ Voor Gabrielle was dit echter allerm minst het geval. Voor haar was haar jeugd voorbij.

Behalve de idee van een verdwijnende jeugd, is er ook een andere manier waarop jongeren zich gevoelig toonden voor leeftijd en opsluiting. De opsluiting betekende per definitie een verlies van autonomie, maar in de jaren vijftig linken de jongeren een gebrek aan autonomie steeds meer met kinderlijkheid. In de jaren vijftig bijvoorbeeld beklagden de jongens in ROG Mol zich over het vroege slapensuur tijdens de zomer: “Om 21u15 zijn

---

⁶³ RAB, M24, M24 834, Dossier 26, Brief aan de directeur op 19/03/1930.

⁶⁴ Holmes, ‘Marking Time’, 181.

⁶⁵ Pieter R.D. Stokvis, ‘Dutch Matrimonial Advertisements from 1825 until 1925: Changing Self-Portraits and Partner Profiles’, in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 373–386, aldaar 385.

⁶⁶ Wahidin, ‘Time and the Prison Experience’, 4.2.

⁶⁷ Diete Humblet en Tom Decorte, ‘Detentiebeleving door oudere gevangenen in België’, *Panopticon* 34 (2013) 267–283.

⁶⁸ Cope, “It’s No Time or High Time”.

we tebed (sic) en moeten we zwijgen dat is goed voor jongens van 7 à 8 jaar maar niet voor jongens van 17, 18, 19 jaar.”⁶⁹ Dit werd ook volmondig beaamd door de opvoeders, die zich akkoord verklaarden met deze klacht. De jongelingen voelden zich hiermee duidelijk een afgescheiden groep van de kindertijd, die ze ontgroeid waren. Hun opsluiting beroofde hen sowieso al van hun autonomie, maar het slapensuur symboliseerde nog een laatste restje zelfbeschikkingsrecht waarmee ze zich onderscheidden van jonge kinderen. Voor het eerst werd dus de leeftijd gebruikt als argument om een verzoek te beargumenteren dat betrekking had op de omstandigheden in opsluiting. Ook in Brugge zien we de link tussen autonomie en leeftijd. Zo schreef Josée: “ik ben wel een beetje beschaamd om mezelf omdat ik al 19 jaar ben, en dat ze me dan nog moeten komen [h]alen en terugbrengen”.⁷⁰ Hoewel jongeren al sinds het interbellum steeds autonomer werden – vooral als ze een loon verdienden –, werd dat toen bovenal als een probleem ervaren. Het feit dat de jongeren in de jaren vijftig zelf wijzen op de autonomie die verondersteld wordt bij hun leeftijd, en dat dit ook beaamd wordt door de opvoeders, wijst op een mentaliteitsverschuiving ten aanzien van leeftijd en zelfbeschikking.

Hoop, wanhoop, toekomst: uitkijken naar de toekomst of het aftellen van de dagen

C'est encore bien long cinq mois, attendre, toujours attendre mais j'enrage d'attendre depuis 4 ans moi, et ma patience commence à s'émousser joliment. J'ai tenu bon jusqu'à présent vous dis-je mais tiendrais-je encore longtemps, encore cinq mois ?

Gabrielle

Nu ben ik uiterst tevreden, omdat ik mij graag aan 't Belgisch leger zou ver[meerd]eren (...) Zie daar mijn droom, mijne verwachting. Zie hoe die gunst mij overheerscht, met het hoofd in de lucht en den arm vooruit!

Gabriel

De fragmenten uit de brieven van Gabrielle en Gabriel geven allebei uitdrukking aan het breukpunt in de tijd waar de jongeren naar uitkijken: hun vrijlating. De manier waarop

---

⁶⁹ RAAB, M17, map 324, incidenten en beveiliging, brief van de directeur aan de Minister van Justitie op 30/05/1959.

⁷⁰ RAB, M24 900, Dossier 2068, Brief aan de kinderrechtter op 14/12/1959.

ze de opsluitingstijd in afwachting van hun vrijstelling invullen, verschilt echter fundamenteel. Voor Gabriëlle bestond de opsluitingstijd in het aftellen van de dagen, Gabriel kon uitkijken naar een toekomst. Het ‘wachten’ verschilde dus tussen een hoopvol en een wanhopig wachten. Het soort ‘wachten’ kon het verschil maken tussen het passief ‘doden van de tijd’ of het actief gebruik van de tijd; de idee dat het huidige wachten niets méér is dan een ‘blocking of action’, zoals socioloog Giovanni Gasparini schrijft, of de mogelijkheid om er een ‘equipped waiting’ van te maken: “time is filled so as to reduce its costly or unpleasant effects”.⁷¹ Hierna onderzoek ik de wisselwerking tussen het toekomstbeeld en de tijdsbeleving tijdens de opsluiting. Ik ga niet in op de manieren waarop jongeren in de praktijk vrijkwamen (vervroegde vrijlating, dienstbetrekking, legerdienst, terugkeer naar familie e.d.m.), evenmin behandel ik welke factoren een rol speelden in het beslissingsproces (hun gedrag, thuissituatie, het beleid van een rechter, ...). Deze vraagstukken zijn in de literatuur afdoende behandeld.⁷² Wat hierna voor mij van belang is, is de vraag hoe de jongeren hun toekomst percipieerden tijdens de opsluiting, welke vorm dat toekomstbeeld had, hoe dit interfereerde met hun tijdsbeleving en hoe ze hierop een invloed wilden uitoefenen.

Beroepsvorming

De literatuur heeft gewezen op de gegenderde aard op de beroepsvorming in de instellingen: jongens werden voorbereid op het fabrieksleven, meisjes werden klaargestoomd voor huishoudelijk werk. Arbeid nam al van oudsher een belangrijke rol in in de heropvoedingsinstellingen, maar beleidsmakers zagen het werk in de eerste plaats als een instrument voor de morele verheffing van de jongeren. In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam er niettemin kritiek van tijdgenoten op de focus van de instellingen op de productiviteit van de jongeren en van het gebrek aan een gedegen en gevarieerde opleiding. Toch werden deze discussies vooral gevoerd over jongensinstellingen, en in mindere mate over de meisjesinstellingen. In de meisjesinstelling van Brugge werd in theorie werk gemaakt van een verbeterde beroepsvorming, maar op basis van de enorme hoeveelheden schoenen, hemden en andere producten die de meisjes afleverden, concludeert Massin dat deze beroepsactiviteiten “s’apparentent plus à des activités de production que de ‘formation’”.⁷³

Een gelijkaardige gedetailleerde berekening voor de jongensinstellingen is vooralsnog niet beschikbaar. Zonder de abominabele werkomstandigheden voor zowel jongens als meisjes te willen vergoelijken, is er echter wel een verschil merkbaar tussen de jongens-

---

⁷¹ Giovanni Gasparini, ‘On Waiting’, *Time & Society* 4 (1995) 29–45, aldaar 35.

⁷² Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 245, 429; Massin, *Protéger ou exclure?*, 437.

⁷³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 254.

en meisjesinstellingen inzake werk en tijdsbeleving. Bij jongens was er namelijk meer variatie in de arbeid. De jongensinstellingen kenden verschillende werkplaatsen, zoals een schoenmakerij, metaalbewerking of tuinbouw. Deze variatie laat ook zijn sporen na in de bronnen. In ROG Mol bevatten de dossiers vanaf de jaren twintig steeds meer verzoeken van de jongeren om te mogen veranderen van beroep, wat erop wijst dat de jongeren zelf een actievere agens voor de dag konden leggen in de invulling van hun tijdsbesteding. De verzoeken om verandering van werkplaats werden omhuld met verschillende argumentaties, maar het wijst er alleszins op dat de jongens tijdens hun opsluiting er het beste van wilden maken. De vaakst aangehaalde argumenten waren de sociale relaties met de andere leerlingen in de werkplaats of de werkmeester, de gezondheid, en een enkele keer werd het bovendien beargumenteerd met oog op de toekomst: “j'avais demandé de p[ou]voir travailler au jardin, alléguant que plus tard, ce que j'aurais appris ici pourrait me servir car j'ai un oncle en France qui s'occupe de culture et je pourrais l'aider d'ici quelques années”.⁷⁴ Los van het feit of hun verzoek wel of niet werd ingewilligd, en los van het feit dat het wellicht een keuze betrof tussen Scylla en Charibdis, suggereert het bestaan van de verzoeken dat de jongens een verandering van atelier *mogelijkachtten* en dat zij daarmee, in hun perceptie, een (minimale) controle over hun eigen tijd konden uitoefenen. Bij de meisjes trof ik geen enkel verzoek aan om te mogen veranderen van atelier.

Vanaf de jaren vijftig kwam er steeds meer aandacht voor vorming en werd het mogelijk voor de meisjes om via correspondentie cursussen te volgen.⁷⁵ Het gevolg van zo'n tijdsbesteding laat zich rechtstreeks lezen in de brieven. Marie wachtte vol ongeduld op haar eerste les secretaressewerk, en Suzanne liet zich zelfs in een brief ontvallen “excusez-moi de mon retard pour vous écrire mais je n'aie pas beaucoup de temps. Car je fais des cours de repassage”.⁷⁶ Weinig tijd hebben als men in opsluiting vertoeft, verschilt radicaal van de monotone en eindeloze opsluitingstijd zoals gevangenen die vaak ervaren.⁷⁷ Het is hier dat de toekomstperspectieven en de tijdsbeleving verband houden: de overtuiging dat de opsluiting dus ook een nuttige tijdsbesteding kon zijn, had een rechtstreeks gevolg voor de anders eindeloze en monotone opsluitingstijd. Het vinden van betekenis in de opsluiting wordt in hedendaags onderzoek aangehaald als een belangrijke factor in het ontwikkelen van een goede mentale gezondheid tijdens de

---

⁷⁴ RAAB, M17 466, Dossier 5169, Brief aan de directeur op 10/05/1928.

⁷⁵ Massin, *Protéger ou exclure?*, 244. Deze lessen werden evenwel nooit vermeld in de evaluaties van de meisjes, wat erop wijst dat er nog steeds weinig belang werd gehecht aan de professionele vorming van de meisjes, stelt Massin (p. 264).

⁷⁶ RAB, M24 902, Dossier 2077, Brief op 23/02/1958.

⁷⁷ A. Brown, “‘Doing Time’: The Extended Present of the Long-Term Prisoner”, *Time & Society* 7 (1998) 93–103.

opsluiting.⁷⁸ Omgekeerd was het voor die jongeren die vóór hun opsluiting al wel een zekere opleiding hadden genoten. Voor hen betekende de opsluiting stilstand, zoals Marguerite aan de directeur schreef: “je continue ma sténo de temps en temps, pour ne pas oublier mes quelques connaissances”.⁷⁹

Een toekomst als werkkracht: de onwillige dienstmeid en de dromende soldaat

Zoals in hoofdstuk 6 reeds kort werd aangestipt, bestond de mogelijkheid om de jongeren na hun opsluiting nog niet meteen naar hun familie te laten terugkeren, maar hen in een dienstplaats te werk te stellen. Twintig per cent van de meisjes kwam meteen na hun vrijlating terecht in zo’n dienstbetrekking. Voor sommigen was dit een prettig vooruitzicht. Odette bijvoorbeeld schreef opgewekt aan haar peter en meter:

Met welke vreugde schrijf ik u dezen brief om u te laten weten dat ik binnen eenige dagen weggaan, ik ga als kindermid daar ik gaarne kinderen zie. Het is Mijnheer den Directeur die dat gedaan heeft en ook de zusters omdat al een heele tijd goed mijn best doen ik heb al vijftien biens.⁸⁰

Voor haar voelde het duidelijk als een gulle beloning voor haar goed gedrag; een beloning die niet alleen werd omgezet in verkorting van de opsluitingstijd, maar ook in de belofte van een kwalitatieve toekomst. Toch blijkt uit veel andere brieven dat de meisjes het niet bepaald zagen als een aantrekkelijk vooruitzicht, hoewel het voor sommigen nog wel steeds een te prefereren optie was boven de opsluiting. Marie bijvoorbeeld gaf in een brief aan de directeur toe dat ze zich vroeger niet altijd enthousiast uitliet over het idee om een betrekking te vragen, maar was na twee en half jaar in Brugge toch van gedachten veranderd:

je viens vous demander de bien vouloir me placer [dans] un service, n’importe lequel. Évidemment j’ai manifesté un certain dédain pour cet emploi, mais je sens que c’est là que je serais heureuse. La vie de servitude n’est pas tout de rose, mais qui n’a pas de lutte à soutenir.⁸¹

Léa wond er geen doekjes om: “je n’ai aucune aptitude pour servir ‘MADAME’,”⁸² schreef ze aan haar ouders. Volgens Christa Matthys gaven stedelijke meisjes de voorkeur aan

---

⁷⁸ Esther F.J.C. Van Ginneken, ‘Doing Well or Just Doing Time? A Qualitative Study of Patterns of Psychological Adjustment in Prison’, *The Howard Journal of Criminal Justice* 54 (2015) 352–370, aldaar 363.

⁷⁹ RAB, M24 859, Dossier 348, Brief aan de directeur op 10/10/1947.

⁸⁰ RAB, M24 837, Dossier 66.

⁸¹ RAB, M24, 830, Dossier 3.

⁸² RAB, M24, 839, Dossier 85.

een job die meer persoonlijke vrijheid toestond, zoals fabriekswerk.⁸³ Fabriekswerk vond ik niet terug in mijn bronnencorpus, maar enkele brieven uit de jaren vijftig maakten wel gewag van de mogelijkheid tot werk in een restaurant of café.⁸⁴

Hoewel uit mijn database blijkt dat ongeveer een tiende van de jongens in dienst werd geplaatst, vind ik hier weinig referenties aan terug in hun egodocumenten. Vaker voorkomend waren toespelingen op een optie die voor de meisjes niet beschikbaar was: het leger. Het negentiende-eeuwse lotelingsysteem gold voor iedere twintigjarige, en de dossiers uit de Gentse jeugdgevangenis bevatten dan ook systematisch de documenten met de loting. In 1902 werd dit vervangen door een systeem van vrijwilliger. In 1909 kwam er een opeising van één zoon per gezin, al snel gevolgd door de algemene dienstplicht vanaf 1913.⁸⁵ Verschillende jongens wachtten niet af tot ze een oproepingsbrief kregen, maar dienden een verzoek in om als vrijwilliger het leger te vervoegen. Christiaens schrijft dat de instellingen voorzichtig omsprongen met de vrijwillige dienst aangezien er 'morele bekwaamheid' geëist werd.⁸⁶ Uit de analyse van mijn dossiers blijkt dat er, niet verwonderlijk, een hoge piek is in aanvragen rond de Tweede Wereldoorlog. Maar ook Gabriel, die werd opgesloten in 1927, beargumenteerde dat het leger voor hem een uitweg zou kunnen zijn om de instelling voor zijn eenentwintigste te kunnen verlaten.⁸⁷ Uit zijn tweede verzoek blijkt daarenboven dat het niet zomaar gaat om het aftellen tot hij *weg* kan uit de instelling, maar het toewerken *naar* een toekomst: "Zie daar mijn droom, mijne verwachting. Zie hoe die gunst mij overheerscht, met het hoofd in de lucht en den arm vooruit!" Ook bij andere jongens was het leger niet zomaar een uitweg, als wel een manier om "toch nog wat [te] kunnen worden."⁸⁸ Natuurlijk zal deze optimistische toon zijn verzoek alleen maar geloofwaardiger hebben gemaakt en het succes ervan in de hand hebben gewerkt. Toch zijn er opvallend weinig meisjes bij wie ik een vurige wens naar

---

⁸³ Christa Matthys, "Laet u niet verleiden door de glans der rykdommen": het huwelijksgedrag van dienstboden in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw, in: *Leven in de Lage Landen: historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland: jaarboek 2010* (Acco 2010) 101–119.

⁸⁴ Josée schreef: "het liefst van al zou ik graag in een restaurant (sic) gaan" en Liliane beschreef het als een optie die haar beschikbaar was, zonder er evenwel een voorkeur voor uit te spreken: "is er iemand komen vragen of ik niet in een café wou komen werken als serveuse". RAB, M24 900, Dossier 2068, Brief aan de kinderrechtter op 02/12/1959; RAB, M24 899, Dossier 2065, Brief aan haar verloofde op 10/01/1959.

⁸⁵ Bepaalde veroordelingen konden leiden tot de uitsluiting van de dienstplicht wegens 'onwaardigheid'. Dit kon misschien van toepassing zijn op sommige jongens die veroordeeld waren voor 1912, maar na 1912 vielen de geplaatste jongeren hier niet onder aangezien ze 'maatregelen' kregen opgelegd, en geen veroordeling (of geen langdurige veroordeling, soms wel politiestrafen). Hugo van Eecke en Leopold Smout, *Dienstplicht. Militaire dienst en dienst uit gewetensbezwaar*. Algemene praktische rechtsverzameling (Gent: Story-Scientia 1980) 5–13, 112.

⁸⁶ Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 256.

⁸⁷ M65 629, Dossier 3532, Brief op 14/03/1930.

⁸⁸ "wanneer ik bij 't leger zou zijn zou ik toch nog wat kunnen worden", RAAB, M17 464, Dossier 5147, Brief op 17/08/1928.

een concreet toekomstbeeld terugvond, in tegenstelling tot de verzoeken van jongens om het leger te vervoegen. Het leger bleek voor de jongens een begeerlijker alternatief dan een dienstbetrekking voor de meisjes.⁸⁹

De verschillen in de toekomstperspectieven van jongens en meisjes roept vragen op over de wisselwerking tussen leeftijd en gender als historische categorieën. Onder historici van adolescentie en jeugd wordt erkend dat de verschillende leeftijdsfases andere invullingen kenden volgens gender en klasse. Toegang tot voortgezet onderwijs bijvoorbeeld zorgt voor een verlenging van de jeugdfase vooraleer het volwassen leven, met de daaraan verbonden verantwoordelijkheden, begint.⁹⁰ Maar gezien de toegang tot onderwijs vooral voorbehouden was voor de gegoede klasse en – tot de jaren zeventig⁹¹ – voor jongens, was de betekenis van leeftijd anders voor burgerlijke jongens dan voor meisjes uit de arbeidersklasse. Klasse en leeftijd worden dan ook gezien als op elkaar inwerkende assen van verschil. Maar de toekomstperspectieven van de opgesloten jongeren laten zien dat de verplichte burgerdienst evenzeer een impact had op het concept leeftijd. Meisjes gingen van het schoolgaande leven naar het werkende leven; jongens hadden hier met hun burgerplicht nog een transitiefase bij.

In de praktijk betekende het dat de jongens een concreter beeld hadden van wat de toekomst zou brengen dan meisjes, die meteen na hun vrijlating afhankelijker waren van hun thuissituatie of werkgelegenheid voor de invulling van hun toekomst. Meer dan bij jongens, vinden we in egodocumenten van de meisjes een somber toekomstbeeld terug. De enige toekomst die ze zich konden inbeelden, was een toekomst geformuleerd in een tegenstelling aan het heden: weg uit de instelling. De toekomst was abstract en bestond in feite alleen maar in haar contrast met het heden. Bij Gabriëlle bijvoorbeeld, zoals bij veel meisjes, heerste slechts de wil om alle leed van deze “vreselijke opsluiting” achter zich te kunnen laten. Haar toekomst was dus beter dan het heden, maar het was een toekomst die wordt geformuleerd in hoe ze *niet* zal zijn. Voor sommige meisjes bood zelfs denken aan de toekomst geen soelaas. “Je ne crois plus à rien, car mon avenir est gâché”, schreef Marie aan haar ouders. Ook Juliette en Léa gaven blijk van een somber toekomstbeeld.⁹² Maar zoals aangehaald in de inleiding, bestond er in Brugge een parallel circuit van communicatie: de clandestiene briefjes. In die briefjes spraken de meisjes zich ook uit over hun toekomst, zij het in minder fatalistische termen.

---

⁸⁹ Voor een vroegere periode zie Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 256; François, *Guerres et délinquance juvénile*, 285. Christiaens merkt evenwel op dat de aanvraag weinig in trek was.

⁹⁰ Gillis, *Youth and history; tradition and change in European age relations, 1770-present*, 102.

⁹¹ Toch wat de UGent betreft. Zie UGent Memorie, ‘Vrouwelijke studenten in cijfers’, *Dossier: Vrouwelijke studenten aan de UGent* (2011) <<https://www.ugentmemorie.be/artikel/4-vrouwelijke-studenten-in-cijfers>> [geraadpleegd 7 oktober 2019].

⁹² Juliette schrijft “Oh mère je suis si seule mon cœur est si gonflé d’amertume l’avenir est si noir” RAB, M24, 835, Dossier 844. Madeleine legt de schuld bij haar ouders : “Ah ! je vous l’ai dit et et ne cesserai de le redire vous m’avez tout brisée mon avenir mon bonheur vous m’avez tout pris tout tout” RAB, M24, 839, Dossier 85.

Een toekomst met elkaar

Bij de analyse van de clandestiene briefjes in termen van de tijdsopvattingen van de meisjes dienen zich twee vaststellingen aan: 1) de verwijzingen naar hun verleden waren zeldzaam, maar uit verschillende elementen blijkt dat de meisjes wel degelijk bezig waren met hun toekomst, 2) hun toekomst definieerden ze niet in termen van arbeid, maar in termen van het relationele.

Een eerste manifestatie van hun bekommernis om de toekomst is het veelvuldig uitwisselen van adressen, wat erop wijst dat bij de meeste meisjes wel de intentie bestond om contact te blijven houden.⁹³ Hierbij werd ook al geanticipeerd op mogelijke tegenstand, waarbij Léa aan Marie-Thérèse voorstelde om onder een schuilnaam te schrijven:

Je t'ai promis d'écrire a ton père a Anvers et à ta mere à Bruxelles je te jure que je le ferai. Quand je l'aurai fait à Anvers je l'enverrai une carte avec une belle jeune fille. Aussitôt que j'aurai écrit à Bruxelles je t'enverrai une carte avec des fleurs. Sur la carte avec une jeune fille je signerai Joanne Sanciers (...) autre Gisèle.⁹⁴

Welke factoren de meisjes als een eventuele hindernis zagen in het ontrollen van hun eigen toekomstplannetjes, wordt mooi weergegeven in een brief van Ghislaine aan haar vriendin. Ghislaine mocht zich over haar moeder dan zelfverzekerd uitlaten ("elle peut me retenir jusque 21 ans mais après je ferait a ma façon et plus personne ne me retiendra"), tegenover Jeanne toonde ze een vlaag van onzekerheid: "Jeanne si par hasard tu ne me voudrais pas dehors – on n'en sais jamais que tu changerais d'idée –, tu m'écira du moin de temp en temp pour me donner un peut de tes nouvelles." Er staat nog net geen vraagteken bij de laatste zin, maar het zou er perfect in kunnen passen. Ghislaine herpakt zich erna en uit een verholen bedreiging: "si tu ne me voulait pas, alors je me méconduirai seul et je me rendrais mal exprès."⁹⁵ Haar toekomst en haar motivatie om zich goed te gedragen laat ze dus afhangen van haar toekomstmogelijkheid met Jeanne.

In die brief aan Jeanne doet Ghislaine ook een uitspraak over inkomensverwerving: "Quand a aller avec les hommes, j'irais si tu le veux puisque c'est pour gagner de l'argent et cet argent je le renverrais a ma mère comme cela elle ne se doutera de rien."⁹⁶ Voor een periode van intensieve strijd tegen zedeloosheid en prostitutie, is dit een opmerkelijke

---

⁹³ In welke mate dit ook effectief gebeurde blijft de vraag. In sommige brieven die de meisjes schreven naar de directeur na hun vrijlating, maken ze wel melding van hun vroegere medegedetineerden, waarmee ze bleven corresponderen of elkaar opzochten.

⁹⁴ RAB, M24, 839: Dossier 85.

⁹⁵ RAB, M24, 839: Dossier 91

⁹⁶ RAB, M24, 839: Dossier 91

uitspraak. Deze strijd tegen zedeloosheid richtte zich vooral op de onderste laag van ongeschoolde arbeiders, waarbij de vrouwelijke seksualiteit systematisch in verband werd gebracht met normenvervaging en zedenverwildering. De manier waarop Ghislaine het onderwerp aansnijdt, zonder inleidende woorden, klaarblijkelijk zonder schaamte ook, doet vermoeden dat ze niet veel boodschap had aan het verhevigde moreel offensief en de verstrengde seksuele normen vanuit de burgerlijke klasse. Deze bevinding werd ook uitvoerig gedocumenteerd door Julie Carlier, die onderzoek deed naar seksualiteitsbeleving van de arbeidersklasse aan de hand van gerechtelijke dossiers. Uit haar onderzoek bleek een duidelijk verschil tussen het burgerlijk discours en dat van de arbeidersklasse.⁹⁷ Ghislaine ziet "aller avec les hommes" echter ook niet volledig zonder problemen: "Dit ma petit Jeanne, si j'ai un peu de succès, tu ne serais pas jalouse hein Jeanette"⁹⁸. Niet zozeer de morele bezwaren tegen occasionele prostitutie duiken op in haar discours, maar wel de impact die dit zou kunnen hebben op haar relatie met Jeanne.

In het algemeen leek een dienstbetrekking een mindere reputatie te hebben bij de meisjes. De mening van Léa werd al aangehaald. Ook Rosalie uit zich in een *billet clandestin* minder enthousiast over het idee dat haar minnares een betrekking zou aannemen.

Poesje u vrage mij wat u moet doen bij uw ouders gaan of wel in dienst gaan ewel ...
po[e]poes luisterd ik wil niet hebben dat u in dienst gaat nee poes ge moet u niet
gaan af[m]at[t]en om wat geld te verdienen ge moogt bij uwe ouders terug gaan ik
wil hebben dat ge gerust moogt leven want u zijt nog zoo jong en u heb al zoo veel
moeten lijden nietwaar liefste poes doe ... goed uw best nu, en zoo gauw mag [z]ijn
bij uwe ouders terug te keeren poeske.⁹⁹

In Rosalies briefje klinken twee dingen door: niet het werken op zich is een probleem, maar een betrekking als dienstmeid is klaarblijkelijk veeleisender dan een andere job. Beter is het om nog thuis te wonen en een baan te hebben. Ten tweede is het intrigerend dat Rosalie expliciet verwijst naar de jonge leeftijd en de idee dat daar geen lijden bij hoort. Léa's mening om "MADAME" te dienen werd hoger al aangehaald, maar ook voor haar vriendin is ze dat toekomstperspectief niet zo genegen. Interessant is wel dat ze voor zichzelf aanhaalde niet geschikt te zijn voor de job, terwijl ze voor Rosalie beargumenteert dat ze beter naar haar familie terugkeert dan zich "bij vreemden te gaan kapot werken". Het is opnieuw een aanwijzing dat de job van dienstbode geen bijster goede reputatie genoot bij de meisjes. Opvallend is ook de rol die Rosalie opneemt als

---

⁹⁷ Julie Carlier, *Discoursanalytische En Mentaliteitshistorische Benadering Van Seksualiteitsbeleving In Het Interbellum : Fragmentarische Geschiedenissen Op Basis Van Strafdossiers Van Zedenzaken In Het Archief Van De Correctionele Rechtbank Van Antwerpen (1920-1940)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent 2003).

⁹⁸ RAB, M24, 839, Dossier 91.

⁹⁹ RAB, M24, 834: Dossier 27, clandestiene brief onderschept op 14/03/1929.

kostwinner: “Zoodus liefste poes u gaat u best doen om uwe ouders een weinig troost aan te bieden en ik poes ga mijn best ook doen om in dienst te gaan als ik 21 jaar zal hebben, dat ik wat gelt gespaart heb om u te kleede”¹⁰⁰. Op die manier geeft ze zichzelf de rol van de kostwinner en stuurt haar minnares naar huis om onderhouden te worden.

In een brief van Magda zo’n dertig jaar later, in 1959, is dat discours nauwelijks gewijzigd. In de wetenschap dat ze vroeger zal worden vrijgelaten dan haar geliefde, schreef ze: “Ik ga als ik buiten ben goed doorwerken, zo gaan de dagen vlugger voorbij, dat we niet tezamen zullen zijn, en dan ga ik ervoor zorgen, tegen dat jij buiten bent je alles vind (sic), wat [j]e maar wilt.”¹⁰¹ Behalve haar rol als kostwinner, zoals Rosalie, ziet ze het werken ook als een manier om de dagen sneller door te komen die haar nog scheiden van de hereniging met haar geliefde die nog opgesloten was. Hun toekomst zag ze bovendien heel concreet voor zich: “Ik zie je al buiten met mij, wat zal dat toch gezellig worden, en daar Chilaïne en Olga van plan zijn van in Antwerpen te komen wonen, kunnen we er afen toe eens hene gaan, daar ben ik toch nieuwsgierig naar hoor.”¹⁰² Net als de jongens waren de meisjes dus wel bezig met het actief vormgeven van hun toekomst, maar hun toekomst definieerden ze in de eerste plaats in termen van het relationele. Arbeid was aanwezig, maar werd altijd beargumenteerd in relatie tot de ander.

Verdriet bij vrijlating

Tot nu toe had ik het enkel over de vrijstelling als het grote moment waar reikhalzend naar werd uitgekeken. Maar er was ook een groep voor wie een vrijlating gemengde gevoelens opriep: de achterblijvers. Het betrof dan niet zozeer, wat men zou verwachten, een afgunst naar diegenen die al mochten vrijkomen, maar een triestheid om afscheid te nemen van de medegedetineerden aan wie men zich emotioneel gehecht had.

Aurélië bijvoorbeeld voelde zich droevig bij het naderende afscheid van Jeanne: “Hier soir je pensais justement que tu allais partir et j’ais pleurer, mais sa n’a pas durer longtemp.”¹⁰³ Het verdriet was dus vermengd met blijdschap voor Jeanne, maar bleef moeilijk te verkroppen. In enkele gevallen zijn er zelfs voorbeelden te vinden van jongeren zelf die op het punt stonden om vrij te komen, maar ook daar gemengde gevoelens over uitten. Het ging dan vooral om jongeren die hechte banden hadden opgebouwd met hun medegedetineerden.

---

¹⁰⁰ RAB, M24, 834, Dossier 27, clandestiene brief onderschept op 14/03/1929.

¹⁰¹ RAB, M24, 899, Dossier 2065, Clandestiene brief onderschept op 11/07/1959.

¹⁰² Idem.

¹⁰³ RAB, M24, 839, Dossier 91, clandestiene brief s.d., rond 1937.

De triestheid werd verzacht door beloftes om elkaar in de toekomst op te zoeken, adressen uit te wisselen, én ook door voornemens van de achterblijvers om voortaan hun uiterste best te doen zodat ze sneller zouden vrijkomen. “Une fois que tu sera partie au moi de fevrier moi je ferais mon devoir sans tromper les sœur et je le ferais comme il faut, alors je par au moi de juin. M le Directeur l’a promis à ma mère.”¹⁰⁴

Dit was niet beperkt tot de meisjes. Marcel bijvoorbeeld had erg te lijden onder de vrijlating van zijn vriend Engelbert, zoals hij aan Engelbert schreef in een brief die nooit verstuurd werd:

den dag dat gij weg gegaan zijt wat heb ik geweent en gelijd.
S'morgens toen ik op moest staan, dan heb ik u bed gezien, maar het was leedig.
dan heb ik mijn tranen moeten dwingen, mijn keel krupte vol van droevigheid.
Toen ik in de refter kwam, het eerste wat ik zag, dat was u plaats, maar Engelbert
was weg. Ver! Ver!¹⁰⁵

Op één geval na kwamen alle vermeldingen van een droefheid om de instelling te verlaten, uit de clandestiene briefjes die de meisjes onderling uitwisselden. In deze clandestiene briefjes bouwden ze een hechte emotionele gemeenschap op. Om daar voldoende recht aan te doen, wordt deze in hoofdstuk 10 geanalyseerd. In de jongensinstellingen vond ik één brief van een jongen die CWG Mol verliet en daar droefenis over uitte: “Voilà enfin le jour arriver ou je doit vous dire mes adieu et je suis bien triste, plus triste que vous le pen[s]er, de quitter ce pavillon” schreef Lucien.¹⁰⁶ De ontstaanscontext van de brief is evenwel onduidelijk – werd de brief geschreven nog tijdens zijn verblijf in de instelling, was het een brief die hij opstuurde aan de instelling net na zijn vrijlating of betrof het zelfs een pedagogische brief?

Het verdriet om gedetineerden die de instelling verlaten, is iets waar tot nu toe geen aandacht wordt aan besteed in de literatuur, niet in de hedendaagse gevangenisethnografie en niet in de historische literatuur. Gevangenisethnografen hebben al geschreven over gevoelens van angst die opkomen bij een nakende vrijlating – angst om de wereld niet meer te kennen, angst vervreemd te zijn van zijn naasten – maar niet over het gemis van de medegedetineerden.¹⁰⁷ Bovendien stellen gevangenisethnografen Da Cunha en Ricordeau dat de toekomst steeds wordt gedefinieerd als een toekomst die

---

¹⁰⁴ RAB, M24, 839, Dossier 91, clandestiene brief s.d., rond 1937.

¹⁰⁵ RAAB, M17, 524, Dossier 5890, “Brief in ’t geheim, pas op!!”, 31/01/1940.

¹⁰⁶ RAAB, M65, 818, Dossier 6375, Brief aan de directeur, s.d., rond 1937.

¹⁰⁷ Gwenola Ricordeau, ‘« Faire son temps » et « attendre » Temporalités carcérales et temps vécu dedans et dehors’, *Criminologie* 52 (2019) 57–72, aldaar 66.

losstaat van de gevangenis.¹⁰⁸ Ricordeau spreekt in dat opzicht van “met een schone lei” beginnen.¹⁰⁹ Maar de briefjes van de meisjes tonen aan dat ze misschien wel met een schone lei wilden beginnen, maar dat er van *tabula rasa* geen sprake was. Ze zouden contact blijven houden. De briefjes van de meisjes tonen dus de meerwaarde van het historisch onderzoek en het gebruik van de egodocumenten van de jongeren, die vragen opwerpen die we ons als onderzoekers niet hadden kunnen inbeelden.

Conclusie

In dit hoofdstuk ging ik in op vier dimensies van tijd, de vormen die ze aannemen in de carcerale context en hun relatie tot gevoelens. Geïnspireerd door Wahidin verbond ik de verandering in het penale beleid aan Thompsons verband tussen tijd en arbeid. De opsluiting wordt dan enerzijds gezien als een ‘tijdgeoriënteerde opsluiting’, waarin de hoofdidee is om een vooraf bepaalde hoeveelheid levenstijd af te nemen bij wijze van straf, en anderzijds een ‘taakgerichte opsluiting’, waarbij de opsluiting een middel is om een verbetering of inkeer te bekomen en net zolang duurt tot dit doel is bereikt. Waar de arbeidsorganisatie in de loop van de negentiende eeuw verschoof van een taak - naar een tijdsgerichte arbeid, maakte het penale beleid – en dan zeker voor jongeren – de omgekeerde beweging door: van een tijdgerichte naar een taakgerichte opsluiting. Dit had ook een weerslag op hoe de betrokkenen zelf hun opsluiting zagen, zoals bleek uit de brieven die ze stuurden om een vrijlating te bekomen. Aanvankelijk beargumenteerden ze dit vooral door te wijzen op de termijn die ze al hadden uitgezeten, maar naarmate de opsluiting steeds meer in teken stond van verbetering, haalden ze ook dit element aan in hun argumentatie. Niet een tijdsgerichte opsluiting was dus dominant, maar een verbeteringsgerichte opsluiting, een onderscheid dat analoog is aan Thompsons ‘tijdsgerichte’ dan wel ‘taakgerichte’ arbeid.

Dus in de periode waarin de BWP zich sterk maakte voor de achturige werkdag – en dus meer ‘eigen’ tijd voor de arbeider opeiste tegenover tijd voor de werkgever –, voerden de Gabriëls en Gabriëls hun eigen strijd met de tijd als inzet. Ook zij onderhandelden over het evenwicht tussen ‘hun’ eigen tijd en de tijd die ze in de instelling moesten

---

¹⁰⁸ Manuela Ivone P. Da Cunha, ‘Une prison à l’épreuve du temps. Temporalités carcérales d’hier et d’aujourd’hui’, in: Sylvie Humbert, Nicolas Derasse en Jean-Pierre Royer ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection “Droit, société et risque” (Paris: L’Harmattan 2012) 143–153, aldaar 134; Ricordeau, ‘« Faire son temps » et « attendre » Temporalités carcérales et temps vécu dedans et dehors’, 69.

¹⁰⁹ Ricordeau, ‘« Faire son temps » et « attendre » Temporalités carcérales et temps vécu dedans et dehors’, 69.

doorbrengen. De tijd die bij hen op het spel stond was echter niet hun arbeidstijd; hun loon was geen geld. De tijd die ze verkochten was hun levenstijd.

In de instelling gold 'tijd' als een valuta in die zin dat goed gedrag 'beloond' werd met het vooruitzicht op het einde van de opsluiting. De jongeren haalden goede evaluaties dan ook aan als argumenten jegens de rechter en haalden hier eigenwaarde uit in de communicatie met hun ouders. Indien de jongeren voelden dat de omstandigheden hen verhinderden goed gedrag te vertonen, zochten sommigen hier een oplossing voor door bijvoorbeeld een overplaatsing te vragen. Dit alles wijst erop dat de jongeren zich heel goed bewust waren van het doel van de instelling. Het uitblijven van een gunstig gevolg voor hun inspanningen zorgde evenwel voor bittere ontgoocheling.

Wat betreft het ordenen van de tijd komen verschillende mechanismen in beeld. De traditionele Foucaultiaanse historiografie over tijdsindeling en disciplinerende instellingen wijst op het keurslijf van de uurroosters, die de gedetineerden op elk moment van de dag een plek en taak toekennen, en een uurrooster dat doorheen de tijd steeds efficiënter en productiever wordt. Uit een onderzoek naar de praktijk blijkt echter dat de roosters in de instelling van Mol steeds meer variatie aanbracht tussen de verschillende dagen, maar bovendien de tijdsschema's soms vrijer invulden, en niet strakker zoals altijd wordt aangenomen. Belangrijker nog is dat uit de brieven van de jongeren blijkt dat ze veel méér manieren hadden om hun tijd te ordenen dan de opgelegde uurroosters. Verjaardagen of religieuze feestdagen waren een moment om voornemens te maken, en vooral het einde van de opsluiting markeerde voor hen allen het breukpunt waarnaar ze reikhalzend uitkeken. In die zin verliep voor hen de tijd niet zozeer 'voorwaarts', zoals in de buitenwereld, maar ook achterwaarts door het aftellen van de dagen.

De tijdsbeleving van de opsluiting werd ook bekeken met specifieke aandacht voor de leeftijd van de gedetineerden. Het betreft immers minderjarigen, voor wie de opsluiting geen onderbreking is van hun 'volwassen' leven maar eraan voorafgaat. Het is zelden dat de jongeren zich expliciet uitlaten over de opsluiting als een 'verloren' tijd die hen ontnomen wordt van hun leven. De meesten kijken uit naar de start van hun leven na de opsluiting. Leeftijd en de daaraan verbonden socio-historische normen en associaties worden ook als argument gebruikt om een vrijlating te bespoedigen. Enerzijds circuleert de 'kinderlijke onschuld' als topos, anderzijds wordt gewezen op de toegenomen verantwoordelijkheden en plichtsbesef bij het opgroeien. De jongeren blijken zich zeer goed bewust te zijn van hun eigen leeftijdsfase en de daarmee geassocieerde betekenissen. In de jaren vijftig verbinden zij hun jeugd steeds meer aan autonomie. Opvallend is ook dat de ouders de leeftijd veelal benaderen als de 'relatieve' leeftijd: de plaats die de jongere bekleedt in het gezin, veeleer dan op de burgerlijke leeftijd te wijzen. Voor de jongeren zelf is hun burgerrechtelijke meerderjarigheid van groot belang aangezien dit het einde inluidt van de bevoegdheid die de kinderrechter over hen heeft.

Tot slot beargumenteerde ik dat de betekenis die de jongeren toekenden aan hun opsluitingstijd in grote mate samenhang met hun toekomstvisies. Het bleek dat voor deze

groep jongens de toekomst een grote rol vervulde. Dit is in tegenstelling met wat Alyson Brown vaststelde op basis van autobiografieën van volwassenen ex-gedetineerden: “the present became an undifferentiated and extended space, the past remote and the future a fantasy or something to avoid thinking about”¹¹⁰. De verklaring voor dit verschil is waarschijnlijk te wijten aan de leeftijdscategorie: de jongeren waren in ieder geval zeker dat ze na hun meerderjarigheid op vrije voeten belandden en hun verdere leven nog voor zich hadden. Vooral jongeren die een concreet toekomstbeeld voor ogen hadden, ontwikkelden betere coping-strategieën tijdens hun opsluiting. Op dat vlak manifesteerde zich een belangrijk gendersverschil. Door de legerdienst hadden de jongens een extra optie die de meisjes niet hadden; een optie die na 1909 overigens verplicht was. Het feit dat hun toekomstbeeld concreter was dan dat van meisjes, speelt misschien mee in hun optimisme. Zij hadden een toekomst om naar uit te kijken en naartoe te werken, terwijl de vage toekomst voor de meisjes ervoor zorgde dat zij hun toekomst vooral definieerden in hoe deze toekomst *niet* zou zijn, namelijk niet meer in opsluiting. Voor de jongens werd de overgang naar hun ‘volwassen’ leven nog verlengd met een tussenfase, voor de meisjes startte een onzekere periode van het zij thuis wonen en werken of huwen. Uit de clandestiene briefwisseling van meisjes bleek echter dat zij zich evengoed bezighielden met de toekomst. Zij vatten hun toekomst echter niet in termen van arbeid of beroepskeuze, maar in termen van het relationele. Ze wisselden adressen uit en smeedden plannen om contact te houden. Doordat ze via de briefwisseling een hechte emotionele gemeenschap hadden gevormd, kwam bij hen ook een opvallend element aan het licht: een verdriet bij het nakende afscheid. Dit is tot nu toe niet behandeld in de literatuur, niet in de historische noch in de gevangenisethnografie. Maar in de meeste gevallen bleef de vrijlating een gedachte waaraan de jongeren zich vastklampten, zoals Andrée aan haar moeder schreef: “Maman dans 6 mois j’aurais 19 ans. Je compte les jours. J’ai encore 930 jours a souffrir et puis je serai libre. Vois-tu, le present est affreux. Mais l’avenir est si beau”.¹¹¹

---

¹¹⁰ Brown, ‘Doing Time’, 98.

¹¹¹ RAB, M24, 834, Dossier 35, Brief aan haar moeder, 16/10/1929.

Hoofdstuk 9.

Liefde, lijden en verzet. Het spel van de macht in de emotionele arena.

Introductie

Op 15 december 1931 vond er iets gekks plaats in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge. Vier meisjes begonnen gezamenlijk te gillen, te zingen en te tieren en sloegen hun vensters aan gruzelementen. Wat ze riepen (en of ze überhaupt iets verstaanbaars riepen) is niet geweten. Zuster L. liet het volgende optekenen in het tuchtregister:

15 december. A. Lucienne, moest om hare groote onbeleefdheid [j]egens Mijnheer Algemeene Bestuurder Wauters in hare cel blijven, binst den middag begon ze haren trein zooals ze dat noemen; zingen en lawijt maken, we hebben genoodzaakt geweest haar een douche te geven. P. Rosalie desgelijks... 's avonds rond 7 uur begonnen 1st M. Juliette 2e D. Marie 3e R. Marie 4e W. Ghislaine hunnen trein te voeren, zingen en tieren. M. was daar de aanvoerster van, brak alle hare vensterruiten. De eenige oorzaak daarvan is omdat A. Lucienne gestraft was.

Het is een van de vele gelegenheden waarop de zusters zich geconfronteerd zagen met een bende gillende meisjes. De tuchtregisters maken namelijk verscheidene keren melding van hysterisch gedrag, onophoudelijk geroep en getier en het vergruizelen van vensters. Deze collectieve hysterie werd in het tuchtregister aangeduid met “hun trein doen”; een term die de meisjes klaarblijkelijk ook zelf gebruikten. Voor de 21ste-eeuwse lezer is deze collectieve hysterie een bevreemdend fenomeen; even bevreemdend als Parijse drukkersgasten die de katten van hun meester doodslaan, en daarom, zoals Robert Darnton in zijn beroemde essay schreef, een ideaal toegangspoortje tot een vreemde cultuur: “When you realize that you are not getting something— a joke, a proverb, a ceremony — that is particularly meaningful to the natives, you can see where to grasp a

foreign system of meaning in order to unravel it”.¹ In het laatste hoofdstuk van dit proefschrift gebruik ik het fenomeen van “faire son train” om laag per laag door te dringen tot al die culturele lagen die elkaar ontmoetten in de emotionele arena.

James Scott, meester in het analyseren van subtiele vormen van verzet, laat zich geamuseerd uit over de verrastheid waarmee oproer vaak wordt onthaald door elites én sociale wetenschappers. Deze verrassing is het gevolg van een onachtzaamheid voor wat zich afspeelt *buiten* het zicht van de machthebbers, stelt Scott. De idee dat ondergeschikten zich anders gedragen als de machthebbers niet in zicht zijn, is door veel onderzoekers geconceptualiseerd.² Voor Scott gaat het niet zonder meer om “back regions”, maar om een ondergrondse scène waarin het discours een vorm van subversiviteit en contestatie aanneemt: het “hidden transcript”.³ De dossiers van de meisjes in Brugge wijzen op het bestaan van een bloeiende ondergrondse praktijk waarin heel andere ideeën circuleerden over de gepaste omgangsvormen en emotienormen dan *en public* werden uitgedragen. Het dossier van Ghislaine bijvoorbeeld bevat een briefje dat vermoedelijk bestemd was voor Marie R. Het briefje maakt duidelijk dat Marie en Ghislaine méér waren dan zomaar *sisters in arms*: “Espérons qu’un de ces jours j’aurai l’occasion de te faire goûter un de mes baisers. Ils sont ardents, mais prends garde, ils emportent le cœur. Dimanche je t’écirai”.⁴ Talloze briefjes als deze werden uitgewisseld, beschreven met passionele boodschappen en seksuele toespelingen die de zusters met afschuw vervulden. Het zijn zulke praktijken die duiden op het bestaan van een levendige ondergrondse scène met vertogen “that confirm, contradict, or inflect what appears in the public transcript”.⁵

Zulke subtiele vormen van subversiviteit en contestatie, waaronder clandestiene communicatie, zijn een dankbaar onderwerp gebleken in de historiografie van jeugddelinquentie.⁶ Analoog aan Scotts kader wordt dan gekeken naar de wisselwerking tussen het *public* en het *hidden transcript*. Slechts zelden wordt echter aandacht besteed aan de culturele kaders *buiten* de instelling waaruit de jongeren inspiratie haalden voor hun ondergrondse praktijken, misschien omdat onderzoekers slechts zelden toegang

---

¹ Robert Darnton, ‘Workers Revolt: The Great Cat Massacre of the Rue Saint-Séverin’, in: *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York, NY: Basic Books 1999) 75–104, aldaar 78.

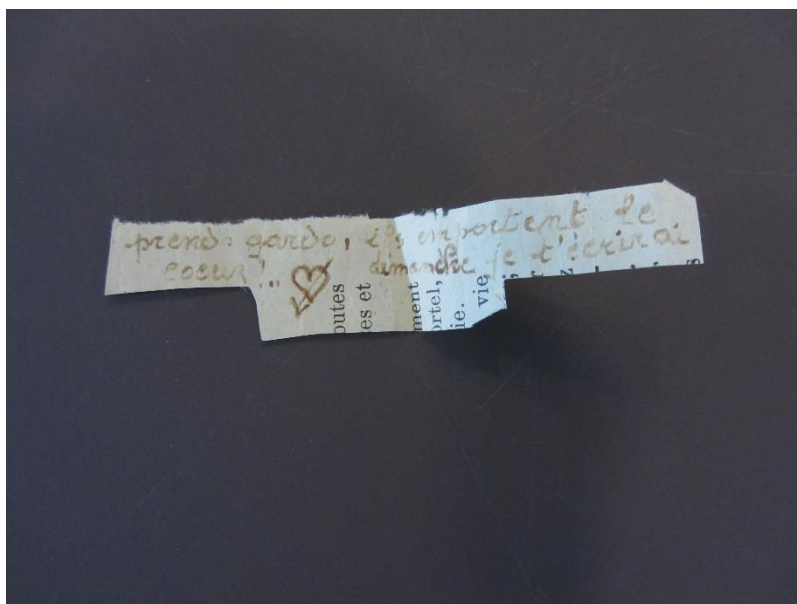
² Gabriel heeft het over ‘unmanaged spaces’, Goffman spreekt over ‘back regions’ van Goffman en Fineman over ‘zones’. Voor een overzicht, zie Christine Coupland e.a., ‘Saying it with feeling: Analysing speakable emotions’, *Human Relations* 61 (2008) 327–353, aldaar 331.

³ Scott, *Domination and the arts of resistance*, 4.

⁴ RAB, M24, 836, Dossier 56, Clandestiene brief onderschept op 15/12/1931.

⁵ Scott, *Domination and the arts of resistance*, 4.

⁶ Zie bv. Jenneke Christiaens, ‘Testing the limits: Redefining resistance in a Belgian Boys’ Prison’, in: Pamela Cox en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth 1650-1950* (Aldershot: Ashgate 2002) 89–104; Myers en Sangster, ‘Retorts, Runaways and Riots’; Wimshurst, ‘Control and Resistance’; Wills, ‘Resistance, Identity and Historical Change in Residential Institutions for Juvenile Delinquents, 1950–70’.

Figuur 16 Clandestiene brief, c a. 1931 (RAB, M24, 836, Dossier 56)

hebben tot wat in het archief van Brugge zo zorgvuldig bewaard werd: de clandestiene briefjes. In dit hoofdstuk bestudeer ik het kleine verzet niet alleen als gedragingen, maar ook als een subversief discours. Hierdoor wordt het “kleine verzet” niet zomaar een tegenreactie dat kan ontstaan in elke gesloten instelling, maar is het een specifieke praktijk die alleen kan bestaan in een

welbepaalde

cultuurhistorische context. Het “hidden transcript” kreeg namelijk niet alleen vorm als reactie op het “public transcript” waaraan de meisjes moesten voldoen in de instelling, maar hun discours bevatte veel méér culturele lagen dan enkel diegene die zich in het institutionele kader bevonden. Het alludeerde inderdaad op – en parodieerde – een gemedicaliseerd discours dat een obsessieve angst vertoonde voor seksualiteit en een gebrek aan zelfbeheersing, maar het tapte ook uit gebruiken van emotionele gemeenschappen van de familie, hun vrienden en leeftijdsgenoten en het greep terug op vormen van collectieve actie die we ook terugvinden in andere penitentiaire contexten.

De praktijk van “faire son train” is belangrijk omdat ze veelzeggend is voor het maatschappelijk en institutioneel raamwerk waaruit de praktijk voortkwam. Net zoals een knipperend oog ook pas betekenis krijgt als knipoog door de culturele betekenissen die het worden toegekend,⁷ is ook het collectieve gillen een specifiek ingrediënt van de clandestiene discursieve praktijken, die op hun beurt niet los te koppelen zijn van emotionele discursieve praktijken in andere contexten. Daarom vergelijk ik het discours van de meisjes met emotionele praktijken die naar voren komen in andere briefpraktijken, met name briefwisseling tussen de ouders en jongeren en tussen de ouders en de directeur. Ik beargumenteer dat de clandestiene briefpraktijken een eigenheid vertoonde waarmee ze zich onderscheidden van de andere briefpraktijken inzake emoties. Maar de emotionele praktijken van de meisjes gingen verder dan het discursieve niveau; met de ‘faire son train’ voegden ze ook het lichamelijke niveau toe. Bovendien was de faire son train niet beperkt tot een relatie met één andere, zoals de

⁷ Clifford Geertz, *The interpretation of cultures: selected essays* (New York: Basic Books 1973) 6.

correspondentie, maar met meerderen, waardoor het kan gezien als een *collectieve* praktijk. Door het verborgene te verlaten, doorbrak het bovendien het ondergrondse karakter van het *hidden transcript*. Het is met andere woorden een vorm van emotionele agens die het discursieve koppelt aan het lichamelijke, het individuele aan het collectieve en het ondergrondse aan het bovengrondse.

Lijden

Ik vat lijden hier op als een onvrijwillig en emotioneel lijden veroorzaakt door de opsluiting; hetzij een lijden in de opsluitingsbeleving zelf voor de jongeren, hetzij als gevolg van de scheiding tussen ouders en kinderen. In een brievenkorpus van jongeren in opsluiting behoeft het wellicht geen verwondering dat verdriet en lijden regelmatig terugkerende topoi zijn in de brieven. De brieven bieden een blik op verschillende facetten van dit lijden. Zowel in de ‘publieke’ als in de clandestiene brieven komt lijden aan bod als een negatief beoordeelde emotie. In de clandestiene brieven echter komt lijden echter ook aan bod op een verheerlijkende manier, waarmee dat discours zich onderscheidt van het publieke discours.

“prenez ma douleur en considération, ayez pitié de moi”

In meerdere brieven werd het emotioneel lijden gekoppeld aan lichamelijkeid. Het ging niet altijd om louter beeldspraak. De lichamelijkeid was een weergave van de intensiteit van het gevoel. Uitingen van intens verdriet gekoppeld aan lichamelijkeid kwamen het vaakst voor bij moeders (“gij kunt wel denken M directeur dat een moeder hart moet barsten”⁸), of zelfs een verdriet dat hen volledig beheerste: “je crains fort d'en devenir folle de douleurs”, schreef de moeder van Marie-Eugénie.⁹ Ook bij de jongeren kwamen er uitingen van intens verdriet gekoppeld aan lichamelijkeid aan bod, niet alleen bij meisjes maar ook bij jongens. Arthur beschreef hoe hij zich voelde bij het horen van de celdeur die achter hem toesloeg: “[ik] ko[n] mijn tranen niet langer bedwingen, en viel in een eeuwig snikken los”.¹⁰ Marcel, die eerder aan bod kwam in hoofdstuk acht, schreef dat hij bij het afscheid van zijn vriend “geweent en gelijd”¹¹ had. Maar de zin die erop volgt is interessant: “dan heb ik mijn tranen moeten [be]dwingen, mijn keel kropte vol van droevigheid”. Hoewel Marcel dus wenen aan lijden koppelde, suggereert zijn laatste

---

⁸ RAG, M44, 1871, Dossier 3706, Brief op 26/03/1906.

⁹ RAB, M35, 1351, Dossier 310, Brief op 05/07/1906.

¹⁰ RAAB, M65, 853, Dossier 6803, opstel op 19/01/1937.

¹¹ RAAB, M17, 524, Dossier 5890, Brief op 31/01/1940.

zin wel dat hij de druk voelt om zijn tranen te bedwingen; een druk om zich enigszins in te houden. Het illustreert het spanningsveld inzake leeftijd en gender waarop de jongens zich bewogen. Bij de oudere jongens trof ik geen voorbeelden aan van jongens die over zichzelf schreven te wenen, tenzij het gaat om een kinderherinnering (“begon te weenen, en mijn moeder ook”¹²), of met een pejoratieve connotatie, zoals Augustus die over zijn broer schreef dat deze “stond te roepengelijk een klein kind”.¹³ Voor kinderen was wenen niet in strijd met de maatschappelijke emotienormen. Voor mannen lagen uitingen van emotioneel lijden anders.

De gendernormen inzake lijden zijn merkbaar in de manier waarop vaders hun verdriet uitten.¹⁴ Het is zeker niet zo dat ze geen melding maakten van lijden. Mijnheer G. sloot de brief aan zijn zoon bijvoorbeeld af met “uwen ongelukkigen vader”¹⁵, de vader van Antoon schreef aan de directeur “met veel droefheit heb ik het nieuws van mijn jongen vernomen dat hij niet mag naar huis komen. Het geen het mij veel verdriet aandoet”¹⁶ en de vader van Joseph deed expliciet beroep op het medelijden van de directeur: “je pense bien que vous avez pietiez (sic) d'un brave honnête père”.¹⁷ In tegenstelling tot moeders en kinderen, koppelden de vaders hun droefenis nooit aan lichamelijke pijn waarmee de intensiteit van het discours lager was. Intense emoties en lichamelijke praktijken ondergroeven niet altijd de gepaste normen voor mannelijkheid¹⁸, maar de norm was een zekere beheersing, ook in het emotioneel lijden.¹⁹

Specifiek voor het ouderschap kan gewezen worden op de verschillende invulling van moeder- en vaderschap. In de loop van de negentiende eeuw groeide moederliefde uit tot een “almost religious treatment of mother love”.²⁰ Uit het onderzoek van Shields en Koster naar adviesboeken voor ouders tussen 1915 en 1980 blijkt dat moeders haast vereenzelvigd werden met emoties terwijl vaders veeleer worden geportretteerd als

---

¹² RAAB, M65, 1074, Dossier 9657, Opstel s.d., rond 1947.

¹³ RAAB, M65, 605, Dossier 3222, Brief op 19/02/1926.

¹⁴ Zie voor dit genderverschil Julie-Marie Strange, ‘She Cried a Very Little: Death, Grief and Mourning in Working-Class Culture, c. 1880-1914’, *Social History* 27 (2002) 143–161, aldaar 48.

¹⁵ RAAB, M17, 464, Dossier 5140, Brief s.d., rond 1927.

¹⁶ RAAB, M17, 520, Dossier 5849, Brief aan de directeur op 04/06/1939.

¹⁷ RAAB, M17, 463, Dossier 5133, Brief aan de directeur op 24/08/1923.

¹⁸ Greet De Bock, “‘Weemoedig als een kind, maar sterk als een man’”. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw’, *BTNG-RBHC* (2011) 59–100.

¹⁹ Tine Van Osselaer, ‘Sensitive but Sane. Male Visionaries and their Emotional Display in Interwar Belgium’, *bmgn - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 127–149, aldaar 145.

²⁰ Peter N. Stearns, ‘In Private: The Individual and the Domestic Community’, in: Susan J. Matt ed., *A Cultural History of the Emotions in the Age of Romanticism, Revolution and Empire (1780-1920)* 5 (Paperbackshop Uk Import 2019) 137–156, aldaar 145.

“emotionally removed from the child rearing situation”²¹. In hoofdstuk twee kwam aan bod hoe die grenzeloze moederliefde bij de observatoren tot wrevel leidde omdat de moeders hun kinderen bedorven door hun toegeeflijkheid. In deze brieven laat moederschap zich gelden in het emotioneel lijden dat uitvergroot werd door de lichamelijke manifestatievorm, waarvan hierboven voorbeelden werden gegeven. Zelfs als de brief in naam van beide ouders was geschreven, werd het verdriet nog steeds op de moeder geprojecteerd: “la maman est désespérée de cette langue (sic) séparation”.²² Het was overigens een discours dat de moeders niet alleen over zichzelf neerpenden, maar dat mannen ook over hun echtgenote schreven: (“mon épouse s'est alitée de desespoir.”²³), een broer over de moeder van zijn opgesloten neefje (“sa [brave] mère ayant beaucoup chagrin de se son séparé de sont (sic) fils”²⁴), en een dochter over haar moeder (“Puis ma mère assez âgé ce chagrine tellement qu'elle a souvent des crises de nerfs maintenant”²⁵). Zelfs de moeders zagen hun verdriet weerspiegeld in de blik van de ander (“mon mari me voyant malade de chagrin”²⁶). Op die manier werd het verdriet van de hele familie weergegeven via het lijden van de moeder.

Een zeldzaam voorbeeld van een vader die zijn verdriet wel koppelde aan lichamelijkheid, was Mijnheer V.C., die de directeur smeekte om zijn zoon Lucien vrij te laten “car, depuis ma dernière visite je ne dors plus et je sens un réel vide en moi ; faite pour moi si'il vous plait son père ce que vous ne feriez probablement pas pour lui”.²⁷ Zowel de beschrijving van de “leegte” die hij voelde als de smeekbede vanuit zijn identiteit als vader springen erbovenuit. Maar ook de gezinstoestand was opmerkelijk: Lucien was opgevoed door zijn vader. Er was dus geen moeder om het verdriet te dragen – zijn stiefmoeder bekommerde zich niet om hem – en Luciens vader nam dus alle ouderlijke taken op zich, inclusief het moederlijk lijden.

Bij deze uitingen van intens verdriet en lichamelijkheid zijn twee opmerkingen van belang. Doorheen de tijd minderde de intensiteit van de gevoelens in de brieven. Dit moet gezien worden in een algemene tendens tot matiging van gevoelsexpressie die zich

---

²¹ Stephanie A. Shields en Beth A. Koster, ‘Emotional Stereotyping of Parents in Child Rearing Manuals, 1915-1980’, *Social Psychology Quarterly* 52 (1989) 44-55, aldaar 51, 54. Stearns laat een minder uitgesproken genderverdeling noteren ten opzichte van de Victoriaans periode Peter N. Stearns, ‘Girls, Boys, and Emotions: Redefinitions and Historical Change’, *The Journal of American History* 80 (1993) 36-74.

²² RAAB, M17, 580, Dossier 7014, Brief aan de directeur op 17/10/1948.

²³ RAG, M44, 1848, Dossier 3477, Brief op 30/04/1902.

²⁴ RAAB, M17, 580, Dossier 7007, Brief aan de directeur, 03/11/1950.

²⁵ RAAB, M17, 523, Dossier 5875, Brief aan de directeur, 20/03/1938.

²⁶ RAAB, M17, 466, Dossier 5169, Brief aan de directeur op 11/12/1926.

²⁷ RAAB, M17, 528, Dossier 5824, Brief aan de Kinderrechter, 29/11/1937.

doorheen de twintigste eeuw manifesteerde.²⁸ Ten tweede was de manier waarop lijden in de brieven voorkwam, sterk afhankelijk van de relatie tussen de briefschrijvers. De clandestiene brieven even terzijde gelaten, valt vooral op dat de ouders uiting gaven aan een emotioneel lijden in hun schrijven aan de directeur, en in mindere mate als ze zich tot hun kinderen richtten. Omgekeerd uitten de jongeren wel lijden als ze naar hun ouders schreven, maar in veel mindere mate als ze naar leeftijdsgenoten schreven (de clandestiene brieven uitgezonderd, cfr. *infra*). Hiervoor zijn twee verklaringen: de verschillende rollen die de briefschrijvers aannamen afhankelijk van hun leeftijd, gender en sociale positie enerzijds, en het potentieel om emoties in brieven te instrumentalisieren anderzijds.

In het brieven corpus is merkbaar hoe de betekenisgeving aan lijden sterk verschilt afhankelijk van de relatie tussen de correspondenten. In de brieven die ouders aan hun kinderen schreven, uitten ze zelden zo'n intens lijden als ze dat deden in brieven aan de directeur. Stearns schrijft dat in de twintigste eeuw de idee aan belang won om kinderen af te schermen voor verdriet omdat dit hen zou overweldigen.²⁹ Stearns situeert de verandering in de jaren twintig, maar mijn brieven corpus suggereert dat deze trend al langer aan de gang was. In een brief aan de directeur vroeg Pierres moeder of Pierre een avond naar huis mocht komen ("al is het maar voor enkele uren") omdat zijn vader op sterven lag. Pierre zelf was nog niet op de hoogte van het nieuws. "Mijnheer wij hebben het hem noch niet durven schrijven." Tot tweemaal vroeg Mevrouw D. dat de directeur het aan haar zoon zou willen mededelen, telkens vragend om dit "zeer omzichtig" en "zoo voorzichtig mogelijk te zeggen a.u.b.". ³⁰ Het dossier van Alfred wijst uit dat families zelfs verder kondengaan om hun kind te behoeden van slecht nieuws. Een brief van een vrouw die zich voorstelde als "Pauline" schreef aan Alfred dat ze wist dat zijn familie hem had gezegd dat zijn moeder herstellende was van haar ziekte "maar dat was een leugen het was voor u te troosten". ³¹ Interessant is dat ze Alfred vroeg om zijn familie niet op de hoogte te brengen van deze brief. Pauline hechtte dus meer belang aan de waarheid dan aan het vrijwaren van kinderen van verdriet, en ze maakte Alfred hierin ook medeplichtig. Maar minstens even interessant is het feit dat deze brief in Alfreds dossier bewaard is. Werd de brief überhaupt ooit afgegeven, of werd ze opzij gehouden door de gevangenisdirectie? En in dit laatste geval, was de reden voor het achterhouden van de informatie dan de twijfelachtigheid van de identiteit van "Pauline", of was de censuur ingegeven door de wil om Alfred te beschermen, of door de idee dat het enkel aan de

---

²⁸ Stearns, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, 170, 178.

²⁹ Peter N. Stearns, 'In Private: The Individual and the Domestic Community', in: Jane W. Davidson en Joy Damousi ed., *A Cultural History of the Emotions in the Modern and Post-Modern Age (1920-2000+)* 6 (Paperbackshop Uk Import 2019) 129-144, aldaar 136.

³⁰ RAG, M44, 1890, Dossier 3898, Brief van Mevrouw D. aan de Directeur, 21/03/1906.

³¹ RAG, M44, 1874, Dossier 3731, Brief op 26/07/1906.

familie toekwam om dit nieuws te vertellen? Zoveel informatie als de dossiers ons bezorgen over de geschiedenis van het lijden, zoveel informatie is er ook die ze niet prijsgeven. Het illustreert alleszins wel dat de ouders begaan waren met alles wat hun kinderen verdriet kon bezorgen in een periode die vroeger ligt dan doorgaans wordt aangenomen én door sociale groepen die niet behoren tot dat clubje van middenklasse ouders dat toegang had tot de nieuwste wetenschappelijk gestoelde pedagogische opvattingen over ouderschap.

In briefwisseling tussen jongeren en hun vrienden of hun broers en zussen wordt lijden steeds verpakt in troost. Auguste bijvoorbeeld schrijft “beste broeder ik ben in Moll. Maar daarom moet jij geen verdriet hebben,”³² Guillaume schrijft “Liefste Françoise, Gij moogt geen verdriet maken wij zullen melkander nog wel weder zien binnen een maand”.³³ De manier waarop het lijden hier betekenis krijgt, is als een gevoel dat vermeden moet worden. In brieven aan hun ouders daarentegen konden jongeren meer uiting geven aan lijden. Voorbeelden hiervan werden al aangehaald in hoofdstuk zeven, maar ook een brief van Alfons is interessant: “Beminde Moeder, met veel verdriet heb ik vernomen als dat jij zooveel verdriet gehad hebt. De rede daarvan is wel mijne schuld maar ik heb dat niet met opzet gedaan. Lieve moeder wist jij hoe vurih (sic) ik u bemind veel meer als dat jij durft hopen.”³⁴ De oorzaak van Alfons’ verdriet is hier niet het leed aan hem berokkend door zijn opsluiting, maar het leed berokkend door de wetenschap dat dit zijn moeder deed lijden. Opnieuw wordt het verdriet hier omgeven met troost. Toch is het een zeldzaam voorbeeld van een kind dat zijn moeder troost. In de meeste gevallen is het omgekeerd en proberen de ouders vanop afstand hun ouderlijke taken te vervullen, waaronder troost. Het is dus in die brieven dat de band tussen ouders en kinderen bevestigd wordt: de ouders troosten de kinderen, in mindere mate andersom. De kinderen behouden hun identiteit als kind. Via briefwisseling tussen ouders en kinderen konden zij dus in de eerste plaats hun relatie bevestigen, in weerwil van de fysieke scheiding.³⁵

Maar we kunnen de relatie ook nog op een andere manier benaderen. In hoofdstuk 5 wees ik erop dat personeelsleden hun onzekerheid wel toonden aan hun superieuren, maar nooit aan hun inferieuren: opvoeders deelden hun radeloosheid met de directie om advies te vragen, maar de directie deed dat enkel met de kinderrechtter. Onzekerheid toonden aan ondergeschikten is uit den boze. Wat als we het lijden en troost in eenzelfde optiek benaderen? Lijden en troost bieden zou dan inherent vervat zijn in sociale posities: kinderen kunnen troost zoeken bij hun ouders, maar omgekeerd verhindert een goede

---

³² RAAB, M65, 600, Dossier 3150, Brief s.d., rond 1927.

³³ RAAB, M65, 572, Dossier 2748, Brief op 30/09/1927.

³⁴ RAG, M44, 1847, Dossier 3464, Brief aan zijn moeder, 10/09/1902.

³⁵ Michael Roper, ‘Maternal relations: moral manliness and emotional survival in letters home during the First World War’, in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en Josh Tosh ed., *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History* (Manchester University Press 2004).

invulling van ouderschap om troost te vragen aan de kinderen. Het uiten van een intens lijden kan dan alleen maar ten aanzien van mensen in een gelijke of bovengeschiedte positie; in het geval van de ouders dus de directeur, in het geval van de kinderen hun ouders. Want zoals we zagen, getuigden de brieven aan hun vrienden of leeftijdsgenoten minder van een lijden. Lijden is dus, net als onzekerheid, een emotie die vorm krijgt door de relationele context waarbinnen ze wordt vormgegeven.

In hun schrijven aan de directeur hadden de ouders inherent te maken met een correspondent die zich in een machtigere positie bevond. Martyn Lyons noemt dit soort schrijven “writing upwards”. Eigen aan dit soort documenten is het beschouwen van de autoriteiten als een “benevolent, paternal and above all accessible ruler”; een figuur die in principe stamt uit pre-industriële gezagsrelaties maar continuïteit kende in de petitie en verzoeken zoals brieven van ouders die de vrijlating van hun kinderen bepleitten bij de gevangenisdirecteur.³⁶ Een van de mogelijke strategieën die Lyons identificeert in het benaderen van de gezagsdrager was “the personal approach”. Het is een benadering bij uitstek die de spanning belichaamt tussen de bureaucratische, anonieme en onpersoonlijke gezagsdragers en de vertrouwelijkheid die de briefschrijvers in hun brieven uitten. “Writing upwards gave anonymous individuals a personal voice, just when the expansion of the modern bureaucratic state was widening the gap between government and the individual.”³⁷ In die zin kan het benadrukken van het emotioneel lijden gezien worden als een epistolaire strategie in de verzoeken om vrijlating. De directeur was namelijk diegene die er – in de ogen van veel ouders³⁸ – voor kon zorgen dat hun kind werd vrijgelaten, en daarmee de oorzaak van hun lijden kon wegnemen. De persoonlijke benadering werd dan nog versterkt door actief een beroep te doen op het empathisch vermogen van de directeur en door een gelijkenis te creëren tussen de directeur als mens en de briefschrijver: “mijnheer de directeur ik weet niet als gij vader zijt van kinderen maar gij kunt wel pijsen wat eene moeder moet lijden.”³⁹ Waar de ouders tegenover hun kinderen zo weinig mogelijk spraken over hun eigen lijden, werd dit in de brieven aan de directeur uitvergroot. Het zou naïef zijn om het strategische element van deze discursieve technieken te ontkennen, maar tegelijk wil ik deze uitingen van lijden niet *reduceren* tot een strategie. Als emoties in brieven “upwards” énkél zouden bestaan

---

³⁶ Martyn Lyons, ‘Writing Upwards: How the Weak wrote to the Powerful’, *Journal of Social History* 49 (2015) 317–330, aldaar 327.

³⁷ Ibid.

³⁸ In principe besliste de kinderrechtbank over het traject van de jongere. Niet alle ouders waren echter even goed op de hoogte van wie er zeggenschap had over het lot van hun kinderen, zoals bleek uit veel brieven. In dit onderzoek nam ik echter geen dossiers door van de kinderrechtbank, dus er kan geen uitspraak gedaan worden over de correspondentie tussen de ouders en de rechter.

³⁹ RAG, M44, 1891, Dossier 3905, Brief s.d., tussen 1904 en 1906.

vanuit een strategische berekendheid, dan impliceert dit dat alle andere vormen van gevoelsexpressies voorbehouden blijven voor de machtigen.

“Combien je suis heureuse de souffrir pour vous”

Al de voorgaande elementen zijn ook aanwezig in de clandestiene brieven van de meisjes: het intense lijden, de lichamelijke praktijken die ermee gepaard gaan, het troosten. Maar bij de meisjes is ook een element aanwezig dat hun discours onderscheidt van de andere briefpraktijken: een lijden dat niet gemeden, maar omarmd wordt. Dit kon verschillende betekenissen hebben. “Combien je suis heureuse de souffrir pour vous”, schrijft Marie aan Alice.⁴⁰ Een niet-geïdentificeerd briefje aan Clarisse wordt afgesloten met de belofte dat ze haar vinger zal doen bloeden “pour souffrir comme toi”.⁴¹ In die zin vat ze haar lijden op als een poging om solidaire te zijn met Alice en kracht te putten uit het gezamenlijk lijden. Maar het kon ook verder gaan: “Petite chérie, je me suis faite mise au cachot pour pouvoir souffrir pour toi, tu vois comme ta Loulou t’aime,”⁴² schrijft Marie aan Alice. Ze voegt eraan toe dat ze hoopt dat Alice nooit meer aan haar liefde zal twijfelen. Lijden is voor Marie dus een bewijs van liefde. Maar lijden kan liefde ook versterken. Als de directeur denkt dat hij hun relatie kan verbreken door hen uit elkaar te halen, dan vergist hij zich, schrijft Marie, “car plus nous souffrons plus nous nous aimons”.⁴³ Ook Jeanne D.C. schrijft dat lijden de liefde versterkt, maar voegt er ook een reden aan toe “je vous m’attache à vous, et [j]’aime plus fort, puisque j’ai déjà souffert et pleuré pour vous avant que je pouvais montrer mon amour”.⁴⁴ Met andere woorden, de liefde wordt sterker naarmate ze gepaard gaat met lijden voor de geliefde.

Hoewel het lijden niet in alle gevallen wordt omarmd,⁴⁵ is het sacraliseren van het lijden te opmerkelijk om te negeren. Geen van de meisjes verwijst rechtstreeks naar een religieus lijden, maar in de katholieke sfeer waarin ze ondergedompeld waren, is lijden een belangrijk cultureel element. De idee van vrijwillig lichamenlijk lijden kon verschillende gedaantes aannemen in het katholicisme, onder meer in martelaarschap,

---

⁴⁰ RAB, M24, 830, Dossier 2. De briefjes van verschillende meisjes werden in één dossier teruggevonden, vermoedelijk omdat een van hen als boodschapper optrad.

⁴¹ RAB, M24, 830, Dossier 2.

⁴² RAB, M24, 830, Dossier 1.

⁴³ RAB, M24, 830, Dossier 1. De idee dat het lijden de liefde versterkt vinden we bijvoorbeeld ook terug bij Jeanne D.C.: “plus que je souffre pour vous plus que je t’aime” RAB, M24, 830, Dossier 4.

⁴⁴ RAB, M24, 830, Dossier 4.

⁴⁵ De meisjes aanvaardden niet altijd dat een *ander* voor hen zou lijden. Jeanne smeekte Gabriëlle bijvoorbeeld om niet met haar bloed te schrijven want “je sais que tu te fait souffrir pour m’écrire et je ne veux pas que tu souffre (sic) pour moi.” RAB, M24, 830, Dossier 4.

mystiek of een discours van opoffering.⁴⁶ Specifiek voor het interbellum wijst Paula Kane op een sterke nadruk op lijden en slachtofferschap in het katholicisme, te kaderen in de erfenis van devotieele bewegingen zoals het Heilig Hart, de oorlogsomstandigheden en ontwikkelingen in de katholieke spiritualiteit en theologie.⁴⁷ Onder wat Kane de “victim soul” noemde, behoorden leken en religieuzen (vooral vrouwen) die het lijden als een persoonlijke roeping omarmden ter verlossing van anderen. Het lijden van de meisjes vertoonde overeenkomsten met het sacrale lijden in die zin dat het een lijden is waar ze zelf een zekere controle op konden uitoefenen. Het is dit soort vrijwillig lijden waar ze kracht uit putten. In tegenstelling tot Kanes “victim souls” waren de meisjes niet bekommerd om de verlossing van anderen en de uitwissing van hun zonden, en evenmin droegen ze dit lijden stilzwijgend. Maar interessant is wat Kane schrijft over de verhouding tussen lichamelijk en spiritueel lijden: door het religieuze discours was de vrouwelijke pijn niet louter een lichamelijke pijn, maar werd de pijn “geïntellectualiseerd”. Dit had als gevolg dat “As spiritual victims, women were asked to be indifferent to their own bodies, fixating instead upon a passionate, affective engagement with the crucified Jesus.”⁴⁸ Voor de meisjes die hun lijden tot een spiritueel discours optilden betekende het geen fixatie op een “gepassioneerd, affectieve band met de gekruisigde Jezus”, maar een gepassioneerde affectieve band met de lijdende ander.

Genegenheid: familie en vrienden

Een wezenskenmerk van de persoonlijke brief is het onderhouden van een emotionele band in weerwil van een fysieke scheiding. Hoe onderhielden de jongeren in opsluiting de band met hun familie? De persoonsdossiers bevatten veel brieven die kinderen aan personen in hun netwerk schreven omgekeerd.⁴⁹ Deze brieven werden allemaal door de instelling achtergehouden omdat de kinderen geen toestemming hadden om te corresponderen of omdat de inhoud van de brief ongepast was. Zoals ook al lichtjes aan bod kwam in hoofdstuk zes, ging de instelling in de loop van de twintigste eeuw steeds meer belang hechtten aan het onderhouden van de band met de ouders. Niettemin bleef het de instelling die het contact tussen de jongeren en hun affectieve netwerk controleerde.

---

⁴⁶ Voor een goed overzicht, zie Carmen M. Mangion, “Why, would you have me live upon a gridiron?: Pain, Identity, and Emotional Communities in Nineteenth-Century English Convent Culture”, *19: Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 0 (2012) <doi:10.16995/ntn.652>.

⁴⁷ Paula M. Kane, “‘She offered herself up’: The Victim Soul and Victim Spirituality in Catholicism”, *Church History* 71 (2002) 80–119.

⁴⁸ Ibid., 115.

⁴⁹ Zie Tabel 9 in bijlage 2.

Ondanks de talrijke teruggevonden correspondentie tussen jongeren en hun affectieve netwerk buiten de instelling, is het belangrijk om ook de leegtes in de dossiers te erkennen. Ten eerste zijn de brieven die wél beantwoordden aan de normen niet onderschept. Zij blijven dus buiten ons vizier. Ten tweede mogen we er niet zonder meer van uitgaan dat alle kinderen contact hielden met hun familie. Niet zelden waren de ouders en hun kinderen verwickeld in een conflictsituatie,⁵⁰ soms was er eenvoudigweg geen band om te onderhouden. De brieven die ik hierna bespreek en de vormen van genegenheid die erin aan bod komen, moeten dus gezien worden als slechts één stukje van een puzzel waarvan we de grootte niet kennen. Door de brieven van de jongeren aan hun ouders en hun brieven aan vrienden naast elkaar te leggen, krijgen we een zicht op het verschil in de registers van genegenheid.

“Zeer beminde ouders.” Genegenheid in ouder-kindrelaties

In hun brieven vertonen de jongeren een waaier aan retorische technieken om de band met de familieleden aan te halen. Dit begint al met de aanspreking en afsluiting, waarin de band tussen briefschrijver en briefontvanger werd benoemd: “Zeer beminde ouders,” schreef Guillaume, om zijn brief af te sluiten met “van u beminde zoon”. De aanhef en de afsluiting vormen een wederkerig circuit: Guillaume bemint zijn ouders en weet zich tegelijk bemind.⁵¹ De relatie werd soms ook explicieter benoemd: “toi qui est ma maman”, schreef François.⁵² Tussen de aanhef van de brief en de aanspreking in de rest van de brief heerst soms een ambivalentie, zoals in de brief van Marie-Eugénie. Haar brief opent met “très chers parents,” maar in de brief zelf spreekt ze vaker haar moeder aan (“je te demande chère mère”, “je te promets encore une fois chère petite Manman”, “j’espère petite Mère adorée”) en vraagt haar zelfs om “beaucoup de compliments à père” over te maken.⁵³ Het wijst opnieuw op de moeder als spilfiguur van het gezin als een affectieve eenheid, zoals bij het lijden.

Maar de meerstemmigheid van de brieven is ook op een andere manier aanwezig. Martyn Lyons wees erop dat brieven voor veel families uit de arbeidersklasse geen private aangelegenheid waren, maar een sociale praktijk waarbij de brief met anderen gedeeld werd. In veel brieven werd gevraagd om “groeten” over te brengen aan andere familieleden. Dit kon overigens ook voorkomen in brieven die jongeren aan de directeur stuurden na hun vrijlating, zoals Joseph: “[d]e complimenten aan Meester S. met zijne

---

⁵⁰ De brieven getuigen ook van conflictsituaties die via de correspondentie werden uitgevochten, maar ik beperk me hier tot een analyse van genegenheid.

⁵¹ RAAB, M65, 572, Dossier 2748, Brief s.d., tussen 1924 en 1930.

⁵² RAAB, M65, 1648, Dossier 15769, Brief op 22/06/1957.

⁵³ RAB, M35, 1351, Dossier 310, Brief op 04/11/1906.

baart, meester M. en de meester van de fransche klas. Chef C., chef P., de surveijant V. M. en mijnheer V.D.H. van de schoenmakers”.⁵⁴ De relatie werd niet omstandig uitgesponnen in woorden, maar het simpelweg benoemen van de personen die waren opgenomen in deze cirkel, bevestigde de band. Dit komt vooral voor in de vroegere periode, wanneer de geletterdheid nog stroever is dan in latere periodes. Het “benoemen” was overigens niet alleen voorbehouden voor personen, maar kon ook zaken betreffen. Dit blijkt uit Alfons’ brief waarin hij vroeg “o[f] mijn harmonika nog bij ons is en of mijnen hond Baron nog leeft”.⁵⁵ Door zulke dingen te benoemen, bevestigde Alfons zijn aanwezigheid in de familie via zijn harmonica en zijn hond. Bovendien evoceerde het een gedeeld verleden. Het woord “bij ons” benoemt dan weer de continuïteit van dit gedeeld verleden; Alfons rekent zichzelf nog tot deel van de familie. Ook ouders konden zo’n gedeeld verleden oproepen om de band tussen beide te bevestigen. De moeder van Christian (“Kiki”) beschreef de nieuwe lederen vest die ze voor hem had gekocht en hield hem op de hoogte van het welzijn van zijn idool (“tu sais le fameux billy de ta fameuse bande en a pour six mois de plus en prison”). In haar brief gaf ze ook een beschrijving van zichzelf in het café dat ze uitbaatte.⁵⁶ Het is door het oproepen van zulke concrete beelden dat de brieven de banden tussen ouders en kinderen onderhouden, zoals Broomhall stelt: “by providing a window into the homes (...) which helped to create a sense of vivid, shared experiences even at a distance.”⁵⁷

De brief was een materiële vervanger voor een fysieke nabijheid, maar voor veel jongeren was dit niet voldoende. Veel jongeren vroegen in hun brieven wanneer hun ouders op bezoek zouden komen. Het bezoek was echter allesbehalve evident, zeker in de vroegere periode. Treinen waren duur, de reistijden lang en sommige ouders konden zich maar één treinbiljet veroorloven. Dit verbeterde weliswaar doorheen de decennia toen ook de instellingen soepeler omgingen met bezoek (cfr. hoofdstuk 6), maar het maakte de langdurige fysieke scheiding er niet minder zwaar om.

Tussen de brief en het echte fysieke contact bestond er nog een materialiteit die in de loop der jaren steeds couranter werd: een foto of portret van de ouders. Auguste vroeg aan zijn broer of deze “zoo goed [wilt] zijn van vader ook het portret op te sturen en uw portret ook”.⁵⁸ Brieven en artefacten verkregen zo niet alleen een betekenis door hun inhoudelijke vertogen, maar door de materialiteit zelf die hen een “fetishist character”

---

⁵⁴ RAG, M44, 1847, Dossier, 3466, s.d., ca. 1907.

⁵⁵ RAG, M44, 1847, Dossier 3464, Brief op 10/09/1902.

⁵⁶ RAAB, M17, 684, Dossier 7795, Brief op 19/08/1957.

⁵⁷ Susan Broomhall en Jacqueline Van Gent, ‘Corresponding Affections: Emotional Exchange Among Siblings in the Nassau Family’, *Journal of Family History* 34 (2009) 143–165, aldaar 158.

⁵⁸ RAAB, M65, 536, Dossier 2279, Brief s.d., ca. 1923–1927.

bezorgde.⁵⁹ De brieven werden met andere woorden een “object to facilitate their emotional lives”.⁶⁰ Belangrijker dan wat geschreven werd, was in elk geval dat er geschreven werd, zoals Fernands brief aan zijn moeder illustreert: “m’écris n’importe quoi”.⁶¹

De fysieke nabijheid kon echter ook worden opgeroepen door epistolaire technieken in de brief zelf. Brieven sloten vaak af met een verbalisering van een lichamelijke vorm van affectie. “Je termine ma lettre en tembrassant bien tendrement”, schreef de moeder van Gregoire.⁶² “Tendrement” is een woord dat in de negentiende eeuw opkwam in de context van familiale affectie. In die periode bleef “baiser” voorbehouden voor intimiteit tussen geliefden, schrijft Grassi,⁶³ maar uit mijn brieven corpus blijkt dat ook familieleden het gebruikten. Dit kwam in beide richtingen voor: De moeder van Nicolas schreef “reçois les bons baisers de ta maman”⁶⁴, en omgekeerd wenste ook Willy “une gros baise à toi et papa”.⁶⁵ Zoals Grassi mooi verwoordt, laten zulke lichamelijke beeldspraken toe “to speak love without pronouncing ‘love.’”⁶⁶

De brieven waarin een genegenheid werd geuit tussen ouders en kinderen kenmerkten zich dus door de aanvankelijke meerstemmigheid, het expliciet benoemen van dingen en personen die hen nog aan hun thuis verbond, de evocaties van fysieke nabijheid door lichamelijke metaforen en tot slot fungeerde ook het oproepen van een gedeeld verleden als strategie om de band te onderhouden.

“Mon pote.” Genegenheid in vriendschap.

De meeste brieven die bewaard zijn van jongeren die naar hun vrienden schreven, dateren uit de jaren vijftig. Het duidt op een verschuiving in het affectieve netwerk van de jongeren: leeftijdsgenoten gingen een steeds grotere plek innemen. Welke discursieve strategieën gebruikten de jongeren om hun relatie met vrienden te onderhouden? Voor de Franse context stelt Martha Hanna dat correspondentiehandleidingen een groot onderscheid maakten tussen het veronderstelde register tussen brieven gericht aan

---

⁵⁹ Christa Hämmerle, ‘Waiting longingly...’ Love Letters in the First World War - a Plea for a Broader Genre Concept’, *History of Emotions - Insights into Research* (2014) <<https://www.history-of-emotions.mpg.de/en/texte/waiting-longingly-love-letters-in-world-war-i-a-plea-for-a-broader-genre-concept>> [geraadpleegd 23 oktober 2019].

⁶⁰ Stephanie Downes, Sally Holloway en Sarah Randles ed., *Feeling Things: Objects and Emotions through History*. Emotions in History (Oxford, New York: Oxford University Press 2018) 1.

⁶¹ RAAB, M65, 847, Dossier 6717, Brief op 02/10/1936.

⁶² RAAB, M17, 523, Dossier 5887, Brief op 27/08/1938.

⁶³ Marie-Claire Grassi en Neil Gordon, ‘Friends and Lovers (or The Codification of Intimacy)’, *Yale French Studies* (1986) 77–92, aldaar 90.

⁶⁴ RAAB, M17, 520, Dossier 5847, Brief op 23/11/1939.

⁶⁵ RAAB, M65, 1238, Dossier 11886, brief op 18/07/1947.

⁶⁶ Grassi en Gordon, ‘Friends and Lovers’, 90.

ouders of brieven aan leeftijdsgenoten.⁶⁷ Gezien de brieven een papieren vertaling zijn van de sociale relaties, hoeft het niet te verwonderen dat er zich verschillen voordoen in de manier waarop de relaties geverbaliseerd worden.

Tegenover de huiselijkheid die kenmerkend is voor de brieven met familieleden, staat een soort luchtige samenzweerderigheid van leeftijdsgenoten. In een guitige brief haalt Alice herinneringen op aan dansavonden met “Anitake”, een vriendin die ze leerde kennen in een andere instelling. De brief laat zien dat niet alle instellingen zo’n Spartaans regime als Brugge hanteerden: “Anitake vanmorgen heeft de Rok and Rol hier gespeeld U kunt niet geloven hoe moeite ik had om te blijven staan. We hebben al twee avonds mogen dansen”. Het merendeel van de brief gaat echter over gedeelde herinneringen (“Weet je t nog van op die [...] dat ik daar af viel en met die schaatsen, en toen ik Dokter D. W. daar bijna omver liep omdat U me riep om te dansen”⁶⁸), over gemeenschappelijke kennissen (“hoe is 't met Madame Irma is ze nog niet vermagerd”) of over “zwarte talonschoenen” die ze ergens vergat (“die andere is daar nog waarschijnlijk onder piano je weet wel toen ik eens gedanst heb met U dat ik die daaronder heb gesmeten. Wil u zo goed zijn er eens naar te zoeken...”). Hoewel Alice Anita er vaak genoeg aan herinnert dat ze zich in opsluiting bevindt, baadt de brief in een vrolijke en luchtige sfeer.

Het zijn brieven die duiden op die typische naoorlogse vrienden die Stearns aanduidt met de Amerikaanse term “pals”. In de plaats van een kleine kring aan intense vriendschappen van de negentiende eeuw kwamen er bredere netwerken van luchtigere vriendschappen.⁶⁹ De term “pal” krijgt in het Frans zijn equivalent als “pote”, een woord dat ik – niet toevallig – enkel terugvond in brieven uit de jaren vijftig, zoals de brief van Serge:

Pour déd 
alors mon pote comment ca va pas chagriner que je ne puisse plus allez becter des
spaghetti avec toi (...)
hahaha mon dieu mon dieu
hihi
pote je te confie la petite sœur tache de bien la garde et d'être sache
donc mon pote a bientot⁷⁰

De brief illustreert mooi de luchtige toon die vriendschappen aannemen, maar het aanhalen van een zeer concrete herinnering (het samen spaghetti eten) toont de gelijkenissen en de continuïteit met de manieren waarop ook ouders en kinderen hun

---

⁶⁷ Martha Hanna, ‘A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I’, *The American Historical Review* (2003) 1338–1361, aldaar 1346.

⁶⁸ RAB, M24, 906, Dossier 2101, Brief op 06/01/1957.

⁶⁹ Stearns, ‘In Private: The Individual and the Domestic Community (1920–2000+)’, 136–137.

⁷⁰ RAAB, M65, 1647, Dossier 15760, Brief s.d., ca. 1956.

band vanop afstand probeerden te onderhouden. Ook het opdragen van een verantwoordelijkheid (“je te confie la petite sœur”) maakt hier deel van uit. Zelfs al is niet geweten om wie of wat het gaat en wat die verantwoordelijkheid precies inhoudt, René betreft “Dédé” wel in een wederkerige relatie; een relatie die voordien al bestond maar die nu wordt verlengd door de taak die aan Dédé wordt toevertrouwd. Het luchtige karakter van de brieven uitte zich ook in kleine plagerijtjes, zoals Gabrielle die “Colinette” vroeg waarom ze niet op haar eerdere brief had geantwoord: “qu'es-ce que cela veut-dire ton silence n'aurait-tu pas reçu ma dernière lettre? Ou bien fais tu la paresseuse pour m'écrire”.⁷¹ Zulke speelse kwinkslagen zijn ondenkbaar in de brieven tussen ouders en kinderen, zelfs al krijgt ouderschap doorheen de twintigste eeuw steeds meer een egalitaire invulling die vriendschap benadert, in plaats van de vroegere hiërarchische relatie.⁷²

Hoewel persoonlijke brieven zich nagenoeg altijd kenmerken door elementen die enkel voor de insiders duidelijk zijn, hebben de brieven tussen leeftijdsgenoten nog een extra zweempje samenzweerderigheid. Gabrielle (“Getty”) vroeg Colinette bijvoorbeeld of ze geen zin had om serveerster te worden in het café waar Gabrielle ook werkte “écris-moi si tu aimerais, mais ne le dis a personne car tu pourrais avoir des ennuis”.⁷³ In andere brieven werd er geheimzinnig toespeling gemaakt op dingen die enkel geweten zijn tussen de vrienden (“tu sais ce que je veux dire”⁷⁴). In de hoger geciteerde brief van Alice werd dit expliciet gemaakt doordat zij verschillende malen in blokletters schreef: “HET BLIJFT ONDER ONS”.⁷⁵ Het samenzweerderige kan zich ook op minder lichtigere thema's enten, met name op de opsluiting zelf. In briefwisseling tussen Gustave en Hilaire geeft deze laatste te kennen dat het vreemde adres van Gustave achterdocht opwekte bij “H”, een gemeenschappelijke kennis tussen Gustave en Hilaire die niet bij naam genoemd wordt – vermoedelijk de echtgenote van Hilaire. Om niet te moeten vertellen dat Gustave in Mol zat, diste Hilaire een verhaal op van een uit de hand gelopen grap. Hij ging zelfs zo ver om zijn verhaal te staven met een echt postkaartje dat uit Dover werd opgestuurd door “Kitty”.⁷⁶ Het kaartje is opgenomen in Gustaves dossier (cfr. intermezzo 2). Het hele complot tot geheimhouding duidt er enerzijds op dat de opsluiting als een beschamende situatie werd beschouwd waarvan best zo weinig mogelijk mensen op de hoogte waren. Anderzijds laat het ook iets los over de vriendschap tussen Hilaire en Gustave: door Gustave te verzekeren dat zijn “geheim” veilig is, bevestigt Hilaire hun vriendschap. En

---

⁷¹ RAB, M24, 858, Dossier 333, Brief op 28/01/1950.

⁷² Stearns, ‘In Private: The Individual and the Domestic Community (1920-2000+)’, 138.

⁷³ RAB, M24, 858, Dossier 333, Brief op 08/11/1949.

⁷⁴ RAB, M24, 858, Dossier 333, Brief op 08/11/1949.

⁷⁵ RAB, M24, 906, Dossier 2101, Brief op 06/01/1857.

⁷⁶ Voor de transcriptie en een afbeelding, zie p. 372.

sterker nog: door Gustaves opsluiting geheim te houden voor gemeenschappelijke vrienden, geeft Hilaire zijn band met Gustave een hogere status.

Specifiek over de uiting van genegenheid en liefde, schrijven Beljan en Gammerl dat er in de negentiende eeuw vaak geen onderscheid werd gemaakt in affectieve gebaren of metaforen voor liefde binnen families, vriendschappen en geliefden. Hand in hand lopen met een vriend of deze beschrijven als iemands “wederhelft” was niet uitzonderlijk in adviesboeken.⁷⁷ Doorheen de twintigste eeuw kwam er echter steeds meer differentiatie tussen affectieve expressies afhankelijk van het soort relatie. Dit is inderdaad ook te zien in het brievenkorpus. Expliciete uitingen van genegenheid zoals die in de brieven naar ouders aan bod kwamen, zijn zeldzamer in de vriendschapsbrieven. In de aanhef bevestigende vrienden hun band met (“Zeer bemind (sic) vriend”⁷⁸, “Goede vriend”⁷⁹) net als in de afsluiting van de brief. In de afsluiting werden wel versterkingen van de vriendschapsband toegevoegd, zoals “uwe vriend Willy die u niet vergeet”⁸⁰, “uw verkleefden vriend”⁸¹ of “uw toegenegen vriend”. Maar anders dan bij de ouders is er weinig sprake van lichamelijke metaforen om de fysieke afstand te overbruggen. De brieven sluiten eenvoudigweg af met “uwen vriend”. Een van de weinige verbalisering van het lichamelijke die ik terugvond is van Edouard: “je reste toujours [votre] ami qui vous sert cordialement la main”⁸². In de vrouwelijke vriendschappen daarentegen vond ik nog wel verwijzingen naar “dikke kussen”, hoewel Alice aan haar Anita afsloot met “veele groeten en stevige handdruk”.

Tot nu toe besprak ik hoofdzakelijk brieven in detail uit de tweede helft van de twintigste eeuw, de brieven van Gustave niet daargelaten. Maar een brief uit het Rijkswelddadigheidsgesticht van Sint-Andries uit 1893 is illustratief voor de grote verandering die vriendschap onderging tussen het einde van de negentiende eeuw en de twintigste eeuw, en dan vooral vrouwelijke vriendschap. Die vriendschap was intens, intiem en sensueel.

---

⁷⁷ Magdalena Beljan en Benno Gammerl, ‘Wendy’s Love’, in: Ute Frevert, Pascal Eitler en Stephanie Olsen ed., *Learning how to feel: children’s literature and emotional socialization, 1870-1970*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 115–134, aldaar 122.

⁷⁸ RAG, M44, 1847, Dossier 3465, Brief op 04/09/1905.

⁷⁹ RAG, M44, 1866, Dossier 3653, Brief op 22/05/1905.

⁸⁰ RAAB, M17, 467; Dossier 5187, Brief op 30/07/1930.

⁸¹ RAAB, M17, 468, Dossier 5188, Brief op 29/04/1932.

⁸² RAG, M44, 1835, Dossier 3347, Brief op 11/06/1903.

Vrouwelijke vriendschap

“Beminde Vrindin Roosalie.”

Beminde Vrindin Roosalie

het is met groote vreugde dat ik de gelegendheid v[ind] wat nieuws laten ~~ik te weten~~
~~te weten~~ voor het eerste L^e V kom ik u grootelijks te bedanken voor de goedheid die
gij voor mij gehad hebt van aan mijne Ouders te schrijven zij hebben mij aanstons
komen bezoeken en zij hebben mij uwen brief mede gebracht gij kunt wel denken
hoe diep dit in mijn hart gedrongen is van te zien dat gij mij nog niet vergeten hebt
gij weet hoe zeer ik u bemin dat het gij is die ik het liefste op aarde bezit Ah indien
gij wist hoe ik mij zonder u vervel bij dag en bij nacht doen ik niets dan zuchten
en denken wenen dat [en] durf ik niet want gij weet wel hoe ongelukkig men hier is
en nu LR is het nog erger want ze handelen hier met ons al erger als met honden,
Nu BR hoop ik wel dat gij zult bij uwe moeder blijven tot als ik af kom want het zou
wel kunnen zijn dat ik maar 2 jaar zal moeten doen want mijne Ouder reklamieren
mij en ik zal aanstons afkomen Ah hoe gelukkig zullen wij dan zijn waneer wij ~~zij~~
walkanderen zullen mogen in ons armen drukken en ons goesting mogen doen dan
zal er ons niemand niets meer te zeggen hebben want u vergeten ? dat zou ik nooit
kunnen daarom is mijn hart te klein en liefst[e] V gij weet wel voor hetgeen wij met
malkanderen gehad hebben dat het onmogelijk is ons te vergeten hoe langer gij
van mij gescheiden zijt hoe liever ik u zien en hoe meer ik op u denk, Ik hoop toch
wel dat gij zult getrouw blijven aan uwe belofte want zoo gauw als ik liber ben kom
ik sitot naar Bruxelles gij moet wel denken JV hoe hart dit zou zijn voor mij dat ik
zou ondervinden dat gij met de eene en met de andere zoudt gewoont hebben dat
gij verkeert dat kan mij niet schielen maar bij zonderlijk smee ik u van bij het
begijntje niet te gaan zoo LR indien gij wilt getrouw blijven aan uwe belofte en aan
mijne bevelen dan zullen wij gelukkig zijn Nu LV heb ik u nog iets te vragen van het
haar dat gij van mij hebt van daarmede niets te doen want gij weet toch wel dat ik
niet verder kan ik eindig LV en blijf uwe toegenegen en getrouwen vriendin tot der
dood

Irma V.⁸³

De brief van Irma aan haar “beminde” vriendin Rosalie bevat veel elementen die wijzen op een intense en intieme vriendschap. De taal van de brief wijst op een hoge intimiteit die grenst aan het romantische (“gij weet hoe zeer ik u bemin dat het gij is die ik het liefste op aarde bezit”). De afkortingen LR (Lieve Rosalie) en LV (Liefste Vriendin) duiden op een hoge graad van intimiteit. Hun hechtheid wordt bevestigd door de verwijzingen naar hun gedeeld verleden (“gij weet wel voor hetgeen wij met malkanderen gehad hebben dat het onmogelijk is ons te vergeten”), een belofte en een imaginaire hereniging (“zoo gauw

---

⁸³ RAB, M35, RWG Sint-Andries, 1336, Dossier 12, Brief s.d., ca. 1895.

als ik liber ben kom ik sitot naar Bruxelles”⁸⁴). Het feit dat Rosalie in contact stond met Irma’s ouders, waarnaar verwezen wordt aan het begin van de brief, is ook een aanwijzing dat de meisjes elkaar al langer kenden. De beeldspraak is haast sensueel (“Ah hoe gelukkig zullen wij dan zijn waneer wij zij walkanderen zullen mogen in ons armen drukken en ons goesting mogen doen”).

Haar discours is terug te brengen op een oudere traditie van passionele, romantische vriendschappen tussen vrouwen daterend uit de achttiende en negentiende eeuw.⁸⁵ Onderzoekers wijzen op de grote emotionele intimiteit van deze relaties en het sensuele gehalte van hun correspondentie, zoals bij Irma en Rosalie. Vaak ging het om levenslange vriendschappen waarbij de vrouwen een centrale emotionele rol in elkaars leven innamen. Deze intieme vriendschap tussen vrouwen bestond niet *in plaats van* een heteroseksueel partnerschap, maar was er *complementair* aan. Een huwelijk had onvermijdelijk een impact op een romantische vriendschap tussen twee vrouwen, maar werd niet opgevat als een hindernis voor de vriendschap. De vriendschappen waren bovendien helemaal aanvaard als een “widely recognized, tolerated social institution”, schrijft Lillian Faderman.⁸⁶ Dat zo’n vriendschap volledig aanvaard werd, verklaren onderzoekers door de andere invulling van genderrollen. Faderman en Rupp wijzen op het ideaal van de asexuele vrouw, waardoor intieme banden tussen vrouwen geen achterdocht opwekten.⁸⁷ Carroll Smith-Rosenberg kadert de vrouwelijke vriendschappen ook in de context van de gescheiden sferen, waarin vrouwen hoe dan ook al veel tijd bij elkaar doorbrachten en het niet abnormaal was om dagen of weken bij elkaar in te trekken in afwezigheid van de echtgenoot.⁸⁸ Veel elementen uit zo’n romantische vriendschap zien we terugkeren in de clandestiene brieven van de meisjes, zoals hierna zal blijken.

Maar hoe verhoudt het discours van de meisjes zich nu tot die romantische vriendschap uit de negentiende eeuw? Leila Rupp schrijft dat “Women in brothels and prisons continued the tradition of forming relationships in sex-segregated spaces.”⁸⁹

---

⁸⁴ Het is intrigerend hoe Irma plots enkele Franse woorden gebruikt als het gaat om Brussel. Schiegg en Sowada schuiven verschillende verklaringen naar voren voor het vermengen van twee talen in brieven van ongeofende schrijvers. Gezien Irma hier geen reden had tot het hanteren van een formeel register of een bewijs moest geven dat ze de taal machtig was, is de reden hoogstwaarschijnlijk terug te brengen tot een benadrukking of een onwillekeurige script switching. Markus Schiegg en Lena Sowada, ‘Script switching in nineteenth-century lower-class German handwriting’, *Paedagogica Historica* (2019) 1–20, aldaar 9.

⁸⁵ De literatuur hierover is zeer uitgebreid. Voor een recent overzicht, zie Sharon Marcus, *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. (2009) 5–14.

⁸⁶ Lillian Faderman, *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present* (HarperCollins 1998) 411.

⁸⁷ Leila J. Rupp, *Sapphistries: A Global History of Love Between Women* (NYU Press 2011) 127.

⁸⁸ Carroll Smith-Rosenberg, ‘The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America’, *Signs* 1 (1975) 1–29, aldaar 8.

⁸⁹ Rupp, *Sapphistries*, 140.

Uitleg of empirische onderbouwing verschaft ze hierbij niet. In de twintigste eeuw was de context echter anders: intieme homosociale relaties werden met argwaan bekeken, ook voor vrouwen. Door de veranderende sociale omstandigheden verdween het ideaal van de gescheiden sferen waardoor heterosociale ruimtes gebruikelijker werden. Zelfs al bevonden deze meisjes zich dus in een gendergescheiden ruimte, rijst de vraag hoe zij tegen deze vrouwelijke vriendschap aankeken.

Figuur 17 Haarlokken als bezegeling van de vrouwelijke vriendschap (RAB, 830, Dossier 4)

Bijzondere vriendschap: “je t’ai aimez depuis les premieres jours”

Hoe kwam het eerste contact tot stand? “Ma belle reine voici le premier fois que je t’écriera” schrijft Jeanne. “C’est pour te dire ... que je suis contente et heureux te vous montrer combien je t’aime, je t’ai aimez depuis les premieres jours que tu est ici mais j’ai été obliges de cacher mon amour, vous savez pourquoi et mon cœur a tant souffert”.⁹⁰ Het lijden verwijst hier naar een onvrijwillig lijden, zoals eerder besproken.⁹¹ Jeanne durfde haar liefde echter pas uit te spreken na haar geliefde – vermoedelijk Gabrielle – met een ander meisje samen te hebben gezien, waarna ze niet anders kon dan haar liefde wel bekennen.⁹²

Er zijn geen briefjes teruggevonden waarin een geliefde de relatie expliciet verbrak, maar wel aanwijzingen over een breuk, vaak in brieven tussen nieuwe geliefden die over hun vorige relaties praatten. Oorzaken voor een breuk konden liggen in het wisselen van partner of een vertrek van een van de partners uit de instelling. Jeanne C. schreef aan

⁹⁰ RAB, M24, 830, Dossier 4.

⁹¹ RAB, M24, 830, Dossier 4.

⁹² J’ai toujours dé[s]irer de vous aimer librement mais j’étais pas fort assez (...), mais le jour que tu est aller avec elle c’est alors que j’ai tant souffert car je croyais que tu était perdue pour moi, et c’est alors que je me suis jurer de vous montrer combien je t’aimais

haar vriendin vlak voor die Brugge verliet : “je ne souhaite qu’une seule chose: que tu ne m’oublie pas trop vite.”⁹³ Het suggereert dat ze er zich bij heeft neergelegd dat ze hoe dan ook vergeten zal worden, “car je sais qu’une fois dehors tu t’amusera et tu ne pensera peut-être plus à moi.”

Verder onderscheidden de meisjes verschillende soorten liefde, die niet allemaal evenwaardig waren. “Lorsqu’on aime par passions sa ne dure pas longtemps,”⁹⁴ schreef Jeanne bijvoorbeeld. In haar ogen had “passie” dus een negatieve connotatie aangezien het ging om een intens maar kortstondig gevoel. Ze schrijft verder wat ze wel verstaat onder ‘liefde’: “Ecoute, la passion un jour se laissera, mais un amour sincère et une pure tendresse durera toujours et voilà comment moi je t’aime.”⁹⁵ Een oprechte en tedere liefde is voor haar het ideaal. Dit staat in contrast met wat Emilienne schrijft in wat vermoedelijk haar eerste brief is aan “Bebette”:

Ma chère petite Bebette, tu sais que mon amour est un feu et que ma passion est très forte. Je voudrais te presser sur mon cœur et te faire l’amour, et j’attends un de tes baisers ardents avec impatience. Je voudrais te demander une chose, si tu [t]e laisserais faire l’amour ah que je voudrais te le faire. (...) depuis que je t’ai vu si belle et si passionnée j’ai ressenti quelque chose pour toi et si tu veux, nous serons une pour toujours.⁹⁶

Voor haar sluit haar brandende passie de notie van eeuwige liefde (“nous serons une pour toujours”) niet uit. In de brieven werd overigens slechts één voorbeeld gevonden van een meisje dat van zichzelf openlijk aangeeft een wispelturige liefde te beleven.⁹⁷ De overige liefdesbrieven geven allemaal blijk van een eeuwige liefde voor ogen te hebben.

Voor Guillemine staan vertrouwen en een “amitié profonde et sincère” centraal.⁹⁸ Ze had hierbij eerder het ideaal van een “companionate marriage” voor ogen dat wederzijds respect en een goede verstandhouding centraal stelde. “Je veux un amour continuele qui devient toujours de plus en plus chau et tendre, généreux et fidèle jusqu’à la souffrance.”⁹⁹ Een steeds groeiende liefde, warm, teder en een liefde die bovendien trouw blijft in geval van lijden.

Een vereiste voor de oprechtheid van de liefde die in veel brieven terugkomt, is de eis dat men zich steeds beperkt tot één partner: “Aimer deux à la fois sa ne se peut. Les cœurs

---

⁹³ RAB, M24, 839, Dossier 91.

⁹⁴ RAB, M24, 839, Dossier 91.

⁹⁵ RAB, M24, 839, Dossier 91.

⁹⁶ RAB, M24, 835, Dossier 51.

⁹⁷ “Tu veux a tout prix savoir si je t’aime bien sincèrement, eh bien je vais te répondre très franchement. Oui je t’aime mais ici je m’arrête un instant... Tu dois savoir que je suis une femme très capricieuse. Un jour je suis affolée d’amour et un autre jour je suis froide, je deviens indifférente à tout” RAB, M24, 836, Dossier 56.

⁹⁸ RAB, M24, 843, Dossier 139.

⁹⁹ RAB, M24, 843, Dossier 139.

sont diviser.”¹⁰⁰ Indien een meisje voordien al een partner had gehad, was het niet ongebruikelijk dat haar een bewijs van haar liefde werd gevraagd door de nieuwe partner. Zo vroeg Jeanne aan haar nieuwe geliefde :

Ma chère Noire vous me dite que tu m’aime aussi, veut tu me le prouver la preuve n’est pas dur. Voici la preuve ma belle vous avez encore la medaille de l’autre. Donner la à Julia car chaque fois que je la vois sur vous, je pense que tu aime encore l’autre et soit certain que [je] souffre beaucoup si c’était vrai.¹⁰¹

Uit het citaat kunnen we meerdere zaken afleiden. Ten eerste wordt verwezen naar de haarlokken en artefacten die als blijk van affectie samen met de briefjes werden doorgegeven en dus ook een sterke betekenis hadden (afbeelding 17). Klaarblijkelijk werden ze gedragen als een blijk van trouw aan hun geliefde, wat wrevel opwekte bij nieuwe geliefden. Toch luidt de eis van Jeanne niet om het medaillon zonder meer weg te gooien, maar het aan iemand anders te *geven*. De reden daarvoor kan mogelijk liggen in het eeuwige gebrek aan materiaal en de daaruit voortvloeiende gewoonte om niets weg te gooien, maar waarom het precies aan Julia moest worden gegeven blijft onduidelijk.¹⁰²

Uit de liefdesbrieven bleek dat liefde werd beschouwd als een krachtig fenomeen dat iemand in zijn greep kon houden, maar tegelijk ook kracht bood – of bescherming, in het geval van Jeanne C.: “quand on se sens aimée on [s]e sens protégée, s’est très vrai.”¹⁰³ Een vaak terugkerend element was de verzekering dat de meisjes zich geheel overgaven aan hun liefde, of omgekeerd, dat de liefde hen compleet beheerste. “Cherie pardonne moi que je t’ecrive tous ca mais je t’aime ci follement que je me laisse embrasser par l’amour, même dans mon écriture,”¹⁰⁴ schreef Jeanne D.C. Deze overgave aan de liefde werd veelal uitgedrukt in lichaamsgerelateerde termen. “Je veux te donner mon cœur tous entier à toi seul,” schreef Guillemine aan Jeanne.¹⁰⁵ Andere gebruikte bewoordingen waren zinnen als “l’ivresse de mon cœur”, “aimer jusqu’aux fond de [m]es entrailles” en “te parler avec les yeux dans les yeux, cœur à cœur, t’embrasser”.

---

¹⁰⁰ RAB, M24, 843, Dossier 139.

¹⁰¹ RAB, M24, 830, Dossier 4.

¹⁰² De context van dit briefje ontbreekt helaas te zeer om te achterhalen welke voorgeschiedenis Jeanne of haar nieuwe geliefde met Julia had, en wie haar nieuwe partners zijn. Van Jeanne zijn brieven teruggevonden aan Joséphine en Gabrielle, maar de chronologische volgorde is onduidelijk. Op basis van het inschrijvingsregister kan voorzichtig geopperd worden dat Joséphine de partner van Jeanne was tot ze Brugge verliet in 1928, waarna Jeanne een relatie begon met Gabrielle, die in Brugge verbleef tot 1929. Dit vermoeden wordt ook bevestigd door de beschrijving van Gabrielle, waarop staat dat ze donkerbruin haar had (wat correspondeert met de aanspreking “ma chère noire”). Joséphine had blond haar. De connectie met Julia kon niet worden achterhaald.

¹⁰³ RAB, M24, 841, Dossier 111.

¹⁰⁴ RAB, M24, 830, Dossier 4.

¹⁰⁵ RAB, M24, 843, Dossier 139.

Een andere manier waarop het lichaam werd geconstrueerd doorheen de brieven, was het beschrijven van lichamelijke affectie. Soms uitte dit zich op een dromerige toon, zoals in een brief van Marie aan Alice: “Ma petite reine ad[o]ree, que ne puige [puis-je] en ce moment tenlassé de mes bras et passé sur tes levres doux baisers oui mon ange, que je voudrais t’aime comme tu le mérite.”¹⁰⁶ De wens dat Marie Alice wil beminnen ‘zoals ze het verdient’ laat ook iets los over de ideeën over liefde: bij liefde horen lichamelijke liefkozingen, ook al bleef het bij een wens. In plaats daarvan bewees ze haar liefde door te lijden, schreef ze verder. Dit geeft ons nog een nieuwe betekenis van lijden: lijden als substituut voor het lichamelijke aspect van beminnen.

Maar verwijzingen naar de lichamelijke beleving kwamen ook voor in de vorm van herinneringen, wat aangeeft dat de lichamelijke verlangens misschien niet alleen fantasieën waren maar zich ook konden realiseren op onbewaakte momenten. “Te rappelle tu quand tu ma [m’as] présentes ta joie, quand je suis entrée dans ta chambrette, Jany j’ai encore la joue brulante du premier baiser que tu ma donnée,”¹⁰⁷ schreef Guillemine aan ‘Jany’. De eerste kus werd gekoesterd als een warme herinnering, en in tegenstelling tot Simone en Marie die kusten in het washok, werden zij niet betrapt. Zelfs in de totale instelling van Brugge waren er dus ruimtes waar de meisjes aan de spiedende ogen van de zusters konden ontsnappen.

Tot slot nog een laatste eigenschap van de liefde zoals geconstrueerd doorheen de brieven: de woorden waarmee de meisjes uiting proberen te geven aan hun emotie getuigen van een krachtige intensiteit van de gevoelens. “Te dire que je t’aime, chérie, c’est trop peu car c’est une véritable adoration que j’ai pour toi oh oui je t’adore,”¹⁰⁸ schrijft Gabrielle, hierbij ‘adorer’ nog een trap hoger plaatsend dan ‘aimer’. “Tu savais Celine comme je deviens passionnée maintenant c’est a ne pas croire. Je ne sais vivre sans amour.”¹⁰⁹ Met woorden als passie, tussenwerpsels als “oh!” of herhalingen (“oh chérie je t’aime! je t’aime! je t’aime!”¹¹⁰) probeerden de meisjes hun liefde onder woorden te brengen. De intensiteit van de woorden sluit aan bij het negentiende-eeuwse discours van de hechte vrouwelijke vriendschappen, maar het was een intensiteit die in de twintigste eeuw ongebruikelijk was geworden.¹¹¹

Vanaf de jaren veertig en zeker in de jaren vijftig lijkt er een kentering te komen. Net als bij het lijden wordt de emotionele intensiteit minder hoog. Belangrijker is dat er een opvallende daling is in het aantal clandestiene briefjes. In de jaren vijftig vond ik slechts één *billet* terug. Tegelijk duikt er wel een nieuwe speler op die de ontvanger is van een

---

¹⁰⁶ RAB, M24, 830, Dossier 1.

¹⁰⁷ RAB, M24, 843, Dossier 139.

¹⁰⁸ RAB, M24, 834, Dossier 26.

¹⁰⁹ RAB, M24, 837, Dossier 67.

¹¹⁰ RAB, M24, 839, Dossier 85.

¹¹¹ Stearns, ‘In Private: The Individual and the Domestic Community (1920-2000+)’, 143.

grote intimiteit: een heteroseksuele geliefde. In de dossiers uit de jaren vijftig trof ik dertien brieven aan die werden uitgewisseld tussen de meisjes en een mannelijke geliefde. Die geliefden hadden ze leren kennen voor hun opsluiting, tijdens een verlofperiode of tijdens buitenshuis werk. Het wijst erop dat de naoorlogse periode meer mogelijkheden bood voor heteroseksuele ontmoetingen, en meer nog, dat jongeren deze gelegenheid actief aangrepen om de ontmoetingen om te vormen tot duurzame relaties. Ook in het interbellum hadden de meisjes immers gelegenheid om jongens te ontmoeten, en zeker de stedelijke meisjes. Frequent bezoek van een heterosociale ruimte was niet zelden de aanleiding tot institutionalisering. Toch zijn er opvallend weinig aanwijzingen te vinden over voorhuwelijkse *relaties*, in tegenstelling tot de jaren vijftig.¹¹² Anders dan de typische negentiende-eeuweromantische vriendschap, was een heteroseksuele relatie in de jaren vijftig niet langer combineerbaar met een intieme relatie met een vrouw. Ook de meisjes waren terechtgekomen in een dichotoom kader tussen liefde en seksualiteit.

Bijzondere vriendschap en hyperseksualisering: “Nos pauvres érotomaniaques”

Voor de autoriteiten in Brugge waren de relaties tussen de meisjes een absoluut horrorverhaal, zoals onder meer blijkt uit een aantekening van een van de zusters op 23 mei 1928 over Simone en Marie:

Vóór de oogen der zuster, omarmden elkander hartstochtelijk en kusten zich (de tong in elkanders mond), weigerden te scheiden en trokken zich alleen terug in het waschhuis. Bij mijn verschijnen (scène nadien) zooals hierboven. Schandig schouwspel. Slechts door bedreiging ze met geweld te zullen scheiden, lieten ze elkander los.¹¹³

Voorvallen als deze waren hét ultieme bewijs dat de meisjes door en door pervers waren. Helemaal nieuw was de angst voor zulke contacten niet. Irma, hierboven geciteerd, werd gestraft wegens haar poging tot “correspondance obscène”, een teken dat de instelling de romantische vriendschap allerm minst beschouwde als een aanvaardbare vorm van vriendschap.¹¹⁴ Ook andere notaties in het strafregister maken melding van “camaraderie”. Het nieuwe aan de notie “bijzondere vriendschap” in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge was dat het volledig werd ingekapseld in een gemedicaliseerd discours dat de seksualiteit van de meisjes centraal stelde.

---

¹¹² De *billets* van de meisjes in het interbellum refereren wel af en toe aan romantische contacten met jongens maar ik trof geen enkel meisje aan dat, zoals in de jaren vijftig, een brief naar buiten probeerde te smokkelen naar haar geliefde. Mogelijk zou een onderzoek naar de meisjes in de materniteitssectie van Brugge een andere blik opleveren. Zie hiervoor Massin, *Protéger ou exclure?*, 455.

¹¹³ RAB, M24, 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 23/05/1928.

¹¹⁴ RAB, M35, 1336, Dossier 12, sanctie op 07/02/1895.

Het dossier van Simone, het meisje dat zich schuldig maakte aan het “schandig schouwspel” van het kussen kan als voorbeeld gelden. In haar halfjaarlijks rapport werd gewag gemaakt van haar “onverzadigde seksualiteit waaraan alles wordt opgeofferd” (“sexualité inassouvie à laquelle tout est sacrifié”). De directeur vermeldde haar passionele vriendschappen en haar plannen om haar geliefde in Engeland te vervoegen – volgens de directeur zonder enige twijfel “pour s’adonner ensemble à la prostitution et au sapphisme”. Ook in andere halfjaarlijkse rapporten werd het beeld gecreëerd van de labiele en afwijkende vrouw die in het beste geval een poging deed te strijden tegen haar emoties. “Tempérament de fille hystero-érotique”¹¹⁵, valt bijvoorbeeld te lezen in verschillende halfjaarlijkse rapporten. Het maakt in ieder geval duidelijk dat het institutionele discours een sterk geseksualiseerde invulling gaf aan de romantische vriendschappen.

Nochtans was het niet in elke gevangenis een bespreekbaar onderwerp. Voor de Amerikaanse context toonde Estelle Freedman aan dat tot de jaren veertig de focus op heteroseksuele seksualiteit lag, tenzij verpakt in een geracialiseerd discours over de agressieve Afro-Amerikaanse “prison lesbian”.¹¹⁶ Freedman vermoedt dat de ontkenning of het negeren van het bestaan van de seksuele relaties binnen de gevangenis veelal te maken heeft met het hoge taboe-gehalte van het onderwerp. Veel van de bewaaksters waren zelf alleenstaande vrouwen die persoonlijke banden onderhielden met vriendinnen, wat hen eveneens kwetsbaar maakten voor beschuldigingen van lesbische relaties. Sommigen zouden het bestaan van zulke relaties overigens wel erkennen, maar er nooit openlijk over durven praten. Een hoofdopzichtster die wel openlijk op de “gevaaren” van homoseksualiteit had gewezen, moest ontslag nemen.¹¹⁷ Het duurde tot de jaren veertig voor hierin verandering kwam. Ter verklaring voor deze omwenteling haalt Freedman onder andere de grotere angst aan voor venerische ziektes – een angst die in België al veel langer aanwezig was. Dit, en het feit dat de rol van bewaakster in Brugge werd opgenomen door katholieke zusters, kan mogelijk een element zijn van de verklaring voor de openlijke meldingen van amoureuze relaties in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge.

Voor de instelling ging het echter niet zomaar om seksualiteit, maar om een *ongecontroleerde* seksualiteit. Het rapport van Georgette maakte namelijk nog melding van “crises érotiques avec manifestations violentes,”¹¹⁸ waarmee het verband gelegd werd tussen seksualiteit, crises en agressie. Het discours van Van de Vliedt past in een idee dat opgang maakte aan het begin van de twintigste eeuw: dat van de “hypersexual female”.

---

¹¹⁵ RAB, M24, 830, Dossier 2, halfjaarlijks rapport op 01/06/1931.

¹¹⁶ Estelle B. Freedman, ‘The prison lesbian: Race, class, and the construction of the aggressive female homosexual, 1915-1965’, *Feminist Studies* 22 (1996) 397–423, aldaar 399.

¹¹⁷ Ibid., 403.

¹¹⁸ RAB, M24, 834, Dossier 22, Halfjaarlijks rapport op 01/07/1928.

De idee werd door Lunbeck omschreven als “the wilfully passionate women who could not control her desires for sexual pleasure”.¹¹⁹ Het ging typisch om vrouwen uit de arbeidersklasse wiens actieve seksualiteit werd verpakt in een gemedicaliseerd discours. Omgekeerd werd ook delinquent gedrag gezien als het gevolg van oncontroleerbare seksuele impulsen. Dit blijkt ook duidelijk uit het discours van Van de Vliedt in een brief aan de minister:

Cette excessivité sexuelle dégénère en général chez nos sujets plus ou moins défectifs psychologiquement dans une perversité qui prend les formes de la névrose, l'hystérie, l'érotomanie, et chez certaines les limites paraissent atteindre une sorte d'aliénation érotique... avec tentatives expansives, érotiques, dépressives.¹²⁰

Seksualiteit was in de loop van de negentiende eeuw steeds meer verweven geraakt met inzichten uit het medische en psychiatrische discours. Door te stellen dat de buitensporige seksualiteit de vorm kon aannemen van verschillende aandoeningen zoals neurose, hysterie en erotomanie, correspondeerde Van de Vliedt vooral met theorieën volgens dewelke de vrouwelijke pathologie werd bepaald door de reproductieve organen; theorieën die volgens Karin Johannisson in onbruik waren geraakt in die periode.¹²¹ Menstruatie bijvoorbeeld werd gezien als een crisistoestand. Het belichaamde de periodiciteit van het vrouwenlichaam dat, in tegenstelling tot het mannelijk lichaam, geen stabiel systeem was. Dit idee van de menstruatie als een crisis verloor terrein in de jaren twintig van de twintigste eeuw, maar voor Jean Van de Vliedt maakte de menstruatie wel degelijk een potentieel gevaar uit. “Het komt weleens voor dater tijdelijk psychische ontredde[en] bij haar merkbaar zijn, dit in verband gewoonlijk met een algemeene physiologische stoornis, door de menstruatie teweeggebracht,” schrijft hij over Jeanne D.B. “Dan dreigt meer dan anders tuchteloosheid te zullen uitbreken.”¹²² Menstruatie gaf niet alleen aanleiding tot fysieke en psychologische storingen, maar ook tot tuchteloosheid. Agressieve feiten en opstandigheid doen zich net *vooral* voor tijdens de menstruatie, schrijft de chef de bureau in een ander rapport.¹²³ De minste irritatie van het organisme, kan het evenwicht – dat reeds labiel is door de morele degeneratie waarmee de delinquente meisjes geassocieerd werden – danig verstoren. Op die momenten overheerst het perverse seksuele instinct dat zich uit in geweld. De notie ‘crisis’ toonde zich hierin een flexibel begrip. Het was een geestesgesteldheid die losstaand kon voorkomen (“in hevige crisis”), of in combinatie met andere

---

¹¹⁹ Lunbeck, ‘A New Generation of Women’, 513.

¹²⁰ Jean Van de Vliedt geciteerd in Massin, *Protéger ou exclure?*, 290.

¹²¹ Johannisson, *Het duistere continent*, 35.

¹²² RAB, M24, 830, Dossier 5, Halfjaarlijks rapport, 01/01/1928.

¹²³ RAB, M24, 834, Dossier 32, Brief van chef de bureau aan de kinderrechter.

gemoedstoestanden werd gebruikt. Zo was er de “crisis van waanzinnigheid”, de “crisis van moedwil”, en de “erotische crisis.”¹²⁴ Die link tussen seksualiteit, crisis en een gebrek aan controle was ook bij Simone aanwezig. Zij was “une de nos pauvres érotomaniaques”, aldus Van de Vliedt.

Erotische “crisis”: een gebrek aan zelfbeheersing

Het toekennen van bepaalde emoties, emotionele capaciteiten (of een gebrek daaraan) wordt vaak ingezet om sociale groepen van elkaar te onderscheiden, vaak volgens een hiërarchische lijn in de maatschappij zoals gender, beschavingsgraad of leeftijd.¹²⁵ In de negentiende eeuw circuleerden twee beelden van de vrouw: de zwakke, gevoelige en ziekelijke vrouw uit de hogere stand, en de sterke, gevaarlijke en besmettelijke vrouw uit de lagere stand.¹²⁶ Net zoals de seksen intoenemende mate werden afgeschilderd als twee biologisch verschillende soorten, was dit eveneens het geval met klasse. Deze verschillen uitte zich ook in het medisch discours. Vrouwen uit de burgerlijke klassen werden gediagnosticeerd met ziektes die nog steeds trekken vertoonden van de gepaste sensibele (bv. een verfijnde neerslachtigheid). De lagere stand echter kreeg het label ‘psychopatisch’, waarmee agressieve, gewelddadige of primitief-seksuele impulsen werden bedoeld.¹²⁷

Deze associatie van de lagere klassen met het dierlijke komt duidelijk terug in de halfjaarlijkse rapporten. Van de meisjes wordt meermaals gewag gemaakt van ‘dierlijke aandriften’, maar bovendien wordt er ook een verschil gemaakt tussen ‘hogere en lagere’ gevoelens. De ‘lagere’ gevoelens worden stevast geassocieerd met seksuele driften, die het waarnemen van ‘edele’ of ‘hogere’ gevoelens verhindert. Deze associatie lagere gevoelens/driften volgt het patroon van de haast dierlijke driften geassocieerd met de lagere klasse, waardoor zich in het emotiediscours van het rijksopvoedingsgesticht niet alleen de gendercomponent manifesteert, maar evenzeer de klassencomponent. Het betekende tevens een clash tussen de interpretaties over de romantische vriendschappen. De meningen van de meisjes liepen misschien uit elkaar, maar de mening van de instelling was eensgezind: de “vriendschappen” waren obscene.

---

¹²⁴ RAB, M24, 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/12/1927

¹²⁵ Zie bv. Sturkenboom, ‘Understanding Emotional Identities’; Jill Morakowski, ‘Educating the emotions: academic psychology, textbooks, and the psychology industry, 1890-1940’, in: Joel Pfister en Nancy Schnog ed., *Inventing the psychological: toward a cultural history of emotional life in America* (New Haven, [Conn.]: Yale University Press 1997) 217-244; Shields, ‘Passionate men, emotional women’; Margrit Pernau, ‘Civility and Barbarism: Emotions as Criteria of Difference’, in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 230-259; Verheyen, ‘Age(ing) with Feeling’.

¹²⁶ Johannisson, *Het duistere continent*, 14.

¹²⁷ Ibid., 80.

Ze werden bestreden met een gender- en klassegereleerd gemedicaliseerd discours dat de vriendschappen volledig in de seksuele sfeer duwde en associeerde met crisis en een totaal gebrek aan zelfbeheersing.

Spelen met emotionele registers

Het institutioneel discours dat hierboven werd vermeld, bevat in principe alle kenmerken van meisjes die *niet* voldeden aan de maatschappelijke emotienormen. Maar welke normen werden dan verondersteld, en hoe bewust waren de meisjes zich van deze normen?

De kalme vrouw

De normen en waarden uitgedragen door het Rijksopvoedingsgesticht stemden overeen met het burgerlijke ideaal van het ‘vrouw-aan-de-haardmodel’ en beoogden een heropvoeding van de meisjes tot waardige moeders en echtgenotes.¹²⁸ Ook de emotienormen binnen het Rijksopvoedingsgesticht waren sterk gender- en klassegebonden. Hoewel de bestudeerde periode het interbellum is, vertoonde de instelling veel gelijkenissen met de negentiende-eeuwse Victoriaanse emotienormen. Het Victoriaanse ideeëngoed over emoties was nauw verbonden aan de complementaire biologische opvatting over de seksen. Zo zou de vrouw beperkte redeneringsvermogens hebben die intuïtief, praktisch en gericht waren op het specifieke. Daardoor was de (witte, burgerlijke) vrouw uitermate geschikt om de huishoudelijke rol op te nemen, temeer omdat ze een aangeboren liefhebbende en zorgende aard zou hebben. Mannen daarentegen zouden over een grotere capaciteit voor objectiviteit en abstractie beschikken en waren in staat om onpartijdig te oordelen – kwaliteiten die in de publieke sfeer onontbeerlijk waren.

In haar uitgebreide analyse van de halfjaarlijkse rapporten stelde Veerle Massin een lijst op met kwaliteiten die door het rijksopvoedingsgesticht werden geprezen of afgekeurd. Binnen die eerste soort hoorden onder andere onderdanigheid, inzet, sensibeleit, sympathie en de pogingen van de meisjes om te strijden tegen hun immoreel gedrag. De vier eerste kenmerken passen mooi binnen het lijstje waaraan de ‘perfecte’ Victoriaanse huisvrouw moest voldoen. Negatieve opmerkingen besloegen een hele waaier aan kenmerken: ongedisciplineerdheid, stoutheid, opvliegendheid, achteloosheid, ijdelheid, trots, jaloezie, leugenachtig, gebrek aan wilskracht, apathie, onverschilligheid, gebrek aan sociabiliteit en de afwezigheid van verbetering. Ook hier zien we een

---

¹²⁸ Massin, *Protégé ou exclure?*, 237.

opvallende gelijkenis met de vereiste van de gelijkmoedig gestemde, liefhebbende moederfiguur die werd vooropgesteld in de Victoriaanse tijd.¹²⁹

Verlies van zelfbeheersing werd bestraft, zoals Gabrielle ondervond toen ze haar boosheid toonde bij een negatieve gedragsevaluatie, maar in het tuchtregister vinden we evengoed de sanctionering van Justine, die net werd gestraft omwille van haar aanhoudende ‘onverschilligheid’ toen ze geen positieve beoordeling kreeg.¹³⁰ Waar Gabrielle dus werd gestraft wegens het uiten van een ongepaste emotie, werd Justine gestraft wegens het *niet* uiten van emotie. Deze sancties wijzen op het bestaan van uiterst fijne regels inzake het vertonen van emoties binnen de muren van het Rijksopvoedingsgesticht, waar zelfbeheersing van primordiaal belang was. Door te roepen en te tieren gingen de meisjes lijnrecht in tegen de emoties die sociaal gepast zouden zijn – gelijkmoedigheid en een hoge mate van eerbied die grensde aan angst. Het luid roepend doorbreken van de zachtaardige gelijkmoedigheid die werd verwacht van meisjes was al een breuk met hun genderrol, maar het vertonen van agressief gedrag was dat helemaal. Agressief gedrag bij jongens werd evenmin getolereerd, maar het werd niet gezien als een doorbreking van hun genderrol.

Het eerder aangehaalde discours over de hyperseksuele meisjes in crisis was dan ook een handig vertoog voor de instellingen om betekenis te geven aan de roepende en agressieve meisjes. Dit discours van de vrouw die zichzelf niet kan beheersen heeft belangrijke consequenties. Zoals Stephanie Shields opmerkte, draagt dit een belangrijke machtscomponent in zich: “constructions of emotion out-of-control are used to disempower people.”¹³¹ Door een emotie als woede af te doen als irrationeel en ongecontroleerd, ontnamen de autoriteiten a priori elke legitimiteit van de claims die de meisjes probeerden te maken. De agressie en ordeverstoringen werden eenvoudigweg afgedaan als ‘crisis’, waarmee de oorzaak werd geplaatst bij de aard van de meisjes zelf of de omstandigheden waarin ze waren opgegroeid, maar zeker niet bij de omstandigheden van het rijksopvoedingsgesticht. Tegelijk verschaftte deze constructie van irrationaliteit ook een rechtvaardiging voor het optreden tegen deze aanklachten. De woede en het gevoel voor onrecht waarvan de meisjes soms getuigden werd gereduceerd tot louter ‘emotionaliteit’. Het labelen van een gedraging van de gedetineerde als ‘crise’ of ‘hystero-erotisch sujet’ moet dus worden geïnterpreteerd als een onderdeel van een discours waarbij de dominantie kon worden behouden, uitgeoefend en gelegitimeerd, dit zowel naar de meisjes als naar de hogere autoriteiten toe.

---

¹²⁹ Shields, ‘Passionate men, emotional women’, 97.

¹³⁰ “3 zondagen niet afgeroepen en standvastige onverschilligheid” RAB, M24, 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 12/01/1930 en 20/09/1931.

¹³¹ Shields, ‘Passionate men, emotional women’, 106.

Kennis van de normen

Hoewel het discours dat de meisjes uitten in hun onderlinge briefwisseling in alles het tegengestelde was van hoe ze zich werden verondersteld te gedragen, blijkt uit hun brieven aan de autoriteiten toch een zeker bewustzijn over de normen. Wat ze vervolgens deden met deze kennis, verschilde: de aanvaarding of net de betwisting van de identiteit die hen werd opgelegd. Marie aanvaardde de haar opgelegde identiteit volledig, maar trachtte vanuit die acceptatie een verzoek ingewilligd te krijgen. Ze vroeg namelijk aan de directeur of ze de haar resterende tijd in haar kamer mocht doorbrengen omdat ze verliefd was op Jeanne:

Je suis prête à faire pour cet amour toutes les bêtises et un mauvais coup qui pourrait encore me coûter 4 ou 5 ans de prison. (...) Séparez-moi de [Jeanne] D. B. et faites en sorte que je puisse purger mes peines de prison avant mes 21 ans. J'ai fait la vie, je la ferai encore comme ma mère qui ne vaut rien. J'ai cela dans le sang...¹³²

Marie haalt als argumenten niet alleen aan dat ze vanwege haar verliefdheid in staat is tot domigheden, maar ook dat haar familiale omstandigheden een slechte invloed hebben gehad ("ma mère qui ne vaut rien") en de erfelijkheid van dit karakter – exact elementen die ook aan bod kwamen in de waarnemingsinstellingen, zoals gezien in hoofdstuk 2. De brief is niet alleen een aanwijzing hoe het overnemen van de opgelegde identiteit werd gebruikt als strategie om iets te bekomen¹³³, maar duidt eerder nog op het grote bewustzijn van de gedetineerden over de normen waar ze niet aan voldeden.

Een ander voorbeeld komt van een brief van (een andere) Marie:

Tous les jours mais tous les jours j'agis aveuglement et parfois même malgré moi, a la passion qui me rend non pas seulement malade mais encore esclave de moi-même, a telle point que je ne sais plus dire non quand je dois dire oui et oui quand je dois dire non.¹³⁴

Haar schrijven wordt beheerst door een enerzijds geagiteerde toon (de herhaling "tous les jours mais tous les jours"), maar anderzijds is er de zeer afstandelijke toon waarop ze zichzelf analyseert. Ze erkent dat in haar een passie leeft die zij niet de baas kan, maar ze beschrijft dit alsof de passie en zij losstaande gegevens zijn (la passion ... me rend ... malade, ... esclave de moi-même). In een van haar halfjaarlijkse rapporten valt te lezen hoe ze beheerst wordt door "un conflit alarmant entre la *mentalité jeune*, enfantine, audacieuse, le cynisme, la vanité du mal et le *tumulte sexuel tyrannique* étouffant toutes les

---

¹³² RAB, M24, 830, Dossier 3, eigen cursief.

¹³³ Zie over deze strategie in de hedendaagse context Mary Bosworth, *Engendering resistance: agency and power in women's prisons* (Michigan: Ashgate 1999) 147.

¹³⁴ RAB, M24, 830, Dossier 2.

possibilités utiles.”¹³⁵ Er wordt met andere woorden een onderscheid gemaakt tussen haar gehele mentaliteit, en de passionele ‘tirannieke’ seksualiteit die al haar mogelijkheden verstikt. De gelijkenis in het discours van Marie en het officiële discours is treffend.

Het discours waarin deze interne beheersing centraal staat, wordt overgenomen door sommige meisjes in hun brieven aan de directeur, of zoals in volgend fragment van Marie aan de inspecteur: “J’ai encore des moments où j’ai très difficile mais *je me retiens à temps* et je me dis que ça passera et alors *je suis de retour calme* et ainsi (...) petit à petit *je me vainquerais*”.¹³⁶ In haar schrijven komen veel woorden voor die duiden op haar zelfbeheersing, wat ze overduidelijk wil benadrukken aan de inspecteur. Ze is zich dus maar al te goed bewust van de emotienormen en wat van haar verwacht wordt. Ook de berekendheid die Marie aan de dag legt in haar brief aan de inspecteur staat in fel contrast met de heftige gevoelens die ze uit in haar brieven aan medegegetineerden (“beminde schat... uwe brief [heeft] mij tranen doen storten ja ik voelde mijn hart dat verscheurde door het lijden ik voelde mijne brandende en dorstige lippen koud als de dood worden. Ik voelde de tranen in mijne oogen opwekken ja tansch beminde lieveling...”).¹³⁷

Natuurlijk gaat het hier om een ander register. Zoals boven al aangehaald, kan de correspondentie gezien worden als een papieren vertaling van de interpersoonlijke relatie. Het is evident dat deze op een andere manier vorm krijgt afhankelijk van de sociale verhouding tussen de correspondenten. Maar precies dit verschil uit zich hier: waar de *billets clandestins* in veel gevallen een plek waren om een sociale relatie te onderhouden, dienden veel brieven aan de directeur eerder om – als vanop een afstand – over emoties te spreken. Deze brieven tonen aan dat de meisjes zich zeer goed bewust waren van de institutionele denkkaders en perfect konden inspelen op het *public transcript* dat ze in hun *hidden transcript* zo verdraaiden.¹³⁸

---

¹³⁵ RAB, M24, 830, Dossier 2, halfjaarverslag, juli 1929.

¹³⁶ RAB, M24, 832, Dossier 9, mijn cursief.

¹³⁷ RAB, M24, 832, Dossier 9.

¹³⁸ Dit blijkt ook uit andere voorbeelden. De term “dominer” krijgt een heel andere invulling. De term ‘se dominer’ komt ook terug in de *billets clandestins*. Jeanne spreekt Georgette moed in, die bang is dat hun relatie aan het licht zal komen: “[J]e suis certaine que tu tremble quand tu les entends, *domine-toi* mon petit loup, et *fais mentir tes yeux*!”¹³⁸ De betekenis die Jeanne eraan geeft is nochtans zeer verschillend dan die van het bestuur. Waar ‘se dominer’ voor het bestuur erin bestaat om de interne beleving net zo correct te laten worden als de externe gedraging hoort te zijn en dus een poging doet om intern en extern te doen *convergeren*, is dit net het omgekeerde voor Jeanne, die Georgette ertoe overhaalt om ‘met haar ogen te liegen’; i.e. *intern iets anders te beleven dan extern te tonen* en dus pleit voor het *divergeren* van de beleving en de gedraging.

***Faire son train* als collectieve actie**

Het bijzondere aan de meisjes is dat ze het individuele niveau én het ondergrondse niveau overstegen door de collectieve praktijk die ze “*faire son train*” noemden. De term “*faire son train*” komt in se slechts zestien maal voor, maar de ermee gepaard gaande handelingen zijn frequenter. Aan het begin van dit hoofdstuk werd al een uittreksel gegeven uit het strafregister dat de gedragingen beschrijft. Uit het tuchtregister kunnen we ook afleiden dat het roepen en tieren vaak werd geuit vanuit de kamer of strafcel, als dreiging of als solidariteitsbetuiging aan medegedetineerden. Het is natuurlijk niet de enige vorm van collectieve actie die in de jeugdinstellingen voorkwam. De archieven vermelden collectieve weerstand in Gent in 1891. Zowel in Mol als in Brugge vonden er in de jaren vijftig geregeld collectieve opstanden plaats waar zelfs de rijkswacht in moest tussenkomen.¹³⁹ “*Faire son train*” verschilde echter op twee vlakken met deze vormen van collectieve weerstand.

Een collectieve performance

Ten eerste had de “*faire son train*” geen duidelijke doelstellingen. Dit was anders in de opstand van Mol in 1958. Een hele groep jongens begon toen ’s nachts vernielingen aan te brengen en een bewaker geraakte gewond. Uiteindelijk slaagden 21 jongens erin om te ontsnappen, waaronder ook een aantal jongens die in afzondering waren geplaatst en klaarblijkelijk bevrijd werden door hun medegedetineerden. De collectieve actie was met andere woorden een *middel* geweest om een ander doel te bereiken, in dit geval ontsnapping.¹⁴⁰ De “*faire son train*” onderscheidde zich daarvan doordat de meisjes geen eisen formuleerden¹⁴¹, noch een ontsnappingspoging ondernamen. De *performance* van het gillen en orderverstoring stond centraal.

Ook hiermee haakten ze in op een cultureel kader van de tijd waarin ze leefden. Hysterie, door Lisa Appignanesi “de meest modieuze diagnose” van de late negentiende eeuw genoemd, was “een geseksualiseerde krankzinnigheid vol tegenstrijdigheden, die zich in alle vrouwelijke lichaamsdelen kon manifesteren en een duizelingwekkende hoeveelheid symptomen kon aannemen, hoewel er niet één was die een werkelijke, aanwijsbare oorzaak had.”¹⁴² Het was een typische vrouwenziekte, gelieerd aan de

---

¹³⁹ Massin, *Protéger ou exclure?*, 314.

¹⁴⁰ RAAB, M17, 324: Incidenten en beveiliging, in het bijzonder de omstandige briefwisseling in augustus 1958.

¹⁴¹ Dit kan natuurlijk ook het gevolg zijn van de bronnenproductie, maar ook uit de briefjes van de meisjes zelf vallen geen instrumentele doeleindes af te leiden.

¹⁴² Lisa Appignanesi, *Gek, slecht en droevig: geschiedenis van vrouwen en psychiatrie van 1800 tot heden* (Amsterdam: De Bezige Bij 2009) 152.

labiliteit en grilligheid waarmee vrouwen werden geassocieerd.¹⁴³ De symptomen (plotselinge uitbarstingen, flauwvallen, snikken, lachen, verlamming) werden geassocieerd met een extreme uitdrukking van emotionaliteit, en ook een te grote seksuele drift werd opgevat als een symptoom van hysterie.¹⁴⁴ Interessant is niet alleen de sterk gendergerelateerde dimensie, maar ook klasse: was hysterie doorheen de negentiende eeuw vooral een diagnose voor de burgerlijke vrouwen, dan werd het aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer opgevat als een degeneratieverschijnsel, geassocieerd met erfelijke belasting, primitieve impulsdoorbraken en seksuele driften. Ook in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge was hysterie geen ongekend begrip, zoals blijkt uit de halfjaarlijkse rapporten die eerder geciteerd werden.

Hysterie wordt door sommige feministische historici geïnterpreteerd als een vorm van proto-feministisch verzet, waarbij vrouwen hun lichaam gebruikten om zich tegen de onderdrukkende sociale genderpatronen te uiten.¹⁴⁵ Juliet Mitchell bijvoorbeeld omschreef hysterie als “a pre-political manifestation of feminism”; een onbewust verzet van vrouwen “in terms of their definitional and denigrated characteristic—emotionality.”¹⁴⁶ Karin Johannisson brengt een iets gematigdere lezing. “Misschien was de hysterische uitbarsting de enige acceptabele vorm van opstand, een scheur in de muur rondom woede, wanhoop of ongekanaliseerde energie,”¹⁴⁷ schrijft ze. Als machtsspel lag het moeilijker, gaat Johannisson voort, omdat de hysterie “het beeld van de vrouw als irrationeel, onvoorspelbaar, emotioneel en onbetrouwbaar” net bevestigde. Maar tussen opstand en onderwerping ligt nog een breed spectrum, en precies het herdenken van dit spectrum is altijd typerend geweest voor onderzoek naar subtiel verzet. De agens van de meisjes ligt er hier precies in dat ze zich het cultureel kader *toe-eigenden* en ombogen voor hun eigen gebruik. In de hoger geciteerde brieven van beide Marie’s gaat het er net om dat zij zich inschreven in de hen opgelegde identiteit, om van daaruit hun verzoek te framen. Het is onder meer dit soort subtiel gebruik van het *public transcript* waar Scott op doelt als hij ervoor pleit om concepten van agens en verzet open te trekken. Voortbordurend op wat Johannisson stelt over geëmotioneerde lichamelijke gedragingen als de enige *acceptabele* vorm van opstand, zou ik eerder willen suggereren dat het de vorm van opstand was die het meest *denkbaar* en ook dagelijks *beschikbaar* was voor de meisjes. Het was denkbaar omdat ze ermee konden refereren aan culturele kaders, en het was beschikbaar omdat er niet veel nodig was om de sfeer van stilte en beheersing te

---

¹⁴³ Sommige artsen meenden dat hysterie een temperament is dat elke vrouw bezat en kan worden omschreven als ‘rudimentaire hysterie’. Elaine Showalter, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, in: Sander Lawrence Gilman e.a. ed., *Hysteria Beyond Freud* (University of California Press 1993) 286–336, aldaar 86.

¹⁴⁴ Johannisson, *Het duistere continent*, 145.

¹⁴⁵ Showalter, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, 286–287.

¹⁴⁶ Mitchell geciteerd in *Ibid.*, 334.

¹⁴⁷ Johannisson, *Het duistere continent*, 153.

verbreken die werd verlangd in de instelling. Dat deze performance net hun beeld als onbeheerst en onbeheersbaar bevestigde, is niet onverzoenbaar met een lezing vanuit een agens; de meisjes waren zich voldoende bewust van de emotienormen om zich rekenschap te geven van de betekenis van hun gedragingen. Bovendien: schijn bedriegt. Het roepen, gillen en schoppen was allesbehalve een spontane uitbarsting van collectieve hysterie. Het werd zorgvuldig gepland.

Uit de clandestiene briefjes valt op te maken dat de meisjes hun aanvallen zorgvuldig planden. Er werd op voorhand afgesproken wanneer ze zouden beginnen, hoe lang ze het zouden volhouden, en er werden zelfs lange lijsten met liedjes uitgewisseld om elkaar inspiratie te geven. Jeanne bijvoorbeeld vroeg Odette om tips: “[Odette] ne tarde pas de me copier les tiens [jouw liedjes] car tu sais qu’une minute suffit pour me mettre dedant [in de strafcel] et pendant 2 heures je commence mon train, tu verras. Voici les chants que je vais chanter quand je ferai mon train...”¹⁴⁸ Er volgde een lijst van bijna twintig liedjes met af en toe commentaar van Jeanne (“6. Moulin Rouge - très joli tu sais”). Het geeft een verklaring aan de vele *billets clandestins* waar strofen en refreinen waren opgeschreven. Het uitwisselen van liedjes of uitgeknipte citaten was een gebruikelijke praktijk onder meisjes in kostscholen.¹⁴⁹ Maar bij deze meisjes in Brugge ging het niet zomaar om onschuldig uitwisselen van liedjes; alles was onderdeel van een zorgvuldig uitgekiend plan.

De liedjes zelf waren overigens geen onschuldige echo’s van burgerlijke jeugdliteratuur. De liedjes speelden zich vaak af in een café en hadden mooie vrouwen en jaloerse geliefden als protagonisten. Één liedje kwam echter op verschillende briefjes terug en leek zelf geschreven te zijn:

I. Depuis de longues années je suis enfermée dans ces couvents
Que la vie est amère dans ces galères pour nous enfants
On a tort de s’en faire car on est trop sévère
On ferait bien mieux de ne pas se faire du chagrin
Et prendre toujours le temps comme il vient
Les sœurs sont énervantes plutôt que bienfaisantes
Jamais moyen de s’entendre avec elles
Toujours punie pour une bagatelle

II. Mais à la discipline on se fait pas de bile car on s’aime bien

---

¹⁴⁸ RAB, M24, 837, Dossier 67.

¹⁴⁹ Anne Vincent-Buffault, ‘Les amitiés de jeunesse dans les institutions éducatives et l’invention de l’adolescence du xviiie à l’aube du xxe siècle’, *La lettre de l’enfance et de l’adolescence* no 55 (2004) 79–86; Jean-Pierre Albert, ‘Écritures domestiques. Écritures ordinaires’, in: Daniel Fabre ed., *Écritures ordinaires* (Paris: Paris : Centre Georges Pompidou, Bibliothèque publique d’information, P.O.L. 1993) 37–94, aldaar 69.

Beaucoup de jeunes filles pour leurs amies se moquent des biens
On est à tour de rôle mais quand même on rigole
Si on nous énerve eh bien on fait son train
On fait valser ses vitres sans souci des épîtres
Qu'on ne va pas manquer de récolter
Ils n'ont pas besoin de nous faire enrager¹⁵⁰

Het lied bevat verschillende lagen. Enerzijds is het een individueel verhaal, waarin veel meisjes zich konden herkennen: de lange periode van opsluiting, het strenge leven binnen het rijksopvoedingsgesticht, de straffen. Daarnaast schijnt het lied een raad mee te geven: men kan zich beter niet verzetten en “prendre le temps comme il vient”, want “on est trop sévère”. In de tweede strofe echter klinkt een geheel tegenstrijdige toon waarin de saamhorigheid van de meisjes werd benadrukt en opstandigheid werd geprezen. Het opruiende lied werd getiteld “depuis des longues années” en prijkte helemaal bovenaan op de lijst die Jeanne met Odette uitwisselde. Het lied komt voor onder de vorm van een *billet clandestin*, maar bevindt zich ook in uitgetypte versie in het dossier van Gabrielle. Eronder staat de doorstreepte naam ‘Juliette’. De autoriteiten hadden blijkbaar grote moeite om de originele schrijfster te lokaliseren.

Kortom, het centrale kenmerk van het “faire son train” was niet dat het gebruikt werd als afleidingsmanoeuvre of als instrument om een ander doel te bereiken. Het doel wás de “faire son train” als *performance*. Een performance waarbij alle kenmerken van de onverzadigbare hyperseksuele en hysterische vrouw werden uitvergroot.

Niet zomaar “un esprit de solidarité”

Een tweede verschil is de aard van het “collectieve”. Eigen aan de “faire son train” was dat de meisjes elkaar opjutten en eraan deelnamen bij wijze van solidariteit. Waar de naam “faire son train” vandaan komt, is niet met zekerheid te zeggen. Een studente suggereerde ooit dat de term “faire son train” symbool kan staan voor een trein waarvan de wagons allemaal aan elkaar zijn vastgeketend en één voor één in beweging komen, wat m.i. een mooie metaforische weergave is voor de solidariteit van de *performance*.¹⁵¹ Interessant is ook dat Veerle Massin een gelijkaardig fenomeen waarnam na de Tweede Wereldoorlog, dat niet “faire son train” heette, maar “faire chambre”.¹⁵² Het betrof echter geen collectieve actie maar eerder individuele meisjes die revolteerden als ze wegens een inbreuk op het reglement naar hun kamer werden gestuurd, wat ook de naam verklaart.

---

¹⁵⁰ RAB, M24, 837, Dossier 67.

¹⁵¹ Dit werd gesuggereerd op het college “Disciplineren, emotie en weerstand”, Onderzoeksseminarie Gendergeschiedenis, Universiteit Gent, 24 november 2014.

¹⁵² Massin, *Protéger ou exclure?*, 310.

Ook andere collectieve opstanden beschikken over een “esprit de solidarité”, zoals de Gentse gevangenisdirecteur het liet optekenen na een opstand in 1905.¹⁵³ Voor de meisjes school er echter veel méér in het collectieve dan kan worden uitgedrukt door de term solidariteit. Juliette schrijft dat ze begint te zingen omdat ze overliep van woede, en in een andere brief schrijft ze “pour passé (sic) mon temps”, Jeanne zag het als een bewijs van haar liefde.¹⁵⁴ Bij Juliette lag een individuele trigger aan de basis om te starten, bij Jeanne een relationele. Maar het collectieve was niet geheel vrijblijvend: wie niet meedeed, werd verwacht een goed excuus te hebben, zoals Jeanne schreef: “la 1re fois j’ai demandé pardon. Je dis franchement j’avais peur. J’étais indisposée – un rhum – et pas assez excité...”¹⁵⁵ waarna de belofte volgt dat ze de volgende keer zal volhouden, zelfs al betekent het twee weken strafcel.¹⁵⁶

Alle collectieve acties hebben in wezen nood aan een zekere vorm van cohesie. Maar wat deze meisjes verbond was niet alleen hun gedeelde onderdrukking of hun *hidden transcript*, zoals in andere subversieve groeperingen.¹⁵⁷ Hun *hidden transcript* was niet zomaar een verdraaiing van het public transcript; het bestond uit het voortdurend *benoemen* van hun hechte relaties. Dit maakt dat hun cohesie een heel ander niveau bereikte: de solidariteit haakte in op de intense romantische vriendschap die de gemeenschap typeerde.

Conclusie

Dit hoofdstuk begon met een bende gillende meisjes. Achter hun performance bleek een veelheid aan lagen schuil te gaan, inclusief een ondergrondse discursieve gemeenschap. Ik analyseerde hun discours en praktijken daarom in het licht van verschillende “emotionele gemeenschappen” waar de meisjes misschien niet allemaal deel van uitmaakten, maar die hen wel omgaven. Hun discours over lijden, genegenheid en vriendschap plaatste ik naast brieven van familieleden en vrienden over diezelfde

---

¹⁵³ RAG, M44, 38, Ingekomen en minuten van uitgaande brieven 1905-1909, Brief van de directeur aan de minister, 14/04/1905.

¹⁵⁴ “et je ferai mon train toujours et je [crie]rai a tout le monde que c’est toi que j’aime. Tout ce que je souffrirai ca sera pour toi [Gette]!” RAB, M24, 841, Dossier 111.

¹⁵⁵ RAB, M24, 837, Dossier 67.

¹⁵⁶ Interessant is dat ze ook aanhaalt dat ze *niet opgewonden genoeg* was (j’étais... pas assez excité). Het is een woord dat veelvuldig werd vermeld door de directeur om de meisjes mee te bestempelen die luid riepen of zich misdroegen. Voor Jeanne is de opwinding een *voorwaarde* voor het kunnen vervullen van haar belofte, en dus niet zozeer iets negatiefs.

¹⁵⁷ James C Scott, *Domination and the arts of resistance*, 136.

emoties. De clandestiene schrijfpraktijken van de meisjes verschilden danig in hun emotionele discours over lijden en liefde. Het lijden kreeg bij hen een haast sacrale dimensie, hun liefde kaderde in een specifieke vorm van vrouwelijke vriendschap: de romantische vriendschap van de negentiende eeuw. Rond de twintigste eeuw verdween deze specifieke vriendschap en werd ze steeds vaker in verband gebracht met een seksuele pathologie, waar ook het institutionele discours vangetuigt. De instelling bracht de liefde tussen de meisjes bovendien niet enkel in verband met gendertransgressie, maar ook met klasse: hun intense uitingen werden gezien als ongebreidelde seksuele uitspattingen; als *crisissen* en teken aan de wand dat de meisjes zich niet konden beheersen.

Vervolgens toonde ik aan dat de meisjes zich wel degelijk bewust waren van deze normen, en dat ze in hun *public transcript* hier blijk van gaven. Ze presenteerden zich hetzij als meisjes die zichzelf steeds beter leerden beheersen – waarmee ze het beeld dat over hen werd geschetst, betwistten – of ze aanvaardden deze identiteit wel maar grepen die aan om een verzoek te doen inwilligen. Dit bewustzijn van de normen leidde tot vormen van individuele agens, maar het bijzondere aan de “faire son train” was net het collectieve karakter ervan. Collectieve acties waren niet uniek voor Brugge; ook in andere instellingen kwamen collectieve opstanden voor van de jongeren. “Faire son train” verschilde echter op twee vlakken: de opstand was geen *instrument* om een ander doel te bereiken, zoals ontsnapping. Het doel school in de performance zelf; een performance die overigens veel gelijkenissen vertoonde met symptomen van histerie, maar die zorgvuldig werd voorbereid door de meisjes. De kreten die ze sloegen waren overigens niet zomaar kreten maar cabaret-achtige liedjes of in één geval een zelfgeschreven opruiend liedje. Het tweede verschil schuilt in de aard van het collectieve. Solidariteit is een terugkerend kenmerk in veel collectieve acties, maar de cohesie bij de meisjes oversteeg het louter solidaire niveau. Hun *hidden transcript* had niet een solidariteit als kenmerk; het *bestond* uit het centraal plaatsen van een intense vrouwelijke vriendschap.

De notie van romantische vriendschap knoopt aan bij de lange traditie van intense vrouwelijke banden uit de negentiende eeuw maar vertoont evengoed gelijkenissen met praktijken van ‘gewone’ schoolmeisjes in die periode. Hun taal doet op veel manieren denken aan de taal die de burgerlijke vrouwen uit de negentiende eeuw gebruikten; vol hyperbolen, intens, sensueel. De meisjes in Brugge waren echter geen aristocratische of burgerlijke vrouwen die hun liefde vormgaven op crèmekleurig briefpapier dat ze eindeloos ter beschikking hadden: ze beschreven hun intieme gevoelens op snippers, oude zeepwikkels of in de kantlijnen van bladen die ze uit hun Bijbel scheurden. Ze schreven met een stompje potlood dat ze aan elkaar doorgaven en sommigen gebruikten hun bloed als inkt. En anders dan ‘normale’ schoolmeisjes riskeerden deze meisjes bij betrapting een lange opsluiting in een geluidsdichte cel, soms op water en brood, voorafgegaan door ‘therapeutische’ maatregelen zoals een ijskoude douche, een dwangbuis of in latere periodes verdovende middelen.

Neigt het *framen* van deze verschillen te veel naar een vorm van “ethnographic seduction”?¹⁵⁸ Ben ik te zeer verleid door de romantische idee van het emotionele verzet tegenover de rigide instelling? Maar zelfs als we deze penitentiare omstandigheden niet meerekenen, is er nog een verschil met de negentiende-eeuwse sensibilliteit. Martha Blauvelt, die omstandig onderzoek deed naar het “emotiewerk” in termen van sensibilliteit van een negentiende-eeuwse studente, schrijft dat “The core of sensibility was the use of others' experiences in order to stimulate and admire feelings in oneself.”¹⁵⁹ Maar wat de meisjes deden ging verder dan het gebruiken van de gevoelens van de ander als een spiegel voor het leren en cultiveren van de eigen gevoelens. Het doet denken aan een zin die Audre Lorde schreef in *The Erotic as Power*: “To share the power of each other's feelings is different from using another's feelings as we would use a kleenex.”¹⁶⁰ Het is niet helemaal de context die Lorde bedoelde, maar haar zin is treffend voor deze meisjes. Zij *gebruikten* namelijk niet zozeer de gevoelens van de ander, maar déélden ze; ze erkenden die gevoelens en dompelden zich er volledig in onder in het volle besef van de betekenis van deze gevoelens.

Hoe moeten we deze “bijzondere vriendschap” nu interpreteren? Welke plek op het “lesbian continuum”¹⁶¹ bekleedden de intense verhoudingen tussen de meisjes? De meisjes gebruikten ook erotische elementen in hun discours en uit de strafregisters bleek dat het niet beperkt bleef tot een discours maar zich daadwerkelijk uitte in lichamelijke praktijken. Voor de instellingen waren de verhoudingen koren op de molen in hun visie van de meisjes als hyperseksuele wezens die alle controle over hun begeertes waren verloren. Wat enkele decennia eerder nog een normale vorm van vriendschap was voor de hogere klassen, werd hier ingepast in een discours over een hoogst problematische en ronduit perverse vorm van intimiteit. Onder de meisjes zelf heerste discussie. De uitingen van seksuele begeerte en de lichamelijke praktijken zouden aanwijzingen kunnen zijn voor een “lesbian like” identiteit, maar in wezen is deze vraag naar identiteit irrelevant, want ingegeven door ons eigen cultureel kader, schreef Smith-Rosenberg:

The essential question is not whether these women had genital contact and can therefore be defined as heterosexual or homosexual. The twentieth-century tendency to view human love and sexuality within dichotomized universe of

---

¹⁵⁸ Antonius CGM Robben, ‘Ethnographic seduction, transference, and resistance in dialogues about terror and violence in Argentina’, *Ethos* (1996) 71–106.

¹⁵⁹ Martha Tomhave Blauvelt, *The work of the heart: young women and emotion, 1780–1830. Jeffersonian America* (Charlottesville: University of Virginia Press 2007) 581.

¹⁶⁰ Mijn cursief. Audre Lorde, ‘The Use of the Erotic: The Erotic as Power’, in: Karen Lovaas en Mercilee M. Jenkins ed., *Sexualities & communication in everyday life: a reader* (Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications 2007) 87–91, aldaar 90.

¹⁶¹ Adrienne Rich, ‘Compulsory heterosexuality and lesbian existence’, *Signs: Journal of women in culture and society* 5 (1980) 631–660, aldaar 648.

deviance and normality, genitality and platonic love, is alien to the emotions and attitudes of the nineteenth century and fundamentally distorts the nature of these women's emotional interaction. These letters are significant because they force us place such female love in a particular historical context.¹⁶²

In een recent artikel schreef Sally Newman iets gelijkaardigs, toen ze ervoor pleitte om de freshman crush in colleges niet te bestuderen als een bewijs voor een homoseksuele *identiteit*, maar als een emotionele *stijl* eigen aan een bepaalde gemeenschap.¹⁶³ Stijl is te vrijblijvend als concept om in deze context te gebruiken (cfr. *supra*), maar het loskoppelen van de praktijken en de identiteit, zoals Newman bepleit, is verhelderend. In dat opzicht zou de intense, sensuele en soms seksuele vriendschap tussen de meisjes in Brugge gezien kunnen worden als een specifieke emotionele *praktijk* die alleen kon ontstaan doordat zoveel lagen samenkwamen: de romantische vriendschap uit de vorige eeuw, de intense vriendschapsbanden tussen adolescente schoolmeisjes, het sacrale lijden, de uitwisseling van liedjes uit populaire cultuur en het collectieve gejammer, getier en geroep dat in het medische discours “hysterie” heette – en specifiek in Brugge de “erotische hysterie”. Het was met andere woorden een emotionele praktijk die alleen in zulke inrichtingen kon ontstaan.

Tegelijk was het ook alleen een emotionele praktijk die kon bestaan omdat de meisjes er actief vorm aan gaven. Elders benoemde ik deze emotionele gemeenschap als een “emotional refuge”, een term van William Reddy waarmee hij doelde op een gemeenschap “that provides safe release from prevailing emotional norms and allows relaxation of emotional effort, with or without an ideological justification, which may shore up or threaten the existing emotional regime.”¹⁶⁴ Maar een refuge is te dual om de emotionele gemeenschap van deze meisjes te conceptualiseren. De emotionele agens van de meisjes schuilt er net in om te tappen uit een veelvoud van culturele vaatjes in de kaders die hen omgaven en om deze samen te blenden tot een uniek brouwsel. Een brouwsel dat in de ogen van de instelling de cocktail der afschuw was dat alle ingrediënten van het Kwade verenigde: erotiek, volkse cultuur, onbeheersbaarheid, perversiteit. De ingrediënten hadden bij de meisjes een andere naam: vrouwelijke vriendschap, seksualiteit, solidariteit, hechtheid, humor. Voor Darnton en zijn kattenmoordende drukkersgasten was humor de sleutel tot alles.¹⁶⁵ Voor Buchanan en zijn arbeidersprotesten, was het woede.¹⁶⁶ Voor de meisjes droegen hun emotionele

---

¹⁶² Smith-Rosenberg, ‘The Female World of Love and Ritual’, 8.

¹⁶³ Sally Newman, ‘The freshman malady’: rethinking the ontology of the ‘crush’, *Rethinking History* 16 (2012) 279–301, aldaar 281.

¹⁶⁴ Reddy, *The navigation of feeling*, 129.

¹⁶⁵ Darnton, ‘Workers Revolt: The Great Cat Massacre of the Rue Saint-Séverin’, 99.

¹⁶⁶ T. C. Buchanan, ‘Class Sentiments: Putting the Emotion Back in Working-Class History’, *Journal of Social History* 48 (2014) 72–87, aldaar 72 <doi:10.1093/jsh/shu044>.

praktijken een veelheid aan betekenissen, waarvan het mij niet toekomt er één vast te pinnen. Maar een snippet uit een prachtige brief van Jeanne zegt meer dan ik aan deze analyse nog kan toevoegen:

Je hais tous mes bourreaux. Ils m'ont tout pris: liberté, famille, joie. Mais ce qu'ils ne savent me prendre c'est mon cœur, mon imagination... Non, jamais ils ne m'empêcheront d'aimer.¹⁶⁷

---

¹⁶⁷ RAB, M24, 841, Dossier 111.

Conclusie

Wat nu met dat hart van Gabriel, dat hij zo graag aan de opvoeder wilde uitleggen? Wat heeft de dubbele lens van de emotiegeschiedenis en de historische criminologie daarin opgeleverd? Ten eerste werd duidelijk dat Gabriels poging om “ingang te vinden” in het hart van de ander ingebed is in een specifieke cultuurhistorische context. Gabriels hart had voor de psycho-pedagogische waarnemers een andere betekenis dan voor de opvoeders, laat staan voor zichzelf. Zou hij in de jaren vijftig hebben geleefd, dan zou het vijfmaal aanhalen van zijn hart in één brief hem uiterst zeldzaam hebben gemaakt. In de negentiende-eeuwse jeugdgevangenis was zijn hart wellicht nooit geschreven geweest. Dit proefschrift behandelde de wetenschapshistorische context van emoties, de rol van gevoel en pedagogie in de omgangsvormen en toonde aan welke rol emotie bekleedde voor jongeren zelf. Daarmee leverde dit proefschrift kennis over de geschiedenis van emotionele praktijken in de Belgische heropvoedingsinstellingen tussen 1890 en 1965. Deze praktijken werden doorheen het proefschrift besproken in hoofdstukoverschrijdende conclusies en bijlage 3 vat de krachtlijnen samen. Deze algemene conclusie wil ik dan ook aanwenden om twee andere meerwaarden te tonen die het samenbrengen van emoties en jeugdinstellingen heeft opgeleverd.

Want behalve deze kennis over emotie als onderzoeksobject, levert de dubbele lens ook inzichten op die de emotionele praktijken *an sich* overstijgen: *via* een analyse van emoties kunnen we de geschiedenis van jeugdinstellingen verfijnen. Emotie als analytische categorie vestigt onze blik op elementen van continuïteit en verandering, toont fundamentele verschillen tussen de instellingen en brengt ook nuances aan over de verschillende geledingen van het personeelskorps. Hiermee verwerp ik de dominante uitgangspunten van de sociale controle niet. Maar als Garland schrijft dat “society’s cultural patterns come to be imprinted upon its penal institutions”¹, dan laat het concept emotie toe om het precieze *hoe* en *wat* van deze wisselwerking te benoemen. Als de Foucaultiaanse geschiedschrijving wijst op discipline als sleutelconcept, dan kan emotie

---

¹ David Garland, *Punishment and modern society: a study in social theory* (Repr; Oxford: Clarendon Press 1990) 249.

als analytische categorie wijzen op *welk facet* van discipline, hoe dit zich manifesteerde en belangrijk: wat dit betekende voor de jongeren. Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen straf en heropvoeding. Emotie staat niet noodzakelijk los van het continuüm straf/heropvoeding, maar het is pas door emotie expliciet als analytische categorie te hanteren dat zichtbaar wordt *hoe* ook dit continuüm verschillende invullingen kan hebben. Seymours concept “emotionele arena” liet bovendien toe om niet opnieuw een vertoog te reproduceren over “de” machthebbers als monochrome groep tegenover “de” homogene subjecten. Ook de machthebbers vertonen onderlinge verschillen inzake machtspositie, conceptuele uitgangspunten en belangen. Tot slot laat emotie als analytische categorie ook toe om de noties van “klein verzet” te historiseren. Deze subtiele contestaties zijn geen gedragingen die hun vorm *enkel* ontleen aan de gesloten instelling waartegen ze reageren, maar ze tappen uit een veelheid aan culturele vaatjes. Als het moeilijk is om te ontsnappen aan het disciplinerings- en sociale controleverhaal dan is het omdat die paradigma’s alles naar zich toezuigen en opsorpen, als ware het een zwart gat. Het is noodzakelijk om de verschillende schakeringen te blijven zien, en het perspectief van emotie toont aan dat die schakeringen er in overvloed zijn – doorheen de tijd, tussen verschillende instellingen en binnen één instelling. In onderstaande sectie toon ik die schakeringen.

Behalve kennis over specifieke emotionele praktijken en behalve emotie als categorie van historische analyse, biedt het prisma van emoties nog een derde meerwaarde. Het laat toe om de jongeren in opsluiting niet te reduceren tot hun hoedanigheid van gedetineerden, maar om oog te hebben voor de vele identiteiten die ze bezaten voor hun institutionalisering. Aandacht voor emotie behoedt hen voor een dubbele mortificatie – eenmaal door de opsluiting en eenmaal door de historiografie, zoals ik aan het einde van de conclusie zal beargumenteren.

De heropvoedingsinstelling als een emotionele arena

Emotionele arena’s in verandering

De tijdsafbakening van mijn proefschrift wordt begrensd door het einde van de negentiende eeuw en 1965. Hierbinnen onderscheid ik drie periodes: de eeuwwisseling, het interbellum en de periode na de Tweede Wereldoorlog. Die eerste periode wordt algemeen beschouwd als de scharnierperiode waarin het negentiende-eeuwse penitentiair stelsel voor jongeren overhelde naar een pedagogische aanpak, culminerend in de Kinderbeschermingswet van 1912. De daaropvolgende periode kenmerkte zich door veel institutionele veranderingen waarin werd getracht een nieuwe aanpak voor

jongeren en justitie in de praktijk te brengen. De pogingen tot professionalisering kenden evenwel pas een echte doorbraak na de Tweede Wereldoorlog, waarmee de jaren vijftig een derde te onderscheiden periode zijn in de geschiedenis van jeugd en zorg. Wat de blik op emoties specifiek laat zien is de rol van vertrouwen als sleutelconcept in zowel opvoedings- als waarnemingspraktijken, de veranderende verhouding tussen de opvoeder en de jongere als individu dan wel als groep en de verschillende trajecten die andere instellingen aflegden. Zowel Mol als Brugge kenmerkten zich door een professionalisering, maar in Mol uitte zich dit vooral in een vernieuwing inzake pedagogie terwijl Brugge vooral een verhaal van medicalisering laat zien. Beide instellingen passen met andere woorden in het “disciplineringsverhaal” maar ze tonen aan dat dit op verschillende manieren kan.

Aan het einde van de negentiende eeuw waren emoties nauwelijks aanwezig in de bronnen: niet als voorwerp van pedagogische observatie, niet als aandachtspunt in de omgang tussen de opvoeders-bewakers en de jongeren. De enige manier waarop emoties in de institutionele bronnen aanwezig waren, is als ze een bedreiging vormden voor de orde. In Gent bijvoorbeeld werd spot streng bestraft, in Sint-Andries zagen we dat er enige aandacht was voor “bijzondere vriendschappen”. Kortweg, emoties waren enkel van belang in functie van de ordebewaring.

In de twintigste eeuw kwamen emoties op twee manieren in zicht. Ten eerste werden emoties van belang omdat ze inzicht verschaften in de individuele aard van de jongere. Dit had enerzijds als gevolg dat het spectrum van emoties dat de opvoeders interesseerde, uitgebreid werd ten opzichte van de voorgaande periode. Niet enkel ordeverstorende emoties (spot, woede), maar alle emoties werden van belang. Anderzijds werden emoties ook op een andere manier benaderd: niet (alleen) als onderdeel van een gedraging, maar als symptomatisch voor de persoonlijkheid van een jongere. Dit was niet beperkt tot de waarnemingsinrichtingen per se, hoewel het daar vanzelfsprekend wel prominenter aanwezig was.

De verhouding tussen de waarnemer, het kind en de inrichting veranderde doorheen de tijd. In het interbellum hamerde Maurice Rouvroy op het belang van een observatie van het kind in zijn sociale interacties en niet zozeer geïsoleerd in het laboratorium. Na de Tweede Wereldoorlog verschoof het accent naar dieptepsychologische tests die werden afgenomen door psy-experten. Het kind werd dan niet geobserveerd in zijn sociale interacties, maar in isolatie. Het kind werd evenwel niet in een vacuüm bestudeerd, maar de sociale relaties die primeerden bij de analyse waren niet de relaties met medeleerlingen, maar de familiale relatie die het kind hadden gevormd in zijn kindertijd. De figuur van de waarnemer transformeerde van een actieve, voelende opvoeder-waarnemer naar een psy-expert die zijn observaties baseerde op ‘objectieve’ tests en die zich afzijdig hield van het opvoedingsgedeelte. De hoedanigheid van het kind als voorwerp van observatie verschoof van een kind als sociaal wezen – waarbij enkel sociale interacties verhullend zouden zijn voor zijn ‘ware’ aard – naar een kind in isolatie

– waarbij enkel de externe technologie van de psychologische tests toegang gaven tot de diepste kern van het kind.

Een tweede nieuwe laag betrof de rol van emoties in de heropvoeding, in het bijzonder de rol van emotie in de omgang tussen opvoeder en jongere. Ik beargumenteerde dat we de verandering in beeldvorming over het kind het best kunnen samenvatten als een verschuiving van het *moreel* verwaarloosd kind naar een *affectief* verwaarloosd kind. In het interbellum zien we namelijk veel discussies opkomen over emotie in omgangsvormen waarbij vertrouwen en zelfbeheersing als sleutelwoorden golden. Het accent lag hier op de één-op-één relatie tussen de opvoeder en het kind. In de jaren vijftig kwam er steeds meer oog voor de sociale interacties tussen de kinderen onderling en de taak van de opvoeder in de omgang met kinderen als *groep*, en niet enkel als individu. De belangstelling voor groepsvorming kreeg ook een plaats door het inrichten van meer groepsactiviteiten zoals voetbal of scoutsactiviteiten.

Precies hierin schuilt een intrigerende tegenstelling: de rol van emotie voor de waarneming en voor de pedagogische relaties evolueerden niet in *parallelle*, maar in *teggengestelde* lijnen. De waarneming was aanvankelijk gericht op het kind in zijn sociale interacties die plaatsvonden tijdens zijn opsluiting, om in de jaren vijftig het kind te doorgronden via de psy-expert, die geen deel nam aan het dagelijks leven van de instelling. Aandacht voor emoties in de heropvoeding school daarentegen in de één-op-één relaties tussen jongere en opvoeder. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam er in de discussies over heropvoeding en emoties meer belangstelling voor de sociale interacties tussen de medeleerlingen onderling, inclusief de belangstelling om hiermee aan de slag te gaan in de heropvoedingspraktijk door de organisatie van activiteiten die inspeelden op het groepsgevoel. Inzake waarneming en emotie voltrok zich dus een lijn van het kind als een wezen dat in voortdurende sociale interactie met zijn omgeving stond, naar een kind dat doorgrond moest worden door te focussen op zijn innerlijke kern. Inzake heropvoedingen emotie evolueerde de belangstelling van emotie in de één-op-één relatie tussen het kind en de opvoeder, naar belangstelling voor emoties van de kinderen in groep. Met andere woorden, de relatie tussen de emotie en de spelers in de emotionele arena evolueerde op tegengestelde wijze.

Wat met de jongeren? Ook voor hen zijn er patronen aan te duiden in hun emotionele praktijken. Doorheen de twintigste eeuw verliest hun discours zijn negentiende-eeuwse sentimentaliteit en wordt het beheerster. Binnen het affectieve netwerk nemen leeftijdsgenoten steeds meer plaats in ten nadele van de ouders. Bij de opstandige meisjes is duidelijk dat zij tal van culturele lagen in hun praktijken vermengden. Hun vrouwelijke vriendschap dobberde tussen de negentiende-eeuwse romantische vriendschap en nieuwe vormen van homosocialiteit. Het aanbrengen van een periodisering is een handig hulpmiddel om de verschillende tijdslagen te benoemen, maar de periodisering mag nooit de illusie scheppen van een enkelvoudige lijn die zich overal op dezelfde manier ontvouwt.

Hybride verandering

Het is belangrijk deze periodes niet te zien als periodes waarin alle kenmerken verdwijnen eens ze worden afgelost door een nieuwe periode. Interessanter is het om de periodes te vatten in Kosellecks ruimtelijke metaforen. Koselleck spreekt over *Zeitschichten*, te vertalen als ‘lagen’. Tijd is dan niet enkelvoudig, maar bestaat uit een opeenhoping van verschillende lagen – of zoals Stefan-Ludwig Hoffman en Sean Franzel in hun vertaling verkiezen: “sediments of time”.² Veel meer nog dan geologische lagen of “strata”, draagt “sediment” inherent de notie van beweging in zich, de spanning tussen de verschillende lagen en het residu dat nog achterblijft. De periodisering die ik aanbracht, is dan ook op die manier op te vatten: als lagen die op elkaar worden gevestigd, zonder dat de onderste laag daarom verdwijnt. Er ontstaat, zoals Rimke en Hunt het formuleren, een “hybriditeit” in de verandering: de praktijken en concepten uit eerdere periodes “verdwijnen” niet, maar werden “geabsorbeerd” in de nieuwe praktijken.³

De emotionele praktijken in de heropvoedingsinstellingen vertoonden zeker verandering, maar de negentiende-eeuwse bekommernis om orde en hiërarchie verdween niet doorheen de twintigste eeuw. De nieuwe lagen vestigden zich daar bovenop zonder automatisch op te lossen in een nieuw glad mengsel. De vriendschap van de meisjes werd al aangehaald als zo’n praktijk waarin meerdere tijdslagen met elkaar wringen. Bij wijze van voorbeeld kan de uitspraak van Rouvroy over een van zijn opvoeders gelden, dat deze “er zeker toe [zal] komen (...) zich te ontdoen van zijne oude gedachten der justitiegestichten”.⁴ Het illustreert hoe ook voor de historische actoren zélf verschillende tijdslagen aanwezig waren waarmee zij worstelden.

Bovendien is er geen sprake van uniforme tijdslagen. De wantoestanden in Saint-Hubert tonen aan dat de verschuivingen van de tijdslagen daar tot andere sedimenten hebben geleid: chronische onderfinanciering, een desastreus aanwervingsbeleid en het residu van de werkloze oorlogsveteranen zorgden daar voor een periode van structurele mishandeling van de jongeren die haaks staan op de emotionele praktijken die jaren voordien werden bepleit in andere inrichtingen. Ook in Brugge bleef de tijds laag van orde en hiërarchie hardnekkig aanwezig. Van een bekommernis om pedagogie en gevoel is daar in het interbellum weinig te merken. Dit is m.i. echter geen reden om Brugge te bestempelen als een “negentiende-eeuws” model dat schril afstak tegen een “vernieuwend” model in Mol. Ook de orde en hiërarchie van Brugge vertoonden namelijk kenmerken van twintigste-eeuwse sedimenten, met name de medicalisering. Met hun

---

² Reinhart Koselleck, Stefan-Ludwig Hoffmann en Sean Franzel (vertalers), *Sediments of time: on possible histories. Cultural memory in the present* (Stanford, California: Stanford University Press 2018).

³ Heidi Rimke en Alan Hunt, ‘From sinners to degenerates: the medicalization of morality in the 19th century’, *History of the Human Sciences* 15 (2002) 59–88, aldaar 82.

⁴ RAAB, M17, 136, Gedragsstaten van het personeel, Eugeen Carolus D.P., 19/02/1929.

hyperseksualisering van de meisjes en de middelen die ze daartoe inzetten, was Brugge helemaal mee met haar tijd.

De hoeken van de emotionele arena

Een van de dingen die het concept “emotionele arena” zo aantrekkelijk maken, is dat een arena geen dichotomie veronderstelt tussen “de” ondergeschikten en “de” superieuren als een monochrome groep. Dit uitte zich op twee vlakken: de verschillende concepten van emotie die de spelers hanteerden en de inzet van het spel.

Concepten van emotie

Wat uit dit proefschrift bleek, is dat elk van de spelers in de emotionele arena een andere invulling gaf aan de notie van emotie. Experten definieerden emotie volgens hun intellectuele achtergrond. Voor Maurice Rouvroy betekende dit dat zijn definitie van emotie, zoals die naar voren kwam in zijn publicaties, vorm kreeg in lijn met de Neo-Thomistische psychologie. Hoewel hij niet blind was voor de materiële component van emoties, weigerde hij emoties te reduceren tot hun fysieke of fysiologische component. Emoties ontstonden in een “synergie” van het spirituele en het materiële; een synergie die niet kon worden geatomiseerd in afzonderlijke elementen maar die bestond uit een voortdurende wisselwerking. Het kind moest bestudeerd worden als een eengemaakt wezen. Hiermee verschilde Rouvroy van andere wetenschappelijke tendensen die meer aanleunden bij natuurwetenschappelijke stromingen. Rouvroy verschilde ook van de psychoanalytische experts die in de naoorlogse periode hun intrede maakten in die zin dat hij niet redeneerde in termen van het bewuste en het onbewuste; het innerlijke was voor hem één geheel.

Maar behalve een theoreticus was Rouvroy bovenal een man van de praktijk. In zijn hoedanigheid als pedagoog wiens voornaamste taak het was om jongeren te classificeren volgens hun pedagogische noden, distantieerde hij zich van experts die emoties bestudeerden met het oog op wetenschappelijke kennis. Maar in zijn hoedanigheid als waarnemer verschilde hij ook van andere spelers in de emotionele arena: de opvoeders. Dit kwam naar voren in de manier waarop waarnemers en opvoeders invulling gaven aan emotie. De opvoeders behandelden emotie in samenhang met een specifieke gedraging van een kind; voor de waarnemer was een emotie daarentegen een symptoom van het karakter van een kind. Het is het verschil tussen “il se moque” en “il est moqueur”.

Voor de opvoeders was emotie nog op een andere manier in het spel: het maakte deel uit van de interpersoonlijke relatie tussen het kind en de opvoeder. In toenemende mate heerste er bekommernis om het vertonen van de gepaste emotie bij de sociale interacties tussen jongere en opvoeder. De gepaste emotie voor opvoeders evolueerde van afstandelijkheid naar vertrouwen. Emotie werd dus deel van de omgangsvormen. Uit de

egodocumenten van de jongeren bleek dat zij ook verwachtingen gingen koesteren over de manier waarop de opvoeders hen bejegenden. Voor sommige jongeren betekende emotie bovendien een manier om hun eigenheid te bewaren, zoals in Gustaves autobiografie of in de emotionele gemeenschap van de meisjes. Emotie ging als het ware deel uitmaken van hun identiteit.

De inzet van het spel

Net zoals het concept emotie verschilde per actor, verschilde ook de inzet van het spel. Voor de waarnemers was de inzet het achterhalen van de emotionele aard van het kind. Een spanning die zich in die waarnemingspraktijken manifesteerde, betrof het machtsspel tussen het doorgronden en het zich *laten* doorgronden. Zoals uit de casus van Eddy bleek, waren sommige jongens zich maar al te goed bewust van de inzet van de praktijken waaraan ze onderworpen werden. Een andere spanning is de veronderstelde kloof tussen de ‘oprechte’ kern van een jongere en het bedrieglijke ‘uiterlijk’ waarbij een zekere ergernis merkbaar was indien een kind ondoorgrondelijk bleek. In het heropvoedingsproces gaven de opvoeders overigens aan met hetzelfde probleem te kampen: de zesmaandelijke evaluaties gaven blijk van moeilijkheden om de mate te evalueren waarin een kind reeds diepgaand verbeterd was, en niet enkel zijn uiterlijke gedragingen had weten aan te passen aan de normen. Toch werd het ‘ware innerlijke’ niet altijd gepresenteerd als eeuwig ‘pervers’. Vooral in de jongensinstellingen gaven de opvoeders aan dat ze geloofden in de ware goede gevoelens die sluimerden in de ziel van de jongeren. Het kwam erop aan die gevoelens naar boven te halen. Hoewel de opvoeders en de waarnemers dus een andere finaliteit hadden, deelden ze wel onderliggende concepten en daarin onderliggende spanningsvelden.

Een tweede terrein waarop werd onderhandeld over emoties waren de omgangsvormen tussen jongeren en hun opvoeders. Deze onderhandeling kende verschillende lagen. Enerzijds ging het om de interacties zelf, waarbij ik aantoonde dat de opvoeders zich steeds meer dienden te bekommeren om de gepaste gevoelens in de pedagogische omgangsvormen. Deze gevoelens behelsden een vertrouwen tussen het individuele kind en de opvoeder, dat als onmisbaar werd gezien in het proces naar een grondige verbetering van het kind, i.e. een waarlijk ‘innerlijke’ verbetering en niet enkel een verbetering van het externe gedrag (cfr. supra). Als onderdeel van het heropvoedingsproces werd dus een individueel, vertrouwelijk contact als het nieuwe ideaal vooropgesteld. Uit de brieven van de jongeren blijkt dat sommigen onder hen de opvoeders inderdaad in vertrouwen namen – een vertrouwen dat evenwel steeds begrensd bleef door de limieten van de hiërarchie. Van een vertrouwensrelatie was pas sprake wanneer de jongeren de instelling hadden verlaten en de machtsrelatie dus was veranderd. In tegenstelling tot sociale relaties die zich afspelen buiten de instellingscontext, was fysieke scheiding hier een voorwaarde (geen garantie) op een

emotionele toenadering. Een andere laag waarop de onderhandelingen over emoties en omgangsvormen tussen jongeren en opvoeders zich afspeelden, school in de verslagen die de opvoeders opstelden over hun interventies. Deze verslagen werden door de directeur beoordeeld. Voor de opvoeders was het dus van belang dat zij aantoonen gehandeld te hebben volgens de veronderstelde omgangsvormen. Ook voor hen was er dus sprake van een onderhandeling.

Een derde terrein waarin emoties tot machtsspel werden verheven, lag in de egodocumenten die de jongeren schreven. In hun schrijfpraktijken eisten de jongeren een ruimte op waarin ze hun emoties zelf konden praktiseren; een 'emotionele agens' noemde ik dit. Dit kon zijn door emotie binnen te smokkelen in wat in feite een droge tekst hoorde te zijn, het kon gaan om het gebruik van emotie als een *coping* strategie om om te gaan met de tijdsbeleving, of het kon gaan om een koppeling van discursieve en lichamelijke praktijken; van individuele en collectieve actie; een praktijk die ik benoemde als een emotionele tegenpraktijk. In tegenstelling tot andere vormen van (collectieve) weerstand, onderscheidde deze praktijk zich doordat emotie geen bijkomstigheid was; de tegenpraktijk *betond* uit emotie. Ze is met andere woorden het summum van emotionele agens.

Nieuwe vragen voor de emotionele arena

Op basis van de inzichten die hieruit voortkomen, rijzen er ook nieuwe vragen. Dit proefschrift behandelde de periode van 1890 tot 1965. Het zwaartepunt lag hierbij op het interbellum; een scharniermoment dat werd gehanteerd als ijkingspunt om de andere periodes tegenaf te wegen en zo de verschillen bloot te leggen. Wat echter met de periode daarvoor en daarna? Voor de periode voorafgaand aan de Kinderbeschermingswet vond ik zelf weinig methodologische handvatten om me te wagen aan een geschiedenis van emoties. De opkomst van bronnen die inzicht geven over de emotionele praktijken in de instellingen is op zich illustratief voor de verandering in die emotionele arena en het toenemende gewicht dat emoties krijgen. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat er niets gebeurde in de negentiende eeuw. Historici hebben zich altijd al creatief getoond met bronnen, en zeker historici die van onderop werken, dus het is aannemelijk te stellen dat zij manieren zullen vinden om die onbekende draadjes los te peuteren.

Voor de periode na mijn tijdsafbakening zijn er bronnen te over. Het is een periode waarin gezinsrelaties en omgangsvormen door elkaar werden geschud, een periode met veranderende visies op pedagogie en opvoeding, een periode waarin de psychowetenschappen een tegenstroming kregen met de 'anti-psychiatrie', een periode waarin ook gepleit werd voor meer ambulante zorg eerder dan voor institutionalisering, een periode waarin het punitieve weer meer op de voorgrond trad in de strafrechtelijke behandeling van jongeren.

Voor die periode kunnen bovendien bronnen worden aangeboord die voor het interbellum moeilijker zijn: mondelinge bronnen. Historisch onderzoek naar de beleving van jongeren in weeshuizen op basis van mondelinge geschiedenis heeft al zeer sterke resultaten opgeleverd.⁵ Ook de beleving van de opvoeders zelf zou hier een grote meerwaarde in opleveren. De verslagen en enkele fragmentjes die beschikbaar zijn voor de periode van dit onderzoek, getuigen van een moeilijke positie voor de opvoeders waarin ook zij moesten onderhandelen over de veranderende omgangsvormen. Bovendien bevatten de bronnen belangrijke aanwijzingen dat een grote onzekerheid hen parten speelde, zoals bleek uit de vergaderingen maar ook uit de artikels gepubliceerd in *De Schakel*. Dit toont alleszins dat de jongeren niet de enige waren die voortdurend moesten onderhandelen over hun gevoelens. Bij de opvoeders werd dit onderdeel van hun arbeid; een “emotional labor” zoals Hochschild het noemde.⁶

Behalve een uitbreiding van de periodisering, is het ook nodig om meer spelers in de arena te betrekken. Dit onderzoek bestudeerde de heropvoedingsinstelling als een emotionele arena met een blik op de confrontaties tussen de institutionele actoren en de jongeren. Één institutionele actor die van groot belang was voor de jongeren bleef hierbij tot nu toe uit het zicht: de kinderrechter. Vanuit zijn of haar hoedanigheid als persoonsgebonden rechter zijn verschillende vragen over emoties te stellen. In principe hadden de jongeren het recht om vrijelijk met hun rechter te corresponderen. De vraag is dan of zij zich in hun brieven anders opstelden dan in hun brieven aan de directeur en of zij vrouwelijke rechters anders benaderden dan mannelijke rechters – voortbouwend op het verschil dat in dit proefschrift aan het licht kwam tussen vrouwelijke en mannelijke opvoedkundigen. Een andere vraag betreft het beslissingsproces. In de geschiedenis van kinderen en emoties toont Stearns aan dat de notie van “happy children” ook een geschiedenis heeft.⁷ Hoe en wanneer manifesteerde zich het “gelukkig zijn” van de gerechtskinderen als een factor die meespeelde in de beslissing over hun lot?

Ten slotte moet er ook oog zijn voor spelers die zich niet in de arena bevonden. Per slot van rekening waren de jongeren ook iemands kinderen. De band tussen ouders en kinderen kwam doorheen het doctoraat impliciet aan bod, bijvoorbeeld in hoofdstuk 6 toen ik de poreuze grens tussen binnen en buiten analyseerde, in hoofdstuk 7 over het gemis van de familie als motief voor de ontsnapping en in hoofdstuk 9 in het bestuderen

---

⁵ Lieselot De Wilde, *Between the past and the present. Government interventions and children in residential care: A never ending contested space? the case of the orphanages of the city of Ghent*. (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, Gent 2015); Aurore François en Marie Van Eeckenrode, *In search of answers. Archivists faced with requests for access to sensitive personal files* (Paper, gepresenteerd bij International Standing Conference for the History of Education (ISCHE) 19 juli 2019).

⁶ Hochschild, *The managed heart: Commercialization of human feeling*.

⁷ Peter N. Stearns, ‘Defining Happy Childhoods: Assessing a Recent Change’, *The Journal of the History of Childhood and Youth* 3 (2010) 165–186.

van genegenheid en lijden en in diverse brieven die ik citeerde in het hele proefschrift. Die band is intrigerend: vaak wordt ze getekend door een gemis, maar ook door conflicten. Veel kinderen werden immers aangegeven bij de rechter na een ouderlijke klacht. Dat affectieve netwerk, de stem van de ouders en van andere dierbaren is een gemis in dit doctoraat over de gevoelens van jongeren in opsluiting. Het is dan ook mijn hoop dat zij ooit de plek zullen krijgen die zij toekomen.

Dubbele mortificatie

Over mensen die binnentreden in een gesloten instelling wordt gezegd dat ze een “mortificatieproces” ondergaan. De vele rollen en identiteiten die een persoon bekleedde in zijn leven worden er gereduceerd tot één rol: die van gedetineerde.⁸ Alles wat een gedetineerde doet en überhaupt kán doen, wordt gezien in het licht van zijn positie in de instelling. Dit mortificatieproces is, meen ik, niet alleen manifest in de opsluitingspraktijk zelf, maar schemert ook door in de historiografie en dan vooral in de historiografie die zich heeft ontwikkeld binnen het paradigma van de sociale controle. Het is niet zo dat er geen aandacht kwam voor de subjecten binnen de structuren. Maar deze subjecten worden te vaak gereduceerd tot hun identiteit als *gedetineerde*. Hun gedragingen, woorden en ook gevoelens worden gereduceerd tot alléén maar een reactie tegen of een strategie in het machtsspel. In dit proefschrift heb ik geprobeerd om de subjecten als mens op de voorgrond te plaatsen – niet als individuele actoren die een totale handelingsvrijheid hebben wars van alle historische en culturele contexten waar ze deel van uitmaken, maar als mensen die ingebed zijn in een myriade van culturele kaders en *niet* alleen het instellingskader. Het gaat dan niet om *gedetineerden* en hun gevoelens, maar om *jongeren in opsluiting* en hun gevoelens. De machtscomponent overboord gooien wil ik dus allerm minst. Het neerdalen tot het microniveau dwingt ons echter om jongeren te zien als méér dan hun hoedanigheid van gedetineerde; het dwingt ons om de jongeren te zien als Gabriel, Gustave, Madeleine, Jeanne, René en zoveel anderen. Het cruciale van de microstoria is echter ook haar nadeel: het is moeilijker om vanuit die prachtige draadjes uit te zoomen om een betekenisvol patroon te zien. Opnieuw geldt dus dat ik de bestaande kennis allerm minst overboord wil gooien: de verklaringsmodellen van de sociale controle verschaffen in dat opzichte het nodige kader waarin deze geschiedenissen een plaats moeten krijgen. Aandacht voor dat patroon mag echter niet verhinderen om de mensen binnen dit patroon te erkennen.

---

⁸ Goffman, *Asylums*, 40.

Van zodra we erkennen dat emotionele praktijken van jongeren in opsluiting méér zijn dan enkel een reactie die vorm krijgt als weerwoord op institutionele mechanismen, schept dat ook andere mogelijkheden voor de bronnen. Het bronnencorpus waarop mijn onderzoek zich kon beroepen is fabuleus. Het is van onschatbare waarde omdat het bronnen zijn van een groep waarover historici van emoties te weinig over schrijven; niet enkel een kwetsbare groep in termen van klasse, maar ook in termen van leeftijd en gender. Voor archiefmateriaal van gesloten instellingen is wel eens beargumenteerd dat zulke documenten eveneens gebruikt kunnen worden voor onderzoeksvragen die de institutionele context ver overstijgen.⁹ In mijn onderzoek gebruikte ik de bronnen vooralsnog zeer voorzichtig en bestudeerde ze steeds in relatie tot de institutionele context waarbinnen ze tot stand kwamen. Maar precies de reikwijdte van de invloedssfeer van het institutionele kan worden afgewogen als we dit bronnencorpus zouden vergelijken met gelijkaardige bronnen, bijvoorbeeld schoolschriftjes die bewaard zijn in ‘gewone’ scholen, brieven gestuurd van en naar het oorlogsfront, brieven geschreven door migranten. Door één topos voor te leggen aan verschillende briefcollecties zou kunnen worden nagegaan waarin precies de impact van het institutionele schuilt en hoever dit reikt. Om één voorbeeld te geven: net als soldaten aan het front, leefden de jongeren vaak gedurende lange periodes gescheiden van hun familie. De band met hun familie konden ze aanhalen via briefwisseling, maar allebei hadden ze te kampen met censuurmechanismen – extern en intern –, met ontbering en met een zekere mate van vervreemding. Binnen al die gelijkenissen kunnen de verschillen tussen soldatenbrieven en brieven van jongeren in opsluiting dan ook veelzeggend zijn. Bovendien wisten zowel de soldaten als jongeren dat de brieven – anders dan bij langeafstandsmigrantten – niet voor de rest van hun leven hun enige middel van contact zouden zijn. De vraag werpt zich dan ook op of en hoe zich deze verschillen en gelijkenissen tonen in zulke briefwisseling, en wat dit ons kan leren over de emotionele praktijken van niet-hoogopgeleide groepen.

Uitgeleide: Het Hart van Gabriel B.

Gabriel B. hechtte veel waarde aan zijn hart. Zonder zijn goed hart, “wat mensch zou ik wezen”, schreef hij. Zijn hart klopte van hoop en vrees. De goede hoop “in zijn hart”

---

⁹ Fanny Le Bonhomme, *Psychiatrie et société en République démocratique allemande : histoires de patients de la clinique psychiatrique et neurologique de la Charité (Berlin-Est, 1960-1968)* (Rennes 2 2016) <<http://www.theses.fr/2016REN20010>> [geraadpleegd 15 juni 2018].

vuurde zijn verlangen naar zijn toekomst nog meer aan, een tegenvaller zou een “steek in zijn hart” betekenen. Zijn hart was bovendien niet enkel van belang voor zichzelf, hij stond erop “zijn hart uit [te] leggen” aan zijn opvoeder. Het feit dat hij deze brief schreef aan zijn individuele opvoeder kan inderdaad alleen worden gezien in samenhang met institutionele ontwikkelingen. Zoals uit dit proefschrift bleek, was er in de negentiende eeuw weinig sprake van een individuele relatie tussen jongere en opvoeder, of althans geen relatie die zich op papier manifesteerde. Omgekeerd zou zijn overvloedige lichamelijke beeldspraak uit de toon vallen in de jaren vijftig, toen het discours beheerster was dan in het interbellum. In Gabriels hart lezen we dus echo’s van de instelling en echo’s van andere culturele kaders die hem omgaven. Maar het was ook een hart dat hij niet had hóeven te schrijven; een hart dat hij op duizend verschillende manieren had kunnen schrijven, zoals de diversiteit aan emotionele praktijken onder de jongeren aantoont. Linda Rosenzweig wijst op deze agens binnen de kaders die mensen omgeven: “Despite hegemonic cultural influences, however, people function as active agents in their own lives,”¹⁰ schrijft zij. Ik zou echter willen suggereren dat mensen niet handelen *ondanks*, maar *dankzij* hegemonische culturele kaders. Die culturele kaders bieden al meer dan genoeg variatie, als we de reikwijdte, de veelvoudigheid ervan en hun hybride tijdslagen maar in acht nemen.

Met Gabriels hart is het al net zo als met Jeannes hart, afgebeeld op de omslag van dit proefschrift: geschreven in verschillende talen, neergepend op een blad dat *extra muros* geproduceerd werd, de vorm van de tekst weliswaar gemodelleerd volgens de randen die het papier toelaat, maar die randen zijn creatief bewerkt zodat ze in niets meer lijken op het klassieke rechthoekige patroon waarin ze werd verondersteld te schrijven. En het leukste: eens je het omdraait, openbaart zich een heel nieuwe zijde, klaar om geëxploreerd te worden.

---

¹⁰ Linda W. Rosenzweig, *Another self middle-class American women and their friends in the twentieth century* (New York University Press. New York, London 1999) 13.

Epiloog: Madeleine

Ik werd geboren op 19 februari 1913. Ik groeide op in een dorp dat bekend stond om de dichte rookwalmen die voortdurend in de straten hingen. Enkel als het lang genoeg regende, konden Marie en ik dagenlang ademen zonder te moeten hoesten. Misschien is het daarom dat ik nog altijd van de regen houd. Als kind bezwoer ik me dat ik er alles aan zou doen om later ergens anders te wonen. Maar dat was voor ik wist dat ik op een dag zo hard naar huis zou verlangen, dat ik zelfs de zwarte rookwalmen zou missen.

Ons huis zag eruit zoals alle andere huizen in ons straatje: een grauwe gevel, een voordeur die rechtstreeks toegang gaf tot het grootste vertrek, een smal trapje naar de bovenverdieping, een stoof die tegelijk dienstdeed als fornuis en kachel en een doorgang naar de gedeelde wc's buiten op een koer. Marie en ik pochten altijd dat ons huis goed gelegen was: niet te ver van de waterpomp, maar ook weer niet zo dicht dat we naar het onophoudelijke gesnater moesten luisteren van de burens die water kwamen halen. Maar volgens Mevrouw Wynants was ons huis te klein en te donker en stond het bed van mijn ouders te dicht bij het onze. Het gordijntje dat ertussen was gespannen, volstond niet. Mijn moeder had hulpeloos haar schouders opgehaald. "Wat moeten we anders?" Mevrouw Wynants had haar ogen over de kamer laten glijden en gezweven.

Mevrouw Wynants was in ons leven verschenen toen ik voor de tweede maal betrappt was op stelen. Het begon enkele maanden nadat mama ziek was geworden. Marie moet zo'n twaalf jaar zijn geweest, ik was dertien. Ik weet dat papa zijn best deed, maar er was gewoon nooit genoeg geld. Niet voor eten, niet voor kleren, niet voor steenkool. De koude was doenbaar. Op weg naar school renden Marie en ik het hele eind tot we het warm hadden, 's nachts kropen we dicht tegen elkaar aan. De honger was vervelender. Ik vond het moeilijk me te concentreren op de strenge vragen van Mevrouw De Pooter als er 's ochtends geen brood was geweest en als ik wist dat er ook geen brood zou zijn als we thuiskwamen. Soms kwam oom Robert langs met eieren. Van Josée mochten we de restjes deeg opeten die niet meer konden dienen om hosties van te maken. Desondanks waren Marie en ik voortdurend op zoek naar eten. Toen we elkaar op een dag bijna in de haren waren gevlogen voor een ei, besloten we dat we er schoon genoeg van hadden. Op zaterdagen begonnen we langs de wegen te zwerven, op uitkijk naar wagens die naar de

markt gingen. We leerden op welke plekken de wagens het traagst reden en waar de beste struiken stonden om in weg te glippen nadat we appels hadden weggegrist.

Op een keer werden we op heterdaad betrappt door een agent. Hij keek ons met priemende ogen aan en noteerde onze namen in zijn boekje. Na een barse preek liet hij ons gaan, met de waarschuwing dat we er de volgende keer niet zo licht vanaf zouden komen. Eenmaal thuisgekomen, bootsten Marie en ik spottend zijn gewichtige toon na en probeerden het gefrons van zijn borstelige wenkbrauwen te evenaren. Maar ik was erger geschrokken dan ik me voordeed en een tijdlang vertoonde ik me niet meer in die buurt.

Op een keer werd de drang groter dan mezelf en kon ik het niet laten een peer in de zak van mijn rok te moffelen. Hierna had ik de smaak opnieuw te pakken, tot ik vermoedigd werd opnieuw werd betrappt. Ditmaal had ik minder geluk en moest ik voor de kinderrechtter verschijnen. Hij staarde me minutenlang zwijgend aan. Ik werd zenuwachtig van de stilte en begon de rouwrandjes van mijn nagels te bestuderen. Uiteindelijk slaakte hij een diepe zucht, liet me beloven dat ik niet meer zou stelen, en liet me ten slotte gaan. Voor ik zijn kantoor verliet, nam hij mijn kin in zijn hand zodat ik hem wel in de ogen moest kijken. “Jongedame, dit is een *voorwaardelijke* vrijlating.” Hij pauzeerde even. “Bij het *minste vermoeden* van onbetamelijk gedrag stuur ik je naar de heropvoedingsschool.” Zijn afgevaardigde zou persoonlijk toezicht houden op mijn gedrag.

Niet lang daarna stond er inderdaad een dame met elegante handschoenen en een strenge mond voor onze deur. Ze stelde zich voor als Mevrouw Wynants, de afgevaardigde van de rechter. Ze sprak ‘afgevaardigde’ overdreven nadrukkelijk uit. Mama moest haar het huis tonen -het was toen dat Mevrouw Wynants de opmerking over onze bedden maakte- en bij elk bezoek dat volgde, noteerde ze iets in haar boekje. Elke keer opnieuw prentte ze ons in om braaf te zijn, en soms bracht ze iets te eten mee. Maar Marie en ik waren het ondertussen gewend om onze maaltijden bijeen te grissen als we honger hadden en haar woorden maakten weinig indruk. Toen de politie me voor de derde maal betrapte, was mijn geluk opgebruikt. Een tijdje in een heropvoedingsschool zou me behoeden voor een slechte toekomst, vond de rechter. Op mijn vraag hoe lang ik daar zou moeten blijven, keek hij me verstoord aan van achter zijn bril. Zolang als nodig is.

***

De school die de rechter voor mij op het oog had, had geen plaatsen meer vrij waardoor ik in de staatsinstelling van Saint-Servais terecht kwam. Ze zeiden dat staatsinstellingen op gevangenen leken, maar Saint-Servais was zo slecht nog niet. Ik kreeg er elke dag drie maaltijden (driemaal), op de bedden lagen warme dekens en zolang we ons werk deden, lieten de zusters ons met rust. We waren met zo’n zestigtal meisjes, onderverdeeld in verschillende groepen. In de voormiddagen werkten we in de ateliers, maakten we de

gangen schoon en leerden we naaien. In de namiddag hadden we les. De tijd verstreek, en ik geraakte langzaam gewend aan het leven binnen de vier muren.

Op een dag was ik nogal haastig onderweg om geperste lakens weg te brengen en botste per ongeluk tegen een meisje in de gang. Romanie heette ze. Vanaf dag één had Romanie haar neus opgetrokken voor de aardappelen die we kregen, toonde ze veel tegenzin om haar slanke vingers in het zeepsop te dompelen en toen Bertha schoorvoetend toegaf geen letter te kunnen schrijven, had Romanie minachtend gesnoven. Ik kende eigenlijk niemand die Romanie graag mocht. Op de speelplaats stond ze altijd alleen. Toen ik met een dreun tegen haar opbotste, kon ik nog net mijn evenwicht bewaren, maar Romanie kwam nogal onelegant op de grond terecht. Justine, die me was gevolgd met een tweede pak lakens, stootte een gesmoord gegniffel uit. Op Romanies wangen verscheen een donkerrode blos. Ze opende haar mond om iets te zeggen, maar er kwam niets. Justine en ik wisselden een spottende blik uit, stapten over Romanie heen en leverden netjes onze stapel linnen af.

Toen ik enkele dagen later in mijn bed stapte, voelde ik dat het onderlaken kletsnat was. Ik sprong verschrikt terug uit bed, maar de zuster dreigde met straf als ik niet onmiddellijk gingslapen. Toen mijn blik toevallig die van Romanie kruiste, zag ik dat haar ogen triomfantelijk fonkelden. De hele nacht lag ik rillend in bed.

Vanaf die dag verkeerden Romanie en ik in open oorlog. In de klas wedijverden we om de gunsten van zuster Lucienne, maar sisten elkaar beledigingen toe van zodra zij uit het zicht verdween. Toen uitkwam dat ik snoepjes verborg in mijn zak, verdacht ik Romanie ervan te hebben geklikt. Op mijn beurt liet ik geen kans onbenut om haar te doen struikelen als we in de rij stonden. Toen ze haar hand openhaalde bij het kalken van de muren lachte ik vol leedvermaak. Onze vijandigheid bereikte een hoogtepunt na een bezoek van mama en Marie. Romanie spotte met hun verstellde jassen en met Marie's schoenen zonder neus. Toen ze op een avond smalend mijn platte tongval imiteerde, kwam al de opgestapelde woede eruit. Ik had het koud, was hongerig, en was eerder die dag met een smak op mijn knie gevallen. Ik haatte haar. Ik haatte haar fijne vingertjes en haar gave huid, haar verfijnde uitspraak en haar perfect regelmatige handschrift. Ik keek of er geen zuster in de buurt was, plantte mijn hak op haar teen en duwde zo hard ik kon. Romanie begon te jammeren en probeerde zich los te wurmen, maar ik liet niet los. De meisjes rondom ons begonnen te joelen. Uiteindelijk werd ik weggetrokken door zuster Lucienne. Toen ze me opdroeg berouw te tonen, klemde ik mijn lippen stijf op elkaar. Voor straf werd ik naar de afzonderingscel gestuurd.

Drie dagen later kwam de directrice me halen en begeleidde me naar buiten. "Nee Bosquet, niet naar daar," zei ze kortaf toen ik de gang naar het atelier insloeg. "Ga je spullen pakken. De rechter stuurt je naar Brugge." Dat had ik wel verdiend na alles wat ik had uitgestoken, voegde ze eraan toe. Ik opende mijn mond om te protesteren, maar wist dat het zinloos was. Behalve het conflict met Romanie was er ook het eten geweest dat ik stiekem opat van zodra zich een kans voordeed, de talloze vermaningen in het atelier,

mijn gefluister 's nachts, en die keer toen ik Jeanne wilde opvrolijken door de slepende tred van zuster Cathérine na te bootsen. “Gedraag je in Brugge, dan mag je misschien terug naar hier komen,” beloofde zuster Lucienne me toen ik Saint-Servais verliet.

***

Maar Brugge was anders, en ik ontdekte al gauw dat het niet eenvoudig was om de goedkeuring van de zusters te krijgen. De sfeer was strenger, de meisjes behoedzamer. Overdag voelde ik de priemende ogen van de zusters me overal volgen. Ik dreunde braaf mijn gebeden op, leverde verzorgd borduurwerk af en probeerde mijn eten niet te gulzig naar binnen te schrokken. Bij mijn eerste evaluatie wachtte ik met toegeknepen keel af, maar de directeur knikte goedkeurend en gaf me een ‘voldoende’. Ik was opgelucht.

Maar ik was ook eenzaam. In Saint-Servais was er veel gelegenheid geweest om stilletjes te babbelen maar in Brugge werden we voortdurend in de gaten gehouden. 's Nachts lagen we in aparte kamertjes met tralies voor de ruiten en ik miste de slaapgeluiden van de andere meisjes rond mij. In Saint-Servais waren mama en Marie me enkele keren komen opzoeken, maar Brugge was te ver voor hen. Bovendien mochten we minder vaak brieven schrijven dan in Saint-Servais, en alleen als we ons goed gedroegen.

De eerste brief van mama en Marie maakte me dolgelukkig. Juliettes kind was geboren, schreef mama. Marie liet me weten dat ze een ‘uitzonderlijk mooie boom’ had gezien op een wandeling –ons vroegere codewoord voor mooie jongens. Ik stelde me voor hoe mama en Marie samen aan de keukentafel hadden gezeten; mama erwtten aan het doppen, Marie verstrooid spelend met een haarlok. Op de plek waar mama haar naam had gezet, had de pen diep in het papier gekrast. Ik stak de brief in de zak van mijn rok zodat mijn vingers regelmatig langs het vel konden glijden, en tuurde naar de zinnen tot ik ze van buiten kende.

De hoop om snel vrij te komen, had ik inmiddels opgegeven. Net als de meeste meisjes telde ik eenvoudigweg de dagen af tot mijn meerderjarigheid. In tussentijd probeerde ik te overleven. Ik voerde mijn werk in stilte uit, hield mijn ogen neergeslagen, probeerde te gehoorzamen aan de vele regels. Ik droomde van Marie's zachte handen die mijn haar wasten, het gekriebel van haar vingers op mijn handpalm toen ze mijn toekomst las. Tegen beter weten in bleef ik hopen dat ze me een keertje kwam bezoeken, maar de tijd verstreek zonder dat ik iets anders had dan een maandelijks briefje om me aan vast te klampen. Nog drie jaar, acht maanden en drie dagen, hield ik mezelf voor.

***

Ik vraag me vaak af hoe mijn leven was verlopen als ik niet op een dag Madeleine had ontmoet. Madeleine was in maart aangekomen in Brugge. Ze werd door alle meisjes

aanbeden. Ze was slim, gevat, knap, en niet bang om de zusters tegen te spreken. Ze had in vier instellingen gezeten, zo vertrouwde ze me toe, en maakte elke directrice horendol door haar opstandigheid en betweterigheid. Ik kon het me perfect voorstellen. Ook zij had in Saint-Servais gezeten, maar het had niet lang geduurd voor men haar wanhopig had doorgestuurd naar Brugge. Toen ik haar over mijn botsing met Romanie vertelde, had ze het uitgeschaterd. “*Per ongeluk*’, je méént het,” zei ze spottend. Nou ja. Onwillekeurig moest ik grijnzen.

Sinds die dag werd Brugge iets draaglijker. Hoewel praten tijdens het werk verboden was, leerde Madeleine me een eenvoudige gebarentaal waardoor we toch konden communiceren. Bovendien was ze erin geslaagd een potlood te bemachtigen, zodat we stiekem briefjes konden uitwisselen. Ervaren instellingskind als ze was, kende ze alle trucjes van de heimelijkheid. Ze verstopte briefjes in een vieze holte in de muur, onderaan een wasbekken of reikte er eentje aan terwijl ze me een laken gaf om op te plooiën. Ook toen de zusters het potlood uiteindelijk ontdekten en in beslag namen, had Madeleine een oplossing. “Knip je nagels net iets te ver, zodat het wat bloedt,” adviseerde ze me, “en gebruik je naald als pen”. De eerste keer moest ik mezelf minutenlang moed inspreken, en staarde toen beduusd naar het streepje bloed aan mij vingertop. Maar ook dat wende. Na verloop van tijd ontdekte ik dat we niet de enigen waren die stiekem brieven uitwisselden. Fernande, Alice, Clémentine, Léonie, ze deden het allemaal. Hoe had ik al die tijd zo blind kunnen zijn?

Met Madeleine was het alsof ik Marie een beetje terug had. We lachten om Céline, die in zichzelf praatte, we neurieden zachtjes als we samen in de rij stonden, waarschuwen elkaar als een zuster ons wantrouwig aankeek, en troostten elkaar als we het moeilijk hadden. Onze briefjes waren nu eens onschuldige kattenbelletjes met de laatste roddels, andere keren schreven we hartstochtelijke brieven waarin we onze vriendschap bezongen. Soms maakte Madeleine zelfs toespelingen die me deden blozen. “J’attends un de tes baisers ardents avec impatience,” schreef ze. Een andere keer schreef ze: “Je voudrais te demander une chose, si tu te laisserais faire l’amour. Oh que je voudrais te le faire...” Soms raakte ik in de war en wist ik zelfs niet met zekerheid of ze wel aan het schertsen was.

Op een keer stonden we ketels uit te schrobben bij het washok toen ze plots mijn naam zei. Ik keek haar vragend aan en veegde een haarlok uit mijn ogen. Speels streken haar vingers over mijn voorhoofd en toonden me het zeepspoor dat ik er had achtergelaten. Toen maakten de pretlichtjes in haar ogen plaats voor een peinzende gelaatsuitdrukking. “Agnes Bosquet,” prevelde ze zachtjes. Ze bracht haar gezicht dicht bij het mijne en kustte toen, heel voorzichtig en na een lichte aarzeling, mijn lippen. Misschien was het haar tederheid die me nog het meest raakte. Het was een kant die ik nog niet vaak bij Madeleine had gezien. Haar kus had me in de war moeten brengen, had me zelfs moeten afstoten, maar dat deed het niet. Haar kus bezegelde gevoelens die ik tot dan toe misschien wel had voelen sluimeren, maar waarover ik nooit had durven nadenken.

Vanaf dat moment vroeg ik me niet langer af of ik wel mócht voelen wat ik voelde, en beantwoordde haar kus.

Tot de dag van vandaag blijft dat moment me bij als een zeldzaam moment van vredigheid in Brugge. Madeleine en ik, twee instellingskinderen die konden vechten als katten, die eten weggristen als we honger hadden, die Georgette afdreigden zodat ze haar bonbons zou afstaan. Madeleine en ik, twee ruwe plantrekkers, maar ons op dat moment vastklampend aan een omhelzing waarin we alle liefde staken die we in ons hadden. Madeleine zuchtte gelukzaligen fluisterde lieve woordjes in mijn haren. “*Je t’aime, Agnes. Pour la vie.*”

***

Pour la vie werd de vaste spreuk die onze briefjes signeerde. PLV. Soms tekenden we er een hartje bij, soms onze initialen. Onze echte namen gebruikten we nooit voor het geval onze briefjes onderschept zouden worden. We verstopten de briefjes telkens op andere plaatsen, zodat de andere meisjes er geen patroon in zouden ontdekken. Onze lievelingsplaats bleef de holte in de muur waarin Madeleine haar eerste briefje had gelegd. Ik gruwde van de spinnenwebben die langs mijn vingers streken als ik ze in de holte stak, maar de beloning was telkens zoet. Waar Madeleine ze haalde weet ik niet, maar soms slaagde ze erin om uitgeknipte zinnen uit boeken tussen haar briefjes te leggen. “*C’est un rêve presque divin, cher petit ange de mon cœur,*” stuurde ze me dan. Een andere keer had ze een sierlijk hart getekend met onze initialen erin.

Maar Madeleine mocht dan goed zijn in tekenen, van naaien bracht ze niets terecht. Mijn vaardigheden met naald en draad waren er sinds mijn opsluiting heel wat op vooruit gegaan en ik plezierte Madeleine graag met mijn kleine kunstwerkjes. Voor haar verjaardag had ik wekenlang kleine restjes garen meegesmokkeld uit de werkplaats. Van Léonie had ik een blauw linnen zakje gekregen in ruil voor de bonbons die ik van Georgette aftroggelde. Op het zakje had ik onze koosnaampjes ‘Mady’, ‘Ange’ en ‘PLV’ genaaid. Madeleine was in de wolken. Toen er geen zuster in de buurt was, beloonde ze me met een warme kus.

Maar zulke momenten waren er haast nooit. De zusters waren beducht voor elke vorm van ‘onzedigheid’, zoals zij het noemden, en hielden elke stap die we zetten in het oog. Het ergste was de directeur. Hij dook op op de meest onverwachte momenten en vond altijd wel iets dat we tegen de regels deden. Zijn straffen waren ook strenger dan die van de zusters. Vaak bracht hij ons zonder pardon naar de afzonderingscel; als we tegenstribbelden zette hij ons eerst onder een ijskoude douche. Naar adem happend van de shock van het koude water had daarna niemand zin om nog tegen zijn bevel in te gaan.

Madeleine en ik waren er dan ook als de dood voor dat we betrappt zouden worden. We wisten bovendien dat we niet alle meisjes konden vertrouwen. Rosalie bijvoorbeeld was sterk gekant tegen onze liefde. “Twee meisjes, het kan niet,” zei ze afkeurend. Daarna

wierp ze andere argumenten in de strijd. “Je zet alles op het spel. Denk toch aan je toekomst! Jullie twee, dat is niet mogelijk, dat weet je best. De mensen gaan denken dat je helemaal zot bent geworden, eenmaal je uit Brugge weg bent.” Ik haalde mijn schouders op. Van meisjes die al voor de tweede keer in Brugge werden opgesloten, hoorde ik dat ‘de mensen’ je sowieso als verloren beschouwden als je in een heropvoedingsinstelling had gezeten. Wat de mensen verder van me zouden denken, liet me koud. Brugge had me beroofd van mijn zusje, van mijn vrijheid, van mijn leven. Mijn liefde zouden ze niet krijgen. Het was het enige dat nog echt van mij was. Heimelijk schepte ik ook plezier in het idee hoe geschokt de zusters zouden zijn als ze onze briefjes ooit onder ogen zouden krijgen. Als iemand zou weten dat we deze woorden nog maar dachten, zouden de gevolgen niet te overzien zijn.

En die gevolgen lieten minder lang op zich wachten dan we hadden gehoopt. Hoe dit had kunnen gebeuren weet ik niet, maar op een of andere manier was Madeleines blauwe linnen zakje ontdekt -het zakje waarin ze al mijn briefjes bewaarde. De directeur ging door het lint. Hij sleurde me driftig aan mijn arm door de gangen, naar de isolatiecel. Achter me hoorde ik Madeleine zich woest verzetten tegen de dokter. Ze schopte, beet, krijste, sloeg wild om zich heen. Ik had haar nog nooit zo meegemaakt. Ik probeerde haar naam te roepen om haar te kalmeren, maar de directeur gaf me een tik op mijn mond en snauwde dat ik moest zwijgen. Toen ik zuster Eugénie zag aandraven met een stapel natte doeken, kneep mijn keel samen. Ik kermde, smeekte, kronkelde, probeerde me uit alle macht los te wrikken uit de armen van de directeur. Hij hijgde, maar loste zijn ijzeren greep niet. De natte lakens rond mijn lichaam zouden me dwingen om urenlang in dezelfde houding te blijven liggen, mijn armen strak langs mijn lichaam gebonden. Ik wist dat mijn armen eerst zouden beginnen tintelen, daarna branden, om ten slotte compleet gevoelloos te worden. Als de zusters de dwangbuis uiteindelijk zouden komen losmaken, duurde het nog uren vooraleer de steken zouden verdwijnen. Mijn enige troost was dat Madeleine en ik elkaars stem konden horen vanuit onze cellen, als we maar hard genoeg riepen.

***

Na dit voorval was het moeilijker voor ons om elkaar te zien, en ik leed eronder. Ik dacht voortdurend aan Madeleine. Ik sloeg haar stiekem gade tijdens de lessen, ik werd dronken van haar stem, smolt van geluk als ze me een knipoog toewierp. Niet met haar te kunnen praten was een marteling. Met Léonie als tussenpersoon slaagden we erin enkele boodschappen door te geven, maar om geen argwaan te wekken bij de zusters hielden we ons gedeisd. Langer dan enkele weken hielden we die extreme voorzichtigheid echter niet vol. Op de binnenplaats gingen we weer naast elkaar staan. Toen we er op een keer in slaagden tijdens de maaltijd naast elkaar te zitten, was dat voor ons het signaal dat we voorzichtig onze band terug konden opnemen. We begonnen weer briefjes uit te wisselen,

hoewel we de briefjes nu stevast versnipperden nadat we ze hadden gelezen. Ik merkte dat ook de andere meisjes voorzichtiger waren geworden.

In tussentijd probeerde ik uit te zoeken wie ons had verraden. Aanvankelijk verdacht ik Rosalie, maar Fernande bezwoer me dat Rosalie ons net in bescherming had genomen toen de directeur haar had uitgehoord. Het was ook Fernande die me op een ander spoor bracht: Georgette. Hoe langer ik erover nadacht, hoe plausibeler het me leek. Madeleine en ik hadden nooit goed kunnen opschieten met Georgette, en dat was dan nog zacht uitgedrukt. Ik dacht aan al die keren dat we haar hadden gedwongen haar bonbons aan ons af te staan, aan ons gelach toen haar rok was gescheurd. En ik herinnerde me dat Georgette me eens met een raadselachtig glimlachje had aangekeken toen ik net mijn hand in de muurholte had gestoken. Georgette.

Mijn vermoeden werd enkele dagen later bevestigd. In de rij had ik me tot vlak achter haar gewrongen, zodat ik naast haar in de kapel kon plaatsnemen. Toen ik haar met een stalen gezicht nadrukkelijk in de ogen keek, bloosde ze schuldbewust en keek de andere kant op. Georgette dus. Ik nam me voor het haar vroeg of laat betaald te zetten.

De gelegenheid diende zich een maand later aan, tijdens een uitzonderlijk rumoerige maaltijd. Vanwege de verjaardag van de directeur werden er extra broodjes uitgedeeld, waardoor de maaltijd chaotischer verliep dan anders. Onopvallend verliet ik mijn plaats en gleed op de bank tussen Ghislaine en Georgette in. Ghislaine schoof verwonderd opzij, Georgette wiebelde zenuwachtig heen en weer. Ik wachtte geduldig mijn kans af, en toen zuster Eugénie met haar rug naar ons toe stond, gaf ik Georgette een harde klap in haar gezicht. Gedurende een fractie van een seconde was het me gegund te genieten van haar vertrokken gezicht, de rode vlek op haar kaak, haar dommige kreetje van verbazing. Mijn hand had haar precies op haar jukbeen geraakt. Ik vond Madeleines gezicht tussen de rij meisjes en knipoogde. Madeleine knipoogde terug, en ik voelde me zwellen van trots.

Dat was de laatste keer dat ik Madeleine zou zien. Want helaas voor mij had zuster Eugénie mijn wraakactie op Georgette wel gezien en stuurde ze me naar de afzonderingscel. Tegen de tijd dat ik uit de cel mocht, was Madeleine uit Brugge vrijgelaten.

***

Haar vertrek raakte me als een mokerslag. “Haar rechter heeft een aanstelling voor haar gevonden,” zei Alice voorzichtig toen we op de binnenplaats stonden. “Dienstmeid bij een dame in Leuven,” voegde Rosalie er opgewekt aan toe, “precies wat ze wou!” Ik schudde boos mijn hoofd. “Dat is níet wat ze wou! Ze wilde - wé wilden naar Brussel!” riep ik. Alice keek me meewarig aan, Rosalie haalde haar schouders op.

Weg! We hadden allebei geweten dat die dag zou komen, maar ik had altijd gedacht dat we wel afscheid zouden kunnen nemen en onze adressen konden uitwisselen. “Ze heeft vast wel een briefje achtergelaten voor mij?” Ik probeerde beheerst te praten, maar

hoorde de paniek in mijn eigen stem. Alice, Rosalie en Léontine zwegen en staarden naar hun voeten. Ik herhaalde mijn vraag, iets luider. Ten slotte schraapte Alice haar keel. “Nee Agnes, er is niets.” Ik zag aan het medeleven in haar blik dat ze de waarheid sprak.

Hoe ik de periode daarna heb doorstaan, weet ik niet meer. ’s Nachts lag ik urenlang wakker, te ellendig om te huilen, te verstijfd om in te dommelen. Ik was doodsbang dat ik Madeleines gezicht in mijn slaap zou vergeten. Overdag leefde ik als een geest. Ik prevelde de gebeden mee zonder nadenken, kauwde op mijn maaltijd, volgde de andere meisjes van het leslokaal naar de ateliers. Wel tien keer per dag verloor ik mezelf in dagdromen en moest ik herinnerd worden aan het werk in mijn handen. Op een keer rammelde zuster Eugénie me gefrustreerd door elkaar en schreeuwde dat ik een nietsnut was. Ze stuurde me zonder eten naar mijn kamertje, denkend dat het een straf was. Ik lachte inwendig. Het betekende meer tijd om te dromen.

Ik droomde van Madeleines typische stralende Madeleine-glimlach, haar geknoei met haar naaiwerkjes, de gebeden die ze wel meemurmelde maar waarvan ze de woorden verdraaide tot Alice en ik de slappe lach kregen. Ik droomde van haar bokkige stem als ze het ergens niet mee eens was, de trilling in haar mondhoeken als ze zich verongelijkt voelde. Ik probeerde me haar klaterende lach in te beelden bij Rosalie’s nieuwste rijmpje. Ik dacht weemoedig aan haar vingers die over mijn wangen streken, droomde van haar kussen, huilde bij de wetenschap dat ik al haar briefjes had weggegooid. Ik weet niet of ik iemand ooit al zo had gemist.

Mijn verdriet zorgde er niet alleen voor dat ik mezelf niet meer kende, het deed me ook steeds meervervreemden van de andere meisjes. Hoewel ik vroeger goed had kunnen opschieten met Alice en Léonie verloren ze steeds vaker hun geduld met mij. Ze vonden dat ik overdreef. Iederéén had wel afscheid moeten nemen van een meisje dat vrijkwam, beet Léonie me toe. En Madeleine en ik waren niet de enigen die van elkaar hadden gehouden. Clémence en Rose, Jeanne en Bertha. Er waren verschillende meisjes geweest die hun geliefde hadden zien vertrekken. Maar zij hadden tenminste afscheid kúnnen nemen, dacht ik wrokkig. Iets dat Madeleine en mij niet gegeven was.

De enige bij wie ik me nog een beetje thuis voelde was Esther, die hier al voor de tweede keer zat. Toen ze een eerste maal in Brugge was aangekomen, was ze luid, opruiend en driftig geweest -alles wat ze nu niet meer was. Na haar eerste vrijlating had ze een tijdje terug thuis gewoond en haar moeder geholpen met verstelwerk. Bij het bezorgen van de kledij werd ze verliefd op de knecht van de patroon voor wie haar moeder werkte. Toen Esther onverwachts zwanger geraakte, was haar vader haar in eigen persoon gaan aangeven bij de kinderrechtter. Deze plaatste haar onmiddellijk in een heropvoedingsschool voor zwangere meisjes. Na verloop van tijd kwam ze opnieuw in Brugge terecht. Wat er met haar kind gebeurd is, heb ik haar nooit durven vragen. Net als ik verloor ze zich vaak in dagdromen. Ik betrapte haar erop dat ze soms liefkozend over haar vinger wreef, alsof ze ooit een ring had gedragen. We vonden elkaar stilzwijgend in onze treurnis.

***

Toen ik een dik jaar later uiteindelijk vrijkwam, was Marie de eerste die ik ging opzoeken. Haar verbazing maakte plaats voor een uitzinnige vreugde toen ze me voor de deur zag staan. We huilden allebei. Ik maakte kennis met Roland, haar man. Marie had me twee maanden geleden over hem geschreven. Ze kenden elkaar al langer en waren hoe dan ook van plan geweest om te trouwen. Ze hadden het alleen liever nog wat uitgesteld. Ik keek toe hoe haar handen keer op keer over haar bolle buik streken en voelde me loom worden van haar gebabbel. Misschien beseftte ik toen pas wat onze jarenlange scheiding betekende. Alles waarover we vroeger oeverloos hadden gepraat –jongens, de liefde, kussen, kinderen, trouwen- was in haar leven gekomen zonder dat ik daarbij was geweest, afgezien van enkele brieven. Ik glimlachte verdrietig en lepelde mijn soep naar binnen.

Later, veel later, heb ik haar proberen te vertellen over Madeleine. Over mijn gevoelens, mijn aanvankelijke verwarringen weigering zelfs om die te erkennen voor wat ze waren. Ik probeerde uit te leggen wat de liefdesbrieven voor mij hadden betekend in een omgeving die elk gevoel systematisch had afgestraft. Ik denk dat ik tot op dat moment nog altijd had gehoopt dat Marie het zou begrijpen, maar aan haar gezicht zag ik dat het niet zo was.

‘Maar dat meisje...’

‘Madeleine’

‘Dat meisje. Hebben ze haar dan kunnen genezen van haar... ziekte?’

Op dat moment kwam de kleine Constance jammerend binnen, en redde me zo uit het pijnlijkste gesprek dat ik ooit met mijn zus heb gehad.

Niet lang daarna begon ik uit te gaan met een jongen die in een schrijnwerkerij werkte. Ik hield van zijn rust, van zijn geur –vers geschaafde houtkrullen-, zijn zorgzaamheid. Toen hij me uiteindelijk ten huwelijk vroeg, heb ik geen moment geaarzeld. Ik mocht Willem graag, en ik geloof dat ik tot op zekere hoogte gelukkig was. Het kleine woninkje dat hij voor ons had gevonden, vulde zich gestaag met zijn zelfgemaakte meubels. Mijn favoriet was een donker kastje dat precies breed genoeg was voor mijn kistje met naaigerief. Toen ik op een keer snikkend wakker werd met het beeld van de inktzwarte isolatiecel op mijn netvlies gebrand, warmde hij melk voor me op en wiegde me zachtjes heen en weer. Hij weet dat er zoiets als Brugge is geweest, maar wat dat precies betekende heb ik hem nooit verteld, en hij vroeg er nooit naar.

Ik deed oprecht mijn best, maar hoe ik ook probeerde, ik slaagde er niet in de Agnes te worden die ik was geweest vóór Brugge. Ik merkte het aan de manier waarop Marie en ik met elkaar omgingen. Zelfs los van het gesprek over Madeleine, was er iets fundamenteels tussen ons verloren gegaan. Ik zag haar minder en minder en toen ze ten slotte verhuisde, ben ik haar amper gaan opzoeken.

Het verlies van mijn zus deed me pijn, maar het spoor dat het diepst kerfde was Madeleine. Na mijn vrijlating heb ik met alle macht geprobeerd mijn herinneringen aan haar uit te wissen. Soms betrapte ik mezelf op dagdromen over onze briefjes, en dan dreef ik mijn nagels diep in mijn hand om elke gedachte aan haar te doen verdwijnen. Toen ik op een dag voor de zoveelste keer met dichtgeknepen ogen achter mijn fornuis stond, drong het eindelijk tot me door dat de herinneringen steeds terugkwamen omdat ik Madeleine niet wilde vergeten. Het besef deed me een inwendige zucht van verlichting slaken. Voortaan strafte ik mezelf niet langer als ik aan Madeleine dacht. Meer nog, ik besloot om haar op te sporen.

Waar ik er vroeger alles aan deed om mijn herinneringen aan haar in de kiem te smoren, probeerde ik me nu elk gesprek met Madeleine te herinneren, elke aanwijzing over haar familie uit mijn geheugen te sleuren. Ik maakte tochten naar dorpjes in de buurt van Manage, informeerde hoopvol naar een garagist met de naam Cardellon. Ik schreef zelfs naar de directeur van Brugge om inlichtingen te vragen. De directeur weigerde me te helpen. Je bent een eerbare vrouw geworden, schreef hij. Laat je niet opnieuw van het pad brengen. Ik had schamper gelachen om die brief en had het papier toen vermorzeld. Ja, een eerbare vrouw was ik vast geworden. Getrouwd, een goede echtgenoot, twee kindjes. Maar de herinnering aan Madeleine zou me nooit verlaten. De rest van mijn leven heb ik me verwonderd over de wrange tegenstelling die Brugge voor mij betekende: de plek die elk gevoel genadeloos de kop had ingedrukt, en tegelijk de enige plek waar ik ooit zo'n hartstochtelijke liefde heb gevoeld als voor Madeleine.

Bibliografie

Primaire Bronnen

Onuitgegeven bronnen

Rijksarchief Gent

M44, Archieven van de centrale gevangenis te Gent (1773-1935) en van de hulpgevangenis te Gent (1827-1940)

38 Ingekomen en minuten van uitgaande brieven, 1905-1909

89 Personeelsdossiers, directeurs

92 Personeelsdossiers, onderwijzers

201-203, Registers voor de inschrijving van dienstorders, 1888-1905

333 Tuchtregisters, vijfde reeks 1904 jan. 7-1907 dec. 28.

1654-5 Rollen, eerste reeks: 'Maison de réforme' en 'Quartier de discipline'

2114 Registers van de morele verslaggeving (morele boekhouding) 1905 juni-1908 dec.

Opsluitingsdossiers

Eerste reeks: Maison de réforme' en 'Quartier de discipline'

1835, Dossier 3347

1847, Dossier 3464

1847, Dossier 3465

1847, Dossier 3466

1847, Dossier 3467

1848, Dossier 3475

1848, Dossier 3477

1866, Dossier 3652

1866, Dossier 3653

1866, Dossier 3654

1868, Dossier 3679

1870, Dossier 3688

1871, Dossier 3706

1872, Dossier 3716

1874, Dossier 3731

1874, Dossier 3733

1874, Dossier 3738
1887, Dossier 3863
1890, Dossier 3898
1891, Dossier 3905
1908, Dossier 4074

Rijksarchief Brugge

M35 Archief van de Rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992)

73, ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1893
74, ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1894..

Opsluitingsdossiers,

Section Spéciale (1336-1368)

1336, Dossier 12
1338, Dossier 43
1339, Dossier 61
1339, Dossier 67
1339, Dossier 72
1339, Dossier 74
1340, Dossier 82
1341, Dossier 109
1341, Dossier 116
1344, Dossier 171
1344, Dossier 172
1344, Dossier 174
1347, Dossier 228
1347, Dossier 230
1350, Dossier 292
1351, Dossier 300
1351, Dossier 310
1351, Dossier 315
1355, Dossier 384
1355, Dossier 385

M59 Archief van de Gevangenis te Sint-Andries-Brugge, 1870-1967

105-106 Rol van de bijzondere afdeling van het bedelaarsgesticht, 1888-1928

M24 Archief van de Rijkskliniek en het Rijksopvoedingsgesticht te Brugge (1922-1975)

628-629 Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen van het Rijksopvoedingsgesticht, 1927-1952
633 Dossier betreffende het toepassen van het stelsel van natte omwindsels, overgenomen van het krankzinnigengesticht te Melle, 1925
634 Verslag betreffende de middelen om de zedeloosheid in de gestichten te bestrijden, 1929
648-649 Dagboek van de in- en uitgeschreven minderjarigen van het Rijksopvoedingsgesticht, 1927-1949

Opsluitingsdossiers

830, Dossier 1
830, Dossier 2
830, Dossier 3
830, Dossier 4
830, Dossier 5
831, Dossier 6
831, Dossier 7
832, Dossier 9
832, Dossier 11
833, Dossier 16
833, Dossier 19
834, Dossier 21
834, Dossier 22
834, Dossier 26
834, Dossier 27
834, Dossier 30
834, Dossier 32
834, Dossier 35
834, Dossier 36
836, Dossier 56
837, Dossier 66
837, Dossier 67
837, Dossier 73
839, Dossier 85
839, Dossier 86
839, Dossier 91
839, Dossier 93
839, Dossier 100
840, Dossier 108
841, Dossier 111
842, Dossier 129
842, Dossier 133
843, Dossier 139
857, Dossier 313
857, Dossier 319
857, Dossier 321
857, Dossier 322
857, Dossier 323
857, Dossier 324
858, Dossier 326
858, Dossier 328
858, Dossier 332
858, Dossier 333
859, Dossier 340
859, Dossier 342
859, Dossier 346
859, Dossier 348
860, Dossier 351
860, Dossier 356
860, Dossier 359

860, Dossier 361
860, Dossier 362
860, Dossier 365
896, Dossier 2047
896, Dossier 2050
897, Dossier 2053
898, Dossier 2056
898, Dossier 2059
898, Dossier 2061
899, Dossier 2065
900, Dossier 2068
900, Dossier 2071
901, Dossier 2074
902, Dossier 2077
902, Dossier 2080
903, Dossier 2083
904, Dossier 2095
905, Dossier 2098
906, Dossier 2101
906, Dossier 2108

Rijksarchief Antwerpen-Beveren

M17 Archief van het Rijksopvoedingsgesticht te Mol

3 Proces-verbalen van studiedagen ingericht door het Hoofdbestuur. 1953- 1954
27 Onderrichtingen van de Dienst Kinderbescherming van het Ministerie van Justitie
32-33 Dienstorders
36-54 Jaarverslagen
61 Stukken betreffende diverse reglementen. 1925-1971
65 Stukken betreffende het toezicht- en inspectiecomité
76, Stukken betreffende het personeel
83-86 Stamboeken van het personeel
109-110 Personeelsdossiers
133 Stukken betreffende de aanwerving van personeel
136-140 Gedragsstaten van het personeel
217 Stukken betreffende de opleiding van het personeel
320 Kopieën van de notulen van de vergaderingen van de psychiaters en psychologen van de
Rijksobservatie- en opvoedingsgestichten
323 Stukken betreffende de dagindeling van de minderjarigen
324 Stukken betreffende diverse voorvallen waarbij minderjarigen waren betrokken
341-347 Dagboeken van in- en uitschrijving

Opsluitingsdossiers

463, Dossier 5130
463, Dossier 5133
464, Dossier 5139
464, Dossier 5140
464, Dossier 5142
464, Dossier 5143
464, Dossier 5149
465, Dossier 5153

465, Dossier 5156
465, Dossier 5162
465, Dossier 5163
466, Dossier 5169
466, Dossier 5170
466, Dossier 5172
467, Dossier 5177
467, Dossier 5186
467, Dossier 5187
467, Dossier 5188
468, Dossier 5193
468, Dossier 5195
518, Dossier 5812
518, Dossier 5818
518, Dossier 5819
518, Dossier 5824
519, Dossier 5826
519, Dossier 5831
519, Dossier 5840
520, Dossier 5842
520, Dossier 5846
520, Dossier 5847
520, Dossier 5849
521, Dossier 5852
521, Dossier 5855
521, Dossier 5858
522, Dossier 5862
522, Dossier 5865
522, Dossier 5867
522, Dossier 5869
523, Dossier 5875
523, Dossier 5884
523, Dossier 5888
524, Dossier 5890
575, Dossier 6934
575, Dossier 6937
576, Dossier 6940
576, Dossier 6944
576, Dossier 6949
577, Dossier 6952
577, Dossier 6954
577, Dossier 6959
577, Dossier 6960
577, Dossier 6963
579, Dossier 6976
579, Dossier 6997
579, Dossier 7000
580, Dossier 7003
580, Dossier 7007
580, Dossier 7008
580, Dossier 7014
581, Dossier 7019

582, Dossier 7029
583, Dossier 7041
583, Dossier 7043
584, Dossier 7047
584, Dossier 7055
673, Dossier 7735
673, Dossier 7739
674, Dossier 7743
675, Dossier 7747
676, Dossier 7751
677, Dossier 7755
677, Dossier 7759
678, Dossier 7763
679, Dossier 7769
680, Dossier 7771
681, Dossier 7775
681, Dossier 7779
682, Dossier 7783
683, Dossier 7787
684, Dossier 7791
684, Dossier 7795
685, Dossier 7799
686, Dossier 7803
687, Dossier 7807
688, Dossier 7811
688, Dossier 7815

M65 Archief van het Centraal Observatiegesticht te Mol

44-54 Jaarverslagen
92 Stukken betreffende het toezicht- en inspectiecomité van de Rijksobservatie en observatie-
gestichten van Mol
163 Stukken betreffende de functiebeschrijving van personeelsleden, 1951-1974
164 Stukken betreffende het vaststellen van het personeelskader, 1924-1953
165 Stukken betreffende de aanwerving van personeel, 1936-1938
167 Stukken betreffende het aanvaarden van stagiairs, 1940-1967
217 Stukken betreffende de opleiding van het personeel
219-223 Stukken betreffende de pedagogische conferenties georganiseerd voor het onderwijzend
personeel
270 Observatie en toezicht, sectiereglement
286 Jaarverslagen betreffende de bevolkingsevolutie
2426 Stukken betreffende de verwerving van boeken voor de personeelsbibliotheek

Waarnemingsdossiers

500, Dossier 1760
536, Dossier 2279
551, Dossier 2476
572, Dossier 2748
573, Dossier 2765
600, Dossier 3150
602, Dossier 3178
605, Dossier 3222

648, Dossier 3319
613, Dossier 3331
623, Dossier 3451
629, Dossier 3532
635, Dossier 3641
637, Dossier 3653
637, Dossier 3661
639, Dossier 3690
640, Dossier 3704
769, Dossier 5752
774, Dossier 5819
787, Dossier 5977
788, Dossier 5992
798, Dossier 6125
805, Dossier 6204
811, Dossier 6288
818, Dossier 6375
823, Dossier 6432
836, Dossier 6596
846, Dossier 6717
853, Dossier 6803
854, Dossier 6811
857, Dossier 6848
858, Dossier 6859
858, Dossier 6861
864, Dossier 6928
867, Dossier 6969
869, Dossier 6992
871, Dossier 7023
876, Dossier 7085
1074, Dossier 9657
1082, Dossier 9762
1101, Dossier 9993
1108, Dossier 10086
1115, Dossier 10174
1157, Dossier 10873
1204, Dossier 11456
1217, Dossier 11623
1219, Dossier 11640
1228, Dossier 11751
1228, Dossier 11757
1230, Dossier 11778
1230, Dossier 11781
1238, Dossier 11886
1238, Dossier 11889
1239, Dossier 11895
1242, Dossier 11929
1245, Dossier 11963
1247, Dossier 12000
1251, Dossier 12046
1448, Dossier 14309
1439, Dossier 14229

1522, Dossier 14802
1522, Dossier 14805
1581, Dossier 15218
1619, Dossier 15525
1623, Dossier 15554
1629, Dossier 15609
1636, Dossier 15665
1637, Dossier 15667
1647, Dossier 15760
1648, Dossier 15769
1649, Dossier 15777
1658, Dossier 15852
1658, Dossier 15858
1661, Dossier 15880
1663, Dossier 15888
1667, Dossier 15927
1682, Dossier 16053
1682, Dossier 16056

Gemeentearchief Mol

Afdeling Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool, Rijksopvoedingsgesticht

Studiekringen van het CWG Mol, 1931-1936

Journal de l'E.C.O., juni 1950, n° 26

Reglement ten gebuik van de opvoeder, ca. 1946

Uitgegeven bronnen

'École temporaire du Service social', *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* (1919) 333-335.

'L'Éducatrice Spécialisée', *L'éducation surveillée* 8 (1947) 75-85.

'Les enfants gâtés', *L'éducation familiale* 473.

'Les Sanctions', *L'éducation familiale* (1928) 35-37.

'Les Sanctions', *L'éducation familiale* 35-37.

Algemene Wereldtentoonstelling van Brussel 1958, Belgisch Sektie, Hulp aan de niet aangepaste jeugd, groep Sociale Economie, Klas Verdediging van de maatschappij (1958), Geraapleegd in het Gemeentearchief Mol, Afd. Justitie gem. adm. 1.87, Weldadigheidsschool Rijksopvoedingsgesticht.

De Paeuw, Leon, *Nette manieren : een handboek der wellevendheid voor jong en oud* (Brussel: Office de Publicité 1933).

Delacollette, E., *Contribution à l'histoire de la protection de l'enfance en Belgique* 2 (Merksplas: Imprimerie Administrative 1949).

Dienst voor Kinderbescherming, *De rijksinrichtingen voor de misdadige en onaangepaste jeugd. Observatie. Opvoeding* (Dienst voor Kinderbescherming 1962).

Eerwaarde Moeder Gabriëlla Maria, *De sankties in de opvoeding en in de wederopvoeding : Korte inhoud van de bespreking die plaats had tijdens de vervolmakingsstage voor gespecialiseerde opvoeders op 4 februari 1959 in de Kaderschool te Waterloo*. Kaderschool Informatieblad 11 (Brussel: Nationaal werk voor hulp aan de jeugd 1959).

- Georis, P., 'Utilisation des loisirs dans la rééducation', in: *Loisirs et délinquance juvénile: Colloque des vendredi 22 et samedi 23 octobre 1965 à Liège* (Brussel: Centre d'étude de la délinquance juvénile 1966) 89-148.
- Haeseldonckx, 'Indrukken van een debutant-opvoeder', *De Schakel Pedagogisch tijdschrift en broederband van en voor opvoeders ten dienste van opvoedingsafwijkingen en gerechtskinderen*, ca. 1958, s.p.
- Joubrel, Henri, 'L'Éducateur Spécialisée', *L'éducation surveillée* 7 (1946) 40-46.
- Levoz, Arthur, *La protection de l'enfance en Belgique: législation, enfants malheureux, mineurs délinquants* (Brussel: Goemaere 1902).
- Loisirs et délinquance juvénile: Colloque des vendredi 22 et samedi 23 octobre 1965 à Liège* (Brussel: Centre d'étude de la délinquance juvénile 1966).
- Magery Fry, J.P., 'A Belgian psychological laboratory', *The Howard Journal* (1923).
- Maus, Isidore, en E. Delacollette, *L'office belge de la protection de l'enfance* (Merksplas Imprimerie administrative 1947).
- Mercier, Désiré, 'Psychologie', in: Désiré Mercier en Désiré Nys, *Traité élémentaire de Philosophie à l'usage des classes* (Leuven: Institut Supérieur de Philosophie 1913).
- Michel, L., 'Établissement d'éducation pour élèves difficiles de Mol-Centre', *L'éducation surveillée* 6 (1947) 84-86.
- Racine, Aimée, *Les enfants traduits en justice: étude d'après trois cents dossiers du tribunal pour enfants de l'arrondissement de Bruxelles* (Liège: Georges Thone 1935).
- Renckens, Th., 'De Keuze van een Patroeljeleider bij opvoedingsafwijkingen', *De Schakel. Pedagogisch tijdschrift en broederband van en voor opvoeders ten dienste van opvoedingsafwijkingen en gerechtskinderen* (s.d.).
- Rouvroy, Maurice, 'Au Perroquet', *L'éducation familiale* (1933) 521-527.
- , 'Dans la cité des enfants déchus', *L'éducation familiale* (1933) 457-464.
- , 'De quoi est fait mon enfant? D'un soubassement somatique', *L'éducation familiale* (1932) 413-419.
- , 'De quoi est fait mon enfant? D'un soubassement somatique', *L'éducation familiale* (1932) 331-337.
- , 'De quoi est fait mon enfant? De ce que fut sa deuxième enfance', *L'éducation familiale* (1932) 151-157.
- , 'De quoi est fait mon enfant? De ce que fut sa première enfance', *L'éducation familiale* (1932) 69-74.
- , 'De quoi est fait mon enfant? De ce que fut son adolescence', *L'éducation familiale* (1932) 200-204.
- , 'De quoi est fait mon enfant?', *L'éducation familiale* (1932) 5-12.
- , 'L'éducation médico-pédagogique dans les écoles de bienfaisance de l'État', *Revue de droit pénal et de criminologie* (1907) 523-557.
- , 'L'entre-deux-âges de nos garçons. L'aiguillage final', *L'éducation familiale* (1928) 86-91.
- , 'L'entre-deux-âges de nos garçons. L'évolution affective ou sentimentale', *L'éducation familiale* (1927) 209-216.
- , 'L'observation des enfants difficiles', *Nouvelle Revue Théologique* (1938) 1-10.
- , 'La clinique psychologique belge de la protection de l'enfance', *Revue Belge de Pédagogie* (1935) 539-542.
- , 'La Psychologie et la Biologie', *Revue Belge de Pédagogie* (1929) 71-73.
- , 'La Psychologie et les Psychologies', *Revue Belge de Pédagogie* (1929) 18-21.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: L'enquête médicale et l'aide du maître', *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 572-581.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: La connaissance intellectuelle', *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 414.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: l'âge mental', *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 564-571.

- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère', *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 632-635.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère', *Revue Belge de Pédagogie* (1927) 24-28.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Diagnostic et Pronostic)', *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 601-607.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (La conscience morale)', *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 369-373.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (L'activité volontaire)', *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 531-534.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (l'émotivité)', *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 234-241.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: Le caractère (Tendances émergentes)', *Revue Belge de Pédagogie* (1928) 282-285.
- , 'Le Dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique (suite)', *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 82-89.
- , 'Les tests à l'école ordinaire', *Revue Belge de Pédagogie* (1925) 300-306.
- , 'Les Tribunaux pour Enfants en Belgique: ce qui reste à faire', *L'éducation surveillée* 6 (1947) 26-32.
- , 'Mère et Fils', in: Raoul Plus e.a. ed., *Jeunesse, Plus, Raoul ; Rouvroy, Maurice ; de Loneux, Adèle ; e. a.; conférences pédagogiques données au monastère de Berlaymont* (Bruxelles: L'Édition Universelle, SA 1937) 31-63.
- , 'Quinzaine Pédagogique: Conférence de M.P. Wets', *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* (1919) 385-421.
- , 'Tant qu'il y en a!', *L'éducation familiale* (1925) 75-81.
- , *Contribution à l'histoire de la protection de l'enfance en Belgique* 1 (Merksplas: Imprimerie Administrative 1949).
- , *L'observation pédagogique des enfants de justice. Conférences de M. Rouvroy, M. Quinzaine Pédagogique. Extraits de la Protection de l'Enfance* (Brussel 1921).
- Schuyten, M.C., 'Een proeve van volledige kinderaanlyse', *Paedologisch Jaarboek* (1902) 210-237.
- Stransky, M., 'Die Zentralbeobachtungsstation für jugendliche Uebeltäten in Mol (Belgien)', *Die Bereitschaft* 4 (1924) 2-5.
- Vanden Bussche, André, *Misdadige jeugd: een crimineel-sociologisch onderzoek in de rijkskliniek en opvoedingsgestichten te Brugge* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent 1952).
- Verheyen, Jozef Emiel, 'Rouvroy', in: Rommert Casimir en Jozef Emiel Verheyen ed., *Paedagogische encyclopaedie* (Antwerpen: De Sikkell 1939) 451-452.
- Wets, Paul, 'L'observation de l'enfant de justice', *Revue de droit pénal et de criminologie* (1930) 1-16.

Reglementen en wetgeving

- Administration Pénitentiaire, 'Règlement pour les institutions publiques d'Éducation Surveillée' (1930) 5-32.
- Aperçu de l'application de la loi du 15 mai 1912 sur la protection de l'enfance suivi du texte de la loi.* Ministère de la Justice. Office de la Protection de l'enfance (1952).
- Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département / Verzameling van omzendbrieven dienstvoorschriften en andere bescheiden door het ministerie van justitie uitgegeven of dit departement betreffende* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel). 1852-1950

Van Straelen, Cl., *Beknopte uitlegging der wet van 15 mei 1912 op de kinderbescherming* (Hasselt: Jules Cleysens 1912).

Persartikelen

- ‘Bericht: Het weegen der voertuigen...’, *Nieuwsblad van Geel* (12 juni 1926) <<https://collecties.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].
- ‘De heeren Karel Van Ballaer en Karel Mortier zijn als Opvoeder benoemd’, *Het Kempisch Annoncenblad* (12 oktober 1940).
- ‘Dringend: Een kleermaker wordt gevraagd aan het Rijksopvoedingsgesticht te Moll’, *Gazet van Mol* (14 mei 1927) <<https://www.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].
- ‘Openbare verkooping van allerhande voorwerpen, machienen, gasmotor, voituur enz. in het Rijksopvoedingsgesticht te Moll Markt’, *Nieuwsblad van Geel* (3 oktober 1931) <<https://collecties.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].
- ‘Rijksopvoedingsgesticht Markt Mol: dringend gevraagd: haarknipper’, *Het Annoncenblad van Moll* (31 januari 1932).
- ‘Rijksopvoedingsgesticht te Moll: gevraagd: begeleider voor leerlingen’, *Gazet van Mol* (11 augustus 1928).
- ‘Vlaggewijding’, *Het Annoncenblad van Moll* (28 oktober 1939) <<https://www.kempensekranten.be/>> [geraadpleegd 11 juli 2019].

Secundaire bronnen

Hulpmiddelen

- Buyck, Johan, John Baert en S. Elslander, *Inventaris van het archief van de gevangenis te Sint-Andries-Brugge. Overdracht 1992. (1870-1967)*.
- Drossens, Paul, *Inventarissen van de archieven van de kraaminrichting met zuigelingenopvang te Ukkel (1920-1927) en van de Rijkskliniek en het Rijksopvoedingsgesticht te Brugge (1922-1975)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2001).
- Drossens, Paul, *Inventarissen van de archieven van het Centraal Observatiegesticht te Mol (1913-1970), de Rijksopvoedingsgestichten te Mol (1894-1970) en Saint-Hubert (1844-1956) en de Weldadigheidsschool van Ieper (1904-1921)*. Rijksarchief Beveren. Inventarissen 69 (Brussel 2002).
- De Witte, A., en H. Muylle, ‘Inventaris van het archief van de gevangenis van Gent’, in: *Inventarissen van gevangenisarchieven*. (Brussel: Algemeen Rijksarchief 1981) 23–162.
- Rotthier, Isabel, en Johan Buyck, *Inventarissen van de archieven van de centrale gevangenis te Gent (1773-1935) en van de hulpgevangenis te Gent (1827-1940)*, Rijksarchief Beveren. (Brussel: Algemeen Rijksarchief 2001).
- Rotthier, Isabel en Johan Buyck, *Inventaris van het archief van de Rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992): overdracht 1999* (Brussel: Algemeen Rijksarchief 2000).

Reportages

- Aerts, Bart, en Gonda De Beule, 'Geen plaats voor meisjes', *Koppen* (VRT 2014).
'Radio Gaga: De Markt.', *Radio Gaga* (VRT 2017).
VRT, 'Pano: Het kind van de instelling. Het lot van achttienjarigen na de jeugdzorg', *Pano* (VRT 2017).

Literatuur

- Márai, Sándor, *Gloed* (Wereldbibliotheek 2016).
Van Reybrouck, David, *Zink* (Amsterdam: De Bezige Bij 2018).

Pers

- Corbillon, Tanguy, 'Brief aan Nancy, mijn hulpverleenster', *Sociaal.Net* (2019) <<https://sociaal.net/verhaal/brief-aan-mijn-hulpverleenster/>> [geraadpleegd 4 mei 2019].
Gasia, Dora, 'Mijn instellingsverleden was mijn veilige thuis', *Charlie magazine* (2016) <<https://www.charliemag.be/wereld/veilige-thuis/>> [geraadpleegd 4 mei 2019].
McDonald, Henry, 'Ireland apologises for "slave labour" at Magdalene Laundries', *The Guardian* (19 februari 2013), sectie World news, <<https://www.theguardian.com/world/2013/feb/19/ireland-apologises-slave-labour-magdalene-laundries>> [geraadpleegd 25 juni 2019].
Parlement, Vlaams, 'Vlaams Parlement biedt excuses aan aan slachtoffers historisch misbruik - Vlaams Parlement' (2014) <<https://www.vlaamsparlement.be/nieuws/2014/4/vlaams-parlement-biedt-excuses-aan-aan-slachtoffers-historisch-misbruik>> [geraadpleegd 4 mei 2019].

Digitale bronnen

- Gemeenschapsinstellingen voor de bijzondere jeugdbijstand, Huisregels <<https://www.jongerenwelzijn.be/assets/docs/hulp/gi-gfc/algemene-huisregels.pdf>> [geraadpleegd 22 mei 2019].
---, Verantwoording en praktijk van afzondering en isolatie in de Gemeenschapsinstellingen voor Bijzondere Jeugdbijstand <https://www.jongerenwelzijn.be/assets/docs/hulp/gi-gfc/isolatie_verantwoording.pdf> [geraadpleegd 22 mei 2019].
'cultuurgeschiedenis.be' <<http://cultuurgeschiedenis.be/>> [geraadpleegd 14 augustus 2019].
'De Verloren Zoon', Vlaamse Kunstcollectie <http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/de_verloren_zoon.aspx>.
UGent Memorie, 'Vrouwelijke studenten in cijfers', *Dossier: Vrouwelijke studenten aan de UGent* (2011) <<https://www.ugentmemorie.be/artikel/4-vrouwelijke-studenten-in-cijfers>> [geraadpleegd 7 oktober 2019].

Rapporten

- Adriaenssens, Peter, Verslag activiteiten Commissie voor de behandeling van klachten wegens seksueel misbruik in een pastorale relatie (2010).
- Wubs, Janneke, en Sara Ham, 'Onderzoek naar geweld in jeugdzorg door commissies in andere landen. Een overzicht van de bevindingen', in: Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg: ed., *Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg: Sector- en themastudies* (2019) 534–566 <<https://www.commissiegeweldjeugdzorg.nl/>> [geraadpleegd 15 augustus 2019].

Wetenschappelijke literatuur

- Aiello, Brittnie L, en Jill A McCorkel, ““It will crush you like a bug’: Maternal incarceration, secondary prisonization, and children’s visitation””, *Punishment & Society* 20 (2018) 351–374.
- Albert, Jean-Pierre, ‘Écritures domestiques. Ecritures ordinaires’, in: Daniel Fabre ed., *Écritures ordinaires* (Paris: Paris : Centre Georges Pompidou, Bibliothèque publique d’information, P.O.L. 1993) 37–94.
- Alexander, Kristine, ‘Can the Girl Guide Speak?: The Perils and Pleasures of Looking for Children’s Voices in Archival Research’, *Jeunesse: Young People, Texts, Cultures* 4 (2012) 132–145.
- Anderson, Kay, en Susan J. Smith, ‘Editorial: Emotional geographies’, *Transactions of the Institute of British Geographers* 26 (2001) 7–10.
- Appignanesi, Lisa, *Gek, slecht en droevig: geschiedenis van vrouwen en psychiatrie van 1800 tot heden* (Amsterdam: De Bezige Bij 2009).
- Ariès, Philippe, *L’enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime*. Points Histoire 20 (Paris: Éd. du Seuil 1975).
- Arikha, Noga, *Passions and tempers: a history of the humours* (New York: Harper Perennial 2008).
- Arnett, Jeffrey Jensen, ‘G. Stanley Hall’s Adolescence: Brilliance and nonsense.’, *History of Psychology* 9 (2006) 186–197.
- Artières, P., en J.-F. Laé, *Lettres perdues. Ecriture, amour et solitude, XIXe- XXe siècles* (Paris: Hachette Littératures 2003).
- Averill, James R., en Louise Sundararajan, ‘Passion and qing: Intellectual histories of emotion, West and East’, in: *Psychological concepts: An international historical perspective* (Hove, England: Psychology Press/Taylor & Francis (UK) 2006) 101–139.
- Baer, Leonard D., en Bodil Ravneberg, ‘The outside and inside in Norwegian and English prisons’, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 90 (2008) 205–216.
- Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker en Diane L Webb, *Child of the Enlightenment: revolutionary Europe reflected in a boyhood diary* (2014).
- Bantigny, Ludivine, ‘Sciences du psychisme et centres d’observation en France dans les années cinquante’, *Revue d’histoire de l’enfance « irrégulière »* (2004) 93–119.
- Barbalet, M., *Far from a low gutter girl. The forgotten world of state wards: South Australia 1887-1940* (Melbourne 1983).
- Barron, Hester, en Claire Langhamer, ‘Feeling through Practice: Subjectivity and Emotion in Children’s Writing’, *Journal of Social History* 51 (2017) 101–123.
- Becker, Howard, *Outsiders. Studies in the sociology of deviance* (The free press of Glencoe 1963).
- Beckers, Carlo, ‘Van het Sint-Lodewijksgesticht tot het Rijksopvoedingsgesticht’, *Molse Tijdingen* 14 (2006) 28–33.
- Beljan, Magdalena, en Benno Gammerl, ‘Wendy’s Love’, in: Ute Frevert, Pascal Eitler en Stephanie Olsen ed., *Learning how to feel: children’s literature and emotional socialization, 1870-1970. Emotions in history* (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 115–134.

- Ben-David, Sarah, 'Staff-to-Inmates Relations in a Total Institution: A Model of Five Modes of Association', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 36 (1992) 209–219.
- Berg, Marc, en Paul Harterink, 'Embodying the Patient: Records and Bodies in Early 20th-century US Medical Practice', *Body & Society* 10 (2004) 13–41.
- Bernet, Brigitta, '»Eintragen und Ausfüllen« Der Fall des psychiatrischen Formulars', in: Sybille Brändli, Barbara Lüthi en Gregor Spuhler ed., *Zum Fall machen, zum Fall werden* (Campus 2009) 62–91.
- Bertram, Christopher, 'Jean Jacques Rousseau', in: Edward N. Zalta ed., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018; Stanford University 2018) <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/rousseau/>> [geraadpleegd 17 mei 2019].
- Bilteyst, Daniël, en Philippe Meers ed., *De verlichte stad: een geschiedenis van bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen* (Leuven: LannooCampus 2007).
- Bingham, Adrian, e.a., 'Historical child sexual abuse in England and Wales: the role of historians', *History of Education* 45 (2016) 411–429.
- Blauvelt, Martha Tomhave, *The work of the heart: young women and emotion, 1780-1830. Jeffersonian America* (Charlottesville: University of Virginia Press 2007).
- Bockstaele, Marc, Sophie Raeymaekers en Els Enhus, *Leugens en hun detectie* (Antwerpen; Apeldoorn: Maklu 2007).
- Boddice, Rob, *The history of emotions. Historical approaches* (Manchester: Manchester University Press 2018).
- Boeykens, Tessa, 'Exile, Return, Record Exploring Historical Narratives and Community Resistance through Participatory Filmmaking in 'Post-conflict' Guatemala', *Journal of Extreme Anthropology* (2019) <<https://www.journals.uio.no/index.php/JEA/article/view/6705>> [geraadpleegd 12 augustus 2019].
- Bondi, Liz, *Emotional Geographies* (Routledge 2016).
- Boone, Marc, *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia Press 2005).
- Bork, G.J. van, e.a., 'Tachtigers', in: *Algemeen letterkundig lexicon* (2012) <https://dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03228.php> [geraadpleegd 9 augustus 2019].
- Bosworth, Mary, *Engendering resistance: agency and power in women's prisons* (Michigan: Ashgate 1999).
- Bourke, Joanna, 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal* (2003) 111–133.
- Bouverne-De Bie, Maria, 'Historische en actuele ontwikkelingen in de relatie tussen strafuitvoering en hulpverlening', in: Maria Bouverne-De Bie, Kristine Kloeck en Wilfried Meyvis ed., *Handboek forensisch welzijnswerk* (Gent: Academia Press 2002) 275–298.
- Brent, James, 'Modern Philosophy and Natural Theology', in: *Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP)* <<https://www.iep.utm.edu/theo-nat/#H6>> [geraadpleegd 29 oktober 2019].
- Brenzel, Barbara M, *Daughters of the state. A social portrait of the first reform school for girls in North America, 1856-1905* (Cambridge, Mass.: MIT Press 1983).
- Brickell, Chris, 'On the Case of Youth: Case Files, Case Studies, and the Social Construction of Adolescence', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 6 (2013) 50–80.
- Brier, Pascal, en Jacques Defrance, 'La production de gymnastiques médicales pour les enfants malades hospitalisés au XIXe siècle: spécialisation médicale et différenciation des gymnastiques', *Sciences sociales et sport* 5 (2012) 13.
- Brock, Adrian C., 'Rediscovering the history of psychology: Interview with Kurt Danziger.', *History of Psychology* 9 (2006) 1–16.

- Brockmeier, Jens, 'Autobiographical Time', *Narrative Inquiry* 10 (2000) 51–73.
- Broomhall, Susan ed., *Spaces for feeling: emotions and sociabilities in Britain, 1650-1850* (London ; New York: Routledge, Taylor & Francis 2015).
- , en Jacqueline Van Gent, 'Corresponding Affections: Emotional Exchange Among Siblings in the Nassau Family', *Journal of Family History* 34 (2009) 143–165.
- Brown, Alyson, "'Doing Time": The Extended Present of the Long-Term Prisoner', *Time & Society* 7 (1998) 93–103.
- Bruce, Emily C., "'Each word shows how you love me": The social literacy practice of children's letter writing (1780–1860)', *Paedagogica Historica* 50 (2014) 247–264.
- Buchanan, T. C., 'Class Sentiments: Putting the Emotion Back in Working-Class History', *Journal of Social History* 48 (2014) 72–87 <doi:10.1093/jsh/shu044>.
- Bultman, Saskia, *Constructing a Female Delinquent self. Assessing Pupils in the Dutch State Reform Schools for Girls, 1905-1975* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 2016).
- , en Geertje Mak, 'Identity in Forms: Paper Technologies in Dutch Anthropometric Practices around 1900', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7 (2019) <doi:10.18352/hcm.510>.
- Burke, Catherine, 'Containing the School Child: Architectures and Pedagogies', *Paedagogica Historica* 41 (2005) 489–494.
- Buyck, Johan, en Isabel Rotthier, 'De "refuge" te Sint-Andries-Brugge: van bedelaarsgesticht tot Centrum voor Illegalen', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 138 (2001) 109–124.
- Buyse, Omer, 'Rapport sur les écoles de bienfaisance de Moll et de Saint-Hubert' IV, *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* (1920) 576–700.
- Campforts, Dorien, "'Son excuse est dans sa jeunesse.' Jongeren en jeugddelinquentie in het Gentse Quartier de Discipline vanuit een gezinsperspectief, 1887-1921', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12 (2015) 31–52.
- Carlen, Pat, en Jacqueline Tombs, 'Reconfigurations of penalty: The ongoing case of the women's imprisonment and reintegration industries', *Theoretical Criminology* 10 (2006) 337–360.
- Carlier, Christian, *La prison aux champs. Les colonies d'enfants délinquants du nord de la France au XIXe siècle* (Parijs 1994).
- Carlier, Julie, "'De wil tot weten" en de "list van de leugen" Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below', *BTNG-RBHC XXXVIII* (2008) 297–322.
- , *Discoursanalytische En Mentaliteitshistorische Benadering Van Seksualiteitsbeleving In Het Interbellum: Fragmentarische Geschiedenissen Op Basis Van Strafdossiers Van Zedenzaken In Het Archief Van De Correctionele Rechtbank Van Antwerpen (1920-1940)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent 2003).
- Carr, David, 'History, Fiction and Human Time: Historical Imagination and Historical Responsibility', in: David Carr, Thomas R. Flynn en Rudolf A. Makkreel ed., *The Ethics of History* (Northwestern University Press 2004) 247–260.
- Cartuyvels, Yves, 'De grote etappes in het Belgisch jeugdrecht: continuïteit, circulariteit of breuk?', *Tijdschrift Jeugd- en Kinderrechten* 4 (2001) 132–157.
- Casselmann, Jo, *Etienne De Greeff: 1898-1961: psychiater, criminoloog en romanschrijver: leven, werk en huidige betekenis* (Antwerpen: Maklu 2010).
- 'Center for the Study of Egodocuments and History' <<http://www.egodocument.net/egodocument/>> [geraadpleegd 27 oktober 2019].
- Certeau, Michel de, *L'invention du quotidien. 1: Arts de faire. L'invention du quotidien* Michel de Certeau; 1 (Paris: Gallimard 1990).
- Charland, Louis C, 'Science and morals in the affective psychopathology of Philippe Pinel', *History of Psychiatry* 21 (2010) 38–53.

- Charland, Louis C., 'William James on Passion and Emotion: Influence of Théodule Ribot', *Emotion Review* 11 (2019) 234–246.
- Charmaz, Kathy, *Constructing Grounded Theory* (SAGE 2014).
- Chavez-Garcia, Miroslava, 'In Retrospect: Anthony M. Platt's The Child Savers: The Invention of Delinquency', *Reviews in American History* 35 (2007) 464–481.
- Chesler, Mark, en Alford A. Young Jr, 'Faculty members' social identities and classroom authority', *New Directions for Teaching and Learning* 2007 (2007) 11–19.
- Christiaens, Jenneke, 'A history of Belgium's Child Protection Act of 1912. The redefinition of the juvenile offender and his punishment', *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 7 (1999) 5–21.
- , *De geboorte van de jeugddelinquent: België, 1830-1930* (Brussel: VUBPress 1999).
- , 'Het stenen hemd. Aspecten van het 19e-eeuwse penitenciaire vraagstuk in België', *Panopticon* 22 (2001) 319.
- , 'Naar een geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Pistes voor wetenschappelijk onderzoek', in: P. Drossens, K. Velle en Christiaens ed., (Brussel 2001) 51–64.
- , 'Testing the limits: Redefining resistance in a Belgian Boys' Prison', in: Pamela Cox en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth 1650-1950* (Aldershot: Ashgate 2002) 89–104.
- , 'Youth Delinquency redefined: the practice of scientific observation and diagnosis within the framework of Belgian Child Protection, 1913-1960', in: Jean Trépanier en Xavier Rousseaux, *Youth and Justice in Western States, 1815-1950 From Punishment to Welfare*. World Histories of Crime, culture and violence (Palgrave Macmillan 2018) 253–276.
- Christiaensen, Stef, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune*. Samenleving, criminaliteit & strafrechtspleging 28 (Leuven: Universitaire Pers 2004).
- Clavier, Michèle, 'De l'inutile à l'inattendu: pour une écologie évangélique du temps.', in: Sylvie Humbert e.a. ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection "Droit, société et risque" (Paris: L'Harmattan 2012) 131–141.
- Clerck, Karel de, Bie de Graeve en Frank Simon, *Dag meester, goedmorgen zuster, goedemiddag juffrouw: facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*. Retrospectief (Tielt: Lannoo 1984).
- Cohen, Stanley, 'The punitive city: notes on the dispersal of social control', *Crime, law and social change* 3 (1979) 339–363.
- Combessie, Philippe, *Prisons de villes et des campagnes. Étude d'écologie sociale*. Collection: Champs pénitentiaires (Parijs: Les Éditions de l'Atelier/Les Éditions ouvrières 1996) <http://classiques.uqac.ca/contemporains/combessie_philippe/prison_des_villes_des_campagnes/prison_des_villes_couverture.html> [geraadpleegd 28 maart 2019].
- Cope, Nina, 'It's No Time or High Time': Young Offenders' Experiences of Time and Drug Use in Prison', *The Howard Journal of Criminal Justice* 42 (2003) 158–175.
- Corbin, Alain, Jean-Jacques Courtine en Georges Vigarello ed., *Histoire des émotions* (Paris: Le Seuil 2017).
- Coupland, Christine, e.a., 'Saying it with feeling: Analysing speakable emotions', *Human Relations* 61 (2008) 327–353.
- Cox, Pamela, *Gender, justice, and welfare: bad girls in Britain, 1900-1950* (New York: Palgrave Macmillan 2003).
- , en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate, Dartmouth 2002).
- Cox, Stephanie, Clare Hocking en Deborah Payne, 'Showers: from a violent treatment to an agent of cleansing', *History of Psychiatry* 30 (2019) 58–76.
- Crawley, Elaine M., 'Emotion and performance: Prison officers and the presentation of self in prisons', *Punishment & Society* 6 (2004) 411–427.
- Crewe, Ben, e.a., 'The emotional geography of prison life', *Theoretical Criminology* 18 (2014) 56–74.

- , *The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison* (Oxford University Press 2009).
- Da Cunha, Manuela Ivone P., 'Une prison à l'épreuve du temps. Temporalités carcérales d'hier et d'aujourd'hui', in: Sylvie Humbert, Nicolas Derasse en Jean-Pierre Royer ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection "Droit, société et risque" (Paris: L'Harmattan 2012) 143–153.
- Dams, Kristof, Marc Depaepe en Frank Simon, 'Sneaking into School: classroom history at work.', in: Ian Grosvenor, Martin Lawn en Kate Rousmaniere ed., *Silences & images: the social history of the classroom*. History of schools and schooling vol. 7 (New York: P. Lang 1999) 13–46.
- Danziger, Kurt, 'Historical psychology of persons: Categories and practices.', in: J. Martin en M.H. Bickhard, *The psychology of personhood: Philosophical, historical, social-developmental and narrative perspectives*. (Cambridge University Press 2012) 59–80.
- , *Naming the mind: how psychology found its language* (London: Sage Publ 1997).
- Darnton, Robert, 'Workers Revolt: The Great Cat Massacre of the Rue Saint-Séverin', in: *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York, NY: Basic Books 1999) 75–104.
- Daston, Lorraine, en Elizabeth Lunbeck, 'Introduction', in: Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck ed., *Histories of Scientific Observation* (University of Chicago Press 2011) 1–10.
- Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the archives: Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Cambridge: Polity Press 1987).
- , *The Return of Martin Guerre* (Cambridge: Harvard University Press 1983).
- De Bellaigue, Christina, "'Educational Homes" and "Barrack-like Schools": cross-channel perspectives on secondary education in mid-nineteenth-century England and France', in: David Phillips en Kimberly Ochs, *Educational Policy Borrowing: historical perspectives* (Symposium Books Ltd 2004).
- De Bock, Greet, "'Weemoedig als een kind, maar sterk als een man". Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late negentiende eeuw', *BTNG-RBHC* (2011) 59–100.
- De Bont, Raf, 'Energie op de weegschaal. Vermoedheidsstudie, psychotechniek en biometrie, 1900-1945', in: Jo Tollebeek, *Degeneratie in België 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven University Press 2003) 257–299.
- , 'Metten en verzoenen: Louis Vervaeck en de Belgische criminele antropologie (circa 1900-1940)', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 9 (2001) 63–104.
- De Brandt, M., *Leven en werk van Maurice Rouvroy (1879-1954)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven 1985).
- De Coster, Tom, Frank Simon en Angelo Van Gorp, 'Dewey in België. Nieuwe banen in het historisch-pedagogisch onderzoek', in: Marc Depaepe e.a. ed., *Paradoxen van pedagogisering: handboek pedagogische historiografie* (Leuven; Voorburg: Acco 2005) 407–424.
- De Ganck, Julie, 'Liaisons dangereuses. Les relations physiques et morales entre la mère et le (futur) enfant et la pratique du Dr D'Hollander, 1924-1936', in: Vanessa D'Hooghe en Julie De Ganck ed., *Regards sur le sexe* (Éditions de l'Université de Bruxelles 2013) 93–107 <<http://hdl.handle.net/2013/ULB-DIPOT:oai:dipot.ulb.ac.be:2013/149678>> [geraadpleegd 26 juli 2017].
- De Koster, Margo, 'Kroniek. Jongeren en criminaliteit: Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden', *Tijdschrift voor Criminologie* 52 (2010) 310–319.
- , 'Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie)conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechter van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925', *Beeld en beeldvorming/Image et représentations* 101–131.
- , 'Tot maat van het recht. De vroege ontwikkeling van de wetenschap van het ontspoorde en criminele kind in het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913-1941)', in: Sjaak Braster

- e.a. ed., *Kinderen in gevaar. De geschiedenis van pedagogische zorg voor risicojeugd* (Assen Van Gorcum 2007) 94–119.
- , Weerbaar, weerspanning of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel 2003).
- , Aurore François en Veerle Massin, 'Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et "irréguliers" sous le regard de la justice. Pratiques judiciaires et institutionnelles (1912-1965)', in: Margo De Koster, Dirk Heirbaut en Xavier Rousseaux ed., *Tweehonderd jaar justitie: historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge: Die Keure 2015) 275–297.
- , en David Niget, 'Scientific Expertise in Child Protection Policies and Juvenile Justice Practices in Twentieth-century Belgium', in: Joris Vandendriessche, Evert Peeters en Kaat Wils ed., *Scientists' expertise as performance: between state and society, 1860 - 1960. History and philosophy of technoscience* Number 6 (London: Pickering & Chatto 2015) 161–172.
- , en Herbert Reinke, 'Geheimen van jongeren', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 2 (2012) 32–46.
- , en Bert Vanhulle, 'Medicine or Morals: Mind the Gap? Prison Discourse and Practice in Belgium (1850-1940)' (forthcoming).
- De Mûelenaere, Nel, 'De creatie van de Belgische burger-soldaat. Educatie, discipline en emoties (1869-1909)', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue Belge d'histoire contemporaine* 46 (2016) 128–159.
- De Raeymaeker, Louis, *Inleiding tot de wijsbegeerte en tot het thomisme*. (Mechelen: Het kompas 1933).
- , 'Les origines de l'Institut supérieur de Philosophie de Louvain', *Revue Philosophique de Louvain* 24 (1951) 505–633.
- De Sutter, Bart, en Maarten Van Ginderachter, 'Working-class Voices from the late Nineteenth century: 'Propaganda Pence' in a Socialist Paper in Ghent', *History Workshop Journal* 69 (2010) 133–145.
- De Vos, K., R. Roose en M. Bouverne-De Bie, 'Honderd jaar na de kinderbescherming: de institutionalisering van een pedagogische paradox', *Panopticon* 33 (2012) 454–469.
- De Vroede, Maurits, 'De La Pédagogie Aux Sciences De L'Éducation', *Sartoniana* 2 (1989) 176–211.
- De Vroede, Maurits, e.a., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw IV: De periodieken 1914-1940, eerste stuk* (Leuven : KUL 1987).
- De Wilde, Lieselot, *Between the past and the present. Government interventions and children in residential care: A never ending contested space? the case of the orphanages of the city of Ghent*. (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, Gent 2015).
- Decroly, Ovide, 'Conférences de M. Le Docteur Decroly: Les catégories d'enfants anormaux et la délinquance infantile', *Bulletin de l'Office de La protection de l'enfance* IV (1920) 265–312.
- , en Raymond Buyse, *Introduction à la pédagogie quantitative: éléments de statistique appliqués aux problèmes pédagogiques*. Documents pédotechniques 8/1 (Bruxelles: Lamertin 1929).
- , en G. Vermeylen, *Séméiologie psychologique de l'affectivité et particulièrement de l'affectivité enfantine* (Gent/Brussel: Société de Médecine Mentale de Belgique 1920).
- Deigh, John, 'Concepts of Emotions in Modern Philosophy and Psychology', *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion* (2009) <<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235018.001.0001/oxfordhb-9780199235018-e-2>> [geraadpleegd 3 mei 2018].
- Dekker, Jeroen J. H., *Het verlangen naar opvoeden: over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker 2006).
- Dekker, Jeroen J. H., 'Punir, sauver et éduquer: la colonie agricole "Nederlandsch Mettray" et la rééducation résidentielle aux Pays-Bas, en France, en Allemagne et en Angleterre entre 1814 et 1914', *Le mouvement social* 153 (1990) 63–90.

- , *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Van Gorcum 1985).
- Dekker, Rudolf, en Ariane Baggerman, 'De gevaarlijkste van alle bronnen'. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-22.
- Delicat, Jan-Willem, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? : idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten 1901-1961* (Nijmegen 2001).
- Deneckere, Gita, *Uit de ivoren toren: 200 jaar Universiteit Gent* (Gent: Tijdsbeeld 2017).
- Depaepe, Marc, 'De pedagogiek', in: Robert Halleux, Michel Bougard en Jan Vandersmissen ed., *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000* 2 (Brussel; Tournai: Dexia ; La Renaissance du Livre 2001) 329-342.
- , *De pedagogisering achterna: aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven: Acco 1998).
- , 'Demythologizing the educational past: an endless task in the history of education', *Historical Studies in Education* 9 (1997) 208-223.
- , *Met en Beter Te Weten? : Geschiedenis Van De Experimenteel-wetenschappelijke Richting In De Westerse Pedagogiek Vanaf Het Einde Van De 19de Eeuw Tot Aan De Tweede Wereldoorlog.* (1989).
- , e.a., 'Over pedagogisering gesproken... vanuit het perspectief van de pedagogische historiografie', in: *Pedagogische historiografie : een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Acco 2011) 63-76.
- , Raf De Bont en Kristof Dams, 'How Darwinism has affected Catholic as well as non-Catholic psycho-pedagogical constructs in Belgium from the 1870s to the 1930s', *Paedagogica Historica* 48 (2012) 51-66 <doi:10.1080/00309230.2011.644570>.
- , Lieven d'Hulst (met de medewerking van Maartje Theuninck), *An educational pilgrimage to the United States: travel diary of Raymond Buyse, 1922.* *Studia paedagogica new series* 46 (Leuven, Belgium: Leuven University Press 2011).
- , en Frank Simon, 'De Vlaamse jeugd in het vizier van de pedagogisering tijdens het interbellum', in: Marc Depaepe e.a. ed., *Paradoxen van pedagogisering: handboek pedagogische historiografie* (Leuven; Voorburg: Acco 2005) 289-312.
- , en Sarah Van Ruyskensvelde, 'De "katholieke pedagogiek" in België. Bloei en ondergang van een normatieve benadering', in: Jan De Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België. Identiteiten in evolutie, 19de-20ste eeuw* (Antwerpen: Halewijn 2016) 327-341.
- Dewaele, Lieve, *Van surveillant tot opvoeder : bijdrage tot de geschiedenis van de opleiding tot en van de professionalisering van het beroep opvoeder in de instellingen voor kinderen met psychosociale problemen in België van 1830 tot 1965* (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KUL, 1993).
- D'hoker, M., en J. Tolleneer ed., *Het vergeten lichaam: geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (1. druk; Leuven ; Apeldoorn: Garant 1995).
- D'hoker, Mark, 'Contribution de Maurice Rouvroy (1879-1954) aux soins en résidence de la jeunesse à des problèmes psycho-sociaux pendant l'entre-deux-guerres', *Paedagogica Historica* 26 (1990) 211-222.
- , en Erik Van Assche, 'Lichamelijke Opvoeding in het Katholiek onderwijs: een lange weg, een moeilijk parcours', in: Roland Renson en Jan Tolleneer ed., *Voor lichaam & geest: katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (Leuven University Press 1994) 43-97.
- Di Spurio, Laura, *Comment l'adolescence vient aux filles : discours, modèles et réalités: Une histoire de l'adolescence féminine en Belgique francophone (1919 à 1960)* (Niet gepubliceerd Université Libre de Bruxelles, Brussel 2016).
- Dixon, Roger A., en Richard M. Lerner, 'History and Systems in Developmental Psychology', in: Marc H. Bonrstein en Michael E. Lamb ed., *Developmental Psychology. An advanced textbook* (4th edition; Londen: Lawrence Erlbaum Associates 1999) 3-46.

- Dixon, Thomas, *From passions to emotions: the creation of a secular psychological category* (Cambridge: Cambridge University Press 2003).
- Doroshow, Deborah Blythe, *Emotionally disturbed: a history of caring for America's troubled children* (Chicago: The University of Chicago Press 2019).
- Downes, Stephanie, Sally Holloway en Sarah Randles ed., *Feeling Things: Objects and Emotions through History*. Emotions in History (Oxford, New York: Oxford University Press 2018).
- Drenth, Annemieke van, en Francisca de Haan, *The rise of caring power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1999).
- Dror, Otniel E., e.a., 'An Introduction to History of Science and the Emotions', *Osiris* 31 (2016) 1–18.
- , 'Fear and Loathing in the Laboratory and Clinic', in: Fay Bound Alberti ed., *Medicine, emotion and disease, 1700-1950* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan 2006) 125–143.
- , 'Seeing the Blush: Feeling Emotions', in: Lorraine Daston en Elizabeth Lunbeck ed., *Histories of Scientific Observation* (University of Chicago Press 2011) 326–348.
- , 'The Scientific Image of Emotion: Experience and Technologies of Inscription', *Configurations* 7 (1999) 355–401.
- Dumortier, Els, *De jeugdrechter in twijfel: een onderzoek naar het ontstaan en de praktijk van de kinderrechter* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel 2006).
- Dunbar, Ian, *A sense of direction* (Home Office 1985).
- Dupont-Bouchat, Marie-Sylvie, 'de Crombrugghe de Looringhe Augusta (1845-1933)', in: Eliane Gubin ed., *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles* (Bruxelles: Éditions Racine 2006) 151.
- , 'De la prison à l'école de bienfaisance, origines et transformations des institutions pénitentiaires pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)', *Criminologie* 28 (1995) 85–108.
- , *De la prison à l'école. Les pénitenciers pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)* (Kortrijk-Heule 1996).
- , 'Ducpétiaux ou le rêve cellulaire', *Déviance et société* 12 (1988) 1–27.
- , 'Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l'enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas', *Droit et Société* 32 (1995) 85–108.
- , 'Femmes philanthropes: les femmes dans la protection de l'enfance en Belgique (1890-1914)', in: Andrée Despy-Meyer en Serge Vandepuut ed., *Femmes de culture et de pouvoir*. Sextant : revue du groupe interdisciplinaire d'études sur les femmes (Brussel 2000) 81–117.
- , 'Le pénitencier de Saint-Hubert. I. La maison pénitentiaire des jeunes délinquants (1840-1867)', *Saint-Hubert d'Ardenne, Cahiers d'histoire* V (1980) 161–182.
- , 'Le procès d'un système. La fermeture du pénitencier de Saint-Hubert (1954-1956)', *Revue d'histoire de l'enfance irrégulière* 13 (2012) 61–79.
- , Jenneke Christiaens en Charlotte Vanneste, 'Jeugd en Justitie (I). Modellen, praktijken en hervormingen van het jeugdrechtsysteem (1830-2014) / Jeunesse et justice (I). modèles, pratiques et réformes de la justice des mineurs (1830-2014).', in: Margo De Koster, Dirk Heirbaut en Xavier Rousseaux ed., *Tweehonderd jaar justitie : historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge: Die Keure 2015) 243–275.
- , en Eric Pierre ed., *Enfance et justice au XIXe siècle: essais d'histoire comparée de la protection de l'enfance, 1820-1914: France, Belgique, Pays-Bas, Canada*. Droit et justice (Paris: Presses universitaires de France 2001).
- Edwards, Derek, *Discourse and Cognition* (SAGE 1997).
- Eecke, Hugo van, en Leopold Smout, *Dienstplicht. Militaire dienst en dienst uit gewetensbezwaar*. Algemene practische rechtsverzameling (Gent: Story-Scientia 1980).

- Eliaerts, Christian, 'Zalven of slaan? Het eeuwige pendelen tussen hulp en straf in de jeugdbescherming', in: Catharina Lis en Hugo Soly ed., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel: VUB Press 2001) 371–394.
- Elias, Norbert, *Het civilisatieproces sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Amsterdam: Boom 2001).
- , en Eric Dunning, *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* (1st edition; Oxford: Basil Blackwell 1986).
- Fabre, Daniel, e.a., *Écritures ordinaires* (Paris: Paris: Centre Georges Pompidou, Bibliothèque publique d'information, P.O.L. 1993).
- Faderman, Lillian, *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present* (HarperCollins 1998).
- Fairclough, Norman, *Language and power*. (1990).
- Farrington, Keith, 'The modern prison as total institution? Public perception versus objective reality', *Crime & Delinquency* 38 (1992) 6–26.
- Fauville, Arthur, 'La psychologie de James', *Revue Belge de Pédagogie* (1926) 153–159.
- Febvre, Lucien, 'La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?', *Annales d'histoire sociale (1939-1941)* 3 (1941) 5–20.
- Flipse, Ab, *Christelijke wetenschap: Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940*. Passage reeks 44 (Hilversum: Verloren 2014).
- Fontaine, Thomas, Sylvie Zaidman en Joël Clesse, *Graffiti de résistants: sur les murs du fort de Romainville, 1940-1944* (Lyon: Libel 2012).
- Foucault, Michel, 'L'évolution de la notion d'"individu dangereux" dans la psychiatrie légale', *Déviance et société* 5 (1981) 403–422.
- , *Surveiller et punir: naissance de la prison* ([Paris]: Gallimard 1975).
- François, Aurore, 'From Philanthropists to Juvenile Judges: Women dealing with Juvenile Delinquency. International Debates and Practices (1890-1960)', in: Eva Schandevyl ed., *Women in law and lawmaking in nineteenth and twentieth-century Europe* (Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate 2014) 23–44.
- , *Guerres et délinquance juvénile : un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)* (Louvain-la-Neuve: UCL 2005).
- , 'Une phalange de collaborateurs pour une "tâche de coeur": les délégués à la protection de l'enfance (Belgique 1912-1949)', *Histoire et sociétés. Revue Européenne d'Histoire Sociale* 25–26 (2008) 212–225.
- , en Veerle Massin, '"Ces virus ambulants". Discours et pratiques à l'égard des filles de justice atteintes de maladie vénérienne (Belgique, 1912-1950)', *BTNG-RBHC XXXVIII* (2008) 379–405.
- , en Marie Van Eeckenrode, In search of answers. Archivists faced with requests for access to sensitive personal files (Paper, gepresenteerd bij International Standing Conference for the History of Education (ISCHE) 19 juli 2019).
- Franke, Herman, 'The rise and decline of solitary confinement. Socio-historical explanations of long-term penal changes', *British Journal of Criminology* 2 (1992) 125–143.
- Freedman, Estelle B., 'The prison lesbian: Race, class, and the construction of the aggressive female homosexual, 1915-1965', *Feminist Studies* 22 (1996) 397–423.
- Freitag, Sabine, *Kriminologie in der Zivilgesellschaft: Wissenschaftsdiskurse und die britische Öffentlichkeit, 1830-1945* (2014).
- Frevert, Ute, e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000. Emotions in history* (Oxford: Oxford University Press 2014).
- , Pascal Eitler en Stephanie Olsen, *Learning how to feel: children's literature and emotional socialization, 1870-1970. Emotions in history* (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014).
- Friedrich, Janette, Rita Hofstetter en Bernard Schneuwly, 'Théories du développement: controverses pédagogiques, conceptuelles et politiques à l'aube du XXe siècle', in:

- Janette Friedrich, Rita Hofstetter en Bernard Schneuwly ed., *Une science du développement humain est-elle possible? controverses du début du XXe siècle*. Paideia (Rennes: Presses Univ. de Rennes 2013) 9–24.
- Frijhoff, Willem, 'Historian's discovery of childhood', *Paedagogica Historica* 48 (2012) 11–29.
- Fuchs, Eckhardt, 'From punishment to education: The international debate on juvenile penal reform before World War I', *Prospects PROSPECTS: Quarterly Review of Comparative Education* 45 (2015) 113–126.
- Fulbrook, M., en U. Rublack, 'In Relation: The "Social Self" and Ego-Documents', *German History* 28 (2010) 263–272.
- Gammerl, Benno, 'Emotional styles – concepts and challenges', *Rethinking History* 16 (2012) 161–175.
- Garland, David, *Punishment and modern society: a study in social theory* (Repr; Oxford: Clarendon Press 1990).
- , *Punishment and welfare: a history of penal strategies* (Aldershot, Hants, England; Brookfield, VT: Gower 1985).
- Gasparini, Giovanni, 'On Waiting', *Time & Society* 4 (1995) 29–45.
- Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures: selected essays* (New York: Basic Books 1973).
- Gérard, Renaud, *Adolescentes délinquantes, les jeunes filles à l'école de bienfaisance de Namur de 1890 à 1918* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UCL, Louvain-la-Neuve 1997).
- Geys, Stijn, *Den Boulevard de laan die Mol modern maakte* (Mol: Kamer voor Heemkunde 2016).
- Gillis, John R, *Youth and history; tradition and change in European age relations, 1770-present* (New York: Academic Press 1974).
- Ginzburg, Carlo, John Tedeschi en Anne C. Tedeschi, 'Microhistory: Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry* 20 (1993) 10–35.
- Gleason, Mona, 'Avoiding the agency trap: caveats for historians of children, youth, and education', *History of Education* 45 (2016) 446–459.
- Goffman, Erving, *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. (England: Penguin Books 1961).
- Goleman, Daniel, *Emotional intelligence* (New York: Bantam Books 1995).
- Gordon, Linda, 'Family Violence, Feminism, and Social Control', *Feminist Studies* 12 (1986) 453–478.
- Gorp, Angelo van, *Tussen mythe en wetenschap: Ovide Decroly (1871-1932)* (Leuven: Acco 2005).
- Grassi, Marie-Claire, en Neil Gordon, 'Friends and Lovers (or The Codification of Intimacy)', *yalefrenstud Yale French Studies* (1986) 77–92.
- Gregory, Robert J., *Psychological testing: history, principles, and applications* (3rd ed; Boston: Allyn and Bacon 2000).
- Greyerz, Kaspar von, 'Ego-Documents: The Last Word?', *German History* 28 (2010) 273–282.
- Griffiths, Paul, 'Juvenile Delinquency in Time', in: Pamela Cox en Heather Shore ed., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate, Dartmouth 2002) 23–40.
- Guenther, Lisa, *Solitary Confinement: Social Death and Its Afterlives* (University of Minnesota Press 2013).
- Hacking, Ian, *Rewriting the soul: multiple personality and the sciences of memory* (Princeton, N.J: Princeton University Press 1995).
- Hall, Lesley, "'It was affecting the medical profession": The history of masturbatory insanity revisited', *Paedagogica Historica* 39 (2003) 685–699 <doi:10.1080/0030923032000128854>.
- Hamlett, Jane, 'Space and Emotional Experience in Victorian and Edwardian English Public School Dormitories', in: Stephanie Olsen ed., *Childhood, Youth and Emotions in Modern History: National, Colonial and Global Perspectives* (Springer 2015) 119–138.
- , Lesley Hoskins en Rebecca Preston ed., *Residential institutions in Britain, 1725-1970: inmates and environments*. Perspectives in economic and social history no. 27 (London: Pickering & Chatto 2013).

- Hämmerle, Christa, 'Waiting longingly...' Love Letters in the First World War - a Plea for a Broader Genre Concept', *History of Emotions - Insights into Research* (2014) <<https://www.history-of-emotions.mpg.de/en/texte/waiting-longingly-love-letters-in-world-war-i-a-plea-for-a-broader-genre-concept>> [geraadpleegd 23 oktober 2019].
- Hanna, Martha, 'A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I', *The American Historical Review* (2003) 1338–1361.
- Haraway, Donna, 'Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective', *Feminist Studies* 14 (1988) 575–599.
- Healy, William, *The individual delinquent; a text-book of diagnosis and prognosis for all concerned in understanding offenders*, (Boston: Little, Brown, and Company 1915).
- Heinemann, Rebecca, *Das Kind als Person: William Stern als Wegbereiter der Kinder- und Jugendforschung 1900 bis 1933*. Klinkhardt Forschung (Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt 2016).
- Hellawell, David, 'Inside-out: analysis of the insider-outsider concept as a heuristic device to develop reflexivity in students doing qualitative research', *Teaching in Higher Education* 11 (2006) 483–494.
- Henderson, Susan R., "'New Buildings Create New People": The Pavilion Schools of Weimar Frankfurt as a Model of Pedagogical Reform', *Design Issues* 13 (1997) 27–38.
- Henri, Alain-Noël, 'Les destins liés de la figure du "psy" et de l'appareil de l'enfance inadaptée', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »* (2004) 219–249 <doi:10.4000/rhei.835>.
- Hepburn, John R., 'The Exercise of Power in Coercive organizations: A study of prison guards', *Criminology* 23 (1985) 145–164.
- Herman, Frederik, e.a., 'Modern architecture meets new education: Renaat Braem's design and the Brussels Decroly school (1946)', *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis-Revue Belge D Histoire Contemporaine* 41 (2011) 135–166.
- Hess, Volker, 'Formalisierte Beobachtung. Die Genese der modernen Krankenakte am Beispiel der Berliner und Pariser Medizin (1725-1830)', *Medizinhistorisches Journal* 45 (2010) 1–48.
- Himmesoëte, Marilyn, 'Writing and Measuring Time: Nineteenth-Century French Teenagers' Diaries', in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 147–168.
- Hochschild, Arlie Russell, *The managed heart: Commercialization of human feeling* (Berkeley: University of California Press 1983).
- Hoegaerts, Josephine, en Tine Van Osselaer, 'De lichamelijkheid van emoties. Een introductie', *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 4 (2012) 452–465.
- , en ---, 'Lichamelijkheid en zedelijkheid. Gender in de klas en op de speelplaats', in: Jan De Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België. Identiteiten in evolutie, 19de-20ste eeuw* (Antwerpen: Halewijn 2016) 437–455.
- Hofman, E., 'How to do the history of the self', *History of the Human Sciences* 29 (2016) 8–24.
- Hofman, Elwin, 'A Wholesome Cure for the Wounded Soul. Confession, Emotions and Self in Eighteenth- and Nineteenth-Century Catholicism', *Journal of Religious History* (2017).
- Holmes, Katie, 'Marking Time: Australian Women's Diaries of the 1920s and 1930s', in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 169–196.
- Horn, David C., 'Making Criminologists. Tools, Techniques, and the Production of Scientific Authority', in: Peter Becker en Richard F. Wetzell ed., *Criminals and their Scientists: The History of Criminology in International Perspective* (Cambridge University Press 2006) 317–336.
- Horn, Margo, *Before It's Too Late: The Child Guidance Movement in the United States, 1922-1945* (Temple University Press 1989).
- Horta, Victor, *Mémoires, Victor Horta* (Brussels: Ministère de la Communauté française de Belgique. Administration du patrimoine culturel 1983).

- Humbert, Sylvie, e.a. ed., *La prison, du temps passé au temps dépassé*. Collection “Droit, société et risque” (Paris: L’Harmattan 2012).
- Humblet, Diete, en Tom Decorte, ‘Detentiebeleving door oudere gevangenen in België’, *Panopticon* 34 (2013) 267–283.
- Hunt, Lynn, ‘The Self and Its History’, *The American Historical Review* 119 (2014) 1576–1586.
- Iacovetta, Franca, en Wendy Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (University of Toronto Press 1998).
- Izard, Carroll E., ‘The Many Meanings/Aspects of Emotion: Definitions, Functions, Activation, and Regulation’, *Emotion Review* 2 (2010) 363–370.
- Jamart, Paul, *De opkomst van de testbeweging in België (1890-1914)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1977).
- Johannisson, Karin, *Het duistere continent: dokters en vrouwen in het fin de siècle* (Amsterdam: Van Gennep 1996).
- Johnson, Paula, ‘Women and Power: Toward a Theory of Effectiveness’, *Journal of Social Issues* 32 99–110.
- Jones, Kathleen W., *Taming the troublesome child: American families, child guidance, and the limits of psychiatric authority* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press 1999).
- Jones, Peter D., ‘“I cannot keep my place without being deascent”: Pauper Letters, Parish Clothing and Pragmatism in the South of England, 1750–1830’, *Rural History* 20 (2009) 31–49.
- Jordanova, Ludmilla, ‘Sex and Gender’, in: C. Fox, R. Porter en R. Wokler ed., *Inventing Human Science* (University of California Press 1995) 152–183.
- Jørgensen, Marianne, en Louise Phillips, *Discourse analysis as theory and method* (Thousand Oaks, Californië: Sage Publications 2002).
- Kane, Paula M., ‘“She offered herself up”: The Victim Soul and Victim Spirituality in Catholicism’, *Church History* 71 (2002) 80–119.
- Kennes, Philippe, ‘Gevangenismanagement en de rol van de gevangenisdirecteur’, in: Kristel Beyens en Sonja Snacken ed., *Straffen: Een penologisch perspectief* (Maklu 2017) 543–560.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine, ‘L’interaction épistolaire’, in: Jürgen Siess ed., *La lettre entre réel et fiction* (Paris: CDU SEDES 1998).
- Keymolen, Denise, ‘Victoire Cappe en Maria Baers, pioniersters inzake maatschappelijk werk en sociaal onderwijs in België’, in: Marc Depaepe e.a., *Op eigen vleugels: liber amicorum Prof. dr. An Hermans* (Antwerpen Garant 2004) 301–313.
- Knupfer, Anne Meis, *Reform and resistance: gender, delinquency, and America’s first juvenile court* (New York: Routledge 2001).
- Koselleck, Reinhart, (Stefan-Ludwig Hoffmann) en (Sean Franzel) vertalers, *Sediments of time: on possible histories. Cultural memory in the present* (Stanford, California: Stanford University Press 2018).
- Kraaijeveld, Kees, ‘Wilhelm Wundt (1832-1920)’, in: Maja Vervoort, *Pioniers in de psychologie* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 2000) 9–21.
- Kugelman, Robert, *Psychology and Catholicism: contested boundaries* (Cambridge: Cambridge University Press 2011).
- Landahl, Joakim, ‘Emotions, power and the advent of mass schooling’, *Paedagogica Historica* 51 (2015) 104–116.
- Lawrence, Christopher, ‘Incommunicable knowledge: science, technology and the clinical art in Britain 1850-1914’, *Journal of contemporary history* 20 (1985) 503–520.
- Le Bonhomme, Fanny, *Psychiatrie et société en République démocratique allemande : histoires de patients de la clinique psychiatrique et neurologique de la Charité (Berlin-Est, 1960-1968)* (Rennes 2 2016) <<http://www.theses.fr/2016REN20010>> [geraadpleegd 15 juni 2018].
- Lejeune, Philippe, *Le pacte autobiographique*. Poétique (Paris: Éd. du Seuil 1975).
- Leonards, Chris, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind: bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht 1833-1886* (Uitgeverij Verloren 1995).
- Lesko, Nancy, *Act Your Age!: A Cultural Construction of Adolescence* (Routledge 2013).

- Leyssen, Sigrid, en Annette Mülberger, 'Psychology from a Neo-Thomist Perspective. The Louvain-Madrid Connection', in: Rajesh Heynicks e.a., *So what's new about scholasticism?: how Neo-Thomism helped shape the twentieth century* (2018) 181–204.
- Lindeman, R., Y. Scherf en R.M. Dekker, 'Egodocumenten tot 1814. Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw.', *Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis* <<http://www.egodocument.net/egodocumententot1814.html>> [geraadpleegd 27 oktober 2019].
- Lipsky, Michael, 'Toward a Theory of Street-Level Bureaucracy', *Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association* (1969) <<https://www.irp.wisc.edu/publications/dps/pdfs/dp4869.pdf>> [geraadpleegd 8 juni 2019].
- Lis, Catharina, en Soly ed., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel: VUB Press 2001).
- Loez, André, 'Mots et cultures de l'indiscipline: les graffiti des mutins de 1917', *Genèses* 59 (2005) 25–46.
- Lois, Jennifer, 'The Temporal Emotion Work of Motherhood: Homeschoolers' Strategies for Managing Time Shortage', *Gender & Society* 24 (2010) 421–446.
- Lorde, Audre, 'The Use of the Erotic: The Erotic as Power', in: Karen Lovaas en Mercilee M. Jenkins ed., *Sexualities & communication in everyday life: a reader* (Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications 2007) 87–91.
- Lunbeck, Elizabeth, "'A New Generation of Women": Progressive Psychiatrists and the Hypersexual Female', *Feminist Studies* 13 (1987) 513–543.
- Lupton, Deborah, *The emotional self: a sociocultural exploration* (London: Sage Publications 1998).
- Lutz, Catherine, en Lila Abu-Lughod, *Language and the politics of emotion* (Cambridge: Cambridge University Press 1990).
- Luyten, Ilse, In – en afdrucken van de jeugdzorg: een onderzoek naar de betekenis van de uithuisplaatsing als kinds in het (volwassen) leven van jeugdzorgverlaters (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2017).
- Lynch, Mona, 'From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape Law and Society Symposium', *University of Miami Law Review* (2001) 89–112.
- Lyons, Martyn, 'Love Letters and Writing Practices: On Écritures Intimes in the Nineteenth Century', *Journal of Family History* 24 (1999) 232–239.
- , 'The future of the history of writing', in: Martyn Lyons en Rita Marquilhaas ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed. New Directions in Book History* (Cham: Springer International Publishing 2017) 225–238.
- , *The writing culture of ordinary people in Europe, c. 1860-1920* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 2013).
- , 'Writing Upwards: How the Weak wrote to the Powerful', *Journal of Social History* 49 (2015) 317–330.
- , en Rita Marquilhaas, 'A World Inscribed – Introduction', in: Martyn Lyons en Rita Marquilhaas ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed. New Directions in Book History* (Cham: Springer International Publishing 2017) 1–20.
- Mangan, J. A., 'Social Darwinism and Upper-Class Education in Late Victorian and Edwardian England', *The International Journal of the History of Sport* 27 (2010) 78–97.
- Mangion, Carmen M., "Why, would you have me live upon a gridiron?": Pain, Identity, and Emotional Communities in Nineteenth-Century English Convent Culture', 19: *Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* (2012)
- Marcus, Sharon, *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. (2009).
- Martens, C., 'De implementatie van herbartiaanse opvattingen in de Belgische lagere school, begin twintigste eeuw', *Pedagogisch Tijdschrift. Forum voor Opvoedkunde* (1982) 262–274.

- Martin, Lauren L., en Matthew L. Mitchelson, 'Geographies of Detention and Imprisonment: Interrogating Spatial Practices of Confinement, Discipline, Law, and State Power', *Geography Compass* 3 (2009) 459–477.
- Martin, Mary Clare, 'Refuge or Prison? Girls' Experiences of a Home for the "Mentally Defective" in Scotland, 1906-1948.', in: Jane Hamlett, Lesley Hoskins en Rebecca Preston ed., *Residential institutions in Britain, 1725-1970: inmates and environments*. Perspectives in economic and social history no. 27 (London: Pickering & Chatto 2013) 65–77.
- Massin, Veerle, 'De la soeur-surveillante à l'éducatrice laïque. Un personnel voué aux filles de justice (Bruges, 1922-1965)', *BEG-CHTP* 24 (2011) 135–161.
- , 'Hearing the voices of reform school inmates through their case files: Measuring the experience of delinquent girls in reform schools.', in: Jenneke Christiaens ed., *It's For Your Own Good. Researching Youth Justice Practices* (Brussel: VUB Press 2015) 285–302.
- , "'La Discipline". Jeunes délinquantes enfermées, violence institutionnelle et réaction disciplinaire: une dynamique (Belgique, 1920-1970)", Herman Diederiks Prize 2013', *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 18 (2014) 31–56.
- , "'Measuring Delinquency". The Observation, Scientific Assessment and Testing of Delinquent Girls in 20th-century Belgium', *JBH - BTNG - RBHC* 1 (2016) 104–133.
- , 'Protéger ou exclure? L'enfermement des "filles perdues" de la protection de l'enfance à Bruges (1922-1965) (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 2011).
- Matt, Susan J., 'Children's Envy and the Emergence of the Modern Consumer Ethic, 1890-1930', *Journal of Social History* 36 (2002) 283–302 <doi:10.1353/jsh.2003.0026>.
- Matt, Susan J., 'Introduction: What Were Emotions? Definitions and Understandings, 1780-1920', in: Susan J Matt ed., *A Cultural History of the Emotions in the Age of Romanticism, Revolution and Empire (1780-1920)* 5 (Paperbackshop Uk Import 2019) 1–16.
- Matt, Susan J., en Peter N. Stearns ed., *Doing emotions history* (Urbana: University of Illinois Press 2014).
- Matthys, Christa, "'Laet u niet verleiden door de glans der rykdommen": het huwelijksgedrag van dienstboden in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw', in: *Leven in de Lage Landen: historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland: jaarboek 2010* (Acco 2010) 101–119.
- Maynes, Mary Jo, 'Age as a Category of Historical Analysis: History, Agency, and Narratives of Childhood', *Journal of the History of Childhood and Youth* 1 (2008) 114–124.
- McIntosh, Peggy, 'White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming To See Correspondences through Work in Women's Studies.', *Working Paper no. 189 Presented at the Virginia Women's Studies Association Conference (Richmond, VA)* (1988).
- Medlicott, Diana, 'Surviving in the Time Machine: Suicidal Prisoners and the Pains of Prison Time', *Time & Society* 8 (1999) 211–230.
- Menis, Susanna, 'More insights on the English Borstal: "shaping" or just "shaking" the young-offender?', *International Journal of Criminology and Sociological Theory* 5 (2012) 985–998.
- Merton, Robert K., 'Insiders and Outsiders: A Chapter in the Sociology of Knowledge', *American Journal of Sociology* 78 (1972) 9–47.
- Middlemass, Keesha M., en Calvin John Smiley, 'Doing a Bid: The Construction of Time as Punishment', *The Prison Journal* 96 (2016) 793–813.
- Miller, Ian, 'Constructing 'Moral Hospitals': Improving Bodies and Minds in Irish Reformatories and Industrial Schools, c. 1851–1890', in: Anne Mac Lellan en Alice Mauger ed., *Growing Pains: Childhood Illness in Ireland, 1750-1950* (Dublin: Irish Academic Press 2013) 105–122.
- Misiak, Henryk, en Virginia M. Staudt, *Catholics in psychology: a historical survey* (McGraw-Hill 1954).
- Mol, Annemarie, *The body multiple: ontology in medical practice*. Science and cultural theory (Durham: Duke University Press 2002).
- Montesano Montessori, Nicolina, J Schuman en Rob de Lange, *Kritische discoursanalyse: de macht en kracht van taal en tekst* (Brussel: ASP 2012).

- Morakowski, Jil, 'Scientific Selves: Discerning the Subject and the Experimenter in Experimental Psychology in the United States, 1900–1935', in: Mitchell Ash en Thomas Sturm ed., *Psychology's Territories. Historical and Contemporary Perspectives From Different Disciplines* (Psychology Press 2007) 129–148.
- Morakowski, Jill, 'Educating the emotions: academic psychology, textbooks, and the psychology industry, 1890–1940', in: Joel Pfister en Nancy Schnog ed., *Inventing the psychological: toward a cultural history of emotional life in America* (New Haven, [Conn.]: Yale University Press 1997) 217–244.
- Moran, Dominique, 'Carceral geography and the spatialities of prison visiting: visitation, recidivism, and hyperincarceration', *Environment and Planning D: Society and Space* 31 (2013) 174–190.
- , *Carceral Geography: Spaces and Practices of Incarceration* (Routledge 2016).
- Mortelmans, Dimitri, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden* (Leuven; Den Haag: Acco 2007).
- Mortier, Bruni, 'Drie Molse broers Mortier, drie leraars aan Rijksopvoedingsgestichten.', *Molse Tijdingen* (2016) 92–95.
- Mruck, Katja, en Günter Mey, 'Grounded Theory and Reflexivity', in: Antony Bryant en Kathy Charmaz ed., *The SAGE handbook of grounded theory* (Los Angeles: Sage 2011) 515–538.
- Muir, Edward, 'Microhistory or microstoria', in: D.R. Woolf ed., *A Global Encyclopedia of historical writing* (New York: Garland 1998) 615–617.
- Muyllaert, E., 'Jozef Guislain en de architectuur', *Tijdschrift voor Geneeskunde* (1998) 1133–1139.
- Myers, Tamara, *Caught. Montreal's modern girls and the law, 1869–1945* (Toronto: University of Toronto Press 2006).
- , en Joan Sangster, 'Retorts, Runaways and Riots: Patterns of Resistance in Canadian Reform Schools for Girls, 1930–60', *Journal of Social History* 34 (2001) 669–697.
- Newman, Sally, 'The freshman malady': rethinking the ontology of the 'crush', *Rethinking History* 16 (2012) 279–301.
- Niedenthal, Paula M., Silvia Krauth-Gruber en François Ric, *Psychology of emotion: interpersonal, experiential, and cognitive approaches*. Principles of social psychology (New York: Psychology Press 2006).
- Niget, David, 'De l'hystérie à la révolte: L'observation médico-pédagogique des jeunes délinquantes en Belgique (1912–1965)', *Champ pénal/Penal Field* (2011) <<http://champpenal.revues.org/8056>>.
- , 'Du pénal au social. L'hybridation des politiques judiciaires et assistancielles de protection de la jeunesse dans la première moitié du XXe siècle', *Histoire & Sociétés* 25–26 (2008) 8–25.
- Nuq, Amélie, *La rééducation des jeunes déviants dans les maisons de redressement de l'Espagne franquiste (1939–1975)* (thesis Aix-Marseille, 2012) <<http://www.theses.fr/2012AIXM3068>> [geraadpleegd 17 augustus 2019].
- Nys, Laura, 'Emotie, gender en macht: emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927–1941)', *Historica* (2016) 17–22.
- , 'Het gelukkige, ellendige en berouwvolle zelf van Gustave J.', in: *Paper gepresenteerd op de workshop "Het emotionele zelf"* (Utrecht 2017).
- , 'Historici, privacy en ethiek. Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek', *Tijd-Schrift* 3 (2018) 98–114.
- Odem, Mary E, *Delinquent daughters. Protecting and policing adolescent female sexuality in the United States, 1885–1920* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 1995).
- Oelkers, Bern Jürgen, 'Break and Continuity: Observations on the Modernization Effects and Traditionalization in International Reform Pedagogy', *Paedagogica Historica* 31 (1995) 675–713.
- Onvoldoende beschermd. Geweld in de Nederlandse jeugdzorg van 1945 tot heden* (Commissie onderzoek naar geweld in de jeugdzorg juni 2019) <<https://www.commissiegeweldjeugdzorg.nl/>> [geraadpleegd 25 juli 2019].

- Outryve d'Ydewalle, Géry van, 'De Psychologie', in: Robert Halleux, Michel Bougard en Jan Vandersmissen ed., *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000* 2 (Brussel; Tournai: Dexia ; La Renaissance du Livre 2001) 323-329.
- 'Ovide Decroly (1871-1932)', in: Tom Kroon en B. Levering ed., *Grote pedagogen in klein bestek* (Vierde herziene en uitgebreide druk; Amsterdam: Uitgeverij SWP 2016) 126-130.
- Pargas, Damian Alan, *Fugitive Slaves and Spaces of Freedom in North America* (University Press of Florida 2019).
- Park, Roberta J., 'Biological thought, athletics and the formation of a "man of character": 1830-1900', in: J. A. Mangan en James Walvin ed., *Manliness and Morality: Middle-class Masculinity in Britain and America, 1800-1940* (Manchester University Press 1991) 7-35.
- Penloup, Marie-Claude, 'Literary Temptations and Leisure-time Copying: Spontaneous Adolescent Writing in Contemporary France', in: Martyn Lyons ed., *Ordinary Writings, Personal Narratives: Writing Practices in 19th and Early 20th-century Europe* (Peter Lang 2007) 191-206.
- Pernau, Margrit, 'Civility and Barbarism: Emotions as Criteria of Difference', in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 230-259.
- , 'Introduction: Concepts of Emotions in Indian Languages', *Contributions to the History of Concepts* 11 (2016) 24-37.
- Perrot, Michelle, 'Sur la ségrégation de l'enfance au XIXe siècle.', *La Psychiatrie de l'Enfant* 25 (1982) 179-206.
- Peter N. Stearns, 'Defining Happy Childhoods: Assessing a Recent Change', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 3 (2010) 165-186.
- Petzer, Tatjana, 'Einleitung: Begriff und Denkfigur der Synergie', in: Tatjana Petzer en Stephan Steiner, *Synergie: Kultur- und Wissensgeschichte einer Denkfigur*. Trajekte : eine Reihe des Zentrums für Literatur- und Kulturforschung Berlin (Paderborn: Wilhelm Fink 2016) 9-32.
- Plamper, Jan, *The history of emotions: an introduction*. Emotions in History (Oxford: Oxford University Press 2015).
- Plissart, Elisabeth, Bijdrage van Prof. Dr. René Dellaert (1906-1979) tot de orthopedagogiek (Niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1990).
- Presser, Jacques, *Schrijfsels en Schrifturen* (Amsterdam: Moussault 1961).
- Prof. dr. René Dellaert, *zijn leven en zijn werk*. (Antwerpen: Soethoudt 1980).
- Quevillon, Lucie, en Jean Trépanier, 'Thémis et la psyché : les spécialistes de la psychiatrie et de la psychologie à la cour des jeunes délinquants de Montréal, 1912-1950', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »* (2004) 187-217.
- Reckwitz, Andreas, 'Affective spaces: a praxeological outlook', *Rethinking History* 16 (2012) 241-258.
- Reddy, William, 'Historical Research on the Self and Emotions', *Emotion Review* 1 (2009) 302-315.
- Reddy, William M., *The navigation of feeling : a framework for the history of emotions* (2001).
- 'Règlement de la maison pénitentiaire des jeunes délinquants à Saint-Hubert, 11/08/1847', in: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1850).
- Règlement général des écoles de bienfaisance de l'état pour garçons* (Brussel: Imprimerie du moniteur belge 1909).
- Reisenzein, Rainer, 'A Short History of Psychological Perspectives on Emotion', *The Oxford Handbook of Affective Computing* (2015) <<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199942237.001.0001/oxfordhb-9780199942237-e-014>> [geraadpleegd 29 augustus 2018].
- Rich, Adrienne, 'Compulsory heterosexuality and lesbian existence', *Signs: Journal of women in culture and society* 5 (1980) 631-660.

- Ricordeau, Gwenola, '« Faire son temps » et « attendre » Temporalités carcérales et temps vécu dedans et dehors', *Criminologie* 52 (2019) 57–72.
- Rimke, Heidi, en Alan Hunt, 'From sinners to degenerates: the medicalization of morality in the 19th century', *History of the Human Sciences* 15 (2002) 59–88.
- Robben, Antonius CGM, 'Ethnographic seduction, transference, and resistance in dialogues about terror and violence in Argentina', *Ethos* (1996) 71–106.
- Robène, Luc, en Dominique Bodin, 'Sport, Prison, Violence: On Imprisonment and Confinement Conditions – 'French Prison Sport' and the Instruments of the World's Good Conscience', *The International Journal of the History of Sport* 31 (2014) 2059–2078 <doi:10.1080/09523367.2014.949692>.
- Roper, Michael, 'Maternal relations: moral manliness and emotional survival in letters home during the First World War', in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en Josh Tosh ed., *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History* (Manchester University Press 2004).
- , 'Slipping Out of View: Subjectivity and Emotion in Gender History', *History Workshop Journal* 59 (2005) 57–72.
- Rosaldo, Michelle, 'Toward an anthropology of self and feeling', in: Richard A. Shweder en Robert A. Levine, *Culture theory. Essays on mind, self, and emotion* (Cambridge: Cambridge University Press 1984) 137–157.
- Rose, Nikolas S., *The psychological complex: psychology, politics, and society in England, 1869-1939* (London: Routledge & Kegan Paul 1985).
- Rosenwein, Barbara H., *Generations of feeling: a history of emotions, 600 - 1700* (Cambridge: Cambridge University Press 2016).
- , 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in Context* 1 (2010) 1–32.
- , en Riccardo Cristiani, *What is the History of Emotions?* (John Wiley & Sons 2017).
- Rosenzweig, Linda W., *Another self middle-class American women and their friends in the twentieth century* (New York University Press. New York, London 1999).
- Rousseaux, Xavier, 'Jeunes et violences : pour une histoire de rapports de force...', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »*. *Le Temps de l'histoire* (2007) 127–140 <doi:10.4000/rhei.2173>.
- Ruberg, Willemijn, 'Children's correspondence as a pedagogical tool in the Netherlands (1770-1850)', *Paedagogica Historica* 41 (2005) 295–312.
- Ruchat, Martine, 'Enfants vicieux et enfants indisciplinés. Aux sources de la problématisation de l'adolescence dans la seconde moitié du XIXe siècle', in: F. Marty ed., *L'adolescence dans l'histoire de la psychanalyse*. (Parijs 2003) 32–47.
- , *Inventer les arriérés pour créer l'intelligence: l'arriéré scolaire et la classe spéciale: histoire d'un concept et d'une innovation psychopédagogique, 1874-1914*. Exploration (Bern ; New York: P. Lang 2003).
- , 'Observer et mesurer : quelle place pour l'infans dans le diagnostic médico-pédagogique ? 1912-1958', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »* (2009) <<http://journals.openedition.org/rhei/3056>> [geraadpleegd 12 december 2018].
- Rupp, Leila J., *Sapphistries: A Global History of Love Between Women* (NYU Press 2011).
- Ryan, Ann Marie, 'Catholic women educators' discourse and educational measurement in the early twentieth century in the United States', *Paedagogica Historica* 55 (2019) 416–428.
- Sadler, John Z., *Values and psychiatric diagnosis*. International perspectives in philosophy and psychiatry (Oxford ; New York: Oxford University Press 2005).
- Scheer, Monique, 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', *History and Theory* 51 (2012) 193–220.
- , 'Topographies of emotion', in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014) 31–60.

- Schiegg, Markus, en Lena Sowada, 'Script switching in nineteenth-century lower-class German handwriting', *Paedagogica Historica* (2019) 1–20.
- Schlossman, Steven, 'End of Innocence: Science and the Transformation of Progressive Juvenile Justice, 1899–1917', *History of Education* 7 (1978) 207–218.
- , *Love and the American delinquent: the theory and practice of progressive juvenile justice, 1825–1920* (Chicago: University of Chicago Press 1977).
- , *Transforming juvenile justice: reform ideals and institutional realities, 1825–1920* (DeKalb: Northern Illinois University Press 2005).
- , en Stephanie Wallach, 'The Crime of Precocious Sexuality: Female Juvenile Delinquency in the Progressive Era', *Harvard Educational Review* 48 (1978) 65–94.
- Schwartz, Barry, 'Waiting, Exchange, and Power: The Distribution of Time in Social Systems', *American Journal of Sociology* 79 (1974) 841–870.
- Scott, James C., *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* (New Haven: Yale University Pr 1990).
- Scott, Joan W., 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* 91 (1986) 1053–1075.
- Selten, P., 'Het volle leven tegemoet. Katholieke opvattingen over de psyche van de rijpere jeugd', in: Jeroen J. H. Dekker e.a. ed., *Pedagogisch werk in de samenleving: de ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*. Reeks Leuvense pedagogische bijdragen (1e druk; Leuven: Acco 1987) 181–194.
- Seymour, Mark, 'Emotional arenas: from provincial circus to national courtroom in late nineteenth-century Italy', *Rethinking History* 16 (2012) 177–197.
- Shapin, Steven, *Leviathan and the Air-pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life* (Princeton University Press 1985).
- Shields, Stephanie A., 'Passionate men, emotional women: Psychology constructs gender difference in the late 19th century.', *History of Psychology* 10 (2007) 92–110.
- , en Beth A. Koster, 'Emotional Stereotyping of Parents in Child Rearing Manuals, 1915–1980', *Social Psychology Quarterly* 52 (1989) 44–55.
- Shore, Heather, *Artful dodgers: youth and crime in early nineteenth-century London* (Rochester, NY: Royal Historical Society/Boydell Press 1999).
- , 'Punishment, Reformation, or Welfare: Responses to "The Problem" of Juvenile Crime in Victorian and Edwardian Britain', in: Helen Johnston ed., *Punishment and control in historical perspective* (Heather Shore Helen Johnston Palgrave Macmillan 2012) 158–176 [geraadpleegd 14 januari 2016].
- Shorter, Edward, *A Historical Dictionary of Psychiatry* (Oxford, New York: Oxford University Press 2005).
- Showalter, Elaine, 'Hysteria, Feminism, and Gender', in: Sander Lawrence Gilman e.a. ed., *Hysteria Beyond Freud* (University of California Press 1993) 286–336.
- Sibley, David, en Bettina Van Hoven, 'The contamination of personal space: boundary construction in a prison environment', *Area* 41 (2009) 198–206.
- Sierra Blas, Verónica, 'The Scribal Culture of Children: A Fragmentary History', in: Martyn Lyons en Rita Marquilhas ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 163–182.
- Simon, Frank, 'Les activités et les oeuvres scolaires, para- et post-scolaires', in: *Histoire de la Ligue de l'enseignement et de l'éducation permanente 1864–1989* (Brussel: Ligue de l'enseignement 1990) 139–168.
- Skålevåg, Svein Atle, 'Constructing curative instruments: psychiatric architecture in Norway, 1820–1920', *History of Psychiatry* 13 (2002) 051–068.
- Smith, Mick, en Liz Bondi, *Emotion, Place and Culture* (Routledge 2016).
- Smith-Rosenberg, Carroll, 'The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America', *Signs* 1 (1975) 1–29.

- Sokoll, Thomas, 'Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800–1834', *International Review of Social History* 45 (2000) 19–46.
- , en British Academy, *Essex pauper letters, 1731-1837* (Oxford; New York: Published for the British Academy by Oxford University Press 2001).
- Søland, Birgitte, 'Employment and Enjoyment. Female coming of age experiences in Denmark 1880s-1930s', in: Mary Jo Maynes, Birgitte Søland en Christina Benninghaus ed., *Secret gardens, satanic mills: placing girls in European history, 1750-1960* (Bloomington, IN: Indiana University Press 2005) 254–268.
- Spijkerman, Rose, *De innerlijke strijd. Emoties in het Belgische leger, 1914-1918* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling UGent, Gent Forthcoming).
- Stearns, P. N., 'Obedience and Emotion: A Challenge in the Emotional History of Childhood', *Journal of Social History* 47 (2014) 593–611.
- Stearns, Peter N., *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, (New York 2007).
- , 'Challenges in the History of Childhood', *The Journal of the History of Childhood and Youth* 1 (2008) 34–42.
- , 'Girls, Boys, and Emotions: Redefinitions and Historical Change', *The Journal of American History* 80 (1993) 36–74.
- , 'In Private: The Individual and the Domestic Community', in: Susan J Matt ed., *A Cultural History of the Emotions in the Age of Romanticism, Revolution and Empire (1780-1920)* 5 (Paperbackshop Uk Import 2019) 137–156.
- , 'In Private: The Individual and the Domestic Community', in: Jane W. Davidson en Joy Damousi ed., *A Cultural History of the Emotions in the Modern and Post-Modern Age (1920-2000+)* 6 (Paperbackshop Uk Import 2019) 129–144.
- , en Carol Z. Stearns, 'Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards', *The American Historical Review* 90 (1985) 813–836.
- Steedman, Carolyn, 'Enforced Narratives. Stories of another self', in: Tess Coslett, Celia Lury en Penny Summerfield ed., *Feminism & Autobiography: Texts, Theories, Methods* (Routledge 2002) 25–39.
- , *Strange dislocations: childhood and the idea of human interiority, 1780-1930* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1995).
- Stengers, Isabelle, en Judith E. Schlanger, *Les concepts scientifiques: invention et pouvoir* (Gallimard 1991).
- Steverlynck, Carine, *Kleine martelaars: een historisch document over misbruikte kinderen, kindermishandeling, incest en prostitutie* (Antwerpen: Icarus 1997).
- Stokvis, Pieter R.D., 'Dutch Matrimonial Advertisements from 1825 until 1925: Changing Self-Portraits and Partner Profiles', in: *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Auto-biographical Writing since the Sixteenth Century* (Brill 2011) 373–386.
- Stoler, Ann Laura, *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton, NJ: Princeton University Press 2009).
- , 'Colonial Archives and the Arts of Governance', *Archival Science* 2 (2002) 87–109.
- Story, Brett, 'Alone inside: solitary confinement and the ontology of the individual in modern life', *Geographica Helvetica* 69 (2014) 355–364.
- , 'The Prison Inside: A Genealogy of Solitary Confinement as Counter-Resistance', in: Karen M. Morin en Dominique Moran ed., *Historical geographies of prisons: unlocking the usable carceral past. Routledge research in historical geography* (London: Routledge 2015) 34–50.
- Strange, Julie-Marie, 'She Cried a Very Little: Death, Grief and Mourning in Working-Class Culture, c. 1880-1914', *Social History* 27 (2002) 143–161.
- Sturkenboom, Dorothee, 'Understanding Emotional Identities: The Dutch Phlegmatic Temperament as Historical Case-Study', *BMGN - Low Countries Historical Review* 129 (2014) 163.

- Tamboukou, Maria, 'Archival research: unravelling space/time/matter entanglements and fragments', *Qualitative Research* 14 (2014) 617–633.
- Taylor, Joseph, *Philosophical Papers: Volume 1, Human Agency and Language* (Cambridge University Press 1985).
- , *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* (Harvard University Press 1989).
- Terryn, Tine, De observatie van de jeugddelinquent in het Centraal Observatiegesticht van Mol : een onderzoek naar de praktijk van de Belgische kinderbescherming tijdens het interbellum / (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2005).
- Thiercé, Agnès, *Histoire de l'adolescence: 1850-1914. Histoire de l'éducation* (Paris: Belin 1999).
- Thomazeau, Anne, 'Entre éducation et enfermement : le rôle de l'éducatrice en internat de rééducation pour filles, de la Libération au début des années 1960', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »* (2005) 147–171.
- , 'Violence et internat: les centres de rééducation pour filles en France de la Libération au début des années 1960', *Revue d'Histoire de l'Enfance irrégulière* 9 (2007) 107–125.
- Thompson, E. P., 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism', *Past & Present* 38 (1967) 56–97.
- Tice, Karen Whitney, *Tales of wayward girls and immoral women: case records and the professionalization of social work* (Urbana: University of Illinois Press 1998).
- Toepfer, Georg, 'Durch Konkurrenz zur Kooperation. Der Synergiebegriff in den Lebenswissenschaften', in: Tatjana Petzer en Stephan Steiner, *Synergie: Kultur- und Wissensgeschichte einer Denkfigur. Trajekte : eine Reihe des Zentrums für Literatur- und Kulturforschung Berlin* (Paderborn: Wilhelm Fink 2016) 93–110.
- Trépanier, Jean, en Xavier Rousseaux ed., *Youth and justice in Western states, 1815-1950* (New York, NY: Springer Berlin Heidelberg 2017).
- Turner, Jennifer, 'Conceptualising 'Inside' and 'Outside'', in: Jennifer Turner, *The Prison Boundary* (London: Palgrave Macmillan UK 2016) 27–61 <doi:10.1057/978-1-137-53242-8_2>.
- Tyack, David, en William Tobin, 'The "Grammar" of Schooling: Why Has it Been so Hard to Change?', *American Educational Research Journal* 31 (1994) 453–479.
- Van Audenhove, Sharon, "'If the youth care worker had called at least it would show she cared.'" Youngsters on the importance of care', in: Jenneke Christiaens ed., *It's For Your Own Good. Researching Youth Justice Practices* (Brussel: VUB Press 2015) 353–372.
- Van Den Driessche, Maarten, *De architectuur van het schoolcomplex in de Belgische context (1842 - 1972): kritische analyse en interpretatie van het scholenbouwdiscours, van de iconografie van het schoolgebeuren en van het architectuurontwerp* (Gent: UGent, Fac. Ingenieurswetenschappen 2009).
- Van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage* (Psychology Press 1960).
- Van Ginneken, Esther F.J.C., 'Doing Well or Just Doing Time? A Qualitative Study of Patterns of Psychological Adjustment in Prison', *The Howard Journal of Criminal Justice* 54 (2015) 352–370.
- Van Gorp, Angelo, Frank Simon en Marc Depaepe, 'Van vele markten thuis: Ovide Decroly (1871-1932)', in: *Pedagogische historiografie : een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Acco 2011) 193–212.
- Van Laer, Arthe, 'De christianisering van moderne beroepen. De beginjaren van de katholieke hogescholen', in: Jan de Maeyer en Paul Wynants ed., *Katholiek onderwijs in België: indentiteiten in evolutie 19de-21ste eeuw* (Leuven: KADOC-KU 2016) 187–217.
- Van Osselaer, Tine, 'Sensitive but Sane. Male Visionaries and their Emotional Display in Interwar Belgium', *bmgn - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 127–149.
- Van Ruyskensvelde, Sarah, *The history of reform schools in Belgium. The case of Ruiselede, 19th-20th century*. (KUL Lepend onderzoek).
- , en Laura Nys, 'Het observatierapport als historisch object. Wetenschappelijke observatie in de Belgische Rijksopvoedingsinstellingen, 1912-1945', *Tijd-Schrift* 2 (2019) 38–53.
- Vanhulle, Bert, 'Zedelijke rekenkunde in België: de ontdekking van de gevangene', *De negentiende eeuw : documentatieblad Werkgroep 19e eeuw XXXI* (2007) 238–255.

- Vaughn-Blount, Kelli, e.a., 'History's Mysteries Demystified: Becoming a Psychologist–Historian', *The American Journal of Psychology* 122 (2009) 117–129.
- Vehkalahti, Kaisa, 'The urge to see inside and cure: letter-writing as an educational tool in Finnish reform school education, 1915–1928', *Paedagogica Historica* 44 (2008) 193–205.
- Velle, Karel, Arts, geneeskunde en samenleving : medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling R.U.G., Gent 1988).
- Verbraak, Carola, 'Emoties en moederschap in brieven van minderjarige delinquente meisjes in België', *Historica* 3 (2018) 5–11.
- Verbrugge, Sarah, De 'onverbeterlijke' meisjes in de marge van het heropvoedingsideaal, Brugge 1890-1912. (Licentiaatsverhandeling UGent, 2002).
- Vercammen, Rik, 'Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijkswelddadigheidskolonies (1870-1930)' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, 2014).
- Verheyen, Nina, 'Age(ing) with Feeling', in: Ute Frevert e.a. ed., *Emotional lexicons: continuity and change in the vocabulary of feeling 1700-2000*. Emotions in history (First edition; Oxford: Oxford University Press 2014).
- Vermeer, Leonieke, "Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?": Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie., *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 1 (2017) 134–159.
- Verplaetse, Jan, 'Measuring the moral sense: morality tests in continental Europe between 1910 and 1930', *Paedagogica Historica* 44 (2008) 265–286.
- Vimont, Jean-Claude, 'Les graffitis de la colonie pénitentiaire des Douaires', in: Frédéric Chauvaud en Jacques-Guy Petit ed., *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939)*. Histoire et archives 2 (Parijs 1998) 139–153.
- Vincent-Buffault, Anne, 'Les amitiés de jeunesse dans les institutions éducatives et l'invention de l'adolescence du xviiie à l'aube du xxe siècle', *La lettre de l'enfance et de l'adolescence* no 55 (2004) 79–86.
- Wagnon, Sylvain, *De Condorcet à Decroly. La franc-maçonnerie belge, l'éducation et l'enseignement (XIXe-XXe)* (Brussel: Peter Lang 2018).
- , en Marcelle Le Boucher-Clarinval, 'Ovide Decroly et Alfred Binet: deux itinéraires aux racines de la pédagogie expérimentale et des sciences de l'Éducation', *Recherches & éducations* 5 (2011) 111–126.
- Wahidin, Azrini, 'Time and the Prison Experience', *Sociological Research Online* 11 (2006) <<http://www.socresonline.org.uk/11/1/wahidin.html>> [geraadpleegd 3 juni 2019].
- Wahrman, Dror, *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-Century England* (1 edition; New Haven, Conn.: Yale University Press 2006).
- Warkentin, Germaine, 'Reading the 'Cheyenne Letter': Towards a Typology of Inscription beyond the Alphabet', in: Martyn Lyons en Rita Marquilhas ed., *Approaches to the History of Written Culture: A World Inscribed*. New Directions in Book History (Cham: Springer International Publishing 2017) 139–161.
- Wasserman, John D., 'A history of intelligence assessment: the unfinished tapestry', in: Dawn P. Flanagan en Patti L. Harrison ed., *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (Guilford Press 2012) 3–55.
- Wassmann, Claudia, 'Forgotten Origins, Occluded Meanings: Translation of Emotion Terms', *Emotion Review* 9 (2017) 163–171.
- , The Science of Emotion: Studying Emotions in Germany, France, and the United States, 1860-1920 (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling University of Chicago, 2005).
- Weber, Donald, *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht, 1830-1940* (Brussel 1996).
- Wendorf, Craig A., 'History of American morality research, 1894–1932.', *History of Psychology* 4 (2001) 272–288 <[doi:10.1037/1093-4510.4.3.272](https://doi.org/10.1037/1093-4510.4.3.272)>.

- Werner, Michael, en Bénédicte Zimmermann, 'Beyond comparison: Histoire Croisée and the challenge of reflexivity', *History and theory* 45 (2006) 30–50.
- Willemse, T.R.M., 'De Beroepsopleiding tot inrichtingswerker in Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog', in: Jeroen J. H. Dekker e.a. ed., *Pedagogisch werk in de samenleving: de ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*. Reeks Leuvense pedagogische bijdragen (1e druk; Leuven: Acco 1987) 83–90.
- Wills, Abigail, 'Resistance, Identity and Historical Change in Residential Institutions for Juvenile Delinquents, 1950–70', in: Helen Johnston ed., *Punishment and Control in Historical Perspective* (Palgrave Macmillan UK 2008) 215–234.
- Wils, Kaat, 'Het verbond tussen geloof en wetenschap bedreigd. Het Leuven Hoger Instituut voor Wijsbegeerte en het positivisme (1889-1914)', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 4 (1992) 388–408.
- Wimshurst, Kerry, 'Control and Resistance: Reformatory School Girls in Late Nineteenth Century South Australia', *Journal of Social History* 18 (1984) 273–287.
- Wouters, Cas, 'How Civilizing Processes Continued: Towards an Informalization of Manners and a Third Nature Personality', *The Sociological Review* 59 (2011) 140–159 <doi:10.1111/j.1467-954X.2011.01982.x>.
- , *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890* (Amsterdam 2008).
- Wyschogrod, Edith, *An Ethics of Remembering: History, Heterology, and the Nameless Others* (University of Chicago Press 1998).
- Yanni, Carla, 'Housing Lunatics and Students: Nineteenth-Century Asylums and Dormitories', *Change Over Time* 6 (2016) 154–172.
- Yvarel, Élise, *Les enfants de l'ombre: La vie quotidienne des jeunes détenus au xxe siècle en France métropolitaine* (Presses universitaires de Rennes 2007).
- , 'Les jeunes détenus et la pratique sportive : de la promenade à l'éducation physique dans les prisons françaises (XXe siècle)', *International Review on Sport & Violence* (2009) 94–107.
- , 'L'observation des mineurs de justice par l'Éducation surveillée. Mise en perspective historique', in: Ludivine Bantigny en Jean-Claude Vimont ed., *Sous l'œil de l'expert: les dossiers judiciaires de personnalité* (Mont-Saint-Aignan: Publications des universités de Rouen et du Havre 2010) 41–52.
- Yvarel, Jean-Jacques, 'Le discernement : construction et usage d'une catégorie juridique en droit pénal des mineurs. Etude historique', *Recherches familiales* n° 9 (2012) 153–162.
- Zedner, Lucia, 'Women, Crime, and Penal Responses: A Historical Account', *Crime and Justice* 14 (1991) 307–362.
- Zinn, Maxine Baca, 'Field Research in Minority Communities: Ethical, Methodological and Political Observations by an Insider', *Social Problems* 27 (1979) 209–219.

Bijlagen

Bijlage 1: Contextschets van de gesloten instellingen van Gent, Sint-Andries, Mol en Brugge

De ‘onverbeterlijke’

Wat betreft de classificatie van de jongeren tekende zich in de negentiende eeuw een overgang af van een “penale logica (gebaseerd op responsabiliteit) naar een expliciet sociale, pedagogische en individuele logica (gebaseerd op gevaarlijkheid)”¹, schrijft Christiaens. Die individuele logica nam een echte start met de opening van de waarnemingsgestichten, maar in 1886 duikt voor het eerste een nieuw begrip op dat een syntheseperiode inluidt: de ‘onverbeterlijke’.² Het was een noemer van toepassing op jongeren die geweerd werden van reguliere heropvoedingsinstellingen, vaak na een lang gerechtelijk traject binnen meerdere instellingen. Achter de noemer ging een veelheid van redenen schuil, maar wat het begrip coherent maakte is dat het voor het eerst gebaseerd was op een ‘pedagogische’ logica: het label werd toegekend aan jongeren op basis van het gedrag dat de opvoeders van hen waarnamen tijdens hun opsluiting, los van hun juridische veroordelingsgrond. Om de overige jongeren te vrijwaren van een ‘besmetting’ van deze ‘onhandelbare’ jongeren, werden zij gegroepeerd in gesloten instellingen en onderworpen aan een gevangenisregime. De eerste disciplinaire inrichting voor ‘onverbeterlijke’ jongens was een afdeling binnen de Gentse gevangenis

---

¹ Jenneke Christiaens, ‘A history of Belgium’s Child Protection Act of 1912. The redefinition of the juvenile offender and his punishment’, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 7 (1999) 5–21. Mijn vertaling

² Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 185.

(1887), gevolgd door die van meisjes in Sint-Andries (1894)³ en Namen (1896), een semi-disciplinaire afdeling in Ieper (1904) en Mol (1921).⁴ In deze bijlage geef ik beknopte informatie over het ontstaan van de instellingen van Gent, Sint-Andries, Mol en Brugge, die als case study dienden in dit onderzoek. Over elk van deze instellingen is secundaire literatuur beschikbaar, met één uitzondering; het Rijksopvoedingsgesticht van Mol. Daarom gaf ik deze instelling meer aandacht.

Onverbeterlijke jongens: Gent en Mol

Hoewel er al melding is van een ‘quartier spéciale de réforme’ in 1875 binnen de Gentse hulpgevangenis. In de loop der jaren verhuisde dit kwartier naar de centrale gevangenis van Gent. In 1887 opende daar officieel het ‘quartier de discipline’ waar allerlei categorieën jongeren terecht kwamen. Behalve tuchteloze jongeren uit andere instellingen ging het bijvoorbeeld ook om recidivisten. In 1892 kwam er nog een jeugdsectie bij: het ‘quartier des jeunes condamnés’. Dit was bestemd voor jongens onder de zestien jaar die veroordeeld waren voor een vrijheidsberoving langer dan een maand.⁵ De gemiddelde bezetting telde 187 minderjarigen, berekende Christiaens.⁶ In de beginjaren was de gemiddelde leeftijd veertien jaar, maar rond 1900 was deze zeventien jaar. De verklaringen voor dit verouderingsproces zoekt Christiaens in de langere straffen die aan het einde van de negentiende eeuw werden opgelegd. Veel ‘onverbeterlijken’ waren hoe dan ook recidivisten, en daarmee ouder dan jongeren die voor het eerst een gesloten instelling binnentraden. Het eerste disciplinekwartier opende in 1887 en bleef in werking tot ze in 1921 werd omgevormd tot de strafnijverheidsschool. Voor de ongedisciplineerden werd een nieuw onderkomen gevonden in Mol, waar de bestaande Staatsweldadigheidsschool werd omgevormd tot Rijksopvoedingsgesticht voor ‘wederspannigen’.

---

³ Ecoles de Bienfaisance de l’Etat - Filles - Classification – Quartier de Discipline, KB, 27/04/1894, *Recueil des circulaires...*/ *Verzameling van omzendbrieven...*, 387.

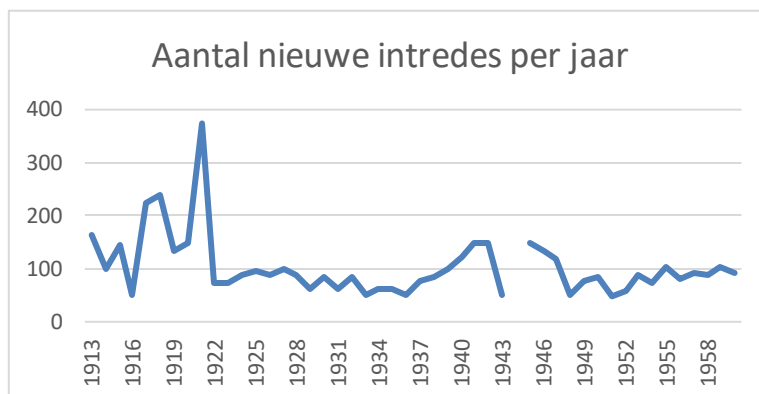
⁴ Paul Drossens, *Inventarissen van de archieven van het Centraal Observatiegesticht te Mol (1913-1970), de Rijksopvoedingsgestichten te Mol (1894-1970) en Saint-Hubert (1844-1956) en de Weldadigheidsschool van Ieper (1904-1921)*. Rijksarchief Beveren. Inventarissen 69 (Brussel 2002) 20. *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du ministère de la justice ou relatifs à ce département* (Imprimerie du Moniteur belge; Brussel 1902) 322–323.

Sarah Verbrugge, *De ‘onverbeterlijke’ meisjes in de marge van het heropvoedingsideaal, Brugge 1890-1912*. (Licentiaatsverhandeling UGent, 2002); Johan Buyck en Isabel Rotthier, ‘De “refuge” te Sint-Andries-Brugge: van bedelaarsgesticht tot Centrum voor Illegalen’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 138 (2001) 109–124; Renaud Gérard, *Adolescentes délinquantes, les jeunes filles à l’école de bienfaisance de Namur de 1890 à 1918* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UCL, Louvain-la-Neuve 1997).

⁵ John Baert, *Inventaris van het archief van de gevangenis te Gent (1813-1993): diverse overdrachten bewerkt in 1999* /. Rijksarchief Beveren. Inventarissen 47 (Brussel: Algemeen Rijksarchief 2000) 20.

⁶ Christiaens, *De geboorte van de jeugddelinquent*, 199.

Het Rijksopvoedingsgesticht van Mol was in 1894 opgericht als Weldadigheidsschool om tegemoet te komen aan de wet ter bestrijding van landloperij en bedelarij van 1891. Die wet voorzag de oprichting van ‘corrigerende’ etablissementen voor landlopers, waaronder ook weldadigheidsscholen voor minderjarigen die werden veroordeeld wegens landloperij (art. 1 en 24).⁷ Mol zou alle minderjarige landlopers tussen de 15 en de 18 jaar oud ontvangen, afkomstig uit de provincies Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen, Henegouwen en Namen.⁸ Het directeurschap kwam in handen van Saturnin-Marie-François Leroy, die voorheen directeur was van de gevangenis in Doornik.⁹ De instelling was gelegen op de voormalige terreinen van een school van de Broeders van Liefde, die in 1899 verbouwd werden.¹⁰ Op dat terrein bevonden zich later ook andere inrichtingen van de jeugdzorg, met name het Centraal Waarnemingsgesticht (1913), een afdeling voor mentaal gehandicapten (1920) en een zelfstandig landbouwbedrijf. De instellingen bevonden zich op hetzelfde terrein maar kenden een afzonderlijk beheer,

Figuur 18 Aantal nieuwe intredes in ROG Mol, op basis van dossiernummers en catalogus

met uitzondering van de periode 1923 tot 1929 waarbinnen ze tijdelijk gegroepeerd werden als ‘Staatsweldadigheidsschool’.

Bij de opening was het gebouw voorzien op driehonderd jongens,¹¹ doorheen de jaren is er melding van een populatie gaande van 129 (in 1921) tot

173 (in 1947) naar 76 (in 1954).¹² Door de gaten in de bronnen is het moeilijk een doorlopend overzicht te geven van de gemiddelde bezetting, maar op basis van de

⁷ Vagabondage et Mendicité – Répression – Loi, 27/11/1891, arts. 1 en 24, *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 332.

⁸ Jongeren van de overige provincies werden naar Rekem gestuurd. Zie KB 02/10/1894, *Ecoles de Bienfaisance de l’Etat, Classification*; M.O. 24/08/1894; M.O. 11/09/1894, *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 714, 721, 741. Zie ook Rik Vercammen, ‘Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)’ (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, 2014) 41.

⁹ Ecole de Bienfaisance de l’Etat de Moll, Directeur, Nomination, KB 29/01/1894 *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 481.

¹⁰ Carlo Beckers, ‘Van het Sint-Lodewijksgesticht tot het Rijksopvoedingsgesticht’, *Molse Tijdingen* 14 (2006) 28–33, aldaar 33.

¹¹ Een omzendbrief van 10/05/1894 maakte melding van 600 deken, voorzien voor 300 bedden. RAAB, M17, 16. Ministeriële Omzendbrief van 10/05/1894.

¹² De jaarverslagen geven een goed overzicht van de bevolkingsevolutie. RAAB, M17, 36–54, Jaarverslagen.

aangelegde persoonsdossiers is het wel mogelijk een schatting te maken van de evolutie van het aantal jongens dat ROG Mol voor het eerst binnentrad (grafiek 1).¹³

Wat meteen in het oog springt is de enorme piek voor de jaren 1920 en 1921 (respectievelijk 150 tegenover 348 inschrijvingen). 1921 was een belangrijk jaar voor het ROG Mol. Voortaan zou de instelling bestemd zou zijn voor de onverbeterlijken die voordien werd ondergebracht in een afdeling van de gevangenis van Gent. Deze afdeling sloot haar deuren in 1921, waardoor men op het eerste zicht zou denken dat de piek verklaard kan worden door de overheveling van de jongeren uit Gent naar Mol. Volgens Delacollette waren er in die periode echter nog geen twintig jongens aanwezig in Gent¹⁴, en het inschrijvingsregister van Mol bevat inderdaad weinig sporen van een transfer vanuit Gent.

De grootste factor in de toename van 1921 zit bij 134 jongens die vanuit het Institut de Manage werden overgebracht; een school voor ‘abnormale maar heropvoedbare jongens’ die voorzag in lager en beroepsonderwijs.¹⁵ In 1921 werd deze school herbestemd voor ‘abnormale kinderen’ waarna de jongens tijdelijk in Mol werden geplaatst. De kinderen – sommigen amper zeven jaar oud –, werden angstvallig gescheiden gehouden van de “*éléments les plus difficiles*”, zo schreef directeur Jones in zijn jaarverslag.¹⁶ Voor de rest is over hen weinig geweten. Hun dossiers zijn niet bewaard en het register meldt niet waar de jongens nadien werden heen gestuurd. De pieken en dalen van de oorlogsperiodes kunnen verklaard worden door de woelige tijden, waarin de dossiers onvolledig werden bijgehouden. Door de bezetting van de gebouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog verbleven de jongens tussen 1943 en 1945 in Ruislede.¹⁷

Hoewel het ROG Mol bij zijn oprichting in 1894 bestemd was geweest voor jongeren uit welbepaalde provincies, viel dit geografische criterium weg bij de hervormingen in 1921. De jongeren die in ROG Mol terecht kwamen konden dus afkomstig zijn uit heel België. Doorheen de hele periode is het gerechtelijk arrondissement van Brussel het sterkst vertegenwoordigd, gevolgd door dat van Luik, Charleroi en Antwerpen. Deze regio's werden gekenmerkt door een hoge bevolkingsgraad en industrialisatie, en bijgevolg een

---

¹³ De grafiek vangt aan in 1913 omdat de dossiers tot en met nummer 979 niet bewaard zijn.

¹⁴ Delacollette, *Contribution à l'histoire de la protection de l'enfance en Belgique* 1, 19.

¹⁵ *Erection des Ecoles de Bienfaisance de l'Etat en Institutions Publiques – Listes Nominatives des Elèves. 27/06/1921 Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 752.

¹⁶ Directeur Jones in het jaarverslag van 1921. RAAB, M17, 36, Jaarverslag.

¹⁷ Drossens, *Inventarissen van de archieven van het Centraal Observatiegesticht te Mol (1913-1970), de Rijksopvoedingsgestichten te Mol (1894-1970) en Saint-Hubert (1844-1956) en de Weldadigheidsschool van Ieper (1904-1921)*, 19.

grote groep kansarmen.¹⁸ De cijfers wijken dan ook niet veel af van de algemene cijfers over gedetineerde jongeren.¹⁹

Het merendeel van de jongens was zeventien jaar of ouder bij de eerste intrede in ROG Mol. Hoe ouder de kinderen, hoe hoger de kans op een plaatsingsmaatregel, en voor de plaatsingsmaatregelen gold dan weer dat jongere kinderen vaker naar een private instelling worden gestuurd, en oudere kinderen naar staatsinstellingen. Specifiek voor de disciplinaire instellingen geldt dat de jongeren er vaak al een lang instellingstraject hadden opzitten, waardoor hun leeftijd ook hoger lag dan in andere instellingen.²⁰ Voor het steekproefjaar 1957 lag de gemiddelde leeftijd bij intrede lager. Vermoedelijk hangt dit samen met het feit dat rechters jongeren ingeval van een plaatsingsmaatregel sneller naar staatsinstellingen stuurden, waardoor de voortrajecten korter werden.²¹

Er zijn verschillende definities mogelijk van de opsluitingstermijn. Opgevat als de tijd tussen de eerste intrede en de eerste uittrede in ROG Mol, bedroeg de gemiddelde opsluitingstijd net iets minder dan elf maanden. De opsluitingstijd in deze definitie zegt vooral iets over de termijn die de instelling nodig achtte voor de verbetering van een jeugddelinquent. In 1927 en 1957 was deze lager (rond de 8 maanden) dan in 1937 en 47 (respectievelijk 11 en 14 maanden). Een directe verklaring voor deze fluctuaties zie ik niet. De periode van de langste opsluitingsduur (1947) is de periode met de hoogste bevolking (173), maar voor de overige jaren is er geen rechtstreekse correlatie met de gemiddelde populatie: 129 jongeren in 1929, 76 jongeren in 1954. In de jaren vijftig trad men terughoudender op met het scheiden van jongeren en families, maar de jongeren in Mol waren al aan een plaatsingsmaatregel onderworpen, dus het is minder waarschijnlijk dat die tendens ook op hen betrekking had. Voor de onverbeterlijke meisjes berekende Veerle Massin de gemiddelde plaatsing op zo'n zes tot twaalf maanden.²² Toch zijn er ongeveer 50% meisjes die langer dan een jaar in Brugge verbleven. Net als in Mol maakte ook de plaatsingsduur in Brugge een verkorting door in de jaren vijftig.

Vanuit het perspectief van de jongere is een andere berekening wellicht toepasselijker: de tijd tussen de eerste intrede in COG Mol en de (laatst genoteerde) uittrede uit ROG Mol. Voor vele jongeren was hun opsluiting in ROG Mol slechts één etappe in een lang instellingstraject. Dit geeft een heel ander cijfer: het gemiddelde ligt dan op drie en een

---

¹⁸ Al wijst Aurore François naast deze 'objectieve' factoren ook op subjectieve factoren zoals een ander regionaal beleid van de magistraten (zij gebruikt die termen objectief en subjectief niet) François, *Guerres et délinquance juvénile*, 37.

¹⁹ Massin, *Protéger ou exclure?*, 40.

²⁰ De relatief hoge leeftijd bij eerste intrede in de disciplinaire afdeling is ook wat Veerle Massin vaststelde bij haar onderzoek naar 'onverbeterlijke' meisjes in Brugge. *Ibid.*, 54.

²¹ De Koster, François en Massin, 'Jeunesse et Justice (II). Enfants délinquants et "irréguliers"', 293.

²² Massin, *Protéger ou exclure?*, 440.

half jaar.²³ Voor 14% bedroeg de periode meer dan zes jaar. Deze tijdsduur betekende geen totale *opsluitingstijd*; tussen de eerste intrede in het circuit en de definitieve vrijlating zitten ook periodes in een andere instelling, plaatsing of periodes van voorwaardelijke vrijheid. Maar gedurende deze periodes was de blik van de justitie nooit veraf: elke deviante gedraging kon de jongere terug naar de kinderrechtster leiden.

Aantal keer in ROG Mol opgenomen	Aantal jongens
1 keer	251
2 keer	81
3 keer	28
4 keer	14
5 keer en meer	11
	385

Dat dit niet uitzonderlijk was, wordt zichtbaar door te kijken naar het aantal heropnames in ROG Mol. Van 385 bekeken dossiers in de steekproeffaren tel ik 134 personen die meer dan één keer in ROG Mol werden ingeschreven.²⁴ Hiervan werd het merendeel éénmaal opnieuw opgenomen, maar sommigen keerden meermaals terug, met een record voor Gabriel B., die tussen 1927 en 1932 liefst achtmaal opnieuw werd ingeschreven in het ROG Mol.²⁵ Dit pendelen tussen vrijheid en opsluiting en het veelvuldig wisselen van

instelling was niet alleen van toepassing op de ‘onverbeterlijken’, maar gold wellicht voor veel instellingskinderen. Wel specifiek voor deze groep is dat hun traject jarenlang aansleepte, dat het steeds neerwaarts ging, telkens een plateau lager in de waterval, tot ze waren aanbeld in de laagste van alle instellingen.

Onverbeterlijke meisjes: Sint-Andries en Brugge

Voor de ‘onverbeterlijke’ meisjes is de institutionele geschiedenis complexer. Vóór 1876 werden meisjes die een gevaar vormden naar Hoogstraten gestuurd.²⁶ Vanaf 1886 werden meisjes van allerhande categorieën naar het Bedelaarsdepot in Brugge gestuurd, waar in 1891 een Refuge werd opgericht in de voorgebouwen van het reeds bestaande bedelaarsdepot. Het bedelaarsdepot was bedoeld voor ‘beroepsbedelaars’ die te ‘lui’ waren om te werken, terwijl de refuge gold als opvangplek voor mensen die door samenloop van omstandigheden aan de bedelstaf waren geraakt. Officieel waren de twee gescheiden, maar in de praktijk was dit moeilijker te verwezenlijken. De refuge was gesitueerd op het terrein van het bedelaarsgesticht in een van haar voorgebouwen en kreeg pas in 1902 een eigen terrein in Sint-Andries.²⁷

²³ Berekend op 89 gekende dossiers. Overigens ligt het gemiddelde vermoedelijk nog hoger. Er werd geen rekening gehouden met voortrajecten in private instellingen en de laatst genoteerde uittrede uit ROG Mol is niet noodzakelijk de definitieve uittrede uit het gerechtelijk circuit.

²⁴ Berekend op basis van de voorflappen van de dossiers.

²⁵ RAAB, M17, 467, Dossier 5177.

²⁶ Delacollette, *Contribution à l'histoire de la protection de l'enfance en Belgique* 1, 48.

²⁷ *Inventaris van het archief van de rijks weldadigheids-gestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992): overdracht 1999* (Brussel: Algemeen Rijksarchief 2000).

De archiefgids wijst uit dat de verschillende categorieën meisjes doorheen de jaren meermaals in nieuwe secties werden gegroepeerd: achtereenvolgens de section disciplinaire (in werking tussen 1888 en 1894), de strafafdeling van het Rijksweldadigheidsgesticht (1889-1899) en de bijzondere afdeling van het bedelaarsgesticht (1894-1928).²⁸ Vanaf 1888 werden in de 'section disciplinaire' van het bedelaarsgesticht meisjes opgesloten die zich 'onzedelijk' gedroegen. Zo'n tachtig dossiers zijn bewaard. De disciplinaire sectie werd in 1889 vervangen door een 'strafafdeling' van het Rijksweldadigheidsgesticht. Hierin kwamen meisjes terecht die aanvankelijk in Beernem waren opgesloten maar daar een gevaar vormden voor de overige meisjes; de vrouwelijke equivalenten van de 'onverbeterlijken' dus.²⁹ De disciplinaire afdeling van de Rijksweldadigheidsschool functioneerde in principe tot 1899, maar tussen 1894 en 1896 zouden deze meisjes druppelsgewijs worden getransfereerd naar Namen, afhankelijk van de beschikbaarheid van de lokalen.³⁰ Rond de eeuwwisseling werd het disciplinekwartier opnieuw naar Brugge verplaatst, om in 1915 opnieuw in Namen terecht te komen, waarna het disciplinekwartier in 1926 definitief neerstreek in Brugge.³¹ Tussen 1894 en 1928 was er bovendien een derde afdeling in werking: de 'bijzondere afdeling' (section spéciale). Hierin kwamen minderjarige zwangere en onzedelijke meisjes terecht, en vanaf 1920 meisjes met een venerische ziekte.³²

In 1914 verhuisden het bedelaarsdepot en de refuge naar nieuwe gebouwen in Sint-Andries. Het gebouw van Sint-Andries Brugge zou blijven dienst doen als opvangplaats voor vrouwelijke bedelaars en landloopsters, maar in de loop van de twintigste eeuw werden hier ook andere categorieën vrouwen bijgeplaatst zoals de namen van de vleugels suggereren: 'krankzinnigengesticht' en het 'gesticht voor recidivisten en abnormalen'. In de voormalige gebouwen van het bedelaarsgesticht werd in 1922 een Rijkskliniek geopend om meisjes met venerische ziektes op te vangen die zich reeds in het netwerk van de publieke instellingen bevonden.³³ Het personeel werd hoofdzakelijk gerekruteerd uit de Zusters van de Heilige Familie van Kortrijk, maar na drie jaar werd het directeurschap geseculariseerd en kwam het in handen van pedagoog en psycholoog Jean Van De Vliedt. Het is op zijn initiatief dat in 1927 een sectie werd opgericht voor moeilijke

---

²⁸ Ibid.

²⁹ Ecoles de Bienfaisance de l'Etat - Filles - Classification - Quartier de Discipline, KB, 27/04/1894, *Recueil des circulaires.../Verzameling van omzendbrieven...*, 387.

³⁰ Gérard, *Adolescentes délinquantes, les jeunes filles à l'école de bienfaisance de Namur de 1890 à 1918*.

³¹ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, 'De la prison à l'école de bienfaisance, origines et transformations des institutions pénitentiaires pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)', *Criminologie* 28 (1995) 85-108, aldaar 101-102.

³² Buyck en Rotthier, 'De "refuge" te Sint-Andries-Brugge: van bedelaarsgesticht tot Centrum voor Illegalen', 116-117.

³³ Massin, *Protéger ou exclure?*, 72.

en ongedisciplineerde meisjes. In 1933 werd aan het complex ook een materniteitssectie toegevoegd. De instelling als geheel stond ook wel bekend als het 'dépotoir' omdat ze alle problematische meisjes ontving die de andere instellingen zelf niet wilden of konden houden. Deze meisjes vertegenwoordigden alles waar de maatschappij voor vreesde: ontucht, ziekte (en eventuele ongewenste zwangerschap) en ordeloosheid.³⁴ Op wettelijk vlak stonden de drie secties los van elkaar, maar ze bevonden zich wel in hetzelfde gebouw, beschikten over hetzelfde personeel en stonden onder leiding van één directeur. In 1957 werd het complex herleid tot twee vleugels door de afschaffing van de Rijkskliniek, en in 1970 kwam door de staatshervorming de instelling terecht in handen van de Vlaamse Gemeenschap, waarna de meisjes verhuisden naar modernere gebouwen in Beernem.³⁵

---

³⁴ Ibid., 5, 32, 108.

³⁵ Ibid., 34.

Bijlage 2: Tabel met overzicht van de gebruikte egodocumenten

Document	Auteur	Bestemming	CG Gent (n=193)	RWG Sint- Andries (n=118)	ROG Mol (n=314)	CWG Mol (n=112)	ROG Brugge (n=551)
Brief tijdens opsluiting	Familie	Directeur	46%	72%	33%	8%	19%
Brief tijdens opsluiting	Familie	Gedetineerde	15%	14%	6%	8%	5%
Brief tijdens opsluiting	Gedetineerde	Directeur	4%	2%	32%	9%	9%
Brief tijdens opsluiting	Gedetineerde	Familie	2%	2%	12%	59%	4%
Brief tijdens opsluiting	Gedetineerde	Andere	1%	6%	9%	5%	7%
Brief na opsluiting	Gedetineerde	Directeur	28%	2%	4%	9%	29%
Brief tijdens opsluiting	Gedetineerde	Gedetineerde	5%	2%	3%	1%	26%
Brief tijdens opsluiting	Gedetineerde	Verloofde	0%	2%	0%	1%	1%
			100%	100%	100%	100%	100%

Tabel 9 Overzicht van de gebruikte egodocumenten

Bijlage 3: Summary

Gabriel's heart. Youngsters and their emotions in Belgian state reformatories for juvenile delinquents, 1890-1965.

The dissertation concerns the role of emotions in state reformatories for juvenile delinquents in Belgium between 1890 and 1965. The dissertation blends two historiographical traditions: historical criminology and the history of emotions. While historical criminology has an extensive tradition of research on juvenile delinquency, it rarely addresses the role of emotions. The history of emotions then has much to offer, while in turn benefitting from historical criminologists' expertise in voicing socially vulnerable groups. I used four Belgian state reformatories as a case study: the youth prisons of Ghent (boys), and Sint-Andries Bruges (girls) (late nineteenth century) and the State Reformatories of Mol (boys) and Bruges (girls) (twentieth century). Additionally, I studied the Central Observation Institute of Mol (boys). A total of 200 personal case files have been studied, complemented with other institutional archival documents and contemporary publications.

My dissertation consists of three parts. The first part focuses on the role of emotions in the Central Observation Institute of Mol. I analyse the intellectual conceptualization of emotion, the use of the pre-printed observation forms and the observation practices. I argue that the observation of emotions attests of a hybrid change in the interwar period, influenced by the neo-scholastic psychology, local penitentiary traditions and psycho-pedagogical practices. The second part studies the role of emotions in the daily interactions between the educators and the youngsters. While in other scholarly work these interactions are generally restricted to forms of institutional violence, I argue that the relationships consist of a much wider array of interpersonal contacts. I demonstrate the existence of a variety of emotional climates among the institutional landscape as manifested in pedagogical views, practices and the corollary of spaces and emotions. The last part focuses on ego-documents of the youngsters. I show how the youngsters negotiated about emotions and their sense of self, how they experienced time and emotions in detainment and lastly I use clandestine correspondence of girls to show how they contested the institutional emotion norms, drawing on practices from their own cultural framework. Overall, this dissertation shows that the prism of emotions allows for a finer conceptualization of the notions discipline, punishment and re-education, at the same time providing a unique insight in the emotional practices of vulnerable groups in society.

Bijlage 4: Samenvatting

Dit doctoraat behandelt de rol van gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jongeren met probleemgedrag tussen 1890 en 1965. Het doctoraat bevindt zich op het kruispunt van twee historiografische tradities: de historische criminologie en de geschiedenis van emoties. De historische criminologie kent een uitgebreide traditie van onderzoek naar jeugddelinquentie en gesloten instellingen. Tot nog toe kwam hierbij echter nauwelijks belangstelling voor de betekenis van emoties. De geschiedenis van emoties gaat uit van emotie als een historisch variabel concept en kende het afgelopen decennium een ongeziene *boom*. Het merendeel van emotie-historisch onderzoek betreft maatschappelijk geprivilegieerde klassen waardoor maatschappelijk kwetsbare groepen in de marge blijven. Mijn onderzoek schuift de sterktes van beide tradities in elkaar: enerzijds werpt het perspectief van emoties een nieuwe blik op de geschiedenis van gesloten instellingen, anderzijds heeft de historische criminologie een bijzondere expertise opgebouwd in het opsporen en analyseren van bronnen van sociaal kwetsbare groepen. De troeven van beide onderzoekstradities sluiten dus naadloos op elkaar aan.

Ik bestudeerde drie dimensies van emoties voor de heropvoedingsinstellingen: de wetenschappelijke conceptualisering van emoties, de rol van emoties in pedagogische omgangsvormen en tot slot emoties in de subjectieve beleving van de jongeren. Hierbij onderzocht ik telkens de dynamieken eigen aan de instellingscontext en hun wisselwerking met maatschappelijke trends. Ik maakte hiervoor gebruik van Monique Scheers concept 'emotionele praktijken' en Mark Seymours 'emotionele arena'. Dit theoretisch raamwerk liet me toe om in te gaan op de concepten, pedagogische en contesterende praktijken van emoties in een complexe dynamiek van macht, maatschappelijke breuklijnen en ruimte.

Voor dit onderzoek bestudeerde ik vier Belgische heropvoedingsinstellingen tussen 1890 en 1965. De periodisering was ingegeven door twee grote breuklijnen: de Kinderbeschermingswet van 1912 en de Tweede Wereldoorlog. De afbakening in de tijd laat me toe om telkens de periodes voor en na deze breukpunten te analyseren. Ik koos voor twee disciplinaire inrichtingen voor meisjes (RWG Brugge en ROG Brugge) en jongens (CG Gent en ROG Mol). Voor de jongens bestudeerde ik tevens het Centraal Waarnemingsgesticht. Ik analyseerde een totaal van tweehonderd persoonsdossiers die onder meer egodocumenten, verslagen en psycho-pedagogische waarnemingsrapporten bevatten. Daarnaast maakte ik gebruik van strafregisters, personeelsdossiers, richtlijnen en pedagogische vergaderingen. Tot slot steunde ik ook op publicaties in pedagogische vaktijdschriften van de betreffende periodes.

Het doctoraat bestaat uit drie delen. Elk deel gaat in op een andere dimensie van emoties – wetenschappelijk, pedagogisch en sociaal – en wordt ingeleid en afgesloten door een aparte inleiding en conclusie. Tussen elk van deze delen plaatste ik bij wijze van intermezzoteksten die de grenzen opzoeken tussen academisch en essayistisch schrijven, tussen historisch onderzoek en historische fictie. Hiermee beoog ik de traditionele vormen van wetenschapscommunicatie te verruimen.

In deel 1 staan de observatiepraktijken van de waarnemingsinrichtingen centraal. In hoofdstuk 1 bestudeer ik de conceptuele opvattingen over emoties van Maurice Rouvroy, de eerste directeur van het CWG. Ik beargumenteer dat zijn visies op emotie onder invloed waren van de neothomistische psychologie. Hiermee weerspiegelen zijn visies een belangrijk internationaal debat: het vraagstuk of emoties zich manifesteren in het lichaam dan wel in de ziel. In hoofdstuk 2 onderzoek ik hoe Rouvroys conceptuele opvattingen over emoties zich vertaalden in het waarnemingsformulier, hierbij geïnspireerd door de historiografie over voorgedrukte formulieren. Ik laat zien dat er inzake persoonlijke antecedenten van de jongeren steeds meer belangstelling kwam voor de rol van gevoelens en ik wijs op de conceptuele verschuivingen in de noties temperament, moraliteit, karakter en de affectieve ingesteldheid. Ik beargumenteer dat het formulier dat Rouvroy zelf ontwierp, is ingegeven door zijn theoretische opvattingen over emoties enerzijds, en door lokale penitentiaire praktijken anderzijds. In hoofdstuk 3 bestudeer ik de observatiepraktijken. In het interbellum gebeurde deze observatie vooral door instellingsactoren die actief betrokken waren bij het alledaagse doen en laten van de jongeren in de instelling. In de naoorlogse periode gebeurde de waarneming door psych wetenschappers die losstonden van het gebeuren in de instelling. Voor emoties betekende dit dat ze aanvankelijk werden waargenomen door opvoeders in het dagelijkse gedrag van de jongeren en dat ze nadien werden afgelezen aan de hand van nieuwe technologieën zoals psychologische testen. De verhouding tussen de waarnemers, de methode en het onderzoeksobject veranderde dus danig doorheen deze periode. Deel 1 laat zien hoe de waarnemers het kind steeds meer beschouwden als een individu; aanvankelijk een individu dat bestudeerd werd in zijn sociale interacties, nadien een individu dat in isolatie werd doorgrond. Hiermee vertoont de evolutie van de waarneming van emoties een divergerende lijn met de evolutie inzake pedagogische omgangsvormen, zoals deel 2 aantoont.

Deel 2 bestudeert de rol van emotie in de omgangsvormen tussen jongeren en personeelsleden in de inrichtingen. In de historisch-criminologische literatuur zijn de relaties tussen de opvoeders en de jongeren veelal gelijkgeschakeld met relaties van geweld. Dat institutioneel, psychisch en fysiek geweld deel uitmaakte van de manier waarop de residentiële zorg georganiseerd was, staat buiten kijf. Er zijn voldoende onderzoeken die dit aantonen, en het is allerm minst mijn bedoeling zulke vormen van geweld te minimaliseren of te vergoelijken. Mijn onderzoek laat echter zien dat het spectrum van omgangsvormen breder was dan geweld alleen. In hoofdstuk 4 kijk ik naar

de pedagogische vergaderingen die opvoeders hielden in het CWG van Mol. Deze vergaderingen zeggen niet noodzakelijk iets over de praktijk, maar ze laten wel zien dat de grenzen van het ‘mogelijke’ en van het ‘veronderstelde’ veel breder gingen dan een louter negentiende-eeuws militaristisch regime. Het gebrek aan belangstelling voor zulke pedagogische besprekingen in andere instellingen wijst overigens op de verschillen binnen het institutioneel landschap. Hoofdstuk 5 is gebaseerd op sanctierapporten, verslagen en egodocumenten en onderzoekt hoe deze omgangsvormen zich in de praktijk manifesteerden. Ik toon aan dat er niet alleen grote verschillen waren tussen de inrichtingen onderling, maar ook tussen de instellingsactoren. De omgang van de jongeren met de directeur, de opvoeders of zusters verschilde door hun andere institutionele én maatschappelijke positie. Hoewel er voorbeelden zijn terug te vinden van een zekere (breekbare) vertrouwensrelatie – evenwel steeds vormgegeven door de machtsrelaties in de instelling – is te zien hoe een echte vertrouwensband zich pas kan ontwikkelen eens de jongeren de instellingen hadden verlaten. Emotionele nabijheid wordt met andere woorden pas mogelijk door fysieke afstand. Hoofdstuk 6 neemt deze ruimtelijkheid verder onder de loep. Te vaak benaderen we ‘de’ instelling als één grote container, terwijl er zich verschillende ruimtes aftekenen die andere emotienormen oproepen. Geïnspireerd door de carcerale geografie kijk ik met name naar de manier waarop jongeren de slaapzaal percipieerden, analyseer ik de poreuze grenzen tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ en beargumenteer ik dat de afzonderingscel in Mol werd gebruikt als een transformatieve ruimte die de jongeren tot inkeer moest brengen terwijl de afzonderingscel in Brugge enkel diende om de meisjes te verwijderen van de rest van de groep. Dankzij het perspectief van ruimtelijkheid en emoties wordt ook duidelijk dat Mol en Brugge een heel andere relatie met hun omgeving onderhielden, waarbij Mol niet doorging als een ‘totale institutie’ met hermetisch afgesloten grenzen, maar erkend moet worden als een instelling die interageerde met de dorpsomgeving.

Deel 3 stelt de emotionele praktijken van de jongeren centraal en vertrekt hierbij van egodocumenten. De persoonsdossiers bevatten een waaier aan egodocumenten: pedagogische opstellen, weergaves van politionele verhoren en een veelvoud aan brieven uitgewisseld met de directeur, opvoeders, de kinderrechtter, familieleden en met elkaar. Gezien deze diversiteit aan egodocumenten en gezien het belang van de machtsconstellatie van de gesloten instelling, benaderde ik het ‘ego’ in het egodocument als een *relationeel* zelf, in navolging van Fulbrook en Rublack. Centraal in dit deel staat de mate waarin de jongeren hun emotionele praktijk vorm gaven in relatie tot het sociale, culturele en institutioneel-normatieve kader waarbinnen ze opereerden. Dit onderhandelen over emoties binnen het spanningsveld van normen en verwachtingen noem ik de ‘emotionele agens’. In hoofdstuk 7 analyseer ik twee ontsnappingsverslagen uit het dossier van Gustave J. Deze twee verslagen zijn elkaars tegenpolen in termen van emotie: het eerste leest als een melodramatische en emotionele autobiografie, het tweede is een droog en feitelijk verslag. Ik beargumenteer dat Gustave met zijn eerste verslag een

‘emotioneel zelf’ construeert dat niet louter een ‘zelf’ is dat beantwoordt aan emotionele standaarden van zijn tijd, maar een emotioneel zelf dat *ontstaat* door het praktiseren van de emotionele (schrijf)praktijk. Hoofdstuk 8 bestudeert emotie en tijdsbeleving van de jongeren. De historische literatuur over carcerale tijd bestudeert, in navolging van Foucault, tijd steeds als een instrument van discipline. In mijn onderzoek bestudeer ik tijd echter als de beleefde ervaring zelf, waarbij ik vier dimensies onderscheid. Eerst onderzoek ik hoe tijd in de gesloten instelling een valuta wordt waarmee gedrag wordt beloond dan wel bestraft met een verkorting of verlenging van de opsluitingstijd, met andere woorden een verkorting of verlenging van de *levens*tijd. Vervolgens illustreer ik hoe jongeren, ouders en institutionele actoren elk verschillende tijdsconcepten hanteerden. Ten derde sta ik stil bij de wisselwerking tussen leeftijd als een analytische categorie en tijdsbesef, waarbij blijkt dat de jongeren zich goed bewust waren van hun jeugd als een nooit-terugkerende fase. Tot slot toon ik aan dat de toekomstperspectieven een invloed hadden op de beleving van de opsluitingstijd, waarbij gender een cruciale as van verschil is. Het laatste hoofdstuk is een microgeschiedenis van clandestiene briefwisseling van meisjes uit het interbellum, waarbij ik beargumenteer dat we dit moeten zien als wat ik noem een ‘emotionele tegenpraktijk’. De meisjes vormden een gemeenschap waarbinnen ze clandestiene briefjes produceerden met een emotioneel discours dat haaks stond op de emotienormen die ze verondersteld werden te beoefenen. Door hun clandestiene correspondentie te vergelijken met hun publieke correspondentie wordt duidelijk dat ze zich zeer goed bewust waren van deze normen. Deze briefjes waren ook gekoppeld aan lichamelijke praktijken. Hiermee is de emotionele tegenpraktijk discursief én lichamenlijk; individueel én collectief. Het is, zo beargumenteer ik, het summum van emotionele agens.

